ISSN 2073-333X
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

№6 2020

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

КАБДЕНОВ ТАЛАП КАБДЕНОВИЧ

генерал-майор внутренней службы МВД РК в отставке,
учитель-наставник

ТАҒЛЫМЫ ТЕРЕҢ ТУЫНДЫ

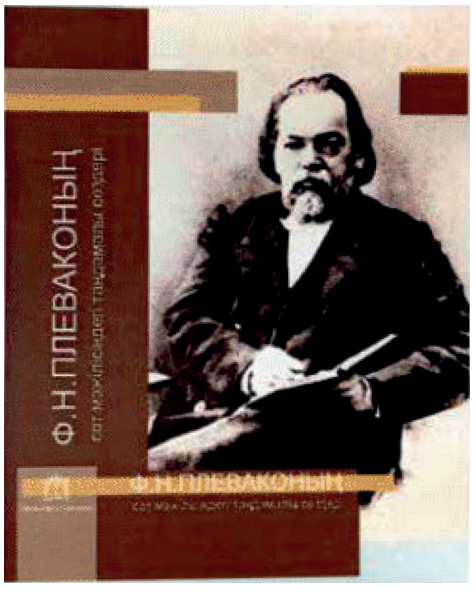

Заң ғылымдарының докторы профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубтарының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі,

«Қазақстанның ғылымы мен өмірі» атты халықаралық журналдың Бас редакторы Есберген Алаухановтың «Ф.Н. Плеваконың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері» атты жаңа кітабы жарық көрді.

Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубуның шешімімен баспаға ұсынылды.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокуроының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабылсаят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

Кітаптың ерекшелігі сол – Ф.Н. Плевконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако – XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докторанттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға аранлады.

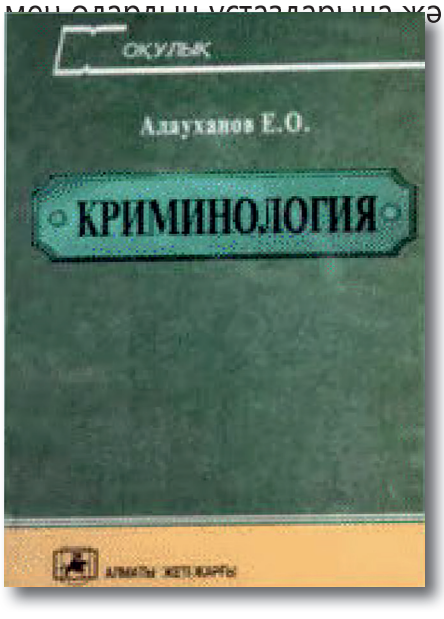

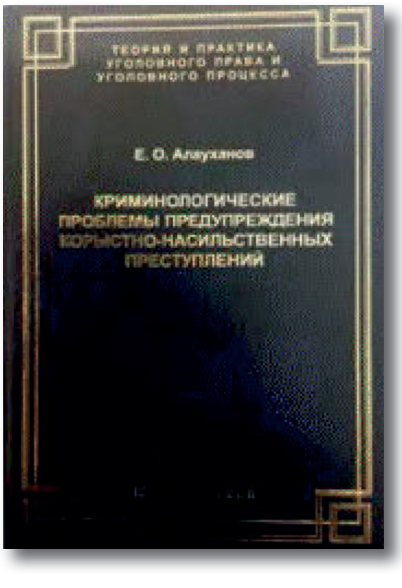

Құрылтайшы:
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ
Учредитель:
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ
Founder:
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

№6
2020

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
INTERNATIONAL SCIENCE JOURNAL

Бас редактор – **Алауханов Е.О.** «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор **– Алауханов Е.О.** «Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Ye.O.** «Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», doctor of Law Sciences, professor

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

1. *Абдиров Н.М., з.ғ.д., профессор*
2. *Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор*
3. *Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
4. *Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)*
5. *Аликперов Х.Д., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)*
6. *Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор*
7. *Байдельдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор*
8. *Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)*
9. *Бабурин С.Н., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
10. *Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор*
11. *Бородин С.В., з.ғ.д., вице-президент, адвокат (Воронеж)*
12. *Букалерова Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)*
13. *Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф., РФ Жоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)*
14. *Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор*
15. *Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
16. *Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)*
17. *Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)*
18. *Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор*
19. *Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор*
20. *Елешов Р., а-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
21. *Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор*
22. *Есім Ғ., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
23. *Жұмағұлов Б.Т., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
24. *Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті*
25. *Зигмунд О. А., з.ғ.д., профессор (Германия)*
26. *Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор*
27. *Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор*
28. *Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)*
29. *Коняхин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)*
30. *Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)*
31. *Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор*
32. *Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
33. *Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)*
34. *Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)*
35. *Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)*
36. *Минязева Т.Ф., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, РУДН)*
37. *Мухамедиұлы А., ф.ғ.д., профессор*
38. *Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры*
39. *Мұтанов Ғ.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, ҚазҰУ ректоры*
40. *Рагимов И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
41. *Рустамбаев М.Ю., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
42. *Оразалин Н.М., ақын-драматург*
43. *Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы*
44. *Сагадиев К.А., э.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
45. *Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор*
46. *Сыдыков Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, ЕҰУ ректоры*
47. *Тұрсынов Х.М., т.ғ.д., профессор, Қ.А. Ясауи ат. ХҚТУ*
48. *Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, СП(б) халықаралық криминологиялық клубының президенті*

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

1. *Абдуллаев К.К., а.-ш.ғ.д., профессор*
2. *Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор*
3. *Асанғазы О., қоғам қайраткері*
4. *Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор*
5. *Әбішев Х.А., з.ғ.к., профессор*
6. *Әлиев Д.М., ә.ғ.к., қоғам қайраткері*
7. *Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор*
8. *Бекмағамбетов А.Б., з.ғ.к., профессор (Қостанай)*
9. *Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты*
10. *Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор*
11. *Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)*
12. *Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)*
13. *Дикаев С.У., з.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)*
14. *Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор*
15. *Жанабилов Н.Е., з.ғ.к., профессор (Астана)*
16. *Жұмағұлова В.И. ф.ғ.д., профессор*
17. *Зарипов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)*
18. *Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)*
19. *Ивона Массаки, профессор (Польша)*
20. *Қанжігітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор*
21. *Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор*
22. *Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)*
23. *Корконосенко С.Г., ф.ғ.д., профессор (Санкт- Петербург)*
24. *Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор*
25. *Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор*
26. *Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)*
27. *Мажейка Киприс И., МЕАТР акад. (Мәскеу)*
28. *Маткаримова Г.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
29. *Мельник Г.С., ф.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)*
30. *Молдабаев С. С., з.ғ.д., профессор (Алматы)*
31. *Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор*
32. *Рустемов Б.Т., жазушы-публицист*
33. *Рүстемова Г.Р., з.ғ.д., профессор*
34. *Саломов Б., з.ғ.д., профессор, адвокат (Ташкент)*
35. *Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері*
36. *Сарсембаев М.А., з.ғ.д., профессор*
37. *Сейтжанов Ә.Ә., з.ғ.к., доцент*
38. *Сматлаев Б.М., з.ғ.д., профессор*
39. *Сыдыкова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)*
40. *Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор*
41. *Төлеген М.Ә., доктор PhD, ШҚМУ ректоры*
42. *Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор*
43. *Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор*
44. *Тұрсынов С.Т., э.ғ.д., профессор*
45. *Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)*
46. *Усманов А., п.ғ.д., профессор*
47. *Усманов С.У., т.ғ.д., профессор*
48. *Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)*
49. *Шаукенова З.К., ә.ғ.д., профессор*
50. *Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)*
51. *Ху Тин, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)*

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

1. *Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор*
2. *Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор*
3. *Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)*
   Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)
4. *Аликперов Х.Д. д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)*
5. *Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК*
6. *Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор*
7. *Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор*
8. *Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)*
9. *Бабурин С.Н., д.ю.н, профессор (Москва)*
10. *Бисенов К.А., д.т.н., профессор*
11. *Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)*
12. *Букалерова Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)*
13. *Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)*
14. *Гаипов З.С., д.п.н., профессор*
15. *Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)*
16. *Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)*
17. *Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)*
18. *Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор*
19. *Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор*
20. *Елешов Р., д.с-х.н., академик НАН РК*
21. *Елубаев Ж.С., д.ю.н., профессор*
22. *Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК*
23. *Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК*
24. *Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК*
25. *Зигмунд О. А., д.ю.н., профессор (Германия)*
26. *Идрисов Д.А., д.т.н., профессор*
27. *Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор*
28. *Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)*
29. *Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)*
30. *Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)*
31. *Қул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор*
32. *Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)*
33. *Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)*
34. *Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)*
35. *Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)*
36. *Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)*
37. *Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор*
38. *Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ*
39. *Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ*
40. *Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)*
41. *Рустамбаев М.Ю., д.ю.н. профессор (Ташкент)*
42. *Оразалин Н.М., поэт-драматург*
43. *Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»*
44. *Сагадиев К.А., д.э.н., академик НАН РК*
45. *Султанов К.С., д.пол.н., профессор*
46. *Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ*
47. *Турсынов Х.М., д.и.н., профессор, МКТУ им. Х.А. Ясави*
48. *Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба*

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

1. *Абдуллаев К.К., д.с.-х.н., профессор*
2. *Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор*
3. *Абишев Х.А., к.ю.н., доцент*
4. *Айтжанов Б.Д., д.вет.н., профессор*
5. *Алиев Д.М., к.соц.н., общественный деятель*
6. *Асангазы О., общественный деятель*
7. *Байменов А.М., к.тех.н., профессор*
8. *Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)*
9. *Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК*
10. *Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор*
11. *Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)*
12. *Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)*
13. *Дикаев С.У., д.ю.н., профессор (Санкт-Петербург)*
14. *Жакып Б.О., д.фил.н., профессор*
15. *Жанабилов Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)*
16. *Жумагулова В.И., д.ф.н., профессор*
17. *Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)*
18. *Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)*
19. *Ивона Массаки, профессор (Польша)*
20. *Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор*
21. *Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор*
22. *Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)*
23. *Корконосенко С.Г., д.ф.н., профессор (Санкт- Петербург)*
24. *Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор*
25. *Құрманалиев К.А., д.ф.н., профессор*
26. *Куфлева В.Н., к.ю.н., доцент (Краснодар)*
27. *Мажейка Кипрас И., академик МЕАТР (Москва)*
28. *Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)*
29. *Мельник Г.С., д.ф.н., профессор (Санкт- Петербург)*
30. *Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)*
31. *Омаров Б.Ж., д.фил.н., профессор*
32. *Рустемов Б.Т., писатель-публицист*
33. *Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор*
34. *Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)*
35. *Сапиев О.С., общественный деятель РК*
36. *Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор*
37. *Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент*
38. *Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор*
39. *Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)*
40. *Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор*
41. *Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ*
42. *Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор*
43. *Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор*
44. *Турсынов С.Т., д.э.н., профессор*
45. *Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)*
46. *Усманов А., д.п.н., профессор*
47. *Усманов С.У., д.т.н., профессор*
48. *Челадзе Г., доктор права, доктор административного бизнеса, профессор (Грузия)*
49. *Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор*
50. *Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)*
51. *Ху Тин, Председатель Вьетнамской Ассоциации Писателей (Вьетнам)*

EDITORIAL BOARD:

1. *Abdirov N.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
2. *Abdrasylov B.S., Dr. of Biological Sciences, Prof.*
3. *Abdurasulova K.R., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
4. *Abzalov E.M., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)*
5. *Alikperov H.D., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class*
6. *Asanov Zh. K.,Candidate of Law Sciences, chairman of the Supreme Court of Kazakhstan*
7. *Baidaulet I.O., Dr. of Medical Sciences, Prof.*
8. *Baideldinov D.L., Dr. of Law Sciences, Prof.*
9. *Baulin U.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
10. *Baburin S.N., Dr of Historical Sciences, Prof. (Moscow)*
11. *Bisenov K.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
12. *Borodin S.V., Candidate of Law Sciences, vice-president, lawyer (Voronezh)*
13. *Bukalerova L.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
14. *Vedernikova O.N., Dr. of Law Sciences, Prof., judge of the Supreme Court of the Russian Federation (Moscow)*
15. *Gayipov Z.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
16. *Golik Yu.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
17. *Grib V.V., Dr. of Law Sciences, Prof., editor-in-chief (Moscow)*
18. *Gruntov O.I., Dr. of Law Sciences, Prof. of BSU (Minsk)*
19. *Dulatbekov N.O., Dr. of Law Sciences, Prof.*
20. *Jansarayeva R.Ye., Dr. of Law Sciences, Prof.*
21. *YeleshovR., Dr.of Agricultural Sciences, acad. NAS RK*
22. *Elubaev Zh.S., Dr. of Law Sciences, Prof.*
23. *Esim G., Dr. of Philological Sciences, acad. NAS RK*
24. *Zhumagulov B.T., Dr. of Technical Sciences, academician of NAS RK*
25. *Zhurinov M.Zh., academician, president of NAS RK*
26. *Ydyrysov D.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
27. *KasimbekovM.B., Dr. of Political Sciences, Prof.*
28. *KozachenkoI.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Yekaterinburg)*
29. *Konyakhin B.P., Dr. of Law Sciences, Prof. (Krasnodar)*
30. *Korobeyev A.I., Dr. of Law Sciences, Prof. (Vladivostok)*
31. *Kul-Muhammed M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
32. *Lebedev S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
33. *Likhovaya S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
34. *Lopashenko N.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Saratov)*
35. *Matskevich I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, MSAL)*
36. *Minyazeva T.F., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
37. *Mukhamediuly A., Dr. of Philosophical Sciences, Prof.*
38. *Musakhodzhayeva A.K., Prof., rector of KazNAA*
39. *Mutanov G.M., Dr. of Technical Sciences, Prof., academician of NAS RK, rector of KazNU*
40. *Ragimov I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
41. *Rustambayev M.Yu., Dr.of Law Sciences, Prof. (Tashkent) Orazalin N.M., poet, playwright*
42. *Orlov V.N., Dr. of Law Sciences, editor-in-chief of «Russian criminological view»*
43. *Sagadiev K.A., Dr.of Economic Sciences, academician of NAS RK*
44. *Siegmunt O., Dr. of Law Sciences, Prof. (Germany)*
45. *Sultanov K.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
46. *Sydykov Ye.B., Dr. of Historical Sciences, academician of NAS RK, rector of ENU*
47. *Tursynov Kh.M., Dr of Historical Sciences, Prof., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University*
48. *Shestakov D.A., Dr. of Law Sciences, Prof., president of St. Petersburg International Criminological Club*

EDITORIAL COUNCIL:

1. *Abdullayev K.K., Dr. of Agricultural Sciences, Prof.*
2. *Abishev T.D., Candidate of Law Sciences*
3. *Abishev H.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
4. *Aitzhanov B.D., Dr. of Veterinary Sciences, Prof.*
5. *Aliyev D.M., Candidate of Social Sciences, Public figure*
6. *Asangazy O., public figure*
7. *BaimenovA.M., Candidate of Technological Sciences, Prof.*
8. *Bekmagambetov A.B., Candidate of Law Sciences, Prof. (Kostanay)*
9. *Bekturganov E.U., Deputy of the Parliament of Kazakhstan*
10. *Bishmanov B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
11. *Borbat A.V., Candidate of Law Sciences, editor-in-chief (Moscow)*
12. *DanilovA.P.,Candidate of Law Sciences, associate Prof. (St. Peterburg)*
13. *Dikayev S.U., Dr of Law, Prof. (St. Petersburg)*
14. *Zaripov Z.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Ryazan)*
15. *Zhakyp B.O., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
16. *Zhanabilov N.Ye.,Candidate of Law Sciences, Prof. (Astana)*
17. *Zholdybay K., writer, publicist*
18. *Zhumagulova V.I., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
19. *Ivanchin A.V., Dr. of Law Sciences, advocate (Yaroslavl)*
20. *Ivona Massaki, Prof. (Poland)*
21. *Kanzhigitov Ye.K., Dr. of Veterinary Sciences*
22. *Karibayev B.B., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
23. *Klenova T.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Samara)*
24. *Korkonosenko S.G., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Peterburg)*
25. *Kuanaliyeva G.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
26. *Kurmanaliyev K.A., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
27. *KuflevaV.N.,Candidate of Law Sciences, assistant Prof. (Krasnodar)*
28. *Mazheika Kipras I., academician of PANS(Moscow)*
29. *Matkarimova G.S., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
30. *Melnik G.S., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Peterburg)*
31. *Moldabayev S.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Almaty)*
32. *Omarov B.Zh., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
33. *Rustemov B.T., writer, publicist*
34. *Rustemova G.R., Dr. of Law Sciences, Prof.*
35. *Salomov B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
36. *Sapiyev O.S., public figure of RK*
37. *Sarsembayev M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
38. *Seitzhanov A.A.,Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
39. *Smatlayev B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
40. *Sydykova L.Ch., Dr. of Law Sciences, Prof. (Bishkek)*
41. *Toilybayev B.A., Dr. of Pedagogical Sciences, Prof.*
42. *Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU*
43. *Turetski N.N., Dr. of Law Sciences, Prof.*
44. *Turgarayev B.T., Dr. of Law Sciences, Prof.*
45. *Tursynov C.T., Dr. of Economic Sciences, Prof.*
46. *Usmanov A., Dr. of Political Sciences, Prof.*
47. *Usmanov S.U., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
48. *Cheladze G., Dr. of Law Sciences, Doctor of Business Administration, Prof. (Georgia)*
49. *Shaukenova Z.K., Dr. of Sociological Sciences, Prof.*
50. *Harchenko V.B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Harkov)*
51. *Huu Thinh, Chairman of Vietnam Writer's Association (Vietnam)*

«Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білімалдым».
Александр Македонский

«Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болыпотыр».
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

"ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА" халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде).

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж. Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, **профессор Е.О. Алаухановтың** ғылыми жетекшілігімен шығады.

Журналдың бас редакторы проф. Е.О. Алауханов 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының баяндамасында айқындалған халықаралық ғылыми метрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus).**

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағыттар бойынша жарияланады:

- Байқау жеңімпаздары;
- Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- Білім мен ғылым мәселелері;
- Жас ғалымдар мінбері;
- Мерейтой;
- Айтулы шара;
- Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;

Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4х5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.

2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.

3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;

4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдік- пен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**

5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалым- дардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:

2. **Мақала құрылымы: мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен- жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болма- уы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.

3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.

4. Мақала мәтіні «Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1,25 см.

5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.

6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.

7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады.

8. **Авторлардың саны екеуден аспауға тиіс.**

Мақала үшін төлемақы – 18 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

Төлемақы төлеуге арналған карта нөмірі**:**
5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ЖСН: 9207 1540 0124

Мақаланы қабылдау және нөмірдің басылымы бойынша бас редакторға хабарласыңыздар!

Жақын және алыс шетелде тұратын авторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ РЕДАКЦИЯ ӨКІЛДІГІ:

Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Мәскеу, ММУ:	проф. Матвеева А.А.	ұялы тел.:+7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бішкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	ұялы тел.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	ұялы тел.: +7 (978) 7736360

Журнал редакциясының мекенжайы:
Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828 (WhatsApp)

Ғылыми редактор: Ақжанар Алауханова
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

«Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир илюдей».
Хуго Штейнхаус

«Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать».
Жюль Валле

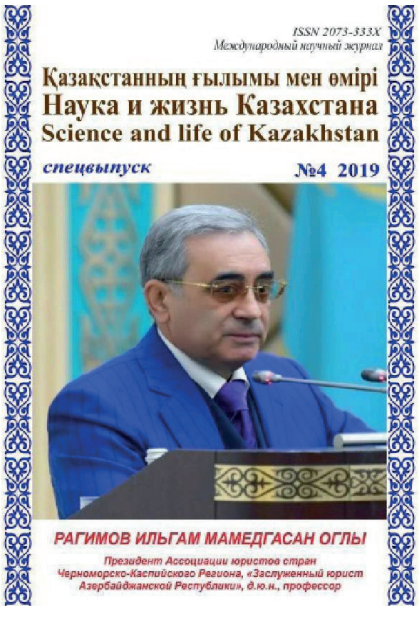

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»** включен в индекс научного цитирования (ИНЦ).

Журнал «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) для публикации основных результатов научной деятельности, утвержденного приказом Председателя ККСОН от 10 июля 2012 года № 1082, по специальностям юридических, филологических, педагогических и других наук.

Журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»** издается с февраля 2009 года, регулярно и распространяется по подписке. Издание востребовано как в Республике Казахстан, так и в странах ближнего и дальнего зарубежья, о чем свидетельствуют статьи ведущих иностранных авторов, широко публикуемые на страницах журнала, и география подписки. Отличие журнала от других рецензируемых и периодических изданий в том, что статьи публикуются, **(на восьми языках)** казахском, русском, английском, французском, китайском, немецком, чешском и венгерском языках, рецензируются членами интернационального состава редколлегии, посвящаются различным направлениям гуманитарной науки.

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г. Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана», – **Алауханова Е.О.**

С 2019 года гл. редактор журнала проф. Е.О. Алауханов вступил в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей — Ассоциацию научных редакторов и издателей **(Association of science editors and publishers).**

В настоящее время, *Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (International DOI Foundation, IDF) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.*

У Журнала «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

► Победители конкурса ► Имя в истории и науке
► Вопросы образования и науки ► Трибуна молодых ученых
► Юбилей ► Мероприятия
► Рецензии, новые книги ► Разное

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1) **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.

2) **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.

3) **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовываются с Редакцией журнала.

4) **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.

5) **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.

6) **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат».

НЕ ДОПУСКАЕТСЯ ПЛАГИАТ!

7) **В статье** необходимо ссылаться на труды **казахстанских авторов**, внесших развитие и совершенствование в отечественную науку.

СТАТЬИ БЕЗ ССЫЛОК НА КАЗАХСТАНСКИХ (ОТЕЧЕСТВЕННЫХ) АВТОРОВ НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!

Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».

8) **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Примечание: *Согласно формату журнала, просим авторов использовать официальное фото в размере 4х5, которая будет опубликована вместе со статьей.* ***Фото уже помещается в документ со статьей над фамилией автора во избежание недоразумений среди авторов статьи. Просим помещать фото в хорошем качестве!***

9) ***НАСТОЯТЕЛЬНО ПРОСИМ КАЖДУЮ СТАТЬЮ ПРОВЕРЯТЬ ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ АНТИВИРУС ВО ИЗБЕЖАНИЕ ТЕХНИЧЕСКИХ НЕДОРАЗУМЕНИЙ!***

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1) **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.

2) **Структура научной статьи:**

1 **индексы** УДК и / или ББК; **пишется в левом верхнем углу выделенным жирным шрифтом**

2 **Ф.И.О. АВТОРА ПИШЕТСЯ ПОЛНОСТЬЮ БЕЗ СОКРАЩЕНИЙ И.О.**

2.1 **Сведения об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание);**

СТАТЬЯ НЕ ПРИНИМАЕТСЯ БЕЗ ПОЛНОЙ ИНФОРМАЦИИ ОБ АВТОРЕ! ПРОСИМ ПЕРЕПРОВЕРЯТЬ ВАШИ ДАННЫЕ ПЕРЕД ОТПРАВКОЙ ВАШЕЙ ПУБЛИКАЦИИ! РЕДАКЦИЕЙ НЕ ИСПРАВЛЯЮТСЯ ВАШИ ДАННЫЕ ПОСЛЕ ВЫПУСКА ЖУРНАЛА!

3 **название статьи – ПИШЕТСЯ ЗАГЛАВНЫМИ БУКВАМИ**

4 **аннотация** (из 3-4 предложений) на казахском, русском, английском языках;

5 **ключевые слова** (в количестве не более 5-ти) на трех языках после каждой аннотации;

6 **текст статьи;**

7 **библиографический список**

Смотреть пункт 7

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ пишется для статьи на русском языке

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ пишется для статьи на казахском языке

REFERENCES пишется для статьи на английском языке

Если статья написана на иностранном языке, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., данные об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на **английском, казахском и русском языках**.

3) ***Статья*** должна состоять из следующих элементов: Введение, Основная часть и Заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.

4) ***Текст*** должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1,25 см.

5) **Подписывать отправляемый документ фамилией и именем автора статьи.**

6) ***Ссылки*** на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по

тексту статьи только с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. ***Пример внутри текстовой библиографической ссылки:*** [Савицкий В.М., 1996, с. 47].

Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. ***Например, в тексте***: *«В соответствии с п. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в суде в соответствии с настоящей главой, «решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».*

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: *«Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).*

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. Пример: *URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377*

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

7) ***Библиографический список*** должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Библиографический список входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания.

Пример оформления учебного пособия: *Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб.пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. — М.: Бек, 1996. — 320 с.*

Пример оформления научной статьи: *Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение роли судебной системы // Вестник Поволжского института управления. – Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018.Т. 18.№ 7. – С. 52-62.*

Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций:

Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире /Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм – М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. – С. 373-395.

Пример оформления автореферата диссертации: *Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX – первой половине XX в.: автореф. дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. – М., 2013. – 47 с.*

Пример оформления диссертации: *Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX – начала XX вв.: дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. –М., 2018. – 425 с.*

Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

8) ***Статьи***, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.

9) ***Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очереди.***

10) **Число авторов не должно превышать не более двух.**

ВНИМАНИЮ АВТОРАМ!
МЫ БЛАГОДАРИМ И ЦЕНИМ ВАС ЗА ВЫБОР НАШЕЙ РЕДАКЦИИ, НО ПРОСИМ ВАС ДОЖИДАТЬСЯ ОТВЕТА О ПРИНЯТИИ ВАШЕЙ СТАТЬИ!
ПЛАТА ЗА ПУБЛИКАЦИЮ СТАТЬИ ПРОИСХОДИТ ТОЛЬКО ПОСЛЕ ПРИНЯТИЯ. МЫ ПРОСИМ ВАС ЗАРАНЕЕ НЕ ОПЛАЧИВАТЬ ЗА ПУБЛИКАЦИЮ!

БЛАГОДАРИМ ЗА СОТРУДНИЧЕСТВО!

Оплата по реквизиту:
Публикационная плата составляет 18 000 тенге.
Номер карты: 5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ИИН: 9207 1540 0124

По приему статьи и выпуску номера обращайтесь к гл. редактору!
Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО РЕДАКЦИИ В СНГ:

Москва	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А.	моб.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	моб.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	моб.: +7 (978) 7736360

Адрес редакции журнала:
г. Алматы, пр. Абылай хана, 113, 27 офис
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828
(WhatsApp)

Научный редактор:
Акжанар
+7 778 515 99 50
(WhatsApp)

«Всегда выбирайте самый трудный путь – на нем вы не встретите конкурентов»
Шарль де Голль

«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к возврату утроенного инвестированного капитала»
Джефф Безос

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им.Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахтстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйтства государственный службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции

39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия
41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)
42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. Библиотека Санкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
52. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
53. Библиотека Самарского университета
54. Библиотека Белорусского государственного университета
55. Библиотека Киевского национального университета
56. Научная библиотека им. М.Максимовича
57. Научная библиотека национального авиационного университета (г.Киев)
58. Национальная научная библиотека Грузии
59. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я.Брюсова
60. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
61. Национальная библиотека Азербайджана
62. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
63. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
64. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
65. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
66. Библиотека Литературного института Узбекистана
67. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
68. Библиотека Таджикского национального университета
69. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
70. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н.Ельцина
71. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

СОДЕРЖАНИЕ • МАЗМҰНЫ • CONTENTS

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Адам М.А., Сарина С.А.
НАЛОГИ И ИНЫЕ ОБЩЕОБЯЗАТЕЛЬНЫЕ ПЛАТЕЖИ В БЮДЖЕТ: ПРИЧИНЫ СНИЖЕНИЯ НАЛОГОВОЙ ДОХОДНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА 20
Айтмуханова Д.У., Ердешева Ж.И.
ТӨТЕНШЕ ЖАҒДАЙ КЕЗІНДЕГІ АЗАМАТТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚ 30
Бекишева С.Д., Алибаев А.К.
ПОНЯТИЕ И ОСОБЕННОСТИ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ВРЕДА 34
Досмаханова А.С., Кыдыров Ж.С.
ИСТОРИЧЕСКИЕ И СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ПРОТИВОДЕЙСТВИЮ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ПРЕСТУПНОСТИ 40
Галым Ф.Г.
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОФИЛАКТИКИ ПРАВОНАРУШЕНИЙ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ 46
Жолжаксынов Ж.Б.
ОСНОВАНИЯ ПРИМЕНЕНИЯ СИЛЫ СОТРУДНИКАМИ ПОЛИЦИИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА СТРАН БЛИЖНЕГО ЗАРУБЕЖЬЯ 49
Жумаева М.С., Қасенова А.Ж.
О СОГЛАСИТЕЛЬНОЙ КОМИССИИ И ОБ ОТДЕЛЬНЫХ ВОПРОСАХ ПРИМЕНЕНИЯ ПРИМИРИТЕЛЬНЫХ ПРОЦЕДУР ПРИ РАЗРЕШЕНИИ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ ТРУДОВЫХ СПОРОВ 54
Забих Ш.А., Забих Қ.Ж.
ЗАЩИТА ПРАВ ЖЕНЩИН В ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫХ ВЗГЛЯДАХ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ НАЧАЛА XX ВЕКА 59
Калкаева Н.Б., Бұғыбай Д.Б.
ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫҢ ОБЪЕКТИВТІ ЖАҒЫНЫҢ БЕЛГІЛЕРІ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕЛЕР 65
Камчыбеков М.Б.
КОНСТИТУЦИОННЫЕ ПРАВА ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА – КАК ОБЪЕКТ УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ ОХРАНЫ 70

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGICAL SCIENCE

Адилбаева Ш.А., Ахтанова А.А.
ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ҚЫЗ БАЛА ТӘРБИЕСІНІҢ ДӘСТҮРЛІ ӘДІСТЕРІ ЖӘНЕ ОҒАН ИСЛАМ ДІНІНІҢ ЫҚПАЛЫ 75
Акатаева А.Н.
КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУ ЖҮЙЕСІН ФИЗИКА САБАҚТАРЫНДА ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 86
Алимжан Б.Н., Сарымова Ш.Н.
КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФИЗИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА БАҒАЛАУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ШАРТЫ РЕТІНДЕ 86
Атем М.Н., Құсайынов А.Қ.
ОРТА БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ ҚҰРАУЫШТАРЫ (САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ) 91
Arynova B.A., Yessenamanova K.M.
MORAL EDUCATION OF STUDENT YOUTH IN TERMS OF “RUHANI ZHANGYRU” 96
Байбатшаева А.Е., Узахова А.С., Саипов А.
КӨРКЕМ ЕҢБЕК ЖӘНЕ СЫЗУ ПӘНІ МҰҒАЛІМДЕРІН ДАЯРЛАУДАҒЫ КЕҢ АУҚЫМДЫ ДАҒДЫЛАРДЫ ДАМЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ 101
Байдаулетова Т.Т., Рысбекова А.К.
БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ҒЫЛЫМИ ҮЙІРМЕНІҢ РӨЛІ 105
Бакирова Э.А., Агайдарова Ж.А.
АППРОКСИМАЦИЯЛАУШЫ ПАРАМЕТРІ БАР ИНТЕГРАЛДЫҚ ТЕҢДЕУЛЕР ЖҮЙЕСІ ҮШІН БАСҚАРУ ЕСЕБІНІҢ ШЕШІМІН ТАБУ 111
Барсай Б.Т., Билялова Ж.Т.
БОЛАШАҚ МАТЕМАТИКА ПӘНІ МҰҒАЛІМІНІҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН АҚПАРАТТЫҚ-

КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ КӨМЕГІМЕН ҚАЛЫПТАСТЫРУ 119
Бекниязова Д.Д., Сәдірова Ә.С.
ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРІ СТУДЕНТТЕРДІҢ ОЙЛАУ ҚЫЗМЕТІН БЕЛСЕНДІРУ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ 123
Ботирова А.И., Оразаева Г.С.
МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРМЕН ЖҰМЫСТА МОНТЕССОРИ ТЕРАПИЯНЫ КОЛДАНУ....126
Даркембаева А.Б.
МУЗЫКА САБАҒЫ АРҚЫЛЫ ЖАС ҰРПАҚҚА РУХАНИ-ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ....135
Дәрібай Ж.Ж., Баймаханова А.С.
ФИЗИКАДАН БІЛІМ БЕРУДЕГІ БЕЛСЕНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ: ФОРМАЛАРЫ МЕН ҚОЛДАНЫЛУ МАҚСАТЫ....131
Даркембаева А.Б.
МУЗЫКА САБАҒЫ АРҚЫЛЫ ЖАС ҰРПАҚҚА РУХАНИ-ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ....135
Ергеш С.А.
БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫ КӘСІБИ ДАЯРЛАУДА КОГНИТИВТІК-ЛИНГВОМӘДЕНИ КЕШЕНДІ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОРТА МЕКТЕПТЕ ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДЫ ЖЕТІЛДІРУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ....139
Есіркепов Ж.М.
ЖҮЗУ САБАҒЫНДА ҚИМЫЛ-ҚОЗҒАЛЫС ӘРЕКЕТТЕРІНЕ АЗ УАҚЫТТА ҮЙРЕТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ....145
Ешенкулова Д.Б., Әбдіғапбарова Ұ.М.
ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӨЗДІК ОҚУ ІС-ӘРЕКЕТІН ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК БАСҚАРУ 150
Жайлауова М.К.
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚОЛДАУ ӘДІСТЕРІ....155
Жакупов Н.Р., Саликбаева Т.Ш.
АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ФИЗИКА ОНЛАЙН-КУРСТАРЫН ҚОЛДАНУ КЕЗІНДЕ ТӨҢКЕРІЛГЕН СЫНЫП ӘДІСТЕМЕСІН ҚОЛДАНУ....159
Жансеркеева Э.Н., Қошқарбаева Б.Қ., Карбозова М.Ә.
КӘСІПТІК БІЛІМ БЕРУ МЕН ОҚЫТУДА ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІҢ ҚҰРЫЛЫМЫН ДАМЫТУ 164
Жұмаш Г.
ЖАНАМАСЫ ПАРАБОЛА НЕМЕСЕ ЛОГАРИФМДІК ФУНКЦИЯ БОЛАТЫН ҮШ ЕСЕП 170
Исабаева С.Н., Абишева Н.М.
БІЛІМ БЕРУДЕ 4К МОДЕЛІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДАҒЫ ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚЫТУ ӘДІСІНІҢ РӨЛІ....175
Исабаева С.Н., Тюлепбердинова Г.А.
ЖОҒАРЫ СЫНЫПТА ИНФОРМАТИКАНЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ БАҒЫТТЫЛЫҒЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ....179
Исаев М.С., Данияров Т.Ә.
ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ БІЛІМ ҚАЙ ЖЕРДЕ БЕРІЛУІ КЕРЕКТІГІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ....183
Кадирбаева Д.А.
ГЕОГРАФИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕ ӨСКЕЛЕҢ ҰРПАҚТЫ ҰЛТТЫҚ ПЕДАГОГИКА НЕГІЗІНДЕ ТӘРБИЕЛЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ....190
Қазым Б.
ГРАФТАР МЕН МАТРИЦАЛАР АРАСЫНДАҒЫ КЕЙБІР БАЙЛАНЫСТЫ ЗЕРТТЕУ....197
Рахимова А.М., Ақажанова А.А.
ҚАЗАҚ ЖӘНЕ БАСҚА ҰЛТТАРДАҒЫ БАЛАЛАР ОЙЫНДАРЫ....200
Саипов А., Байбатшаева А.Е., Узахова А.С.
STEAM ОҚЫТУ ТӘСІЛІ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМЫТУДЫҢ НЕГІЗГІ ШАРТТАРЫ....205

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

Адильмуратова Р.А.
СОТ АУДАРМАСЫНЫҢ МӘДЕНИЕТІ....210
Ахметова Ж.Б.
СЕМАНТИКО-СТИЛИСТИЧЕСКОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КАЗАХИЗМОВ В ПРЕССЕ 214
Baskynbayeva Zh.I., Beknazarova U.O.
CONTRASTIVE ANALYSIS OF ENGLISH AND KAZAKH VERB TENSES 219

Жалмаханов Ш.Ш., Толысбаева Ә.Т.
ӘБІЛҚАСЫ ӘЗ-ЗАМАХШАРИДЫҢ «МУКАДДИМАТ ӘЛ-ӘДӘБ» СӨЗДІГІ (XIII ғ.) МЕН ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КӨМЕКШІ МОРФЕМАЛАРДЫҢ ТАРИХИ ТЕКТЕСТІГІ ЖӘНЕ ОМОНИМИЯЛЫҚ, ПОЛИСЕМИЯЛЫҚ ҚОСЫМШАЛАР....225
Исебаева А.Т., Аймұхамбет Ж.Ә.
ЕРТЕГІЛЕРДЕГІ «БАТЫРДЫҢ ЖЕТІ БАСТЫ АЙДАһАРМЕН ШАЙҚАСЫ» МОТИВІ....233
Iskendrkyzy A., Akynova D.B.
ANALYSIS OF THE USE OF DISNEY CARTOONS FOR TEACHING GRAMMAR AT PRIMARY SCHOOL....239
Қазыбек Г.Қ., Арыстанбек Ж.Е.
СТРУКТУРНО-СТИЛИСТИЧЕСКАЯ ЭКВИВАЛЕНТНОСТЬ В ПЕРЕВОДАХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ОЛЖАСА СУЛЕЙМЕНОВА НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК....244
Касымакын Г.К., Даутова Б.Д.
ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРДІҢ УАҚЫТ ПЕН КЕҢІСТІК БОЙЫНДАҒЫ СИПАТЫ МЕН МАҢЫЗЫ....249
Табакова З.П., Имантаева А.К.
ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ С КОМПОНЕНТАМИ-ЗООНИМАМИ КАК ПОКАЗАТЕЛИ МЕНТАЛЬНОСТИ В РУССКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ....254
Толысбаева Ә.Т., Жалмаханов Ш.Ш.
ӘБІЛҚАСЫМ ӘЗ-ЗАМАХШАРИДЫҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ....260
Хамзина Г.С., Таласпаева Ж.С., Кадыров Ж.Т., Жақсылық Ж.
КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ КЕЙІПКЕР ЕСІМДЕРІНІҢ ТІЛДІК ТАБИҒАТЫ....266

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ – ART SCIENCE

Әкімбек А., Исламбаева З.У.
МҰХТАР ӘУЕЗОВТІҢ ШЫҒАРМАЛАРЫН САХНАЛАУДАҒЫ ӘЛІМБЕК ОРАЗБЕКОВТІҢ РЕЖИССЕРЛІК ІЗДЕНІСТЕРІ....272
Баймуратов Н.Б., Сарымсакова А.С.
НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ В ИСПОЛНЕНИИ ПАРТИЙ КЛАССИЧЕСКИМИ ОПЕРНЫМИ ВОКАЛИСТАМИ КАЗАХСТАНА....278
Елмұрат Д.
БҮГІНГІ ШЫҢЖАҢ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БАҚСЫ САРЫНЫ ХАҚЫНДА ІЛЕ КҮНЕС АУДАНДАҒЫ ТҰРСЫНТАЙ БАҚСЫНЫҢ БОЛЖАУ РӘСІМІНІҢ МУЗЫКАЛЫҚ ҚҰРЛЫМЫ НЕГІЗІНДЕ....285
Искакова А.М., Айдар А.
СПЕЦИФИКА АЛГОРИТМА РАБОТЫ ЗВУКОРЕЖИССЕРА ПРИ ЗАПИСИ СИМФОНИЧЕСКОГО ОРКЕСТРА С СОЛИРУЮЩИМ ИНСТРУМЕНТОМ....291
Качанова А.Ю., Божеева А.М.
НАУЧНО-ФАНТАСТИЧЕСКИЕ ИДЕИ НА ЭКРАНЕ КАК МЕТАФОРА АКТУАЛЬНЫХ ТЕМ И ОСТРЫХ ПРОБЛЕМ СОВРЕМЕННОСТИ....297
Қасым Д.А., Исламбаева З.У.
АКТЕРДІҢ ПЛАСТИКАЛЫҚ МӘНЕРІН ДАМЫТУДЫҢ ӘДІСТЕРІ....302

ГЕОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ГЕОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – GEOLOGICAL SCIENCE

Алматова Б.Г., Калжанова А.Б.
ПАРАМЕТРЫ УПЛОТНЕНИЙ КОЛЛЕКТОРОВ И ДЕФОРМАЦИЙ СЛОЯ ГОРНОГО МАССИВА НАД РАЗРАБАТЫВАЕМЫМИ МЕСТОРОЖДЕНИЯМИ УГЛЕВОДОРОДОВ (НА ПРИМЕРЕ МЕСТОРОЖДЕНИЙ ЖАНАЖОЛ)....308

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМЫ – ЭКОНОМИЧЕСКАЯ НАУКА – ECONOMIC SCIENCE

Adeleke O.W.
INSTITUTIONAL REFORMS IN THE FIRST DECADE OF KAZAKHSTAN STATEHOOD....313

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ - СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS....324

Кабденов Талап Кабденович

Последняя должность: Председатель Консультативно-совещательного органа полиции г. Алматы

Дата рождения: 15.05.1945

Место рождения: КазССР

Владение языками:

• Казахский, русский

Образование, специальность (квалификация), лицензии:

• Казахский химико-технологический институт г. Чимкент (1968);

• Карагандинская высшая школа МВД СССР (1980)
Специальность «Правоведение» г. Караганда

• Повышения квалификации: Система менеджмента качества и конкурентоспособности предприятия, г. Банког, Таиланд; Управление человеческими ресурсами и системный подход, г. Алматы; Развитие агентской сети и организация продаж, г. Москва

Научные звания, степени, деятельность:

• Доцент правоведения

Трудовой стаж:

• Помощник оператора цеха алкилации Гурьевского (Атырауский) нефтеперерабатывающего завода (12.1963-12.1964);

• Начальник смены цеха № 4 Чимкентского (Шымкентского) химико - фармацевтического завода им. Дзержинского (08.1968-07.1970);

• Инструктор, Второй секретарь Чимкентского (Шымкентского) Горком ЛКСМ Казахстана (07.1970-06.1972);

• Заведующий отделом Чимкентского (Шымкентского) Обком ЛКСМ Казахстана (09.1972-06.1973);

• Начальник кадрового аппарата ГУВД Чимкентской (Шымкентской) области (06.1973-06.1980);

• Первый заместитель начальника Чимкентской (Шымкентской) специальной средней школы подготовки начальствующего состава МВД СССР (06.1980-04.1996);

• Начальник Костанайского юридического института МВД РК (04.1996-04.2000);

• Начальник Академии Министерства внутренних дел РК (04.2000-03.2002);

• Директор Алматинского филиала ЗАО СК «К-АСКО» (03.2002-04.2003);

• Заместитель Председателя Правления ЗАО СК «К-АСКО» (04.2003-06.2003);

• Заместитель Председателя Правления - Директор департамента развития бизнеса и продаж ОАО «Страховая Компания «Казкоммерц - Полис» (06.2003-02.2005);

• Заместитель Председателя Правления АО «Дочерняя Страховая компания НБК «Казахинстрах» (02.2005-07.2009);

• И.о. Генерального директора «Group 4 Securities» (09.2009-10.2009);

• Управляющий директор АО «НПФ «ГНПФ» (10.2009-08.2013);

• Директор Департамента документационного обеспечения и управления региональной сетью - Член Правления АО «ЕНПФ» (08.2013)

Прочие должности:

• Член Международной Академии информатизации;

• Член Президиума РОО «Совет генералов»;

• Председатель Консультативно-совещательного органа полиции г. Алматы (с 04.2016)

Воинская служба, воинские и специальные звания, классные чины:

• Генерал - майор внутренней службы в отставке

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ
ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА
LAW SCIENCE

УДК 347.7

Адам Мұрат Адамұлы
Адвокат Алматинской городской коллегии адвокатов,
магистр юридических наук
докторант 1 курса
кафедра «Юриспруденции и международного права»
гуманитарно-юридического факультета
Университета «Туран»
город Алматы, Республика Казахстан

Сарина Салима Абдыкадыровна
кандидат юридических наук, ассоциированный профессор (доцент)
Университета «Туран»,
город Алматы, Республика Казахстан

НАЛОГИ И ИНЫЕ ОБЩЕОБЯЗАТЕЛЬНЫЕ ПЛАТЕЖИ В БЮДЖЕТ: ПРИЧИНЫ СНИЖЕНИЯ НАЛОГОВОЙ ДОХОДНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА

Түйін. Салық заңнамасын жетілдіру мәселелері осы жұмыста салық ставкалары, акциздер, преференциялар (жеңілдіктер), патенттер және басқалар сияқты Салық құқығы институттары арқылы терең теориялық зерделеу негізінде ашылады, өйткені салықтық әкімшілік рәсімдерді жасау кезінде салық қызметі органы мен салық төлеуші (салық агенті) арасында туындайтын қатынастарда салықтық іс-әрекет тағайындалады және жүргізіледі. Қазақстан Республикасының салық заңнамасында салық рәсімінің жалпы ұғымы ашылмайды. Мемлекеттік кіріс органдары (салық органы) оларды қолдану субъектілері – салық органы жүргізетін салықтық рәсімдер нысанында салықтық іс-қимылдарды жүзеге асырады. Алайда, осы бапта ашылатын мәселелер салық заңнамасындағы кедергілерді жетілдіруге бағытталған және Қазақстан Республикасында белгіленген салық құқығы институттарын: Салық құқығы мен Мемлекеттік кірістер органдарының (салық органдарының), сондай-ақ Қазақстан Республикасы Статистика комитетінің теориялық ережелеріне сәйкес осы бапта егжей-тегжейлі зерттелетін салық ставкалары, акциздер, алымдар, салықтар, преференциялар (жеңілдіктер) егжей-тегжейлі зерделейді.

Түйінді сөздер: салық; арнайы салық режимі; әкімшілік рәсімі; салық рәсімі; қосылған құн салығы.

Резюме. Вопросы совершенствования налогового законодательства раскрываются в этой работе на основе углубленного теоретического изучения через такие институты налогового права, как налоговые ставки, акцизы, преференции (льготы), патенты и другие, так как при совершении налоговых административных процедур назначается и проводится налоговое действие, в отношениях, возникающих между органом налоговой службы и налогоплательщиком (налоговым агентом). Общее понятие налоговой процедуры в налоговом законодательстве Республики Казахстан не раскрывается. Государственные органы государственных доходов (налоговый орган), осуществляют налоговые действия в форме налоговых процедур, которые проводятся субъектами их применения

– налоговым органом. Однако, вопросы, которые раскрываются в настоящей статье, направлены на совершенствование барьеров в налоговом законодательстве и детально изучают установленные в Республике Казахстан институты налогового права: налоговые ставки, акцизы, сборы, налоги, преференции (льготы), подробно исследуемых в настоящей статье в соответствии с теоретическими положениями налогового права и информации органов государственных доходов (налоговых органов), а также Комитета по статистике Республики Казахстан.

Ключевые слова: налог; специальный налоговый режим; аадминистративная процедура; налоговая процедура; налог на добавленную стоимость.

Summary. Issues of improving tax legislation are disclosed in this work on the basis of in-depth theoretical study through such institutions of tax law as tax rates, excises, preferences (benefits), patents, and others, since when performing tax administrative procedures, a tax action is assigned and carried out, in the relations arising between the tax service body and the taxpayer (tax agent). The General concept of tax procedure in the tax legislation of the Republic of Kazakhstan is not disclosed. State bodies of state revenue (tax authority) perform tax actions in the form of tax procedures that are carried out by the subjects of their application – the tax authority. However, issues that are revealed in this article is aimed at improving the barriers in the tax legislation and research established in the Republic of Kazakhstan, the institutions of tax law: tax rates, excise duties, fees, taxes, preferential treatment (benefits), studied in detail in this article in accordance with the theoretical provisions of the tax law and the state revenue agencies (tax authorities) and statistical Committee of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: tax; special tax regime; administrative procedure; tax procedure; value added tax.

ВВЕДЕНИЕ

Механизм совершенствования элементов налоговой процедуры, это реальный путь повышения доходов бюджета государства.

Дефицит бюджета за последние годы в нашем государстве, это основные задачи налоговой политики Казахстана, который нашей стране можно уменьшить при сохранении достигнутого уровня налоговой нагрузки. Эта задача может быть решена с помощью усовершенствования различных элементов налоговых процедур налогообложения и путем повышения эффективности налогового администрирования и налогового контроля на стадии назначения и проведения налоговых процедур.

Элементы налогообложения налоговых процедур, реформирование которых может сократить дефицит бюджета, может повлиять объекты и способы налогообложения, определить налоговую ставку, длину налогового периода, налоговую ставку и налоговые льготы, различные коррективы.

С одной стороны представляется, что самый простой способ пересмотреть механизм налоговых процедур Республики Казахстан, это пересмотреть механизм на уровне подзаконных актов республики, но в действительности вопрос обстоит глубже начиная с установления периода и ставки налогообложения. В то же время очевидно, что просто увеличение налогов может повлиять только на увеличение налоговой нагрузки, но не усовершенствует механизмы налоговых процедур.

Поэтому существует необходимость исследования вопросов совершенствования налоговых процедур налогообложения в деятельности органов государственных доходов посредством раскрытия проблемных вопросов в налоговых ставках, акцизов, патента, преференций и других норм налогового законодательства.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Акциз и его влияние на рост цен

Единственный налог, в отношении которого можно достаточно просто решить проблему увеличения налоговых поступлений за счет роста налоговой ставки в рамках концепции налогового реформирования, — акциз.

Применение акцизов: Акцизами облагаются товары, произведенные на территории Республики Казахстан и импортируемые на территорию Республики Казахстан, указанные в статье 279 Налогового Кодекса [10// URL: http://kgd.gov.kz/ru/section/akcizy].

Однако, увеличение налоговой ставки по акцизам, может безусловно отрицательно сказаться на повышение цен на алкогольную продукцию, а также на повышение цен на подакцизную продукцию для потребителей. Еще один риск в том, что увеличение налоговой ставки может увеличить незаконный оборот подакцизной продукции и может привести к увеличению суррогатов, что ранее уже наблюдалось на рынке алкогольных напитков в 2018 году.

Что можно сказать пока значительное увеличение акцизов положительно сказывается на росте цен на алкоголь, табак и нефтепродукты в январь-февраль 2019 года, то и рост акцизов значительно вырос по сравнению с соответствующим периодом предыдущего года на 24 %. В этом случае ставки по налогам на прибыль (подоходному налогу) и налогу на добавленную стоимость (НДС), напротив не повысились и резко снизились.

Но результат размера ставки акцизов может быть всегда с корректирован в сторону увеличения, Поэтому увеличение роста ставок акцизов приводит к росту на нефтепродукты, а также не только на алкогольную продукцию, но и на товары первой необходимости, способствуя росту инфляции.

РЕФОРМИРОВАНИЕ ПОРЯДКА НАЗНАЧЕНИЯ И ПРОВЕДЕНИЯ НАЛОГОВЫХ ПРОЦЕДУР ДЛЯ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ НАЛОГОВОГО ПОДОХОДНОГО НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ

Не простой и довольно трудной, но актуальной задачей реформирования института налоговых процедур в налоговом подоходном налогообложении, представляется, найти способ изменения налоговой ставки, которая всегда является основой из основ в налоговом правоотношении. При отсутствии необлагаемого дохода налогоплательщика, пропорциональная ставка налога на доход физических лиц (НДФЛ) является достаточно логичным, что подтверждается фискальным эффектом. Но с точки зрения справедливости разумности, зарубежные страны зарекомендовали себя прогрессивной системой налогообложения доходов, которая исключает налогообложение социально бедного слоя населения. Сложившейся принцип справедливости, не сопоставим с неравномерным распределением доходов между различными категориями налогоплательщиков, что позволяет прийти к выводу о том, что принцип справедливости налогообложения не соблюдается, а налоговый механизм по налогообложению роскоши до настоящего времени не разработан.

В силу требований налогового законодательства, подоходный налог полностью поступает в местный бюджет Республики Казахстан, поэтому отсюда вытекает вывод о том, что на пополнение местного бюджета существенно влияет величина налоговых поступлений, а на его размер соответственно влияет величина размера налоговых вычетов. [1//URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=36148637#pos=4;-155].

Можно сказать, что стандартные, социальные и имущественные вычеты, зависят от реформирования в значительной степени профессиональных налоговых вычетов, которые зависят от социального направления государства в области налогообложения. Например, демографическая политика государства могла предусмотреть стандартные налоговые вычеты за содержание детей, что способствовало бы подталкивающей причиной к росту деторождения. Таким образом, можно рассмотреть вариант налога на прибыль родителей для получения вычетов из налогооблагаемого дохода, который должен быть приближен к прожиточному минимуму ребенка. Рассматриваемый налог на прибыль как один или два ребенка, у которых есть оба родителя можно рассмотреть в разрезе 20 000 тенге многодетные семьи, имеющие родителей и детей, — 40 000 тенге, увеличение размера прожиточного минимума на ребенка 8 000 тенге. В итоге выпадающие доходы, используемые местным бюджетом превышают указанные вычеты и составляют в размере 300 миллиардов тенге, что приводит к неэффективность решения демографические проблемы государства.

Говоря о социальном налоговом вычете (выпадающие доходы местные средств бюджетов-3,6 млрд. тенге), средняя стоимость обучения и лечения, которая постоянно растет, и в случае отсутствия индексации такого социального вычета с привязкой к инфляции, то размер социального налогового вычета будет недостаточным. Поэтому я считаю, что этот вычет не будет эффективным.

Тем более, что в Республике Казахстан с принятием нового Налогового кодекса Республики Казахстан от 2017 года, в статье 342 Налогового кодекса Республики Казахстан, предусмотрено лишь, что физическое лицо имеет право на применение следующих видов налоговых вычетов:

вычет в виде обязательных пенсионных взносов в размере, установленном законодательством Республики Казахстан о пенсионном обеспечении;

вычет по пенсионным выплатам и договорам накопительного страхования;

стандартные налоговые вычеты,

прочие налоговые вычеты, которые включают в себя:

- налоговый вычет по добровольным пенсионным взносам;
- налоговый вычет на медицину;
- налоговый вычет по вознаграждениям.

Налоговые вычеты предоставляются последовательно в порядке, указанном выше, и на основании подтверждающих документов, дающих право на их применение [11/URL:https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32050501#pos=1;-73].

Таким образом, представляется, что новый подход позволяет определить налоговые вычеты в направлении неэффективных вычетов и выбора категории налогоплательщиков, для которых реформирование налогообложения по вычетам были бы важны. В виду того, что реформирование налоговых вычетов должно разрешаться на основе прогрессивной ставки налога (возможно, с небольшим прогрессированием) для высокообеспеченных налогоплательщиков, а также с возможным к принципу налогообложения доходов семьи с учетом наличия иждивенцев.

ОБОСНОВАНИЕ СНИЖЕНИЯ СТАВОК НА ДРУГИЕ ВИДЫ НАЛОГОВ

Опыт снижения ставок налога на добавленную стоимость-НДС, действующий в налоговой реформе Казахстана и имеющий предпосылки к

постепенному снижению потребительских цен, не оправдал себя. Это повлияло не только на объем поступлений доходов республиканского бюджета, который получает этот налог в полном объеме, но и поэтому в ближайшее время говорить о снижении этой ставки нецелесообразно. Основным резервом роста поступлений НДС является ужесточение администрирования и контроля за законностью взимания налоговых вычетов по НДС, особенно для налогоплательщиков, которым предоставляется нулевая ставка налога. В 2019 году эти налоговые вычеты достигли около триллиона тенге, при этом легче доказывать обоснованность их применения [2// Лопатников Л. И., 2003, 20 с.].

Порядок налогообложения НДС в Казахстане соответствует международной практике взимания данного вида налога, внедренной всеми развитыми странами мира [12// URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30194317#pos=6;-155].

Постепенное повышение ставки налога на отдельные полезные ископаемые к использованию определенной перспективной, а также реальной ставки налога вместо адвалорной. Но вместе с тем, опыт внедрения нулевой ставки налога возрастает, фискальный эффект не имеет значения. В любом случае повышение ставки налога требует разработки справедливого механизма расчета рентабельности соответствующих месторождений.

Высокая ставка должна исключать часть доходов только от высокорентабельных организаций, не затрагивая налогоплательщиков, разрабатывающих месторождения средней рентабельности и низкорентабельных, и тем самым стимулировать казахстанских инвесторов вложить средства на эти месторождения.

В период экономического кризиса снижение ставки налога на прибыль повлияло только на состояние доходов бюджетов регионов Республики Казахстан, и налоговые поступления в большей степени снизились из-за падения налоговой базы, неразрывно связанной с объемом продаж, а не снижением ставки. Нельзя признать это событие стимулирующим рост инвестиций и увеличение объемов производства. Инвестиции не увеличивались, а рост объемов продаж происходит, как видно из статистики, в основном за счет роста цен, а не за счет сильных усилий налогоплательщиков [3// Брызгалин А. В., 2012, 13 с.]

НАЛОГОВАЯ ПРЕФЕРЕНЦИЯ (ЛЬГОТА) КАК ЭФФЕКТИВНЫЙ ЭЛЕМЕНТ НАЛОГОВОГО МЕХАНИЗМА

Среди элементов налогового механизма, без которых невозможно установить какой-либо налог, налоговые преференции (льготы) занимают особое место. При этом она может повлиять как на состояние налогоплательщика, так и на величину налоговых поступлений бюджетов всех уровней. Предметом налоговой льготы являются определенные противоречия между интересами государства и налогоплательщика. Поэтому его установление должно быть очень серьезным, и любая выгода имеет потенциал для получения налогоплательщиком необоснованной налоговой преференции.

Налоговая льгота - это преимущество, предоставляемое налогоплательщику по одному или нескольким налогам. Если рассматривать его с точки зрения соблюдения принципа налоговой справедливости, то можно отметить, что его установление должно учитывать реальную способность налогоплательщика уплачивать налоги, обеспечивая при этом его участие в формировании государственных доходов. В современном налоговом механизме это участие может быть реализовано как в форме уплаты налогов в уменьшенном размере, так и в форме предоставления налоговых кредитов, как в форме будущих отложенных налоговых платежей на конкретную цель, так и в форме предоставления налоговых кредитов. Главное, что не должно произойти в результате введения налоговых льгот в налоговый механизм, - это формирование атмосферного настроения у налогоплательщика.

С юридической точки зрения, как налоговая льгота, само слово «преференция» означает предоставление особых условий для использования любой «льготы», то есть ее приоритетного права. Кроме того, исходя из простого знания терминологии, можно сделать субъективный вывод о том, что «инвестиционные налоговые преференции» - это особые налоговые условия при условии осуществления инвестиций на определенном приоритетном для государства экономическом рынке [13// URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31233133#pos=5;-150].

Налоговое законодательство Республики Казахстан, которое формировалось при отсутствии опыта и преемственности с 1991 года, было в значительной степени несовершенным. Льготы по налоговым платежам предоставляются такому большому количеству налогоплательщиков, и возможность их использования практически неограниченна. В результате почти все налогоплательщики стали спортсменами либо афганцами, либо чернобыльцами, либо инвалидами. Организация имеет определенное количество лиц в этой категории, и налоговые обязательства по бюджет образующим налогам, в частности НДС и налогу на прибыль, были прекращены, что привело к большим потерям для доходной части бюджетов и полной потере конкурентоспособности других налогоплательщиков.

1996-1999 годы в Концепции налоговой реформы и принятия Налогового кодекса Республики Казахстан, если не полностью, то макси-

мальные налоговые льготы отменяются. Прежде всего, это материализуется в механизме налогообложения фактически оставшейся прибыли — праве региональных властей снижать налоговую ставку, а также НДС. Существенно реформированы льготы по налогу на прибыль; кроме того, резко ограничены права региональных и местных органов власти устанавливать налоговые льготы для своей соответствующей компетенции.

Количество налоговых льгот в налоговом законодательстве постепенно восстанавливается и в настоящее время, по оценкам Министерства финансов Республики Казахстан, они превышают 2018 год. Это, конечно, затрудняет их применение и снижает их эффективность.

Налоговая политика Казахстана в ближайшее время констатирует необходимость анализа применения, эффективности и оптимизации налоговых льгот, как на национальном, так и на местном уровнях, как важной составляющей совершенствования налогового механизма. В настоящее время, как Министерство финансов, так и Министерство национальной экономики РК, в том числе Комитет по статистике, не располагают исчерпывающей информацией об эффективности налоговых льгот, так как отсутствует система мониторинга и оценки их эффективности. Это не позволяет вам принять объективное решение о продлении или отмене каких-либо льгот. Отсутствует механизм оценки доходов бюджета в результате применения налоговых льгот и льгот, необходимых для подготовки бюджетного закона и отчета о его исполнении.

Поэтому необходимо совершенствовать налоговые административные процедуры путем упрощения действующего налогового законодательства, что не позволяет органу государственных доходов в полной мере контролировать и оценивать эффективность налоговых льгот субъектов хозяйствования, участвующих в налоговых административных процедурах, на основе декларирования собственных доходов [4// Пансков, В. Г., 2003, 8 с.].

Информацию о количестве налоговых льгот, составе налогоплательщиков, которые их применяют, и доходах бюджета по ряду налогов можно получить путем анализа отчетности налоговых органов, сформированной по каждому из этих налогов на основании налоговых деклараций (отчетов о налоговой базе). Однако на сегодняшний день нет полной информации по всем налогам, поэтому целесообразно внести определенные изменения в налоговую декларацию по налогам, по которым налоговые льготы не указаны, с целью введения новых строк для получения необходимых данных.

Анализ структуры налоговых льгот показывает, что более половины действующих в налоговом законодательстве льгот от общего их количества предоставляются по налогу на прибыль организаций и налогу на добавленную стоимость. Меньшие льготы связаны с налогами на имущество и другими налогами на доходы от предпринимательской деятельности, и механизм их создания самый простой.

С точки зрения анализа эффективности налоговых льгот наиболее заметен их механизм по налогу на прибыль. Все льготы носят экономический характер, т. е. они стимулируют налогоплательщика к расширению сферы производственной или иной деятельности (например, внешнеэкономической). В дальнейшем это должно сказаться на росте налоговых поступлений не только по налогу на прибыль, но и по налогу на добавленную стоимость и другим налогам. Таким образом, сущность этих льгот и концепция их реализации полностью соответствуют механизму реализации фискальной функции налогов. Следует отметить, что налоговые льготы по налогу на прибыль будут расширяться не реже одного раза в год в результате выхода очередного закона о внесении изменений в налоговое законодательство.

Одним из видов льгот по налогу на прибыль является право на снижение налоговой ставки до 4% в случае реализации важных экономических проектов, предоставляемых органам государственных доходов (налоговым органам) Республики Казахстан, а также аналогичные льготы для организаций, являющихся резидентами Особой экономической зоны (СЭЗ). Все остальные льготы, предоставляемые налогоплательщикам, не являются льготами в общепринятом смысле этого слова. В целом эти льготы в 2019 году снизили налоговые поступления в местные бюджеты более чем на 70 млрд тенге первый и более 3 млрд тенге во втором случае [5// Алибеков С.Т., 2013, 38 с.].

Такие налоговые льготы являются существенными льготами по корпоративному налогу, земельному налогу, налогу на имущество и налогу на землепользование, социальному налогу и налогу на добавленную стоимость (НДС). Таким образом, в соответствии с целями деятельности, которые полностью потребляются при транспортировке товаров на территорию СЭЗ при реализации таких зон, налогообложение взимается по нулевой ставке. Нулевая ставка НДС применяется также при реализации товаров на территории СЭЗ «Астана-новый город» для строительства вышеуказанных объектов [14// Пансков В. Г., 2003, 6 с.].

Когда органы государственных доходов Республики Казахстан предоставляют эти льготы по налогу на прибыль, необходимо учитывать, как их щедрость влияет на обеспеченность доходной части бюджета собственными средствами, то есть в дальнейшем они должны получать бюджетные субсидии в республиканский бюд-

жет. Этот фактор необходимо учитывать при реформировании Налогового законодательства.

Кроме того, право налогоплательщиков на уменьшение налоговой базы за счет части доходов, не включенной в ее учет, и за счет увеличения части расходов, вычитаемых из налоговой базы, может быть отнесено с достаточной степенью уверенности [6//URL: http://www.nalog.ru/nal_statistik/forms_stat/].

Кроме того, льготы по налогу на прибыль включают введение нулевой налоговой ставки, например, для доходов в виде дивидендов крупных предприятий, сельскохозяйственных организаций, не перешедших на специальный налоговый режим, и в ряде других случаев (доходы бюджета — около 3 млрд тенге).

Важным моментом при создании налоговой базы по налогу на прибыль, оказывающим существенное влияние как на положение налогоплательщиков, так и на величину налоговых поступлений, является механизм списания убытка, полученного в налоговом периоде. Стоит отметить, что таких налогоплательщиков очень много — треть от общего числа. Налоговое законодательство предполагает, что налоговая база следующих десяти налоговых периодов может быть уменьшена на сумму полученного налогоплательщиком убытка, что в определенной степени способствует получению этого убытка, а также позволяет вести учет финансовых результатов.

Налогоплательщики часто используют этот пункт налогового законодательства.

В связи с использованием возможности списания убытков в 2019 году в бюджет не поступило 105 млрд тенге налогов. Целесообразно радикально пересмотреть способ применения рассматриваемых преимуществ. По нашему мнению, организации, получившие повторные убытки в результате налогового периода, не должны иметь права списывать их на последующие налоговые периоды.

Налоговый кредит, предусмотренный налоговым законодательством, используется редко, но механизм его использования может постоянно совершенствоваться и быть достаточно эффективным. В настоящее время право на налоговое кредитование предоставлено налоговым органам Казахстана, но они практически не используются в связи с недостаточной разработкой соответствующего налогового и бюджетного законодательства на республиканском и местном уровнях.

Аннулирование инвестиционной льготы по налогу на прибыль в определенной степени компенсировалось с последующим использованием механизма амортизации. Это не всегда срочная амортизация в чистом виде (амортизация активов по ставке, превышающей фактическую амортизацию оборудования и других средств производства, составляющих эти активы) [7// Зотин, А., Азаров, Д., 2013, 54 с.].

Метод ускоренной амортизации применяется во многих странах для снижения подоходного налога с целью стимулирования инвестиционного процесса, так как налогоплательщик имеет возможность инвестировать часть амортизационных отчислений в развитие производства. Примером может служить механизм срочной амортизации, применяемый в ряде стран во время Второй мировой войны в отношении предприятий военной промышленности, поддерживающих высокие темпы модернизации военной техники.

Например, в налоговом законодательстве России механизм ускоренной амортизации по налогу на прибыль может быть использован весьма ограниченным числом организаций, например, организациями, осуществляющими лизинговые операции. Для них можно увеличить норму амортизации в три раза, что дает сразу несколько преимуществ:

- уменьшение суммы налоговых обязательств по налогу на прибыль в период проведения лизинговой операции;

-уменьшение суммы налога на имущество, исчисленного с налоговой базы-уменьшение среднегодовой остаточной стоимости основных средств;

- возможность приобретения предмета лизинга до окончания лизинговой сделки по минимальной остаточной стоимости.

Организации, использующие оборудование, работающее в агрессивной среде, имеющие высокий коэффициент перемещения и в ряде других особых случаев имеют право на оперативную амортизацию. Однако законодательство не дает четкого определения считать этим делом, и это вызывает много споров как в налоговых органах, так и в судах.

Так, например Российское налоговое законодательство в отличие от Казахстанского налогового законодательства, предусматривает индивидуальные льготы для отдельных видов деятельности по сравнению. В качестве примера можно привести преимущества из-за необходимости развития российского флота и серьезных экономических и финансовых трудностей на мировом рынке транспортных услуг российских судоходных компаний. В результате за последние 15 лет торговый флот под флагом России сократился почти в четыре раза, что привело к снижению не только валютных поступлений и налоговых отчислений, но и количества рабочих мест.

Казахстанских судовладельцев не хватает собственных средств для воспроизводства основных фондов. Вместе с тем, значительно эффективнее осуществлять строительство новых судов с использованием механизма заимствова-

ния за рубежом, где процент по кредиту ниже. Однако, договоры займа зачастую не осуществляются под юрисдикцией Казахстана, в результате чего 90% новых судов плавают под иностранным флагом.

Таким образом, среди возможных механизмов повышения конкурентоспособности морского флота предпочтение отдается налоговым методам, поэтому доходы судовладельцев, полученные от эксплуатации судов, зарегистрированных в казахстанском регистре морского судоходства, не учитываются при определении налоговой базы. Однако при этом для целей налогообложения расходы судовладельцев на содержание судов не учитываются налог на прибыль.

Решение приоритетных задач по развитию национальной экономики Казахстана нашло отражение во внедрении ряда специальных льгот для организаций, реализующих инвестиционные проекты. Это включает как высокую ставку амортизации, так и специфику расчета доходов и расходов при определении налоговой базы по налогу на прибыль для соответствующих налогоплательщиков, в том числе резидентов свободной экономической зоны.

Особым преимуществом, включенным в механизм налогообложения в Республике Казахстан, является «амортизация», т. е. возможность списания на момент постановки на учет 10% стоимости основных средств, а в некоторых случаях - 30%. Изначально никаких ограничений на применение этой льготы не было, что предварительно определило дальнейшую ложную перепродажу основных средств одним налогоплательщиком другому. Поэтому введено условие, что эти основные средства могут заменить собственника только через пять лет. В основных направлениях налоговой политики Казахстана до 2019 года предполагается исключить данное ограничение только для взаимозависимых организаций. во второй раз маловероятно, чтобы быть разумным для того же грабежа.

При реформировании имущественных налогов, прежде всего, их налоговая база основывается на оценке налогооблагаемых статей.

Если это организация налога на имущество, то, очевидно, основная проблема формирования налоговой базы зависит от оценки и переоценки имущества. Конечно, во многих случаях имущество налогоплательщиков устарело и увеличение его стоимости нецелесообразно. Кроме того, полностью отказаться от этой идеи невозможно, так как ее реализация может повлиять на стимулирование обновления оборудования и, в конечном счете, должна увеличивать налоговую базу не только по налогу на имущество организаций, но и по другим налогам.

Налоговое законодательство предусматривает возможность освобождения от уплаты налогов на имущество организаций, в частности в отношении мобилизационного и замороженного имущества, имущества, учрежденного или приобретенного резидентами в целях осуществления деятельности в свободной экономической зоне, на пять лет с учетом возможности продления этой льготы специальным законом страны и в иных случаях. Часто это правило распространяется и на другой налог на имущество (земельный налог).

Поступления от налогов на имущество физических лиц гораздо сложнее, чем налоги, поступающие только в доход местного бюджета. Налоговая статистика показывает, что эти налоги играют очень незначительную роль в местных бюджетах и практически не влияют на расходы налогоплательщиков. Однако за справедливость поступления этих налогов значительно возросли — рост земельного налога составил 29,9%, а налоговые поступления на имущество физических лиц выросли в 2,3 раза за первые два месяца 2019 года [8//URL: http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/ rosstat_main/rosstat/ru/statistics/enterprise/].

Вместе с тем, несмотря на то, что механизм определения налоговой базы по земельному налогу включает идею налогообложения кадастровой стоимости периодически индексируемых земель, доля налога в доходах местных бюджетов не увеличивается, а не отменяется несправедливость налогообложения. Так как кадастровая цена земли, даже через индексацию, в большинстве случаев далеко от его рыночной стоимости, поэтому владельцы плодородных, удобных и элитных земельных участков не оплачивают арендную плату в полном объеме. Аналогичная ситуация сложилась и с налогом на имущество физических лиц, при введении налога на недвижимость, объединяющего эти два налога, ситуация не повторяется, поэтому надо быть очень внимательными к оценке недвижимости и проблеме установления налоговых льгот. Сегодня большое количество местных налогоплательщиков имеет налоговые льготы и льготы, которые могут обеспечить получение другими налогоплательщиками необоснованных налоговых льгот путем перерегистрации недвижимого имущества. В первую очередь это касается действующих льгот по налогу на имущество физических лиц для пенсионеров, что позволит им не платить налоги в полном объеме.

Данная льгота была оправдана в целом, но необходимо тщательно продуманный механизм ее применения, например, привязка доходов и расходов контингента владельцев недвижимости, претендующего на получение льгот, а также не исключает факт учета времени нахождения объекта налогообложения в собственности налогоплательщика.

Налогообложение транспортных средств в фискальном смысле достигает достаточного дохода, они существенны и растут значительными и высокими темпами. Однако более высокие темпы увеличения количества транспортных средств и их вместимости позволяют сделать вывод, что прямого налогового регулирования не имеет большого количества преимуществ. За два месяца 2019 года в три раза возросли поступления в местный бюджет от налога на транспорт. По вероятности, повышение ставки налога на автомобили класса люкс полностью оправдано, но дальнейшее реформирование налогового механизма путем увеличения ставки в ближайшее время будет неудачным. Мы должны искать другие дороги, в частности, механизм формирования налоговой базы должен связать возраст автомобиля и его влияние на окружающую среду и состояние дорог.[9// Пансков В. Г., 2013, 35 с.].

СПЕЦИАЛЬНЫЙ НАЛОГОВЫЙ РЕЖИМ

Важнейшей задачей реформирования налогового законодательства является совершенствование специальных налоговых режимов, охватывающих значительное число налогоплательщиков. Введение специальных налоговых режимов законодательство изменяет элементы налогообложения и, исходя из конкретной цели, отменяет ряд налогов в каждом конкретном режиме.

В соответствии с частью 1 статьи 678 Налогового кодекса Республики Казахстан, налогоплательщик вправе выбрать один из следующих специальных налоговых режимов:

1) специальные налоговые режимы для субъектов малого бизнеса, включающие в себя:

специальный налоговый режим на основе патента;

специальный налоговый режим на основе упрощенной декларации;

специальный налоговый режим с использованием фиксированного вычета;

2) специальные налоговые режимы для производителей сельскохозяйственной продукции:

специальный налоговый режим для крестьянских или фермерских хозяйств;

специальный налоговый режим для производителей сельскохозяйственной продукции и сельскохозяйственных кооперативов [15// URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=36148637#pos=18121;-55].

Если говорить о несовершенстве упрощенной системы налогообложения, то первый вопрос заключается в том, как отмена налога на добавленную стоимость повлияет на деятельность налогоплательщиков. Эта мера не удовлетворяет более или менее значимых предпринимателей, так как из-за отсутствия объекта налогообложения они теряют возможность возместить налог на добавленную стоимость «доходом» и будут неэффективны для работающих с ними контрагентов-покупателей. Пришло время законодательно решить эту проблему, но только для тех налогоплательщиков, которые решили облагать налогом свои доходы, за исключением расходов. Другие налогоплательщики, как правило, работающие в сфере мелкой торговли и услуг, не претендуют на налоговые вычеты по налогу на добавленную стоимость, если они имеют незначительные расходы, способствующие выбору объекта налогообложения.

Кроме того, нельзя игнорировать тот факт, что в качестве налоговой системы выбран специальный налог.ряд налогоплательщиков предвидят возможность использования различных налоговых схем с целью незаконного манипулирования налоговыми вычетами по налогу на добавленную стоимость. В то же время доходы республиканского бюджета существенно пострадали, и малый бизнес, как правило, в настоящее время не охвачен выездными налоговыми проверками, что в определенной степени затрагивает их интересы.

Субъекты малого предпринимательства, применяющие специальный налоговый режим на основе упрощенной декларации, должны соответствовать следующим требованиям:

* для индивидуальных предпринимателей:

- максимальная средняя численность работников за квартал составляет 15 человек, включая индивидуального предпринимателя;

- предельная выручка за квартал составила 4,5 млн. тенге.

* для юридических лиц:

- максимальная средняя численность работников за квартал составляет 25 человек;

- предельная выручка за квартал составила 9 млн. тенге [16//URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30035914#pos=6;-155].

Патентная форма налогообложения, построенная в очень простой форме, по мнению автора, должна помочь выйти из тени налогоплательщикам, у которых стандартное взаимодействие с налоговыми органами является дорогостоящим и сложным. В то же время мы не должны беспокоиться о том, что патентная форма не была широко распространена в течение пяти лет — налоговые поступления настолько незначительны, что мы даже не можем говорить о них. В то же время можно отметить, что единый совокупный налог на прибыль, включенный в налоговую систему Казахстана, хорошо включен и в настоящее время составляет значительную часть доходов местных бюджетов. Преобразование его в патентную форму может привести к получению доходов из этих бюджетов (и их собственных источников). Чтобы разобраться в вопросе, мы можем предоставить данные о

единовременном общем платеже за два месяца текущего года и налоговых поступлениях по патентным формам налогообложения — это 540 и 12 млн тенге.

Соответственно, с 2019 года два налоговых режима являются добровольными. По нашему мнению, перенос налога на несколько лет должен быть сдержан, чтобы патентный механизм налогообложения прошел серьезную апробацию, которая должна широко рекламироваться в средствах массовой информации, поскольку потенциальный контингент налогоплательщиков не осведомлен о его возможностях.

Что касается особого режима, такого как налогообложение, в рамках соглашения о разделе продукции, то ясно, что механизм, вложенный в него, в настоящее время не является актуальным. Сейчас резко возрастает интерес инвесторов к разработке месторождений полезных ископаемых с низкой и средней стоимостью. Кроме того, казахстанская сторона по соглашениям до сих пор не получает принадлежащей ей доли полезной продукции, что свидетельствует о том, что налоговая база абсолютно не продумана, что позволило инвесторам постоянно увеличивать долю компенсационной продукции.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Конечно, сокращение налоговой задолженности (в первом полугодии 2019 года - 562,3 млрд тенге) будет достигнуто налоговое администрирование, контроль за налогоплательщиками, входящими в консолидированные группы, и налогоплательщиками, являющимися родственными субъектами, могут и должны иметь достаточно высокий фискальный эффект, как и без реформирования элементов налогообложения. Однако теоретически комплексный подход к поиску резервов роста налоговых поступлений дает хорошие результаты для обеспечения сбалансированности бюджетной системы и налогового законодательства Республики Казахстан через внедрение налоговых административных процедур.

Подводя итог, на практическом уровне можно сделать вывод, что в Кодексе Республики Казахстан» О налогах и других обязательных платежах в бюджет» следует рассмотреть правовое понятие «налоговый административный процесс», принять меры по совершенствованию налогового, бюджетного и инвестиционного законодательства Республики Казахстан, направленные на упрощение налоговых процедур учета, декларирования, исчисления, доначисления, взимания налогов во всех режимах, включая налоговые преференции, Консолидация информации о прибыльности и упрощение налоговых процедур для органов государственных доходов осуществляется с использованием новых информационных программ (Интернет-ресурсов), интегрированных во все государственные органы Республики Казахстан и банки второго уровня.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кодекс Республики Казахстан «О налогах и других обязательных платежах в бюджет» от 25 декабря 2017 года [Электронный ресурс] / Официальный сайт компании «https://online.zakon.kz/document/?doc_id=36148637#pos=4;-155.
2. Лопатников Л. И. Экономико-математический словарь: Словарь современной экономической науки. — 5-е изд., перераб. и доп. — М.: Дело, 2003.
3. Брызгалин, А. В. Налог на доходы физических лиц в 2012 году. — М.: ОМЕГА-Л, 2012.
4. Пансков, В. Г. Российская система налогообложения: проблемы развития. — М.: МЦФЭР, 2003.
5. Алибеков С.Т. Учебник // Налоговая право Республики Казахстан (Общая и особенная части) — 2013. — Алматы.
6. Данные по формам статистической налоговой отчетности [Электронный ресурс] / Официальный сайт ФНС России. — Режим доступа: http://www.nalog.ru/nal_statistik/forms_stat/.
7. Зотин, А., Азаров, Д. Конец налогового равенства // Деньги. — 2013. — № 25.
8. Инвестиции в основной капитал по формам собственности (Российская Федерация) [Электронный ресурс] / Официальный сайт Росстата. — Режим доступа: http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/enterprise/.
9. Пансков, В. Г. О возможных направлениях налоговой политики // Финансы. — 2013. — № 5.
10. Применение акцизов в Республике Казахстан [Электронный ресурс] / Официальный сайт Комитета государственных доходов Министерства финансов Республики Казахстан – Режим доступа: http://kgd.gov.kz/ru/section/akcizy
11. Тематическая подборка: Зарплата, налоги и платежи [Электронный ресурс] / интернет ресурс – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32050501#pos=1;-73
12. Налог на добавленную стоимость в Республике Казахстан через призму международной практики [Электронный ресурс] / интернет ресурс – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30194317#pos=6;-155
13. Льготы. Инвестиционные налоговые преференции [Электронный ресурс] / интернет ресурс – Ре-

жим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31233133#pos=5;-150
14. Какие льготы предоставляются при создании, функционировании Свободной экономической зоны на территории Республики Казахстан [Электронный ресурс] / интернет ресурс – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31233133&doc_id2=31222376#activate_doc=2&pos=154;-91&pos2=10;-206
15. Специальные налоговые режимы [Электронный ресурс] / интернет ресурс – Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=36148637#pos=18121;-55
16. О специальных налоговых режимах [Электронный ресурс] / интернет ресурс – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30035914#pos=6;-155

Айтмуханова Дидар Урынбасарқызы
Азаматтық құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, заң магистрі
Экономика және құқық факультеті
Х.Досмухамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Ердешева Жангүлім Идаятқызы
Азаматтық құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы
Экономика және құқық факультеті
Х.Досмухамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

ТӨТЕНШЕ ЖАҒДАЙ КЕЗІНДЕГІ АЗАМАТТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚ

Түйін. Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы төтенше жағдай кезіндегі азаматтық жауаптылықтан туындайтын өзекті мәселелер туралы баяндалады

Түйінді сөздер: Төтенше жағдай, коронавирус, президент, мемлекет

Резюме. В данной статье докладывается об актуальных вопросах, вытекающих из гражданской ответственности при чрезвычайных ситуациях в Республике Казахстан

Ключевые слова: Чрезвычайное положение, коронавирус, президент, государство

Summary. This article reports on current issues arising from in case of emergencies, civil liability in the Republic of Kazakhstan

Keywords: State of emergency, coronavirus, President, state

Біз, ортақ тарихи тағдыр біріктірген Қазақстан халқы, байырғы қазақ жерінде мемлекеттілік құра отырып, өзімізді еркіндік, теңдік және татулық мұраттарына берілген бейбітшіл азаматтық қоғам деп ұғына отырып, дүниежүзілік қоғамдастықта лайықты орын алуды тілей отырып, қазіргі және болашақ ұрпақтар алдындағы жоғары жауапкершілігімізді сезіне отырып, өзіміздің егемендік құқығымызды негізге ала отырып Конституциямызды қабылдадық. Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары екені атап көрсетілген

[ҚР Конституциясы,1995ж.].

2020 жылдың бастапқы кезеңінде әлемде белең алған адамзатқа қауіпті індет- коронавирус – кез-келген тіршілік иесінің көңіліне қорқыныш ұялатты. Осы бір індеттің таралуын әркім әрқалай баяндап БАҚ, ғаламтор желілері жарыса жазғанымен одан оқшаулану және алдын-алу шараларының жұмыс жасауы жеткіліксіз деңгейде орнықты. Еліміз Дамушы мемлекеттер қатарынан орын алған әлемге есігі мен шекарасын айқара ашқан көпұлтты және зайырлы мемлекет. Экономиканың басты тетігі болып табылатын инвестиция тарту үшін мемлекет тарапынан қабылданған бағдарламалары баса жұмылдырылған әлемнің бір бөлшегі. Халықаралық байланыс енді-енді қалыпты тұрақтылыққа бағытталып келе жатқанда және көршілес Державалармен иығымыз теңесе бастағандай болғанда – қауіпті індетпен күрес шаралары белең алды. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы өзге елдер ауруды ерте кезеңде тануға мүмкіндік беретін қатаң шараларды қолданған жағдайда вирустың таралуын тоқтатуға болатынын айтты. Сондай-ақ, мемлекеттер науқастарды оқшаулап, олардың байланыстарын қадағалап отыруы керек. Айта кетейік, бұған дейін Қытайда тараған коронавирустың жаңа түрін жұқтырған науқастардың тез өсуіне байланысты іс шараларды қолдануға қатысты. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы шұғыл шаралар ұйымдастыру шешімі жарияланған болатын. Осы орайда еліміз де барлық үдерістен тыс қалған жоқ және қала алмайтыны туралы ойлар белең алып, Қазақстан Президенті коронавирустың таралуына байланысты бүкіл ел бойынша төтенше жағдайды жариялады. Қазақстан Республикасы халқының қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында Қазақстан Республикасы Конституциясының нормаларына сүйеніп бірқатар іс шаралар бағытын анықтады. Олай жасауға басты негіз еліміздің бас қалаларында індет жұқтырғандар саны және олармен байланысқа түскендер саны еселеніп арта түсті.

Төтенше жағдай деген ұғымды бұрын –соңды естімеген ел үшін бұл да оқыс жағдай болды десек артық айтпаспыз. Төтенше жағдай кезеңінде мынадай шаралар мен уақытша шектеулер енгізілді: 1) қоғамдық тәртіпті сақтауды, аса маңызды мемлекеттік және стратегиялық, ерекше режимді, режимдік және ерекше қорғалатын объектілерді, сондай-ақ халықтың тыныс-тіршілігін және көліктің жұмыс істеуін қамтамасыз ететін объектілерді күзетуді күшейту; 2) ірі сауда объектілерінің жұмыс істеуін шектеу; 3) сауда-ойын-сауық орталықтарының, кинотеатрлардың, театрлардың, көрмелердің және халық көп жиналатын басқа да объектілердің қызметіне шектеу қойылды. Сондай-ақ басты шара- карантин енгізу, ауқымды санитариялық-эпидемияға қарсы, оның ішінде халықтың санитариялық-эпидемиологиялық салауаттылығы саласындағы қызметті жүзеге асыратын Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрлігінің құрылымдық

бөлімшелерінің және ішкі істер органдарының қатысуымен бірқатар іс-шаралар жүйесі нақтыланып белгіленді.

Халықаралық байланысы да назардан тыс қалған жоқ әрі қалуға тиіс емес жағдай болды. Соған байланысты мынадай шаралар ұйымдастырылды: 1) Қазақстан Республикасының және шет мемлекеттердің дипломатиялық қызмет персоналын, сондай-ақ халықаралық ұйымдар делегацияларының мүшелерін қоспағанда, қоғамдық тәртіпті сақтауды, аса маңызды мемлекеттік және стратегиялық, ерекше режимді, режимдік және ерекше қорғалатын объектілерді күзетуді күшейту, сондай-ақ Қазақстан Республикасының аумағына келуге, сондай-ақ оның аумағынан көліктің барлық түрлерімен шығуға бірқатар шектеулер белгіленді;

Қазақстан Республикасы Президенттік басқару нысанындағы ел болғандықтан барлық жауаптылық Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы төтенше жағдай режимін қамтамасыз ету жөніндегі мемлекеттік комиссияға, Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігіне, Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетіне жүктелді. Сондай-ақ Президент қабылдаған құқықтық норма Қазақстан Республикасының Үкіметіне төмендегі мәселелерді бақылауда ұстауды жүктеді: 1) төтенше жағдай режимін қамтамасыз ету үшін Қазақстан Республикасы Үкіметінің резервінен қажетті қаражат бөлуді және эпидемиологиялық жағдайды айқындау үшін маңызы бар деректерді жасыратын, медициналық тексеруден және емделуден, карантиндік режимді сақтаудан жалтарған адамдарды бақылауды, сондай-ақ аталған адамдардың жауапкершілік шараларды күшейтуді, орталық және жергілікті мемлекеттік органдармен бірлесіп, Қазақстан Республикасының аумағында COVID-19 коронавирусының таралуына жол бермеу мақсатында Жарлықты іске асыру жөнінде өзге де шараларды қамту міндеттері жүктелді. Демек, әлеуметтік сипаттағы төтенше жағдай – белгілі бір аумақта әлеуметтік қатынастар саласындағы қарама-қайшылықтар мен қақтығыстардың туындауына байланысты жағдай, олар адам құрбандарына, денсаулыққа зиян келтіруге, елеулі мүліктік залал келтіруге немесе халықтың тіршілік ету жағдайларының бұзылуына әкеп соғуы мүмкін немесе әкеп соққан жағдайлар танылады деген ұғым.

Құқықтық термин ретінде Төтенше жағдай дегеніміз - азаматтардың қауіпсіздігін және Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысын қорғауды қамтамасыз ету үшін қабылданатын және мемлекеттік органдар, ұйымдар қызметінің ерекше құқықтық режимін білдіретін, азаматтардың, шетелдіктердің және азаматтығы жоқ адамдардың құқықтары мен бостандықтарына, сондай-ақ заңды тұлғалардың құқықтарына жекелеген шектеулер белгілеуге жол беретін және оларға қосымша міндеттер жүктейтін уақытша шара. Төтенше жағдайды енгізудің мақсаты оны енгізуге негіз болған мән-жайларды жою, адамның және азаматтардың конституциялық құқықтары мен мүдделерін қамтамасыз ету болып табылады. Демек адамның өмір сүруіне қажетті мемлекет тарапынан қажетті шара болып табылады.

Төтенше жағдай туралы" жарлыққа сәйкес ол төтенше жағдайды енгізуге негіз болатын мән-жайлар азаматтардың қауіпсіздігіне немесе төтенше шараларды қолданбай жою мүмкін емес елдің конституциялық құрылысына нақты және болмай қоймайтын қатер болып табылатын жағдайда ғана енгізілуі мүмкін.

Қазақстан Республикасының заңнамасы ТЖ жариялау негіздерін айқындай отырып, мынадай критерийлерді пайдалана отырып, ықтимал жағдайларға сипаттама береді:а) азаматтардың өмірі мен денсаулығына, мемлекеттік институттардың қалыпты қызметіне, мүліктің - эпидемияға, эпизоотияға, ірі авариялларға қауіп төндіретін нақты құбылыстар; б) ТЖ жариялау үшін негіз болатын мән-жайлар нақты, Төтенше және сөзсіз қатер болуы тиіс. Бұл жерде заң шығарушы нақты құбылыстардың немесе оқиғалардың басталуымен ТЖ жариялау негіздерін байланыстырмайды; төтенше шараларды қолдану нақты қауіптің пайда болу қаупінен туындауы мүмкін – ТЖ міндеті осындай қатерді жою болып табылады; в) Төтенше жағдайлар, қоғамдық тәртіп, ұлтаралық және конфессияаралық қатынастар, табиғат пен қоғамның өзара қарым-қатынастары туындауы мүмкін салалар;г) мемлекеттік билік органдары әдеттегі заңнамаға байланысты оларда бар мүмкіндіктерді жеткіліксіз деп тануы және оны реттеу үшін төтенше шараларды қолдану қажет болуы тиіс төтенше жағдайдың дағдарыстық дәрежесі айқындалуы тиіс.

Мемлекеттік құрылымдардың барлығы халықпен бірлесе індеттен сақтану жоларын және таратпау жолдарын мейлінше басты назарда ұстады. Осы орайда құқықтық жауаптылық шаралары да басты назарда болды. Өйткені әрбір азаматтың отбасына деген құрметін осы Төтенше жағдай кезіндегі карантиннен көруге болады. ТЖ режимін енгізу кезеңінде сақтау қажет мінез-құлықтың белгілі бір шеңбері белгіленеді. Жүріп-тұру еркіндігіне байланысты шектеу шаралары пайда болады, қоғамдық тәртіпті сақтау күшейтіледі, сондай-ақ митингілер, ереуілдер, көше шерулерін өткізуге тыйым салынады, көлік құралдарының қозғалысына шектеу енгізіледі.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының коронавирус COVID-19 пандемиясын жариялауына байланысты соңғы уақытта елде көрінеу жалған ақпараттың таралуы байқалады. Қалыптасқан мән-жайларды ескере отырып, Қазақстан Республикасының бұқаралық ақпарат құралдары саласындағы заңнамасы талаптарының сақталуын бақылау функцияларын орындайтын Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі өз тарапынан төтенше жағдай кезінде Қазақстан Республикасының заңнамасын бұзғаны үшін жауапкершілік, оның ішінде бұқаралық ақ-

парат құралдарының жауапкершілігі күшейетіні ескертілуде [ҚР Төтенше жағдай енгізу ПЖ-2020ж].

Құқық тәртібін бұзуға итермелейтін немесе ұлттық және діни алауыздықты қоздыратын іс-әрекеттер, жеке тұлғалардың және лауазымды адамдардың олардың заңды құқықтары мен міндеттерін жүзеге асыруына белсенді кедергі келтіру, сол сияқты ішкі істер, Ұлттық қауіпсіздік органдары қызметкерінің, әскери қызметшінің, билік немесе жұртшылық өкілдерінің қоғамдық тәртіпті қорғау жөніндегі қызметтік міндеттерін немесе қоғамдық борышын орындайтын заңды өкіміне немесе талабына қасақана бағынбау не жеке тұлғалардың қоғамдық тәртіпті және тыныштығын бұзатын, сондай-ақ төтенше жағдай жарияланған жерде жасалған әкімшілік қадағалау туралы Заңнаманы бұзу ӘҚБтК қырық айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұлды не отыз тәулікке дейінгі мерзімге әкімшілік қамауға алуды көздейді. Сондай-ақ, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 54-баптың 1- бөлігінің 11- тармақшасында төтенше жағдай және төтенше жағдай кезінде қылмыстық құқық бұзушылық жасауды қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлататын мән-жай болып есептеледі [ҚР ҚК -03.07.2014ж].

Төтенше жағдай кезінде қоғамдық тәртіпті бұзу немесе азаматтардың немесе ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделеріне не қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделеріне елеулі зиян келтіру қаупін туғызатын көрінеу жалған ақпарат тарату үш жылдан жеті жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады. Осыған байланысты, елдегі жағдайды тұрақсыздандыруға қабілетті көрінеу жалған ақпаратты, сондай-ақ өзге де құқыққа қарсы ақпаратты тарату фактілеріне жол берілмеуі тиіс.Оның өзі қоғамдағы кереғар пікірлердің орын алуына және азаматтыққоғам діңгегі болып саналатын бірауыздылықты жоюға себепкер болатыны анық.

Адамның негізгі қажеттілігінің бірі - қауіпсіздік пен тұрақтылық жағдайы болып табылады. Ал қазіргі әлемде адамдарға өзін қорғауға және тұрақты сезінуге кедергі келтіретін көптеген факторлар, оқиғалар мен қауіптер бар. Сондықтан да барлық өркениетті қоғамда белгілі бір заңдар мен ережелер бар. Қауіпсіздік саласында заңнамалық деңгейде бекітілген осындай ең айқын түсінік және іс-шаралар жүйесі Азаматтық қорғанысты анықтау болып табылады. Осыған орай, мемлекеттің барлық азаматтарына азаматтық қорғаныстың мақсаттары мен міндеттері қандай екенін, оның мәні неде екенін түсіну қажет. Азаматтық қорғаныс ұғымы мен мәні мемлекеттің азаматтық қорғанысы - бұл халықты, елдің мәдени және материалдық құндылықтарын әскери манипуляциялар немесе төтенше оқиғалар нәтижесінде туындайтын қауіптерден қорғауда көрінетін іс-қимылдар мен іс-шаралардың арнайы әзірленген жүйесі.

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы нормада жауаптылықты ауырлататын мән-жайларға анықтама берілген. Атап айтқанда

1) прокурордың заңды түсіндіргеніне және (немесе) осыған уәкілетті тұлғалардың оны тоқтату талабына қарамастан құқыққа қарсы мінез-құлықты жалғастыру;

2) бұрын біртекті әкімшілік құқық бұзушылығы үшін әкімшілік жазаға тартылған, ол бойынша мерзімі өтпеген адамның оны бір жыл ішінде қайталап жасауы;

3) кәмелетке толмаған адамды әкімшілік құқық бұзушылыққа тарту;

4) кінәлі адамға психикасының ауыр түрде бұзылуынан зардап шегетіні көрінеу белгілі адамдарды не әкімшілік жауаптылық туындайтын жасқа толмаған адамдарды әкімшілік құқық бұзушылық жасауға тарту;

5) ұлттық, нәсілдік және діни өшпенділік немесе араздық уәжі бойынша, басқа адамдардың заңды әрекеттері үшін кек алу, сондай-ақ басқа құқық бұзушылықты жасыру немесе оны жасауды жеңілдету мақсатында әкімшілік құқық бұзушылық жасауы;

6) адамға немесе оның жақындарына қатысты осы адамның өзінің қызметтік, кәсіптік немесе қоғамдық борышын орындауына байланысты әкімшілік құқық бұзушылық жасауы;

7) кінәлі адамға жүктілік жағдайда екені көрінеу белгілі әйелге қатысты, сондай-ақ жас балаға, басқа да қорғансыз немесе дәрменсіз адамға не кінәлі тұлғаға тәуелді адамға қатысты әкімшілік құқық бұзушылық жасау;

8) адамдар тобының әкімшілік құқық бұзушылық жасауы;

9) дүлей зілзала жағдайларында немесе басқа да төтенше жағдайлар кезінде әкімшілік құқық бұзушылық жасау;

10) алкогольдік, есірткілік немесе уытқұмарлық масаң күйде әкімшілік құқық бұзушылық жасау әкімшілік құқық бұзушылық үшін жауаптылықты ауырлататын мән-жайлар деп танылады. Әкімшілік жаза қолданатын сот (судья), орган (лауазымды адам) әкімшілік құқық бұзушылықтың сипатына қарай осы мән-жайды ауырлататын мән-жай деп танымауы мүмкін. Бірақ жауаптылықтың ауырлайтынын әрбір азамат сезінуі қажет [ҚР ӘқБТК – 05.07.2014ж].

Азаматтық тәрбие - өзін-өзі заңды, әлеуметтік, ізгі және саяси қабілетті сезіну мүмкіндігін беретін тұлғалық интегративтік қасиетретінде қалыптастыру. Азаматтықтың негізгі элементтері ар-намыс сезімінде, тұлғалық ішкі еркіндікте, тәртіптілікте, басқа адамдарға және мемлекеттік билікке құрмет және сенім білдіруде, өзінің міндеттерін орындау, патриоттық, ұлттық және ұлтаралық сезімдерін үйлесімді қиюластыру қабілетінде көрінетін адамгершілік, құқықтық және саяси мәдениет екені хақ. Азаматтық тәрбие негізгі мақсаты - адамда қоғамдық ізгі мұраттарды, отансүйгіштік сезімін бейбітшілікке ұмтылысын, қоғам игілігі-

не жарату қажеттілігін тәрбиелеу-болашақты тәрбиелеуде маңызды фактор [Е. Арын – 2006ж].

Елімізде азаматтық қорғаныстың келесі функциясын талдауға болады: елді мекендердің тұрғындарын әскери іс-қимылдарды жүргізу немесе дүлей зілзалалар туындаған кезде дұрыс жүріс-тұрыс жасауға үйрету; адамдарға қауіптіліктің болуы туралы немесе оның пайда болуы мүмкін екендігі туралы хабарлау; халықты, мәдение материалдық құндылықтарды қауіпсіз орындарға шығару; тұрғындарға жеке қорғану, дәрі-дәрмектер және медициналық қызмет көрсету үшін қажетті құралдарды беру; Қазақстан Республикасының аумағында радиацияны, химиялық немесе биологиялық қаруды; әскери іс-қимылдар жүргізілген немесе дүлей апат болған аумақтарда, оның ішінде коммуналдық қызметтердің жұмысын қалпына келтіру, оларды осы процеске тарту; үйлерді, техниканы, құрылыстарды зарарсыздандыру, санитарлық өңдеу рәсімдерін жүргізу; әскери немесе дүлей апаттар нәтижесінде туындаған мәселелерге байланысты күрес; бүркемелеудің барлық түрлері бойынша іс-шаралар жүргізу; мемлекеттің барлық қолда бар күштері мен құралдарының ұдайы жауынгерлік әзірлігін қамтамасыз ету; соғыс немесе төтенше жағдайлардың құрбандары болған адамдардың мәйіттерін жерлеу т.б. Экономика объектілерінің тұрақтылығын нығайтуға мүмкіндік беретін шаралар кешенін жүргізу. Осылайша, азаматтық қорғаныстың мақсаты мен міндеттері заңнамамен жақсы жазылған, бірақ тәжірибеде жиі жүйеде іркілістер орын алады. Осының нәтижесінде елімізде үлкен материалдық құндылықтар туралы айтпағанда, халықтың үлкен шығынына алып келуі мүмкін. Осы орайда адами құндылықтар жойылмаса әрбір азамат санасының деңгейінде аса жауаптылықпен қараса болашақ әрине біздің қолымызда.

Төтенше жағдай кезінде де мемлекет жұмыссыз қалған азаматтарға қаржылық қолдауды ұйымдастыруда. Әлеуметтік қамту аясында бірқатар қолдаулар ұсынылып жатыр. Соның ішінде жұмыссыз қалғандарға қаржылай көмек ұсынылуда. Ел конституциясына сәйкес Қазақстан өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады. Оның ішінде халықты әлеуметтік қорғау негізгі бағыттардың бірі болып табылады. Еліміз тәуелсіздік жылдары жүргізген реформаларының нәтижесі, негізгі мақсаты - халықтың әл-ауқатын арттыру және әлеуметтік қорғаудың көп деңгейлі жүйесін құру болды. Осылайша халықтың қорғалмаған бөлігін әлеуметтік қамсыздандыру бойынша жылдан жылға ауқымды шаралар атқарыла басталды.

Цифрлы Қазақстан үдерісі де оң нәтижесін беріп карандік сағатта өз жемісін білім саласында да беруде. Экономиканың басты тетігі болып саналатын шағын бизнес субъектілері де осы жағдайға сай кейбір материалдық шығындарға ұшырауда. Бұл жағдайда да мемлекеттік бағдарламалар қаржылық қолдау көрсетіп барынша жұмыс орнының сақталуына әсер етуде.

Қазір жаһандық дамудағы ғылыми-технологиялық жетістіктердің арқасында ақпарат кеңістігіне қол жеткізу мүмкіндігі тіптен оңай. Ғаламтор желісі, виртуалды әлем – қолжетімді ақпарат көзі. Тәлім-тәрбие мен білімнің інжу-маржанына жататын даналардың сөзі осы жерден табылып жатқанда, керек болған жағдайда кез келген мәліметке қол жеткізу қиындық тудырмасы анық қой. Алайда, бұл жердегі бір мәселе, әр оқушы осы айтылған тәрбие көздерін өздігінен барып іздеп тауып оқи ма деген сұрақ ? Арасында болмаса, оқушылардың бәрі өздігінен барып ізденіп, оқып кетпейтіні белгілі. Егер ұстаздар мен тәрбиешілер балалардың құштарлығын тудырып, қызығушылығын арттырмаса. Осы орайда мектеп қабырғасындағы тәрбиеші ұстаздардың атқарар қызметі ұшан-теңіз екені талас тудырмаса керек. Ұрпақ алдындағы жауаптылықтарды аманаттарымызды құндылықтарымызды ұмытпай сақтап жеткізу-басты мақсатымыз.

Карантиндік режим көп отбасыларға да психологиялық әсерін тигізуде. Ол тек Қазақстанда болып жатқан үдеріс емес, әлемдік деңгейдегі өзекті мәселе болып жатыр. Бірақ біздің санамызды осы уақытта имандылық және инабаттылық деген мінез-құлығымыз қылаң берері хақ. Өйткені қазіргі уақытта адамға күш-қат беретін моральдық және материалдық азық-қасиет-бұл сабырлық. «Сабыр түбі сары алтын» деген қазақ халқының басты қағидасын әрбір отбасындағы азаматтар ұстанар болса жақсы әсер берері хақ. Адами мінез-құлықты тәрбиелеу мен құқықтық сананы қалыптастыруда мемлекеттік құрылымдардың қолданып жатқан қажетті шаралары, әлбетте дұрыс-ақ деп ойлаймын. Заман талабына сай жасақталып жатқан оңды шешім екені даусыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. ҚР Конституиясы 30.08.1995ж
2. Қазақстан Республикасында төтенше жағдай енгізу туралы ҚР Президетінің Жарлығы -2020 ж.15-наурыз
3. ҚР Қылмыстық Кодексі 2014ж. 3-шілде
4. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы ҚРЗ 2014ж,5-шілде
5. Е. Арын - Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Педагогика - Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ. 2006.

Бекишева Сабигуль Джанабаевна
главный научный сотрудник Центра исследования проблем в сфере защиты общественных интересов Межведомственного научно-исследовательского института Академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, старший советник юстиции, доктор юридических наук, доцент

Алибаев Аскар Канатович
докторант 2 курса
факультета послевузовского образования
Карагандинской академии МВД Республики Казахстан имени Баримбека Бейсенова,
капитан полиции

ПОНЯТИЕ И ОСОБЕННОСТИ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ВРЕДА

Түйін. Бұл мақалада «қоршаған ортаға зиян» түсінігінің тұжырымдамасы қарастырылды және «зиян», «залал», «шығындар» ұғымдары салыстырылып, сонымен қатар «қоршаған ортаға зиян», «қоршаған ортаға залал келтіру» ұғымдарының ара қатынасы белгіленді. Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасында көрсетілген өзге де ұғымдар қарастырылды. Қазақстан Республикасының азаматтық, экологиялық және өзге де заңнамаларына талдау жүргізілді.

Түйінді сөздер: «Экологиялық зиян», «материалдық залал», «шығындар», «зиян келтіру», «экологиялық құқықтың субъектілері»

Резюме. В данной статье рассмотрено доработка определения «экологического вреда» и сопоставление интерпретации понятий «вред», «ущерб», «убытки», установление соотношения понятий «экологический вред», «экологический ущерб», а также иных понятий, встречающихся в экологическом законодательстве Республике Казахстан. Проведен анализ действующего экологического, гражданского и иного законодательства Республики Казахстан.

Ключевые слова: Экологический вред, материальный ущерб, убытки, причинение вреда, субъекты экологического права.

Summary. This article discusses the refinement of the definition of “environmental harm” and the comparison of the interpretation of the concepts “harm”, “damage”, “loss”, establishing the relationship of the concepts “environmental harm”, “environmental damage”, as well as other concepts found in the environmental legislation of the Republic of Kazakhstan. The analysis of the current environmental, civil and other legislation of the Republic of Kazakhstan is carried out.

Keywords: environmental harm, material damage, loss, causing damage, subjects of environmental law.

Дискуссия о сущности экологического вреда существует давно и до сих пор является актуальной, так как в законодательстве Республики Казахстан до сих пор отсутствует определение данного вида вреда. При этом в основополагающем нормативном правовом акте, регулирующем экологические отношения, - Экологическом кодексе Республики Казахстан (ЭК РК) *[*Экологический кодекс Республики Казахстан от *9* января *2007* года*, 1]*, понятие «вред» встречается более двадцати раз в различном контексте: «**вред, причиненный нарушением экологического законодательства Республики Казахстан**», «вред окружающей среде», «вред здоровью населения», «вред здоровью физических лиц», «**вред лицам, пострадавшим вследствие чрезвычайной экологической ситуации или экологического бедствия**», «вред хозяйственной и иной деятельности», «моральный вред» *[*Экологический кодекс Республики Казахстан от *9* января *2007* года*, 1]*.

Наряду с понятием вреда в Экологическом кодексе используется и понятие «ущерб»: «**ущерб, нанесенный нарушением экологического законодательства Республики Казахстан**», «ущерб окружающей среде», «ущерб имуществу физических и юридических лиц, государства», «ущерб, причиненный здоровью граждан».

Указанные понятия фигурируют в нормах других правовых актов, и при детальном анализе выясняется, что законодатель, как и другие субъекты нормотворческого процесса, не видят особой разницы между этими понятиями. При этом понятия «вред» и «ущерб» иногда отождествляются, а порой разграничиваются: понятие «вред» применяется по отношению к физическим лицам, а «ущерб» - к окружающей среде, имуществу физических и юридических лиц, государства (ч.3 ст.321 Экологического кодекса РК, п.26 Нормативного постановления Верховного суда Республики Казахстан «О некоторых вопросах применения судами экологического законодательства Республики Казахстан по гражданским делам» от 25 ноября 2016 года № 8 *[*Нормативное постановление Верховного суда

Республики Казахстан «О некоторых вопросах применения судами экологического законодательства Республики Казахстан по гражданским делам» от *25* ноября *2016* года *№ 8, 2]* и др.).

Вышеуказанное свидетельствует об актуальности рассматриваемого вопроса и неоднозначности применяемых на практике правовых понятий. Это обусловило выбор темы нашего исследования и постановку проблемы.

Цель данного исследования – разработка понятия экологического вреда, установление четких границ между понятием «экологический вред» и смежными понятиями.

Задачи, поставленные для этого:

- анализ действующего экологического, гражданского и иного законодательства РК;

- сопоставление интерпретации понятий «вред», «ущерб», «убытки» цивилистами, с одной стороны, и экологами-юристами, - с другой;

- установление соотношения понятий «экологический вред», «экологический **ущерб», а также иных понятий, встречающихся в** экологическом законодательстве РК;

- доработка определения «экологический вред»;

- выявление существенных особенностей экологического вреда.

Основными методами, использованными при достижении постановленной цели, являются методы анализа, синтеза, индукции и дедукции, систематизации и классификации, сравнительно-правовой метод.

Как указано выше анализ действующего законодательства РК показал отсутствие единообразия в отношении понятий «вред» и «**ущерб». Например, в статьях 321 «Обязательность возмещения ущерба, нанесенного нарушением экологического законодательства Республики Казахстан» и 322 «Порядок возмещения вреда, причиненного нарушением экологического законодательства Республики Казахстан» ЭК РК** ***[***Экологический кодекс Республики Казахстан от *9* января *2007* года, ***1]*** **происходит подмена одного понятия другим.**

Во-первых, даже сопоставление названий данных статей и их содержания указывает на неточность в использовании рассматриваемых понятий. В названии первой статьи говорится об ущербе, причиненном экологическим нарушением, вторая – расписывает порядок возмещения уже вреда, а не ущерба, а по содержанию этих статей речь идет об одном и том же правовом явлении.

Во-вторых, в части 2 ст.321 ЭК РК говорится о возмещении ущерба природе, здоровью граждан и имуществу**, а в части 2 ст.321 –** о возмещении вреда здоровью граждан и имуществу, в части 3 же указано возмещение вреда здоровью физических лиц и ущерба имуществу.

В-третьих, в части 1 ст.322 ЭК РК сформулировано право лица, причинившего вред окружающей среде, устранить нанесенный ущерб либо иным образом его компенсировать *[*Экологический кодекс Республики Казахстан от *9* января *2007* года*, 1]*. Отсюда следует, что причинитель вреда окружающей среде должен лишь возместить или компенсировать нанесенный ущерб. В судебной практике это может привести к многочисленным спорам, так как теоретически ответчик будет возмещать только реальный ущерб, под которым Гражданский кодекс РК, понимает «утрату или повреждение имущества» *[*Гражданский кодекс Республики Казахстан *(*Общая часть*)* от *27* декабря *1994* года*, 3]* пострадавшего лица (как правило, при разрешении экологических споров по искам применяется гражданское и гражданско-процессуальное законодательство РК, которое не учитывает многих нюансов экологического законодательства, например, что понятие «имущество» не применимо к природным объектам). Но как быть с упущенной выгодой, моральным вредом, ведь они не охватываются понятием «ущерб»?

Указанные недостатки «перекочевали» и в другие нормативные правовые акты, например, в Нормативное постановление Верховного суда Республики Казахстан «О некоторых вопросах применения судами экологического законодательства Республики Казахстан по гражданским делам». Здесь в пункте 12 указано, что при предъявлении иска в суд о возмещении вреда, причиненного окружающей среде нужны «доказательства причиненного ущерба и причинной связи между противоправными действиями (бездействием) виновного лица и причиненным ущербом» *[*Нормативное постановление Верховного суда Республики Казахстан «О некоторых вопросах применения судами экологического законодательства Республики Казахстан по гражданским делам» от *25* ноября *2016* года *№ 8, 2]*. Получается, что иные доказательства, касающиеся вреда в виде упущенной выгоды, морального вреда, предоставлять не нужно.

При анализе другого Нормативного постановления Верховного суда Республики Казахстан – «О применении судами законодательства об ответственности за некоторые экологические уголовные правонарушения» – выясняется, что в этом постановлении ущерб окружающей среде – это, помимо ухудшения качества природы, «причинение вреда здоровью человека» (пункт 18) *[*Нормативное постановление Верховного суда Республики Казахстан «О применении судами законодательства об ответственности за некоторые экологические уголовные правонарушения» от *18* июня *2004* года *№ 1, 4]*.

Такая ситуация требует дополнительного разъяснения по поводу понятий «вред», «ущерб», «убытки», «упущенная выгода». Для

этого следует обратиться к некоторым трудам цивилистов. Анализ работ последних также свидетельствует об отсутствии единого мнения по данным терминам. Как справедливо отмечает О.А. Пешкова, «термины «вред», «убытки», «ущерб» используются настолько вольно, что это приводит к неоднозначному их толкованию не только учеными-исследователями, но и правоприменительной практикой» *[*Пешкова О.А.*, 5* с.*7]*.

Проанализировав представленные в некоторых трудах дискуссии, с которыми можно познакомиться в работах таких авторов, как **Т.В. Дерюгина** *[***Дерюгина Т.В.***, 6]*, ***А.И. Ибрагимова*** *[****Ибрагимова А.И.****, 7]*, Л.К. Острикова *[*Острикова Л.К.*, 8]*, О.А. Пешкова *[*Пешкова О.А.*, 5]*, Г. Сыздыкова *[****Сыздыкова Г.****, 9]*, И.В. Топоркова *[*Топоркова И.В.*, 10],* приходим к выводу, что:

- мнения цивилистов сошлись в одном – понятие «убытки» шире, чем понятия «реальный ущерб» и «упущенная выгода», так как это закреплено в законодательстве, как Казахстана, так и России *[*Пешкова О.А.*, 5* с.*10];*

- на основании вышесказанного, некоторые ученые считают понятие «ущерб» уже, чем «вред», так как ущерб всего лишь часть убытков, а вред включает и «моральный вред» *[*Пешкова О.А.*, 5* с.*10]*;

- также есть мнение, что «вред» более содержателен, чем «убытки» *[*Пешкова О.А.*, 5* с.*10, **Сыздыкова Г.**];*

- считается, что понятие «вред» имеет отношение только к деликтной ответственности, но не к договорной *[***Дерюгина Т.В.***, 6* с.*11;* Брагинский М.И*, 11,* с. *514-515]*.

Несмотря на спорность, а иногда и противоречивость данных рассуждений, полагаем, что родовым понятием выступает «вред», который включает в себя вред имущественный и неимущественный. Убытки – это и есть вред имущественный (материальный). Моральный вред – вред неимущественный.

Указанную конструкцию следует применить и к экологическим отношениям. В этом случае общее собирательное понятие будет – «экологический вред». В его состав будут входить «экологический материальный вред», т.е. экологический ущерб и «экологический нематериальный вред». Как видим, в экологическом праве вред имеет свою специфику: словосочетание «имущественный вред» обычно не используется, так как экологи не рассматривают, в отличие от цивилистов, окружающую природную среду как имущество, так как она не создана руками человека. Более того, иногда она отождествляется как самостоятельный субъект, хотя для права это не применимо.

Для формирования определения «экологический вред» будем исходить из определенного законодательством понятия «вред», а также определений, уже сформулированных экологами-юристами.

В Особенной части Гражданского кодекса РК закреплено понятие морального вреда (ст.951), из которого следует, что под ним понимается «нарушение, умаление или лишение личных неимущественных благ и прав физических лиц» *[*Гражданский кодекс Республики Казахстан *(*Особенная часть*)* от *1* июля *1999* года*, 12*]. Тогда общее понятие вреда будет включать нарушение, умаление или лишение имущественных и личных неимущественных благ и прав физических, юридических лиц и государства.

Вместе с тем, следует обратить внимание на то, что данное определение дано применительно к конкретным субъектам права – физическим, юридическим лицам и государству, тогда как в теории экологического права и в **экологическом законодательстве понятие экологического вреда дается применительно к самой окружающей природной среде и, в некоторых случаях, к субъектам права. Так, в работах** Б.Ж. Абдраимова и Е.Ж. Жарылкасына *[***Абдраимов Б., Жарылкасын Е.***, 13,* с.*12]*, **Д.Л. Байдельдинова** *[*Байдельдинов Д.Л.*,* Бекишева С.Д,*.* ***14, с.57],*** **С.Д. Бекишевой** *[*Бекишева С.Д***.,*** ***15, с.242;*** Бекишева С.Д.*,* ***16, с.234],*** **отмечается** ухудшение качественных и количественных характеристик окружающей природной среды, а также умаление экологических благ субъектов права.

Российские коллеги также придерживаются этой позиции *[*Петров В.В.*, 17,* с. *332-336;* Бринчук М.М.*, 18,* с. *494-495]*. Но есть и точка зрения, согласно которой акцентируется внимание только на вред, причиненный самой природе. Так, С.А. Боголюбов, *Ю.Г. Жариков*, *Д.Б. Горохов* экологический вред указывают как «любое ухудшение состояния окружающей среды, произошедшее вследствие нарушения правовых экологических требований» *[Боголюбов С.А., Жариков Ю.Г., Горохов Д.Б., 19,* с.*125]*. Г.А. Мисник – как «любое ухудшение качества окружающей среды, вызванное негативным воздействием на нее хозяйственной и иной деятельности человека» *[Мисник Г.А., 20,* с.*12]*.

Полагаем, что для включения определения экологического вреда в нормы закона следует адаптировать его применительно к субъекту права. Таким образом, под экологическим вредом следует понимать ухудшение, умаление или потерю экологических (материальных и нематериальных) благ, экологических прав и законных интересов физических, юридических лиц, государства.

Экологические материальные блага характеризуются вещественной, пространственной, геометрической определенностью, как земли, недра, леса, животный и растительный мир, но не только. Они также могут обладать корпуску-

лярными свойствами, т.е. быть частицами материи, взаимодействующими друг с другом. По этому признаку сюда можно отнести солнечную энергию, климат и электромагнитные излучения.

Экологические нематериальные блага – те особые блага, которые характерны для физических лиц: жизнь в благоприятной окружающей среде, благополучное состояние здоровья, комфортное существование, обеспеченные чистой природой.

Под экологическими правами физических, юридических лиц, государства понимается закрепленный в нормах права и обеспеченный юридическими обязанностями других лиц объем их возможного поведения по удовлетворению потребностей в окружающей природной среде, ее объектах. К таким правам можно отнести права: на благоприятную для их жизни и здоровья окружающую среду; на создание экологических общественных объединений, на экологическую информацию и т.д. «Субъективные экологические права олицетворяют, воплощают в себе экологические законные интересы с той лишь разницей, что первым корреспондируют экологические обязанности иных субъектов, а вторые остаются дозволениями, никого не обязывающими» *[*Бекишева С.Д.*, 21,* с.*36]*. Экологический законный интерес отличается от экологического права тем, что первый является только стремлением, желанием субъекта получить какое-либо экологическое благо (в рамках правовых дозволений), не обеспеченным экологическими обязанностями других субъектов.

В составе экологического вреда можно выделить «экологический материальный вред», т.е. экологический ущерб и «экологический нематериальный вред».

В пункте 42 ст.1 ЭК РК понятие экологического ущерба дается применительно к самой окружающей природной среде и состоит из перечисления негативных характеристик как процесса причинения экологического ущерба, так и вредных последствий: «ущерб окружающей среде – загрязнение окружающей среды или изъятие природных ресурсов свыше установленных нормативов, вызвавшее или вызывающее деградацию и истощение природных ресурсов или гибель живых организмов» *[*Экологический кодекс Республики Казахстан от *9* января *2007* года*, 1]*. Считаем данное определение неправильным по следующим причинам:

1) данное определение дается применительно к объекту, а не субъекту права;

2) сформулировано путем перечисления ряда факторов, а не отражает сущность правового явления, а это является нарушением правил разработки терминов;

3) здесь ущерб рассматривается и как процесс (загрязнение, изъятие), и как вредные последствия (деградация и истощение природных ресурсов, гибель живых организмов).

Применительно к субъекту право определение экологического ущерба может выглядеть следующим образом: «экологический ущерб – это расходы физических, юридических лиц, государства, понесенные в результате ухудшения, умаления или потери экологических материальных благ либо нарушения их экологических прав и законных интересов».

В качестве упущенной экологической выгоды можно рассматривать неполученные или недополученные экологические материальные блага.

Экологический ущерб и упущенная экологическая выгода в связке составляют понятие, которое мы условно обозначим – «экологические убытки».

Некоторые авторы (Н.В. Ивановская) отрицают возможность использования термина «убытки» по отношению к окружающей природной среде, считая убытки денежной оценкой причиненного ущерба, «а нарушитель причиняет не убытки в денежном их выражении, а ущерб в натуральной форме» *[*Ивановская Н.В.*, 22,* с.*164-165]*. При этом автор отмечает, что натуральная форма ущерба при товарно-денежных отношениях оценивается в денежном выражении. Полагаем, что данная позиция не совсем верна. Конечно же, к окружающей природной среде малоприменимо все то, что ярко характеризует обычное имущество, так как природа не создана руками человека, не является товарно-материальной ценностью. Однако стоимостные механизмы активно используются по отношению к природе, так как они позволяют хотя бы примерно сопоставить урон, причиненный не только ей, но и субъектам, ответственным за ее благосостояние.

Понятие «убытки» применяется как в отечественном законодательстве, так и в источниках международного права. Например, понятие убытки используется в экологическом законодательстве – убытки лесохозяйственного или сельскохозяйственного производства *[*Приказ Министра сельского хозяйства Республики Казахстан «Об утверждении Правил возмещения потерь и убытков лесохозяйственного производства» от *20* мая *2019* года *№ 203, 23]*.

В Конвенции о гражданской ответственности за ущерб в результате деятельности, опасной для окружающей среды, принятой в рамках Совета Европы 21 июня 1993 года, в определении ущерба понятие «убытки» встречается два раза *[Convention on Civil Liability for Damage Resulting from Activities Dangerous to the Environment, 24]*.

Также в теории экологического права наша позиция разделяется отдельными авторами. Так, Е.М. Оль и М.А. Шадров дают определение экологических убытков, под которыми понимают «экономические потери, которые необходимо возместить на восстановление прежнего состояния экологических систем, а также оплатить

стоимость утраченных природных ресурсов как добытых, так и находящихся в окружающей среде, возместить стоимость доходов, которые не были получены в результате природопользования из-за нарушений требований действующего законодательства *[**Оль Е.М.**, **Шадров М.А**. 25, с. 189]*.

В противовес экологическому ущербу можно обособить экологический нематериальный вред. Наиболее яркая его разновидность – моральный вред, куда можно отнести не только эмоциональные, нравственные страдания, а также физический вред, но и вред психический, т.е. приведение человека в состояние, при котором он не может адекватно воспринимать действительность. Ярким примером служат страдания граждан Казахстана, пострадавших вследствие испытаний на Семипалатинском ядерном полигоне. Рождение детей с аномалиями вызывало у них не только физические страдания, но и нравственные, а в случае, когда ребенок рождался с умственной неполноценностью, можно считать, что ему был причине вред психический.

Хотя понятие «моральный вред» применимо к человеку, под вопросом и предметом дальнейших дискуссий остается вопрос о так называемом «моральном вреде обществу». Говоря о социально-экологическом вреде как разновидности экологического вреда (вред, причиняемый экологическим правам и интересам человека, реализуемым в социуме, и в целом состоянию защищенности общества от экологических угроз *[*Бекишева С.Д., *15,* с.*244])*, можно обобщенно отметить и нравственные страдания общества.

В чем же отличие экологического вреда от ущерба по гражданскому законодательству РК?

Особенностями экологического вреда является:

во-первых, то, что в большинстве случаев обнаружить его крайне сложно, так как он проявляется не сразу, а спустя длительный период во времени (например, причиной ухудшения состояния земель стало поступление солей из грунтовых вод, происходящее на протяжении нескольких лет);

во-вторых, он может проявиться не в месте причинения вреда, а совершенно в другом месте (выброс сточных вод в реку привел к загрязнению озера, в которое впадает река);

в-третьих, это многоаспектный вред, т.е. при причинении вреда одному природному объекту может пострадать и другой, так как они находятся во взаимосвязи, составляют одну экосистему (при вырубке деревьев рядом с рекой может произойти ее обмеление);

в-четвертых, окружающая природная среда уникальна, так как в отличие от обычно имущества обладает механизмом самовосстановления, поэтому расчет потерь может быть неточным;

в-пятых, в ряде случаев возместить потери качества окружающей природной среды в денежном эквиваленте невозможно. Ни за какие деньги уже не вернуть казахстанского кулана и туранского тигра, по всей вероятности, также гепарда, которые исчезли с территории Казахстана с середины 20 века.

Спецификой обладает даже процедура определения экологического вреда: требуется применение специальных методик подсчета загрязнения, засорения, истощения природных ресурсов, такс по растительному и животному миру; востребованы и являются «дефицитным товаром» специалисты, обладающие такими методиками; требуется уникальное оборудование, а также забор проб, контрольных образцов.

Проведенное исследование позволяет сформулировать следующие выводы:

1. В целях упорядочения применения таких понятий, как «экологический вред», «экологический **ущерб», устранения их отождествления и подмены в правоприменительной практики государственных органов, в том числе и судов, предлагается включить в статью 1** Экологического кодекса Республики Казахстан от 9 января 2007 года **новое понятие** «экологический вред» (экологический вред – ухудшение, умаление или потеря экологических (материальных и нематериальных) благ, экологических прав и законных интересов физических, юридических лиц, государства).

2. В этих же целях рекомендуется изменить определение ущерба окружающей среде **и изложить его в следующей формулировке:**

«- 42) экологический ущерб – расходы физических, юридических лиц, государства, понесенные в результате ухудшения, умаления или потери экологических материальных благ либо нарушения их экологических прав и законных интересов».

3. **Предлагается произвести «инвентаризацию» и оптимизацию экологического законодательства, по смыслу разграничив в текстах нормативных правовых актов понятия** «экологический вред», «экологический **ущерб». В частности, название статьи 321 «Обязательность возмещения ущерба, нанесенного нарушением экологического законодательства Республики Казахстан» указать как «Обязательность возмещения экологического вреда, причиненного нарушением экологического законодательства Республики Казахстан», по тексту произвести соответствующие корректировки.**

4. Рекомендуется внести изменения и дополнения в Нормативное постановление Верховного суда Республики Казахстан «О некоторых вопросах применения судами экологического законодательства Республики Казахстан по гражданским делам»:

- пункт 12 изложить в следующей редакции:

«12. При предъявлении иска в суд о возмещении экологического вреда, он должен быть мотивированным, содержать ссылки на нормы материального и процессуального права, иметь доказательства причиненного вреда и причинной связи между противоправными действиями (бездействием) виновного лица и причиненным вредом.»;

- поменять встречающееся в тексте словосочетание «ущерб, причиненный окружающей среде» на «экологический вред».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Экологический кодекс Республики Казахстан от 9 января 2007 года /Информационно-правовая система ПАРАГРАФ
2. Нормативное постановление Верховного суда Республики Казахстан «О некоторых вопросах применения судами экологического законодательства Республики Казахстан по гражданским делам» от 25 ноября 2016 года № 8 /Информационно-правовая система ПАРАГРАФ
3. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть) от 27 декабря 1994 года /Информационно-правовая система ПАРАГРАФ
4. Нормативное постановление Верховного суда Республики Казахстан «О применении судами законодательства об ответственности за некоторые экологические уголовные правонарушения» от 18 июня 2004 года № 1 /Информационно-правовая система ПАРАГРАФ
5. Пешкова О.А. Соотношение понятий «вред», «убытки», «ущерб» //Мировой судья, 2010, № 7. – С. 7-11.
6. Дерюгина Т.В. Теоретические и практические проблемы толкования и применения категорий «убытки», «вред», «ущерб» //Правовая парадигма, 2018, Т.17, № 1. – С.9-15.
7. Ибрагимова А.И. Гражданско-правовая сущность и определение понятий вреда и убытков //Бизнес в законе, 2013, № 5. – С.40-45.
8. Острикова Л.К. Институт обязательств вследствие причинения вреда: современное состояние и пути совершенствования //Актуальные проблемы российского права, 2019, № 10 (107). – С.68-78.
9. Сыздыкова Г. Возмещение вреда. Вопросы по толкованию закона /https://www.zakon.kz/224355-vozmeshhenie-vreda.-voprosy-po.html
10. Топоркова И.В. Общие черты и различия убытков и возмещения вреда //Молодой ученый, 2018, № 40. – С.60-63.
11. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право: Общие положения. – М.: Изд-во «Статут», 1998.
12. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть) от 1 июля 1999 года /Информационно-правовая система ПАРАГРАФ
13. Абдраимов Б., Жарылкасын Е. Возмещение экологического вреда по законодательству Республики Казахстан. - Алматы: Юрист, 2001.
14. Байдельдинов Д.Л., Бекишева С.Д. Экологическое право Республики Казахстан. – Алматы: Интерлигал, 2004.
15. Бекишева С.Д. Правовые проблемы обеспечения экологической безопасности Республики Казахстан: дисс… докт. юрид. наук. – Алматы, 2010.
16. Бекишева С.Д. Экологическое право Республики Казахстан. – Караганда: Арко, 2009.
17. Петров В.В. Экологическое право России. – М.: Бек, 1995.
18. Бринчук М.М. Экологическое право: учебник. – М.: Эксмо, 2010.
19. Боголюбов С.А., Жариков Ю.Г., Горохов Д.Б. Экологическое право: учеб. для бакалавров / под ред. С.А. Боголюбова. 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрайт, 2011.
20. Мисник Г.А. Возмещение экологического вреда в российском праве: монография. – М.: ТК Велби, Проспект, 2007.
21. Бекишева С.Д. Правовые проблемы обеспечения экологической безопасности Республики Казахстан: Монография. – Нур-Султан: Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, 2019.
22. Ивановская Н.В. Понятие и состав экологического вреда //Вестник РУДН, 2006, № 1(19). – С.164-169.
23. Приказ Министра сельского хозяйства Республики Казахстан «Об утверждении Правил возмещения потерь и убытков лесохозяйственного производства» от 20 мая 2019 года № 203 /Информационно-правовая система ПАРАГРАФ
24. Convention on Civil Liability for Damage Resulting from Activities Dangerous to the Environment, 1993 [Electronic resource]: [Done at Lugano 21.06.1993] /Council of Europe. URL: http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/150.html.
25. Оль Е.М., Шадров М.А. Соотношение правовых категорий «вред», «ущерб», «убытки» в экологической сфере //Ленинградский юридический журнал. 2016. № 3 (45). – С.184-190.

Досмаханова Айнур Серикбаевна
преподаватель, магистр юридических наук
Таразский инновационно-гуманитарный университет

Кыдыров Женис Серикбаевич
магистрант 2 курса
Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева

ИСТОРИЧЕСКИЕ И СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ПРОТИВОДЕЙСТВИЮ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ПРЕСТУПНОСТИ

Түйін. Бұл мақала бүкіл әлемде экологиялық қылмыстың таралуы мен осы проблеманың тұрақтылығының себептеріне арналған. Жұмыста экологиялық қылмысқа қарсы күрестің негізгі жолдары ұсынылған. Мақалада халықаралық ұйымдардың қоршаған ортаның ластануының алдын алудағы рөлі қарастырылады. Сондай-ақ, автор қоршаған ортаны қорғаудағы шетелдік мемлекеттердің тәжірибесінің Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасын жасаудағы маңыздылығын талдайды.

Түйінді сөздер: экологиялық қылмыс, қылмыстың алдын алу,халықаралық экологиялық ынтымақтастық, халықаралық ұйымдар.

Резюме. Данная статья посвящена проблемам распространения экологической преступности во всем мире и причинам устойчивости данной проблемы. В работе предложены основные способы борьбы с экологическими преступлениями. В статье исследуется роль международных организаций по предотвращению загрязнения окружающей среды. Автор также анализирует значение практического опыта зарубежных стран по охране окружающей среды на развитие экологического законодательства Республики Казахстан.

Ключевые слова: экологическая преступность, предупреждение преступности, международное экологическое сотрудничество, международные организации.

Summary. This article is devoted to the problems of the spread of environmental crime around the world and the reasons for the sustainability of this problem. The paper suggests the main ways to combat environmental crimes. The article examines the role of international organizations in preventing environmental pollution. The author also analyzes the significance of practical experience of foreign countries in environmental protection for the development of environmental legislation of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: environmental crime, crime prevention, international environmental cooperation, international organizations.

ВВЕДЕНИЕ

На сегодняшний день в мировой доктрине существует масса определений термину «экологическая преступность». Это обусловлено недостатком четкого научного оценочного признака для данного понятия. В качестве основного последствия этого можно считать реальные несовершенства в законодательстве касательно экологического права, что приводит к малоэффективности борьбы с этим видом преступлений.

Экологическая преступность является сложным феноменом, состоящим из таких простых компонентов, как социальное воспитание и правовое регулирование, что зачастую говорит о противоречивости общественных отношений. Экологические преступления следует относить к особо опасным и распространенным видам преступлений.

1. При описании понятия преступности, как таковой, Клетнева Е.Г. считает, что необходимо учитывать такие общеизвестные признаки этого явления, как общественная опасность; социальная обусловленность; массовость; устойчивость; системность; психологическая обусловленность; уголовно-правовой характер; структурность; историчность [Клетнева Е.Г., 2007.с-11].

2. По мнению автора учебника «Уголовное право Республики Казахстан» И.Ш. Борчашвили экологическими преступлениями признаются общественно опасные, виновные, уголовно-наказуемые деяния, посягающие на отношения экологической безопасности, причиняющие существенный ущерб окружающей природной среде, наносящие вред здоровью, а иногда и жизни человека и деформирующие общественные отношения по обеспечению урегулированности и порядка в деле организации охраны окружающей человека среды и рационального использования природных ресурсов и богатств в полном соответствии с законодательством Республики Казахстан и международными нормативными актами и соглашениями [И.Ш. Борчашвили , 2006, с-144].

Конституция Республики Казахстан, принятая 30 августа 1995 года, провозгласила охрану окружающей среды в качестве фундаментальной функций государства и основной составляющей

его политики. Однако экологическую ситуацию в Республике Казахстан можно охарактеризовать, как крайне неблагополучную, по большей степени в силу субъективных причин. Высокая экологическая преступность стала причиной постепенного загрязнения атмосферного воздуха, вод и почв наших городов. Как уже было сказано ранее экологической преступности присуще такие признаки, как устойчивость и массовость. В Казахстане такая массовость в отношении экологической преступности обусловлена ее социальной составляющей. Экологические преступления совершаются в результате конкретного социального поведения отдельных индивидов против общества в целом, то есть людьми движут исключительно социальные, экономические интересы, которые прямо противоречат биологическим интересам.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Для граждан нашей страны за последнее десятилетие проблема с ресурсами воды стала одной из насущных и трудноразрешимых, что значительно препятствует устойчивому развитию Казахстана.

3. Нерациональное использование водных ресурсов на орошение и в промышленности внутри страны приводит к их истощению и требует оптимизации управления. Субъективными причинами нарушения гидрологического режима водных источников являются большой объем безвозвратного водопотребления, нерациональное использование в сельском хозяйстве, промышленности и коммунальном секторе, неотрегулированность отношений в вопросах вододеления с соседними странами, хозяйственная деятельность в зонах формирования стока [Губайдулин А.].

4. Антропогенное влияние на окружающую среду стало тому непосредственной причиной, люди продолжают ставить экономические интересы выше экологических. Так по мнению Акимовой Т.А. здоровая окружающая среда является условием удовлетворения основных жизненных потребностей человека. Поэтому любые цели экономического развития должны быть согласованы и скорректированы с учетом экологических потребностей людей. Экономическая система, которая рассматривает неограниченный рост как прогресс, которая не учитывает экологические ценности и ущерб, наносимый неуклонным наращиванием производства, не имеет права на существование [Акимова Т.А., Хаскин В.В., 2012, 496 с].

Говоря об историчности экологической преступности, можно сказать о ее постоянном изменении с момента ее возникновения в обществе и по сей день. Перманентно менялись ее динамика, причинно-следственные факторы и отнесение конкретного действия или бездействия к ряду преступлений. Еще одним немаловажным фактором является то, что экологические преступления часто не попадают в поле зрения и компетентности правоохранительных органов. Необходимо повысить уровень экологического образования среди сотрудников правоохранительных органов и населения. И надо признать тот факт, что зарегистрированных экологических преступлений гораздо меньше, чем они есть в реальности. Большое количество таких преступлений так и остаются невыявленными. Все это говорит об отсутствии четкого контроля, мониторинга, а также методик для обработки статистических данных по экологическим преступлениям на республиканском уровне. На сегодняшний день в Республике Казахстан назревает необходимость совершенствования уголовного законодательства об ответственности за совершение экологических правонарушений и преступлений; укрепления сотрудничества правоохранительных органов, органов государственного экологического контроля и общественных организаций по борьбе с экологическими преступлениями.

5. Следующей причиной возрастания экологической преступности является ее «мягкая» наказуемость. Несмотря на многочисленные международные конвенции и соглашения по защите окружающей среды, основой которых является отношение к окружающей среде, как о высшей ценности человека и неминуемом наказании за совершение экологического вреда, подписантами которых является и Республика Казахстан, на практике в нашей стране экологические преступления относятся к роду преступлений второго плана, с меньшей общественной опасностью. К примеру, согласно Принципу 10 Рио-де-Жанейрской декларации по окружающей среде и развитию «Экологические вопросы решаются наиболее эффективным образом при участии всех заинтересованных граждан — на соответствующем уровне. Обеспечивается эффективная возможность использовать судебные и административные процедуры, включая возмещение и средства судебной защиты» [Рио-де-Жанейрская декларация по окружающей среде и развитию URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml].

6. Из Указа Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 года № 858 «О Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года» следует, что важным так же является приведение уголовного закона в соответствие с международными договорами, ратифицированными Казахстаном. Речь, в частности, идет не только о декриминализации, но и об обратном процессе криминализации определенных видов правонарушений, а также о введении уголовной ответственности юридических лиц за некоторые категории уголовных

деяний, в том числе за экологические, экономические и коррупционные правонарушения [Указ Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 года № 858 «О Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года»].

Однако на практике при отправлении правосудия по делам об экологических преступлениях в казахстанских судах было вовсе замечено неправомерное смягчение обвинительных приговоров в отношении лиц, совершивших их, что ставит под сомнение вопрос о справедливости вынесенных решений. Наказание ниже низшего предела, предусмотренного санкцией соответствующей статьи для данного вида преступления, обращение к более мягкому наказанию, а порой даже условное осуждение. Если сравнить меры наказания за совершение экологических преступлений, принимаемые в постсоветских странах и в таких развитых странах, как например США, можно заметить необъятную пропасть между ними. Это свидетельствует о кардинально различном отношении государств к этому виду преступления.

7. Первая критика в адрес государственных структур США была зарегистрирована аж в 1960-х годах, когда общество стало беспокоить ухудшение качества воды, атмосферного воздуха и общего состояния окружающей среды. За умышленное совершение экологических преступлений предусмотрено лишение свободы сроком до 15 лет и штраф до 250 тыс. долларов, в некоторых случаях одновременно оба наказания. При совершении аналогичного преступления юридическим лицом, сумма штрафа увеличивается до 1 млн. долларов [Hersh H.B. Environmental Crimes and Corporate Responsibility: A Legal Research Guide. William S. Hein & Co., Inc. Buffalo, New York, 2001. Vol. 39. Preface].

Исходя из примера США понятно, что строгая система уголовной ответственности за совершение экологических правонарушений является гарантом охраны окружающей среды. За последние 30 лет американские власти расширили круг нарушений, подпадающих под понятие экологического преступления, усилили ответственность за этот вид преступления, в частности в виде лишения свободы, а также постоянно увеличивали количество рассматриваемых уголовных дел в области экологического правонарушения, что говорит о комплексном применении мер правового воздействия.

Наиболее действенным способом по борьбе с любой преступностью считается ее предупреждение. Под этим термином следует понимать комплекс мер государственного и общественного характера, основной целью которых является выявление и устранение причин и состояний преступности.

8. Предупреждение преступности буквально означает предохранение людей, общества, государства от преступлений. Исторические корни данного вида социальной практики уходят далеко в глубь веков: с появлением первых уголовно-правовых запретов и преступлений, как деяний, совершаемых вопреки им, стали действовать меры не только карательного, но и предупредительного противодействия. В настоящее время предупреждение преступности представляет собой сложный комплекс разнообразных мер упреждающего воздействия. Это сложный, многоаспектный процесс, обладающий определенными признаками целостности, являющийся неким единством в различиях. Отсюда велико значение его комплексного рассмотрения, выделения составляющих элементов, их классификации по различным основаниям, интегративной оценки, т. е. многого из того, что присуще системному анализу [Долгова А.И., 2010, с 283].

Ключевая задача предупреждения экологической преступности представлена в виде недопущения причинения вреда окружающей среде, в частности непозволение нанесения ущерба экологическим правам человека и общества в целом. Любая преступность берет своё начало с негативных социальных, политических, экономических условий. Отсюда следует, что принципом предупреждения экологической преступности должны стать мероприятия, целью которых будет повышение экономического уровня жизни населения, предоставление новых рабочих мест, установление закрепленного в обществе благоприятного морального климата.

Будет полезной такая позиция государства, как платность негативного воздействия на окружающую среду, предварительно разработав при этом методику и тарифы расчета объема экологического ущерба. Поощрение «зеленого» предпринимательства, экологическое просвещение и воспитание населения также послужат важными элементами в сфере предупреждения экологической преступности.

Значительный вклад по борьбе с экологическими правонарушениями вносят концепции, отображающие стратегию государства или же программы развития по данному направлению. В Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года, утвержденной Указом Президента РК от 24 августа 2009 года № 858 было указано, что работа по предупреждению экологической преступности является неотъемлемой частью политики государства по национальной и общественной безопасности и борьбе с экологической преступностью.

Проведение круглых дискуссионных столов, научно-практических конференций, тематических форумов также способствует экологическому воспитанию и предупреждению соответст-

вующих правонарушений. Государство обязано повысить меры ответственности, усилить принуждение в соответствии с требованиями экологического законодательства.

9. Следует признать факт, что одной из современных особенностей военных конфликтов между государствами стало не физическое поражение войск, как это было раньше, а сознательное разрушение экосистемы на вражеской территории. К примеру, в ст.ст. 35, 55 Дополнительного протокола 1977 г. к Женевским конвенциям 1949 г. запрещено применять «методы или средства ведения военных действий, которые имеют своей целью причинить или, как можно ожидать, причинят обширный, долговременный и серьезный ущерб природной среде»; стороны вооруженного конфликта должны проявлять «заботу о защите природной среды от обширного, долговременного и серьезного ущерба» [Дополнительный протокол от 8 июня1977 г. к Женевским конвенциям 1949 г., касающийся защиты жертв международных вооруженных конфликтов URL: https://www.icrc.org/ru/doc/assets/files/2013/ap_i_rus.pdf].

Помимо Женевских конвенций на международной арене было разработано и подписано множество других конвенций, которые предусматривают наказания за совершение экологических преступлений. К их числу относятся Базельская конвенция о контроле за трансграничной перевозкой опасных отходов и их удалением, 1989 г., Конвенция по предотвращению загрязнения с судов 1973 г., Конвенция о международной торговле видами дикой флоры и фауны, находящимися под угрозой исчезновения, 1973 г. и т.д.

Международная экологическая обстановка и ее улучшение напрямую зависит от активного сотрудничества международных организаций, которые в свою очередь обладают собственными ресурсами технического и финансового плана, являются независимой политической стороной. Международные организации обеспечивают необходимыми исследованиями за счет постоянного обмена научной документации и мониторинга экологической ситуации во всех странах. Кроме того, одной из обязанностей международных организаций является контроль за соблюдением и исполнением обязательств, которые государства принимают на себя при подписании какого-либо международного документа.

Ведущей международной организацией человечества была и остается Организация Объединенных государств. Огромную роль в этом плане играют проводимые на базе ООН конгрессы и конференции. Так после проведения Стокгольмской конференции ООН по окружающей человека среде был создан основной орган ООН в области окружающей среды, который призван обеспечить руководство и содействовать сотрудничеству в интересах окружающей среды - Программа Организации Объединенных наций по окружающей среде – ЮНЕП.

С момента создания по сегодняшний день прошло немало лет. За время своего существования ЮНЕП зарекомендовала себя как ведущая организация, внесшая огромный вклад в расширение международного сотрудничества в области охраны окружающей среды. Такие глобальные проблемы, как нарушение озонового слоя планеты Земля, глобальное потепление, загрязнение воды и воздуха, наступление пустынь, стали ключевыми проблемами в деятельности ЮНЕП. Совместно с Всемирной организацией здравоохранения, Организацией ООН по образованию, науке и культуре (ЮНЕСКО), Международной организацией труда (МОТ) были разработаны глобальные региональные стратегии, экологические программы и проекты.

Основной задачей ЮНЕП является мировая оценка состояния природных ресурсов и окружающей среды, а также своевременное информирование правительств и населения. Главной заслугой ЮНЕП по сей день считается создание Глобальной системы мониторинга окружающей среды, которая функционирует на базе данных, получаемых из космоса, и помогает правильно оценить и предсказать потенциальные экологические угрозы на региональном и мировом уровнях.

Сотрудничество в рамках СНГ также играет существенную роль в защите окружающей среды. Подписанное странами СНГ Соглашение о взаимодействии в области экологии и охраны окружающей природной среды является тому свидетельством. Были созданы Межгосударственный экологический совет и Межгосударственный экологический фонд, целями которых является укрепление сотрудничества стран-участников в области охраны окружающей среды, взаимопомощи в устранении чрезвычайных экологических ситуаций, развитии научных экологических исследований и программ, и соответственно их финансирование.

Активная деятельность Республики Казахстан в международном экологическом сотрудничестве есть компонент стратегии нашего государства в сфере охраны окружающей среды, что способствует включению страны в общемировой процесс экологической деятельности. Экологическая политика реализовывается путем подписания новых международных договоров и присоединения к уже принятым международным соглашениям и конвенциям.

Одним из передовых направлений стратегии развития и процветания Казахстана является трансформация к экологически благоприятному и устойчивому развитию страны. Рациональное использование природных экосистем, охрана

окружающей среды являются основными целями экологической политики нашего государства. Однако законотворческая деятельность любого государства обладает своими специфическими правовыми аспектами, присущие только этому государству и отражающие социально-экономические потребности этого общества, которые в свою очередь и указывают на необходимость принятия того или иного нормативного акта.

Значительный вклад в развитие экологического права в Казахстане стала Концепция экологической безопасности Республики Казахстана на 2004-2015 годы, утвержденная Указом Президента Республики Казахстан от 3 декабря 2003 года № 1241. Данная Концепция была разработана на основе приоритетов Стратегии «Казахстан-2030» и соответствовала Стратегическому плану развития Республики Казахстан до 2010 года, помимо этого эта концепция опиралась на решения Всемирного саммита по устойчивому развитию в г. Йоханнесбурге (2002 год), а также основные положения Повестки дня на XXI век и принципов Рио-де-Жанейрской декларации по окружающей среде и развитию 1992 года.

Как видно из вышесказанного, правовая основа природоохранной политики Республики Казахстан строилась в соответствии с принципами международного права и позиции приоритета мировой экологической безопасности. К ним относятся абсолютное право каждого на жизнь в экологически благоприятных условиях, право на свободный обмен информацией по охране окружающей среды и современным ресурсосберегающим технологиям, право на установление контроля за экологическим состоянием окружающей среды опираясь на общепризнанные международные критерии.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Актуальность проблемы экологических преступлений на международном уровне стала причиной резкого увеличения численности многосторонних соглашений и внутригосударственных законов, устремленных защищать флору и фауну, находящихся под угрозой исчезновения, окружающую среду от загрязнений, а также редкие природные ресурсы от бездумного антропогенного воздействия. В настоящий момент экологическая проблематика и разработка действенных мер по ее решению стали относиться к обязательному направлению деятельности таких влиятельных международных организаций, как Организация Объединенных наций, Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе, Европейский союз, Совет Европы. Лидеры этих организаций акцентируют на необходимости безотлагательных операций по решению природоохранных проблем со стороны мировой общественности.

Несовершенство законодательной базы в части ответственности за экологические преступления, невыработанная судебная практика по экологическим спорам, расхождения между нормами внутригосударственного законодательства и стремительной международной практикой, несоответствие учета экологических преступлений реальным цифрам, отсутствие специализированных государственных структур по выявлению экологических преступлений, действие коррупционных комбинаций послужили главными причинами слаборазвитой оценки экологической преступности.

Подводя итоги, можно подчеркнуть следующие предложения и рекомендации. Целесообразным видится, усовершенствовать нормы уголовного и экологического законодательства под реалии современных международных отношений в области охраны природы: перенять опыт зарубежных государств и ужесточить меры наказания за нарушение принципов охраны окружающей среды. Также государства могли бы оказать содействие в решении экологических проблем путем создания экологической полиции или же специализированных судов по экологическим делам, все это способствовало бы наращивать потенциал сотрудников правоохранительных органов, которые занимаются борьбой с экологической преступностью, в том числе и на международном уровне. Кроме того, в целях усиления значения уголовного права в вопросах охраны экологии преважно разработать совместными усилиями международных организаций и государств Международный кодекс об экологических правонарушениях. Важно, чтобы положения этого документа были не поверхностными, как в прочем почти все международные конвенции и соглашения, а, чтобына основе уже имеющейся практики в нем быличетко определены все виды экологических преступлений, меры наказания за совершения тех или иных, все отягчающие и смягчающие обстоятельства. Для принятия такого кодекса всеми государствами необходимо привести отечественную законодательную базу в соответствии с принципами и нормами будущего Международного кодекса об экологических правонарушениях

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Клетнева Е.Г. Экологическая преступность в Российской Федерации: Понятие, причины, условия и предупреждение: автореф. канд. юрид. наук. Казань, 2007
2. И.Ш. Борчашвили Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть: курс лекций / Алматы:

Жетіжаргы, 2006.
3. Губайдулин А. Живая вода становится мертвой. // Экология – Аналитика – Gazeta.kz. wap.gazeta.kz/article/38539
4. Акимова Т.А., Хаскин В.В. Экология 3-е изд., перераб. и доп. - М.: 2012. - 496с.
5. Рио-де-Жанейрская декларация по окружающей среде и развитию URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml
6. Указ Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 года № 858 «О Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года»
7. Hersh H.B. Environmental Crimes and Corporate Responsibility: A Legal Research Guide. William S. Hein & Co., Inc. Buffalo, New York, 2001. Vol. 39. Preface.
8. Долгова А.И. Криминология: Учебник для вузов / 3 издание, перераб. и доп. – Москва 2010
9. Дополнительный протокол от 8 июня1977 г. к Женевским конвенциям 1949 г., касающийся защиты жертв международных вооруженных конфликтов URL: https://www.icrc.org/ru/doc/assets/files/2013/ap_i_rus.pdf

УДК 343.953

Галым Фаиз Галымович
доцент кафедры «Право», кандидат юридических наук,
Казахско-Русский международный университет,
г. Актобе

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОФИЛАКТИКИ ПРАВОНАРУШЕНИЙ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Түйін. Бұл ғылыми мақалада кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алудың психологиялық сипаттамаларының кейбір аспектілері қарастырылды.

Кәмелетке толмаған құқық бұзушыларды әлеуметтендіруге жеке тұлғаның әлеуметтік-әлеуметтік әлеуетін бағалай отырып, қоғамдағы әлеуметтік-құқықтық жауапкершілікті қалыптастыруға ерекше көңіл бөлінеді.

Түйінді сөздер: кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылық, профилактика, полиция, психолог, кәмелетке толмаған.

Резюме. В научной статье были рассмотрены некоторые аспекты психологических особенностей профилактики правонарушений среди несовершеннолетних.

Особое внимание уделяется ресоциализации несовершеннолетних правонарушителей с оценкой асоциального потенциала личности и формирование социально-правовой ответственности подростка в обществе.

Ключевые слова: подростковая преступность, профилактика, полиция, психолог, несовершеннолетний.

Summary. The scientific article examined some aspects of the psychological characteristics of the prevention of juvenile delinquency.

Particular attention is paid to the re-socialization of juvenile offenders with an assessment of the antisocial potential of the individual and the formation of the social and legal responsibility of the adolescent in society.

Keywords: juvenile delinquency, prevention, police, psychologist, minor.

В Послании народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» от 2 сентября 2019 года Глава государства К. К. Токаев обозначил ряд имеющихся в стране проблем, в т. ч. и в сфере поддержки института семьи и детства: «Около 21 000 выпускников школ ежегодно не могут поступить в профессиональные и высшие учебные заведения. Эта категория молодых людей пополняет ряды безработных и маргиналов. Многие из них попадают под влияние криминальных и экстремистских группировок. Растет разрыв в качестве среднего образования между городскими и сельскими школами. Вопросы защиты прав ребенка и противодействия бытовому насилию должны быть нашим приоритетом. Следует целенаправленно заняться проблемой высокой суицидальности среди подростков. Нам предстоит создать целостную программу по защите детей, пострадавших от насилия, а также их семей. Особого внимания требуют вопросы укрепления здоровья нации. Важно развивать массовый спорт среди всех возрастных групп населения. Нужно обеспечить максимальную доступность спортивной инфраструктуры для детей. Развитие массовой физической культуры должно стать пирамидой, на вершине которой будут новые чемпионы, а у её основания мы получим здоровую, активную молодёжь и, в конечном счете, сильную нацию. Актуальная задача – расширить участие граждан, особенно молодежи, студентов и учащихся в добровольческой деятельности, привить им навыки активной жизненной позиции. Это важная составляющая часть нашей работы по укреплению гражданского общества».[1]

Вместе с тем, анализ состояния преступности, а также мониторинг публикаций республиканских средств массовой информации показывают, что, несмотря на предпринимаемые меры со стороны правоохранителей, а также местных исполнительных органов, одной из острых проблем в казахстанском обществе остается по прежнему такой негативно-социальный феномен, как подростковая преступность. При этом следует отметить тенденцию омоложения преступности в целом.

Так, в целом по Республике в истекшем 2019 году допущено 2650 фактов совершения уголовных правонарушений несовершеннолетними,

[1] Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана», Акорда, г. Нур-Султан, 2 сентября 2019 г. Режим доступа:URL:https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana (дата обращения 15.03.2020 г.).

что на 10,1% меньше в сравнении с 2018 годом (2949 фактов). К уголовной ответственности в 2019 году привлечено 2824 несовершеннолетних (2018 г. – 3156; -10,5%), из которых 2395 несовершеннолетних являются учащимися организаций образования (2018 г. – 2636; -9,1%). Если рассматривать итоги текущего года, только за январь-февраль 2020 года в Казахстане допущено 289 фактов совершения уголовных правонарушений несовершеннолетними, что на 18,8% меньше в сравнении с аналогичным периодом 2019 года (356 фактов). К уголовной ответственности за два месяца 2020 года привлечено 295 несовершеннолетних (2019 г. – 400; -26,3%), из которых 254 несовершеннолетних являются учащимися организаций образования (2019 г. – 372; -31,7%). Кроме того, статистика свидетельствует о том, что доля подростковых правонарушений из общего числа правонарушений остается достаточно высокой: так, среди лиц, привлеченных к уголовной ответственности в 2019 году каждый одиннадцатый является несовершеннолетним, из них 5% приходится на Актюбинскую область.[1]

Анализируя видовую принадлежность уголовных правонарушений, совершаемых несовершеннолетними следует отметить, что из общего количества данных преступных посягательств 25% составляют вымогательства, 19% – грабеж, 18% – уголовные правонарушения в сфере компьютерной безопасности. Имеются также факты совершения преступлений в состоянии наркотического или токсического опьянения.

Основными причинами совершения уголовных правонарушений несовершеннолетними, по-прежнему, остаются низкий контроль и ответственность родителей/опекунов, а также различного рода недостатки в организации деятельности служб профилактики правонарушений среди несовершеннолетних, в том числе, необеспеченность подростков досугом.

Проблема асоциального поведения несовершеннолетнего междисциплинарна, и находится на стыке права, медицины, психологии, социологии и педагогики. Многие исследователи внесли большой вклад в развитие теории и практики девиантного поведения несовершеннолетних, это Н. Смелзер, Я. И. Гилинский, М. Вебер, Э. Дюркгейм, А. Е. Личко, В. М. Коган, И. С. Кон, Г. Ж. Менлибекова, А. А. Карабалина, А. С. Мамбеталина, С. Б. Сарбасова и другие ученые.

А. А. Карабалина считает, что девиантное поведение подростка – есть проблема современного общества, в котором девиантное поведение несовместимо с нормами социума, в отношении которых необходим комплекс психологических мероприятий [Карабалина А. А., Левина А., 2018, с. 57-62].

По мнению социологов и психологов (А. Жумабаев, Л. К. Керимов, Е. А. Шыныбекова, Г. А. Уманов, Т. М. Шалгимбаев и др.), социально-педагогические факторы имеют большое влияние в преодолении девиантного поведения: спортивные секции, самореализация, развитие личностного потенциала, совместная деятельность [Жумабаев А., 2015, с. 144].

Профилактика правонарушений несовершеннолетних в рамках школьной системы образования возложена на ряд специалистов, выполняющих корректирующие мероприятия, в т. ч. на участкового инспектора по делам несовершеннолетних, школьного инспектора полиции, классного руководителя, школьного психолога, социального педагога. Вместе с тем, в части психологической профилактики данная работа ложится непосредственно на плечи школьного психолога.

Потребность в психологической профилактике правонарушений среди подростков приводит к актуальности в разработке методического инструментария по исследованию и психопрофилактическому воздействию на личность и асоциальные группы несовершеннолетних.

По мнению криминолога О. В. Старкова, до сих пор четко не выделены категории лиц, которые являются предметом профилактической деятельности, что в итоге затрудняет выбор и применение профилактических мер [Гречишкин О. Н., Старков О. В., 2004, с. 130]. Он считает, что к объектам профилактического воздействия относятся следующие категории подростков:

- занимающиеся бродяжничеством;
- безнадзорные;
- беспризорные;
- оставшиеся без попечения родителей;
- находящиеся в специальных учебно-воспитательных и других учреждениях социальной помощи или реабилитации;
- употребляющие наркотические средства и психотропные вещества;
- совершившие правонарушения, не достигшие возраста, с которого наступает административная ответственность;
- совершившие правонарушения с применением мер административного взыскания;
- освобожденные от уголовной ответственности (амнистия, изменение обстановки);
- в случаях, где исправление несовершеннолетнего может быть достигнуто путем применения принудительных мер воспитательного воздействия [Кондратюк Л. В., 2011, с. 220]. Действительно, в приведенном обширном перечне нет несовершеннолетних, которые могут быть «аномальными субъектами преступления», а

[1]Сведения КПСиСУ ГП РК об уголовных правонарушениях, лиц их совершивших, о работе органов уголовного преследования и совершенных суицидах. Режим доступа: URL: http://pravstat.prokuror.gov.kz/rus/o-kpsisu/deyatelnost-komiteta/analiticheskaya-informaciya (дата обращения 15.03.2020 г.).

также выходцев из семей с психосоциальными нарушениями

Методический инструментарий для исследования личности несовершеннолетних лиц с девиантным поведением, применяемый психологами, пока он еще недостаточно ориентирован на выявление лиц, предрасположенных к совершению определенных правонарушений или уголовно наказуемых деяний [Поздняков В. М., 2009, с. 48-51].

Авторские разработки тестов за рубежом, рассматривается многими отечественными специалистами, основной задачей которых является проведение эффективных профилактических мероприятий по преодолению правонарушений среди подростков.

Е. В. Змановская акцентирует внимание на том, что многие специалисты концентрируются на отдельном аспекте отклоняющегося поведения подростка, игнорируя системность в отклоняющемся поведении. Это затрудняет целостную оценку личности подростка с асоциальным поведением, уменьшая эффективность профилактических мер [Змановская Е. В., Рыбников В. Ю., 2011, с. 352].

В связи с этим, при разработке эффективной модели психологической профилактики правонарушений подростков необходимо исследование всех предпосылок развития девиантного поведения:

- семейных конфликтов;
- затруднение взаимоотношений в школе;
- особенности отношений со сверстниками;
- исполнением социальных ролей;
- психических состояний;
- процессы гендерно-возрастной, профессиональной и других видов самоидентификации личности [Менлибекова Г. Ж., 2015, с. 53-58].

Педагоги-психологи обязаны уделить должное внимание на подростков с акцентуациями характера. Так, например, для гипертимов опасен осложнениями подростковый возраст. У циклоидов, все проблемы начинаются с наступлением полового созревания.

Е. Г. Дозорцева считает, что необходимо выявление психологических особенностей подростков в юридически значимых ситуациях. Соотношение этих понятий в развитии личности подростка даст методологические ориентиры для защиты прав несовершеннолетних [Дозорцева Е. Г., Ошевский Д. С., 2013, с. 48-55].

При выборе методов психологической профилактики несовершеннолетних с девиантным поведением необходимо соблюдать основные виды деятельности психопрактики – психологического просвещения, психотренинга, психоконсультирования, психокоррекции, психодиагностики (С. Г. Беспалая, Н. В. Стряпина, С. Б. Сарбасова и др.).

Таким образом, эффективная психологическая профилактика девиантного поведения подростков основывается на диагностико-коррекционном комплексе в соответствии с личностными потребностями несовершеннолетних. При этом требования к выбору средств психодиагностики связаны с их валидностью, надежностью, стандартизированностью и способностью полноценно выявлять деликтный потенциал личности подростка, формируя правовую ответственность и конструктивную самореализацию в социуме.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гречишкин О. Н., Старков О. В. Предупреждение девиантного и преступного поведения несовершеннолетних. - Краснодар: Центр, 2004. - С. 130.
2. Дозорцева Е. Г., Ошевский Д. С. Развитие открытой, скрытой агрессии и совершение подростками правонарушений // Прикладная юридическая психология №2, - 2013. –С. 48 – 55.
3. Жумабаев А. Девиантное поведение и социальный контроль. – Алматы: Баспагер, 2015. – 144 с.
4. Змановская Е. В., Рыбников В. Ю. Девиантное поведение личности и группы: Учебное пособие. – СПб: Питер, 2011. – 352 с.
5. Карабалина А. А., Левина А. Девиантное поведение как социальная проблема современного общества (Казахстан) // Психология, образование: актуальные и приоритетные направления исследований: Материалы Международной научно-практической конференции студентов, магистров, аспирантов, молодых ученых и их наставников. – Тверь: Твер. гос. ун-т, 2018. - С. 57-62.
6. Кондратюк Л. В. Антропология преступности (микро-криминология). – М.: Прогресс, 2011. - 220 с.
7. Менлибекова Г. Ж. Вопросы совершенствования профессиональной подготовки социальных педагогов // Становление и развитие института социальной педагогики в России: сб. матер. XVIII Международных социально-педагогических чтений, посв. 20-летию подготовки социальных педагогов. 27-28 марта 2015. – Москва, РГСУ, 2015. – С. 53-58
8. Поздняков В. М. Психологическое обеспечение профилактики правонарушений несовершеннолетних: состояние и перспективы // Актуальные вопросы психологии, педагогики и социальной работы. – М: Вестник института, 2009. - С. 48-51.

УДК 34.07

Жолжаксынов Жандос Бахтыбаевич,
Старший научный сотрудник Научно-исследовательского института
Карагандинской академии МВД Республики Казахстан имени Б. Бейсенова
Доктор философии (PhD)

ОСНОВАНИЯ ПРИМЕНЕНИЯ СИЛЫ СОТРУДНИКАМИ ПОЛИЦИИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА СТРАН БЛИЖНЕГО ЗАРУБЕЖЬЯ

Түйін. Бұл мақала қолдану мәселелері полиция қызметкерлерінің дене күшін, арнайы құралдарды, атыс қаруын және өзге де қаруды. Автор Әзірбайжан Республикасы, Беларусь Республикасы және Грузия сияқты таяу шетел елдерінің полицейлерімен күш қолдануды реттейтін нормативтік құқықтық актілерді егжей-тегжейлі талқылады. Жүргізілген зерттеу «құқық қорғау қызметі туралы»-Қазақстан Республикасының Заңына өзгерістер енгізу қажеттілігін негіздеуге мүмкіндік берді.

Түйінді сөздер: атыс қаруы, дене күші, арнайы құралдар, полиция, халықаралық тәжірибе, басқа қару, шабуыл, Әзірбайжан

Резюме. Настоящая статья посвящена вопросам применения сотрудниками полиции физической силы, специальных средств, огнестрельного и иного оружия. Автор детально разобрал нормативные правовые акты, регламентирующие применение силы полицейскими стран ближнего зарубежья, таких как Республика Азербайджан, Республика Беларусь и Грузии. Проведенное исследование позволило обосновать необходимость внесения изменений в закон Республики Казахстан «О правоохранительной службе».

Ключевые слова: огнестрельное оружие, физическая сила, специальные средства, полиция, международный опыт, иное оружие, нападение, Азербайджан, Беларусь, Грузия.

Summary. This article is devoted to the use of physical force, special means, firearms and other weapons by police officers. The author studied the normative legal acts regulating the use of force of neighboring countries, such as Azerbaijan, Belarus and Georgia. The research made it possible to justify the need to amend the law of the Republic of Kazakhstan "on law enforcement service".

Keywords: firearms, physical force, special means, police, international experience, other weapons, attack, Azerbaijan, Belarus, Georgia.

В настоящее время в Республике Казахстан происходит планомерное реформирование полиции, как отметил глава государства К.К. Токаев «Главными приоритетами полиции должны стать повышение эффективности работы, диалог с обществом, завоевание доверия населения» [URL:https://informburo.kz/novosti/tokaev-na-vstreche-s-rukovodstvom-mvd-policiya-dolzhna-zavoevat-doverie-naseleniya-88489.html]. Как завоевать доверие граждан, если сейчас среди них очень остро стоит вопрос по применению силы сотрудниками полиции в Республике Казахстан. С течением времени и развитием демократического общества в государстве люди перестали проявлять толерантность к любым, даже мелким посягательствам на их права и свободы, не говоря уже о вреде здоровью и жизни со стороны представителей власти. Следовательно, для улучшения законодательства и общественных отношений полиции и граждан государства на этом этапе исследования, будет немаловажным изучить опыт по вопросам применения сотрудниками органов внутренних дел (ОВД) огнестрельного и иного оружия, специальных средств и физической силы в других странах, а именно в Республиках Азербайджан, Беларусь и Грузии.

Основанием применения огнестрельного оружия, специальных средств и физической силы в Республике Казахстан является Закон *«О правоохранительной службе»*[1].

В Республике Азербайджан применение силы регламентируется Законом *«О полиции в Республике Азербайджан»,* в Республики Беларусь Законом *«Об органах внутренних дел Республики Беларусь», в* Грузии Законом Грузии *«О полиции».*

Так, в седьмой статье первого раздела Закона Азербайджанской Республики *«Об утверждении Положения о прохождении службы в органах внутренних дел Азербайджанской Республики»* от 29.06.2001 года сказано, что *после прохождения специальной подготовки сотрудники органов внутренних дел имеют право в предусмотренных законодательством случаях и порядке применять физическую силу, специальные средства и огнестрельное оружие. Прави-*

[1] Закон «О правоохранительной службе» Республики Казахстан от 6 января 2011 года № 380-IV. http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000380

ла выдачи, хранения и ношения специальных средств и огнестрельного оружия устанавливаются соответствующим органом исполнительной власти Азербайджанской Республики[1].

Основные положения описываются в Законе Азербайджанской Республики *«О Полиции»* от 28.10.99 года, в пункте восемь главы второй статьи 17 (Общие права сотрудника полиции) указано, что *для выполнения своих обязанностей сотрудник полиции имеет право применять в порядке и случаях, установленных настоящим Законом, физическую силу, а также хранить, носить и применять специальные средства и огнестрельное оружие*[2]. Основные аспекты по применению силы сотрудниками полиции находятся в 26 и 27 статьях третьей главы данного Закона.

В целом, нормы, регулирующие применение силы сотрудниками полиции описаны в 2 статьях, что говорит о недостаточной информативности и узком толковании применения силы, но несмотря на это, важно отметить некоторые положительные моменты, которые возможно будут полезны в правоприменительной практике ОВД Республики Казахстан.

Как видим, в статье первой (Основные понятия) Закона Азербайджанской Республики «О полиции», есть определения понятий физической силы, а также специальных средств, что дает ясность сотрудникам полиции при использовании данного нормативного правового акта.

Также, в статье 26 (Применение полицией физической силы, специальных средств или огнестрельного оружия) каждый способ применения силы имеет свой отдельный перечень того, при каких случаях должно быть применено огнестрельное оружие, физическая сила или специальные средства. В то время как наш законодатель в статье 60 закона «О правоохранительной службе» обобщил применение физической силы и специальных средств. Их разделение будет являться достаточно рациональным решением, что приведет к логическому изложению содержания статей закона *«О правоохранительной службе»* и его корректности.

В то же время, в пункте втором статьи 27 говорится о том, что *нельзя применять физическую силу, специальные средства и огнестрельное оружие против женщин, несовершеннолетних, лиц, рядом с которыми находятся несовершеннолетние, лиц, с явными признаками инвалидности и других физических и психических недостатков, а также огнестрельного оружия в местах скопления людей, в случаях, когда могут пострадать посторонние лица, за исключением случаев нападения с применением огнестрельного оружия или оказания вооруженного сопротивления.*[3] На наш взгляд запрет на применение огнестрельного оружия в местах скопления людей является правильным решением, так как безопасность людей является основной задачей сотрудников полиции и не должна подвергаться какой-либо опасности, особенно с их же стороны.

Таким образом, основания применения силы сотрудниками полиции в Республике Азербайджан размыты и проработаны не в полном объеме, а также описаны достаточно коротко. В принципе остальные аспекты дублируются с нашим законодательством, и не нуждаются в том, чтобы на них останавливаться.

Теперь изучим практику применения силы в Республике Беларусь. Закон Республики Беларусь *«Об органах внутренних дел Республики Беларусь»* является основным действующим нормативным правовым источником, устанавливающим регулирование применения сотрудниками ОВД силы в главе 5 статьях 26-30.

Немаловажным является то, что в статье 27 (Применение физической силы) после перечисления случаев использования физической силы говорится о том, что физическая сила применяется только если *ненасильственными способами это сделать невозможно*[4]. Это является очень важным положением так как, в первую очередь он не противоречит «Основным принципам применения силы и огнестрельного оружия должностными лицами по поддержанию правопорядка принятым восьмым Конгрессом ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями Гавана, Куба, 27 августа — 7 сентября 1990 года» в котором сказано, что должностные лица по поддержанию правопорядка при осуществлении своих функций, *насколько это возможно, используют ненасильственные средства до вынужденного применения силы или огнестрельного оружия.*[5] Они могут применять силу и огнестрельное ору-

[1] Закон Азербайджанской Республики об утверждении Положения о прохождении службы в органах внутренних дел Азербайджанской Республики от 29 июня 2001 года № 168-IIГ. https://mia.gov.az/index.php?/ru/content/196/

[2] Закон Азербайджанской Республики «О полиции» M727-IQ от 28 октября 1999 года. https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2689

[3] Закон Азербайджанской Республики «О полиции» M727-IQ от 28 октября 1999 года. https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2689.

[4] Закон Республики Беларусь «Об органах внутренних дел Республики Беларусь» № 263-З от 17 июля 2007 г. http://www.pravo.by/document/?guid=3871&p0=h10700263

[5] Основные принципы применения силы и огнестрельного оружия должностными лицами по поддержанию правопорядка (приняты Восьмым Конгрессом ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушениями, Гавана, 27 августа - 7 сентября 1990 г.). https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/firearms.shtml

жие только в тех случаях, когда другие средства являются неэффективными или не дают каких-либо надежд на достижение намеченного результата. В принципе сотрудники полиции обязаны сводить применение любой силы к минимуму если есть такая возможность.

Интересно, что в Законе Республики Беларусь в статье 29 (Применение и использование оружия) понятия применение и использование огнестрельного оружия разделены между собой, то есть применение у них определено как «производство выстрела (выстрелов) в отношении лица», а использование как «производство выстрела (выстрелов) для подачи сигнала тревоги или вызова помощи…» и дальше по списку. Также в этой же статье есть пункт, в котором говорится, что *совершение лицом действий, правомерно запрещенных ему сотрудником органов внутренних дел и выражающихся в попытке приблизиться к сотруднику органов внутренних дел ближе указанного расстояния, достать что-либо из одежды или ручной клади, либо иных действий, которые могут быть истолкованы сотрудником органов внутренних дел как угроза применения насилия, опасного для жизни или здоровья его или иных граждан, предоставляет сотруднику органов внутренних дел право применить оружие в соответствии с настоящим Законом*[1], с одной стороны существует много случаев когда правонарушители, делая вид что не несут опасность своими действиями, обманным путем применяли насилие в отношении сотрудников ОВД, но с другой стороны вполне возможно, что доставая что-то из одежды или ручной клади как говорится выше, лицо не имеет никаких злостных намерений по отношению к полицейскому. На данный момент тяжело сказать, будет ли это полезно в практике ОВД Республики Казахстан, так как момент очень щепетильный, но в то же время этот данное положение возможно защитит сотрудников правопорядка не только от посягательств на его жизнь и здоровье, а также при правильной оценке ситуации поможет вовремя предотвратить правонарушение.

Как и в Республике Азербайджан, в Беларуси *применение и использование оружия при значительном скоплении людей, когда от этого могут пострадать посторонние люди* запрещено, мы уже упоминали о том, что и нам нужно запретить такого рода применение огнестрельного оружия путем внесения изменений и дополнений в закон «О правоохранительной службе». Отметим, что также *нельзя применять и использовать огнестрельное оружие в направлении складов (хранилищ), содержащих огнеопасные, взрывоопасные, а также сильнодействующие ядовитые вещества, и средств транспортировки этих веществ,* что является правильным решением, так как применение огнестрельного оружия на такого рода объектах может нанести огромный вред не только жизни и здоровью людей, но и экологии в целом, что несет за собой еще большие последствия для окружающих.

Вдобавок следует отметить, что применение боевой и специальной техники излагается отдельно в статье 30 (Применение боевой и специальной техники), а не вместе со специальными средствами в статье 28, все это скорее всего нужно для ясности изложения текста закона Республики Беларусь, так как каких-то особых параметров в данной статье не имеется.

В целом основания применения силы сотрудниками полиции в Республике Беларусь имеет хорошую базу, но в то же время не очень содержательную, что не идет им на пользу.

Далее в заключении проведем анализ применения огнестрельного оружия, специальных средств и физической силы в Республике Грузия.

В Грузии применение огнестрельного оружия, специальных средств и физической силы регулируется Законом Грузии «О полиции», а именно в главе 5 (Меры принуждения) данного нормативного правового акта. Применение силы определяется законом как *мера принуждения*. В статье 30 данного закона говорится, что *под мерами принуждения подразумевается применение полицией физической силы, специальных средств и огнестрельного оружия для выполнения функций полиции.*[2]

Так, в пункте 2 статьи 32 (Применение физической силы) сказано, что

полицейский обязан уведомить непосредственного начальника и прокурора о причинении лицу телесных повреждений в результате применения физической силы кроме случая, когда уведомление непосредственного начальника и прокурора о причинении лицу телесных повреждений невозможно, связано с особыми сложностями или может воспрепятствовать исполнению полицейских функций[3], в целом это верное решение, так как даже такого рода меры пресечения преступности как применение физической силы не должны стать для сотрудника полиции чем-то, что можно использовать без каких-либо последствий, учитывая, что не редко представители власти могут нанести вред здоровью средней тяжести или даже тяжкий, без какой-либо дисциплинарной или уголовной ответственности, при этом основываясь на легитимной составляющей своих действий при исполнении служебных обязанностей. Возможность дополнения данного пункта в закон «О

[1] Закон Республики Беларусь «Об органах внутренних дел Республики Беларусь» № 263-З от 17 июля 2007 г. http://www.pravo.by/document/?guid=3871&p0=h10700263

[2] Закон Грузии «О полиции» https://matsne.gov.ge/ru/document/download/2047533/19/ru/pdf

[3] Закон Грузии «О полиции» https://matsne.gov.ge/ru/document/download/2047533/19/ru/pdf

правоохранительной службе» может быть позитивен, учитывая, что во время не законных митингов, прошедших за последний год, встречались случаи чрезмерного применения физической силы некоторыми сотрудниками органов внутренних дел при задержании правонарушителей.

Интересно, что в Грузии полицейские применяют специальные средства, которые делятся на активные и пассивные. Согласно, пунктов 2, 3 статьи 33 (Применение специальных средств) они определены следующим образом:

- *Пассивные специальные средства обеспечивают защиту жизни и здоровья полицейского или (и) защищаемого им лица. К таким специальным средствам относятся: бронежилет, каска (шлем), щит, противогаз и иные специальные средства для защиты тела.*

- *Активные специальные средства на короткий срок лишают лицо возможности оказывать сопротивление полицейскому или (и) помогают полицейскому в исполнении полицейских функций. К таким специальным средствам относятся: наручники и иные средства связывания, специальная палка, слезоточивый газ, перечный газ, акустическое средство, нелетальное оружие (в том числе – нелетальный снаряд), светозвуковое устройство психологического воздействия, средство принудительной остановки транспорта, средство разрушения преград, водомет, бронемашина и другие специальные транспортные средства, специальная краска, служебная собака и служебная лошадь, электрошоковое устройство и сети для связывания*[1]. Далее указывается список каким образом указанные специальные средства применяются.

Также отметим, что, как и в случае с применением физической силы, сотрудник полиции обязан уведомить непосредственного начальника и прокурора в случае ранения либо причинения увечий лицу, во время применения специальных средств, как мы уже говорили выше, этот пункт нам импонирует. Понятия *Активного и Пассивного* применения созданы, скорее всего для ясности и большей информативности сотрудников полиции, они также присутствуют и в статье 34 (Право применения огнестрельного оружия), а именно в пунктах 3, 4:

- *Пассивным применением огнестрельного оружия считается демонстрирование полицейским оружия для достижения легитимной цели.*

- *Активным применением огнестрельного оружия считается прицельный выстрел из оружия.*[2]

Отметим, что согласно пункту 6 статьи 34 при *активном* использовании огнестрельного оружия, сотрудники полиции должны предупреждать о намерении применить его словами: *«Стой! Полиция! Стрелять буду!»*, после чего производится предупредительный выстрел, ранее и в нашем Законодательстве было прописано говорить о применении оружия, но сейчас данное выражение там отсутствует. Если его вернуть на примере Республики Грузия, то это будут носить очень важный превентивный характер, возможно правонарушитель, услышав о намерении стрелять, подумает о последствиях и сдаться без сопротивления.

Как и в Республике Беларусь в пункте 9 статьи 34 закона Грузии «О полиции» *запрещается применять огнестрельное оружие в местах, где может быть причинен вред другим лицам, а также в огнеопасных и взрывоопасных местах, кроме случаев необходимого отражения нападения или (и) крайней необходимости,* что, как мы уже отмечали на примере Беларуси является логичным и правильным решением.

В заключение анализа международного опыта стран ближнего зарубежья, учитывая вышесказанное считаем необходимым запретить сотрудникам ОВД применение и использование огнестрельного оружия в местах скопления людей, когда от этого могут пострадать посторонние люди, а также в направлении складов (хранилищ), содержащих огнеопасные, взрывоопасные, а также сильнодействующие ядовитые вещества, и средств транспортировки этих веществ, закрепить в Законе, что полицейский обязан уведомить непосредственного начальника и прокурора о причинении лицу телесных повреждений в результате применения физической силы и специальных средств, а также при применении и использовании огнестрельного оружия предупреждать правонарушителя словами *«Стой! Полиция! Стрелять буду!»*.

Хотелось бы отметить, что данные предложения могут носить дискуссионный характер, так как без полного видения картины нельзя в полной мере осуществить дополнения в законодательство, поэтому нужно дальше изучать международный опыт и находить позитивные аспекты для нашего законодательства.

[1] Закон Грузии «О полиции» https://matsne.gov.ge/ru/document/download/2047533/19/ru/pdf
[2] Закон Грузии «О полиции» https://matsne.gov.ge/ru/document/download/2047533/19/ru/pdf

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Токаев на встрече с руководством МВД: Полиция должна завоевать доверие населения. [Электронный ресурс] URL:https://informburo.kz/novosti/tokaev-na-vstreche-s-rukovodstvom-mvd-policiya-dolzhna-zavoevat-doverie-naseleniya-88489.html
2. Закон «О правоохранительной службе» Республики Казахстан от 6 января 2011 года № 380-IV. [Электронный ресурс] URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000380
3. Закон Азербайджанской Республики об утверждении Положения о прохождении службы в органах внутренних дел Азербайджанской Республики от 29 июня 2001 года № 168-IIГ. [Электронный ресурс] URL:https://mia.gov.az/index.php?/ru/content/196/
4. Закон Азербайджанской Республики «О полиции» M727-IQ от 28 октября 1999 года. [Электронный ресурс] URL:https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2689
5. Основные принципы применения силы и огнестрельного оружия должностными лицами по поддержанию правопорядка (приняты Восьмым Конгрессом ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушениями, Гавана, 27 августа - 7 сентября 1990 г.). [Электронный ресурс] URL:https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/firearms.shtml
6. Закон Республики Беларусь «Об органах внутренних дел Республики Беларусь» № 263-З от 17 июля 2007 г. [Электронный ресурс] URL:http://www.pravo.by/document/?guid=3871&p0=h10700263
7. Закон Грузии «О полиции» [Электронный ресурс] URL:https://matsne.gov.ge/ru/document/download/2047533/19/ru/pdf

УДК 349.2

Жумаева Мария Советқызы
«Құқықтану» мамандығының 2 курс PhD докторанты
Д.А. Қонаев атындағы Еуразиязаң академиясы

Қасенова Айгүл Жұмжұмақызы
Ассистент-профессор
заңтану кафедрасы
факультеті құқық және әлеуметтік ғылымдар
Сүлейман Демирел атындағы Университет

О СОГЛАСИТЕЛЬНОЙ КОМИССИИ И ОБ ОТДЕЛЬНЫХ ВОПРОСАХ ПРИМЕНЕНИЯ ПРИМИРИТЕЛЬНЫХ ПРОЦЕДУР ПРИ РАЗРЕШЕНИИ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ ТРУДОВЫХ СПОРОВ

Түйін. Мақала жеке еңбек дауларын шешудің кейбір мәселелеріне арналған. Атап айтқанда, авторлар татуласу комиссиясының дауларды шешу процедурасына және оның қызметкер мен жұмыс берушіні татуластырудағы рөліне тоқталды. Сондай-ақ, жеке еңбек дауларын шешуге медиатордың қатысуының кейбір мәселелері талқыланды.

Түйінді сөздер: татуластыру комиссиясы, татуласу рәсімдері, жеке еңбек даулары, медиация.

Резюме. Статья посвящена отдельным вопросам урегулирования индивидуальных трудовых споров. В частности, авторами акцентировано внимание на процедуре рассмотрения споров согласительной комиссией и ее роли в примирении работника и работодателя. А также рассмотрены некоторые вопросы участия медиатора при разрешении индивидуальных трудовых споров.

Ключевые слова: согласительная комиссия, примирительные процедуры, индивидуальные трудовые споры, медиация.

Summary. The article is devoted to certain issues of the settlement of individual labor disputes. In particular, the authors focused on the dispute resolution procedure by the conciliation commission and its role in the reconciliation of the employee and the employer. And also discussed some issues of mediator participation in the resolution of individual labor disputes.

Keywords: conciliation commission, conciliation procedures, individual labor disputes, mediation.

ВВЕДЕНИЕ

Конституция Республики Казахстан закрепляет право граждан на индивидуальные и коллективные трудовые споры с использованием установленных законом способов их разрешения [// https://online.zakon.kz/].

Защита трудовых прав работника приобретает все большее значение в свете изменений и новелл, которые представлены с принятием Трудового кодекса Республики Казахстан от 23.11.2015 г. (далее по тексту - ТК РК) и Гражданского процессуального кодекса Республики Казахстан от 31.10.2015 г. (далее по тексту - ГПК РК). С принятием указанных нормативных правовых актов гражданам, трудовым коллективам, работодателям предоставлена возможность воспользоваться при разрешении индивидуальных трудовых конфликтов альтернативными формами разрешения споров, в том числе примирительными процедурами, как до суда, так и в ходе (вне) судебного производства.

В Республике Казахстан примирительные процедуры – это новая процессуальная внесудебная форма разрешения конфликтов, связанная не только в целях разгрузки судов, но и в рамках концептуального подхода разрешения спорных дел [Омрали Ж.О.,115 с].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В настоящее время одним из актуальных вопросов является императивное требование ТК РК об обязательном предварительном рассмотрении индивидуальных трудовых споров до суда в согласительных комиссиях [3]. На практике нередко в ходе рассмотрения трудового спора в согласительной комиссии, стороны (работодатель и работник) приходят к единому согласию, и урегулируют спор в досудебном порядке. В этом проявляется роль согласительной комиссии как органа, содействующего примирению сторон в вопросе возникшего трудового конфликта. Согласительная комиссия преследует цель «не выносить сор из избы» и старается рассмотреть и разрешить трудовой конфликт внутри самой организации (компании), не доводя до вмешательства государства в лице органов правосудия. Таким образом, согласительная комиссия, рассматривая и разрешая индивидуальный трудовой спор, реализует в своей деятельности отдельные элементы примирительных процедур. Примирение работника и работодателя по спорному вопросу на этапе рассмотрения спора в согласительной комиссии позволит своевременно и надлежащим образом защитить/ восс-

тановить нарушенные права, избежать в дальнейшем судебного разбирательства и расходов, связанных в связи с обращением в суд. Поэтому предлагаем законодательно закрепить задачу согласительной комиссии - оказание содействия в урегулировании трудового спора между работником и работодателем.

В соответствии со ст.159 ТК РК: «Индивидуальные трудовые споры рассматриваются согласительными комиссиями, а по неурегулированным вопросам либо неисполнению решения согласительной комиссии – судами, за исключением субъектов малого предпринимательства и руководителей исполнительного органа юридического лица.

Согласительная комиссия является постоянно действующим органом, создаваемым в организации, ее филиалах и представительствах на паритетных началах из равного числа представителей от работодателя и работников» [Трудовой кодекс РК. 2015].

На наш взгляд, глава 15 ТК РК (статьи 159-161), регламентирующая рассмотрение индивидуальных трудовых споров в согласительной комиссии, имеет массу недостатков и пробелов, что вызвало на практике много вопросов. В частности, законодательно не регламентированы вопросы процедуры создания согласительной комиссии, персонального состава согласительной комиссии, порядка рассмотрения споров в согласительных комиссиях, не установлены требования, предъявляемые к содержанию решения согласительной комиссии.

Законодатель предоставил возможность самому работодателю и работникам решать: количественный состав членов согласительной комиссии, порядок ее работы, содержание и порядок принятия решения согласительной комиссией, срок полномочий согласительной комиссии (п.3 ст.159 ТК РК). Что по-нашему мнению, является неправильным и нередко на практике приводит к тому, что заявления работников, недовольных и несогласных с решениями или действиями работодателя, остаются без рассмотрения и без внимания. Причиной тому является не создание согласительной комиссии либо ее ненадлежащая работа.

О недостатках законодательного урегулирования деятельности согласительной комиссии подробно и правильно было отмечено в научных трудах профессора Ж.А. Хамзиной: «Деятельность согласительной комиссии, которая относится к органам, разрешающим трудовой спор должна быть детально и по существу регламентирована, иметь четкую процессуальную форму. <...>Трудовой кодекс РК требует значительной доработки в части регламентации процедур работы и принятия решений согласительными комиссиями по трудовым спорам» [Хамзина Ж.А.].

Полагаем необходимым в целях усовершенствования работы согласительной комиссии в законодательном порядке урегулировать и посвятить отдельные нормы следующим положениям:

- порядок образования согласительной комиссии;

-формирование количественного и персонального состава согласительной комиссии;

-порядок рассмотрения индивидуального трудового спора в согласительной комиссии;

- порядок принятия решения согласительной комиссией и ее содержание.

Касательно к вопросу о персональном составе согласительной комиссии, хотелось бы отметить, что в состав согласительной комиссии должны входить лица, обладающие достаточной квалификацией и опытом работы (как со стороны работодателя, так и со стороны работников), необходимых для правильного разрешения возникшего трудового спора в досудебном порядке. При этом необходимо установить запрет на вхождение в состав согласительной комиссии лиц, занимающих руководящие должности в организации; лиц, состоящих в родственных отношениях с органами управления, а также с учредителями (участниками) юридического лица.

В вышеизложенных нормах также должны найти отражения следующие положения:

- установить нечетное количество членов состава согласительной комиссии;

- установить рассмотрение заявления в заседании, правомочным которое может быть в случае участия в нем более 3/2 членов согласительной комиссии;

- известить заблаговременно и надлежащим образом заявителя о времени и месте заседания согласительной комиссии;

- возможность рассмотрения заявления в заседании в онлайн-режиме с удаленным участием в нем членов комиссии и заявителя (данная мера особенно актуальна в период режима ЧС в нашей стране из-за Covid-19);

- решение согласительной комиссии принимается большинством голосов ее членов, при этом не допускается воздерживаться;

-установить персональную ответственность каждого члена согласительной комиссии за вынесение неправомерного решения.

Решение согласительной комиссии не относится к исполнительным документам. Оно не входит в перечень исполнительных документов, согласно ст. 9 Закона РК «Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей» [Закон РК, 2010].

Для реализации конституционного права на обращение в суд за защитой нарушенных или оспариваемых конституционных прав, свобод или охраняемых законом интересов законодатель предоставляет сторонам индивидуального

трудового спора в случае неурегулирования спора («неурегулированные вопросы», как определено в ТК РК) обратиться в судебные органы.

Неясным, на наш взгляд, остается термин «неурегулированные вопросы», который на сегодня вызывает много дискуссий. В каком случае считать трудовой спор неурегулированным согласительной комиссией, чтобы стороны могли обратиться в суд? Если одна из сторон трудового отношения не удовлетворена решением согласительной комиссии, вправе ли она обратиться за разрешением спора в судебные органы? Дискуссионным остается вопрос о возможности согласительной комиссии рассматривать все без исключения возникающие индивидуальные трудовые споры.

Разъяснение данных вопросов, а также других вопросов, возникающих на практике при рассмотрении индивидуальных трудовых споров, даны в Нормативном постановлении Верховного суда РК от 6 октября 2017 года № 9 «О некоторых вопросах применения судами законодательства при разрешении трудовых споров» (далее по тексту – Нормативное постановление) [Нормативное постановление ВС РК, 2017].

В соответствии с пунктом 3 (абз.3) Нормативного постановления: «Согласительными комиссиями рассматриваются индивидуальные трудовые споры по вопросам, возникающим в процессе применения трудового законодательства при регулировании трудовых отношений, отношений, непосредственно связанных с трудовыми, по вопросам социального партнерства, а также безопасности и охраны труда». Таким образом, согласно указанному Нормативному постановлению в компетенцию согласительных комиссий входят все трудовые споры, возникающие между работником и работодателем.

Далее в пункте 3 (абз.4) указанного Нормативного постановления разъяснено: «Если сторона индивидуального трудового спора не согласна с решением согласительной комиссии в целом или в части, спор считается неурегулированным, и сторона, не согласная с решением согласительной комиссии, как и в случае неисполнения решения согласительной комиссии, вправе обратиться за разрешением трудового спора в суд».

Глава 15 ТК РК, посвященная рассмотрению индивидуальных трудовых споров, не содержит норм об альтернативных примирительных процедурах, кроме как урегулирования спора с привлечением посредника.

В то же время глава 16 ТК РК, регламентирующая «Рассмотрение коллективных трудовых споров», в подпункте 4 ст.162 детально определяет: «Примирительные процедуры как последовательное рассмотрение коллективного трудового спора первоначально в примирительной комиссии, а при недостижении согласия в ней - в трудовом арбитраже, а также по взаимному согласию сторон с применением процедуры медиации».

В свете изложенного, актуальным на наш взгляд, является вопрос о возможности сторон индивидуального трудового спора разрешить конфликт путем применения примирительных процедур.

Гражданское процессуальное законодательство предлагает сторонам спора, вытекающего из трудовых правоотношений, воспользоваться такими примирительными процедурами, как заключение мирового соглашения, урегулирование спора (конфликта) в порядке медиации или урегулирование спора в порядке партисипативной процедуры. Ходатайство об урегулировании спора с применением примирительных процедур может быть заявлено по любому делу искового производства, кроме дел, вытекающих из публично-правовых отношений (ч.3 ст.174 ГПК РК) [7].

Трудовое законодательство также предоставляет сторонам индивидуального трудового спора воспользоваться услугами посредника-медиатора. Так в соответствии с пунктом 3 ст.159 ТК РК, вопрос о привлечении посредника устанавливается в письменном соглашении между работодателем и представителями работников либо в коллективном договоре. Таким образом, законодатель при не разрешении трудового спора предоставил свободу выбора сторонам: обратиться в судебные органы или к посреднику - медиатору.

Роль медиатора при разрешении индивидуального трудового спора несомненно важна, поскольку она позволяет найти выход из конфликтной ситуации, при этом сохраняются трудовые отношения и не наносится ущерб репутации работодателя [Габбасова А.С.].

Основным условием участия медиатора в индивидуальном трудовом споре является взаимное согласие сторон, выраженное в письменной форме. Чаще всего после рассмотрения спора в согласительной комиссии стороны трудового конфликта обращаются в судебные органы, а не к медиатору.

Почему институт медиации в трудовой сфере не нашел в практической действительности своего эффективного применения?

По нашему мнению, одним из актуальных моментов является тот факт, что при проведении процедуры медиации, стороны трудового спора несут определенные расходы. В соответствии с пунктом 1 ст.22 Закона РК О медиации: «Расходы, связанные с проведением медиации, включают: вознаграждение медиатора; расходы, понесенные медиатором в связи с проведением медиации, в том числе расходы на оплату проезда к месту рассмотрения спора, проживание и питание» [Закон РК «О медиации», 2011года].

В свете изложенного, сторона индивидуального трудового спора выбирает судебный способ защиты права, поскольку в соответствии с нормами налогового законодательства: истцы - по искам о взыскании сумм оплаты труда и другим требованиям, связанным с трудовой деятельностью освобождены от уплаты государственной пошлины в судах [Налоговый кодекс, 2017].

Для повышения роли института медиации в разрешении индивидуальных трудовых споров необходимо, на наш взгляд, в законодательном порядке определить и освободить определенные категории лиц от оплаты расходов связанных с проведением медиации. В частности, социально уязвимые категории: лиц, приравненных к инвалидам и участникам Великой Отечественной войны; инвалидов; лиц, не достигших 18-летнего возраста, осуществляющих трудовую деятельность; пенсионеров по возрасту, осуществляющих трудовую деятельность; многодетных матерей; родителя, одного воспитывающего несовершеннолетнего ребенка и/или детей и др.

Вторым, по нашему мнению, проблемным вопросом в «неэффективности» медиативных процедур при разрешении индивидуальных трудовых споров, является вопрос о сроках исполнения медиативного соглашения. Медиативное соглашение, заключенное вне рамок судебного производства, должно быть исполнено сторонами добровольно, согласно п.3 ст.27 ЗРК О медиации: «Соглашение об урегулировании спора (конфликта) подлежит исполнению сторонами медиации добровольно в порядке и сроки, предусмотренные этим соглашением». Что делать, если одна из сторон медиативного соглашения не исполняет его?

В случае неисполнения медиативного соглашения, сторона трудового спора вынуждена обратиться в суд и требовать вынести судебный акт в соответствии с пп.3 ст. 135 ГПК РК: Судебный приказ выносится по требованиям: об исполнении соглашений об урегулировании споров (конфликтов) в порядке медиации, заключенных в порядке досудебного урегулирования в случаях, установленных законом или предусмотренных договором [Гражданский процессуальный кодекс РК, 2015].

Изложенное свидетельствует о том, что после рассмотрения спора в согласительной комиссии (срок рассмотрения- 15 рабочих дней (п.5 ст. 159 ТК РК)); обращения и рассмотрения дела у медиатора (срок рассмотрения – 30 календарных дней, может продлен до 30 календарных дней (ст. 23 ЗРК О медиации)). В случае неисполнения медиативного соглашения, сторона вынуждена обратиться в судебные органы с требованием выдачи судебного приказа (3 рабочих дня (ст. 139 ГПК РК)). В общей сложности для достижения результата разрешенного трудового конфликта будет потрачено минимум – 1,5 месяца, максимум – 2,5 месяца.

В связи с изложенным, предлагаем в законодательном порядке урегулировать и сократить срок рассмотрения дела в медиации до пятнадцати календарных дней со дня заключения договора о медиации. В случаях необходимости по взаимному решению сторон срок проведения медиации может быть продлен до пятнадцати календарных дней, но не более тридцати календарных дней в совокупности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В марте 2018 года Верховный суд РК и Федерация профсоюзов РК заключили меморандум о сотрудничестве, по условиям которого, стороны договорились сотрудничать по вопросам взаимодействия и развития законодательства о регулировании споров путем примирительных процедур, обучение лиц, оказывающих услуги в центре примирения и улучшения качества услуг [11].

Верховный суд Республики Казахстан летом 2018 года запустил еще один пилотный проект «Татуласу: сотқа дейін, сотта» (Примирение: до суда, в суде). В ходе реализации данного проекта за 9 месяцев 2018 года в порядке медиации окончено 738 дел по трудовым спорам (по которым не предусмотрено обязательное досудебное обращение в согласительную комиссию в порядке пункта 1 статьи 159 Трудового кодекса РК) [Аимбетова М.].

При этом, нельзя исключить роль согласительной комиссии в примирении сторон индивидуального трудового спора. В связи, с чем целесообразнее было установить в трудовом законодательстве задачи согласительной комиссии, среди которых – оказание содействия в примирении сторон.

Надеемся, что надлежащая и детальная правовая регламентация деятельности органов, принимающих участие в процедуре примирения работника и работодателя поможет способствовать эффективно разрешать трудовые конфликты, а также повысит роль примирительных процедур в деле защиты трудовых прав.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 23.03.2019 г.) // https://online.zakon.kz/
2.Омрали Ж.О, Молдахметов Е.К. Значение и развитие примирительных (альтернативных) процедур

в рамках модернизации судебной системы РК // Наука и жизнь Казахстана. – Алматы, 2020. № 2/2. – С. 114-120.
3.Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2020 г.) [Электронный ресурс] // https://online.zakon.kz/
4.Хамзина Ж.А.Трудовые споры: правовая конструкция для рассмотрения [Электронный ресурс] // www.zakon.kz/4832056-trudovye-spory-pravovaja-konstrukcija.html.
5. Закон Республики Казахстан от 2 апреля 2010 года № 261-IV «Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 10.01.2020 г.) [Электронный ресурс] // online.zakon.kz.
6. Нормативное постановление Верховного суда РК от 6 октября 2017 года № «О некоторых вопросах применения судами законодательства при разрешении трудовых споров» [Электронный ресурс] // online.zakon.kz.
7. Гражданский процессуальный кодекс РК от 31 октября 2015г.(с изменениями и дополнениями по состоянию на 10.01.2020 г.) [Электронный ресурс] http://online.zakon.kz.
8. Габбасова А.С. Потенциал медиации в регулировании трудовых споров в Республике Казахстан [Электронный ресурс] // articlekz.com/article/9270 /.
9. Закон Республики Казахстан «О медиации» от 28 января 2011года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 27.12.2019 г.) [Электронный ресурс] // online.zakon.kz..
10.Кодекс Республики Казахстан «О налогах и других обязательных платежах в бюджет (Налоговый кодекс) от 25 декабря 2017 года № 120-VI .(с изменениями и дополнениями по состоянию на 10.01.2020 г.) [Электронный ресурс] // online.zakon.kz.
11. В Казахстане появятся центры примирения [Электронный ресурс] // obk.kz/news/politika/court/item/126211-v-kazakhstane-poyavyatsya-tsentry-primireniya
12. Аимбетова М. Договоримся? Время. Общественно-политическая газета Казахстана от 14.11.2018г. // time.kz/articles/territory/2018/11/14/dogovorimsja.

ЗАБИХ Шолпан Арапбайқызы
доктор юридических наук
кафедра гражданского права и гражданского процесса,
трудового права юридического факультета
Казахского национального университета имени альФараби
Республика Казахстан

Забих Қадыржан Жасұланұлы
кандидат юридических наук
старший преподаватель Казахстанского университета
инновационных и телекоммуникационных систем
Республика Казахстан

ЗАЩИТА ПРАВ ЖЕНЩИН В ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫХ ВЗГЛЯДАХ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ НАЧАЛА XX ВЕКА

Түйін. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін, мыңдаған жылдық тәжірибе негізінде және халықаралық құқыққа сәйкес біздің елімізде адам құқықтарын дамыту және Еуропа елдерінде дамыған ең жақсы дәстүрлерді қолдану мәселесі өзекті болды. Бұл тақырыптың өзектілігі жаһандану жағдайында Қазақстандағы адам құқығын дамыту теориясы мен практикасын терең зерттеу қажеттілігімен анықталады. Мақалада автор XX ғасырдың басында әйелдердің құқығын қорғау мәселесін қарастырып, сол кездегі қазақ зиялыларының өкілдеріне осы тақырыпқа жүгінген көрсетеді. Бұл мақалада қазақ зиялыларының өкілдері Жаһаншы Досмұхамедов, Әлихан Бөкейханов, Жақып Ақпаев және басқалардың қазақ әйелдерінің құқықтарын қорғауға қатысты саяси-құқықтық көзқарастарына ерекше көңіл бөлінеді.

Түйінді сөздер: мемлекет, әйелдер құқығы, саясат, саяси көзқарастар, құқық.

Резюме. С обретением Казахстаном независимости актуальным стал вопрос развития прав человека на территории нашей страны на основании тысячелетнего опыта и в соответствии с международным правом и заимствованием лучших традиций, сложившихся в европейских государствах. Актуальность данной темы определяется необходимостью углубленного изучения теории и практики развития прав человека в Казахстане в условиях глобализации. В статье автор рассматривает вопрос защиты прав женщин в начале XX века и обращению к этой теме представителей казахской интеллигенции того времени. Особое внимание в этой работе уделено политико-правовым взглядам представителей казахской интеллигенции Жаханши Досмухамедова, Алихана Букейханова, Жакыпа Акпаева и других по защите прав казахских женщин.

Ключевые слова: государство, права женщин, политика, политические взгляды, закон.

Summary. With Kazakhstan gaining independence, the issue of developing human rights in our country on the basis of thousands of years of experience and in accordance with international law and borrowing the best traditions that have developed in European states has become urgent. The relevance of this topic is determined by the need for an in-depth study of the theory and practice of the development of human rights in Kazakhstan in the context of globalization. In the article, the author considers the issue of protecting the rights of women in the early twentieth century and addressing the representatives of the Kazakh intelligentsia of that time to this topic. Particular attention in this work is paid to the political and legal views of representatives of the Kazakh intelligentsia Zhakhanshi Dosmukhamedov, Alikhan Bukeikhanov, Zhakyp Akpayev and others on the protection of the rights of Kazakh women.

Keywords: state, women's rights, politics, political views, law.

ВВЕДЕНИЕ

Одна из проблем социально-культурного развития человечества – права человека, их генезис, социальные корни, назначение. В различные эпохи данная проблема, оставаясь политико-правовой, приобретала то религиозное, то этическое, то философское звучание. Возникшая в древности идея всеобщего равенства людей нашла свое развитие в творчестве светских и религиозных авторов. Поэтому в контексте истории прав человека следует отметить определенную содержательную связь, логику преемственности и момент развития в цепочке таких, в частности, актов, как английские Великая хартия вольностей (1215 г.), Петиция о праве (1628 г.), Билль о правах (1689 г.). Также американские Декларация прав Вирджинии (12 июня 1776 г.), Декларация независимости Соединенных Штатов Америки (4 июля 1776 г.), Конституция США (1787 г.), Билль о правах (1789 - 1791 гг.); французская Декларация прав человека и гражданина (1789 г.), Всеобщая декларация прав человека

(1948 г.), международные пакты о правах человека и другие.

Права человека – это необходимый, неотъемлемый и неизбежный компонент всякого права, определенный аспект выражения сущности права как особого типа и специфической формы социальной регуляции. Право без прав человека так же невозможно, как и права человека вне права. История прав человека свидетельствует о том, что сформировавшиеся в русле естественно-правовых идей представления о прирожденных и неотчуждаемых правах человека лежат в основе и современных положений о правах человека и гражданина, современных концепций о правовом статусе личности, о господстве права и верховенстве закона, о гражданском обществе и правовом государстве. Казахская интеллигенция в начале XX века под влиянием распространенного интереса к самоопределению национальностей провозгласило историческое право казахской нации на самоопределение. При этом она выдвигала идеи свободы, защиты прав населения и особенно защиты прав женщин.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Среди многих важных вопросов проблемы защиты прав женщин, идея раскрепощения казахских девушек и решение споров в отношении вдов занимали особое место в политико-правовых воззрениях казахской интеллигенции. К этой проблеме обращались такие казахские просветители, как: Чокан Валиханов, Абай Кунанбаев, Ибрай Алтынсарин.

Абая Кунанбаев подготовил документ, который представляет собой свод законов под названием «Кодекс для простых казахов». Он был написан мыслителем в 1885 году и принят на съезде в местности Карамола. На этом съезде Абая выбрали как «тобе би», то есть, главным судьей. Составляя закон, мыслитель и поэт выступил как демократ, предложив множество нововведений, призванных облегчить жизнь простолюдинов. Этот правовой документ был направлен против преступлений на казахской земле, расширение прав человека, но центральное место было определено правам женщин. В своде законов прописывалось, что если у вдовы есть аменгер (родственник умершего, который по адату, то есть обычному праву, мог взять ее в жены), но она не хочет выходить за него замуж, то женщина вправе была жить отдельно. В политико-правовых взглядах другого общественного деятеля – Ибрая Алтынсарина проходит главная идея – это не только открытие сельских, ремесленных школ, разработка дидактических принципов обучения и воспитания детей, подготовка учебных и методических пособий, просвещение населения, но и предоставление возможности для образования девочек и женщин.

Безусловно, Казахский край невозможно рассматривать в отрыве от общей мировой цивилизации. Сокровищем культурной жизни казахского народа и всей кочевой цивилизации было казахское право, которое имело тысячелетнюю историю. Впитав прогрессивные идеи своих предшественников, к вопросу защиты прав женщин обратились представители второй волны казахской интеллигенции – Алихан Букейханов, Жаханша Досмухамедов, Жакып Акпаев и другие. В их трудах отражается проблема семейно-брачных отношений. А. Букейханов считал, что казахской женщине от природы присущи такие черты, как: сообразительность, гибкость ума, способность быстро ориентироваться в окружающей действительности. Он сосредоточил все свое внимание на правовом положении женщин в казахском обществе, опубликовав статью «Бесправность киргизских молодух» в газете «Туркестанские ведомости». В ней он рассматривает правовое положение казашки в первые годы замужества, когда она покидает родной аул и переходит к родственникам мужа. К разряду «молодух» он относит тех женщин, которые прожили первые несколько лет в семье мужа. Сравнивая годы жизни молодой женщины «до замужества» и «после замужества», он приходит к выводу, что положение женщины в период девичества намного легче, чем в годы замужества. Жизнь молодой девушки в родительском доме он характеризует, как «беспечный и свободный». А. Букейханов пишет: «Дочь Б., бывшего беком во времена кокандского правительства в степи, красавица У. была чрезвычайно избалована своими родными. Однажды в праздник, когда она возвращалась с подругами от знакомых, расположившихся на расстоянии не более одной версты от их аула, она осталась на пути будто бы от усталости, которая ей не позволила дойти до своего аула пешком; при этом она наказала передать своей матери, чтобы она прислала за ней тележку, а также, кстати, и чаю для подкрепления. Мать немедленно исполнила смешную прихоть своей капризной дочки». Мыслитель указывает, что девушка, уйдя в семью мужа, должна была «заслужить имя хорошей жены, а главное, почтительной снохи». По его мнению, жизнь молодой невесты в семье мужа нельзя сравнить с прежней, где ее баловали. А. Букейханова считает, что женщина-казашка после замужества становится полностью бесправной, независимо от ее происхождения и имущественного положения [Букейханов А.,1902, №19]. Его предшественник, ученый-этнограф, мыслитель Ч. Валиханов открыто выступал против бесправного положения женщин, против аменгерства, продажи девушек и других обычаев, которые попирали их права. Он предлагал «проведение некоторых преобразований в области семейно-брачного права». По его мнению, необходимо было обязать местных

администраторов «иметь строгое наблюдение, дабы киргизы не выдавали дочерей вступать в супружество без личного их согласия» [Усеинова Г.Р., 1997, с.115].

Юрист Жакып Акпаев посвятил статью «Наброски по обычному, в частности, брачному праву киргизов». В ней он уделяет особое внимание порядку заключения и расторжения брака в казахском обществе и рассматривает некоторые узловые вопросы брачных отношений с правовой позиции. Он отмечает, что «доминирующим при разводе лицом является муж, который во всякий момент может покинуть жену свою». Ж.Акпаев обращает внимание общественности на тот факт, что женщины в казахском обществе не имели равных прав с мужчинами, а их положение оставалось бесправным. Про мужа, разведшего с женой, киргизы говорят, что он свою жену превратил в селезенку, то есть он сделал ее навсегда несчастной, подобно селезенке, «влачащей жалкое и одиночное, за неимением другой половины, существование». Казахи считали селезенку совершенно излишним бременем в организме человека, который мог бы обходиться без нее. Помимо этого, селезенку никогда не варили в котле, и ни один почетный казах не позволял при его присутствии употреблять в ее пищу. Казахи проклинали женатого человека или вообще кого-либо, говоря: «ой кһатының талақ болсын» (да пусть жена твоя превратиться в селезенку). Это проклятие означало – да окружит тебя, лишившегося жены, одиночество, подобно селезенке, влачащей жалкое и одиночное существование в организме человека. Жакып Акпаев отмечает, что киргизы говорили, что муж дал жене селезеночную бумагу (иначе разводный лист) «кһатынына талақ қағаз берді». Жениха киргизы (казахи – авт.) называли «коіеу», последнее слово происходит от слова «коіемек» (гореть), отглагольное существительное от «коіемек» будет «коіеу» или «коіу» (горение). Дословно слово «коіеу» переводится «гори, ты». Однако по мнению мыслителя, если отбросить последнюю букву «у», то получится другое слово «коіе», что в переводе означает «сажа». Мужчина приводит в свой дом невесту, жить в доме невесты считается унизительным. Жениха, живущего вместе с родителями невесты и выполняющего, как член семьи всякую черную работу по дому, называют «кошыл-коіеу» (щенок гори). Если такой мужчина и встречается в степи, он не имеет никакого авторитета в обществе, о нем говорят «кһайнындағы коіеуден кһаphылаһан тазы артық» (гончая собака с ошейником лучше женихов, примостившихся навсегда у своих тестя и тещи). Как видно, женщины в казахском обществе не имели равных прав с мужчинами и их положение оставалось бесправным [Кул-Мухаммед М., 1995, с.154,159].

Ж. Досмухамедов и А. Букейханов, в отличие от Ж. Акпаева, акцентировали свое внимание на правовом положении женщины в казахском обществе. Ж. Досмухамедов был убежден, что женщина достойна лучшей участи, она должна обладать всеми правами – учиться, участвовать в выборах, защищать свои права в судах, иметь право выбора при вступлении в брак. Девочки наравне с мальчиками должны получать хорошее образование. Выпускник престижного юридического факультета Императорского московского университета, руководитель западного отделения «Алаш-Орда» считал важным и приоритетным вопрос улучшения положения казахских женщин. Известно, что по казахскому обычному праву женщина устранялась от какого-либо участия в общественных и государственных делах. Также она не имела права участвовать на судебном процессе в качестве стороны, защищающей свои права. Женщина не имела права выйти замуж по своему выбору, за невесту изымался калым, а вдова переходила к брату мужа или его родственнику, который содержал ее и детей. Неограниченное право имел муж над женой, уплаченный за нее калым свидетельствовал о том, что она принадлежит роду мужа. Левиратный брак (әменгерлік) заключался в том, что в случае смерти мужа вдова должна была выйти замуж за одного из его братьев или близких родственников, чтобы сохранить хозяйство от дробления и оставить детей в общине отца. Вдова имела право выбора, в этом случае имеющие право на аменгерский брак братья получали от избранника подарки. Также при наличии детей вдова имела право отказаться от вторичного замужества, оставаясь главой семьи до совершеннолетия сыновей. Обычное право предусматривало брак вдовы с мужчиной другого рода, который должен был уплатить общине бывшего мужа калым и кун за взрослого мужчину. Левиратный брак (әменгерлік) распространялся не только на вдову, но и на уплаченную калым невесту. Сороратный брак предусматривал право мужчины жениться на сестре умершей жены. В случае согласия отца девушки выплачивался уменьшенный балдыз калым и половинное приданое. Изложенные формы брака были основными и при них предусматривалась выплата калыма. Также практиковались браки на пленницах, захваченных в войнах, но в таких случаях калым и приданое отсутствовали. К браку с отработкой за калым прибегали мужчины, не имеющие родственников (жених работал в семье отца невесты пока не вносил весь выкуп и после женитьбы оставался, поэтому такого зятя называли күш күйеу).

В истории семьи и брака положение женщин в семье, хотя и отмечалось бесправность казашек в общественной жизни, но они все же имели относительно большую самостоятельность и свободу в сравнении с женщинами, прожи-

вающих в Средней Азии. В браке казашки принимали активное участие во внутрисемейных отношениях, помогали мужьям по хозяйству. Во время отсутствия мужа они решали все хозяйственные вопросы самостоятельно и обладали правами. Однако они не имели таких прав, как женщины стран Европы.

Другой представитель западного отделения «Алаш-Орда» Гумар Карашев, считал, что основой процветания и развития государства является единство и взаимопонимание в семье. Однако, в отличие от Жаханши Досмухамедова, он не говорит о предоставлении широких прав женщинам. В политико-правовых взглядах Бахытжана Каратаева наблюдается стремление согласовать либеральный реформизм с нормами и принципами шариата. Он выступал за соединение норм и принципов шариата с научными достижениями Запада [Забих Ш.А., 2010, с.34]. Ж.Досмухамедов, опираясь на главные демократические ценности и прогрессивные идеи западных и русских мыслителей, стоял на позиции предоставления широких политических прав женщинам. Ведь его государственно-правовое мировоззрение формировалось под влиянием учений предшествующих поколений казахских мыслителей, либеральной мысли России конца XX – начала XX вв., изучения идей мыслителей Европы и США, а также активного участия в общественно-политической жизни страны и общения с видными деятелями того времени [Мәмбетов Б., Забих Ш.А., 2012, с.175].

Ж. Досмухамедов и А. Букейханов на всех проводимых съездах инициировали вынесение на повестку дня вопрос о положении женщин в казахском обществе. Их идеи, как лидеров «Алаш-Орда», были изложены в программе партии «Алаш» и обсуждены на I-м Всеказахском (21-28 июля 1917 года) и II-м Всеказахском (5 – 13 декабря 1917 года) съездах, прошедших в Оренбурге.

По «женскому вопросу» была принята резолюция, которая гласит о предоставлении женщинам равных с мужчинами политических прав, предоставлении им полной свободы в выборе жениха или мужа, отмене калыма (выкупа) за невесту, венчании девушек, достигших шестнадцатилетнего возраста и юношей восемнадцати лет, учитывая согласие обеих сторон. Кроме того, были рассмотрены права в отношении вдов. Тем самым, идея об улучшении положения женщин была отражена в решении I-го Всеказахского съезда. По данному вопросу было принято следующее постановление:

1) политические права женщин должны быть равны с мужчинами;

2) право выхода замуж зависит от самих женщин;

3) отменить калым;

4) воспрещается сватать не достигших шестнадцатилетнего возраста девиц;

5) воспрещается муллам читать венчальный обряд не достигшим 16 лет девочкам и 18 лет юношам;

6) при венчании муллы должны заручаться согласием обеих сторон: как невесты, так и жениха;

7) вдова должна выйти замуж по своей воле, но отнюдь не по родственной связи;

8) двоеженство разрешалось с согласия первой жены. Если она на то не согласиться и захочет уйти, то муж должен взять ее на свое попечение до выхода ее за другого мужа. Казахам, не прошедшим седьмую линию родственной связи, вступать в брак воспрещалось.

В проекте Программы партии «Алаш» национальная интеллигенция отметила, что в Российской федеративной республике люди равны независимо от религии, происхождения и пола. Таким образом, национальная интеллигенция вывела женский вопрос из-под влияния казахских обычаев и суда биев, которые принимали решения на основе действовавших в Казахском крае обычного права казахов. Кроме того, они дали возможность казахским женщинам право распоряжаться своей судьбой и не выходить замуж за родственника умершего мужа, был отменен обычай – аменгерство. Это имело прогрессивное значение для развития общества. Позже, в советский период, идеи авторов проекта Программы «Алаш» о проведении записей браков, рождения, смертности и разводов были использованы в виде образования ЗАГСов.

Ж. Досмухамедов отмечал, что в казахском обычном праве немало положительного, которое можно было бы взять за основу при разработке законопроектов, в том числе по защите прав женщин. В частности, он указывает на то, что казахское обычное право не знало жестких мер наказания, принятых в уголовном законодательстве, таких как: лишение свободы, тюрем, зинданов, восточных погребов заточения, а также членовредительства, распространенных во многих средневековых восточных странах. Кроме того, в казахском обычном праве немало норм, поощряющих коллективизм, общность прав в некоторых областях хозяйственных, внутриаульных и бытовых отношений. Казахи всегда отличались гостеприимством, оказывали помощь близким. Именно в этом проявляется демократическое своеобразие казахского обычного права, а также роль женщины как хранительницы домашнего очага и уюта. К примеру, своих трудах С.З. Зиманов отмечал, что большой интерес представляет институт обычного права казахов «жилу» – оказание коллективной, безвозмездной и разносторонней помощи обедневшему члену родовой общины. По словам ученого, казахи вынесли и сохранили для потомков две ценности ранней эпохи – царство

Слова и царство Закона, «в центре смены поколений праказахов и казахов, их многовековой борьбы проходит идея справедливого порядка» [Зиманов С.З., 2004, с.40]. Ж. Досмухамедов указывает на другой институт – «асар», который близок по содержанию и назначению «жилу». Это коллективная безвозмездная помощь соседям по кочевьям в необходимых случаях, а также «агаайншылык» – материальная поддержка обедневшего члена рода, наделение его скотом и продуктами питания. По его мнению, среди пустивших корни в глубокий пласт общинно-родовой демократии выделяется также институт «кызыл-котеру». Назначение его заключается в том, что в случае падежа у членов рода и одноаульца крупного рогатого скота, лошади и верблюдов сородичи раскупали мясо с разделением частей туши на двенадцать частей, тем самым возмещали полную стоимость животного.

Особое внимание на гуманистические институты обычного права казахов обращал Ч. Валиханов: «Чувствительность в кайсаках и участие, принимаемое и ими в несчастии ближнего, стоят внимания и похвалы... нищий, куда бы он не пришел, в кибитку ли богача или в хижину бедняка – везде ему приют, везде выражают ему сострадательность и не только словом, но и всегда чем-нибудь более или менее существенным» [Валиханов Ч.Ч.,1961, с.199] . Ученый отмечал, что публичная власть казахов санкционирует и строго охраняет за каждым членом аульно-родовой общины право на требования «жилу», «кунак асы». Действительно, гуманистическое содержание норм обычного права казахов реально отражает способ производства кочевого общества, и оно было направлено на обеспечение устойчивости соотношения социального и личных интересов. Ч. Валиханов указывал, что политико-правовая ткань казахского общества «вполне соответствовала материальным нуждам кочевников и была приспособлена к национальному характеру» [Валиханов Ч.Ч.,1961, с.95-96] . Эти высказывания Ч. Валиханова созвучны с мнением Ж. Досмухамедова, который по поводу действия обычного казахского права говорил: «Набросанные общими штрихами, они вполне отвечали кочевой жизни и удовлетворяли не сложным задачам того времени» [Досмухамедов Д., 1911, №14]. Однако Казахский край должен развивать наравне с достижениями мировой цивилизации, в том числе и в области защиты прав человека.

Уделяя пристальное внимание изучению норм обычного права, Ж. Досмухамедов провел исследования казахского быта, и на основе сравнительного анализа собранных материалов с нормами «Жеті Жарғы» отвел важное место положению женщин в казахском обществе. Известно, что казахи не знали письменных завещаний, поэтому делали предсмертные распоряжения перед собравшимися родственниками. Следует отметить, что такое распоряжение умирающего впоследствии исполнялось в точности. Если умерший о своем имуществе никаких распоряжений не оставлял, то наследство делилось поровну между оставшимися неотделенными сыновьями, но причем юрта умершего доставалось младшему сыну, на которого переходила обязанность содержать и оставшуюся мать. С горечью юрист обращает внимание на правовое положение женщин в разрешении вопроса наследования. В частности, дочери замужние и незамужние, а также и отделенные сыновья в наследовании не участвовали. Незамужние дочери переходили на воспитание к одному из братьев, в основном к младшему, с которым оставалась их мать. Братья охотно принимали на себя воспитание сестер, ибо они представляли источник дохода, выдавая их замуж можно было получить за них калым (выкуп). Женщины были лишены права опеки, так как сами были опекаемы. Несомненно, Ж. Досмухамедов был против такого положения женщины в казахском обществе.

Ж. Досмухамедов уделял внимание не только положению женщин казашек, но и мусульманок, проживающих на территории тогдашней единой России. Известно, что все свои знания и опыт он направил на единение мусульманских народов России, чтобы с высокой трибуны Всероссийского мусульманского совета решать их многие проблемы. Талантливый политик на Всероссийском мусульманском съезде, проходившем с 1 по 11 мая 1917 года в Москве, был избран заместителем председателя Всероссийского мусульманского совета. В том же году он был избран членом предпарламента Временного совета, образованного при Временном правительстве, и членом особого совещания по выработке закона об Учредительном собрании. В ходе работы съезда были рассмотрены такие важные вопросы, как: форма государственного управления, аграрный, рабочий, духовный, а также культурно-просветительные, организация вооруженных сил, проблемы окраин России и ряд других организационных и тактических вопросов, связанных с предстоящими выборами в Учредительное собрание. Однако особняком на повестке дня стоял женский вопрос, который был сформирован как «Положение женщин». И это свидетельствует о том, что Ж. Досмухамедов добивался равных с мужчинами прав, в том числе и политических, для всех женщин мусульманок. И то, что более 900 мусульман страны были делегированы на этот съезд, свидетельствует о высокой роли Всероссийского мусульманского совета [Исхаков С.М., 2004, с.182 - 183]. В свой практической деятельности он стремился к привлечению женщин и к участию в политической жизни страны.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Представители казахской интеллигенции выступили как истинные преобразователи общества и демократы. В тяжелый период они сделали первый шаг к свободе и независимости: выступали за ликвидацию колониального гнета и просвещение казахского народа. Национальные лидеры заложили основы такого важного демократического принципа как верховенство закона. Все равны перед законом и судом, никто не может подвергаться какой-либо дискриминации по мотивам происхождения, социального, должностного и имущественного положения, пола, расы, национальности, языка, отношения к религии, своих убеждений, места проживания и по другим обстоятельствам. Во главу угла ставили вопрос о правах женщин, в числе которых введение защиты прав вдов в суде и предоставления женщинам равных прав с мужчинами. Они, как и представители прогрессивной части русской интеллигенции, отстаивали фундаментальные демократические принципы, добиваясь установления в стране правового строя, предоставления всем гражданам политических прав и выдвигая идеи свободы. Гарантом всех свобод в государстве должна быть Конституция, в которой закрепляются все права и свободы граждан, в том числе права женщин.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Букейханов А. Бесправность киргизских молодух // ЦГУ РУ. Туркестанские ведомости, 1902. -№19. – 7(20) марта.
2. Усеинова Г.Р. Валиханов Ч.Ч. об обычном праве казахов // Вестник КазГУ, серия юридическая. -№4. – Алматы, 1997. – С.115.
3. Кул-Мухаммед М. Жакып Акпаев: Патриот. Политик. Правовед. –Алматы, 1995. – 326 с.
4. Забих Ш.А. Государственно-правовые взгляды Жаханши Досмухамедова: автореф. дис... докт. Юрид.наук: 12.00.01/Забих Шолпан Арапбайқызы. –Алматы, 2010. – 42с.
5. Мәмбетов Б., Забих Ш.А. Жаһанша Досмұхамедов – асыл тұлға. – Алматы: «Жаухар» баспасы, 2012. – 360 б.
6. Зиманов С.З. Древний мир казахов и его истоки // Қазақтың ата заңдары: құжаттар, деректер және зерттеулер. Древний мир права казахов: материалы, документы и исследования. 10 томдық / Бағдарлама жетекшісі: Зиманов С. З. Қазақша, орысша, түрікше, ағылшынша.–Алматы: Жеті жарғы, 2004 .-Т.1.-632 с.
7. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата, 1961. – Т.1. – 514 с.
8. Досмухамедов Д. Несколько слов о киргизском обычном праве и народном суде // Уральский листок. –1911. -№14. – 19 января.
9. Исхаков С.М. Российские мусульмане и революция 1917 – 1918 гг. второе изд., испр. и доп. – Москва: Издательство «Социально-политическая Мысль», 2004. – 600 с.

УДК: 343.8
МРНТИ: 10.77.01

Калкаева Несібелі Бақытқызы
Құқықтану кафедрасының қауымдастырылған профессоры,
заң ғылымдарының кандидаты
Тарих және құқық институты,
Абай атындағы ҚазҰПУ

Ұғыбай Дина Бұғыбайқызы
заң ғылымдарының кандидаты,
Құқықтану кафедрасының доценті,
Ш.Есенов атындағы Каспий Мелекеттік Технологиялар және Инжиниринг университеті

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫҢ ОБЪЕКТИВТІ ЖАҒЫНЫҢ БЕЛГІЛЕРІ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕЛЕР

Түйін. Мақалада қылмыстық құқық бұзушылықтың объективті жағының мазмұны, белгілері, оның міндетті және факультативті белгілері қарастырылып зерттеледі. Қоғамға қауіпті адам мінез-құлықының сыртқы жақтарын анықтайтын іс-әрекеттері мен оның салдарының себепті сілтемесі, әлеуметтік қауіпті әрекет жасалатын орынға, уақытына, жағдайына жасалған іс-әрекеттің себеп салдарының, құралдарының белгілеріне анықтама беріледі.

Түйінді сөздер: қылмыстық құқық бұзушылық, қылмыс, қылмыстық заң, қылмыстық құқық бұзушылықтың құрамы, қылмыстық құқық бұзушылықтың объективті жақтары, іс-әрекет, қоғамдық қауіп, себепті сілтеме.

Резюме. В статье рассматриваются содержание, признаки объективного уголовного правонарушения, его обязательные и факультативные признаки. Приводится мотивированная ссылка на действия, определяющие внешние стороны поведения общественно опасного человека и его последствия, характеристика места, времени, состояния совершения социально опасного деяния на признаки причин, средств совершения.

Ключевые слова: уголовное правонарушение, преступление, уголовный закон, состав уголовного правонарушения, объективная сторона уголовного правонарушения, деяние, общественная опасность, причинная связь.

Summary. The article considers the content, characteristics of an objective criminal offence, its mandatory and optional characteristics. A reasoned reference is made to actions that determine the external aspects of the conduct of a socially dangerous person and its consequences, characteristics of the place, time, state of commission of a socially dangerous act, signs of causes, means of commission.

Keywords: criminal offense, crime, criminal law, constitute a criminal offense, the objective side of the criminal offense, act, public danger, a causal relationship.

Қылмыстық құқық алғаш пайда болған кезінде теоретиктер қылмыстық мінез-құлықтағы объективті және субъективті жақтарды бөлген: қылмыстық құқық бұзушылықтың объективті жағындағы бізбен қаралатын іс-әрекетті, ал өзінің жеке басының іс-әрекетіне жеке қарым-қатынасты – құқық бұзушылықтың субъективті жағына жатқызған [Ағыбаев А.Н., *2015, 58* б.].

Біздің зерттеудің нысаны ретінде қылмыстық құқық бұзушылық құрамының бір элементтері ретінде объективті жақ пен оның белгілері болады.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың объективті жағы қылмыстық құқықтың күрделі және көлемді ілімдерінің бірі болып табылады.

Ол қылмыстық құқық бұзушылықтың сыртқы жағы бола отырып қылмыстық құқық бұзушылық құрамының басқа да элементтері мен белгілерін айқындауға мүмкіндік береді.

Осылайша, объективті жақты зерттей отырып объектіні, кейін субъектіні анықтауға болады, көбінесе қылмыстық құқық бұзушылықтың субъектісіне тікелей логикалық тұрғыдан келуге болады.

Заманауи ақиқаттың жағдайында қылмыстық құқық бұзушылықтың объективті жағына теориялық көзқарасты қарастыра отырып, оның маңыздылығына баға беру өте күрделі, себебі күнделікті жаңа мәселелер туындайды, дәстүрлі көзқарастар бұзылады, ал қазақстандық қылмыстық құқық институтының өзі айтарлықтай құралымдық өзгерістерге ұшырады.

Осыған орай, қылмыстық құқық бұзушылықтың объективті жағының ғылыми талдауы нормативтік – құқықтың материалды және сот тәжірибесінің мысалдарын қарапайым зерделеуге болмайды. Талдау заң нормалары құрылған сол объективті заңнамаларды зерттеу және нәтиже

ретінде тергеу, прокурорлық және сот практикасы құрылған зерттеулерден тұру керек.

Мақаланың мақсаты қылмыстық құқық бұзушылықтың объективті жақтарының барлық мәселелерін көрсету болып табылмайды; біз нақты ұсыныстарды енгізуге мүмкіндік беретін түйінді сұрақтарға тоқталамыз.

Осылайша, аталған мәселелерге қылмыстық құқықтың отандық және шетел теоретиктерінің көптеген жұмыстары арналған.

Алайда уақыт өте келе әлем де өзгеруде, сәйкесінше қылмыстық ғылымда да көп нәрсе өзгерді.

Аталған саладағы кейбір өзгерістер бойынша өз ұсыныстарымызды мазмұндауға кірісер алдында қылмыстық құқық бұзушылықтың объективтік жағындағы негізгі сұрақтарға тоқтала кетейік.

Объективті жақ нақты жерде және нақты уақытта нақты жағдайда орын алған қылмыстық мінез – құлықтың сыртқы актісі болады. Аталған акті әрекет немесе әрекетсіздіктен көрінеді. Қоғамдық қауіпті салдардың бар болуы қылмыстық құқық бұзушылықтың материалдық құрамы үшін міндетті болып табылады. Әрекет/әрекетсіздіктен нақты салдардың басталуына дейін қылмыстық құқық бұзушылықтың барысы қылмыстық құқық бұзушылықтың материалдық құрамындағы объективті жақтың міндетті белгісі болып табылатын қылмыстық нәтиже мен әрекет/әрекетсіздік арасындағы себепті байланыс болып табылады. Қылмыстық құқық бұзушылықтың жасау орны, уақыты, әдісі, құралдары – қылмыстық құқық бұзушылық құрамының объективті жағының факультативті белгілері болып табылады.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың объективті жағының мәнін бағалау өте қиын. Біздің пікіріміз бойынша ол келесіден тұрады:

- қылмыстық құқық бұзушылықтың құрамын зерделеу форматында қылмыстық құқық бұзушылықтың объективті жағы қазақстандық қылмыстық құқық бойынша қылмыстық жауапкершіліктің объективті негізі болып табылады;

- объективті жақтың белгілерін дәл анықтау қылмыстық құқық бұзушылықтың басқа құқық бұзушылық түрлерінен ажыратуға мүмкіндік береді;

- қылмыстық құқық бұзушылықты дұрыс саралау үшін зерттелетін мәселенің түйінді мағынасы бар. Сонымен қатар, қылмыстық құқық бұзушылықтың объективті жағының барлық белгілері әрбір нақты қылмыстық іс бойынша дәлелдеуге жататын мән–жайлар шеңберіне кіретінін, салдарынан айтарлықтай дәлелдік мәні бар екендігін ескеру керек.

- жазаны дараландыру қылмыстық құқық бұзушылықтың объективті жағының ерекшеліктеріне байланысты, әсіресе жазаны жеңілдететін және ауырлататын мән – жайлар.

Заң әдебиетінде әрекет пен әрекетсіздіктің түрлі ұғымдарына тектік ұғымдарды бөлу үшін түрлі негіздер ұсынылады.

Іс-әрекет қылмыстық-құқықтық мағынада психофизиологиялық мағынадағы іс- әрекетпен толықтай сәйкес келмейді, ол оның психофизиологиялық актісі бағасының жеткіліксіздігін анықтайды. Жалпы, ол психофизиологиялық ерекшеліктерге негізделген, нормативтік соның ішінде шартты нақты элементтермен толықтыратын арнайы әлеуметтік – құқықтық білімді ұсынады [Плотников А.И. , 2012, 26 б.].

Біз объективті – заңды негіз ұсынылатын, нақтырақ әрекетті – оның дене тұрғысынан байқалған іс-әрекеттерінің қоршаған ортаға әсер етуі адамның белсенді мінез-құлқы ретінде айқындалатын әрекет, ал әрекетсіздік – тұлғаға моральдік нормалар мен заңнама шеңберінде жүктелген міндеттерді орындамау, яғни іс-әрекет объективті ақиқаттағы құбылыс ретінде, ал әрекетсіздік – қылмыстық құқықтың нормасында бекітілген заңды факті деген Тер-Акоповтың пікіріне қосыламыз [Тер - Акопов *А.А., 2003, 74* б.].

Объективті жақтың институтында әрекет пен әрекетсіздікті ғана зерделеуді емес, алайда қылмыстық құқық бұзушылықты жасаудың екі түрінен айрықшалатын қызметті де зерделеуді ұсынамыз.

Кез келген қылмыстық құқық бұзушылық артынан түрлі салдарға әкеп соғады, алайда саралау мақсатында кейбіреуінің ғана мәні бар, нақтырақ:

1) қылмыстық құқық бұзушылықтың объектісіне зиян келтіруді, яғни қоғамдық қарым – қатынастарға қолсұғушылық фактісі;

2) қылмыстық құқық бұзушылық нысанына зиян келтіру – дене, моральдік, материалдық.

Қылмыстық салдар туралы шынайы, нақты мағынада айтқан кезде (объективті жақ тұрғысында) қоршаған ортаның қылмыстық құқық бұзушылық өзгерістерімен туындайтын фактіні айтамыз, яғни нақты материалдық салдар [Кудрявцев В.Н., *1967, 30* б.].

Себепті байланыстың философиялық қорытындысының теориясы себеп пен салдардың өзара байланысы зат пен қуаттың берілуі сияқты сипатталмайды, алайда бір заттан екіншіге ақпаратты жіберу сияқты сипатталатынына қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Осыған орай, энергетикалықтан басқа, ақпараттық себептілік бар.

Ақпараттық себептілік ақпаратты жолдаумен байланысты (мысалы, компьютерлік ақпарат саласындағы қылмыс құрамында) құрамдардан ғана табуға болады. Осылайша, онсыз қылмыс сыбайласының (айдап салушы, ұйымдастырушылар) жауапкершілігін дәлелдеуге болмайды. Ақпараттық себептіліктің екінші маңызды мағынасы - әрекетсіздік кезіндегі қылмыстық

жауапкершілікті дәлелдеу. Классикалық себептілік (дене) көмегімен оның дәлелдеу талпынысы соңғы зерттеулерде дәлелденгендей негізсіз болған.

Кез келген іс-әрекеттің қылмысты белгісі ретінде уақытты көрсету қылмыстық құқық бұзушылыққа сапалы әсер ететін нақты оқиғалар орын алатын уақыттың мезгілі немесе уақыт аралығын білдіреді.

Қылмыстық құқық бұзушылықты жасау орны екі тұрғыдан қаралады. Толық мағынада – әкімшілік учаскенің құзырлығындағы физикалық әлемнің, аумақтың бөлімі болып табылады. Нақтырақ айтқанда – қылмыстық құқық бұзушылықтың сарапануына және қылмыстық құқық бұзушылықтың дараландыруына, сәйкесінше жазаға әсер ететін қылмыстық құқық бұзушылықтың кеңістік параметрлері болып табылады.

Қылмыстық құқық бұзушылықты жасау әдісі - объективті жақтың факультативтік белгілерінің арасындағы заңды мағынаға ие. Әдіс – қылмыстық құқық бұзушылықты жасау үшін қылмыскер қолданған, қоғамдық қауіпті іс-әрекеттер айқындалған амалдар мен тәсілдердің түрі болып табылады. Қолданыстағы қылмыстық заңнамада көзделген барлық негізгі құрамдар қоғамға қауіпті қолсуғушылықтың сыртқы байқалу әдісі бойынша ажыратылады.

Жеке заңдар бойынша дамитын қылмыстық құқық бұзушылықтың жасалуына қатысты сыртқы процестерден қылмыскердің іс-әрекетімен жанамалық заттар мен процестерді ажыратуға болады, яғни қылмыстық құқық бұзушылықты жасау қаруы мен құралдары.

Қылмыстық құқықта құрал термині екі мағынада қолданылады. Кең мағынада «құрал» - мақсаттың жетуіне қызмет ететін кез келген зат. Ерекше қылмыстық құқықтық ұғымдағы қолсұғушылық құралы қылмыстық құқық бұзушылық субъектісінің тікелей иелігіндегі материалдық әлемнің заттарын және қылмыстық құқық күзетінің объектісіне әсер ету қаруы ретінде қылмыстық құқық бұзушылықты жасау барысында ол қолданылатын заттардан тұрады.

Қылмысты жасау қаруы - қылмыстық құқық бұзушылықты жасау қаруының түрі. Қылмыстық іс-әрекетті тікелей іске асыру үшін қолданылатын кез келген заттар болуы мүмкін (суық және атыс қаруының барлық түрлері, қайқы кілттер, бұзу құралдары және т.б.).

Қылмыстық құқық бұзушылықтың объективті жағын дұрыс түсіну оның жасалу жағдайы, яғни қылмыстық іс-әрекет жасалатын, объективті жағы дамитын және қылмыстық нәтиже орын алатын нақты шарттарды ескере отырып мүмкін. Аталған шарттар объективті олар қылмыскердің еркіне тәуелді емес, алайда кейбір жағдаларда саналы түрде қолданылып тіпті ішінара құрылуы мүмкін.

Жағдайдың құрамына кіретін материалдық заттардың санына қатерлі қауіп көзіне болатындар кіреді (көлік құралдары, өзге механизмдер, жарылғыш, радиобелсенді және т.б. заттар). Олардың жұмыс істеуіне байланысты жағдайдың қауіпті түрі туындайды. Сонымен қатар, кейбір жағдайларда жағдайдың ұқсас түрі табиғи – климаттық факторлардан туындайды. Қылмыстық құқық бұзушылықты жасау жағдайынан пайда болатын өзге факторлардан қарым-қатынастар мен процестер ажыратылуы мүмкін, бұл ретте жабайы жануарлар ортасында, сонымен қатар қоғамдық және тұрмыстық қарым-қатынастар мен процестер арасында орын алатын табиғи процестер мен қарым-қатынастар болуы мүмкін.

Қылмыстық құқық теориясында қылмыстық құқық бұзушылықтың объективті жағы күрделі және көлемді оқыту болып табылады. Қылмыстық құқық бұзушылықтың сыртқы жағы құрамның аталмыш элементі туралы ғана емес алайда қылмыстық құқық бұзушылық құрамының белгілері мен басқа да элементтерін анықтауға мүмкіндік береді.

Объективті жақ бойынша қылмыстық құқық бұзушылықтың объектісін анықтауға, субъективті жақ бойынша субъектісін анықтауға болады.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың объективті жағының мәні қылмыстық құқық бұзушылық құрамының шеңберінде ол қазақстандық қылмыстық құқық бойынша қылмыстық жауапкершіліктің объективті негізі болып табылады. Объективті жақсыз айыпталушының іс-әрекетінде қылмыстық құқық бұзушылық құрамының бар – жоғы туралы қорытындыға келу мүмкін емес.

Қазақстандық заң шығарушы қылмыстық құқық бұзушылыққа келесі анықтаманы береді:

«1. Қылмыстық құқық бұзушылықтар қоғамға қауіптілік және жазаланушылық дәрежесіне қарай қылмыстар және қылмыстық теріс қылықтар болып бөлінеді.

2. Осы Кодексте айыппұл салу, түзеу жұмыстары, қоғамдық жұмыстарға тарту, бас бостандығын шектеу, бас бостандығынан айыру немесе өлім жазасы түріндегі жазалау қатерімен тыйым салынған айыпты жасалған, қоғамға қауіпті іс-әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік) қылмыс деп танылады.

3. Қылмыстық теріс қылық деп қоғамға зор қауіп төндірмейтін, жеке адамға, ұйымға, қоғамға немесе мемлекетке болмашы зиян келтірген не зиян келтіру қатерін туғызған, оны жасағаны үшін айыппұл салу, түзеу жұмыстары, қоғамдық жұмыстарға тарту, қамаққа алу, шетелдікті немесе азаматтығы жоқ адамды Қазақстан Республикасының шегінен тыс жерге шығарып жіберу түріндегі жаза көзделген, айыпты жасалған іс-әрекет (әрекет не әрекетсіздік) танылады[*http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226#z236*].

Келесі баптарда Кодекс іс-әрекеттің екі түрі бар екендігін айқындайды: әрекет және әрекет-

сіздік.

Әрекетке сипаттама бере отырып, ең алдымен оның сыртқы сипатын көрсету керек.

Әрекеттің екінші белгісі – ол оның белсенділігі. Әрекеттің белсенділігі бізді қоршайтын әлемге деген нақты ықпал етуді білдіреді. Осылайша, кез келген іс-әрекеттің негізінде адамның дене қозалысы жатады.

Әрекет адамның дене қозғалысына ғана қиысады ма немесе қозғалыстар жиынтығын, сонымен қатар адам қолданатын күштер мен заңдылықтарды қамтиды ма?

Осындай түрдегі сұрақ кездейсоқ қойылмады. Немесе іс-әрекет дене қозғалысына ғана қиысады немесе ол қозғалыстар, сонымен қатар күштер мен табиғат заңдылығының жиынтығы. Дене қозғалысының жиынтығы, сонымен қатар табиғаттың күштер мен заңдылықтарын қосқанда ол қызмет ретінде қаралу керек деген қорытындыға келдік. Біз объективті жақ туралы оқытуда тек ғана әрекет пен әрекетсіздікті ғана емес қылмыстық құқық бұзушылықты жасау түрінен өзге қызмет ретінде зерделеу керекпіз.

Егер де әрекетті біз объективті ақиқаттағы құбылыс ретінде айқындасақ, онда іс-әрекетсіздік – абстрактылы заңды санат ретінде айқындайық.

Заң әдебиетінде әрекетсіздік тұлғаның белсенсіз мінез – құлқы ретінде айқындалады.

Біз әрекетсіздіктің белсенсіз мінез – құлық деген анықтамасымен түбінде келіспейміз. Адамды абстрактылы дене тыныштығы жай – күйінде көзге елестету мүмкін емес. Субъект қылмыстық құқық бұзушылықты жасау кезінде екпінді іс-әрекетті дамыта алады, егер де ол бұл ретте оған заңмен жүктелген міндетті орындамаған болса, ол әрекетсіздік танытқан деп саналады.

Әрекетсіздікті тұлғаның оған заңмен жүктелген міндеттерін нақты түрде орындау ретінде айқындауға болады (егер де тұлғаның әрекет етуге мүмкіндігі бар болса), яғни заңды ұғым.

Әрекетсіздіктің нормативтік сипаты егер де әрекетсіздік әрекет ету міндетісіз ақылға сыймайды, ал соңғы заңмен ғана жүктеледі.

Кез келген қылмыстық құқық бұзушылық артынан түрлі салдарға әкеп соғады, алайда саралау мақсатында кейбіреуінің ғана мәні бар, нақтырақ:

1) қылмыстық құқық бұзушылықтың объектісіне зиян келтіруді, яғни қоғамдық қарым – қатынастарға қолсуғұшылық фактісі;

2) қылмыстық құқық бұзушылық нысанына зиян келтіру – дене, моральдік, материалдық.

Қылмыстық салдар туралы шынайы, нақты мағынада айтқан кезде (объективті жақ тұрғысында) қоршаған ортаның қылмыстық құқық бұзушылық өзгерістерімен туындайтын фактіні айтамыз, яғни нақты материалдық салдар.

Салдар объективті жақтың белгісі ретінде қылмыстық құқық бұзушылықтың нысанына дене, мүліктік немесе материалдық зиян.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың міндетті шарттарының бірі себепті байланысты орнату қажеттілігі болып табылады.

Қылмыстық құқықта себепті байланыстың мәселесін шешу үшін себепті байланыстың түрлі теориялары ұсынылады. Көбінде тәжірибелік аспектіден қарағанда философиялық аспекті қарастырылады (қажеттілік және кездейсоқтық, мүмкіндік және шынайылық теориясы). Аталған теориялар көптеген философиялық сұрақтарға жауап береді, алайда негізгі тәжірибелік сұрақ себепті байланысты қалай анықтауға болатына жауап жоқ.

Себепті байланыстың философиялық қорытындысының теориясы себеп пен салдардың өзара байланысы зат пен қуаттың берілуі сияқты сипатталмайды, алайда бір заттан екіншіге ақпаратты жіберу сияқты сипатталатынына қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Осыған орай, энергетикалықтан басқа, ақпараттық себептілік бар.

Ақпараттық себептілік ақпаратты жолдаумен байланысты мысалы, компьютерлік ақпарат саласындағы қылмыс құрамында құрамдардан қолданылуын табуға болады. Осылайша, онсыз қылмыс сыбайласының (айдап салушылар, ұйымдастырушылар) жауапкершілігін дәлелдеуге болмайды. Ақпараттық себептіліктің маңызды мағынасы - әрекетсіздік кезіндегі қылмыстық жауапкершілікті дәлелдеу. Классикалық себептілік (дене) көмегімен оның дәлелдеу талпынысы соңғы зерттеулерде дәлелденгендей негізсіз болған.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың объективті жағының міндетті белгілерімен қатарлас қылмыстық-құқықтық саралауды іске асыру барысында қылмыстық құқық бұзушылықтың объективтік жағын сипаттайтын құрамның факультативтік белгілерінің маңызы зор. Олардың құрамына: қылмыстық құқық бұзушылықтың жасау орны, уақыты, әдісі, қылмысты жасау қаруы немесе құралы мен жағдайы.

Кез келген іс-әрекеттің қылмысты белгісі ретінде уақытты көрсету қылмыстық құқық бұзушылыққа сапалы әсер ететін нақты оқиғалар орын алатын уақыттың мезгілі немесе уақыт аралығын білдіреді.

Уақытта қылмыстық құқық бұзушылық құрамының міндетті белгісі болып табылады. Кейде уақыт қылмыстық құқық бұзушылықтың қарапайым құрамының конструктивті белгісі болып табылады.

Қылмыстық құқық бұзушылықты жасау орны – осы ұғымның екі өзара байланысты тұрғыларынан қаралу керек.Толық мағынада – кез келген мемлекеттің учаскесінің құзырлығындағы физикалық кеңістіктің, аумақтың бөлімі болып табылады. Нақтырақ айтқанда – қылмыстық құқықтың нормаларын көрсететін немесе оны білдіретін және қылмыстық құқық бұзушылықтың

саралауы мен қылмыстық құқық бұзушылықты дараландыру мен жазаға тікелей әсер ететін қылмыстық құқық бұзушылықтың кеңістік сипаттамасы болып табылады.

ҚК көптеген баптарына қылмыстық құқық бұзушылықты жасау орны қылмыстық құқық бұзушылық құрамының конструктивтік белгілері ретінде қосылған. Аталған жағдайда қылмыстық құқық бұзушылық басқа жерде жасалғаны туралы ұйғарым іс-әрекетте қылмыстық құқық бұзушылық құрамының болмауын немесе қылмыстық заңнаманың басқа баптары бойынша саралауды білдіреді.

Заң шығарушы қылмыстық құқық бұзушылықты жасау әдісі ретінде қарапайым құрамның конструктивті белгісі немесе қылмыстық құқық бұзушылықтың сараланған құрамының белгісі (жасырын, ашық, жарияланған, заңсыз, алдау арқылы, заңсыз кіру арқылы және т.б.) ретінде көрсетілген.

Қылмыстық құқық бұзушылықты жасау құралдары зиянды күшейтеді, оның жасалуын жеңілдетеді, ашылу қауіптілігін азайтады. Қылмыс жасау құралы – қылмыстық құқық бұзушылықты жасау құралының түрі ретінде қылмыстық іс-әрекетті іске асыру үшін қолданылады. Қылмыстық құқық бұзушылықтың объективті жағы туралы нақты көрінісіті қылмыстық пиғыл іске асырылған нақты шарттар мен егжей-тегжейлерді ұсынатын оны жасау жағдайын ескерусіз мүмкін емес.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ағыбаев А.Н. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне түсіндірме. Жалпы және Ерекше бөліктер. – Алматы: Жеті Жарғы, 2015. – 768 б.

2. Плотников А.И. Объективное и субъективное в преступлении. Автореф. дисс. на соискание степени к.ю.н. - М., 2012. -32 с.

3. Тер - Акопов А.А. Преступление и проблемы нефизической причинности в уголовном праве. - М. - 2003. - 478 с.

4. Кудрявцев В.Н. Противоправное бездействие и причинная связь // Советское государство *и* право. -1967. -№ 5. - *С*.28-36.

5. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚР Заңы. URL http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226#z236(өтініш берген күні: 07.04.2020)

УДК 343.31.7

Камчыбеков Максат Батырбекович
докторант
Алматинской академии МВД Республики Казахстан
имени М. Есбулатова,
подполковник полиции

КОНСТИТУЦИОННЫЕ ПРАВА ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА – КАК ОБЪЕКТ УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ ОХРАНЫ

Түйін. Мақалада автор қылмыстық құқықты қорғаудың объектісі ретінде әрекет ететін адам мен азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарының проблемалық мәселелерін қарастырады. Қоғамдық шараларды ұйымдастыру мен өткізуді реттейтін қолданыстағы заңнамаға талдау. Адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын толығымен іске асыру үшін Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасына түзетулер енгізу қажеттілігі негізделеді.

Түйінді сөздер: конституциялық құқық, қылмыстық заң, адам және азамат, халықаралық құқық.

Резюме. В статье автором рассматриваются проблемные вопросы конституционных прав и свобод человека и гражданина выступающих в качестве объекта уголовно-правовой охраны. Проведен анализ действующего законодательства регламентирующего порядок организации и проведения публичных мероприятий. Обосновывается необходимость внесения изменений в уголовное законодательство Республики Казахстан для полноценной реализации конституционных прав и свобод человека и гражданина.

Ключевые слова: конституционное право, уголовный закон, человек и гражданин, международное право.

Summary. In the article, the author examines the problematic issues of constitutional rights and freedoms of a person and citizen acting as an object of criminal law protection. The analysis of the current legislation governing the organization and conduct of public events. The necessity of making amendments to the criminal legislation of the Republic of Kazakhstan is substantiated for the full realization of the constitutional rights and freedoms of man and citizen.

Keywords: constitutional law, criminal law, man and citizen, international law.

Процесс построения правового государства помимо обеспечения реальной безопасности граждан, охрану их жизни и здоровья включает в себя, в том числе и соблюдение его конституционных прав и свобод, что в полной мере отвечает положению Всеобщей декларации прав человека: «Каждый человек имеет право на жизнь, на свободу и на личную неприкосновенность»1. Как сказал в своем Послании народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» Президент Республики Казахстан Касым-Жомарт Токаев: «Наша общая задача – воплотить в жизнь концепцию «Слышащего государства», которое оперативно и эффективно реагирует на все конструктивные запросы граждан. Только путем постоянного диалога власти и общества можно построить гармоничное государство, встроенное в контекст современной геополитики. Поэтому необходимо поддерживать и укреплять гражданское общество, вовлекать его в обсуждение наиболее актуальных общегосударственных задач с целью их решения.» [Токаев К.-Ж.К., 2019]. Вследствие чего, основное внимание правоохранительных органов в настоящее время должно быть сосредоточено не только на борьбе с правонарушениями, причиняющими наиболее существенный вред обществу и государству, но и на обеспечении прав и свобод человека и гражданина.

Право собираться мирно, без оружия, проводить собрания, митинги, демонстрации, шествия и пикетирования (право на проведение публичных мероприятий), являясь конституционным правом граждан Республики Казахстан, охватывает важную сферу индивидуальной и общественной жизнедеятельности, и имеет большое значение в функционировании различных институтов гражданского общества и демократического правового государства.

В соответствии со ст. 21 Международного пакта о гражданских и политических правах (16 декабря 1966 г.) признается право на мирные собрания[2]. Пользование этим правом не подлежит никаким ограничениям, кроме тех, которые налагаются в соответствии с законом и необходимы в демократическом обществе в интересах национальной безопасности, общественного порядка, охраны здоровья и нравственности населения или защиты прав и свобод других лиц.

Статьей 32 Конституции Республики Казахстан принятой на республиканском референдуме

[1] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30218586
[2] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1010760

30 августа 1995 года определяется, что граждане Республики вправе мирно и без оружия собираться, проводить собрания, митинги и демонстрации, шествия и пикетирование. В соответствии с конституционным положением пользование этим правом может быть ограничено только законом в интересах государственной безопасности, общественного порядка, охраны здоровья, защиты прав и свобод других лиц [1]. Порядок организации проведения собраний, митингов, демонстраций, шествий, пикетирования регламентирует Закон Республики Казахстан «О порядке организации и проведения собраний, митингов, шествий, пикетов и демонстраций в Республике Казахстан» от 17 марта 1995 г[2]. Данный Закон состоит из 12 коротких статей и по своему содержанию имеет много общего с Указом Президиума Верховного Совета СССР от 28 июля 1988 года №9306-XI «О порядке организации и проведения собраний, митингов, уличных шествий и демонстраций в СССР»[3]. Основные пункты в этих двух документах повторяются: заявка по схожей форме подаётся за 10 дней до акции; государственные органы предоставляют ответ не позднее чем за 5 дней до начала; обжаловать решение можно только в суде, причем сроки рассмотрения жалобы в суде не оговариваются; местные представительные органы могут дополнительно регламентировать порядок проведения собраний.

Законом Республики Казахстан «Об общественных объединениях» от 31 мая 1996 г. право на проведение собраний, митингов, демонстраций, шествий и пикетирований предоставлено и общественным объединениям[4]. Регламентирует проведение собрания, митинга, демонстрации, шествия, пикетирования Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях[5].

В целях реализации поручения Президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Токаева, данное им на заседании Национального совета общественного доверия в декабре 2019 года о разработке нового закона о мирных собраниях, 07 февраля 2020 года Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан была опубликована Концепция проекта закона «О порядке организации и проведения мирных собраний в Республике Казахстан» для обсуждения и внесения на сайте «Открытое правительство» [6]. На основе полученных предложений и ведущих международных практик предлагается целый ряд нововведений регламентирующих право и порядок проведения публичных мероприятий в Республике Казахстан. Соглашаясь с мнением Е.И. Каиржанова, что особое место среди факторов, способствующих нарушению и неисполнению закона занимает «сам закон, его недостаточная объективная обоснованность и целесообразность, общесистемная и внутренняя несогласованность, противоречия основных его требований способам их выражения и реализации» [Каиржанов, Е.И., 2008, с. 300] считаем что, в свете новых реалий функционирования казахстанского общества, действительно назрела объективная необходимость концептуальных изменений нормативно-правовой базы, регламентирующей рассматриваемое конституционное право граждан на организацию, проведение собрания, митинга, демонстрации, шествия, пикетирования или участия в них. Именно вследствие этого, по верному определению И.В. Корзуна и Е.В. Завацкой, «Одна из наиболее важных задач современной уголовной политики – укрепление правопорядка и совершенствование законодательства» [Корзун, И.В., Завацкая, Е.В., 2009, с. 304]. Нуждается в существенном пересмотре вопросы оснований уголовной ответственности и квалификации уголовного правонарушения предусмотренного статьей 155 УК Республики Казахстан. Потому что, как совершенно правильно отмечает К.М. Бишманов, несовершенство законодательной базы, осложняет работу правоохранительных органов в борьбе с преступностью [Бишманов, К.М., 1999, с. 5]. Решающую роль в борьбе с преступностью играет то, насколько совершенно законодательство, насколько четко сформулированы нормы, понятные каждому гражданину, как непосредственному соблюдающему закон субъекту, и каждому сотруднику правоохранительных органов, как непосредственному защитнику закона. Неудачное построение правовой нормы, не учитывающее реалий современности, не дает возможности правоприменителю использовать все данные законом полномочия, методы и средства в борьбе с преступностью, а гражданам не дает четкой информации о конкретных законодательных запретах и соответствующего букве закона алгоритма его действий при назревшей необходимости публично выразить свое мнение.

Соглашаясь с мнением А.С. Курманова в том, что «Права человека являются неотъемлемой частью правовой системы - любого общества, они признаются и понимаются как высшее проявление нравственно-правовых идеалов конкретного социума, поэтому среди признанных общечеловеческих ценностей современного мира.» [Курманов, А.С., 2011, 4 с.], соответст-

[1] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029
[2] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1003508
[3] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30244052
[4] https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1005615
[5] https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31577399
[6] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34177343#pos=0;0

венно права и свободы человека, закрепленные в общепризнанных принципах и нормах международного права, а также в конституционном законодательстве большинства государств, они все больше осознаются как фундаментальные и неотъемлемые.

Признание прав и свобод человека означает, что любой индивид в его взаимоотношениях с государством выступает не как объект самопроизвольной государственной деятельности, а как равноправный субъект, реализующий свои конституционные права. Подобная концепция понимания прав и свобод человека должна стать неотъемлемым принципом казахстанского общественного сознания. Сегодня такой подход уже находит свое отражение, как в нормативных правовых актах, так и в высказываниях государственных и общественных деятелей. Согласно Конституции наши граждане обладают правом свободного волеизъявления. «Если мирные акции не преследуют цель нарушения закона и покоя граждан, то нужно идти навстречу и в установленном законом порядке давать разрешения на их проведение, выделять для этого специальные места. Причем, не на окраинах городов» [Токаев К.-Ж.К., 2019].

Перед государством стоит задача не просто провозгласить на законодательном уровне права человека, а создать эффективный правовой механизм их реализации и охраны, что, в свою очередь, и является одной из самых трудноразрешимых проблем. В юридической литературе данному вопросу уделено большое внимание и анализ подобных источников приводит нас к выводу, что права и свободы человека могут быть реализованы только тогда, когда им соответствует обязанность другого субъекта в их обеспечении. В первую очередь, это касается центральных органов государственной власти и местных исполнительных органов. Данная обязанность реализуется государством путем создания системы гарантий, включающих различные способы и формы охраны прав и свобод человека, что предполагает создание таких правовых, политических, социальных условий, при которых права и свободы человека и гражданина могут быть беспрепятственно реализованы каждым членом общества.

Именно посредством проведения публичных мероприятий реализуется потребность граждан в живой коммуникации, осуществляется выражение и обмен мнениями, являющееся ключевым фактором формирования демократического мировоззрения и свободного гражданского общества, также через проведение подобных мероприятий должны находить воплощение и демократические механизмы участия граждан Республики Казахстан в непосредственном управлении делами государства и общества. При этом облеченные властными полномочиями центральные и местные органы государственной власти, их должностные лица обязаны принимать в пределах своей компетенции необходимые решения по затронутым на публичных мероприятиях проблемам. Помимо этого, рассматриваемое право на проведение мирных публичных мероприятий дает возможность гражданам, либо представляющим их интересы общественным объединениям, осуществлять самозащиту от допущенных или возможных нарушений принадлежащих им прав и свобод именно посредством привлечения внимания общественности и органов власти к существующим проблемам. На это обратил особое внимание Президент Республики Казахстан Касым-Жомарт Токаев в своем Послании народу Казахстана: «Общественный диалог, открытость, оперативное реагирование на нужды людей являются главными приоритетами в деятельности государственных органов.» [Токаев К.-Ж.К., 2019].

Несмотря на то, что реализация и охрана конституционных прав и свобод осуществляется различными отраслями права как конституционное, гражданское, уголовное, административное, трудовое и др., в целом по стране констатируется низкая эффективность в сфере обеспечения конституционных прав и свобод человека и гражданина.

Общепризнано, что одним из самых эффективных механизмов в осуществлении противодействия грубым нарушениям конституционных прав и свобод человека и гражданина являются уголовно - правовые средства и запреты, однако, в рассматриваемой области и они не достигают желаемого результата. Как верно отмечает отечественный ученый-криминолог Е.О. Алауханов «Время потребовало от общества создания качественно нового уголовного закона, основанного на идеях приоритета человеческих и гражданских ценностей, решительного разрешения проблем охраны прав и свобод человека и гражданина, равной защиты всех форм собственности и т.д. Были приложены огромные титанические усилия большой группы известных ученых-юристов при разработке и принятии Конституции и отраслевых кодексов, и этот процесс до сих пор не прекращается и постоянно совершенствуется.» [Алауханов, Е.О., 2017, 12 с.]. Такая ситуация, по мнению ведущих ученых - правоведов, обусловлена целым рядом обстоятельств, среди которых ключевое значение имеет недооценка общественной опасности уголовных правонарушений против конституционных прав и свобод человека и гражданина как со стороны законодателя в лице государства. Так, большинство деяний данной группы расположенных в Главе 3 Уголовные правонарушения против конституционных и иных прав и свобод человека и гражданина УК Республики Казахстан 2014 года отнесено к уголовным

проступкам (ст. 145, ст.149 ч.1, ст.150 ч.1, ст.151 ч.1, ст.152, ст.153 ч.1, ст.154, ст.155 ч.1, ст.156 ч.ч. 1 и 2, ст.158 ч.1, ст.159 УК РК), а в квалифицированных составах к категории преступлений небольшой тяжести[1]. В этой связи можно обратить внимание и на такое обстоятельство, что в соответствии со статьей 32 Дела частного, частно-публичного и публичного преследования и обвинения Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан в зависимости от характера и тяжести совершенного уголовного правонарушения уголовное преследование и обвинение в суде осуществляются в частном, частно-публичном и публичном порядке[2].

Согласно ч.2 данной статьи дела об уголовных правонарушениях, предусмотренных статьями 149 (частью первой), 150 (частью первой) Уголовного кодекса Республики Казахстан, а также статьей 152 (частями первой и второй) Уголовного кодекса Республики Казахстан, за исключением случая, предусмотренного частью третьей настоящей статьи, считаются делами частного обвинения. Производство по этим делам начинается не иначе как по жалобе потерпевшего и подлежит прекращению за примирением его с обвиняемым, подсудимым.

Частью 3 статьи 32 УПК РК дела об уголовных правонарушениях, предусмотренных 145 (частью первой) , 152 (частью третьей), 153 (частью первой), 154, 155 (частью первой), 158 (частью первой), 159 Уголовного кодекса Республики Казахстан, а также статьей 152 (частью первой), если оно связано с неисполнением решения суда о восстановлении на работе, считаются делами частно-публичного обвинения. Производство по этим делам начинается не иначе как по жалобе потерпевшего и подлежит прекращению за примирением его с подозреваемым, обвиняемым, подсудимым лишь в случаях, предусмотренных статьей 68 Уголовного кодекса Республики Казахстан.

Согласно ч.5 ст.32 УПК РК, после регистрации сообщения об уголовном правонарушении в Едином реестре досудебных расследований и проведения неотложных следственных действий производство по делам частного и частно-публичного обвинения и преследования при отсутствии жалобы потерпевшего не позднее трех суток с момента регистрации подлежит прекращению по основанию, предусмотренному пунктом 5) части первой статьи 35 УПК Республики Казахстан[3].

К примеру, за совершение кражи по ч.1 ст.188 УК Республики Казахстан, на сумму превышающую два месячных расчетных показателя, уголовное дело возбуждается по факту выявленного преступления, тогда как за нарушение авторских или смежных прав, причинивший ущерб автору в гораздо большей сумме, уголовное преследование может быть осуществлено только в частном порядке, а именно при наличии заявления потерпевшего. Такой подход, при котором защита конституционных прав и свобод человека, нарушенных противоправным путем, перекладывается государством на самого потерпевшего, однозначно вызывает заслуженное неприятие и критику со стороны общества.

Схожая по своей сути недооценка наблюдается и со стороны сотрудников правоохранительных органов, в силу которой у них отсутствует принципиальная позиция по неукоснительному выявлению и пресечению каждого факта, сопряженного с противоправным нарушением прав и свобод человека и гражданина.

Другим значимым фактором, негативно влияющим на обеспечение основных прав и свобод человека, выступают недостатки, присущие действующему уголовному законодательству, пробелы и несовершенство которого дают возможность лицам, виновным в совершении общественно опасных посягательств на основные права человека, избежать заслуженного уголовного наказания. При таких обстоятельствах, к сожалению, не приходится говорить о надлежащей защите интересов каждого человека, особенно в части соблюдения принципиальных положений, гарантированных каждому члену общества Конституцией Республики Казахстан.

Неоднозначность и нечеткость уголовного закона, а в некоторых случаях и прямые противоречия, относящиеся к различным составам уголовных правонарушений, отрицательно сказывается на его правоприменительной практике. Учеными-теоретиками и практическими работниками предлагаются свои объяснения погрешностям уголовного законодательства, высказываются различные точки зрения на решение проблем, сложившихся в области охраны конституционных прав и свобод человека и гражданина. Однако к общему мнению правоведам и правоприменителям до сих пор не удалось.

Представляется, что в целях получения позитивных результатов в рассматриваемой сфере и неукоснительного соблюдения конституционных прав и свобод человека и гражданина в Республике Казахстан особое значение приобретает приведение в соответствие положений национальной правовой системы и, в частности, уголовного законодательства с общепризнанными принципами и нормами международного права, регламентирующими рассматриваемую область общественных отношений, перенять положительный опыт правового регулирования

[1] https://online.zakon.kz/m/document?doc_id=31575252
[2] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852
[3] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852

данного рода на основе изучения зарубежного опыта. Особенно это касается законодательства тех стран, где уже существуют развитые институты гражданского общества, отмечается высокий уровень демократии и реальное соблюдение провозглашенных прав и свобод человека и гражданина, поскольку тем самым данные государства на практике доказывают эффективность своей правовой системы, включая те отрасли, посредством которых обеспечивается соблюдение основных прав и свобод человека и гражданина.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Алауханов, Е.О. Эволюция уголовного законодательства Республики Казахстан и проблемы его совершенствования // Наука и жизнь Казахстана. Международный научно-популярный журнал. – Астана, 2017 - №2 (44) – С. 12-14
2. Бишманов, К.М. Процессуально-правовые и криминалистические проблемы деятельности охранных подразделений МВД Республики Казахстан: автореф. ... дисс. канд. юрид. наук: 12.00.09. – Алматы: Академия МВД Республики Казахстан, 1999. – 26 с.
3. Каиржанов, Е.И. Избранные труды: (Selected works in criminal low and criminology). В 2-х т. – Алматы: Экономика, 2008. – Т. 2. – 304 с.
4. Корзун, И.В., Завацкая, Е.В. Институты помилования и амнистии в процессе гуманизации уголовной политики Республики Казахстан //Современные проблемы и тенденции развития уголовного права, криминологии и уголовно-исполнительного права Республики Казахстан. Междунар. науч.-практ. конф. – Қарағанды, 2009. – Т. 1. – С. 304-307.
5. Курманов, А.С. Уголовное законодательство России об охране конституционных прав и свобод человека: сравнительно-правовое исследование: дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.08 / Курманов Альберт Сафаутович. – Екатеринбург, 2011. – 457 с.
6. Послание Президента Республики Казахстан Касым-Жомарт Токаева народу Казахстана. 2 сентября 2019 г. «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» // https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PEDAGOGICAL SCIENCE

Адилбаева Шамшат Амангелдиевна
PhD доктор, қауымдастырылған профессор
Нұр-Мүбарак Египет Ислам мәдениеті университеті
Қазақстан, Алматы

Ахтанова Айзада Асқарқызы
«Исламтану» кафедрасының магистранты,
Нұр-Мүбарак Египет Ислам мәдениеті университеті
Қазақстан, Алматы

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ҚЫЗ БАЛА ТӘРБИЕСІНІҢ ДӘСТҮРЛІ ӘДІСТЕРІ ЖӘНЕ ОҒАН ИСЛАМ ДІНІНІҢ ЫҚПАЛЫ

Түйін. Қазіргі қазақ қоғамында қыз бала тәрбиесі негізінде дұрыс түсінік қалыптастыру көкейтесті мәселелердің бірі болып отыр. Әсіресе заманауй дәуірде батыс елдеріне еліктеп, қазақ еліне жалқы боларлық тәрбиеден алшақтау ұлт болашағына әсерін тигізбей қоймайды. Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиясы аясында: "Ең алдымен, біз қыздарымыздың тәрбиесіне көп көңіл бөлуіміз керек. Олар – болашақ жар, болашақ ана, шаңырақтың шырақшылары. Біз Қазақстан қыздарының сапалы білім алып, жақсы жұмысқа ие болуы және тәуелсіз болулары үшін барлық жағдайды жасаймыз",- деді. Қазақ қоғамында қыз бала тәрбиесін ұлт тәрбиесі, ұлт болашағы деп қалыптастыру, ұлтымыздың жарқын болашағын жалғастыру, рухани жаңғыруымыздың бірден бір тетігі болары сөзсіз.

Түйінді сөздер: тәрбие, отбасы, психология, дін, қоғам, ұлт, болашақ, салт-дәстүр, мінез, халық.

Резюме. В наши дни воспитание подрастающих девочек является актуальным вопросом в современном казахском обществе. Особенно это отражается и оставляет след в нашей эпохе, когда наши девочки-подростки занялись подражанием западным канонам, соответственно этот процесс влияет на будущее нации, и способствует отдалению от воспитания, которые характерны для казахского народа. Лидер Нации Н. А. Назарбаев в стратегии "Казахстан-2050" сказал: " Прежде всего необходимо уделять большое внимание воспитанию наших дочерей. Именно они – будущие жены, будущие матери, хранительницы домашнего очага. Мы должны создать все условия для того, чтобы девушки Казахстана могли получать качественное образование, хорошую работу и быть свободными". Воспитание девушки в казахском обществе необходимо формировать для будущего нации, продолжения светлого будущего нашего народа, и все это будет одним из ключевых моментов духовного возрождения

Ключевые слова: воспитание, семья, психология, религия, общество, нация, будущее, традиция, нравственность, народ.

Summary. One of the main tasks in modern Kazakh society is formation of a true idea of parenting of girls. Now-days, In a special way, the imitation of the West and the estrangement from the education of the Kazakh people can have a negative impact on the future of the nation. Our leader within the framework of the "Kazakhstan-2050" strategy has said: "First of all, we should pay special attention to the education of girls. They are future wives, mothers, and hearth light. We are supposed to make all the conditions the girls of our country to be educated and provided with good work and independence". Forming the thought of education of girls is an education of a whole nation, we get the key to a bright and spiritually enlightened future.

Keywords: education, family, psychology, religion, society, nation, tradition, people, good character.

Қазақ қоғамында «Қыз» сөзі нәзіктік, әдемілік, көркемдік, әдептілік, сұлулықтың символы ретінде қолданылған. Барлық әдемілік атаулысын қыздармен байланыстыруға тырысқан. Мысалы, «Қыздың жиған жүгіндей», «Қыздың тіккен тігісіндей», «Міңезі қыздай», «Қызы бар үйдің қызығы бар». Ал оның сөздік құрамына келер болсақ «Қыз» атауының мағынасы жалпылама «жібек» сөзіне ұқсас. Жібек құртын "дуд-әль-қаз" дейді. Яғни «қаз» сөзі «қыз» сөзіне ауыстырылуы ықтимал. Жібек құрты көбелекке айналып, қасы айға ұқсас, жібек денесі жұмсақ, қара көз болғандықтан қызға – Жібек деген атау берілгені *[Құрбанғали Х., 1992, 64 б]* туралы дерек көздер кездеседі.

Қай бір заманда да қыз баланың тәрбиесі кезек күттірмейтін мәселелердің бірі болуда, себебі, қыз баланы тәрбиелей отырып, ұлтты тәрбиелейміз. Әрбір тіршіліктің бастауы бар, бұлақтың көзі, жаратылыстың жаратушысы, ал ұлт тәрбиесінің бастауы өсіп келе жатқан қыз бала. Жалпы «Тәрбиә» арабтың сөзі. «Көктету, өсіру, жетілдіру» деген мағынаны білдіреді. Мағжан Жұмабаев «Педагогика» атты еңбегінде былай дейді:

«Жер жүзіндегі басқа жан иелерімен салыстырғанда, адам баласы туғанда өте әлсіз, зағип, осал болып туады. Малдың төлі туа салып аяқтанады. Тауықтың балапаны жұмыртқадан жарылысымен жүгіріп кетеді. Мінеки, адам баласы осылай өте әлсіз болып туып, аса сараң өсетіндігінен, оның денесіне, жанына азық беріп, өсуіне көмек көрсетпей, яғни оны тәрбие қылмай болмайды» *[Құдайберді Б.,2011, 2 б]*. Пайғамбарымыз (с.а.с) өзінің хадис шарифінде былай дейді: «Әкенің баласына жақсы тәрбиеден артық берер сыйлығы болмас» (Тирмизи, Бирр).

Әр ұлт тәрбие арқылы бала психологиясын түсініп, отбасы тәрбиесін өзіне тән ерекшеліктері арқылы мәдени мұраларын қалыптастырған. Қазақ тәрбиесінің басты бір ерекшелігі халықтық педагогика негізіне шоғырланады. Қазақ қоғамында бала тәрбиесін ұл тәрбиесі, қыз тәрбиесі деп бөлек-бөлек мән беріп қарастыру оның психологиялық, діни, жыныстық ерекшеліктеріне мән бергенінің айғағы. Қазақ табиғатында ата-ана ең алдымен өз ұлы мен қызының алдында тәрбиелі, мәдениетті, сыпайы, үлгілі болуға талпынған. Оның ең басты себебі, «ұяда не көрсе, ұшқанда соңы ілер» деп бағалағандықтан. Әр ұлттың тәлім-тәрбиелік бастауы– ұлт мәдениеттілігі мен дамуының маңызды белгісі болып саяды. Қазақ халқында «Баланды әкенің баласы емес, атаның баласы деп тәрбиеле» немесе «Балаңды өз тәрбиеңмен тәрбиелеме, өз ұлтыңның тәрбиесімен тәрбиеле» деген ұлағатты сөздер бар.

Абай атамыздың: Еккенің тікең болса, орғаның балауса болмас,- дегені бала тәрбиелеу мәселесінің негізгі өзегі - өмір тәжірибиесі, халықтың әдет-ғұрпы екендігін айқындайды *[Сарыбеков Ж.Т.,2014,25б]*. Ал сол қазақ қоғамындағы әдет-ғұрып негізі Ислам дінімен ұштасып келе жатыр. Қоғамдағы әдет-ғұрып саналатын кейбір дін негіздері бұған дәлел болмақ. Мысалы, бала дүниеге келер алдын құрсақ тәрбиесі, шашын алу, ат қою, ұл тәрбиесі, қыз тәрбиесі. Дін адам жаратылысындағыдағы барлық жақсылықтың бастауы болса, жақсылық сол тәрбиемен тоғысқанын көре аламыз. Дінімізде бала тәрбиесіне ерекше көңіл бөлетіндігі баршамызға аян. Балаға жақсы тәрбие беру өмірдің негізгі мақсаттарының бірі, соңымен қатар Алла алдындағы мол сауап болып табылады. Пайғамбарымыз (с.а.с) хадисінде «Кімде кім қыз өсіріп, оларға жақсы тәрбие берсе және оларды жақсы жерге тұрмысқа берсе, жақсылық жасаса, Алла тағала ол кісіні жаннатына кіргізеді» (Әбу Дауіт, Әдеп) деген. Себебі, Ислам діні адамзатқа түспес алдын араб қоғамында қыз баланы адам санатына қоспағаны белгілі. Ұл дүниеге келсе масаттанып, кеуделерін мақтаныш кернесе, Қыз баласын қасіретке санап, тірідей жерге көмген. Дегенмен, Ислам діні адамзатқа рахым есебінде келді, өмір құндылығын түсіндірді, адамзатты жақсылыққа шақырды. Дүние есігін ашқан сәби асылында жаратылысымен дүниеге келеді, кейін ата-анасының ықпалымен діні өзгереді. Пайғамбарымыз (с.а.с): «Туылған әрбір сәби Ислам бойынша дүниеге келеді. Кейін ата-анасы өз діндеріне қарай оны яһудей, христиан немесе мәжуси етеді» (Бухари, Жәнаиз) деген.

Тәрбие жалпы қоғамдағы адамзаттың жүріс тұрыс, қарым-қатынас, жетілу, көркею аясына қолданылады. Алайда, бұл мақалада жалпы қазақ қоғамындағы қыз бала тәрбиесіне Ислам дінінің ықпалын зерттеуді жөн көрдік.

Қазақ даласында ерте заманнан бері отбасы, тәрбие, ұрпақ терминдеріне етене көңіл бөлгені хақ. Салт-дәстүрімізде бала тәрбиесін ең алдымен анасының құрсағына бітумен байланыстырған. Тіпті міңез-құлқының ерекшеліктерін құрсақ бітісімен болжай білген. Мысалы, Қыпшақтың зайыбы Анай ана Бұлт, Торы, Ұзын, Көлденең, Қарабалақ,Қоңыр деген алты ұл баласы жөнінде:

Бұлтың бітті бойыма, адалдық кірді ойыма,
Торың бітті бойыма, билік кірді ойыма,
Ұзын бітті бойыма, зорлық кірді ойыма,
Көлденең бітті бойыма, кербездік кірді ойыма,
Қарабалағың бітті бойыма, тоқтық кірді ойыма,
Қоңырың бітті бойыма, момындық кірді ойыма, – деген толғауы соған дәлел болды. [*Ибраимова Л.Н.,.2016, 30 б*].

Әйел адамның құрсағына жан біту арқылы ол үлкен үдерістерге ұшырайды әрі анасының әрбір әрекеті баланың жетілуіне әсер ететінің қазіргі таңда медицина да, психологияда растап отыр. Ал сол жан біту процесі Ислам дінінде «Мүминун» сүресінің 12-14 аяттарында былай делінеді: «Шындығында, біз адам баласын балшық-

тың маңызынан жараттық. Одан сон оны берік орында (жатырда) тұратын шаһуат тамшысына айналдырдық. Одан соң ол тамшыдан ұйыған қанды кесек етке айналдырдық, содан соң кесек етті сүйектерге айналдырдық та, сүйектерге ет қаптадық. Одан соң оны басқа бір жанға (адамға) айналдырдық. Ұлы Алла жаратушылардың ең шебері». Бір жанұяда дүние есігін ашқан балалардың сана-сезімі, ақыл-ойы, мінез-құлқы, қабілеттері әр түрлі болуының сыры сәби құрсақта жатқанда әр түрлі тәрбие алғанынан екенін атабабамыз жақсы білген. Егер анасының құрсағында жақсы тәрбие берілсе, ол бала келешекте зерек, көрікті, сымбатты, икемді, ал анасының құрсағында дұрыс тәрбие берілмесе керісінше болып өседі. Бұл тақырып аясында Хакім Абай атамыз өзінің жетінші қара сөзінде: "Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады. Біреуі — ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. Бұлар — тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола алмайды, һәм өзі өспейді; қуат таппайды. Біреуі білсем екен демеклік" [*Құнанбайұлы А., 11 б],* ал өсе келе қоршаған ортадағы адамдарға қарай: "Балаға мінез үш алуан адамнан жұғады: бірінші – ата-анасынан, екіншісі – ұстазынан, үшіншісі – құрбысынан", – деген болатын.

Сонымен қатар, сәби дүниеге келгеннен кейін қыз тәрбиесі, ұл тәрбиесі деп тәрбие өз жынысына қарай бөлінеді. Ұл дүниеге келсе ел тірегі, ұрпақ жалғасы, батырлық бейнесі деп қаталдық пен айбарлыққа үйретсе, қыз тәрбиесінде жұмсақтық, мейірімділік, инабатттылыққа баса назар аударады. Салт-дәстүрімізде қыз бала туралы көптеген мақал-мәтелдерді кездестіре аламыз. «Қыз өссе елдің көркі, гүл өссе желдің көркі», « Қыз әкесіне жұлдыз, анасына күн», «Қыз қонақ», «Астың дәмін тұз келтірер, ауылдың сәнің қыз келтірер», «Судың түбін щым бөгейді, даудың түбін қыз бөгейді» сынды қыз балаға қатысты мақал-мәтелдер жетерлік.

Қазақ халқының қыз тәрбиелеуде өзіне тән салт-дәстүрі бар екенін, оның озығы мен тозығын ғылыми тұрғыда талдап, дәлелдеген ұлы ағартушы Ы.Алтынсарин.

Қазақ халқының келешегі қыз балаларды тәрбиелеуге байланысты екенін сезініп, қасында интернаты бар бірнеше қыздар училищесін ашып, ұлттық тәрбиеге ерекше көңіл бөлді. Ислам дінінің аяттарындағы адамгершілік, имандылық, қайырымдылық, мейірімділік қағидаларын өзінің еңбегінде арқау еткен. Ол Ырғызда қазақ қыздарына арнап интернаты бар мектеп аштырды. Мұның өзі қазақ халқы өміріндегі орасан зор маңызы бар жаңа тарихи оқиға еді. Алтынсарин патша әкімшілігінен Торғай облысының барлық уездеріне қыздар училищелерін ашуды өтінді.

Осының нәтижесінде Торғайда (1891), Қостанайда (1893), Қара-бұтақта (1890), Ақтөбеде (1895) қыздар училищелері ашылды. Ыбырай Алтынсарин М.Әуезовтың "ел болам десең бесігінді түзе", "ұлды тәрбиелеу ерді тәрбиелеу, қызды тәрбиелеу елді тәрбиелеу" деген мақалдардың төркініне барған бірден-бір ойшыл-педагог [*Сарыбекова Ж., 2014, 27б*]. Соңымен қатар, училищеде Ислам дінінің негізі таухидке (тек Аллаға сену) шақыра білді. Оған дәлел бірінші кітабымыз «Әліппидің» алғашқы беттерінде:

Бір Аллаға сыйынып,
Кел балалар оқылық.
Оқығанда көңілге,
Ықыласпен тоқылық-, деген өлең шумағы болмақ.

Қыз бала жан-жақты ілім алса, бір үйді түтетер шағында өз балаларына берер тәрбиесі сол негізде болары анық. Бұл тұрғыда Абай атамыз өзінің қырық бірінші қара сөзінде: "хәтта қыздарды да ең болмаса мұсылман ғылымына жіберіп, жақсы дін танырлық қылып үйретсе, сонда сол жастар жетіп, бұл аталары картайып сөзден қалғанда түзелсе болар еді",-деп тілге тиек еткен [*Құнанбайұлы А., 66 б*]. Тіпті әйел адамның ілім алуына Пайғамбарымыздың дәуіріндеде рұқсат берілген. Пайғамбарымыз (с.а.с) әйел қауымына мейіріммен қарайтын. Айналасында үнемі ер кісілер жүргендіктен әйелдер оны тыңдап, сұрақтарын қоюға қысылатын. Сол себепті әйелдер Пайғамбарымыздан (с.а.с) өздеріне бір күн арнауын өтінді. Рақым Пайғамбары (с.а.с) бұл өтінішті қабылдап, олар үшін арнайы бір күн белгіледі. Әйел қауымына Алла елшісі ерекше көңіл бөліп, сұрақтарын бар ықыласымен тыңдап, биязылықпен жауап беретін. Сондықтан әйелдер өздерін мазалаған сұрақтарын қысылмай еркін қоя алатын [*Әділбаева Ш., 2011, 79 б*].

Соңымен қатар, Абай Хакім әйел адамның құқығын аяқ асты етуге жол бермеді. "Жесірге күйеуінің бауырына немесе туыстарына шығу міндетті емес, оған оның ерік келісімі қажет". Ал, жесір қалған әйелдің мұрагерлік құқы жайлы өз ережесінің 51-бабында: "Күйеуі қайтыс болған баласыз әйел тұрмысқа шықпаса да, мал мүлікке иелік етеді. Егер күйеуге шыққысы келсе, баласы болған жағдайда(күйеуінің) бар малының сегізден бірін, баласыз болса алтыдан бірін алады"-деп, 1885 жылдың мамыр айында Семей облысы Шарда өткен билер съезінде Ереже қабылданады [*Сарыбеков Ж.Т.,2014,29 б*]. Ислам шариғатының заңына сәйкес Алла тағала «Ниса» сүресінің 11 және 13 аяттарында былай дейді: "....Егер, өлгеннің аға-інісі, әпке-қарындастары бар болса, онда шешеге мирастың алтыдан бірі тиеді". "....Сендерде (ер адамдарда) бала болса, оларға (әйелге) сегізден бірі тиеді". Әйел затының құқығын аяқ асты етпей, оны құрметтеу Ислам дінінде айшықталып тұрса, қазақ қоғамында да бұл үрдіс сол күйемен бейнеленуде. Сонымен қатар қазақ халқы әйел затына асқан мейірімділікпен қарағаң. «Қыз жат жұрттық» деп қыз баланы әрдайым төрге отырғызса, келінге «Қызым саған айтам, келінім сен тында» деп айтар сө-

зін тұспалдап жеткізген. Ал қартайған шағында «Жұмақ ананың аяғынын астында» деу арқылы оған сыйластығын жалғастыра берген дана халық. Бұған С.Г.Рыбаковтың қазақ отбасысы туралы жазбасын дәлел етіп келтірсек болады. Ол өз жазбасында: «Әйелдеріне ерлері тарапынан қаталдықты мен кездестірмедім, соған қарағанда мұндай жағдай тым сирек кездесетін болар, сондай-ақ олар балаларға да асқан мейірімділікпен қарайды»,-дейді [*Сарыбеков Ж.Т.,2014,266*]. 14 ғасыр бұрын өмір сүрген Пайғамбарымыз (с.а.с):«Мұсылмандардың ішінде ең жақсысы – мінезі жақсы болғаны. Қайырлысы – жұбайына қайырлы болғаны»,– десе, жалпы ананың қадірі мен құрметі шексіз екендігін және жұмақ ата -ананың разылығына тікелей байланысты екендігін дәлелдейтін мына хадисті келтірсек болады. Хафыз Әбу Бәкір Бәззардың риуаятында: «Бір адам қажылық кезінде анасын арқалап алып Қағбаны тауап етеді. Бір кезде хазірет Пайғамбардан (с.а.с) «Оның ақысын өтей алдым ба?» – деп сұрайды. Сонда Хазіреті Пайғамбар (с.а.с): «Анаңның жүкті болған кезінде алған бір тынысының да ақысын өтей алмадың», – деп жауап береді» [*Әділбаева Ш., 2011, 35 б*]. Зерделей келе жоғарыда айтылған мақал-мәтелдердің басым бөлігі Пайғамбарымыздың (с.а.с) хадистеріне негізделгенін көре аламыз.

Жалпы қазақ қоғамда қалыптасқан ғұрыптардың бірі қыз бала бой жетісімен тұрмысқа беру. Қыз баланы 12 жасқа таясымен киіз үйдің оң жақ босағасына бөлек төсегін тіккен. Тұрмыстық өмірге үйретуге тырысқан. М.Мустафина өзінің «Представления, культы, обряды у казахов» атты кітабында XIX ғасырдағы Ислам дінінің қазақ халқына әсер етуін былай деп айшықтады: "Шариғат заңы бойынша некелесуге қыз балаларға 9 жастан, ал жігіттерге 12 жастан рұхсат етілген. Бұл мұсылман заңы Қазақстанда кең таралған болатын. Қазақ ауылдарында және көшпелі қазақтарда қызды тұрмысқа 12-13 жаста, ал жігіттерді 13-15 жаста үйлендіргенімен, XX ғасырдың 20-жылдары бұл ғұрып сирей бастады. 1897 жылы 10 жасқа жетпеген 355 қыз бала және 152 ер бала некелескен" [*Мустафина М.,1992,17 б*]. Келтірілген мәлімет ер жетіп келе жатқын қыз және ер баланың биологиялық сонымен қатар психологиялық өзгерістерге ұшырайтындығын айқындамақ және «он үште отау иесі» деген сөзге дәлел болады. Әрине бұл статистика жалпы қазақ қоғамындағы қатып қалған қағида емес, бәлки XX ғасырда сирей бастаған ғұрып екендігін тарихшы құлақтар еткен болатын. Бұған сол ғасырдағы қазақ қыздарының тағдырлары суреттелген шығармалар дәлел болады, атап айтқанда Ғ.Мүсіреповтің «Ұлпан» романындағы басты кейіпкер 17-18 жасында, Бақытсыз Жамал 15-16 жасында, Қамар сұлу 15 жасында тұрмыс құрғандығын оқи аламыз. Суырып салма ақын-жыраулардың бірі Шал ақын өзінің "Қыздар туралы" өлеңінде он беске келген қыз баланың физиологиялық жағынан жетіліп, ісі, міңезі өзгеріп, жабырқау, өз үйіне жатырқау сезімі біліне бастағанын көрсетсе, он алтысында қыз баланың жар болуға дайын екендігін, одан асқан соң қыз баланың шырайы сары тартып, аюша жиған майын төске алады-, деп сын айтқан [*Сарыбеков Ж.Т.,2014 , 81 б*]. Ал, Баласұғұни "Құтты білік" кітабында:

Әйел әпер — ұлға, қызды ерге бер,

Қайғы-мұңсыз тірлікке не тең келер!? -, [*Баласағұн Ж., 2007, 382 б*]дейді.

Ал, психологиялық энциклопедияда жалпы бойжеткен психологиясы - бұл қазақ ұғымында 15-16-ға келген бойжеткен ақыл-есі, дене бітімі, келбет-кескіні кемелденген, отау құруға жарап қалған қыз бала-,деген анықтама береді [*Жарықбаев Қ., 2011, 22 б*].

Ислам діні жалпы қыз балада балиғат жасын 9-12 жас аралығын белгілегенімен, нақты осы жаста тұрмысқа шығу міндеттелмейді. Балиғатқа толған бала тұрмысқа шығуды қалап, алайда ата-анасы оны шектесе оларға күнә жазылатынын ескерткен. Бұған Байһақидің Әбу Сағид пен Ибн Аббастан жеткізген риуаятында Алла елшісі (с.а.с): «Кімнің баласы туылса оның есімін жақсы қойсын, әдебін жақсартсын. Балиғатқа жеткен кезінде оны үйлендірсін. Егер балиғатқа жеткенде үйлендірмей, ол күнәға батса, оның күнәсі әкесіне» деген хадисті келтіре аламыз. Және қыз баланы тұрмысқа күштеп те беруге болмайтындығы туралы Табараниде Әбу Мұса әл-Ашари Пайғамбарымыздан (с.а.с) былай деп келтірген хадисі дәлел болмақ: «Егер кімде кім қызын күйеуге бергісі келсе, оның келісімін сұрасын» [*https://www.muftyat.kz/kk/nasihat/2018-11-19/2183*].

Т.И.Кокумбаева өзінің «Халық педагогикасындағы қыз бала тәрбиесінің ерекшелігі» атты мақаласында былай дейді: «Қыз баланы келешек ана, бала тәрбиешісі, отбасы ұйытқысы деп түсінген халқымыз оның еңбексүйгіш, өнегелі, өнерлі болып өсуіне ерекше мән берген. Оларға үй сыпыру, төсек жинау, ас пісіру, шай құю, кесте тігу, тон пішу, өрмек тоқу, ою, өрнек сияқты отбасының ішкі жұмысына үйретуді анасы мен әжесі өз міндеттеріне алған. Қол өнеріне икемі жоқ қыздарды: «Өз үйінде ою оймаған – кісі үйінде сызу сызар» деп келеке еткен, тіпті шай құю мен төсек жинаудың өзі үлкен сын болған, ақындардың өлеңдерінде кездесетін «қыздың жиған жүгіндей» деген теңеулер текке айтылмаған. Қызының көңілін, уақытын бос нәрсеге аудармас үшін қозы қосақтатқызған, үй тіршілігіне баса назар аудартқан, себебі «Еңбек ырыстың бұлағы, еңбек бақыттың шырағы», «Еңбек ширатады, өмір үйретеді» [*Жәрдем Қ., 2002, 238 б*] деп қыз балаға әрдайым дәріптеп отырған. Ана қызының табиғатындағы өнері мен талантын бірінші аңғаратын, егер ол іскерлікке, балбармақтылыққа, өнерге бейім болса, баласына осы

жөнінде мүмкіндік жасаған және нақыл сөздермен шабыттандырып отырған. Мысалға «Жігітке жеті өнерде аз», «Шебер қол шет қалмайды», «Қолын ұста болсын, сөзін қысқа болсын» ал, Байһақи риуаят еткен хадисте Пайғамбарымыз (с.а.с): «Балаларына жүзуді, садақ атуды, ал әйел баласына тоқуды үйретіндер» деген хадисі қазақ халқының сүннет жолымен жүргендігін тағы бір айқындайды *[https://www.muftyat.kz/kk/2018-11-19/2183]*.

Қазақ қыз бала мүшел жасқа таясымен: «Ұлдың ұяты – әкеде, қыздың ұяты – шешеде» деп баланы әке мен ана өз қарауларына бөліп алады. Қорқыт ата: «Ұл ақылды хош көрмес – ата үлгісін көрмесе, Қыз жарытып ас бермес – ана үлгісін көрмесе», деген. Мұның себебі екеу: бірі – осыған дейін сыртта да, үйде де бірге ойнайтын қыз өз-өзінен ұлдардан бөлініп, шешеге бейімделеді. Бірі – қазақта қыз балаға әкенің ақырмауы, қол тигізбеуі – жылжымайтын, бұзылмайтын заң. Ұл мен қыз «әкесін көріп оқ жонуға, шешесін көріп тон пішуге» әдет алатыны да осы кез болғандықтан бұл мәселе олар үшін өзгермейтін заң, қарастырылмайтын қаулы болып есептелді [*Ибраимов Л., 2016, 44 б*]. Соңымен қатар қазақ қоғамында қыз баласы әкені Алатаудай ете білгенің көре аламыз. Оның атын атамайды, ақырып күлмейді, айтқанын орындайды және етегін жауып жүруге тырысады. Ал, аналар қауымы «Әке асқар тау», «Әкеден ақыл, анадан мейір», «Әкелі бала жаужүрек, әкесіз бала сұмжүрек» [*Жәрдем Қ., 2002, 43б*] деп, қыз бала үшін ер адам дәрежесінің жоғары екендігін ұғындырады. Ислам дініңде ер адамның дәрежесінің бір саты жоғары екендігін Құран Кәрімде «Ниса» сүресінің 34 аятында: «Ер адамдар әйелдерді қорғаушы» делінген. Бұл жерде қыз баласыәкесін құрметтеуге бейімделу арқылы болашақ жолдасын да құрметтеп, бағынуға үйреніп жатқанын байқаймыз.

Қай халықта болмасын қыз әдемілік пен әдептіліктің, сұлулықтың баламасы іспеттес. Қазақ қыздарындағы әдеміліктің ең биігі әрі құдіреттісі – мінез-құлқы. Ата-ана баласын өзіміз сөз етіп отырған аржақ-бержағында биязылыққа, өтемөте ұяңдыққа, нәзіктікке баса тәрбиелеген. Қазақ қызындағы ұяңдылықтың өзі әсемдіктің бір кереметі. Ішкі дүниесіндегі арпалысты аз сөзбен, дәл тауып қана, езіле, егіле айтып, әдеп сақтауының өзі байланысты адамын мұрат ететін құдірет болған. Қазақ қызының сөйлеуінде де, күлуінде де, еркелеуінде де, тіпті ренжуінде де, ас ішіп, ас әперуінде де, отырысыңда да сұлулық, әсемдік, басқалық болған. Бұны қызға үйретететін алдымен ана, онан соң ауыл-аймақ, қалыптасқан салт-сана [*Ибраимов Л., 2016, 46 б*]. Әрбір көркем міңезді екі дүние сардары Пайғамбарымыздың (с.а.с) бойынан аларымыз сөзсіз. Себебі, Сағд Ибн Һишамнан жеткен хадисте Айша анамыздан Пайғамбарымыздың (с.а.с) міңез құлқы жайында сұрағанда, ол «Сендер Құранды оқымайсындар ма? Олар «иә, оқимыз» деді. Айша анамыз «Оның міңез құлқы Құран ғой деп жауап берді [*https://www.muftyat.kz/kk//2018-02-21/21875*]. Міне, Ислам барша мұсылманды тек жаратылыстан болған, жақсылық, көркем міңез, мейірім, құрмет, бейбітшілікке шақыратыны айқын.

Бұл қазақы тәлім-тәрбие қыздарды арлылыққа, ұяндылыққа, ғашықтық сезім шыңына, адамгершілікке, инабаттылық пен имандылыққа жеткізген десек, бұл тұрғыда дана қазақ «Тәрбиелі адам тағаланған атпен тең», «Балаға байқап сөйлесең ақылына көнер, байқамай шет сөйлесең, көп ішінде өлер», «Қызы анадан үйренбей өнеге алмас, Ұлы атадан үйренбей сапар шекпес» [*Жәрдем Қ., 2002, 167 б*], сыңды өнегелі сөздер келтірген. Әл-Фараби бабамыз өз сөзінде былай дейді: «Адамға білім мен қатар, тәрбие берілуі керек, тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы». Сонымен қатар Қазақ дәстүріндегі тәрбие жүйесінің ерекшелігін грек ойшылы Платонның «Ұл тәрбиелей отырып, жер иесін тәрбиелейміз, қызды тәрбиелей отырып, ұлтты тәрбиелейміз» деген қанатты сөзіне біздің халық қаншалықты лайық болғандығын айқындайды [*Ибраимов Л., 2016, 49 б*]. Ал Ризаудин Ибн Фахруддин :«Әйелдері тәрбиелі болған халық – тәрбиелі, әйелдері тәрбиесіз болған халық – тәрбиесіз», «Әйелдері үнемшіл, пысық, жігерлі, талантты болса, халық – бай, ал жалқау, салақ немесе ысырапшыл болса, халық – тақыр кедей болады»,- деген [*Кокумбаев Т., 2014, 77 б*]болса, Омар Ибн әл-Хаттабтан жеткен хадисте «Салихалы әйел, ізгі амал істемейтін мың еркектен хайырлы» делінген [*https://www.muftyat.kz/kk/nasihat/2018-11-19/2183]*.

Ерте кезде «Қыз – елдің көркі» деп айтқан халық, өсіп келе жатқан бойжеткенге бүкіл ауылмен жауапкершілікті сезінген. «Қызға қырық үйден тыю» деген мақал осыны білдіреді. Ұрысу, кіналау емес, бәлки теріс ісін айтып, «көреген бол», «үлкен кісінің ақылын тыңда», «ибалы бол» деген сияқты т.б. нақыл сөздер айтып, алға қарай жетелеп, жақсылыққа бағыттау арқылы тәрбиелеген. Ол пәленшенің, көршінің қызы емес, біздің ауылдың қызы, бойжеткені деген». Зер салсақ, қазақ қоғамында қыз балаға қатысты нақыл сөздер, мақал мәтелдер өте көп, бұл «Қыз баланы тәрбиелей отырып – ұлтты тәрбиелейміз» деген қағиданы растамақ. Ел болу үшін ұрпақ жалғасын табу керек, ұрпақты тәрбиелейтін ана десек, ананы ұлы есімдердің қатарына еңгізіп, осы есімге лайық етіп тәрбиелейтін жұмыла көтерген ел болары сөзсіз. Тарихтан білеріміз, Кир патшасын өлтірген Тұмар анамыз, Құнанбайды дәретсіз емізбеген Зере әжеміз, Шоханды патриоттыққа үйреткен Айғаным анамыз, Домалақ ана, Бопай ханшайым, ақын Сара, Дина аналарымыз үлгі алуға тұрарлық жандар болды. Олар Ислам құндылығындағы рәсімдерді орындай отырып, өз жадыларындағы дін негіздерін ұрпақтарына өнеге етіп отырды. Ұрпақ тәрбиелеу, ақылшы,

дана, отбасы ұйытқысы бола білген олар, тарих жадында мәнгі қалған тұлғалар. Ал, олардың іздерін жалғастырушы қазақ қызына Абай атамыздың: «Болмасанда ұқсап бақ, бір жақсыны көрсеңіз»,- деген ұлағатты сөзін келтіреміз.

Ислам діні адамзатқа бейбітшілікпен келу арқылы, әлемге өз бейбітшілігін таратуда. Осы негізде қазақ халқыда сусындап келеді. Оған дәлел жоғарыда келтірген қазақ қызының тәрбиесі, бейнесі. Жалпы алғанда ислам негізімен тәрбиеленген қазақ қызы, өзінің бойына адалдық, арлылық, ұяндық, ибалық, имандылық іспеттес жақсы қасиеттерді бойына дарытқан. Қазақ халқында түбі ислам дінімен байланысқан, бара-бара дәстүрге сіңісіп кеткен Пайғамбарымыздың (с.а.с) хадистері көп. Солардың бірқатарын Қыз бала тәрбиесімен байланыстыра келтірдік. Әлбетте, әлі күнге дейін бұл ұстанымдарға қарсы Тотемизм, Шаманизм сенімдерінен қалған әсерлерде бар. Алайда, дей тұрғанмен ислам дінінің әсері басымырақ десек қателеспейміз. Бұл мақалада қыз баланың психикасын, өмірін, тарихын емес, асылында ислам діні негізінде пайда болған тәрбиенің ұшқырлығын, тәрбиелік мәнің, астарлы мағынасын алдағы уақытта еліміздегі этнографтар, психологтар, тарихшылар мен исламтанушылар тарапынан көптеген зерттеулер жүргізілуі керек болатындығын білдіргіміз келді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әділбаева Ш. Хадис – ғұрпымыз, сүннет – салтымыз - Алматы; «Исламмәдениеті мен білімін қолдау қоры», 2011,- 280 бет.
2. Бағашар Қ. Исламдағы бала тәрбиесі. – Алматы: «Көкжиек» баспасы, 2011-128 бет
3. Жәрдем К. Қазақтың 7777 мақалы мен мәтелі. – Алматы: «Өлке» баспасы, 2002,-448 бет.
4. Жарықбаев Қ.Б., Саңғылбаев О.С. Психология: Энциклопедиялық сөздік. – Алматы:«Қазақ энциклопедиясы», 2011,-624 бет.
5. 5-т.: Жүсіп Баласағұн. Құтты білік //Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Қ.Егеубаев. — Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2007,-536 бет.
6. Ибраимова Л.Н., Ибраимова Л.Н., Абдикеримова П.Ж., Алиева П.С. Қазақ отбасы тәрбиесі. – Тараз: 2016,-160 бет
7. Кокумбаева Т.И, Халық педагогикасындағы қыз бала тәрбиесінің ерекшелігі. Хабаршы-Вестник-Bulletin №3 (51), 2014, - 74-77 бет.
8. Құран Кәрім Қазақша сөзбе-сөз мағынасы//.Сөзбе-сөз аударғандар: Мұхаммед Шыңғыс қажы. Ермек Мұхаммедқали. 624 бет.
9. Құрбанғали Х . / Аударғандар: Б. Төтенаев, А. Жолдасов// Тауарих хамса (бес тарих). — Алматы: Қазақстан, .— 1992-304 бет.
10. Құнанбайұлы А. Қара сөз,-138 бет.
11. Мансұров Б. Бала тәрбиесі бесіктен басталады.— Алматы: «Ислам мәдениеті мен білімін қолдау қоры», 2011,-32 бет.
12. Мустафина М. Представления, культы, обряды у казахов. – Алма-Ата: «Қазақ университеті»,. – 1992,- 176 бет.
13. Сарыбекова Ж.Т. Қыздар тәрбиесі. Оқу құралы. — Алматы, 2014, -273 бет.
14. Бала тәрбиесі отбасыдан басталады. [Электронды ресурсы]: https://www.muftyat.kz/kk/nasihat/zhuma-minberi/2018-11-19/21836-bala-trbies-otbasyinan-bastaladyi-zhma-uayizyi/. (Еңгізілген мерзімі 19.11.2018).
15. Исламдағы көркем міңез. [Электронды ресурсы]: . (Еңгізілген мерзімі: 21.02.2018).

Акатаева Айнагуль Нурлановна
Жаратылыстану жоғары мектебінің
6М011000-Физика мамандығының 2 курс магистрі,
Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті,
Павлодар қаласы

КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУ ЖҮЙЕСІН ФИЗИКА САБАҚТАРЫНДА ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Бұл жұмыста білім берудің жаңартылған мазмұнына көшудің маңыздылығы ашылады. Физика пәнін оқыту мен бағалаудың ерекшеліктері көрсетіледі. Физика сабақтарында критериалды бағалау жүйесін практикалық қолданудан мысалдар келтіріледі.

Түйінді сөздер: критериалды бағалау, дескрипторлар, критериялар, білім беру жүйесі.

Резюме. Эта статья раскрывает важность перехода на обновленный образовательный контент. Показаны особенности преподавания и оценки физики. Приведены примеры практического применения системы критериальных оценок на уроках физики.

Ключевые слова: критериальное оценивания, дескрипторы, критерии, система образования.

Summary. This paper reveals the importance of education transition to the updated content. The features of teaching and evaluating the subject of physics are specified. There are given some cases of practical application of the criterial assessment system in physics.

Keywords: the criterial assessment, descriptors, criteria, system of education.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқына арнаған Жолдауында білім беру жүйесіне әлемдік стандарттар деңгейінде сапалы білім беру, білім берудің бәсекеге қабілеттілігін арттыруына мақсат қойды. Құзыреттілік, эрудиция, жеке шығармашылық, білімді өз бетінше іздеу және оларды жетілдіру қажеттілігі, тұлғаның жоғары мәдениеті білім берудегі жаңа көзқарастың нышандары болып табылады. Дәл осы қасиеттерді мектеп өз түлектеріне тәрбиелеуге шақырады [Послание Президента РК].

Қоғамның әлеуметтік-экономикалық өзгерістері білім беру жүйесімен байланысты. Сондықтан, олар білімді бағалаудың жаңартылған нысандары бар, білім деңгейін бағалаудың жаңа критерийлері негізінде оқытылатын, жас ұрпақты қазіргі қоғам өміріне практикалық даярлауға жаңаша көзқарасты талап етеді. Өйткені, дәстүрлі оқыту қазіргі қоғам талабына әрдайым сәйкес келе бермейді.

Әсіресе, физика пәні үшін маңызды. Себебі, Қазақстан Республикасында физикалық білім алудың мәселелері техникалық және инженерлік мамандықтарға деген қызығушылықтың азаюымен, сондай-ақ осы мамандықтар бойынша оқыту сапасы мәселелерімен байланысты. Қазіргі уақытта Қазақстанда, техникалық орта кәсіптік және жоғары білім берудің негізі ретінде, физикалық пәндерді білетін және түсінетін білікті мамандардың сұранысқа қатысты тағы бір проблемалық мәселе бар. Мәселенің туындауының себебі, жалпы білім беретін мектепте оқушыларға физика пәнін оқыту нәтижеге бағдарланбаған, бұл халықаралық тәжірибеге сәйкес оқушылардың оқу жетістіктерін практикалық тұрғыдан бағалаудың критериалды жүйесін қолдану арқылы ғана қол жеткізуге болады, яғни білімнің қолданылуын бағалау қажет.

Білім беру жүйесін дамытудың мемлекеттік бағдарламасы құзіреттілікке негізделген талаптарды ескере отырып, білім мазмұнын жаңартуды көздейді.

Қазіргі уақытта білім берудің жаңартылған мазмұны туралы айтқанда, көбінесе олар не туралы және не айтып жатқаны түсініксіз. Дидактика оқулықтарында ұқсас екі ұғым қолданылады: білім беру мазмұны және оқыту мазмұны. Білім мазмұны әлеуметтік-психологиялық және тұлғаға бағдарланған білім мен дағдылардың, қабілеттердің, шығармашылық қызметтегі тәжірибенің және әлемге құндылықтың қатынасының жүйесі деп түсіну керек, оны игеру жеке тұлғаның дамуын қамтамасыз етеді.

Ал оқытудың мазмұны оқулықтарда, жоспарларда, бағдарламаларда, яғни дидактикалық материалдар жүйесінде бар. Оқытудың бірдей мазмұнымен оқушылар әр түрлі білім деңгейіне ие болады, ол жеке ерекшеліктерге, белсенділік түріне, оқушының белсенділік деңгейіне және оқытудың материалдық-техникалық жағдайларына байланысты болады.

Мұның бәрі зерттеудің білім беру мектептеріндегі физика пәнін бағалау әрекеті мәселесін шешуге қатысты екендігі, оның педагогикалық ғылымда да, практикада да маңызды мәселелердің бірі болып табылатындығымен анықталады. Пайдаланылған бағалау жүйесі физика саласындағы білім теориясының негізінде жасалынғанына сүйене отырып, оқушыларға негізінен алған білімдерінің нәтижелерін көрсетуге мүмкіндік береді және олардың қаншалықты меңгергендерін көрсетпейді, ал критериалды тәсіл технологиялары озық мүмкіндіктерге ие.

Физика оқу пәні ретінде бірегей әлеуетке ие, ол негізінен қуатты зерттеу әдісі болып табылатын ойлау әдісінің ерекшелігімен анықталады. Оған ғылыми танымның барлық тәсілдері – индукция, жалпылау, салыстыру, аналогия және т.б. кіреді.

«Бағалау» термині латын тілінен аударғанда «жанында отыру» дегенді білдіреді [Селевко Г.К., 1996, 12 б]. Сонымен қатар, бұл бағалаудың негізгі мәні болып табылады, оған сәйкес жақын тұрған адам басқа адамның не істеп жатқанын немесе сөйлеуін мұқият қадағалайды.

Бағалау жүйесі жетістіктерді өлшеудің және оқу проблемаларын диагностикалаудың, кері байланысты қамтамасыз етудің, оқушылардың, мұғалімдердің, ата-аналардың, мемлекеттік және қоғамдық құрылымдардың білім беру жағдайы, проблемалары мен жетістіктері туралы хабардар етудің негізгі құралы ретінде қарастырылады [Демидов Б.В., 2007, 43 б].

Ал «критериалды бағалау» дегеніміз не?

Критериалды бағалау дегеніміз – оқушылардың оқу жетістіктерін ұжымдық түрде дамыған және нақты белгіленген критерийлермен салыстыруға негізделген және оқу процесінің барлық қатысушыларына алдын-ала белгілі болатын бағалау процесі. Критериалды бағалау технологиясы оқушыға бағытталған, өйткені ол барлық назарды оқушының оқу жұмысының нәтижелерін бақылауға және оның нәтижелерін жақсартуға бағытталған.

Педагогикамен анықталған критериалды бағалаудың негізгі оң жақтарын атап өткен жөн:

а) оқушы өз оқу процесінің субъектісімен жасалады;

б) оқыту барысында дәстүрлі жүйеге тән үрейлену жоғалады;

в) оқушылардың мектептегі мазасыздығы төмендейді;

г) мұғалім сол кеңесші және жоғары сапалы маман болады.

Критериалды бағалау технологиясының артықшылықтары мен құндылықтарының бірі оның ашықтығы, объективтілігі және айқындылығы болып табылады, ең бастысы ол мұғалімдер мен оқушылардың денсаулығын қамтамасыз ету бойынша ынталандырушы әлеует болып табылады [Абекова Ж.А., Оралбаев А.Б., 2016, 215-218 б].

Критериалды бағалау жүйесін қолдану үшін мұғалімдер келесі ұғымдарды қолдануы керек: «критерийлер», «дескрипторлар», «рубрикалар».

Рубрикаларда оқушының неліктен білім алатындығы, критерийлер оның нені үйренуі керектігі, ал дескрипторлар оны қалай жасай алатындығы көрсетіледі.

Оқушылар критерийлер мен дескрипторларды қолдана отырып, мінсіз жұмыс қандай болу керектігін, осы нәтижеге жету үшін қандай қадамдар жасау керектігін анық көреді. Ол өз жұмысын өз бетінше бағалай алады, оны уақытында толықтыра алады.

Критериалды бағалауды қолдану бұл процесті оқытушы үшін де, оқушылар үшін де түсінікті және ашық болады. Сондай-ақ оқушының жұмыс нәтижелерін стандартпен қамтиды және оқушыларды бір-бірімен салыстыруды болдырмайды. Мұның бәрі белсенділікке негізделген оқыту технологиясының басқа ерекшеліктерімен бірге мектептегі мазасыздықты айтарлықтай төмендетеді.

Зерттелетін бөлімге немесе тақырыптарға байланысты критериалды бағалау шкаласы әр түрлі болады. Мен критериалды бағалау жүйесін тәжірибеде қолданудың мысалдарын келтіремін:

1. Физика сабақтарында бағалау критерийлері:

Критерий	Критерий сипаттамасы	Балл
А Білу және түсінуі	Оқулықтағы формулаларды, осы формулалар қандай физикалық шамалардан тұратынын білу (еске түсіру);	
В Қолданылуы	Алынған білімді стандартты жағдайларда қолдана алу Физикалық шамаларды қолдана отырып, бір формуланы басқа формулаға түрлендіре білу	
С Зерттеу (Талдау және синтез)	Физикалық әдістерді қолдана отырып, тапсырманы зерттеу, оны моделдеу; Міндеттері мен физикалық мәселелерде заңдылықтарды табу; Тапсырманы немесе басқа жұмыс түрін сипаттаудың қажетті формулалары мен әдістерін таңдай алу; Алынған білімді өзгертілген және стандартты емес жағдайларда қолдана білу; Практикалық тапсырмаларды шешу үшін теориялық білімді қолдана алу.	
Д Коммуникация	Тиісті ғылыми терминология мен шартты белгілерді пайдалана отырып, ақпаратты бере алу; Оқыту үдерісіне жауапкершілікпен қарауға қабілетті.	
Жалпы		

2. 8-сынып физикасының бірінші бөлімі «Жылу құбылыстары» мысалы ретінде қарастырып отырмын:

1-нұсқа

1. Салмағы 3 кг отын толық жанған кезде 11400 кДж энергия бөледі. Отынның жануының меншікті жылуын есептеңіз.

2. 2 кг көмірді жағу есебінен балқытуға болатын мұздың массасын анықтаңыз. Мұздың бастапқы температурасы 0^0 С.

3. Температурасы 0^0 С, 2 кг мұзды буға айналдыру үшін қанша жылу мөлшері қажет? График арқылы көрсетіңіз.

4. Массасы 2 г мұз 30 м/с жылдмадықпен ұшып, қабырғаға соғылады. Егер оның бастапқы температурасы 0^0 С болса, онда мұздың қандай бөлігі ериді?

2- нұсқа

1. 5 кДж жылу есебінен қанша қорғасын балқытуға болады?

2. 2 кг суды жылытып, буландыру үшін қанша ағаш көмірді жағу керек? Судың бастапқы температурасы 20^0 С.

3. Температурасы -10^0 С, 3 кг мұзды қайнау температурасына жеткізу үшін қанша жылу мөлшері қажет? Графикті сызыңыз.

4. Массасы 2 г мұз 40 м/с жылдмадықпен ұшып, қабырғаға соғылады. Егер оның бастапқы температурасы 0^0 С болса, онда мұздың қандай бөлігі ериді?

Оқушының критериалды бағалау шкаласы

Критерия	Жетістік деңгейі	Дескрипторлар
A (max 3)	0	Төмендегі дескрипторларда сипатталған бір де бір стандартқа жете алмады.
	1	Жылу мөлшерін есептеуге арналған формулан біледі
	2	Механикалық энергияны есептейтін формуланы біледі
	3	Өтпелі процестің графигін құруға мүмкіндік беретін осы блоктың теориялық материалын біледі
B (max 5)	0	Төмендегі дескрипторларда сипатталған бір де бір стандартқа жете алмады.
	1	Затты қыздыру кезіндегі жылу мөлшері формуласын жаза алады
	2	Затты балқыту кезіндегі жылу мөлшері формуласын жаза алады
	3	Затты булану кезіндегі жылу мөлшері формуласын жаза алады
	4	Механикалық энергияны есептейтін формуланы жаза алады
	5	Бастапқы формуладан басқа физикалық шаманы көрсете алады
C (max 7)	0	Төмендегі дескрипторларда сипатталған бір де бір стандартқа жете алмады.
	1	Тапсырманы шешу үшін қажетті формуланы таңдай алады
	2	Тапсырманы жалпы түрде шеше алады
	3	Есептерде математикалық түрлендірулер жасай алады
	4	Тапсырманы шешуге қабілетті
	5	Тапсырмада бірнеше формуланы қолданып, қажетті шаманы көрсете алады.
	6	Есепті шешу барысында өлшем бірліктерімен жұмыс істей алады.
	7	Графиктер арқылы өту процестерін көрсете алады
D (max 3)	0	Төмендегі дескрипторларда сипатталған бір де бір стандартқа жете алмады.
	1	Есептің берілгенін дұрыс жаза алады (физикалық белгілерді қолдана отырып)
	2	Тапсырма шартын талдай алады
	3	Берілген тақырыпқа сәйкес анықтамаларды айта алады

Оқушыларды бағалаудың критериалды нұсқаулығы

Критерия	Жетістік деңгейі	Рубрика
A (max 4)	0	Затты қыздыру, балқыту, булану, отынның жануы жылу мөлшерінің формуласын, сондай-ақ механикалық энергияның формуласын білмеймін.
	1 балл	Мен механикалық энергияның формуласын білемін, бірақ затты қыздыру, балқыту, булану немесе отынның жану жылу мөлшерінің формулаларын білмеймін.
	2 балл	Мен есептерді шешу үшін қажетті формулаларды білемін, бірақ оларда кішігірім қателіктер жіберемін.
	3 балл	Мен механикалық энергияның формуласын, сонымен қатар затты қыздыру, балқыту, булану, отынның жану жылу мөлшерінің формулаларын білемін.
	4 балл	Мен затты қыздыру, балқыту, булану, отынның жану, жылулық мөлшерін, механикалық энергия формулаларын білемін, сонымен қатар өтпелі процестің графигін құру үшін қажет осы блоктың теориясын білемін.
B (max 5)	0	Осы есепті шығару үшін қажетті формулаларды дұрыс жазған жоқпын және жұтылған энергияның бөлігін есептей алмады
	1 балл	Есепті шығару үшін қажетті формулаларды жартылай дұрыс жаздып, жұтылған энергияның бөлігін есептей алмады
	2 балл	Есепті шығару үшін қажетті формулаларды дұрыс жаздым, бірақ есеп шығарған кезде математикалық қателіктер келтірдім және жұтылған энергияның бөлігін есептей алмады
	3 балл	Есепті шығару үшін қажетті формулаларды дұрыс жазып, есепті дұрыс шығардым, бірақ жұтылған энергияның бөлігін есептей алмады
	4 балл	Есепті шығару үшін қажетті формулаларды дұрыс жаздым, бірақ жұтылған энергияның бөлігін есептеу кезінде қателіктер келтірдім
	5 балл	Есепті шығару үшін қажетті формулаларды дұрыс жаздымжәне жұтылған энергияның бөлігін дұрыс есептедім
C (max 5)	0	Осы есепті шығару үшін қажетті формулаларды дұрыс жазған жоқпын және физикалық шамалардың өлшеу бірліктерімен СИ жүйесіне айналдыра алмадым
	1 балл	Мен есептерді шешу үшін қажетті формулалардың жартысынан кемін дұрыс жаздым, физикалық шамалардың өлшеу бірліктерімен СИ жүйесіне айналдыра алмадым
	2 балл	Осы есепті шығару үшін қажетті формулаларды дұрыс жазған жоқпын және жұтылған энергияның бөлігін есептей алмады
	3 балл	Мен тапсырмаларды шешу үшін қажетті формулалардың жартысын дұрыс жаздым және физикалық шамалардың өлшеу бірліктерімен СИ жүйесіне айналдырдым
	4 балл	Мен есептерді шешу үшін қажетті формулалардың жартысынан көбін дұрыс жаздым, физикалық шамалардың өлшеу бірліктерімен СИ жүйесіне айналдырдым
	5 балл	Мен есептерді шешу үшін қажетті формулаларды дұрыс жазып, физикалық шамалардың өлшеу бірліктерімен СИ жүйесіне айналдырдым
D (max 2)	0	Мен тапсырмалардың шарттарын қате жазып, оларды талдай алмадым
	1 балл	Мен физикалық терминологияны қолдана отырып, есептің шартын жартылай дұрыс жаздым, бірақ оларды талдай алмадым
	2 балл	Мен есептің шартын дұрыс жазып, физикалық терминологияны қолдандым және талдадым.

Баллдарды бағаға аудару шкаласы

Баға	Балл
2	0-5
3	6-9
4	10-12
5	13-16

Қазақстан Республикасында физика сабақтарында критериалды бағалау әдісі бұрыннан енгізіліп, тиімді колданылып отыр. Критериалды бағалауды енгізу кезінде «Физика» оқу курсының ерекшеліктерін ескеру ұсынылады, өйткені критерийлер оқушыларда көптеген күрделі физикалық түсініктерді қалыптастыратындай етіп жасалуы керек. Критериалды бағалау оқушылардың игеруіне осындай мүмкіндіктер беруі керек:

а) синтез, талдау, жалпылау, салыстыру, қатынастарды анықтау, жіктеу және нақтылау сияқты әдістерге негізделген физика саласындағы ақылой операциялары;

б) курстың құрылымын ескере отырып, индикативті білім; физикалық тұжырымдамаларды және жеке әрекеттерді зерттеу жоспарлары;

в) қажетті ақпаратты табу мүмкіндігі және әртүрлі ақпарат құралдарында ақпаратпен жұмыс істеу дағдылары.

Методологиялық тұрғыдан алғанда, дескрипторлар арқылы критериалды бағалаудың рөлі оқыту және бағалау жүйесіндегі бұл процесс кері байланыс функциясын орындайтындығына негізделген, оған сәйкес оқушы өзінің жетістіктері мен сәтсіздіктері туралы толық ақпарат алады. Әр тапсырманың дұрыс қалыптасқан критерийлері оқушыны тұлға ретінде бағалауға бағытталмайды – оның белсенділігі маңызды. Мұғалімнің дескрипторлары да маңызды.

Физика сабақтарында дескрипторлар арқылы қолданылатын критериалды бағалау жүйесі бар мәселелерді шешуге көмектеседі, өйткені бұл ең тиімді жүйе болып табылады және бүкіл оқу процесінің сапасын жақсартатын оқу процесінде оқушыларға жағымды мотивацияны қалыптастыруға бағытталған. Дескрипторлар арқылы критериалды бағалау оқушыларға белгілі бір нәтижеге қол жеткізу арқылы білімді қалыптастыруға көмектеседі.

XXI ғасырда мектеп білімін модернизациялаудың жаңа бағыттары оқушылардың бағалау рөлін айтарлықтай өзгертті [Указ Президента РК,2010]. Жаңартылған білім беру парадигмасының құрылуы, құзіреттілікке негізделген жаңа білім стандарттарының пайда болуы оқушылардың оқу жетістіктерін бағалаудың біртұтас өлшем технологиясын іздестіруге ықпал етеді, бұл жүйелік, пәнаралық сипатқа ие, бұл оқушылардың оқу және танымдық құзіреттілігін қалыптастыруға әсерін тигізеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н.А. Назарбаева Народу Казахстана «Стратегия Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства». – URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31305418#sub_id=300
2. Селевко Г.К. Опыт системного анализа современных педагогических систем / Г.К. Селевко // Школьные технологии. – 1996. – № 6. – С. 3-43.
3. Демидов Б.В. Как оценивается качество образования в американской школе. / Б.В. Демидов // Оценка качества образования. – 2007. – № 1, – С. 76.
4. Абекова Ж.А., Оралбаев А.Б. Технология критериального оценивания, методика ее применения в учебном процессе / Ж.А. Абекова, А.Б. Оралбаев // Международный журнал экспериментального образования. – 2016. – № 2 (часть 2) – С. 215-218
5. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы. Указ Президента Республики Казахстан от 7 декабря 2010 года № 1118. [электронный ресурс] http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1000001118

Алимжан Баянгуль Нурланкызы
Жаратылыстану жоғары мектебінің
6М011000-Физика мамандығының 2 курс магистрі
Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті
Павлодар қаласы

Сарымова Шолпан Нурумкановна
Физика-математика ғылымдарының кандидаты
Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті
Павлодар қаласы

КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФИЗИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА БАҒАЛАУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ШАРТЫ РЕТІНДЕ

Түйін. Критериалды-бағытталған білім беру технологиясын қолдана отырып, мектепте физика пәнін оқытуда оқушылардың бағалау дағдыларын қалыптастыру мәселесі қарастырылады. Физиканы оқып үйрену мысалын қолдана отырып, студенттердің оқу материалымен бірге тәрбиелік іс-әрекет жүйесін игеру процесі студенттер арасында «бағалау» және «өзін-өзі бағалау» әрекеттерін қалыптастыруға бағытталған бірлескен (оқытушы мен студенттер) бағалау іс-әрекетін оқыту кезінде ұйымдастыруды қарастыратындығы көрсетілген.

Түйінді сөздер: критериалды бағалау, мектепте физика пәнін оқытуда бағалау дағдыларын қалыптастыру, оқу іс-әрекеті жүйесі, бағалау қызметі, өзін-өзі бағалау.

Резюме. Рассматривается вопрос формирования у учащихся навыков оценивания при обучении физике в школе с применением критериально-ориентированных образовательных технологий. На примере изучения физики показано, что процесс освоения студентами системы воспитательной деятельности с учебным материалом предусматривает организацию совместной (преподаватель и студенты) оценочной деятельности, направленной на формирование у студентов действий «оценивание» и «самооценка».

Ключевые слова: критериальное оценивание, формирование навыков оценивания при обучении физике в школе, система учебной деятельности, Оценочная деятельность, самооценка.

Summary. The issue of forming students ' assessment skills when teaching physics at school with the use of criteria-oriented educational technologies is considered. On the example of studying Physics it is shown that the process of mastering by pupils the system of educational actions with training material assumes organization during training the joint (the teacher and pupils) estimated activity directed onto formation of actions of "assessment" and "self-assessment" in students.

Keywords: criteria assessment, formation of assessment skills when teaching physics at school, the system of educational actions, an estimated activity, self-assessment.

Оқушылардың бағалау дағдыларын қалыптастыру әдістемесі Дж.Каролл мен Б.Блумның еңбектеріне негізделген В.П. Беспалько әзірлеген критериалды-бағдарланған оқыту технологиясына негізделген (СОО) [Беспалько, В.П., 1971]. Бұл технологияның ерекшелігі - барлық студенттерге қажетті оқу материалын ала алатын қондырғы. Ол үшін оларға қабылдау критерийлері (оқыту стандарттары) берілуі керек.

Жаңа білім беру стандарттары өзінің жетекші компоненті ретінде "негізгі білім беру бағдарламаларын меңгеру нәтижелеріне қойылатын талаптар"белгілейді. ФГОС талаптарына сәйкес бағалаудың негізгі міндеті мен критерийі "білім беру мазмұнының міндетті минимумын" игеру емес, оқылатын оқу материалымен оқу іс-қимылдарының жүйесін меңгеру болып табылады. Бағалау жүйесі білім беру жүйесінің реттеуші (басқарушы) элементтерінің біріне айналады. Екінші буынды стандарттарда ұсынылатын бағалау жүйесінің ерекшелігі-жоспарланған нәтижелерді ұсыну мен оларға қол жеткізуді бағалау үшін құрал-саймандарға деңгейлік тәсіл болып табылады [Фрадкин, Ф.А.].

Физика саласындағы оқыту нәтижелеріне қойылатын талаптарға қол жеткізуді бағалау үшін (бағалау шкаласын құру және нәтижелерді сипаттау) біз нәтижелерді ұсынудың деңгейлік тәсілін пайдалануды ұсынамыз. Бұл тәсіл Қазақстанда да, шетелде де мектеп тәжірибесінде кеңінен қолданылады. Барлық балаларды бір деңгейде оқыту мүмкін емес. Әр сыныпта түрлі қабілеттері мен қызығушылықтары бар оқушылар бар. Сондықтан, біздің ойымызша, білім алушылардың білім жетістіктерінің әртүрлі деңгейлерін анықтау және бағалау маңызды әдіснамалық міндет болып табылады.

Білім алушылардың білімін, іскерлігін және дағдыларын тексеру кезінде балалардың жеке қабілеттерін, олардың ойлау іс-әрекетінің дең-

гейін ескермеуге болмайды. Қазіргі дидактикада ойлау қызметінің төрт деңгейі бар. Осылайша, білім алушылардың анықтамасы мен заңды білуін тексеру – бұл репродуктивті деңгей, ал заңды қолдана білу-бұл өнімді немесе тіпті шығармашылық деңгей. М. Ф. Королев ойлау қызметінің түрлеріне анықтама береді [В.П. Кохановский, 1999.]:

- репродуктивті: жағдай немесе проблема туралы ақпарат бар. Студентте тапсырма туралы, оны шешу әдісі туралы ақпарат бар, оны тек қайталау керек;

- реконструктивті: нәтиже белгісіз болған кезде, бірақ кішігірім қайта құру тапсырманы типтік мәселеге алып келеді, содан кейін оны алгоритм бойынша шешеді;

- конструктивті немесе нәтижелі: жағдай мен проблема белгілі, ал шешу әдісі белгісіз (белгілі «бөліктерден» шешім құру керек);

- шығармашылық, зерттеу деңгейі: тек ситуация сипатталған, оқушылардың өздері тапсырманы тұжырымдау керек. Ойлау қызметінің әрбір деңгейіне

оқу жұмысының түрлері сәйкес келеді(кесте 1) [В.П. Кохановский.].

кесте 1

Тапсырмалар бойынша жұмыс элементтерімен ойлау іс-әрекеті деңгейлерінің өзара байланысы

ОЙЛАНАТЫН ІС-ӘРЕКЕТТІҢ ДЕҢГЕЙЛЕРІ	ТАПСЫРМА БОЙЫНША ЖҰМЫС ЭЛЕМЕНТТЕРІ			
	Жағдай немесе проблема	Тапсырмалар жиынтығы	Әдістері мен шешімдері	Нәтиже
Репродуктивті	+	+	+	+
Реконструктивті	+	+	+	-
Конструктивтік	+	+	-	-
Шығармашылық	+	-	-	-

Барлық тапсырмаларды (оқушылардың оқу іс-әрекеттерін бағалау және өзін-өзі бағалау үшін) біз күрделілік деңгейіне қарай бөлдік: бірінші-төртінші. Тапсырмалар жұлдызшалардың санына сәйкес болды (2 кесте).

кесте 2

Ойлау қызметінің деңгейлері бойынша тапсырмаларды бөлу

ОЙЛАУ ҚЫЗМЕТІНІҢ ДЕҢГЕЙЛЕРІ		Мысалдар
I деңгей	репродуктивті	*мензурканы бөлу бағасын қалай анықтауға болады? * Дененің көлемін мензурка арқылы қалай анықтауға болады?
II деңгей	реконструктивті	*** екі қорғасын цилиндрлердің жабысуын қалай түсіндіруге болады? Мұндай жабысқақ күшті болу үшін не істеу керек?
III деңгей	конструктивтік, немесе өнімді	*** Дененің көлемін мензурка арқылы анықтау мензуркаға салынады.
IV деңгей	шығармашылық	* * * * мензурка көмегімен судың бір тамшысының, бір бұршақ көлемін қалай анықтау керек?

I деңгей - репродуктивті - *: студент дайындалған үлгі бойынша мәселені шеше алады, естігендерін қайталап орындай алады, қарапайым сұрақтарға жауап бере алады.

II деңгей - реконструктивті - **: оқушының тапсырманы басқа жағдайда қолдану, салыстыру, жалпылама бөлу, өз болжамдарын білдіру қабілеттерін білдіреді.

III деңгей - сындарлы немесе нәтижелі - ***: үшінші деңгейде теорияларды, заңдарды және негізгі ұғымдарды білу қажет.

IV деңгейдегі тапсырмалар, яғни шығармашылық деңгейде жауап талап ететін тапсырмалар қосымша, стандартты емес түрінде берілуі керек. Мұндай тапсырмалар мен сұрақтарға жауаптар әрдайым нақты жауап бола бермейді [Абекова Ж. А., Оралбаев А. Б., 2016] (кесте 3).

кесте 3

Оқушылардың білімі мен іскерлігін оқу материалдарын меңгеру дәрежесі бойынша бөлу (тапсырмалардың күрделілік деңгейі бойынша)

I деңгей	II деңгей	III деңгей	IV деңгей
- қандай да бір құбылыстарды ауызша немесе жазбаша сипаттай білу; - пән бойынша жекелеген тарих фактілерін білу; - аспаптардың атаулары мен оларды қолдану саласын білу; - шамалардың әріптік белгілерін білу; - аспаптардың шартты белгілерін білу.	- зерттелетін құбылыстың негізінде жатқан теорияны білу; - белгілі бір заңдардың тұжырымдарын, олардың математикалық жазбаларын білу және түсіну; - белгілі бір шамалардың анықтамаларын білу және түсіну; - оларды анықтаудың тиісті шамаларының бірліктерін білу; - аспаптардың әрекет ету принципін түсіну, бөлу бағасын, өлшеу шектерін анықтай білу, көрсеткіштерді ала білу.	- кейбір жеке құбылыстарды түсіндіру үшін теорияны қолдана білу; - біртекті құбылыстар тобын сипаттайтын әр түрлі белгілердің өзара тәуелділігін түсіну; - шамалар арасындағы графикалық өзара байланысты бейнелей білу, осы байланыстың сипатын анықтай білу; - білім беруді талдау және жүзеге асыру қабілеті [В.П. Кохановский.]; - белгілі формулаларды пайдалана отырып, есеп жүргізе білу; - қандай да бір заттың жекелеген бөлімдерінің тарихи дамуы туралы түсінік; - ақыл-ой қызметінің "техникалық тәсілдерінің" тұжырымдалуы: кітапты оқи білу,	- шығармашылық ойлау қабілеті; - стандартты емес міндеттерді шеше білу; - қажетті ақпаратты өз бетінше таба білу; - экспериментпен жауап бере білу, бұл үшін қажетті құралдарды таңдау; - бейривиальді емес шешімдерді таба білу [В.П. Кохановский.]; - өз бетінше жаңа алгоритмдерді және есептерді шешудің жаңа әдістерін, модельдердің, аспаптардың, техникалық шешімдердің жаңа конструкцияларын жасай білу (В. Г. Разумовский).

"Физика" пәнінің ерекшелігі физикалық түсініктерді қалыптастыру үшін білім алушылар білуі керек.:

а) ойлау операцияларымен (талдау, синтездеу, жіктеу, нақтылау, өзара байланысты анықтау, салыстыру, жалпылау);

б) бағдарлы білім (Пәннің құрылымы; қызмет түрлерінің жоспарлары, ұғымдарды зерделеу жоспарлары);

в) ақпаратты іздеу және әртүрлі ақпарат тасымалдаушылармен жұмыс істей білу (кітап, адам, компьютер, фильм және т.б.).

Біздің зерттеу барысында оқушылардың білімі мен іскерлігін алты бағыт бойынша бағалау критерийлері әзірленді (4-кесте), ауызша жауаптар үшін (5-кесте) және физикалық есептерді шешу кезінде (6-кесте).

Бұл критерийлерді біз оқушылардың өзін-өзі бағалауы үшін пайдаландық (яғни олар бойынша білім алушылар өздерінің білім беру қызметінің нәтижелерін бағалай алады).[Иродова, И.А., Пурышева Н.С.]

Кесте 4

Физика курсын меңгеру критерийлері

Критерийлер		Білім алушылардың жетістіктерінің ең жоғары деңгейі
A	Мазмұны	8 ұпай
B	Коммуникацияға (оқушы өз білімін қалай бере алады)	8 ұпай
C	Ғылыми білім және түсіну	8 ұпай
D	ғылыми зерттеу	8 ұпай
E	ақпаратты өңдеу	8 ұпай
F	эксперименттік қызмет	8 ұпай
Барлығы:		48 ұпай

Критериалды бағалау технологиясын қолдану кезінде біз студенттердің жетістіктерін оқу процесінің барлық қатысушыларына белгілі нақты критерийлермен салыстырдық. Әр критерийге жетудің максималды деңгейі - 8 балл. Критериалды бағалауды балдан баллға ауыстыру үшін шкала жасалды (кесте 7).

Критериалды бағалауды енгізген кезде ба-

ғалаудың объективтілігі артады. Байқау критериалды бағалау сыни ойлау мен нәтижелі өзара әрекеттестіктің, өзін-өзі ұйымдастырудың және өзін-өзі бағалаудың қалыптасуына ықпал ететіндігін көрсетті.

Бұл технология қалыптастырушы (ағымдық) және анықтау (қорытынды) бағалауды қамтиды. Бағалауды қалыптастыру кезінде (ағымдық) білім мен дағдыларды игерудің қазіргі деңгейі тексеріледі. Күнделікті жұмыста олқылықтар мен кемшіліктер жойылады.

Бағалау (қорытынды) білім алушылардың негізгі құзіреттіліктерін (оның ішінде бағалау дағдыларын) қалыптастыру деңгейін анықтайды. Анықтау жұмыстарының нәтижелері журналда көрсетіледі және қорытынды бағаны қоюға негіз болады.[Адамова Ж.Ш.,Сүлейменов М.Б.,Тлеубай С.Т., Мукушева М.А.]

кесте 7

Ауызша жауаптардың критерийлері

Ауызша жауаптардың критерийлері		Оқу жетістіктерінің барынша деңгейі
A	- физикалық құбылыстардың сыртқы белгілерін сипаттау, олар өтетін жағдайларды сипаттау және бағалау; құбылыстардың мәнін, олардың жүру механизмін сипаттау (қазіргі ғылыми теориялар негізінде құбылыстарды түсіндіру)); - физикалық теорияның пайда болу тарихынан қысқаша мәліметтерді білу; - физикалық шаманың анықтамасын білу, физикалық шаманың өлшем бірліктерін білу;	8 ұпай
B	- физикалық құбылыстардың басқа құбылыстармен байланысын анықтау, құбылыстардың сандық сипаттамасын беру және табиғи құбылыстар мен процестердің адам мен қоғамның өміріне әсерін талқылау; - физикалық құбылыстар мен процестерді зерттеудің қолданбалы мәнін анықтай білу, физикалық процестер мен құбылыстарды практикада қолдану мысалдарын келтіре білу, теория базисін меңгеру; - физикалық ұғымдарды символдық жаза білу; - физикалық заңдарды мүмкіндігінше символдық түрде жаза білу;	8 ұпай
C	- қазіргі заманғы ғылыми ақпараттың үлкен көлемін таба білу; - ғылыми ақпаратты логикалық және дәйекті беру; - терминдерге, ұғымдарға анықтама беру; - сұраққа ауызша жауап беру; - көрнекілікті (суретті, сызбаны, графикті, модельді) пайдалана отырып, ауызша жауап, баяндама түрінде ақпарат беру;); - мәтінде қажетті ақпаратты тану; ғылыми ақпаратты шығару; дене теориясының өзегін меңгеру; - физикалық шаманың формуласын жаза білу; - физикалық заңды ашу жолдарын білу;	8 ұпай
D	- таныс және стандартты емес жағдайларда мәселелерді шешу үшін ғылыми ақпаратты қолдану; - ақпаратты талдау, мұғалімнің көмегімен мәселені анықтау, зерттеу мақсатын қою, қорытынды жасау; - мұғалімнің көмегімен гипотезаны ұсыну; - қызметті бірлесіп жоспарлау және жоспарды өз бетінше сипаттау; - зерттеу әдістері мен тәсілдерін анықтау, теорияның салдарларын анықтай білу; - шаманың спецификалық қасиеттерін анықтай білу (векторлық, скалярлы); - физикалық заңдардың қолданылу шекарасын анықтау;	8 ұпай
E	- физикалық есептің жағдайын талдау, анықтамалық кестелерде табу және жазу қажет болған жағдайда тиісті бірліктерді пайдалана отырып, деректер; - өлшеу жүргізу; - бірліктерді СИ жүйесіне аудару; - схемалар, кестелер, графиктер түрінде деректерді ұйымдастыру; - деректерді салыстыру; - теорияның қолданылу шегін анықтау; - физикалық шаманы өлшеу тәсілдерін білу; - физикалық есептерді шешу үшін заңдарды қолдана білу;	8 ұпай

F	- физикалық аспаптардың мақсатын білу; - қандай құбылысты немесе заңды физикалық аспаптың әрекет ету негізіне жатқызғанын білу; - физикалық аспаптың принциптік сызбасын (аспаптың негізгі бөліктері, олардың тағайындалуы); - физикалық аспаптың әрекетін сипаттай білу; - физикалық аспапты пайдалану ережелерін білу; - зертханалық жабдықтарды пайдалану; - қауіпсіздік техникасы ережелерін сақтау; - сыныптастармен ынтымақтасу.	8 ұпай
Бар-лығы:		48 ұпай

7-кестеде өлшемдер бойынша қорытынды белгілерді ауыстыру шкаласы берілген:
Кесте 7

Пәндік топ	максималды балл							қорытынды баға			
	A	B	C	D	E	F	Барлығы	5	4	3	2
Физика	8	8	8	8	8	8	48	42-48	36-41	18-35	0-17

Оқу стандарты мен оқу бағдарламасының болуы мұғалімнің жұмыс формалары мен әдістеріне қарамастан, студенттердің дайындық деңгейіне қойылатын жалпы талаптарды орындауға тырысады. Осылайша, кез-келген бағалау қызметі оқытушының да, оқушының өзі де жаттығудың әр кезеңіндегі оқу материалының негізгі нүктелерінде жүзеге асырылады, оның дамуы оқыту курсының сәтті игерілгенін көрсетуі мүмкін.[Бешімбаева Қ.Е.]

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Беспалько, В.П. Элементы теории управления процессом обучения [Текст] / В.П. Беспалько. – М., 1971
2. Иродова, И.А., Пурышева Н.С. Основы дифференциации общеобразовательной подготовки в профессиональной школе: [На примере обучения физике]. [Текст] / И.А. Иродова, Н.С. Пурышева // Проф. образование. - 2000. - № 1. - С. 24-25
3. Иродова, И.А Хмельницкая, А.Ю. Модель процесса формирования оценочных умений школьников при обучении физике [Текст]: / А.Ю. Хмельницкая, И.А. Иродова // Ярославский педагогический вестник. Психолого-педагогические науки: научный журнал. – Ярославль: Изд-во ЯГПУ , 2013. – № 1. –Том II (Психолого-педагогические науки). – С.69-78 .
4. Кохановский, В.П. Философия и методология науки. [Текст] / В.П. Кохановский. – Ростов н/Д: «Феникс», 1999. – 576 с.
5. Фрадкин, Ф.А. Педология: мифы и действительность [Электронный ресурс] / Ф.А. Фрадкин //http://dugward.ru/library/pedagog/ushinskiy_chelovek2. html
6. Абекова Ж. А., Оралбаев А. Б. Технология критериального оценивания, методика ее применения в учебном процессе / Ж. А. Абекова, А. Б. Оралбаев // Международный журнал экспериментального образования. – 2016. – № 2 (часть 2) – С. 215-218
7. Адамова Ж.Ш.,Сүлейменов М.Б.,Тлеубай С.Т., Мукушева М.А. Оқу мақсаттарына жетуде жетістік критерийлерін құрастыру және қолдану. – Қарағанды, 2015.
8. Бешімбаева Қ.Е. Білім алушының тілдік құзыреттілігін жетілдірудегі критериалды бағалау жүйесі . Әдістемелік нұсқау,11-бет.
9. Мұғалімге арналған нұсқаулық «Оқыту үшін бағалау және оқуды бағалау», 55-бет, 107-бет

УДК: 378.4

Атем Маржан Нурланқызы
«Педагогика және психология» мамандығының
1 курс докторанты
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Құсайынов Асқарбек Қабыкенұлы
педагогика ғылымдарының докторы,
педагогика және білім беру менеджменті кафедрасының профессоры
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ОРТА БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ ҚҰРАУЫШТАРЫ (САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ)

Түйін. Бұл мақалада педагог кадрлардың кәсіби біліктілігі мен тәрбие мазмұны орта білім беру сапасын арттырудың негізгі құрауыштары ретінде сипатталып, білім беру жүйесі дамыған елдердегі тәжиребеге салыстырмалы талдау жасалды.

Түйінді сөздер: педагог кадрлар, кәсіби біліктілік, тәрбие, орта білім, білім сапасы.

Резюме. В данной статье описывается профессиональная квалификация учителей и содержание воспитания как основные компоненты повышения качества среднего образования, а также приводится сравнительный анализ опыта стран с развитыми системами образования.

Ключевые слова: педагогический состав, профессиональная квалификация, воспитание, среднее образование, качество образования.

Summary. This article describes the professional qualifications of teachers and the content of education as the main components of improving the quality of secondary education, and provides a comparative analysis of the experience of countries with developed education systems.

Keywords: teaching staff, professional qualification, education, secondary education, quality of education.

Орта білім сапасы қай кезде де өзектілігін жойған емес. Барлық білімнің негізі мектеп қабырғасында қаланатыны да баршаға белгілі. Сол себепті де педагогика тарихы мен жалпы білім беру тәжірибесінде ғалымдар үнемі осы сұрақтың жауабын іздеп, жас ұрпақты сапалы білімімен сусындатуды қалайды.

Біліктілік, квалификация — адамның белгілі бір білім жүйесін тәжірибеде пайдалана алу қабілеті. Адамның өзі таңдаған қызметінде өз білімін көтеріп, нені, қалай және не үшін үйренетінін алдын-ала айқындап, білікті маман болуға бағытталуы. Біліктілік ғылыми мекеме, кейбір кәсіпорын, өндіріс, т.б. жұмыс орындарында қызметкерлер мен жұмысшылардың жұмысқа қабілеттілік деңгейі ретінде белгіленеді. Мысалы, мектеп ұжымы педагог қызметкерлерді аттестациядан өткізіп, оларға лайықты Біліктілік деңгейлерін береді. Еңбек нарығындағы Біліктілік жұмысшылар мен қызметкерлерден кәсіптік білімдері мен дағдыларын тереңдетіп, олардың бәсекелесуге қабілетті болуын қажет етеді. Біліктілікке үнемі іздену, өзін-өзі жетілдіру арқылы жетуге болады. [«Қазақ энциклопедиясы» , 1998 жыл, II том]

Біліктілік әр мамандық саласы бойынша жіктеліп, сол мамандықтың білік, білік, дағдысына қарай ерекшеленеді. Солардың бірі педагог кадрлардың біліктілігі. Педагог кадрлардың біліктілігі ұстаздың педагогика саласындағы теориялық білімімен, әдістемелік құралымен, сабақ өткізу, ұйымдастырушылық, білім алушылардың қызығушылығын арттыру сынды педагогикалық шеберліктерінің көрсеткішімен анықталады.

Педагог кадрлардың біліктілігін арттыру – сабақ беру мен оқыту сапасын арттыру үшін жаңадан және бұрын алынған кәсіби білімін, іскерлігін, дағдысы мен құзыретін дамытуға, кеңейтуге, тереңдетуге және жетілдіруге мүмкіндік беретін кәсіби оқыту нысаны. [http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1600013420] Осы тұста педагог кадрлардың біліктіліктерін арттырып отырудың маңызы зор екенін атап өткен жөн. Себебі, білім беру, оқыту әлеуметтік әрі үздіксіз процесс. Ол үнемі динамикалық қозғалыста, даму үстінде болады. Сонымен қатар, әр кезеңге сай адамдардың тұлғалық ерекшеліктері, психологиялық өзгерістер, қоғам талабы, нарықтық сұраныстар тағы бар. Сол себепті де, қоғамда өз орнын таба алатын, өз ойын еркін жеткізе алатын, саналы, білімді жеке тұлға қалыптастыру үшін оған білім беретін мұғалімнің кәсіби біліктілігі шешуші рөлге ие.

Педагог кадрлардың кәсіби біліктілігі білім сапасын арттырудың негізгі құраушы бөлігі. Қай елде болмасын бұл үрдіске ерекше жауапкершілікпен, негізгі міндет ретінде қарайды. Қазіргі нарықтық қоғамды бәсекеге қабілеттілік маңызды критерийлердің бірі. Сонымен қатар, әлемдегі алдыңғы қа-

тарлы елдердің басым бөлігі білім беру жүйесінің де қарқынды дамығандығын, озық тәжірибелері мен халықаралық зерттеулердегі нәтижелері арқылы дәлелдеп келеді. Дәл сондай елдердің білім беру жүйесіне талдау жасап ондағы педагогтардың кәсіби біліктілігіне қояр талаптары мен ерекшеліктеріне, басымдықтарына тоқтала кетсек.

Оңтүстік Корея бәрімізге мәлім білім беру жүйесі дамыған елдердің бірі. Онда білім берудегі басымдықты бастауыш білімге бөледі, сәйкесінше кәсіби біліктілікті арттыратын курстарда әрдайым бастауыш пәні мұғаліміне орын табылады. Бұл тіпті мемлекеттік деңгейде бақылауға алынып, үкімет саясатымен негізделген. Олардың пікірінше бала негізгі білімді бастауыш сыныпта алады, және де білім сапасы мұғалімнің біліктілігіне тәуелді екенін түсінеді. Нәтижелі жұмыс жасайтын оқу орындарындағы негізгі стратегиялары педагог кадрларды іріктеудің тиімді механизмі және де оларға лайықты еңбекақы төлеу болып табылады. Олардың пікірінше, дәл осы стратегиялар педагогтың кәсіби қасиетіне орасан әсерін тигізеді.

Финляндиядағы жағдайға тоқталар болсақ, педагог кадрлердің кәсіби біліктілік сапасына қарасты төмендегідей ерекшеліктерін аңғара аламыз:

1. Академиялық жетістік;
2. Қарым-қатынас жасау дағдысы;
3. Мұғалім болуға түрткі болған жағдай;
4. Жұмыс орнында жұмысқа тұруға арналған тест тапсырады;
5. Магистр дәрежесі міндетті;
6. Мектеп бағдарамасын бірігіп жоспарлау үшін күндізгі бос уақыт бөлінеді;
7. Болашақ оқытушыларды үлгерімі бойынша ең жақсы 10% мектеп түлектерін таңдап алады;

Тарқата айтар болсақ: болашақ педагогты іріктеу кезінде талапкердің мектептегі академиялық көрсеткіштері, білімділік деңгейі аса маңызды фактор екенін байқаймыз. Олардың бойында қарым-қатынас жасау дағдысы қалыптасқан болуы шарт. Мұғалімнің алдына бірнеше балалар келеді, олармен қоса ата-ана, ұстаздар ұжымы тағы бар. Яғни, мұғалім әлеуметтік маңызды тұлға. Ол қоғамды қалыптастырушы, әрі ондағы белсенді рөлге ие. Сол себепті де адамдармен жағымды қарым-қатынас орнату, мұғалімнің кәсіби біліктілігін арттыра түспек. Мұғалімдікке өтініш білдірушілер дәл осы мамандықты не үшін таңдағанын да жазуы қажет. Мұның да сыры түсінікті. Педагогика туралы ғалымдар арасында әлі күнге дейін ғылым ба, әлде өнер ме деген пікірталас жойылған жоқ. Осыны ескере келе, атадан балаға мұра болып қалған, тұқым-қуалаушылық арқылы берілген кәсіп ретінде қарастырсақ та, немесе жеке өмірлік көзқарас пен тәжірибесі негізінде таңдалған мамандық болса да, болашақ ұстаздың мамандықты өз еркімен таңдауы, бұл қадамның саналы жасалуы, оның ынталы болуы мен мамандықты жан-тәнімен қалауы болашақта жақсы ұстаздың қалыптасуына әсер етеді деп есептейді. Педагогтарды даярлайтын жоғары оқу орнына мектептің ең үздік білімгерлерінің 10% түлегі таңдалып алынса да, олар жұмысқа тұрарда міндетті түрде тест тапсырады. Сонымен қатар, мектепте мұғалім болу үшін Финляндияда магистр дәрежесінің болуы міндеттелген. Мұғалімдердің жұмыс барысында кәсіби біліктілігін арттыру мақсатында өзге әріптестерімен тәжірибе алмасып, мектеп бағдарламасын бірігіп жоспарлау үшін күндізгі бос уақыттарын бөлу қарастырылған.

Білім беру жүйесі дамыған, алдыңғы қатарлы елдердің бірі **Сингапурде** де педагог кадрлердің кәсіби біліктілігіне ерекше назар аударады. Болашақ мұғалімдерге академиялық талап күшейтілген. Қатаң іріктеуден өткен мұғалімге жыл сайын 100 сағаттық кәсіби біліктілікті арттыру курсынан өту міндеттелген. Сонымен қатар, жұмыс тәжірибесі мен жетістіктері негізінде аға мұғалімдер мен шебер мұғалімдер тағайындалады. Оар өз кезегінде қарамағындағы мұғалімдердің кәсіби өсуіне көмектеседі.

Ғылым мен білім қарыштап дамып, технологияның қарқынды дамуына үлес қосып отырған **Жапония елінде** болашақ мүғалімдердің бойында бірінші кезекте практикалық дағды қалыптастырады. Бірінші жыл жұмыс істейтін мұғалімдерге қарқынды даярлаудың міндетті бағдарламасы енгізілген. Педагогтарды даярлайтын оқу орындарының қарамағында орта білім беретін мектептер бола тұра, студенттер теория мен тәжірибені ұштастыра отырып білім алса да жаңа мұғалімге бірінші жылы аптасына екі күн жеке тәлімгер беріледі. Тәлімгерден білмегенін үйреніп, кеңес алуға жағдай жасалған. Мұның бәрі мұғалімдерге қолдау көрсету үшін ұйымдастырылады. Яғни, тәлімгерлікті ұйымдастыра отырып, жас маманға демеу көрсетеді, жұмыс орнына, кәсіби әрекетке ерте бейімделуіне жол ашады. Оқу мәдениеті «сабақты оқып білу» қағидаты негізінде құрылады.

Шанхайда мұғалімдер арасында ынтымақтастық жоғары деңгейде орнаған. Кәсіби біліктілікті шыңдауда тәжірибе алмасудың көмегіне жүгінеді. Әр семестр бойына әріптесінің кем дегенде 8 сабағына қатысу және де ашық сабақтар өткізу талап етіледі. Мұның бәрі мұғалімдердің бір-бірімен ынтымақта болуына, бір-бірімен ақылдасуына, білім алмасуына, әдістемелік қорын байытуға жол ашары сөзсіз.

Англияда да мұғалімдер арасындағы ынтымақтастыққа баса назар аударады. Сонымен қатар, тәжірибелі мұғалімдерге тәлімгерлік жұмысқа көп уақыт бөлу үшін толық емес жүктеме беріледі. Олар жүктемесі аз болғандықтан, барынша қарамағындағы әріптесіне қолдау көрсетіп, білгенін үйретуге көмектеседі. Осылайша бір-бірін қайта білімдендіру арқылы кәсіби біліктіліктерін шыңдап отырады.

Дамыған елдердің көпшілігінде мұғалім болу үшін жоғары оқу орнына түсудің өзі қиын, әрі үлкен еңбек. Сонымен қатар, әр елдің тәжірибесі түрліше мұғалім еңбегін бағалау мен біліктілігін арттыруды талап етеді. Мысалы, **Литвада** Білім министрлігінің жоғары білім стандарттарын енгізгеніне байланысты, сәйкесінше оқу және дидактикалық әдебиеттер дайындалды. Жаңа оқу жоспары бойынша жұмыс жасау үшін оқушылар да, мұғалімдер де дағдылар мен біліктіліктерін арттыруы тиіс болды. Сол кезден бастап мұғалімдерді сертификаттау енгізілген. Мұғалімдердің кәсіби деңгейін жұмысқа тұру кезінде де, іс барысында да бағалау дұрыс деп табылған бұл елде міндетті сертификаттау жаңа оқу жоспарына қажетті шара ретінде қабылданды да, литвалық педагогтар біліктіліктің жоғары деңгейін көрсету қызметте өсуін қамтамасыз ететіндіктен бұл шешімді әділетті деп есептеді.

Гонконгта мұғалімдердің ынтасын арттыру мақсатында жұмсақтық таныту әдісі қолданылады. Олар мұғалімдерге сену арқылы, олардың қызметте біліктілігін арттыруға өздері ынталы болатынын жорамалдайды. Кәсіби біліктілікті арттыру мақсатында әр мұғалім жылына 3-4 ашық сабақ өтуі тиіс, сонымен қатар ынтымақтаса жұмыс жасау енгізілген. Осылайша мұғалімдер кәсіби білігін шыңдап отырады.

Польшада біліктілікті көтеру мұғалімнің өз еркіне қалдырылған. Бұл елде жұмысқа тұру кезінде де, іс барысында да бақылау жүргізбейді, алайда жүйелі түрде сендіру, ынталандыру әдістері қолданылады. Осы арқылы педагогтардың біліктілігін арттыруға септігін тигізеді.

Білім саласы бойынша дамыған елдерге талдау жүргізу барысында **Азия өңіріндегі** елдерге тән педагог кадрлардың кәсіби біліктілігін арттыруда қолданылатын әдістерін топтастырдық: ең алдымен бұл елдерде мұғалім мамандығының жоғары әлеуметтік және құқықтық мәртебесіне көңіл бөлінеді. [А.Қ. Құсайынов., 2013. 196б.] Педагогикалық жоғары оқу орындарында даярлауға лайық талапкерлерді іріктеу жүйесі қалыптасқан. Сонымен қатар, жоғары оқу орындарында студенттерді даярлау сапасына баса назар аударылады. Мұғалім қызметіне алынатын кандидаттарды іріктеу жүйесі құрастырылып, мұғалім біліктілігін көтерудің тиімді, әрі алуан түрлі жүйесі қалыптасқан. Педагогикалық қызмет сапасын бағалау мен арттыру да назардан тыс қалмаған. Мұғалім еңбегіне мемлекеттік қолдау көрсетіліп отырады және ынталандыру жүйесі іске қосылған. Мемлекеттің білім саласындағы кадр саясаты маңызды орын алады.

Ал педагог кадрлардың кәсіби біліктілігінің маңызын талдай келе, жалпы жүлдегер елдерге тоқталар болсақ: педагог кадрлардың біліктілік сапасын арттыру болашақ мұғалімді іріктеу барысынан басталады. Яғни, талапкер бойында:

- ✓ тіл және математикалық сауаттылықтың жоғары деңгейі;
- ✓ қарым-қатынас жасау дағдысы;
- ✓ оқуға дайын болу;
- ✓ оқытуға ынталы болу сияқты қасиеттері болуы тиіс.

Мұғалімдерге бір-бірінен үйренуге жағдай жасалған, бірігіп жұмыс жасайды, сабақты бірге жоспарлайды, бір-бірінің сыныптарына барады, көмектеседі. Ынтымақтастық іс-әрекеті арқылы педагог кадрлардың біліктілігін арттырып, жоғары нәтиже көрсетіп отыр.

Білім беру сапасын арттырудағы тағы бір маңызды құрауыштардың бірі болып табылатын тәрбие жүйесіне келер болсақ, **Тәрбие**, тәлім-тәрбие – жеке тұлғаның адамдық бейнесін, ұнамды мінез-құлқын қалыптастырып, өмірге бейімдеу мақсатында жүргізілетін жүйелі процесс. Бесік тәрбиесі, балдырған тәрбиесі, өрен тәрбиесі, жасөспірім тәрбиесі, жастар тәрбиесі бір-бірімен жалғасып, өз ерекшеліктерімен жүзеге асырылады. Тәрбиенің мақсаты адам бойында ізгілік, адамгершілік қасиеттерін және тіршілікке қажетті дағдыларды қалыптастыру болып табылады. [Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: профессор Е. Арын . 2006. - 482 б. 6]

Қазіргі кезеңдегі білім берудің өзекті мәселелерінің бірі - жас ұрпаққа ұлттық патриотизмді қалыптастырып, адамгершілік - рухани тәрбие беру. Бала тәрбиесінің алғашқы қазығы - туған ұясы. Әрбір бала қандай да болмасын бір міндетті орындау үшін, өзіндік ерекше жағдайлар жасалады. Мәселен, бойында ұнамды әдеттер, сүйіспеншілік, үлкендер еңбегін құрметтеу, сондай - ақ ұйымшылдық, жауапкершілік, парыздың сезімі сияқты қасиеттер, патриоттық сезімдер жайлы мағлұматтар т. б. қалыптасады.

Мектепке дейінгі жаста балаларды адамгершілікке тәрбиелеудің негізгі міндеттері мына жайлармен түйінделеді: ізгілік бастамасымен тәрбиелеу, балалар мен үлкендер арасындағы саналы қарым - қатынас тәрбиелеу, балалар мен үлкендер арасындағы саналы қарым - қатынас тұрмыстың қарапайым ережелерін орындау кеңпейілдік, қайырымдылық, жақын адамдарға қамқорлықпен қарау және т. б.

Білім беру әрдайым тәрбиемен қатар жүреді. Себебі, тәрбиесіз білімнің, білімсіз тәрбиенің айқын нәтиже бермесі айқын. Білім әрдайым адамдық қасиеттермен өрнектелгенде, тәрбие обьективті, ғылыми біліммен көмкерілгенде ғана адам жеке тұлға болып, қоғамда өз орнын таба алады. Сол себепті де білім беру жүйесінің сапасы білім беру ұйымындағы тәрбие үдерісінің ұйымдастырылуымен де тығыз байланысты. Маңызды құрауыш ретінде рухани-адамгершілік және патриоттық тәрбие беру сапасы еліміздің білім беру жүйесінің дамуына септігін тигізері анық. Ендеше әлем бойынша дамыған елдердегі тәрбие мәселесіне көз жүгіртсек.

Оңтүстік Кореяда балаларды тәрбиелеу әр отбасының маңызды міндеті болып саналады. Ұлттық ерекшеліктерінің бірі болып табылатын

ерекше балажандылық, балаға деген сүйіспеншілік бұл елдің халқының бала тәрбиесіне ерекше көңіл бөлуіне әкеледі. Балаларын жақсы көріп, мектеп жасына дейін еркелетіп, айтқанын екі етпей, еркін тәрбиелеп жүріп, мектеп жасына келгенде тәрбие стилін орынды өзгерте алу халықтың басты тәрбиедегі жетістігі десек те болады. Мектепке барғаннан баласына жауапкершілікті, ұстазға деген үлкен құрмет пен сыйластықты, тәртіпке бағыну мен ұқыптылықты ұғындыра бастайды. Отбасындағы тәртіптің қатал болғаны соншалық, бұл елде бастауышта бір сыныпта оқитын 50-60 баланы оқыту, тыныштандырып тәрбиеге шақыру ұстаздарға еш қиындық тудырмайды. Мұғалім беделі ата-анасының тәрбиесі арқылы нығайтылғандықтан бұл ешқандай мәселе емес. Отбасылық тәрбие ұлттық тәрбиемен етене байланысып жатқан корейліктер үшін ұлттық тәрбиені бала бойына сіңіру парыз болып табылады. Ата-ананы сыйлау, үлкенді сыйлау тәрбиенің бастауы. Балаларын дәстүр негізінде тәрбиелейді. Осылайша бұл елдің тәрбие жүйесі туралы төмендегідей қорытынды жасауға болады:

1. Отбасы тәрбиесі;
2. Белгілі бір дәстүрде тәрбиелеу;
3. Өздігімен өмір сүруге тәрбиелеу;
4. Тәртіптілік және конформизм;
5. Мотивацияның жоғары деңгейі;
6. Мектеп және мұғалімге деген сыйластық.

Финляндияда білім беру сапасын жақсарту мақсатында тәрбие мен тәртіптің маңызды екенін әрбір ата-ана терең түсінеді. Сол себепті бұл елде ата-аналардың белсенділігі ерекше байқалады. Әр аптаның сәрсенбісінде ашық есіктер күніне келетін ата-аналар балаларының мінез-құлқы, мектептегі өзін ұстауы, мектептегі ахуал мен мектеп саясаты туралы, оқытушылары туралы толық ақпарат біліп отырады. Олар өз баласының білім сапасын бағалау жөнінде үш жақты әңгімеге араласа алады. Фин елінің мұғалімдерді таңдауда қатаң ережелерге сүйенетіндігі, тек кәсіби шыңдалған мамандар, магистр дәрежесі бар ғылыми білікті педагогтар екенін және де ата-аналар тарапынан белсенділікті ескере келе не үшін білім беру индексі бойынша Финляндияның тұрақты түрде бірінші орын алатындығының сырын ұғыну қиын емес секілді. Сонымен қатар, бұл ел еуропалық елдер арасында оқушылармен жұмыс жасайтын психологтар мен әлеуметтік қызметкерлер саны жөнінен бірінші орында. Бұл дегеніміз балалардың рухани жан дүниесіне, үнемі мативациялық деңгейінің артуы мен өзін-өзі тануына, психологиялық тұрғыда қолдау көрсетуге жағдай жасалғандығын білдіреді.

Сингапурда бастауыш білім нәтижесінде төмендегідей көрсеткіштер алынады:

1. Ойлай білу және өз ойын айта білу;
2. Айналасындағы заттарға қызығушылық таныту;
3. Жақсыны жаманнан айыра білу;
4. Достық қарым-қатынас орната білу;
5. Сингапурды жақсы көру;

Байқағаныңыздай, балаларға жастық шағынан рухани азық болар адамгершілік тәрбиені, жақсы мен жаманды, адамдармен достық қатынасты орната білуді жетілдіре отырып, маңызды тәрбиенің бөлігі ретінде патриоттық тәрбиені де сырт қалдырмайды. Өз елін, жерін сүюге баули отырып, патриот азамат болуға тәрбиелейді.

Жалпы білім беру мен оқыту барысында мектеп тәрбиесінде тәрбиенің барлық түрлері қамтылған. Сонымен қатар, адамзат денсаулығы болмаса еш жетістікке жетпесін де түсінеді. Балаларды дене тәрбиесіне үйрете отырып, оны жетілдіруге шақырады.

1. Тұқым қуалау арқылы берілген денсаулығы және оны жақсарту;
2. Адамгершілік және зияткерлік тәрбиесі;
3. Дене тәрбиесі;
4. Әлеуметтік және эстетикалық тәрбие;
5. Еңбек тәрбиесі;
6. Отбасылық құндылықтар;

Міне, осындай тәрбие процесіндегі ерекшеліктер білім сапасы бойынша алдыңғы қатарлы елдердің бірі болып табылатын Сингапурға тән.

Жапония еліне тоқталар болсақ, Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінде тәрбиенің негізі конфуцийлік ілімнен бастау алады. Бұл ілім бойынша тәбиенің бастапқы көрсеткіші ата-ананы сыйлау болып табылады, тәрбиенің негізі отбасында қаланады. Баланың алғашқы ұстазы – анасы болып табылады. Отбасы тәрбиесі негізінде ұлттық санасы қалыптасады. Ата-анасы мектеп өмірінің белсенді өкілі. Олар түрлі тапсырмалар орындауға қатысады, баланың білім алуы мен әлеуметтік тұлға болып қалыптасуында маңызды қызмет атқарады. Елдегі бастауыш мектептің мақсаты:

1. Өзін адаммын деп терең түсінетін;
2. Мәдениетті жалғастыратын, жасайтын, дамытатын;
3. Өзін Жапония азаматымын деп түсінетін;
4. Дені сау және белсенді бала тәрбиелеу.

Көріп отырғаныңыздай, бұл елде руханилық пен патриоттық тәрбиенің ұштасып отырғанын айқын аңғаруға болады. Ел идеологиясы академиялық көрсеткішке емес, адам, тұлға, азамат қалыптастыруға бағытталған. Үлкенді сыйлайтын, адам екенін түсінетін, өмір сүруге икемді, елін сүйетін, жауапкершілікті түсінетін, тәртіпке бағынатын, ұлттық құндылықтарды сақтайтын, міне мұның бәрі Жапондықтардың басты назарында. Мектепте оқытылатын пәндер жалаң, суық ғылым мен техниканы зерттеп, ұғындыруға емес, баланың шығармашылығын дамытуға, жан дүниесінің қалауына, эмоционалды дамуына, құрдастарымен қарым-қатынас орнатуға, жеке әдеттерін қалыптастыруға, гигиена мен дене тәрбиесіне бағытталған. Теориялық білім үшін

жылдап оқытудың орнына, аз уақытта қолданушы ретіндегі нақтылы дағдыларды қалыптастыруды жөн көреді. Пәндердің арасында адамгершілік тәрбиесі, үй шаруашылығы деген пәндер бар. Бұл пәндер бастауыш сыныпта емес, негізгі білім барысында оқытылады, яғни 5-12 сынып аралығында. Эмоционалды бет-бейнесін қалыптастыратын пәндер 70%-ды құрайды. Қоршаған ортаны қорғап, өмірдің әр сәтінен ләззат алуға, әдемілікті көруге баулитын бұл елде эстетикалық тәрбиенің де орны зор. Осылайша өзімен үйлесімділікте өмір сүруге тәрбиелейтін бұл елдің тек тәрбие емес білім сапасының көрсеткіші артып, көш бастап отыр.

Білім сапасы жағынан алдыңғы орынды иеленіп отырған Азия өңірінің елдерінде:

1. Ұлттық басымдылықтарды сақтауға;
2. Дәстүрлі мәдениетін сақтауға;
3. Дәстүрлі құндылықтары мен бағдарын сақтауға;
4. Шығармашыл;
5. Бірегей ойлайтын;
6. Үйлесімді және рухани бай жеке тұлғаны тәрбиелеуге бағытталған тәрбие үдерісі қалыптасқан деп қорытындылауға болады.

Жоғарыда аталған білім беру жүйесінің маңызды құрауыштары білім беру саласындағы жүлдегер елдердің тәжірибесінде жүйелі қолға алынып, күнделікті педагогикалық үрдістің ажырамас бөлігіне айналғанын көріп отырмыз. Шетелдік тәжірибе қашанда белгілі бір үрдіс жөнінде жан-жақты ақпарат алып, саралап талдауға, қажеттісін өз еліміздің тәжірибесіне икемдеуге бағытталады. Сол себепті де, салыстырмалы талдау мен салыстырмалы педагогиканың да өзектілігі артып отыр. Қорытынды шығару қашанда өзіміздің еншімізде. Ең бастысы, еліміздің білім беру жүйесін дамытуға дұрыс жол таңдап, ұтымды өзгеріс енгізу. Білім әрқашан да ізденістен туындайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 жыл, ISBN 5-89800-123-9, II том
2. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1600013420
3. Әлемдегі және Қазақстандағы білім берудің сапасы / А.Қ. Құсайынов. – Алматы, 2013. – 196б.

Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Педагогика / О 74 Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын - Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ. 2006. - 482 б. ISBN 9965-808-85-6

УДК 37(574)

Arynova Bakyt Aytukyzy
candidate of ped. sciences,
associated-professor of Pedagogy and Education Department,
Al-Farabi Kazakh National University

Yessenamanova Karlygash Medeubaevna
PhD student of Pedagogy and Education Department,
Al-Farabi Kazakh National University

MORAL EDUCATION OF STUDENT YOUTH IN TERMS OF "RUHANI ZHANGYRU"

Түйін. Мақалада студент жастардың рухани-адамгершілік тәрбиесін дамыту мәселесі қарастырылады. Жастардың қоғамдық-әлеуметтік топ және біздің еліміздің өркендеуіне үлес қосатын болашақ маман ретіндегі рөлі туралы айтылады. Студент жастарды қазіргі рухани жаңғыру жағдайындағы адамгершілікке тәрбиелеуде қазақ ойшылдарының асыл мұраларының орны ерекше екендігі дәйектеледі. Мақаланың мазмұнын Әбу Насыр әл-Фараби, Жүсіп Баласағұни, Махмұт Қашқари, Ахмед Йүгінеки және Асан Қайғы сияқты дала даналарының еңбектерінде айтылған тәрбиелік мәнді ойпікірлер құрайды. Сонымен қатар студент жастардың адамгершілік тәрбиесіне негіз болған қазақ ағартушылары мен ғалымдардың рухани мұраларының адам тәрбиесіндегі орны туралы сөз қозғалады.Мақаланың практикалық бағыты ретінде автор «әл-Фараби атындағы ҚазҰУ студенті оқуға тиіс 100 кітап» атты жобасы бойынша өткізілген іс-шараларға тоқталып, жоғары оқу орындарында оқитын студент жастардың адамгершілік тәрбиесінде көркем әдебиеттің, кітап оқудың қаншалықты маңызды екендігін сипаттайды.

Түйінді сөздер: қазақ ойшылдары, студент жастар, рухани-адамгершілік тәрбиесі, білім мазмұны, болашақ маман.

Резюме. В данной статье рассматриваются проблемы духовно-нравственного воспитания студенческой молодежи. Раскрывается роль молодежи как общественно-социальная группа и будущий специалист, который внесет большой вклад на процветание нашей страны. Обоснуется место наследии мыслителей Великой степи в воспитании студенческой молодежи к нравственности в условиях духовного возрождения. Основу статьи составляет мысли которые были заложены в трудах великих мудрецов казахского народа как Абу Насыр Аль-Фараби, Юсуп Баласагуни, Махмут Кашкари, Ахмед Йугинеки и Асан Кайгы. А также говорится о трудах казахских просветителей и ученых которые легли на основу нравственного воспитания студенческой молодежи.Практическую часть статьи автор связывает с проектом «100 книг, который должен прочитать студент КазНУ», а также дает характеристику художественной литературе и значению чтения книг. В целом мероприятия которые проводились в рамках этого проекта способствуют духовно-нравственному воспитанию студенческой молодежи.

Ключевые слова: казахские мыслители, студенческая молодежь, духовно- нравственное воспитание, содержание образования, будущий специалист.

Summary. This article considers the problems of spiritual and moral education of students. It reveals the role of youth as a social group and a future specialist who will make a great contribution to the prosperity of our country. The article discusses the place of the legacy of thinkers of the Great Steppe in educating students to morality under conditions of spiritual revival. The article focuses on the thoughts that were laid in the writings of the great sages of the Kazakh people like Abu Nassir Al-Farabi, Yusuf Balasaguni, Mahmud Kashkari, Ahmed Yugineki and Asan Kaygi. It also talks about the works of Kazakh enlighteners and scientists who formed the basis of the students' moral education. The practical part of the article is devoted to the project "student must – read 100 books of KazNU ", and also gives an idea about literature and significant reading books. In general, the events were held in the framework of this project would foster the development of the students`spiritual and moral education.

Keywords: Kazakh thinkers, student youth, spiritual and moral education, the content of education, future specialist.

Introduction. Raising the students' thinking, intellectual abilities, spiritual and moral values, creative abilities, professional competences and personal potential of students in higher education institutions is one of the main tasks in preparing future specialists. Undoubtedly, the prosperous future of each country pursuing civilization is in the hands of a morally young person who is educated, businesslike, talented in culture, fluent in digital literacy, eager to learn world languages

and educated by our ancestors. For more than a quarter of a century of independence our youth has become a core of educational process in the Message of the Head of the state to the people of Kazakhstan, such documents as "Mangilik El", "Nation's plan 100 concrete steps", "Orientation to the future: spiritual modernization". [Nazarbayev N.A., 2017].

The announcement of the 2019 Year of Youth emphasizes the role of youth in the life society. The Law on State Youth Policy of the Republic of Kazakhstan states: "Youth is a successor to the development of the state, the successor to the continuation of life, the continuation of the future and the path to the welfare of our ancestors in the future. The purpose of the state youth policy is to create conditions for the spiritual, cultural, educational, professional and physical development of young people, their participation in decision-making processes, their successful socialization and their potentialization for the further development of the country." [The Law of the Republic of Kazakhstan on State Youth Policy: February 9, 2015].

The main part. One of mankind's most precious dreams is to raise a moral generation that will continue to live in harmony with the spiritual values of our people. Spiritual education is a component of general humanistic education that is conducive to the development of the human order and the ability to conduct one's life in a positive manner. Spiritual and moral education of youth, in the end, begins with the life experience of the people, national values, and thus has a pedagogical character. That is why the noble heritage of the thinkers of the Great Steppe is very important in the moral education of students in the context of modern spiritual revival.

Speaking of the great steppe thinkers, we would like to mention the name of the world-renowned scholar and historian, Abu Nasr al-Farabi, whose 1150-year anniversary of UNESCO is celebrated this year. The scientist thought of reasonableness in explaining the meaning of upbringing, and called the upbringing of adults and young people "great adults." Al-Farabi philosophically, psychologically and socially defined the three concepts of "science" - "knowledge" - "upbringing" and defined their personality-forming meaning. "Without knowledge morals will not flourish and without knowledge one will not be able to recognize the best qualities of another. There is no great success without bringing up the soul. When the science and knowledge goes within, spiritual well-being can be only achieved then. The one who cannot correct his behavior does not have access to the science of truth"-, he stated the fundamentals of spiritual and moral upbringing. His treatises states, "The attitudes of a Merciful City," "The ways of Happiness," and the "Statesman citations," the thinker related to the humanism that has been haunting the human beings for centuries and continues throughout its life. Substantially characterizing the dual nature of man's noble qualities in behavior, actions, ethics, and habits, it logically demonstrates that they evolve, not in their natural origin. Abu Nasr al-Farabi describes good and bad traits in humans as a measure of their intelligence and calls them the norms of behavior based on their moral qualities. [Abu Nasr al-Farabi. Selected Treatises. Almaty, 2009.]. Al-Farabi, in his thoughts on the meaning of human life and the ways to achieve happiness, said: "If the goal of human life is to achieve the highest happiness, then a person must know what happiness is and make it his goal and strive for it. Then he must know what he needs to do to be happy and act on it. The essence of happiness is in rationality, in the ability of each person to set a good goal

in the voluntary change of behavior and actions for the benefit of the people"

reveals the virtuous nature of the path to happiness. Happiness, then, is limited to the ability to set goals, and the goal is directly related to a person's energy and willpower. The philosopher-scientist, who understood a man as a creature who lived with society and could not act outside of society, classified the moral qualities that should be found in each person, and gave the following innate structurally :

- perfect, physically good-looking ; (this refers to the concept of "charisma")
- perfect understanding of the spoken word, substantiation and reasoning;
- to stabilize memory of what you heard and saw;
- ingenuity, intelligence, skills, common sense;
- to understand the style of speech, to be able to express opinions;
- desire for knowledge, is willing to explore and know the world, be industrious;
- calmness, self-regulation in all cases;
- constant reference to the truth and facts, avoidance of lies;
- respect for justice, honor and dignity;
- to be satisfied, beware of bad things, not interested in wealth ;
- to avoid stubbornness, to be able to have a good humane relationship;
- to be brave and courageous, not knowing fear and timidity.

The great philosopher concludes that a person who is able to combine these twelve qualities, not only

governs himself, but also acquires leadership qualities that govern the state.

Analyzing the spiritual and moral values described in the works of a great thinker, we conclude that the power of al-Farabi's writings

is that he interprets the essence of human life through kindness, good doings, contentment, and good behavior. A Farabi scholar who researched Al-Farabi's life and works, A. Mashanov, described him as a "scholar who had gained knowledge, but not the wealth," and he stated that the thinker emphasized firstly knowledge in the world of values. [Mashanov A., 1970]. Clearly, that opinion has a lot of encouragement for today's young people who choose materially more than spiritual values.

In the educational history of the great steppe thinkers, we can point out the scientist-encyclopedist, outstanding poet J. Balasaguni, who was well- known throughout the East. His work "Kutty Bilik" is based on various socially significant rules and laws, customs, culture and other issues in terms of the requirements of its age, which reflects spiritual heritage. This poem covers spiritual humanism, morality, upbringing, citations, sayings, commandment, as the philosophical, psychological and pedagogical masterpiece. In the poem "Kutty Bilik", the poet reflects on the power mind, the benefits of education in human life, the role of science in the development of mankind.The meaning of such concepts as morality, spiritual and moral qualities as well as nobility, kindness and friendship was clearly identified in the poem, which clearly shows the role of general education and human self-education. J.Balasaguni highly appraised the human qualities of humanity, proving that a person can only be respected through his "humanity". Undoubtedly the content of his mentioned works about family, marriage, parent- child relationship moral commandments are based on moral and spiritual education. One of the great steppe thinkers Mahmut Kashkari in his interpretation dictionary"Diuani lugat at- turk" targeted to explain dignity, love, morality values, the unity of human and world, individual and world, soul and body, the spirit and the heart. The dictionary mentions the principles of morality, upbringing, commandment, and humanism. Ahmed Yuguneki is one of those who is remembered forever. The spiritual power of moral education is seen in the work of the thinker, entitled The "Code of Moral Education", which is appraised as the "Gift of Truth".

A. Yuguneki in his philosophical and ethical work called people for generosity, humility, and kindness and revealed the social significance of moral values. Moreover, A. Yuguneki considered people could change their life through good behaviour and he also mentioned to bring up open- minded, sociable, cultural, well- bred humane personality that would be the primary responsibility of the parents. The sayings and honorable words of the poet are understood as moral ideas that help to identify the person. We can find another deep root in our history in the writings of the great personality of the 12th century, Khoja Ahmed Yassawi. In his work "Diuani khikmet" ("The Book of Wisdom"), he connected the spiritual values with the development of social life and summarized the rules of human upbringing.

The poet- thinker mentioned such qualities as calmness, modesty, satisfying, and commandment are specific to a pure, mature person. Relevant aspects of the word and deed of In the works of Khoja Ahmed Yassawi, people should be patient, patience, have the ability to define right and wrong deeds, the avoid and prevention of ignorance, cravings, materialism are considered to be the most important thing in today youth education. [Aben E., 2001].

Asan Kaigy was one of the Kazakh thinkers who left his traces with his poems, terme and lifestyle aphorisms, which were addressed, in the spiritual culture of the Kazakh people, world perspectives, and morality thoughts of people. His spirituality is rooted in the depths of suffering, including the feeling of human deep sorrow. He was known by the name of the seeker of eternal happy place "Zheruiyk", who had searched a cozy settlement that would only benefit mankind.Thus, it is important to say that the educational value of Asan Kaigy's human thoughts, such as improving life, doing good things, and caring, always remains a spiritual nourishment.The issues of upbringing on the principles of morality was reflected in the spiritual heritage of zhyrau, which beautifully described the centuries of our people's lives. The zhyrau-poets Kaztugan, Dospambet, Shalkiyz poems are models of morality that called people for kindness avoided them worst deeds, appraised the friendship, criticized the betray and other bad deeds. In the heritage of Aktamberdy zhyrau, Bukhar-Zhyrau, Dulat Babatayuli, Shortanbay Kanayuli, who dreamed of a happy life of people, and looked forward to the unity and solidarity of people, the unity of the country brings the youth to patriotism and high spirit. Suyunbay Aronuly, who defined putting against the qualities of the good person and the shortcomings of the bad person, he appreciated the moral and human qualitites in his works there is struggle, fighting and civilian paphos is predominant, like Makhambet Utemisuli and others are the basis of precious heritage of spiritual upbringing and moral education of youth. In the history of the Great Steppe there were well-known outstanding people with their moral ideas, Tole bi, Kazybek bi and Aiteke bi, who have become symbols of unity of the country, justice and wisdom, they are recognized as the keys to wisdom that enrich the soul and spiritual world of young people.

We`d like also to name Chokan Valikhanov who played the great role in the spiritual life of the Kazakh people of the 19th century. He discovered his peoples` customs and traditions, social life, the human relationship and its` differences, religious views, moral qualities and made significant contribution to the development of science and

education. His "About the Islam", "The Kazakh Chronicle", myths, legends, poems, proverbs, puzzled poems and other works are considered to be spiritual heritage of the people who honored the humanity and morality. It is undoubtful that great educator Ibrai Altynsarin, who paid great attention to the upbringing of the kazakh youth as a moral, good-natured, honest and hard-working citizen, certainly he had made great contribution to educate kazakh children.

We consider Abai, a national pride, a thinker who has given valuable thoughts about youth education. The spiritual world of Abai is the main object of his research about a human morality. He pursued the man behavior and the moral upbringing throughout his life. Abai's great ideas on moral education of young people can be found in any of his poems and quotes. In the spiritual and cultural life of the Kazakh people in the late nineteenth century and early twentieth century, one of the major figures after Abai, Shakarim Kudayberdiev`s the main theme and content of poems and translations made influence on the issues of moral philosophy and culture, social environment, and education of future generations.

The twentieth century in classical literature, Akhmet Baitursynov encouraged his people to study, art, education and preached morals, culture, in his turn Zhusupbek Aimautov laid the foundations of national upbringing in literature and his pedagogical and psychological works. Magzhan Zhumabayev scientifically substantiated the need for upbringing of the child in personality, "every educator`s instrument is education of the nation, because every nation has its own old traditional way of educating children, every educator is definitely obliged to bring up with the national education" and he for the first time introduced the concept of " national upbringing "in his "Pedagogics" textbook. [Zhumabayev M., 1992]

The ideas expressed in the spiritual heritage of the Kazakh intelligence, at all times, will remain the core of the moral education. The national trait that reflected in M. Auezov's epic "The Path of Abai" which describes the unity of the Kazakh people and the content of the classic works of the twentieth century has shown the national identity and upbringing of the Kazakh people. Today, in the 21st century the liberal literature of an independent, sovereign country has begun to bring for future generation the nourishing literature, the spiritual and moral upbringing and the creativity. Thus, we might say that the cultivation of spiritual values and national heritage can be formed through the reading literature by today's youth. Gabit Musrepov was a prominent kazakh writer, and public figure, said: "A book is a spiritual commandment passed from previous generations to later generations. If we gave up reading a book, we would stop thinking."[Musrepov G., 1997].

Conclusion. Today, the whole community, all educational institutions, attaches great importance to this event. For example, the 2012 Al-Farabi Kazakh National University project, "100 books to be read by a KazNU student," was organized as the message to encourage students to read and targeted the reading skills. This project plays a key role in the preparation of professionals with deep knowledge of the history, culture, spiritual values of the country, high creative potential, high culture and modern society. Rector of KazNU, academician Galym Mutanov emphasized: "A person must study all his life". This is the first start. The list of these books will be expanded. Our goal is to make a student of KazNU read hundreds of books over four years to make it his / her civic duty. This is the advantage that distinguishes students from other universities. This is the aimed project called "100 books to read by all KazNU students". This is a great spiritual project. "It is fact that each university is proud of its alumni, if our trained staff is immersed in the spiritual world, they will definitely be great specialists", emphasizes the need for the project. [www.massget.r]

Within the framework of the project "100 books to be read by a student of KazNU" a list of 100 books is presented. The list includes classic works of the Kazakh people and world literature. By teaching literature in Kazakh, Russian and English languages, our University realizes to educate and respect the culture of the Kazakh people and other nationalities. In particular, students of the specialties "Pedagogy and Psychology" and "Social pedagogy and self-cognition", trained at the Department of Pedagogy and Educational Management of the Faculty of Philosophy and Political Sciences together with the group advisers hold meetings, discussions, literary evenings, trainings. Such events help students to connect their intellectual and cognitive abilities with the reader, and ultimately their spiritual regeneration.

Abai's quotes and selected poems, "Ush Anyk" by M. Kudayberdyuly, M. Auezov's "The path of Abai", "Nomads" by Esenberlin, B. B. Momyshuly's "The Flying Nest" Sh. Aitmatov's "White Ship", "Ulpan" by G.Musrepov; "Akbilek" by Zh.Aimautov, Dostoevsky's "Crime and Punishment", "The Master and Margarita" by Bulgakov, M. Makatayev's Selected works, Hemingway's "The old man and the sea", "Alasapyran" by M. Magauin, "Urker" by A. Kekilbayev, Shukshin's "The red cover", Nurzhekeyev's "One Regret, One Hope" and students can select literature by themselves to organize the events, clubs, round tables. [Arynova B.A., 2017.].

It is fact that the entitled list will be supplemented with the books in the framework of the 1150th anniversary of al-Farabi and the 175th anniversary of the genius Abai, and organized events will be included in the curatorial hours dedicated to their

life and work will certainly enrich the spiritual world of students. Likewise, the New Humanitarian Education program in the context of the "Spiritual regeneration" program. Translation of the first 18 books under the state project "100 new textbooks in the Kazakh language" and today the introduction into the educational process of al-Farabi KazNU also allows the University students to use world textbooks.

In conclusion, the moral nature of the genius ideas expressed in the works of the thinkers of the Great Steppe, the spiritual and moral depth, are the values that underlie the moral education of student youth in modern higher education institutions in the context of "spiritual regeneration".The students' understanding of the revival of spiritual culture in their interest and respect for national heritage inspires a sense of pride in their people. This is why the moral ideas of the thinkers of the Great Steppe are so important in the formation of the youth and their personality.

REFERENCES:

1. Nazarbayev N.A. "Focusing on the Future: Spiritual Revival" Akorda, 2017
2. The Law of the Republic of Kazakhstan on State Youth Policy: February 9, 2015.
3. Abu Nasr al-Farabi. Selected Treatises. Almaty, "Arys", 2009.
4. Mashanov A. Abu Nasr al-Farabi, Almaty: «Zhazushi»,1970.
5. Aben E. Steppe geniuses. Almaty: Kazakhstan Institute of Development, 2001.
6. Zhumabayev M. Pedagogy. - Almaty, 1992
7. Musrepov G. The diary. - Almaty: Ana tili, 1997
8. Internet Sources www.massget.r
9. Arynova B.A. The role of national literary heritage in enhancing the reader's interest in students. International Symposium on 'Reading Nation in the World of Reading', June 26-27, 2017, Astana, 2017.

ӘОЖ: 372.8:74

БАЙБАТШАЕВА АЙДАЙҚЫЗ ЕРКІНБЕККЫЗЫ
Кәсіптік оқыту және бейнелеу өнері кафедрасының меңгерушісі,
педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,

УЗАХОВА АЙНАКУЛ СЛАМҚЫЗЫ
педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы,
Кәсіптік оқыту және бейнелеу өнері кафедрасы,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,

САИПОВ АМАНГЕЛДІ
Кәсіптік оқыту кафедрасының профессоры,
педагогика ғылымдарының докторы, профессор,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

КӨРКЕМ ЕҢБЕК ЖӘНЕ СЫЗУ ПӘНІ МҰҒАЛІМДЕРІН ДАЯРЛАУДАҒЫ КЕҢ АУҚЫМДЫ ДАҒДЫЛАРДЫ ДАМЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Мақалада болашақ көркем еңбек және сызу мұғалімдерін кең ауқымды дағдыларды игерумен қатар тұлғалық қасиеттердің дамуына ықпал ететін мәселелер жағдайында даярлау қарастырылады. «Кең ауқымды дағды» ұғымына талдаулар жасалып, оқушылардың мектепте де мектепті бітіргеннен кейін де табысты болуының кепілі болатын мәселелер ескерілді. Екінші жағынан білім саласын жаңартылған бағдарлама бойынша толғандыратын сұрақтар және білім беру үдерісіне енгізілген идеялар мен ақпараттар талқыланды.

Түйінді сөздер: кең ауқымды дағдылар, дамыту, ақпараттық компьютерлік технология, цифрлық білім ресурстары, білім бағдарламасы.

Резюме. В статье рассматриваются проблемы подготовки будущих учителей художественного труда и черчения, способствующих развитию личностных качеств в приобретении широкого спектра навыков. Термин «широкие навыки» был проанализирован для решения проблем, которые обеспечат успех учащихся в школе и после школы. С другой стороны, рассматриваются вопросы, поднятые в обновленном учебном плане, а также идеи и информация, включенные в образовательный процесс.

Ключевые слова: широкие навыки, развитие, компьютерные информационные технологии, цифровые образовательные ресурсы, образовательные программы.

Summary. The article discusses the problems of training future teachers of art and drawing, contributing to the development of personal qualities in acquiring a wide range of skills. The term "broad skills" has been analyzed to solve problems that will ensure student success in and after school. On the other hand, the issues raised in the updated curriculum, as well as ideas and information included in the educational process are considered.

Keywords: broad skills, development, computer information technology, digital educational resources, educational programs

КІРІСПЕ

Қазіргі таңда жоғары оқу орындарындағы білім бағдарламалары білім беру құндылықтарының өзара байланысы мен өзара шарттылығына негізделген тәрбиелеу мен оқытудың біртұтастығы қағидатын және нақты пәнді оқыту мақсаттарының жүйесі бар жоғары оқу орындарын бітіргеннен кейін нәтижелерін іске асыруға мүмкіндік беретіндей талаппен дайындалды. 2019-2020 оқу жылында әзірленген Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті «Кәсіптік оқыту және бейнелеу өнері» кафедрасында педагогикалық ғылымдар саласы бойынша 6В01404 «Көркем еңбек және сызу мұғалімдерін даярлау» мамандығының білім беру бағдарламасы жалпы дамудың пәндік мамандандырылған мұғалімдерін даярлау бағыты студенттердің кең ауқымды дағдыларын қалыптасуына

бағытталған. Бұдан жоғары оқу орындары мен мектеп үдерісінің өзара байланысы байқалады. Себебі мектептің оқу бағдарламаларының мазмұны да оқушылардың кең ауқымды дағдыларын қалыптастыруға бағытталған.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Кең ауқымды дағдыларды оқушылардың оқу жетістіктерінің, мектептің оқу тәжірибесінде де, болашақта да бітіргеннен кейінгі жетістіктерінің кілті деп тұжырымдайды [Пошаев Дәнебек Қолдасұлы, және басқалар. 2019, 6. 110-114].

Білімді шығармашылық тұрғыда қолдану, сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмысымен айналысу, ақпараттық компьютерлік технологияны пайдалану, топпен және жеке дара жұмыс істей алу, мәселелерді шешу, шешімдер қабылдау алу кең ауқымды дағдылар болып табылады [Жубауова Жанар Рзабекқызы, 2017, 6.14-16]. Сондықтан оқу жұмысының сапасы мұғалімнің оқушылардың оқу әрекетін дұрыс ұйымдастыра білуіне, оның тиімділігін жетілдіре білуіне байланысты.

«Көркем еңбек және сызу мұғалімдерін даярлау» білім беру бағдарламасының ерекшелігі: Білім беру бағдарламасы қойылған мақсаттарды, күтілетін нәтижелерді, білім беру процесін жүзеге асыру жағдайлары мен технологияларын, бітірушінің берілген бағыттағы дайындығының сапасын бағалауды іске асыру жолдарын және оқу жұмыс жоспарының мазмұнын айқындайды.

Білім бағдарламасы бойынша оқу нәтижелері: Осы білім бағдарламасын табысты аяқтағаннан кейін студенттер төмендегі қабілеттерге ие болуы тиіс:

1 – көркем еңбек және сызуды оқыту мазмұнындағы ақпараттарды визуализациялау идеяларына негізделген көркемдік білімі мен түсініктерін көрсетеді;

2 – берілген ақпаратқа сүйене отырып оларға сыни тұрғыдан қарау және жүйелі ойлау негізінде білімін практикада қолданады;

3 – танымдық және жалпы мәдениет концепциялары негізінде мәселелерді шешу жолдарын талдайды;

4 – көркем еңбек және сызуды оқытудың нақты өмірдегі орны мен рөлін дәйектейді;

5 – көркем еңбек және сызуды оқытуда, бұйымдарды конструкциялауда, модельдеуде және жобалауда оқушының дизайнерлік қабілеттерін арттыру мақсатында АКТ-ны пайдалану арқылы оқу үдерісін ұйымдастырады;

6 – инновациялық технологияларды оқытудың мақсат-міндеттеріне және оқушылардың дара ерекшеліктеріне сәйкес қолданады;

7 – критериалды бағалаудың, диагностикалаудың, қысқа мерзімді сабақ жоспарын жасаудың технологияларын пайдаланады;

8 – тұлғааралық қарым-қатынаста коммуникативтілігін, командада жұмыс істеу дағдыларын және ақпараттық мәдениетінкөрсетеді;

9 – оқушының тұлғалық дамуын қалыптастыруда, өмір бойы білім алуда пәнаралық білімді интеграциялай біледі;

10 – технологияларды қолдану мен инклюзивті білім беру тәжірибесінде, даулы жағдайларда туындаған проблемаларды шешудің креативтілігін бағалайды. Бұл көрсетілген оқу нәтижелері көркем еңбек және сызу мұғалімдерін даярлауда оқытылатын 29 пәннің қысқаша сипаттамасында негізге алынды. Мысал ретінде *Сәндік қолданбалы өнер негіздері I (қыздар) пәнін алып қарастырайық:* Көркем еңбек және сызуды оқыту мазмұнындағы сәндік қолданбалы өнер түрлері, ұлттық нақыштар, өрнектер, батик, гжель, хохлама, қазақ халқының ұлттық ою-өрнегі, көркем күйдіру, композиция құрастыруға қажетті материалдары жайлы білімдері қарастырылады. Өнер туындыларын жоба жұмыстарының практикалық бөлімінде қолдану, мәдениет концепциялары негізінде мәселелерді шешу жолдарын талдау, коммуникативтілік, ақпараттық мәдениетін көрсету, критериалды бағалау сипатталады.

2. Дизайн және технология негіздері (сала бойынша) I 1.Технология және техника негіздері (ұлдар). Көркем еңбек және сызуды оқытуда ағашты және темірді қол аспаптармен өңдеу тәсілдерінде АКТ-ны пайдалану, ағаштың темірдің қасиеттері, құрамы, құрылысы, бұйымдарды ішкі және сыртқы контур арқылы көркем аралау, саздан, сымнан бұйымдар жасау, музыкалық аспаптарды жобалау қарастырылады. Техникадағы пәнаралық білімді интеграциялай білуі, технологиялық операцияларды практикада қолдану, дизайнерлік қабілеттерін арттыру, критериалды бағалау сипатталады.

3. Көркем еңбекті оқыту әдістемесі (сала бойынша). Көркем еңбек және сызуды оқыту мазмұнындағы визуалды өнер, дизайн және технология, сәндік қолданбалы шығармашылық, үй, тамақтану мәдениеті бөлімдерін оқыту әдістері, критериалды бағалау, кері байланысты ұйымдастыру, табиғи ресурстарды пайдалану, диагностикалау, қысқа мерзімді сабақ жоспар дайындау, педагогикалық практикада қолдану қарастырылады. Инновациялық технологияларды оқытудың мақсат-міндеттеріне, оқушылардың дара ерекшеліктеріне сәйкес қолдану, сыни тұрғыдан бағалау, цифрлық білім ресурстарын пайдалану сипатталады.

Бұдан болашақ маманның оқу үдерісінде шығармашылықпен ойлауы, диагностикалауы, қабілетінің дамуы, сыни бағалау, білуі мен танымдық белсенділігін арттыруы – оқытушылар қауымын толғандырмай қоймайды. Себебі жоғарыда берілген үш пәннің екеуінде практикалық іс-әрекет көбірек жүреді. Сонымен қатар топ студенттері әртүрлі аудандардан, ауылдан және қаладан келгендер. Білім деңгейлері де әртүрлі.

Жоғары оқу орындарының оқыту үдерісі

дәріс, семинар, практикалық, зертханалық сабақтар болып бөлінетіндіктен тапсырмалар да әртүрлі етіп беріледі. Мысалы: жеке тапсырмалар, шығармашылық тапсырмалар, презентация, практикалық сабақтарды қорғау. Білім алушыларға өзіндік жұмыстарында пәнінің оқу жұмыс бағдарламасында (syllabus) жаңа тақырыптар мазмұнына сәйкес тапсырмаларды нақты негіздеуге мүмкіндік туады. Осы сәтте оқытушы-студент арасында диалог өрбиді. Осы сәттерде студентке еркін өз ойын, сенімді дәлеледер айтуын, сөйлеу шеберлігін қалыптастыруға мүмкіндік болады.

Сабақ кезеңдерінің өзара байланысы мен логикалық бірізділігін сақтау, студенттердің кең ауқымды дағдыларын дамыту мақсатында тапсырмалар мен қатар сұрақтар жүйесін дайындау тиімді болуда. Себебі әрбір айтылған жауап аргументтерге немесе дәлелдерге негізделеді. Осы орайда білімалушының еркін өз ойын білдіруі, сенімді дәлелдер айтуы, тіл байлығы, сөйлеу шеберлігі де қалыптасады. Бұл оқытушыға әр тапсырмаға берілген балл арқылы студенттің оқу нәтижесі мен білім сапасын бағалауға мүмкіндік береді. Десекте, практикалық сабақтар мен тапсырмалар студенттің сабақты түсіну дәрежесін бағалауға бағытталады.

Теориялық сабақтарда білім алушыларды тек сұрақтарға жауаптармен шектемей, кей жағдайда олардың өздерін жоғарыда аталған сұрақтарды қоя білуге үйрету маңыздырақ болады. Себебі сұрақ қоя білген адам сыни ойлана біледі. Осы тұрғыда болашақ мамандарға сұрақтар қою техникасын меңгерткеніміз дұрыс болады. Үш немесе одан да көп дағдыны алу сабақтың мақсатына жетуге, қажетті дағдыларды терең қалыптастыруға мүмкіндік бермей, оқушыларда тұрақсыз білім қалыптастыруы мүмкін.

Кең ауқымды дағдылар негіздерін меңгерген білім алушы тұлғасының үйлесімді қалыптасуы мен дамуына қолайлы білім беру кеңістігін жасаудың бірден-бір жолы төменде берілген саралау түрлерін тиімді таңдай алу. Топ студенттерін саралау жұмысының жалпы ортақ қабылданған тәсілін ұсынып отырмыз.

Қазіргі таңда берілген тапсырмаларға критерий арқылы бағалау талаптары қойылуда. Бұл студенттің оқытушыға деген өкпе назын кемітеді. Критерий студенттің сабаққа деген белсенділігін арттыруға, сабақтан қалмауына, кешігіп келмеуіне мүмкіндік береді. Мысалы «Материалды өңдеу технология» (қыздар үшін) пәнінен технологиялық карта жасауға (10 бал) дайындалған критерийге тоқталып өтейік (1-кесте).

1 кесте
Балы 10

№	Практикалық сабақтың орындалу реттілігі	Критерий	
		max	min
1	киім бөлшектерін сабақ конспектісін пайдалана отырып, техникалық шарттарға, технологиялық талаптарға сай үлгі бойынша өз бетінше пішуді білуі	2	1
2	киім бөлшектерін тігін машинасында өңдеудің технологиялық ерекшеліктерін жоғары деңгейде меңгеруі	2	1
3	технологиялық тігістерді сапалы, технологиялық талаптарға сай орындауы	2	1
4	тапсырмаларды қатесіз, нормативте белгіленген уақытта орындауы	2	1
5	өзінің технологиялық ұстанымын нақты дәлелдей алуы	2	1
Қорытынды балы		10	5

Осы секілді жеке тапсырма, шығармашылық жұмыс, презентация жасау талаптары бойынша білімгерлердің өзіндік жұмыстарына критерий жасалды.

Жеке тапсырма - студенттің тапсырманың сабақтың мазмұнын мақсатында өз идеясын тақырыпқа сәйкес қолданады, тапсырмаларды өз бетінше орындауы, өзінің технологиялық ұстанымын нақты дәлелдей алады (10 бал).

Технологиялық карта жасау - бұйымның өңделу реттілігін бірізділікпен, теориялық және графикалық түрде сауатты бейнелейды, сызбаларды түсінеді, талдайды, қажет болған жағдайда білімін қолданады. Әртүрлі формадағы ақпараттармен жұмыс жасауды, ақпараттың қасиетерін толық меңгерген (10 бал).

Шығармашылық жұмыс – студенттердің топтасып, шығармашылық сипатта берілген тапсырмалардан өзінің жаңашылдығымен, өзгешелігімен ерекшеленетін өнім алу қабілетінің, білім мен біліктіліктің, мотивінің болуы (10 бал).

Презентация - бір тапсырманы өз түсінігі, пайымдауы бойынша және иллюстрация негізінде мәлімдеу (10 бал).

Практикалық сабақтағы белсенділігі (10 бал).

«Материалды өңдеу технология» пәні бойынша ағымдық бақылау барысында ол төмендегіше көрініс табады:

1) Практикалық жұмыстарды қорғау семестрде 6 рет

2) Шығармашылық жұмыс семестрде 2 рет
3) Презентацияны қорғау семестрде 2 рет
4) Жеке тапсырма (БӨЖ): семестрде 3 тапсырма беріледі.

Әр пән бойынша дайындалған талаптар «Univer» жүйесіне семестр басында жүктеледі. Бұл студенттердің өздеріне жүктелген тапсырмаларды алдын – ала білім отыруына мүмкіндік туғызады. Өз бетінше жұмыс істеу жауапкершілікті тудырады, дегенімен жеке отырған білім алушы өз ойын жұпта талқылап, бөліссе ғана сыни тұрғыдан ойлауы қалыптасады. Жалғыз отырған оқушының білім игеру деңгейінің төмендігіде оқытушы тарапынан кей жағдайда ескерусіз қалады.

Мотивациясы төмен білім алушы өзара бірлесіп жұмыс жүргізгенде өз ойына ой қосып, білімі мен дәлелі кеңейіп, сабаққа деген қызығушылығы арттады. Сондықтанда кейбір тапсырмаларды екеуара беруге де болады. Әр білім алушының пікірі құнды, ойын айтуға мүмкіндік жасалады, танымдық белсенділігі мен қабілеті ашылады, өз ойымен бөліседі, білімдерін толықтырады, ақпараттық және коммуникативтік құзыреттілігі арттады.

Мектеп жағдайында жаңартылған білім беру бағдарламасына шолу жүргізу - әдістерді тиімді пайдалану, педагогикалық тәсілдер мен критериалды бағалау жүйесін түсіндіру, ұзақ мерзімді жоспар, орта мерзімді жоспар, қысқа мерзімді жоспар жазу жолдарын үйрену.

Оқытушылардың еңбек етулері нәтижесінде мұғалімдер өзіне қажетті дүниені сапалы алуда және де сол білімді жүзеге асыру мақсатында, сапалы түрде қолдануда. Сол себепті жаңартылған бағдарлама бойынша мұғалім бағалаудың не екенін және қалай жүзеге асатындығын, критериалды бағалаудың қалай жүргізілуі керектігін түсініп үйренді. Спиральды білім беру дегеніміз не деген сұрақтарға жауаптарын ала алды. Яғни спиральды білім беру дегеніміз - тақырыптар әр түрлі деңгейлерде қайталанып отырады, кейде бір тоқсан аясында, кейде бірнеше тоқсанда; сонымен қатар тақырыптар әрбір келесі деңгейде алдыңғыға қарағанда анағұрлым тереңдетіліп оқытылуы тиіс; деңгей жоғарылаған сайын, тақырыптың күрделілігі артып отырады.

Ал, жоғары мектеп тақырыптары қайталанбайды, семестрде пәннің бір бөлімі толық аяқталады. Білім беру құзыреттілігі – білім беру қызметінде кәсіби білімді, білік пен дағдыны, мақсат қоюшылықты игеруге деген қызығушылық және білім беру қызметінде субъектілік пен креативтіліктің дамуына ынталылық, педагогикалық және әлеуметтік психологияның негіздерін қолдана білу қабілеті.

Оқушының арнамысын сыйламаған мұғалімді оқушы да сыйламайды, оқушыларына тәлімтәрбие бере алмайды. Мұғалімнің өз жұмысына ықылассыздығы, жүрдім-бардым қарауы оқушыға тікелей әсер етеді. Талап қоя білмейтін, оқу процесін ұйымдастыра алмаған мұғалім ешқандай нәтижеге қол жеткізе алмақ емес. Ал, жоғары оқу орындары осы мәселе орын алса, бір жағынан студенттің мамандыққа деген қызығушылығы төмендейді, екінші жағынан студенттің өзбетінше жұмыстар жүргізуі тиіс.

Мектеп жағдайында өз ісінің кәсіби маманы болу қай мамандықтың иесіне болсын қойылатын басты талап. Дәстүрлі мұғалім «жеткізуші», ал оқушы «қабылдап алушы» немесе мұғалім дайын піскен мәліметті беруші, ал оқушы оны дайын күйінде қабылдап алушы схемасы дәл қазіргі нарықтық бәсеке заманында мүлде тиімсіздігін көрсетті. Нарықтық бәсекелестік мектепке, мұғалімге қатысы жоқ деп ойлайтындар қателеседі. Мұғалім жалпы стандарттық талаптармен бірге, нағыз сыншы алдындағы оқушылардың талабы мен сынына төтеп бере алуы керек. Кәсіптік құзыреттілігі төмен мұғалімді балалардың өткір сынының өзі-ақ, оның кәсіби шеберлігін үнемі қажетті деңгейде ұстауы қажет екенін ұғындырады.

Ал, жоғары мектепте оқытушы бағыттаушы, болашақ маман орындаушы. Сол себептен оқытушы ғылыми жұмыстармен үнемі шұғылданып отырады. Әртүрлі интербелсенді әдіс-тәсілдерді қолданады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда кең ауқымды дағдыларды дамыту мәселелерін біз, жалпы білім беретін мектеп үдерісімен салыстырмалы түрде қарастырдық. Дегенмен бұл мәселені толығымен жүзеге асып жатыр деп айту да қиын. Жоғары оқу орынының талаптары бәрі бірдей мектептің оқу үдерісімен сәйкес келе бермейді. Соған қарамастан қоғам талаптарын жоғары мектеп пен жалпы білім беретін мектеп өзара байланыста жүзеге асыруы тиіс деп санаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. 6В01404 - «Көркем еңбек және сызу мұғалімдерін даярлау» бакалавр бойынша білім беру бағдарламасы. Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ. 2019. - 43 б.
2. Пошаев Д.Қ. және басқалар. Когнитивтіктен - әрекетке ауысу білім беруді жаңғырту факторы. // Қазақстанның ғылымы мен өмірі - Халықаралық ғылыми журнал: (Алматы), 2019, №12/3 б. 110-114.
3. Жубауова Ж.Р. Химия пәнінде оқушылардың кең ауқымды дағдыларын дамыту мәселелері. // Әдіскер жаршысы - Республикалық ғылыми-әдістемелік журнал, «Өрлеу» БАҰО» АҚ филиалы. (Қызылорда), 2017. №3 (53), б.14-16.
4. 2017-2018 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беретін ұйымдарында оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы Әдістемелік нұсқау хат. Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, Астана: 2017. – 340 б.

МРНТИ 14:35.19
ӘОЖ 378.147.88

Байдаулетова Тургын Турсыналиевна
6D010300 – «Педагогика және психология» мамандығының докторанты,
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан, Қазақстан

Рысбекова Айман Калышбаевна
п.ғ.к., доцент м.а.,
«Педагогикалық ғылымдар» кафедрасының меңгерушісі,
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан, Қазақстан

БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ҒЫЛЫМИ ҮЙІРМЕНІҢ РӨЛІ

Түйін. Мақалада авторлар әлеуметтік қарым-қатынас ұғымына тоқталған. Тақырып бойынша зерттеу жүргізген Ресейлік, Отандық ғалымдар сараланды. Әлеуметтік қарым-қатынасты құзыреттілігін қалыптастырудағы ғылыми үйірменің рөлі баса айтылды. Авторлар сөздері дәйекті болу үшін ХҚТУ жағдайында өз тәжірибелеріне сүйене отырып, болашақ тәрбиешілерге арналған «Жас маман» ғылыми үйірмесінің жұмысына тоқталған. Мақалада авторлар ғылыми үйірменің мақсат-міндеттеріне тоқталған, тақырыптық жоспары беріліп, қысқаша түрде жеткен жетістіктері баяндалған.

Түйінді сөздер: әлеуметтік қарым-қатынас, болашақ тәрбиеші, кәсіби маман даярлау, ғылыми үйірме, құзыреттілік, сөйлеу мәдениеті

Резюме. В статье авторы расскрывают понятие «социальные отношения», приводят российских и отечественных ученых проводивших исследования по данной научной проблеме. Обосновывается важность научного кружка в формировании компетентности социальных отношений будущих специалистов, для достоверности свох слов авторы приводят пример из личного опыта. Описывают цель и задачи, тематический-календарный план научного кружка «Жас маман» («Молодой специалист») для будущих воспитателей МКТУ, в конце кратко приводят результаты о достижениях проделанной работы.

Ключевые слова: социальные отношения, будущий воспитатель, подготовка профессионального специалиста, научный кружок, компетентность, культура речи

Summary. In the article, the authors considered the category of social relations. They bring Russian and domestic scientists studying on this issue. The importance of the scientific circle in the formation of the competence of social relations of future specialists is substantiated. For the authenticity of their words, the authors given an example from personal experience. They described the purpose and objectives, the thematic-calendar plan of the scientific club "Zhas Maman" ("Young Specialist"). They for future teachers of the IKTU, at the end they briefly presented the results on the achievements of the work done.

Keywords: social relations, future educator, training of a professional specialist, scientific club, competence, speech culture.

КІРІСПЕ

ЖОО-да білім алған кез-келген азамат өзінің студенттік жылдарын, өздерін оқытқан ұстаздарын, группаластарын ерекше сағынышпен, толғаныспен еске алады. Студенттік шақтағы қызықты әңгімелер, болған оқиғалар еріксіз сол кезеңге қайта апарып тастағандай болады. Демек, студенттік шақ таңдалған мамандық бойынша теориялық және практикалық білімдерді алу, жетілдіру кезеңі болумен қатар әлеуметтік қарым-қатынас орната білудің де тамаша кезеңі деуге болады. Сол себепті бүгінгі студент – ертеңгі маманның жұмыс ортасында ұжыммен бірігіп әрекет ете алуы үшін және әріптестерімен табысты жұмыс жасауы үшін ЖОО-да әлеуметтік қарым-қатынас құзыреттілігін дамытуға баса көңіл бөлу қажет деп есептейміз.

Көптеген зерттеулерді қарастыра келе, әлеуметтік қарым-қатынас болашақ мамандарды кәсіби даярлаудың және жеке тұлғаның дүниетанымын қалыптастырудың маңызды құралдарының бірі екеніне көзіміз жетті. Қарым-қатынас философия, экономика, әлеуметтану, психология, педагогика, филология сынды бірқатар ғылым салаларында қарастырылып, өзара әрекеттесу, байланыс орнату, пікір алмасу, комуникация орнату ұғымдарымен жақын мағынада қолданылады.

Әлеуметтік қарым-қатынас мәселесін зерттеумен шетелдік ғалымдар D.Umberson, J.K.Montez, L.Berkman, L.Breslow, D.Chapman, B.Brummet, J.B.Asendorf, S.Willpers, V.Amati, S. Meggiolaro, т.б.,

ал ресейлік ғалымдардан В.М.Бехтерев, М.С.Каган, А.Г.Асмолов, Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, Б.Ф.Ломов, В.Н.Мясищев, Б.Г.Ананьев, В.С.Мусина, Я.Л.Коломинский т.б. айналысса, Отандық ғалымдардан Б.И.Мұқанова, Ф.Ш.Оразбаева, Н.А.Асипова, Ш.Х.Т.Шерьязданова, Н.Қ.,-Тоқсанбаева, Н.Н.Хан, С.Т.Каргин, А.М.Құдиярова, А.Р.Ерментаева т.б. атауға болады.

Х.Т.Шерьязданова [*Шерьязданова Х.Т., 1999, 187 б.*] қарым-қатынасты жеке тұлғаның қалыпты психикалық дамуының шарты, оның (жеке тұлғаның) қажеттілігін қанағаттандыру құралы, басқа адамды бағалай отырып сол адамның өзі туралы бағасын айқындау мақсатында әрекеттесу процесі екенін дәйектеген. Сондай-ақ, қарым-қатынасты болашақ педагогтарды кәсіби дайындаудың негізі екенін алға тартады [*Шерьязданова Х.Т., 1999, 307 б*].

Н.Қ.Тоқсанбаева *[Тоқсанбаева Н.Қ., 2011, 15 б.]* **қ**арым-қатынасты адам өміріндегі көптеген рухани және материалдық құндылықтармен қоса ең жоғары қажеттіліктердің біріне жатқызады. Сондай-ақ, ғалым қарым-қатынас аясында әр адам өз пікірі мен мінез-құлқын өзгертеді, топтың өзге қатынасушыларымен бірлескен іс-әрекет ықпалымен түрлі сезімдерді бастан кешеді және ол ақпарат пен толғаныс алмасу нәтижесінде жүзеге асады деп түсіндіреді [*Тоқсанбаева Н.Қ. 2011*].

Орыс тіліндегі «отношение», «общение» сөздері де қазақ тілінде «қарым-қатынас» деп аударылғанын жиі кездестіруге болады, бірақ «отношения» - тұлға немесе топтар, таптар т.б. арасындағы байланыс дегенге, ал «общение» - араласу, пікір алмасу, пікірлесу дегенге жақындау. Көріп тұрғанымыздай, қарым-қатынасты байланыс орнату, пікір алмасу (коммуникация), эмоция алмасу (экспрессия), серіктесті қабылдау (перцепция) сияқты құбылыстардың жиынтығы ретінде қарастыруға болады. Ал, әлеуметтік қарым-қатынас – белгілі бір әлеуметтік топтардың (мамандық иелері, ұлт, ұйым т.б.) арасындағы күрделенген байланыс түрі. Біздің мақаламызда болашақ мамандар жайында сөз болатындықтан белгілі бір мамандық өкілдері арасындағы қарым-қатынас тұрғысынан қарастырамыз.

Педагогикалық әдебиеттерде «әлеуметтік құзыреттілік», «коммуникативті құзыреттілік» өз алдына жеке-жеке құзыреттілік болып бөлінген, бірақ қарым-қатынас тек коммуникациядан тұрмайды және коммуникативті құзыреттілік әдетте тіл білімдеріне көбірек қатысты болғандықтан «әлеуметтік қарым-қатынас құзыреттілігі» деп қарастыруды жөн санаймыз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Әлеуметтік қарым-қатынас құзыреттілігі күрделі әлеуметтік-психологиялық құбылыс ретінде білім алу, өзін-өзі жетілдіру, өзіндік санасезім қалыптастыру мен болашақ маманның әлеуметтік ортада өзін-өзі бағалауының құралы ретінде тұлғалық, кәсіби тұрғыда шыңдалуына әсер ететін жетекші фактор болып табылады. Әсіресе, «адам-адам» тобындағы педагогикалық мамандықтар (Мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеу», «Бастауыш мектепте оқыту мен тәрбиелеу», «Педагогика және психология», «Дефектология», «Өзін-өзі тану», «Әлеуметтік педагог» т.б.) үшін әлеуметтік қарым-қатынас құра білу, байланыс орнату, қарым-қатынас арқылы тәрбиеленушілерге әсер ету және оны құзыреттілік деңгейіне жеткізу аса маңызды.

Студенттердің сенімін қалыптастыру, болашақ кәсіби әрекетке даярлығын нығайтуда қоршаған ортасының – группаластарының, пән оқытушыларының, кураторының қарым-қатынасы үлкен рөл ойнайды. Теориялық білімі терең, бірақ әдістемелік жағынан осалдау немесе керісінше жағдайда болған студенттердің кемшілігін бетіне басып, өзіндік бағалауын төмендетіп, сенімін жоғалтып алмау үшін, керісінше оның бойындағы потенциалы мен ерік-күшін өзін-өзі жетілдіру мен шыңдауға жеткізуде педагогикалық-психологиялық тұрғыда қолдау көрсету қажет.

ЖОО оқытушылары тарапынан минусты плюсқа айналдыру үшін студенттің жеке басын сыйлау, құрмет көрсету, жетістіктеріне бірге қуанып, онымен «серіктестік» қарым-қатынас орнату оқыту-тәрбие үрдісін жандандырып, пәнге деген, мамандыққа деген қызығушылықты арттыра түсері сөзсіз. Тіптен, студент артық кетіп, қателескен шақта да педагогикалық әдептен аттамай, адамгершілік, моральдық принциптерге сәйкес қарым-қатынас жасау мақсатқа жеткізеді. Сондай-ақ студенттердің әлеуметтік ортасы, өз жолдастарымен жақсы қатынаста болуы олардың психологиялық және физиологиялық денсаулығына жақсы әсер етіп, өз статусын, беделін бекемдей түседі [*Amati V., Meggiolaro S., Rivellini G, Zaccarin S.*]. Қазіргі шақта интеллектуалды қабілеттерден гөрі эмоционалды интеллект, сәйкесінше әлеуметтік қабілет жоғары бағалануда. Кейде болашақ мамандардың жеке бас қасиеттері, ұжымда үйлесімді қарым-қатынас орната білу іскерлігі кәсіби мансапта жақсы нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Адам қоғамда, әлеуметтік ортада өмір сүретін тіршілік иесі болғандықтан, оның қабілетін немесе жеке бас қасиеттерін бағалайтын немесе теріске шығаратын ортасы болып табылады. Сол үшін студенттер өз ортасында барлық қарым-қатынас субъектілерінің (группаластар, ПОҚ, практикадағы ұстаз, тәрбиешілер, ата-аналар т.б.) «тілін тауып» өзін қалыптастыруы аса маңызды. Ал, ол ЖОО-да аудиторияда да, аудиториядан тыс уақытта да оқыту, тәрбиелеу процесінде де негізге алынуы тиіс.

Д.К.Успанова [*Успанова Д.К., 2018, 387 б.*] әлеуметтік институттардың ықпалы арқылы студенттердің жеке тұлғалық моральдық эталондарын, сезімдері мен түсініктерін, көзқарастарын қалыптастыру өте күрделі, жан-жақты үрдіс

екенін және ол арқылы студенттердң әлеуметтік, мәдени өмірі мен түрлі әлеуметтік рөлдерді игеруге ықпал ететіндігін баса айтады [*Успанова Д.К.. 2018*].

Түптеп келгенде оқыту, тәрбиелеу екі жақты процесс болғандықтан, оның астарында әлеуметтік байланыс, қарым-қатынас жатқанын түсіну қиын емес. Атақты психолог А.Н.Леонтьев сөзімен айтсақ, «кез-келген іс-әрекет қарым-қатынаспен бірлікте қарастырылады және қарым-қатынас орнатудың шарты болып табылады» [*Леонтьев А.Н.,2005, 152 б*]. Іс-әрекет мотивациялық-мағыналық қатынастан туындай отырып, адамның әлеуметтік позициясының өзгеруі оның айналасына деген қатынасына да өзгеріс енгізеді [*Асмолов А. Г.,2001.416 б*].

Әлеуметтік қарым-қатынас құбылысының тағы бір ерекше феномені – топ бір адамға және бір адам барлық топқа әсер етіп, «симбиоздық» бірлікте дамиды немесе құлдырайды. Осы сөзімізге тамаша бір мысал ретінде студенттерге мына бір мысалды келтіруге болады. Бұрынырақта бір қыз бала әкесіне өмірінде кездескен келеңсіз жайттарға шағым айтады. Сонда әкесі қызын тыңдап болған соң, оған сәбіз, жұмыртқа, кофені қайнатуды тапсырады. Қыз әке сөзін бұлжытпай орындайды, бұдан кейін әкесі қызынан не ұққанын сұрайды. Аң-таң болған қызына әкесі: «Өмірде барлығы біз ойлағандай емес. Әншейінде қатты, батыр болған адамдар қиыншылыққа ұшырағанда сәбізге ұқсап балбырап, бос болып қалса, ал жаны нәзік, сезімтал адамдар жұмыртқа сияқты батыл, өз-өзіне сенімді, мықты болып жатады. Ал, енді кейбіреулер келеңсіз жағдайлар, күтпеген өзгерістер келгенде, кофеге ұқсап өзі ғана өзгеріп қоймай, ортасын да өзгеріске ұшыратады», - деп шағын «экспериментінің» мәнін түсіндіреді.

Біздің айтпағымыз да осы, біз студенттерді кез-келген жағдайға бейім, мобильді етіп, өзгермелі жағдайда «өздерін», әсіресе өз позициясын жоғалтпауға үйретуіміз қажет. Әлеуметтік позицины жоғалту кейде адамның өзін-өзі жоғалту, құлдырау, фрустрация сияқты келеңсіз құбылыстарға әкеліп, адамның психикалық денсаулығына кері әсер етуі мүмкін екендігін ғалымдар дәлелдеп берді [7,8]. Кейде сабақ үстінде студенттерді бір-бірімен салыстыру, баға қоюда әділетсіздік таныту, оқытушы тарапынан студенттерді бөлу, жеке басына немесе имиджіне орынсыз сын айту студенттің ұнжырғасын түсіріп, депрессияға әкелуі мүмкін.

Әлеуметтік қарым-қатынас тек субординациядан тұрмайды, оның астарында тұлғаралық қарым-қатынас пен қабылдау бар. Студенттер өз оқытушыларынан үлгі алады, әр оқытушының өзіне, пәнге, студенттерге деген қатынасы, білімі, имиджі, мәдениеті, педагогикалық шеберлігі, бағалауы т.б. түгел «студенттік сараптамадан» өтеді. Әрине, барлық студентке оқытушы ұнамауы мүмкін, тіпті ол ұнауға міндетті де емес. Дәл сол сияқты студенттердің жеке идентификациясы бар екенін естен шығармау керек дегенді айтқымыз келеді. Оқытушылар сабақты бірсарынды, қызық емес формада түсіндірсе, өз білім алушыларына немқұрайды қараса, студенттермен кері байланыс, «жанды қарым-қатынас» орната алмайды. Нәтижесінде, пәнге деген, оқытушыға деген қарым-қатынас, қызығушылық төмендеп, тезірек емтихан тапсырып, пәннен де, оқытушыдан да тезірек құтылғысы келеді.

Аталмыш проблемаларды болдырмас үшін оқытушы өз пәніне қызықтыра білуі тиіс және студенттермен сабақтың әдіс-тәсілдерін түрлендіріп, АКТ қолданып өтсе, студенттер сабаққа тартылады, қызығушылық пайда болады. Бірақ, кейде керісінше жағдайлар да кездеседі, оқытушы өте сауатты, сабағы барлық талаптарға сай, бірақ студенттермен қарым-қатынасы формалды түрде ғана және студенттер мұны сезіп-біліп отырады. Оқыту-тәрбиелеу процесі сырт көзге оңай болып көрінгенмен оның психологиялық нәзік механизмдері өте көп.

Сондықтан, педагогикалық шеберлікпен қоса оқытушының жеке бас қасиеттері мен басқалармен байланыс орнату, ұйымдастыру қабілеттері де аса маңызды рөл ойнайды. Отандық ғалымдар А.Қ. Дүйсенбаев пен М.М. Шаштығарин арнайы ұйымдастырылған әдістемелік жұмыс мұғалімнің (оқытушының) жеке мүмкіндіктерін ескеріп құрылуы қажет екендігін ескертеді. Оқытушы біліктілікті арттыру жұмыстарына қатыса отырып, ұжымдық нормаларды меңгереді, өзін қызықтыратын мәселелерге жауап табатын болады деп есептейді [*Дүйсенбаев А.Қ., Шаштығарин М.М. //Қазақстанның ғылымы мен өмірі, 2018. №3 (58). – 33-36 б]*.

Бүгінгі ақпараттық коммуникациялық технологиялар дамыған жаһандану заманында әлеуметтік қарым-қатынас орнату жаңа форматқа ойысты. Бір жағынан, болашақ мамандардың гаджеттерді пайдаланып, техниканы игеруі, электронды нұсқада кітаптар оқып өз білімдерін жетілдіру мүмкіншілігі артқаны қуантқанымен, сол дүниелер олар үшін қаншалықты тиімді, өз мамандығына қатысы бар ма, ұзақ уақыт бойы әлеуметтік желілерде уақытты тиімсіз пайдалану арқылы виртуалды әлем мен шынайы әлемді алмастырып алған жоқ па деген проблемалық сұрақтар туындайды. Жастар арасында қарым-қатынасты әлеуметтік желіде сөйлесу, бір-біріне коментарий жазу, лайк басу деп түсінетіндер де бар. Әсіресе, бізді қынжылтатыны студенттердің әлеуметтік қарым-қатынас орнатуы екі сөздің басын құрай алмай, өз пікірін айтуға тосылу, көзбе-көз пікір алмасу қалып бара жатқан сыңайлы.

Осы аталған мәселелердің алдын алу мақсатында ғылыми үйірме жұмыстарының тигізер септігі мол деп санаймыз. Ғылыми үйірме аудиториядан тыс жұмыс түрі бола отырып, теория-

лық зерттеу, жеке қызығушылық бойынша зерттеу және практикалық жұмыстар жүргізуге, топтасып жұмыс істеп, студенттердің өзін-өзі көрсетуге, қабілеттерін шыңдауға мүмкіндік береді. Мамандық бойынша кәсіби пәндерді игерумен қатар ғылыми үйірмелер әлеуметтік-тұлғалық, академиялық, кәсіби құзыреттерін жетілдіре отырып, оқу-ақпараттық ресурстарды өз бетімен іздестіру, таным әдістерін меңгеру, аналитикалық ойлау қабілеттерін дамытады [*Наумов Г.Н., Городин В.Н..2014*].

И.Г.Евсеева [*Евсеева И.Г., 2016, 141 б.*] үйірменің қызметін үш деңгейде қызмет етеді деп есептейді:

1. стандартты деңгей (жеңілдетілген);
2. концептуалды (күрделенген);
3. концептуалды-жүйелік (дамытылған).

Сондай-ақ ғалым ғылыми үйірменің жұмыс бағыттарын жеке дамытушылық, ғылыми-зерттеушілік, шығармашылық, ұйымдастырушылық, эргономикалық деп жіктеп қарастырады [*Евсеева И.Г., 2016*].

Жасыратыны жоқ, бүгінде ғылыми үйірмелер ҒЗЖ айналысуға, зерттеушілік бағытқа басымдық беріп, студенттермен әлеуметтік байланыс орнату, олардың әлеуметтік-коммуникативтік құзыреттерін жетілдіру жағы көлеңкеде қалып қоятыны жасырын емес. Ал біз болсақ өз жұмысымызда проблеманы қою және оны шешуде студенттердің жетекшілік етуі мен креативті идеяларын ортаға салу, группаластармен және ПОҚ әлеуметтік қарым-қатынасын нығайтуына ерекше мән беруге мақсатында университетіміздің «Мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеу» мамандықтары (1-4 курс) студенттеріне арнап «Жас маман» ғылыми үйірмесі ұйымдастырдық.

Үйірме жұмысы студенттердің еркіндігі, қызығушылықтары, шығармашылық белсенділігіне негізделеді және болашақ тәрбиешілердің кәсіби қалыптасуына септігін тигізеді.

Үйірменің мақсаты – болашақ тәрбиешілердің адамаралық қарым-қатынас, әлеуметтік қарым-қатынас құзыреттілігін қалыптастыру және дамыту, кәсіби тұрғыда өзін-өзі дамыту мен жетілдіруге ықпал ету.

Үйірме міндеттері:

- топаралық қарым-қатынасты нығайту, топтың ауызбіршілігін нығайту, топтағы студенттердің өзара байланысын нығайта отырып «топтағы қатардағы студент» статусынан «дос, құрдас», «болашақ әріптес» статусына ауыстыруға ықпал ету, ПОҚ-н, әдіскерлермен тығыз байланыс құруға ықпал ету;

- дуалды білім алуда және практика кезінде жаңа ортада әлеуметтік қарым-қатынас құруда қобалжушылықтың алдын алу, өзгелермен байланысқа түсе білу және өз ойын анық, толық жеткізе білу дағдыларын жетілдіру. (*Ескерту*: аталмыш мамандық дуалды білім беру жүйесі бойынша оқытылады).

- оқытудың дәстүрлі емес әдіс-тәсілдері мен формалары арқылы студенттердің пәнге, мамандығына, болашақ қызметіне деген қатынасын айқындап, қызығушылығын арттыру, ғылыми ізденіс пен өзін-өзі дамытуға ықпал жасау;

- студенттерді толеранттылық пен өзге ұлттарға, өзгелерге деген құрмет сезімдеріне тәрбиелеу, жеке басты сыйлау, этика мен мораль нормаларын сақтауға үйрету;

- әлеуметтік статусына (ата-ана, әріптес, басшы, тәрбиеленуші, тәрбиеші т.б.) сәйкес барлық адамдармен үйлесімді қарым-қатынас құра білуге үйрету, қарым-қатынаста кездесетін даудамайлы (конфликт) жағдайдан шығуға үйрету;

Ғылыми үйірме жүргізуде оқытушының жеке бас қасиеттері мен аудиторияда өзін-өзі ұстау, субьект-субьект қатынасында өзін жоғарыдан төменге қараушы емес, бейресми жағдайда (сабақтан тыс) шынайыы достық қатынаста байланыс орнату арқылы өзара әсерлесуге дайын болуы тиіс.

Белгілі ғалым А.С.Қыдыршаев және Д.Төлегенова [*Қыдыршаев А.С., Төлегенова Д., 2007, 45 б.*] өзара әсер ету қалпындағы қарым-қатынас еш кедергісіз жүруі үшін төмендегідей кезеңдерден тұруы тиіс деп есептейді:

- байланыс орнату немесе танысу;
- қарым-қатынас жағдаятына ыңғайлану;
- қажетті мәселені талқылау;
- мәселені шешу;
- байланысты сәтімен аяқтау [*Қыдыршаев А., Төлегенова Д.. 2007, 72 б*].

Ғалымның пікірімен келісе отырып, ғылыми үйірме жүргізуде аталған алгоритмдерді ұстана отырып, шынайылық, ашықтық, сенімділік, педагогикалық қолдау көрсету принциптерін ұстандық.

Төмендегі кестеде «Жас маман» үйірме жұмысының тақырыптық-күнтізбелік жоспарын назарларыңызға ұсынып отырмыз:

Кесте 1. «Жас маман» үйірме жұмысының тақырыптық-күнтізбелік жоспары

№	Тақырыбы	Жұмыс мақсаты	Өткізілу формасы/ әдіс-тәсілдері	Өткізу мерзімі
1.	Мен неге тәрбиеші мамандығын таңдадым?	Студенттердің таңдаған мамандығы туралы пікірі, мамандық таңдаудағы мотивациясы анықталып, жеке құндылықтар жүйесін сараптау	эссе, педагогикалық шығарма	қыркүйек

2.	Сіздің қарым-қатынас құру стиліңіз	Арнайы психологиялық тесттер арқылы студенттердің жеке бас қасиеттері, психотиптері мен қарым-қатынас құру ерекшеліктері анықталады	психодиагностикалық тестер, педагогикалық жағдаяттарды талдау	қазан
3.	Дуалды білім беру жүйесі бізге несімен тиімді?	Білім беру жүйесіндегі өзгерістерге студенттердің көзқарастарын анықтау, әр нәрсенің тиімді жақтарын, әлсіз тұстарын талдау, өз бетімен ізденіс жұмыстарын жүргізуге үйрету	топаралық диспут, брейнсторминг, SWOT анализ жасау	қараша
4.	Жаңа ғасырдың жаңа тұрпатты педагогы	Топпен жұмыс істеу арқылы студенттердің шығармашылық қиялын дамыту, мамандықтағы идеалдарын тану	коллаж (постер) қорғау, дөңгелек үстел	желтоқсан
5.	Мен, сен және бүкіл әлем	Психологиялық тренинг арқылы топ, ПОҚ құрамындағы әлеуметтік қарым-қатынасты күшейту, байланыс нығайту көзделді	психологиялық тренинг, шеберлік сыныптар (мастер-класс)	қантар
6.	Тәрбиеші (мұғалім) мен бала арасындағы қарым-қатынас кино әлемінде	Студенттердің бойында мамандыққа деген сүйіспеншілікті ояту және нығайту мақсатында әсерлі фильмдер көріп, оны талдау, фильмдегі педагогикалық жағдаяттарды талдау	видеофильм көру («Менің атым Қожа», «100 баланың анасы», «История триумфа Рони Кларка», «Звездочки на Земле» т.б.), топаралық диспут	ақпан
7.	Отбасы – бала-бақша – ЖОО	СТО технологиялары арқылы «алтын үштікті» жан-жағынан талқылау, студенттердің экспресивті, әлеуметтік перцепция қабілеттерін жетілдіру	рөлдік ойындар, РАФТ әдісі	наурыз
8.	Қызметкер болуға дайынсыз ба?	Кәсіби ңбек жолын бастау, практика барысында кездескен қорқыныштарды жеңу, өзін-өзі дамытуға ықпал ету	іскерлік ойындар, тапсырмалар	сәуір
9.	Маман болу, адам болу мақсатым	Ғылыми үйірменің өткізілу кезінде жеткен жетістіктерге баға беру, студенттерді мадақтау және студенттерге өз іс-әрекеттерін талдату, рефлексияны дамыту	гносеологиялық ағаш, қорытынды отырыс	мамыр

Ғылыми үйірме жұмысының ең бір керемет артықшылығы студенттерді бейресми жағдайда зерттеуге мүмкіндік алдық. Аралық бақылау мен емтихан тапсыру міндеттелмейтіндіктен, баға қойылмайтындықтан олар өздерін еркін ұстады. Алғашында бірқатар қиыншылықтар орын алды, атап айтқанда: өз пікірін ортаға салғанда аудиторияның алдына шығып сөйлеуге қорқу, топтағы лидерлерден аса алмау, өз-өзіне деген сенімсіздік, өз пікірін ғана дұрыс деп санау т.б. Әрине, оның себебі үйірме жүргізудегі форматтың басқаша болуы, үйірмеде бейтаныс адамдардың қатысуы т.б. түсіндіруге болады. Бірақ аталмыш келеңсіздіктер студенттермен әлеуметтік қарым-қатынас құруда сенім білдіру, барынша олармен шынайы болып, достық принципіне құрылғадықтан, студенттердің потенциалын ашуға мол мүмкіндік алдық, өзіміз күткеннен де зор нәтижелерге қол жеткіздік. Студенттердің қиялы, шабыты, шығармашылығы, топтық жұмыс жасағанда серіктестігі мен бір-біріне қолдау көрсетіп, бір-бірін жігерлендіріп отыруы т.б. таң қалдырмай қоймады, бірнеше тамаша оқиғалардың куәсі болдық. Жинақталған материалдар бірнеше зерттеу жұмыстарына (мақала, оқу құралы, әдістемелік көмекші құралдар т.б.) азық болары сөзсіз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ғылыми үйірме жұмысын ұйымдастыру төмендегілерге қол жеткізуге мүмкіндік берді: біріншіден, теория мен практика арасындағы алшақтық анықталып, жоюға әрекет жасалынды, мамандығына деген сүйіспеншілігі артты, аздыкөпті педагогикалық тәжірибесі қалыптасты, өз қабілеттілігін жетілдіруге мүмкіндігі бар екендігін түсінді; екіншіден, өздерінің психикалық тұрғыдан қалыптасуына және де жұмысқа деген жауапкершілік сезімінің жоғарылуына әсер етті; үшіншіден, теориялық біліктіліктің практикалық нәтижеге жетуге маңыздылығын арттыруға және ынталануына себепші болды, практика барысында өздерін маман сезінді; төртіншіден, олардың коммуникативті дағдыларының қа-

лыптасуына және заманауи талаптарға сәйкес жұмыс істеуге, өз бетімен ізденіс жасауға бағыттады; бесіншіден, ПОҚ, группаластар арасында әлеуметтік қарым-қатынас нығайып, байланыс күшейе түсті.

Білім беру парадигмасының жеке тұлғаға бағытталуы, әр азаматтың бәсекеге қабілетті, жан-жақты жетілген маман болуы үшін оның талап-тілектерін, ерекшеліктерін ескере отырып қоғамның бірегей азаматын даярлау бүгінгі отандық білім беру жүйесінің жетекші идеясына айналды. Әр студент тек өз отбасы немесе тобының ғана емес, тұтас қоғамымыздың белсенді мүшесі екенін естен шығармауымыз қажет.

Сондықтан да, ЖОО-ғы әлеуметтік қарым-қатынастағы ең басты мәселе – студенттердің жеке басын сыйлап, тұлғалық құндылығын жоғалтпауға ықпал ету, шын мәнінде болашақтың тірегі болар өз ұлтының тірегі болар азамат екенін санасына құю.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Шерьязданова Х.Т. Психологические основы профессиональной подготовки педагогов дошкольного образования. Дисс. ... д-ра психол. наук. – Москва, 1999. – 307 с.
2. Тоқсанбаева Н.Қ. Қарым-қатынастың адам өміріндегі мәнін бірлескен іс-әрекет тұрғысынан қарау және оның бағыттары //ҚазҰУ Хабаршысы. Психология сериясы, 2011. №2 (37). – 15-19 б.
3. Amati V., Meggiolaro S., Rivellini G, Zaccarin S. Social relations and life satisfaction: the role of friends // Genus, 2018; 74(1): 7. Published online 2018 May 4. doi: 10.1186/s41118-018-0032-z. [Электрондық ресурс]. Қолжетімділік режимі: https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5937874/
4. Успанова Д.К. Методологические подходы к исследованию проблемы измерения духовно-нравственных качеств студенческой молодежи //Қазақстанның ғылымы мен өмірі, 2018. №3 (58). – 385-388 б.
5. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – Москва: Политиздат, 1975. – 135 с. – Москва: Академия, 2005. – 152 с.
6. Асмолов А. Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа. — М.: Смысл, 2001. — 416 с.
7. Umberson D., Montez J.K. Social relationships and health: a flashpoint for health policy //Journal of Health and Social Behavior, 2010;51 Suppl:S54-66. doi: 10.1177/0022146510383501 [Электрондық ресурс]. Қолжетімділік режимі: https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/20943583
8. Asendorf J.B., Willpers S. Personality effects on social relationships// Journal of Personality and Social Psychology, June 1998. 74(6):1531-1544. DOI: 10.1037/0022-3514.74.6.1531. Қолжетімділік режимі: https://www.researchgate.net/publication/232486422_Personality_effects_on_social_relationships
9. Дүйсенбаев А.Қ., Шаштығарин М.М. Студенттердің педагогикалық шеберлігін дамытудың танымдық негіздері //Қазақстанның ғылымы мен өмірі, 2018. №3 (58). – 33-35 б.
10. Наумов Г.Н., Городин В.Н. Роль студенческого научного кружка в формировании компетенций студентов по инфекционным болезням, эпидемиологии и микробиологии // Международный журнал экспериментального образования. – 2014. – № 10. – с. 222-224;
11. url: http://www.expeducation.ru/ru/article/view?id=6079
12. Евсеева И.Г. Роль научного кружка кафедры в формировании курсантами общекультурных и профессиональных компетенций //Международный научный журнал «Инновационная наука», 2016. - №7-8. – С. 140-143.
13. Қыдыршаев А., Төлегенова Д. Іскерлік шешендіктану қағидалары. – Орал, 2007. – 72 б.

УДК 517.968.7

Бакирова Эльмира Айнабековна
ф.-м.ғ.к., профессор м.а.
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ.

Агайдарова Айгерим Жаналикизи
Информатика мамандығының 2 курс магистранты
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ.,

АППРОКСИМАЦИЯЛАУШЫ ПАРАМЕТРІ БАР ИНТЕГРАЛДЫҚ ТЕҢДЕУЛЕР ЖҮЙЕСІ ҮШІН БАСҚАРУ ЕСЕБІНІҢ ШЕШІМІН ТАБУ

Түйін. Интегралдық-диф-ференциалдық теңдеулер жүйесі үшін сызықты екі нүктелі шеттік есеппен аппроксимацияланады. Алынған есепті шешу үшін параметрлеу әдісі қолданылады. Аппроксимацияланған есеп Фредгольм интегралдық-дифференциалдық теңдеулер жүйесі үшін арнайы Коши есебінен, шеттік шарты мен бөлу нүктелерінде шешімнің үздіксіздік шарттарынан тұратын пара-пар есепке келтіріледі. Параметрлерге қатысты алгебралық теңдеулер жүйесінің шешілімділігі терминінде аппроксимациялаушы есептің бірмәнді шешілімділігінің шарттары алынды.

Түйінді сөздер: параболалық тектес, интегралдық-дифференциалдық теңдеулер, сызықты шеттік есеп, параметрлеу әдісі

Резюме. Для интегрально-дифференциальных уравнений параболичес-кого типа (происхождения, рода) с параметрами изучается линейная краевая задача. С помощью дискретизации пространственной переменной для системы интегрально-дифференциальных уравнений с параметрами исследуемой задачи аппроксимируется с линейным двухточечным краем. Для решения полученной задачи используется метод параметризации. Аппроксимированная задача для системы интегрально-дифференциальных уравнений Фредгольма приводится к эквивалентной задаче состоящему из условий непрерывности решении краевых условий и точках разрыва за счет специальной задачи Коши. В терминах разрешимости системы алгебраических уравнений относительно параметров получены условия однозначного решения аппроксимирующей задачи.

Ключевые слова: интегрально-дифференциальные уравнения, параболического происхождения (типа, рода), линейная краевая задача, метод параметризации.

Summary. A linear boundary value problem is studied for integral-differential equations of parabolic type with parameters. Using the discretization of a spatial variable for a system of integral differential equations with parameters of the problem under study, it is approximated with a linear two-point edge. To solve the obtained problem, the parameterization method is used. The approximated problem for a system of Fredholm integral differential equations is presented to an equivalent problem consisting of continuity conditions, boundary conditions and discontinuity points due to a special Cauchy problem. In terms of the solvability of a system of algebraic equations with respect to parameters, the conditions for an unique solution of the approximating problem are gained.

Keywords: integral-differential equations, parabolic origin(type, provenience) linear boundary value problem, parametrization method

Параметрлері бар жәй дифференциалдық және интегралдық-дифференциалдық теңдеулер жүйесі үшін шеттік есептері мен параметрлерді идентификациялау есептері деп аталатын басқару есептері ақырғы онжылдықтарда көптеген зерттеулер жүргізілуде. Реакция-диффузиялық үдерістерді бейнелейтін модельдер параболалық тектес интегралдық-дифференциалдық теңдеулер үшін басқару есептеріне келтіріледі. Параболалық тектес интегралдық-дифференциалдық теңдеулермен бейнеленетін математикалық модельдердің параметрлерін идентификациялаудың сандық әдістерін қолдану үшін параметрлері бар есептердің шешімдерінің бар болуы, жалғыздығы және тұрақтылығы өте қажетті болып табылады. [В.Томе , И.Слоан, 1986, 10526, Канн Дж., және Ю.Лин, 1988, 187 б, Пани А., және Е.Петерсон, 1996, 10846, Лин Ю., 1998, 516, *Джанг Н., 1993, 1336, Яник Е., және Г.Файрьюзер, 1988, 785б* т.б.]

Бұл қарастырылып отырылған жұмыста параметрлері бар параболалық тектес интегралдық-дифференциалдық теңдеулер үшін сызықты шеттік есеп қарастырылды. Кеңістіктік айнымалыны дискретизациялау арқылы қарастырылып отырған есеп Фредгольм интегралдық-диффе-

ренциалдық теңдеулер жүйесі үшін параметрлері бар екі нүктелі шеттік есеппен аппроксимацияланады.

Қосымша параметрлерді қолдану арқылы алынған есеп Фредгольм интегралдық –дифференциалдық теңдеулер жүйесі үшін арнайы Коши есебінен, шеттік шарттардан және бөлу нүктелерде шешімнің үзіліссіздік ережелерінен тұратын пара-пар есепке айналдырылды. Фредгольм интегралдық-дифференциалдық теңдеулер жүйесі үшін арнайы Коши есебіне пара-пар интегралдық теңдеуді және интегралдық қосылғыштың өзегі аймағындағы қасиеттерін пайдалана отырып белгілі бір матрицаның қайтарымды болуын анықтап, енгізілген параметрлерге қатысты арнайы Коши есебінің шешімінің бейнесін ала аламыз. Осы кеіптемені еске ала отырып, шеттік шарттардың шешімнің үзіліссіздік шарттарынан, параметрге байланысты математикалық теңдеулер жүйесі пайда болады. [*Жұмабаев Д.С., Бакирова, Э.А., 2013, 1087б, Жұмабаев, Д.С., 2013. 736б*]

Параметрлерге байланысты матиматикалаық теңдеулер жүйесінің шешілімділігі терминінде қарастырылып отырған есептің бірмәнді шешілімділігінің шарттары тағайындалады. Параметрлері бар аппроксимацияланған екі нүктелі шеттік есептің шешілімділігі терминінде параболалық тектес интегралдық-дифференциалдық теңдеу үшін бастапқы есептің шешілімділігінің шарттары алынды.

Параметрлері бар параболалық тектес интегралдық-дифференциалдық теңдеулер үшін сызықты екі нүктелі шеттік есеп қарастырылады

$$\frac{\partial u}{\partial t}=a(x,t)\frac{\partial^2 u}{\partial x^2}+c(x,t)u+\int_0^T k(x,s)u(x,s)ds+b(x,t)\mu(x)+f(x,t),\ (x,t)\in\Omega=(0,\omega)\times(0,T) \qquad (1)$$

$$b_0(x)\mu(x)+b_1(x)u(x,0)+b_2(x)u(x,T)=\varphi_1(x),\qquad x\in[0,\omega], \qquad (2)$$

$$c_0(x)\mu(x)+c_1(x)u(x,0)+c_2(x)u(x,T)=\varphi_2(x),\qquad x\in[0,\omega], \qquad (3)$$

$$u(0,t)=\psi_1(t),\quad u(\omega,t)=\psi_2(t),\qquad t\in[0,T], \qquad (4)$$

мұндағы $u(x,t)$ – ізделінді функция, $\mu(x)$ - белгісіз функционалдық параметр, $a(x,t)\ge a_0>0$, $c(x,t)\le 0$, $k(x,t)$, $b(x,t)$, $f(x,t)$ функциялары t бойынша үзіліссіз және $\Omega-$да x бойынша Гельдер бойынша үзіліссіз; $b_k(x)$, $c_k(x)$, $k=\overline{0,2}$, $\varphi_1(x)$, $\varphi_2(x)$ функциялары $[0,\omega]$ кесіндісінде үзіліссіз; $\psi_1(x)$, $\psi_2(x)$ функциялары $[0,T]$ кесіндісінде үзіліссіз. Шекаралық функциялар жеткілікті дәрежеде тегіс және үйлестіру шарттарын қанағаттандырады деп болжанады.

$(u^*(x,t),\mu^*(x))$ функциялар жұбы (1)-(4) шеттік есебінің шешімі болып табылады, мұндағы $\Omega-$да үзіліссіз, t бойынша бірінші ретті үзіліссіз дербес туындысы бар $u^*(x,t)$, функциясы (1) интегралдық – дифференциалдық теңдеуді және (2) - (4) шеттік шарттарды $\mu(x)=\mu^*(x)$, $x\in[0,\omega]$ болғанда қанағаттандырады.

$\forall h>0$ алып және x бойынша дискретизация жүргіземіз: $x_i=ih$, $i=\overline{0,P}$, $Ph=\omega$.

Келесі белгілеулер еңгіземіз

$$u_i(t)=u(ih,t),\ \mu_i=\mu(ih),\ a_i(t)=a(ih,t),\ c_i(t)=c(ih,t),\ b_i(t)=b(ih,t),$$

$$k_i(t)=k(ih,t),\ f_i(t)=f(ih,t),\ b_{k,i}=b_k(ih),\ c_{k,i}=c_k(ih),\ k=\overline{0,2}$$

$$\varphi_{1,i}=\varphi_1(ih),\ \varphi_{2,i}=\varphi_2(ih),\ i=\overline{0,P}.$$

(1)-(4) есебін төмендегідей жәй дифференциалдық теңдеулер жүйесі үшін екінүктелі шеттік есеппен ауыстырамыз

$$\frac{du_i}{dt}=a_i(t)\frac{u_{i+1}-2u_i+u_{i-1}}{2h}+c_i(t)u_i+\int_0^T k_i(s)u_i(s)ds+b_i(t)\mu_i+f_i(t),\quad i=\overline{1,P-1}, \qquad (5)$$

$$b_{0i}\mu_i+b_{1,i}u_i(0)+b_{2,i}u_i(T)=\varphi_{1,i},\qquad i=\overline{0,P}, \qquad (6)$$

$$c_{0,i}\mu_i+c_{1,i}u(0)+c_{2,i}u_i(T)=\varphi_{2,i},\qquad i=\overline{0,P}, \qquad (7)$$

$$u_0(t)=\psi_1(t),\quad u_p(t)=\psi_2(t),\qquad t\in[0,T], \qquad (8)$$

(8) шартын ескере отырып, μ_0 және μ_p анықтау үшін (6), (7) шарттарынан екі теңдеулер тобын аламыз:

$$b_{00}\mu_0=\varphi_{1,0}-b_{1,0}\psi_1(0)-b_{2,0}\psi_1(T),$$
$$b_{0,P}\mu_P=\varphi_{1,P}-b_{1,P}\psi_2(0)-b_{2,P}\psi_2(T) \qquad (9)$$

$$c_{00}\mu_0 = \varphi_{2,0} - c_{1,0}\psi_1(0) - c_{2,0}\psi_1(T),$$
$$c_{0,P}\mu_P = \varphi_{2,P} - c_{1,P}\psi_2(0) - c_{2,P}\psi_2(T) \qquad (10)$$

Мұнда (9) және (10) теңдеулері сондай – ақ берілімдердің үйлестіру шарттары болып табылады. Бұл теңдеулерден μ_0 және μ_p мәндерін тауып алып, оларды (10) қатынасына қойсақ, (1) – (4) есебінің бастапқы берілімдерінің үйлестіру шарттарын аламыз. Және керісінше, (10) теңдеуінен μ_0 және μ_p мәндерін анықтап, оларды (9) қатынасына қойсақ, қайтадан (1) - (4) есебінің бастапқы берілімдерінің үйлестіру шарттарын аламыз.

Сонымен $u_0(t)$, $u_P(t)$ функциялары мен μ_0, μ_p параметрлері белгілі болып табылады.

Осыны ескере отырып, біз (5) – (8) есебін векторлы-матрицалық түрде жаза аламыз

$$\frac{du}{dt} = A(t)u + \int_0^T K(s)u(s)ds + B(t)\mu + f(t),\ u,\mu \in R^{P-1},\ t \in (0,T)\quad i = \overline{1,P-1}, \qquad (11)$$

$$B_0\mu + B_1u(0) + B_2u(T) = \Phi_1, \qquad \Phi_1 \in R^{P-1}, \qquad (12)$$

$$C_0\mu + C_1u(0) + C_2u(T) = \Phi_2, \qquad \Phi_2 \in R^{P-1}, \qquad (13)$$

мұнда $u(t) = (u_1(t), u_2(t), ..., u_{P-1}(t))'$, $\mu = (\mu_1, \mu_2, ..., \mu_{p-1})'$ – белгіссіз функция және параметр, параметр,

$$A(t) = \begin{pmatrix} -\frac{2a_1(t)}{h^2} + c_1(t) & \frac{a_1(t)}{h^2} & 0 & ... & 0 & 0 & 0 \\ \frac{a_1(t)}{h^2} & -\frac{2a_2(t)}{h^2} + c_2(t) & \frac{a_2(t)}{h^2} & .... & 0 & 0 & 0 \\ 0 & \frac{a_1(t)}{h^2} & -\frac{2a_3(t)}{h^2} + c_3(t) & ... & 0 & 0 & 0 \\ ... & ... & ... & ... & ... & ... & ... \\ 0 & 0 & 0 & ... & 0 & \frac{a_{P-1}(t)}{h^2} & -\frac{2a_{P-1}(t)}{h^2} + c_{P-1}(t) \end{pmatrix},$$

$$K(s) = diag\{k_1(s), k_2(s), ..., k_{P-1}(s)\}, \qquad B(t) = diag\{b_1(t), b_2(t), ..., b_{P-1}(t)\},$$

$$f(t) = \left(\frac{a_1(t)}{h^2}\psi_1(t) + f_1(t), f_2(t), ..., \frac{a_{P-1}(t)}{h^2}\psi_2(t) + f_{P-1}(t)\right)',$$

$$B_i = diag\{b_{i,1}, b_{i,2}, ..., b_{i,P-1}\},\ C_i = diag\{c_{i,1}, c_{i,2}, ..., c_{i,P-1}\},\ i = 0,1,2,$$

$$\Phi_1 = (\varphi_{1,1}(t), \varphi_{1,2}(t), ..., \varphi_{1,P-1}(t))',\ \Phi_2 = (\varphi_{2,1}(t), \varphi_{2,2}(t), ..., \varphi_{2,P-1}(t))'.$$

Мұнда $(P-1)\times(P-1)$ – өлшемді $A(t)$, $B(t)$, $K(s)$ матрицалары және $(P-1)$ - өлшемді $f(t)$ векторы $[0,T]$ кесіндісінде үзіліссіз, $(P-1)\times(P-1)$- өлшемді B_1, C_i матрицалары тұрақты матрицалар, $i = 0,1,2$, $\|u\| = \max_{i=1,P-1}|u_i|$.

$(u^*(t), \mu^*)$ жұбын (11) – (13) есептің шешімі деп айтамыз, мұндағы $[0,T]$ кесіндісінде үзіліссіз және $(0,T)$ интервалында үзіліссіз дифференциалданатын $u^*(t)$ функциясы $\mu = \mu^*$ болғанда (11) интегралдық – дифференциалдық теңдеуін және (12), (13) шеттік шарттарын қанағаттандыратын.

(11)-(13) параметрі бар есепті шешу үшін, *Жұмабаев Д.С.* Фредгольм интегро-дифференциалдық теңдеулер үшін сызықтық шекаралық есептерді шешудің бір тәсілі туралы [*Жұмабаев, Д.С.,* 2016, 342б] жұмысындағы жасалған параметрлеу әдісінің алгоритмдері мен Коши есептерін шешудің сандық әдістеріне негізделген тәсіл қолданылады.

Әдіс сүлбесі. $t_0 = 0 < t_1 < ... < t_{N+1} < t_N = T$ нүктелері алынады және $[0,T)$ интервалын N ішкі интервалдарға бөлу жүргізіледі: $[0,T) = \bigcup_{r=1}^{N}[t_{r-1}, t_r)$, оны Δ_N деп белгілейміз [Жұмабаев Д.С., 2013, 736 б].

$u(t)$ функциясының $[t_{r-1},t_r)$ интервалына сығылуын $x_r(t)$ деп белгілейік, яғни $u_r(t)=u(t),\ t\in[t_{r-1},t_r),\ r=\overline{1,N}$.

$C([0,T],R^{P-1})$ кеңістігі - $[0,T]$ кеңістігінде үзіліссіз $u:[0,T]\to R^{P-1}$ функцияларының кеңістігі делік, нормасы $\|u\|=\max\limits_{t\in[0,T]}\|u(t)\|$; $\left(C[0.T],\Delta_N,R^{(P-1)N}\right)-u[t]=(u_1(t),u_2(t),...,u_N(t))$ функциялар жүйесінің кеңістігі, мұндағы $u_r:[t_{r-1},t_r)\to R^n$, $[t_{r-1},t_r)$- да үзіліссіз және ақырлы сол жақ шегі бар $\lim\limits_{t\to t_r-0}u_r(t),\ r=\overline{1.N}$, нормасы $\|u[\square]\|_2=\max\limits_{r=1.N}\sup\limits_{t\in[t_{r-1},t)}\|u_r(t)\|$.

$\lambda_r=u_r(t_{r-1})$ және $\lambda_{N+1}=\mu$ қосымша параметрлері енгізіліп, әрбір $[t_{r-1},t_r)$ интервалында $u_r(t)$ функциясының келесі ауыстырулары жасалады:

$u_r(t)=z_r(t)+\lambda_r, t\in[t_{r-1},t_r),\ r=\overline{1,N}$, және $\mu=\lambda_{N+1}$

(11)-(13) есебі параметрлері бар сызықты шеттік есепке келтіріледі

$$\frac{dz_r}{dt}=A(t)(z_r+\lambda_r)+\sum_{j=1}^{N}\int_{j-1}^{j}K(s)(z_j(s)+\lambda_j)ds+B(t)\lambda_{N+1}+f(t),\ t\in[t_{r-1},t_r),\qquad(14)$$

$$z_r(t_{r-1})=0,\ r=\overline{1,N},\qquad(15)$$

$$B_0\lambda_{N+1}+B_1\lambda_1+B_2\lim_{t\to T-0}z_N(t)+B_2\lambda_N=\Phi_1,\qquad(16)$$

$$C_0\lambda_{N+1}+C_1\lambda_1+C_2\lim_{t\to T-0}z_N(t)+C_2\lambda_N=\Phi_2,\qquad(17)$$

$$\lambda_s+\lim_{t\to t_s-0}z_s(t)=\lambda_{s+1},\ s=\overline{1,N-1},\qquad(18)$$

мұндағы (18) қатынасы ізделінді функцияның $[0,T]$ кесіндісінің бөлу нүктелеріндегі жасғастыру шарты болып табылады.

(18) қатынасы мен (14) интегралдық-дифференциалдық теңдеулері осы нүктелердегі шешімнің туындыларының үзіліссіздігін қамтамасыз ететінін көреміз.

(14)-(18) параметрі бар есептің шешімі деп $(z^*[t],\lambda^*)$ жұбын айтамыз, мұнда $[t_{r-1},t_r)$-да үзіліссіз дифференциалданатын $z_r^*(t)$ компоненті бар $z^*[t]=(z_1^*(t),z_2^*(t),...,z_N^*(t))\in C([0,T],\Delta_N,R^{(P-1)N})$ функциясы және $\lambda^*=(\lambda_1^*,\lambda_2^*,...,\lambda_N^*,\lambda_{N+1}^*)\in R^{(P-1)(N+1)}$ параметрі бар (14) интегралдық – дифференциалдық теңдеуін, (15) бастапқы шартын, (16)-(18) қатынастарын $\lambda_j=\lambda_j^*,\ j=\overline{1,N+1}$ болғанда қанағаттандырады.

Егер $(u^*(t),\mu^*)$ жұбы (11)-(13) есебінің шешімі болса, онда $(z^*[t],\lambda^*)$ жұбы, мұндағы

$z^*[t]=(z_1^*(t),z_2^*(t),...,z_N^*(t))\in C([0,T],\Delta_N,R^{(P-1)N})$, $\lambda^*=(\lambda_1^*,\lambda_2^*,...,\lambda_N^*,\lambda_{N+1}^*)\in R^{(P-1)(N+1)}$, $\lambda^*{}_r=u^*{}_r(t_{r-1})$, $z^*{}_r(t)=u^*{}_r(t)+u_r^*(t_{r-1}),\ t\in[t_{r-1},t_r),\ r=\overline{1,N},\lambda_{N+1}^*=\mu^*\in R^{P-1}$, (14)-(18) есебінің шешімі болады. Және керісінше, егер $(\tilde z[t],\tilde\lambda)$ жұбы, мұндағы $\tilde z[t]=(\tilde z_1(t),\tilde z_2(t),...,\tilde z_N(t),)\in C([0,T],\Delta_N,R^{(P-1)N})$, $\tilde\lambda=(\tilde\lambda_1,\tilde\lambda_1,...,\tilde\lambda_N,\tilde\lambda_{N+1})\in R^{(P-1)(N+1)}$, (14)-(18) есебінің шешімі болса, онда $\tilde u(t)=\tilde z_r(t)+\tilde\lambda_r, t\in[t_{r-1},t_r),\ r=\overline{1,N}$, $\tilde u(T)=\lim\limits_{t\to T-0}\tilde z_N(t)+\tilde\lambda_N$, $\tilde\mu=\tilde\lambda_{N+1}(\tilde u(t),\tilde\mu)$ жұбы (11)-(13) бастапқы есебінің шешімі болады.

$\frac{dx}{dt}=A(t)x,\ t\in[t_{r-1},t_r),\ r=\overline{1,N}$, дифференциалдық теңдеуінің $X_r(t)$ фундаменталды матрицасын қолдана отырып, (14), (15) параметрлері бар интегралдық-дифференциалдық теңдеуі үшін арнайы Коши есебінің шешімін пара-пар интегралдық теңдеулер жүйесіне келтіреміз

$$z_r(t)=X_r(t)\int_{t_{r-1}}^{t_r}X_r^{-1}(\tau)A(\tau)d\tau\lambda_r+X_r(t)\int_{t_{r-1}}^{t_r}X_r^{-1}(\tau)\sum_{j=1}^{N}\int_{t_{r-1}}^{t_r}K(s)\left[u_j(s)+\lambda_j\right]dsd\tau+$$

$$+X_r(t)\int_{t_{r-1}}^{t_r}X_r^{-1}(\tau)B(\tau)d\tau\lambda_{N+1}+X_r(t)\int_{t_{r-1}}^{t_r}X_r^{-1}(\tau)f(\tau)d\tau,t\in\left[t_{r-1},t_r\right),\ r=\overline{1,N}, \quad (19)$$

$\xi=\sum_{j=1}^{N}\int_{t_{r-1}}^{t_r}K(s)u_j(s)ds$ делік және (19) интегралдық теңдеулер жүйесін келесі түрде жазамыз

$$z_r(t)=X_r(t)\int_{t_{r-1}}^{t_r}X_r^{-1}(\tau)d\tau\xi+$$

$$+X_r(t)\int_{t_{r-1}}^{t_r}X_r^{-1}(\tau)\left[A(r)\lambda_r+\sum_{j=1}^{N}\int_{t_{j-1}}^{t_r}K(s)\lambda_1ds+B(\tau)\lambda_{N+1}+f(\tau)\right]d\tau,t\in\left[t_{r-1},t_r\right),\ r=\overline{1,N},$$

(20)

(20) теңдеуінің екі жағын $K(t)$ – ға көбейтіп, $\left[t_{r-1},t_r\right)$ аралығында интегралдап және r бойынша қосып шықсақ, онда $\xi\in R^{P-1}$ параметріне қатысты сызықты алгебралық теңдеулер жүйесін аламыз

$$\xi=G(\Delta_N)\xi+\sum_{r=1}^{N+1}V_r(\Delta_N)\lambda_r+g(f,\Delta_N),$$

$(P-1)\times(P-1)$ – өлшемді матрицалар

$$G(\Delta_N)=\sum_{r=1}^{N}\int_{t_{r-1}}^{t_r}K(s)X_r(\tau)\int_{t_{r-1}}^{t_r}X_r^{-1}(s)dsd\tau,$$

$$V_r(\Delta_N)=\int_{t_{r-1}}^{t_r}K(\tau)X_r(\tau)\int_{t_{r-1}}^{t_r}X_r^{-1}(s)A(s)dsd\tau+\sum_{r=1}^{N}\int_{t_{j-1}}^{t_j}K(\tau)X_r(\tau)\int_{t_{j-1}}^{\tau}X_r^{-1}(\tau_1)d\tau_1d\tau\int_{t_{r-1}}^{t_r}K(s)ds,$$

$r=\overline{1,N}$,

$$V_{N+1}(\Delta_N)=\sum_{r=1}^{N}\int_{t_{j-1}}^{t_j}K(\tau)X_r(\tau)\int_{t_{r-1}}^{t_r}X_r^{-1}(s)B(s)dsd\tau,$$

және $(P-1)$ – өлшемді векторлар $g(f,\Delta_N)=\sum_{r=1}^{N}\int_{t_{r-1}}^{t_r}K(\tau)X_r(\tau)\int_{t_{r-1}}^{t_r}X_r^{-1}(s)f(s)dsd\tau.$

(21) жүйесін келесі түрде жазамыз

$$\left[I-G(\Delta_N)\right]\xi=\sum_{r=1}^{N+1}V_r(\Delta_N)\lambda_r+g(f,\Delta_N), \quad (22)$$

мұндағы I – матрицасы $(P-1)$ – өлшемді бірлік матрица.

(14), (15) арнайы Коши есебі (19) интегралдық теңдеулер жүйесіне пара пар. Бұл жүйе өзегі айныған жағдайда $\xi\in R^{P-1}$ параметріне қатысты (21) алгебралық теңдеулер жүйесіне пара пар болады. Арнайы Коши есебінің бірмәнді шешімділігінің мәселелері *Жұмабаев, Д.С. Интегро-дифференциалдық теңдеу үшін сызықтық шеттік есепті шешу әдісі* [*Жұмабаев, Д.С., 2010, 1150б, Жұмабаев, Д.С., 2013, 736б*] жұмыстарында зерттелген. $\left[0,T\right]$ кесіндісін мейлінші аз $h>0:Nh=T$ қадамымен бөлгенде арнайы Коши есебі бірмәнді шешілімді болатындығы анықталды.

$I-G(\Delta_N)$ матрицасы қайтарымды делік, яғни $\left[I-G(\Delta_N)\right]^{-1}$. Онда (22) теңдеуіне сәйкес $\xi\in R^{P-1}$ векторы келесі теңдікпен анықталады

$$\xi=\left[I-G(\Delta_N)\right]^{-1}\sum_{r=1}^{N+1}V_r(\Delta_N)\lambda_r+\left[I-G(\Delta_N)\right]^{-1}g(f,\Delta_N). \quad (23)$$

(20) теңдеуінде $\xi-$дің орнына (23) теңдігінің оң жағын қойсақ, $\lambda_r, r=\overline{1,N+1}$ параметрі арқылы $z_r(t)$ функциясының кейіптемесін аламыз.

$$z_r(t)=\sum_{j=1}^{N}\left\{X_r(t)\int_{t_{r-1}}^{t_r}X_r^{-1}(\tau)d\tau\left[\left[I-G(\Delta_N)\right]^{-1}V_j(\Delta_N)+\int_{t_{j-1}}^{t_j}K(s)ds\right]\right\}\lambda_j+$$

$$+X_r(t)\int_{t_{r-1}}^{t_r}X_r^{-1}(\tau)A(\tau)d\tau\lambda_r+X_r(t)\int_{t_{r-1}}^{t_r}X_r^{-1}(\tau)A(s)\left[\left[I-G(\Delta_N)\right]^{-1}V_{N+1}(\Delta_N)+B(\tau)\right]d\tau\lambda_{N+1}+$$

$$+X_r(t)\int_{t_{r-1}}^{t_r}X_r^{-1}(\tau)\left[\left[I-G(\Delta_N)\right]^{-1}g(f,\Delta_N)+f(\tau)\right]d\tau, t\in[t_{r-1},t_r),\ r=\overline{1,N},$$

(24)

Келесі белгілеулер енгізейік

$$D_{r,j}(\Delta_N)=X_r(t)\int_{t_{r-1}}^{t_r}X_r^{-1}(\tau)d\tau\left[\left[I-G(\Delta_N)\right]^{-1}V_j(\Delta_N)+\int_{t_{j-1}}^{t_j}K(s)ds\right], r\neq j, r,j=\overline{1,N},$$

$$D_{r,r}(\Delta_N)=X_r(t_r)\int_{t_{r-1}}^{t_r}X_r^{-1}(\tau)d\tau\left[\left[I-G(\Delta_N)\right]^{-1}V_r(\Delta_N)+\int_{t_{j-1}}^{t_j}K(s)ds\right]+X_r(t_r)\int_{t_{r-1}}^{t_r}X_r^{-1}(\tau)A(\tau)d\tau,$$

$$D_{r,N+1}(\Delta_N)=X_r(t_r)\int_{t_{r-1}}^{t_r}X_r^{-1}(\tau)d\tau\left[I-G(\Delta_N)\right]^{-1}V_{N+1}(\Delta_N)+X_r(t_r)\int_{t_{r-1}}^{t_r}X_r^{-1}(\tau)B(\tau)d\tau,$$

$$F_r(\Delta_N)=X_r(t_r)\int_{t_{r-1}}^{t_r}X_r^{-1}(\tau)d\tau\left[I-G(\Delta_N)\right]^{-1}g(f,\Delta_N)+X_r(t_r)\int_{t_{r-1}}^{t_r}X_r^{-1}(\tau)f(\tau)d\tau,\ r=\overline{1,N},$$

Осылай (24) теңдігінен шығатыны

$$\lim_{t\to t_r-0}z_r(t)=\sum_{j=1}^{N+1}D_{r,j}(\Delta_N)\lambda_j+F_r(\Delta_N), r=\overline{1,N}. \qquad (25)$$

(25) теңдігінің сәйкес оң жақтарын (16), (17) шеттік шарттарына және (18) жалғастыру шарттарына қойып, $\lambda_r, r=\overline{1,N+1},$ параметрлеріне қатысты сызықтық алгебралық теңдеулер жүйесін аламыз:

$$\left[B_1+D_{N,1}(\Delta_N)\right]\lambda_1+B_2\sum_{j=2}^{N-1}D_{N,j}(\Delta_N)\lambda_j+B_2\left[I+D_{N,N}(\Delta_N)\right]\lambda_N+\left[B_0+D_{N,N+1}(\Delta_N)\right]\lambda_{N+1}=$$

$$=\Phi_1-B_2F_N(\Delta_N),$$

(26)

$$\left[C_1+D_{N,1}(\Delta_N)\right]\lambda_1+C_2\sum_{j=2}^{N-1}D_{N,j}(\Delta_N)\lambda_j+C_2\left[I+D_{N,N}(\Delta_N)\right]\lambda_N+\left[C_0+D_{N,N+1}(\Delta_N)\right]\lambda_{N+1}=$$

$$=\Phi_2-C_2F_N(\Delta_N),$$

(27)

$$\left[I+D_{s,s}(\Delta_N)\right]\lambda_s-\left[I+D_{s,s+1}(\Delta_N)\right]\lambda_{s+1}+\sum_{\substack{j=2\\ j\neq s,j\neq s+1}}^{N+1}D_{s,j}(\Delta_N)\lambda_j=-F_s(\Delta_N),\ s=\overline{1,N-1}. \qquad (28)$$

(26)-(28) теңдеулер жүйесінің сол жағына сәйкес келетін матрицаны $Q_*(\Delta_N)$ деп белгілейміз және осы жүйені келесі түрде жазамыз

$$Q_*(\Delta_N)\lambda=-F_*(\Delta_N),\ \lambda\in R^{(P-1)(N+1)}, \qquad (29)$$

мұнда $F_*(\Delta_N)=\left(-\Phi_1+B_2F_N(\Delta_N),-\Phi_2+C_2F_N(\Delta_N),F_1(\Delta_N),...,F_{N-1}(\Delta_N)\right)\in R^{(P-1)(N+1)}.$

$$\alpha = \max_{t\in[0,T]}\|A(t)\|,\ \beta = \max_{t\in[0,T]}\|B(t)\|,\ L_N = \max_{r=1,N}(t_r - t_{r-1}),\ \chi = \int_0^T \|K(t)\,dt\|.$$

1 – Теорема. *Қандай да бір* Δ_N *бөліктеу үшін* $I - G(\Delta_N): R^{P-1} \to R^{P-1}$ *және* $Q_*(\Delta_N): R^{(P-1)(N+1)} \to R^{(P-1)(N+1)}$ *матрицасы қайтарымды.*

Онда (11)-(13) параметрлері бар шеттік есебінің жалғыз шешімі бар $(u^*(t), \mu^*)$ *жұбы* $f(t) \in C([0,T], R^n)$, $\Phi_1, \Phi_2 \in R^{P-1}$ *векторлары үшін және келесі бағалаулар орынды*

$$\max\left(\|u^*\|_1, \|\mu^*\|\right) \le Y(\Delta_N)\max\left(\|f\|_1, \|\Phi_1\|, \|\Phi_2\|\right), \qquad (30)$$

мұнда

$$Y(\Delta_N) = \left\{e^{\alpha L_N}\left[\left\|\left[I - G(\Delta_N)\right]^{-1}\right\|\chi\left(e^{\alpha L_N} - 1 + e^{\alpha L_N}\chi\right) + \chi\right] + e^{\alpha L_N} - 1 + \right.$$

$$\left. + e^{\alpha L_N} L_N\left[\left\|\left[I - G(\Delta_N)\right]^{-1}\right\|\chi e^{\alpha L_N} + 1\right]\right\}\left\|\left[Q_*(\Delta_N)\right]^{-1}\right\|\cdot\left[1 + \max\left(\|B_2\|, \|C_2\|\right)\right]\times$$

$$\times\max\left\{1, e^{\alpha L_N} L_N\left[e^{\alpha L_N}\left\|\left[I - G(\Delta_N)\right]^{-1}\right\|\chi\right]\right\} + e^{\alpha L_N} L_N\left[\left\|\left[I - G(\Delta_N)\right]^{-1}\right\|\chi e^{\alpha L_N} + 1\right].$$

Сонымен, 1 теорема (11) – (13) параметрі бар есептің бірмәнді шешімділігін $I - G(\Delta_N)$ және $Q_*(\Delta_N)$ матрицалар терминінде, сәйкес (22) және (29) сызықтық алгебралық теңдеулер жүйелері терминінде тұжырымдайды. (30) бағалауы бізге (11) – (13) параметрі бар есептің шешімімен (11) жүйесінің оң жағындағы $f(t)$ функциясының және шеттік шарттарының Φ_1, Φ_2 берілімдерінің үзіліссіз тәуелділігін береді.

Осы теорема негізінде параметрлері бар параболалық тектес интегралдық – дифференциалдық теңдеулер үшін сызықты екі нүктелі шеттік есептің шешімділігі аппроксимациялаушы (11) – (13) есебінің шешімділігі терминінде тұжырымдалады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Слоан И. және Томе В. Параболалық типтегі интегро-дифференциалдық теңдеуді уақыт бойынша дискреттеу // SIAM журналы, Сандық анализ, 23 (1986), 1052–1061.
2. Канн Дж. және Лин Ю. H1 классикалық емес проекциясы және Галеркин сызықты емес параболалық интегро-дифференциалдық теңдеулер әдістері // Кальколо, 25 (1988), 187–2018.
3. Томе В. және Чжан Н.- Ю. Параболалық интегро-дифференциалдық теңдеулер үшін жартылай деталді элементтердің қателіктерін есептеу // Есептеу математикасы, 53 (1989), 121–139.
4. Линь Ю., Томе В. және Уахбин Л. Ритц-Вольтерра элементтерінің кеңістігін және интегро-дифференциалды және байланысты теңдеулерге қосымшаларды қысқарту туралы болжамдар // SIAM журналы Сандық анализ, 28 (1991), 1047–1070.
5. Пани А. және Петерсон Е. Параболалық интегро-дифференциалдық теңдеулер үшін сандық квадратурасы бар ақырлы элементтер әдістері // SIAM журналы, Сандық анализ, 33 (1996), 1084-1105.
6. Лин Ю. Интегралды ядросы бар сызықты параболалық интегро-дифференциалдық теңдеулер үшін жартылай дискретті ақырлы элементтердің жуықталуы // Интегралдық теңдеулер мен қосымшалар журналы, 10 (1998), 51–83.
7. Пани А. және Синха Р. Уақытқа тәуелді емес параболалық интегро-дифференциалдық теңдеудің квадратурамен ақырлы элементтеріне жуықтау.
8. Пани А. және Fairweather G. H1-Galerkin параболалық парциалды интегро-дифференциалдық теңдеулер үшін ақырлы элементтердің аралас әдістері // IMA Сандық талдау журналы, 22 (2002), 231–252.
9. Маклин В., Слоан И. және Томе В. Параболалық типтегі интегро-дифференциалдық теңдеуді Лаплас түрлендіру арқылы уақытты дискреттеу // IMA Journal of Numerical Analysis, 24 (2004), 439–463.
10. Матач А.- М., Шваб С. және Вихлер Т. Қаржыдағы қосымшалары бар параболалық интегродифференциалды теңдеулердің жылдам сандық шешімі // SIAM Scientific Computing журналы, 27 (2005), 369–393.

11. Синха Р., Эвинг Р. және Лазаров Р. Жарықсыз бастапқы бастапқы мәліметтері бар параболалық интегро-дифференциалдық теңдеу үшін жартылай деталді ақырлы элементтер элементі әдісінің кейбір қателіктері // SIAM журналы, Сандық анализ, 43 (2006), 2320–2344.
12. Джанг Н. Параболалық типтегі ішінара интегро-дифференциалдық теңдеулер үшін Галеркиннің толық дискретті жуықтауы туралы // Есептеу математикасы, 60 (1993), 133–166.
13. Долейши В., Власак М. Анализ схемасы BDF-DGFE для нелинейных задач конвекции-диффузии // Сандық математика, 110 (2008), 405–447.
14. Вольперт В. Эллиптические дифференциалдық теңдеулер Vol. 2: реакция-диффузиялық теңдеулер, Биркхаусер Спрингер, Базель және т.б., 2014 ж.
15. Дуглас Дж. Джонс Б., Параболалық және гиперболалық типтердің интегро-дифференциалдық теңдеулерінің сандық әдістері // Сандық математика, 4 (1962), 96–102.
16. Яник Е. және Файрьюзер Г. Параболалық және гиперболалық парциалды интегро-дифференциалдық теңдеулер үшін ақырлы элементтер әдістері // Сызықты емес талдау, 12 (1988), 785–809.
17. Пани А., Томе В., және Уолббин Л., Гиперболалық және параболалық интегро-дифференциалдық теңдеулердің сандық әдістері // Интегралдық теңдеулер және қолдану журналы, 4 (1992), 533-584.
18. Жұмабаев Д.С., Кәдімгі дифференциалдық теңдеу үшін сызықты шеттік есептің бір мәнді шешілу өлшемдері // АҚШ есептеу математикасы және математикалық физика. 1989. - том. 29, № 1. - 34-46 б.
19. Жұмабаев Д.С. Интегро-дифференциалдық теңдеу үшін сызықтық шеттік есепті шешу әдісі // Есептеу математикасы және математикалық физика. 2010. - том. 50, № 7. - 1150-1161 б.
20. Жұмабаев, Д.С. Интегрифференциалдық теңдеу үшін екі нүктелі сызықты шекаралық есепті шешу алгоритмі // Есептеу математикасы және математикалық физика. 2013. - том. 53, № 6. - 736-758 б.
21. Жұмабаев Д.С., Бакирова Э.А. Интегро-дифференциалдық теңдеулер жүйелері үшін сызықты екі нүктелі шеттік есептің ерекше шешілу өлшемдері // Дифференциалдық теңдеулер. 2013. - том. 49, № 9. - 1087-1102 бет.
22. Жұмабаев Д.С., Фредгольм интегро-дифференциалдық теңдеулер үшін сызықтық шекаралық есептерді шешудің бір тәсілі туралы // Есептеу және қолданбалы математика журналы. 2016. - том. 294, - 342-357 бет.

ӘОЖ 371.134

Барсай Бақыт Телжанқызы
п.ғ.д., қауымдастырылған профессор
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Билялова Жұпар Тареновна
п.ғ.к., қауымдастырылған профессор
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

БОЛАШАҚ МАТЕМАТИКА ПӘНІ МҰҒАЛІМІНІҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ КӨМЕГІМЕН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Түйін. Студенттің білім көрсеткішінің деңгейі ең алдымен екі сипаттамадан тәуелді болып саналады, олар тұлғаның жеке ерекшеліктері -ол табиғи жолмен беріледі, екіншісі білім беру кеңістігін ұйымдастыру ерекшеліктері. Сондықтан екіншісін өзгерту арқылы жоспарланған білім беру нәтижесіне қол жеткізуге болады, ол ақпараттық-коммуникациялық орта құралдарын қолдану арқылы жүзеге асырылады. Білім беруді ақпараттандырудың заманауи тенденциялары, аудиториялық сағаттардың азаюы және оқу материалдарын меңгеру сабақтан тыс уақытқа ауысуы студенттердің өздік жұмыстарының тиімділеу жолдарын іздеуді, өз бетінше білімін жетілдіру және шығармашылық ойлау қабілеттерін арттыруды талап етеді. Сондықтан соңғысына түзету әрекеттерін енгізе отырып, жоспарланған білім беру нәтижесіне қол жеткізуге болады, атап айтқанда ақпараттық-коммуникациялық орта құралдарының көмегіне жүгіну.

Түйін сөздер: оқыту мақсаттары, педагогикалық білім беру жүйесі, зерттеушілік құзіреттілік, қалыптастыру, білім алушы.

Резюме. Уровень образовательных достижений студента зависит, прежде всего, от двух характеристик, таких как индивидуальных черт личности, определенных природными задатками и особенностей организации образовательного пространства. Поэтому за счет коррекционного воздействия на последнее возможно повысить вероятность достижения запланированного образовательного результата, в частности, с помощью использования средств информационно-коммуникационной среды. Современные тенденции информатизации образования, уменьшения аудиторных часов, отводимых на изучение математики в педвузе и перенесение существенной части работы по освоению учебного материала на внеаудиторные занятия объязывают искать пути оптимизации самостоятельной работы студентов, развития их способностей учиться, самим добывать знания с опорой на творческое мышление.

Ключевые слова: цели обучения, педагогическое образование, исследовательские компетенций, формирование, обучающий.

Summary. The level of educational achievements of a student depends, first of all, on two characteristics, such as individual personality traits, determined by natural inclinations, and features of the organization of the educational space. Therefore, due to the corrective effect on the latter, it is possible to increase the likelihood of achieving the planned educational result, in particular, by using the means of the information and communication environment. Modern trends in the informatization of education, the reduction in the number of hours devoted to the study of mathematics in the pedagogical college, and the transfer of a significant part of the work on the development of educational material for extracurricular activities, seek ways to optimize the independent work of students, develop their abilities to learn, to extract knowledge from the creative thinking .

Keywords: research competence, formation, teaching, pedagogical education, learning objectives.

Шығыстың ұлы ойшылы Әбу Насыр Әл-Фараби: «Сана сарқылмайтындығымен сипатталады, ол әлеуеттене отырып, бардың мәнін түсінуге әкеледі», - десе, өз заманында саналуан ғылым салаларын меңгерген ғұлама ақын, есімі күллі Шығыс елдеріне мәшһүр болған данышпан - ойшыл, белгілі қоғам қайраткері Жүсіп Баласағұни өзінің «Құтты білік» дастанында: «Жан-жақты дамыған адам - ол толық пішімді адам, оған жетудің бірден-бір жолы *ғылым мен білім*» деп атап көрсете отырып, олар арқылы жетілген адамның ақыл парасатының барлық нәрсенің мән-мағынасын түсінуге мүмкіндігі жетеді. Білімнің де білімі бар, жаттап алған құрғақ білімнен пайда аз. Адамды адам ететін, оның өмір сүруін жетілдіретін, іс-әрекетпен, тәжірибемен байланысқан білім ғана нағыз білім болып саналады»,- деп білімді жай ғана дақпыртқа, өзгеден қалмау үшін

емес, өмірлік қажетіңе жарату үшін алу керектігін ескертеді *(Баласағұн Ж , 1995, 420 б.)*.

Ақиқат болмысты ғылыми тұрғыдан танудың қажеттілігі оның адамзат үшін пайдалы жетістіктерге бағытталуымен түсіндіріледі. Олай болса, ғылым мен білімді меңгеру тұлға бойында зерттеушілік құзыреттіліктің болуын талап етеді. Педагогика саласындағы зерттеулер – бұл білім заңдылықтары, оның құрылымы мен механизмдері, мазмұны, принциптері мен технологиясы жөніндегі жаңа мәліметтерді алуға бағытталған ғылыми ізденіс процесі және оның нәтижесі. Педагогикалық зерттеулердің міндеті- деректер мен құбылыстарды түсіндіру және оларды алдын ала болжау *(Таубаева Ш.Т.,2018, 228 б.)*

Адам баласы үшін ақиқатты іздеу мәңгілік, ал зерттеу-оған жетудің бір жолы ғана. Ғылыми зерттеу мен зерттеушілік қызметтің біздің заманымызда мәнінің артуы жаңа технологиялардың пайда болуымен және дамуымен, өндірістің, техниканың, ғылымның күрделенуімен байланысты екені сөзсіз. Қазіргі заман мамандардың проблеманы қоя білуге, оны талдауға, жалпылауға, өзінің іс-әрекетін пайымдауға, болжамды теориялық тұрғыдан негіздей білуге, зерттеу әдістерін таңдауға, ақпарат ағымынан өзіне қажеттіні ала білуге мүмкіндік беретін зерттеушілік біліктілік пен дағдыны игере отырып, кәсіби міндеттерді өз бетінше сауатты шеше алуы және әрбір іске шығармашылық тұрғысынан қарауға қабілетті болуын талап етеді. Кәсіби маманның зерттеушілік құзыреттілігі - оның инновациялық санасының, іс-әрекетінің, тәрбиесінің елді және оның азаматы ретіндегі жеке тұлғаның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ететіндей құрамдас бөлігі болып табылады.

Еліміздің әлемдік білім кеңістігіне енуге талпынысы, білім беру парадигмасының өзгеріп, жаңа ұлттық модельдің қалыптасуы болашақтың жаңаша ойлайтын, дүниеге көзқарас мәдениеті мен санасы дамыған ұрпағын оқытып, тәрбиелейтін педагогикалық кадрларды дайындаудың спасын арттыруды талап етіп отыр.

Болашақ педагогтардың зерттеушілік құзыреттіліктерін қалыптастыруды кешенді жүзеге асыру тұрғысынан ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданудың әдістері, формалары мен құралдары болашақ педагогтардың зерттеушілік құзыреттіліктерінің қалыптасуына игі әсер ететіні сөзсіз. Білім алушылардың зерттеушілік құзыреттіліктерін қалыптастыру әдістемесі мен үдерісі олардың оқу әрекеттерін дамыту және қалыптастыру оқу процесі барысында жүзеге асырылады. Зерттеушілік құзыреттілікті қалыптастырудың 3 негізгі құрылымдық бастамасын бөліп қарастырамыз. Оларға Moodle ортасында құрылған студенттердің өз бетінше жұмыс істеуін қамтамасыз ететін интерфейсті қолдану, зерттеушілік құзыреттіліктің қалыптасуын бағалайтын білім беру портфолиосы технологиясын қолдану және барлық зерттеушілік құзыреттіліктерді қалыптастыруда арнайы тапсырмаларды орындау.

Білім беруді ақпараттандырудың заманауи үрдістері жоғары оқу орындарында студенттердің өзіндік жұмыстарын жетілдіру жолдарын іздеуді қажет етеді. Сондай жолдардың кейбір - тұлғалық- іс–әрекеттік жол - педагогикалық үдеріс білім алушылардың жеке ерекшеліктерін есепке ала отырып, білім алушылар өз іс-әрекетінің субъектісіне айналу керектігі; білім алушыларға кез келген әрекетте мәселені көре білу білігін қалыптастырып, мақсат қою, оған қол жеткізудің құралдарын табу, оның ішінде өз іс-әрекетін бақылап, бағалау, өз қатарластарымен бірігіп жұмыс жасау және т.б. түрлері С.Д. Смирнов еңбектерінде қарастырылған *(Смирнов С.Д., 2005, 271 б.)*. Сондай-ақ, В.И.Загвязинский, Р.Атаханов білім алушыларға ең басты назарды «мазмұндық талдау мен шешімдерді жобалаумен» байланысты оқу әрекеттеріне аудару керек деп атап көрсетеді *(Загвязинский В.И.,2015)*. *Құзыреттілік жол* - бұл білім беруге іс - әрекеттік сипат береді, онда дайын білімдерді меңгеруге назар аударылмайды, керісінше олардың орын алу шарттарына зейін қойылады. Бұл жерде оқу іс-әрекеті зерттеушілік сипатқа ие болады. *Жүйелік жол* - білім беру жүйесінің қоршаған ортаға қатысына қарай мақсаттылығын ескереді, зерттеушілік құзыреттіліктің құрамына бір-бірімен байланысты барлық элементтері кіреді. Зерттеушілік құзыреттілік қалыптастыру жүйесі элементтері арасындағы байланысты реттеу жолы, элементтерді педагогикалық басқару жолымен өзгерту арқылы жүзеге асырылады. Зерттеушімұғалімді даярлауға әлеуметтік тапсырыс (қоғамның маманға қоятын талаптар жиынтығы) білім алушылардың зерттеушілік құзыреттілік қалыптастыру моделін құрудың негізгі мәселесі болып табылады. Оның басты сапалы құраушысы ретіндегі жалпы мақсаты педагогикалық білім алушы - болашақ педагогтардың зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыруды зерттеу мазмұнында қарастырылады. Зерттеу барысында қойылған мақсатқа сай келесі міндеттер өз шешімін табуы керек:

• білім алушылардың зерттеушілік құзыреттілік құрылымын анықтау;

• зерттеу жұмысын дамытуға мотивация беру;

• білім алушылардың зерттеушілік құзыреттілік туралы базалық білімдері мен түсініктері жүйесін қалыптастыру;

• зерттеушілік құзыреттілік қалыптастыру моделінің педагогикалық шарттары мен қағидаларын анықтау;

• зерттеушілік құзыреттіліктің қалыптасу шарттары, деңгейлері мен көрсеткіштерін, негізгі деңгейін анықтау;

• әрбір көрсеткішті (бағалау құралы) бағалау

әдістемесін таңдау. Болашақ педагогтардың зерттеушілік құзыреттілігінің қалыптасу моделін жүзеге асыру қағидалар жүйесіне негізделуі керек, олар кешенді түрге қажетті шарттармен қаруланып, қарастырғалы отырған білім алушылардың зерттеушілік құзыреттілік қалыптасу үдерісін ұйымдастыруға құзыретті болуы керек. Осы кешенді Moodle виртуалы ортасында курс интерфейсін жасауда жүйе ретінде қарастыра отырып, жалпы ғылыми (біздің зерттеу шеңберімізде, бұл - тұлғалық іс-әрекеттік, құзыреттілік, жүйелік жолдар мен психологиялық-педагогикалық зерттеулер қағидасының негізі), жекеғылыми (кәсіби-бағытталған оқыту және білім алушылардың зерттеушілік құзыреттілігі компоненттерін жүзеге асыру) және пәндік-ғылыми (педагогикалық жоғары оқу орны студенттерінің мақсатты бағытталған зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыру үдерісінің ережесі) дидактикалық қағидалар мен заңдылықтарды есепке алу керек. Бұл жерде студенттердің зерттеушілік іс-әрекеттік қажеттіліктерін қанағаттандыруға қабілетін ескере отырып, гуманистік сипатпен тікелей байланысты білім беру облысындағы мемлекеттік саясаттың ауқымды қағидаларын сақтау керек. Осылай жүйелік, тұлғалық - іс-әрекеттік және құзыреттілік жолдардың мазмұнын ашатын қағидалар білім алушылардың зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыру моделін құруда қолданылады:

• Зерттеушілік құзыреттілік құрамын жүзеге асырушы жүйелілік қағидасы (жоспарлау, бақылау және алынатын білімді жүйелеу қағидасы) оқыту үдерісі барысында логикалық байланысты сақтауды ұсынады, оқу-зерттеушілік іс-әрекет үдерісі барысында алынған білімдерді жүйелі түрде, ағымдық түрде есепке алу. Бұл қағидаға сай АКТ қолдану мәселелері, оқытудың дәстүрлі және дәстүрлі емес формаларының өзара байланысы туралы қарастырылады.

• Кезеңділік қағидасы бұл әрбір кезеңді оқытуды ұйымдастыру әдістерімен, құралдарының формаларымен өзіндік ерекшеліктерін есепке ала отырып қамтамасыз ететін білім алушылардың зерттеушілік құзыреттілік қалыптастыру үдерісін ұйымдастыруды білдіреді.

• Субъективтілік, қолжетімділік және танымдылық қағидасы зерттеушілік құзыреттіліктің психологиялық блогының компоненттерін қалыптастыруды меңзейді, атап айтқанда білім алушылардың зерттеушілік құзыреттілікке қызығушылығын танымдық тұрғыдан арттыру; білім алушылардың жас ерекшелік және жеке ерекшеліктерін есепке алу; білім алушылардың білімділігі мен тәрбиелілік деңгейін анықтау; зерттеушілік құзыреттілік құрылымының құрауыштарын бағалау маңыздылығын нұсқау. Жоғарыда келтірілген қағидалар қатарына Е.Л.Черемныхтың келтірілген қағидаларын жатқызатын боламыз *(Черемных Е.Л.,2008, 410 б.)*.

• Зерттеушілік құзыреттілік құраушыларын қалыптастыратын функционалды маңыздылық пен толықтылық қағидасы, бұл жерде білім алушылар оқу-зерттеушілік әрекеттерін өз беттерінше ұйымдастыруға жеткілікті оқу біліктерін қамтамасыз етуді білдіреді, олар алдыңғы бөлімдерде сипатталған іс-әрекеттік-бағалаушылық зерттеу құзыреттіліктеріне сәйкес келеді. Мұнда ұйымдастырушылық құзыреттілікті есепке алғандағы білім берудің зерттеушілік элементтерін бейнелейді.

• Зерттеушілік құзыреттілік қалыптастырудағы бейнелік, көрнекілік модельдеу қағидасы, бұл көрнекілік-модельдеп оқыту элементтерін қолдануда жүзеге асырылады, оның көмегімен қалыптасатын бейнелер тұрақтылығы мен ұсыну бүтіндігіне жеткізуге болады. Зерттеушілік құзыреттілік қалыптастыру үдерісіндегі педагогикалық білім беру ерекшеліктерін көрсететін қағидаларға келесілерді жатқыздық.

• Зерттеушілік құзыреттілік қалыптастыру үдерісінің кәсіби бағыттылық қағидасы, мұнда жалпы ғылыми қағида бейнеленеді. Бұл жерде зерттеушілік құзыреттілік құрауыштарын оқытуда болашақ кәсіп ерекшеліктері есепке алынады. Moodle ортасының негізінде АКО қолдану оқытудың практикалық бағыттылығын арттырады, себебі компьютер түрлі үдерістерді, соның ішінде білім беру облысындағы түрлі үдерістерді модельдеуге мүмкіндік береді;

• Оқытушының зерттеушілік құзыреттілікті жүзеге асыру әдістерінің ашықтылық қағидасы (зерттеушілік іс-әрекет тәжірибесін есепке алу қағидасы) - «Мен секілді жаса, менен де жақсы жаса...» деп аталатын ұсынысына сәйкес келеді. Бұл қағида бойынша оқытушы өзінің зерттеушілік біліктерінің негізінде жеке әдістерін көрсетуді ұсынады. Оларға міндеттерді қою, болжамдар жасау, шешім алу әдістерін таңдау, жалпылау мен қорытынды шығару, нәтижені талдау және т.б. Бұл қағиданы сақтау маңызды және болашақ мұғалімдердің бойында осындай біліктердің бар болуы керек. АКТ құралдарын қолдану ерекшеліктерін көрсететін қағидалар келесі қағидаларда өз жалғасын табады.

Олар:

• Белсенділік қағидасы (өз бетіншелік, өз бетінше әрекет ету). Мұнда студеттік жеке танымдылық белсенділігі маңызды фактор болып саналады және зерттеушілік құзыреттіліктерді меңгеруіне әсер ететін қалып, тереңділік пен тұрақтылыққа белгілі бір себебін тигізеді.

• Рефлексия қағидасы білім алушының өзіне және өз әрекетіне қатынасын реттейді. Ол өзінөзі тану мен өзін-өзі талдау құралдарымен жүзеге асады. Жоғарыда айтылған қағидалардың барлығы бір-бірімен шартты түрде байланысқан. Болашақ педагогтардың зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыру үдерісінің тиімділігі педагогикалық шартқа тәуелді. «Педагогикалық шарттар»

түсінігі туралы психологиялық – педагогикалық әдебиеттерді талдау нәтижесінде ғалымдар оны білім беру үдерісінің түрлі аспектілерін жетілдіруге бағытталған шаралар жиынтығы ретінде қарастыратындығы анықталды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Баласағұн Ж. Құтты білік. -Алматы, Жазушы, 1995. -420 с.
2. Таубаева Ш.Т., Барсай Б.Т., Жиенбаева С.Н. Педагогикалық зерттеулердің әдіснамасы мен әдістері: Оқулық. -Алматы: ИП «Ашикбаева» -2018. -228 б.
3. Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности. М.: Аспект Пресс, 2005. -271 с.
4. Загвязинский В.И. Методология и методы психолого- педагогического исследования. М.: «Академия», 2015. -208 с.
5. Черемных Е.Л. Формирование методологического компонента профессионально-предметных умений будущих учителей математики на основе идей концепции фундирования / Латышева Л.П., Черемных Е.Л. // Труды VI международных Колмогоровских чтений. – Ярославль: Изд-во ЯГПУ, 2008. – С. 410-416.

Бекниязова Динара Достановна
теориялық және қолданбалы тіл білімі кафедрасының оқытушысы,
гуманитарлық ғылымдар магистрі,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан

Сәдірова Әлия Сейілханқызы
теориялық және қолданбалы тіл білімі кафедрасының оқытушысы,
гуманитарлық ғылымдар магистрі,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан

ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРІ СТУДЕНТТЕРДІҢ ОЙЛАУ ҚЫЗМЕТІН БЕЛСЕНДІРУ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ

Түйін. Мақалада университет студенттерін оқыту үдерісінде инновациялық әдістерді енгізу мәселесі талқыланды. Қазіргі уақытта оқытудың жаңа формалары мен әдістерін қарқынды жүргізілуде, бұл оқытудың директивті моделінен интерактивті, өнімді және жеке тұлғаға бағдарланған студентке көшу туралы айтуға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: оқытудың инновациялық әдістері, оқытудың интерактивті әдістері, мультимедиялық технологиялар, проблемалық оқыту.

Резюме. Статья посвящена актуальной проблеме внедрения инновационных методов в процесс обучения студентов вузов. В настоящее время ведется интенсивный поиск новых форм и методов преподавания, что позволяет говорить о переходе обучения от директивной модели к интерактивной, более продуктивной и ориентированной на личность обучаемого.

Ключевые слова: инновационные методы обучения, интерактивные методы обучения, мультимедийные технологии, проблемное обучение.

Summary. The article is devoted to the actual problem of introduction of innovative methods in the process of teaching University students. Currently, an intensive search for new forms and methods of teaching is underway, which allows us to talk about the transition of learning from a Directive model to an interactive, more productive and personality-oriented learner

Keywords: innovative teaching methods, interactive teaching methods, multimedia technologies, problem teaching.

Білім жеке тұлғаның, қоғамның, ұлттың, мемлекеттің дамуының стратегиялық негізі және табысты болашақтың кепілі болып табылады. Постиндустриялық қоғамды тек білімге ғана емес, мамандардың құзыреттілігіне негізделген жаһандық ақпараттық жүйеге айналдыру білім беру процестерін ұйымдастырудың инновациялық тәсілдерінің проблемасын айтарлықтай өзектендірді. Нәтижесінде қазіргі жағдайда білім беру жүйесіне өте жоғары талаптар қойылады: ол мамандарды кең, динамикалық, тез өзгеретін әлемде өмір мен қызметке дайындау керек, онда адамның алдында үнемі стандартты емес міндеттер пайда болады, оларды шешу өз іс-әрекеттерін құру және талдау дағдылары мен біліктерінің болуын көздейді [Черкасов М.Н.,12].

Оқу үрдісінде қолданылатын инновациялық білім беру технологияларының негізін әлеуметтік тапсырыс, болашақ мамандардың кәсіби мүдделері, студенттердің жеке ерекшеліктерін есепке алу құрауы тиіс [Жуков Г.Н.,38]. Сондықтан жоғары мектепте мамандарды даярлау кезінде инновациялық формалар мен әдістерді қолдану кадрларды даярлау мен оқытудың мақсаттары мен міндеттерін прагматикалық түсінумен ұштастыру қажет.

Қазіргі заманғы психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде инновациялық әдістер оқутәрбие процесін дамыту мен жетілдіруге және мамандарды заманауи қоғам өмірінің түрлі салаларында кәсіби қызметке даярлауға бағытталған оқытудың көптеген технологияларында көрініс табады [Зельдович Б.З.,54]. Олар студенттердің кәсіби білімін, іскерлігін және дағдыларын қалыптастыру және бекіту үшін жағдай жасайды, болашақ маманның кәсіби қасиеттерін дамытуға ықпал етеді. Оқытушылардың оқыту үдерісінде инновациялық әдістерді қолдануы әр түрлі пәндерді оқытуда стереотиптерді жеңуге, кәсіби жағдайларға жаңа тәсілдерді қалыптастыруға, студенттердің шығармашылық, креативті қабілеттерін дамытуға ықпал етеді [Жуков Г.Н., 37].

Инновациялық қызмет өзінің неғұрлым толық өрістетуінде өзара байланысты жұмыс түрлерінің жүйесін болжайды, олардың жиынтығы нақты инновациялардың пайда болуын қамтамасыз етеді, мысалы:

1. Жаңа білім алуға бағытталған ғылыми-зерттеу қызметі;
2. Ерекше, инструментальды-технологиялық білімді әзірлеуге бағытталған жобалау қызметі берілген жағдайларда ғылыми білім негізінде әрекет ету;

3. Белгілі бір практика субъектілерінің кәсіби дамуына бағытталған білім беру қызметі инновациялық жобаның іске асырылуы.

Білім беру процесіне инновациялық үдерістерді енгізу және болашақ мамандардың негізгі кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыру бойынша оқу жұмысының тиімді нысандары оқытудың түрлі белсенді нысандары мен әдістерін қолдану болып табылады: жобаларды құру, көпшілік алдында сөз сөйлеуге дайындау, кәсіби маңызды мәселелерді талқылау, ынтымақтастықта оқыту, проблемалық жағдайларды жасау, кәсіби бағытталған бейнефильмдер мен презентацияларды дайындау және т. б. Ақпараттық-түсіндірмелік оқытудан инновациялық-пәрменді оқытуға көшу оқу процесінде еркін іздеу қызметін қамтамасыз ететін жаңа компьютерлік және түрлі ақпараттық технологияларды, электрондық оқулықтарды, бейнематериалдарды қолданумен байланысты, сондай-ақ дамыту мен жеке бағдарды көздейді.

Осыған орай, бүгінгі таңда студенттерді оқытудың түрлі инновациялық әдістерін атап өтуге болады, атап айтқанда, бұл проблемалық және ойын технологиялары, ұжымдық және топтық қызмет технологиялары, белсенді оқытудың имитациялық әдістері, нақты жағдайларды талдау әдістері, жобалар әдісі, ынтымақтастықта оқыту, креативті оқыту, инновациялық білім беру жобалау қызметі, лекция-баспасөз конференциясы, дәріс-әңгіме, дәріс-визуализация, дәріс-диспут және т. б.

Ең перспективалы және танымал ақпараттық технологиялардың бірі мультимедиялық (ағылш. multi – көп, media-орта), олар дыбыспен, бейнемен, анимациямен және басқа да көрнекі әсерлермен (Simulation) қоса жүретін бейнелердің, мәтіндердің және деректердің тұтас коллекциясын жасауға мүмкіндік береді; интерактивті интерфейс пен басқарудың басқа да тетіктерін қамтиды. Қазіргі уақытта мультимедиялық құралдардың көмегімен ақпаратты берудің көптеген түрлі тәсілдері бар. Бүгінгі таңда ең көп тараған жабдық жиынтығы – мультимедиялық проектор және компьютер. Интерактивті тақта, компьютер, проектор, мамандандырылған бағдарламалық қамтамасыз ету барлық мультимедиялық жиынтықты біртұтас ретінде пайдалануға мүмкіндік береді. Тікелей проекциялы интерактивті тақтаның жұмыс істеу принциптері өте қарапайым. Бұл үлкен графикалық планшет туралы. Оның АҚ беті кәдімгі экранның рөлін атқарады, бірақ оған қарағанда, ол басуға сезімтал (сенсорлық тақта). Тақтада кез келген қатты зат немесе тіпті саусақпен» сурет салуға « болады. Компьютерлік бағдарлама бұл әрекеттерді қарапайым ДК тінтуірдің қозғалысы ретінде қабылдайды. Тақтаның бетіне тиіп немесе сол арқылы өткізе отырып, экрандық түймелерді басып, нысандарды сүйреп апаруға, оларды масштабтау мен бұруға, тақтаға шығарылған диалогтық терезелер элементтерімен жұмыс істеуге болады. Сонымен қатар, экранда-тақтада виртуалды пернетақта пернелерін түртіп, мәтінді басып шығарады.

Оқу үрдісінде мультимедиялық технологияларды пайдалану оқу материалын дәстүрлі түрде ғана емес, сонымен қатар студенттердің визуалды вербалды түрде қабылдауы үшін барынша қолжетімді етіп көрсетуге мүмкіндік береді. Аудиториялық сабақ кезінде интернетке кіруге бола отырып, студент оқытушы ұсынған оқулықты таба алады және қажет болған жағдайда ақпаратты нақтылап, on-line режимінде жеке ерекшеліктеріне тест тапсыра алады. Компьютерлік презентациялар түрінде шығармашылық тапсырмаларды дайындау (мысалы, студенттік конференцияларға баяндамалар) студенттердің бейнелі ойлауын қалыптастыра отырып, шығармашылық қиялын дамытады. Ұсынылған видиорядта тек аналитикалық ақпарат қана емес (кестелер, схемалар, анықтамалар түрінде), сонымен қатар баяндаманың негізгі ережелерін бейнелейтін суреттер, фотосуреттер да бар. Интерактивті тақтаны пайдалану оқытушыға компьютердің және проектордың көмегімен on-line режимінде формулаларды ойнатуға, графиктер құруға, дәстүрлі тақта мен бор пайдаланбастан кестелерді салуға, сондай-ақ сабақ барысында ғаламторды толық көлемде іске қосуға мүмкіндік береді.

Алайда ақпараттық-компьютерлік технологияларды пайдалана отырып оқытудың интерактивті әдістерін түсінуді шектеудің қажеті жоқ. Интерактивті оқытудың тек компьютермен ғана емес, сонымен қатар адаммен өзара әрекеттесу немесе диалог режимінде болу қабілеті ретінде кеңірек түсіндірілуі мүмкін.

Сонымен қатар, біздің жұмысымыздың талдауы келесі нәтижені жасауға мүмкіндік берді: оқытудың интерактивті әдістерін қолдануға негізделген оқу үдерісі (шағын топтарда (топта) жұмыс істеу, жобалық технология, нақты жағдайларды талдау (case study), проблемалық оқыту, (рөлдік және іскерлік ойындар), топтың барлық студенттерінің тану үдерісіне қосылуын ескере отырып ұйымдастырылады. Бір жүз бірлескен қызмет әркім өзінің ерекше жеке үлесін қосып, жұмыс барысында білім, идеялар, қызмет тәсілдерімен алмасу жүретінін білдіреді. Жеке, жұптық және топтық жұмыстар ұйымдастырылады, жобалық жұмыстар, рөлдік ойындар пайдаланылады, құжаттармен және әр түрлі ақпарат көздерімен жұмыс жүргізіледі. Интерактивті әдістер өзара әрекеттесу, білім алушылардың белсенділігі, топтық тәжірибе, міндетті кері байланыс қағидаттарына негізделген. Білімдік қарым-қатынас ортасы құрылады, ол қатысушылардың ашықтығымен, өзара әрекеттестігімен, олардың дәлелдерінің теңдігімен, бірлескен білімнің жи-

нақталуымен, өзара бағалау және бақылау мүмкіндіктерімен сипатталады [Жуков Г.Н.,55].

Оқытудағы инновациялық әдістердің мақсаты - оқу процесін тиімді ететін студенттің зияткерлік қабілеттілігі мен жетістіктерін сезінетін ыңғайлы оқу ортасын құру.

Сонымен қатар, осы мақала аясында оқытудың кейбір тиімді инновациялық әдістерінің мазмұнын ашып көрсеткіміз келеді, олардың бірі, біздің ойымызша, диалогтық оқыту болып табылады, өйткені диалогтық оқыту барысында тек студент пен оқытушы арасындағы ғана емес, студенттердің өзара, яғни студент – студент арасындағы қарым-қатынас сияқты коммуникациялық қарым-қатынастар дамиды. Мысалы, диалогтық оқытудағы әңгімелесудің белсенді түрлерінің бірі болып табылатын сабақтарда кумулятивті әңгімелесуді қолдану мейірімділік пен қауіпсіздік атмосферасын құруға көмектеседі, яғни бұл әрбір студент білім алмасу мақсатында пайдаланылатын, ал студенттер ұсынған пікірлері мұқият бағаланып, басқалардың айтқанын қабылдайды және келіседі деп болжайтын әңгімелесудің осындай түрі.

Жалпы, диалогтық оқыту, біздің ойымызша, оқыту және тәрбиелеу үдерісіндегі студенттердің жеке қарым-қатынасын дамытудың негізі болып табылады. Диалог негізінде оқыту студент пен студент, оқытушы мен студент арасындағы диалогты қарастырады, студенттердің өз бетінше ойлауын қалыптастыруға және дамытуға көмектеседі [Зельдович Б.З.,71].

Сабақ беру барысында қызықты және тиімді келесі инновациялық әдістердің бірі -студенттердің сыни ойлауын дамыту.

«Сын тұрғысынан ойлау» ұғымына байланысты пікірлер мен бағалардың алуан түрлілігі бар: бір жағынан, ол теріс пікірмен байланысты, өйткені дау, жанжал болжайды; екінші жағынан, «сын тұрғысынан ойлау», «аналитикалық ойлау», «логикалық ойлау», «шығармашылық ойлау» және т. б. ұғымдарды біріктіреді.

Бүгінде түрлі ғылыми зерттеулерде «сыни ойлау»терминінің анықтамасын табуға болады. Дж-.А.Браус және Д.Вуд оны не істеу керектігін шешуге бағытталған ақылға қонымды рефлексивті ойлау ретінде анықтайды. Сыншылар өздерінің «Менін» түсініп, объективті, логикалық болуға тырысады, басқа көзқарастарды түсінуге тырысады. Олардың ойынша, сын тұрғысынан ойлау-ақылға қонымды іздеу және өз ой-пікірлерінен бас тарта білу. Сыни ойшылдар жаңа идеяларды ұсынып, жаңа мүмкіндіктерді көре алады.

Біз студенттердің сыни ойлауын дамыту тәсілінен алған ең құнды нәрсе «сыни ойлау - сенімділікті қалыптастыру және шешім қабылдау мақсатында аргументтерді немесе ұсыныстарды және пікірлерді бағалауға бағытталған ұйымдастырылған ойлау процесі».

Мысалы, студенттердің сыни ойлауын дамытудың белсенді түрлерінің бірі рефлексия немесе студенттердің кері байланысы болып табылады. Р.Бустром атап өткендей: «Рефлексия-ойлаудың ерекше түрі... Ол мұқият таразылауды, бағалауды және таңдауды білдіреді». Сондықтан, рефлексивті талдау барысында студенттердің өз жолдастарының пікірлеріне сыни тұрғыдан қарау қабілеті айқын байқалды [Руководство для тренера,42].

Осылайша, оқытудың инновациялық әдістерін пайдалану мәселесін талдай отырып, біз олардың кейбіреулеріне ғана егжей-тегжейлі тоқталдық. Бүгінгі күні оқыту тәжірибесіндегі инновациялық оқыту – бұл студенттердің толыққанды дамуы үшін жағдай жасайтын оқыту, ал оқытудың инновациялық әдістері – білім алушылардың өзара іс-қимылына және оларды материалды пассивті қабылдауға ғана емес, оқу процесіне тартуға негізделген құзыреттілікті қалыптастырудың белсенді әдістері.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Черкасов М.Н. Инновационные методы обучения студентов // Инновации в науке: сб. ст. по матер. XIV междунар. науч.-практ. конф. Часть II. – Новосибирск: СибАК, - 2012.
2. Жуков Г.Н. Основы общей профессиональной педагогики: Учебное пособие. - М.: Гардарики-2005
3. Зельдович Б.З. Роль активных методов в интенсификации учебного процесса./Инновационные методы в образовании. Сборник материалов международной научно-практической конференции 3-10 мая 2008 г., – Москва: Изд. ИГУМО- 2008.
4. Руководство для тренера. - Первое издание. АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы»- 2015

УДК37.013.78

Ботирова Айнур Исроил Кизи
6М010500 - «Дефектология» мамандығының 2-курс магистранты
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.

Оразаева Гүлжан Серікқызы
Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРМЕН ЖҰМЫСТА МОНТЕССОРИ ТЕРАПИЯНЫ КОЛДАНУ

Түйін. Бұл жұмыста Монтессори әдістемесін мектепке дейінгі жастағы балалармен жұмыста қолдану тақырыбы ашылады. Біз Монтессори әдістемесінің негізгі аспектілерін қарастырдық. Осы білім беру институтының пайда болу тарихын зерделеп, келешегін қарастырдық. Мұнда басты назар Монтессори әдістемесі оқытушыларының балалармен өзара іс-қимылы мәселелеріне бөлінеді. Даярланған орта, білім берудегі еркіндік, қозғалысқа үйрету, сенсорлық білім беру және музыка, зияткерлік білім беру контекстінде.

Түйінді сөздер: әдістеме, оқытушы, балалар, оқыту, Монтессори, мектепке дейінгі білім, балалы білім.

Резюме. В данной работе раскрывается тема применения методики Монтессори в работе с детьми дошкольногов возраста. Были рассмотрены ключевые аспекты методики Монтессори. Изучили немного истории возникновения данного института образования, и рассмотрели перспективы. Основное внимание здесь уделяется таким вопросам как взаимодействие преподавателей методики Монтессори с детьми. В контексте подготовленной среды, свободы в образовании, обучении движению, сенсорного образования и музыки, и интеллектуального образования.

Ключевые слова: методика, преподаватель, дети, обучение, Монтессори, дошкольное образование, альтернативное образование.

Summary. This paper describes the application of the Montessori method in working with preschool children. We will cover key aspects of the Montessori technique. A little touch on the history of the emergence of this institution of education, and consider the prospects. The focus here is on issues such as the interaction of Montessori teachers with children. In the context of a prepared environment, freedom in education, movement training, sensory education and music, and intellectual education.

Keywords: methodology, teacher, children, education, Montessori, preschool education, alternative education.

Дамыған және дамушы елдерде мектепке дейінгі білім беру саласында көптеген зерттеулер бар. Аталған зерттеулердің нәтижелері бойынша бірнеше білім беру жүйесі баланың тууынан бастап сапалы күтімді және білім беру қызметін қамтамасыз ету мақсатында әзірленді.

«Монтессори әдісі-балаға өзін-өзі дамытуға ықпал ететін, дайындалған ортада қозғалу және әрекет ету еркіндігін ұсынуға арналған спонтанды, кең білім беру жүйесі». Монтессори оқыту әдістемесінің қорытындысын шығарды. Өзінің әдісі бойынша доктор Монтессори мұғалімді назар аудармайды, сонымен бірге оның ұйғарылған оқу бағдарламасы жоқ, оның нанымына сәйкес, бала өзі білім беру орталығы болуы тиіс.

Доктор Монтессори баланы дамыту үшін 2 фактор сақталуы тиіс деп санайды. Факторлардың бірі баланың дене денсаулығы мен рухани өміріне қамқорлық жасайтын «дайындалған орта» болып табылады. Екінші фактор баланың дамуы үшін конструктивті әрекеттерді табуға болатын ортада еркін қозғалу мүмкіндігі болып табылады. Бұл екі фактор балаға оқуға және білім берудегі қозғалыс, сенсорлық және музыкалық тәрбие, интеллектуалдық тәрбие сияқты нәрселерді толық ләззат алуға мүмкіндік береді. Ол сондай-ақ бала ересек адамға қажет деп санайды, ол балаға жұмыс істеу ережелерін түсіндіруі тиіс және ол баланың қажеттілігін назарға алады.

Одан әрі доктор Монтессори мұндай жағдайда бала өте ынталы, бақылаушы болып жұмыс істейтінін айтады.

Адамдар үнемі қоршаған ортаны өзгертеді, олар өз ортасын жұмыс істеу үшін неғұрлым қолайлы немесе демалу үшін жақсы қолайлы жасау үшін өмір сүреді. Басқаша айтқанда, қоршаған орта адамдарда бар нақты физикалық немесе рухани қажеттіліктерге қамқорлық жасау үшін өзгереді. Бірақ бір орта барлық адамдар үшін бірдей жақсы ма? Доктор Мария Монтес-

сори «ересектер үшін орта балаларға қолайлы емес»деп айтады. Ол кішкентай балалар ересек ортада тұрмауы керек деп ойлады, оның орнына балаларға арнайы дайындалған орта болуы керек. Монтессори балалардың дұрыс дамуы үшін олардың айналасындағы барлық кедергілерді барынша азайту қажет. Бұл үй-жайда және ашық ауада балалар үшін дұрыс ортаны құру болды.

Монтессори әдісі жоғарыда аталған білім беру жүйелерінің бірі болып табылады. Бірінші әдіс 1907 жылы Мария Монтессори әзірлеген. Бұл әдіс-Монтессори әдісі баламалы білім беру саласында және бүкіл әлем бойынша көптеген орталықтарда маңызды орын алады. Тәсіл нашар дамыған балалардың когнитивті деңгейін жақсарту әрекеттерінде пайда болды. Ол ерекше қажеттіліктері бар балалар басқа әдістермен оқытылған, әдетте дамыған балаларға қарағанда табысты болуы үшін балалардың сенсорлық білім алуына назар аударды. Оны одан әрі қалыпты дамыған балалармен іске асыру және бұл ретте алынған оң өзгерістер таралуда одан әрі дамыту үшін негіз болды. Бұл тұрғыда Монтессори тәсілі педагогикаға жүз жылдан астам уақыт әсер етті. Монтессори тәсілде мұғалім ұғымы мұғалімнің дәстүрлі түсінігін сипаттауға арналмаған.[1, Буторина М., Хилтунен Е. 85 б.] Монтессори әдісінің философиялық негізінде мұғалімдер балаларға өздерінің жеке тұлғаларын өздігінен дамытуға мүмкіндік беретін және балаларды неғұрлым жоғары деңгейге дейін дамытудың одан әрі әлеуетін көрсетуі тиіс, бұл Монтессори мұғалімдерінің өзіне жетекшілік рөлін алуын талап етеді.

Олар балаларды дамыту мен білім беруде жетекші рөлді өз мойнына алуы үшін Монтессори мұғалімдері сапалы білім беру бағдарламасын алуы тиіс. Бұл бүкіл әлемде Монтессори педагогикалық бағдарламалардың қатысуымен халықаралық ұйымдар ұсынған бағдарламалар. Монтессори мұғалімдер үшін іс-шаралар тек ұйымдардың білім беру қызметімен шектелмейді. Сонымен қатар, Монтессори мұғалімдерінің ғылыми зерттеулері де бар.

Монтессори тәсілін қолданатын мұғалімдерге қажетті негізгі қасиеттер. Монтессори әдісі Монтессори тәсілі негізінде білім беретін мұғалімдер:

- жақындауға жеке бейімділігі болуы;
- балаларды сүйетін, құрметтейтін және шыдайтын адамдар болу;
- дұрыс / дұрыс емес пікірлер мен ескертулері бар балалардың түсіндірмелерінен немесе түзетулерінен қалыс қалған адамдар болу;
- балаларды олардың әлеуетін түсінуге бағыттайтындар болу.

Монтессори мұғалімінің рөлі дәстүрлі мұғалімдердің рөлінен ерекшеленеді. Дәстүрлі мұғалімдер берілген ақпаратты тыңдай және меңгеруі тиіс үлкен студенттер тобына сабақ береді. Монтессори мұғалімдері бір немесе екі оқушымен бір уақытта жұмыс істейді. Педагогтар кеңес береді, сабақтар өткізеді немесе олардың жұмысы кезінде балаларды тыныш қадағалайды. Осылайша, балалар бейбіт жағдайда өз қарқынында жұмыс істейді.

Егер бала дайын болмаса, Монтессори мұғалімі баланы оқуға мәжбүр етпейді. Мысалы, мұғалім нысанды оның атымен байланыстырады, мысалы, «кітап» және баланы сөзді анықтауды сұрайды. Егер бала нысанды көрсетсе, байланыс орнатылған. Егер жоқ болса, мұғалім баланы түзетпейді, бірақ басқа күні сабаққа қайта қатысады. Монтессори жүйесі балаға басқа күні қауымдастықты құруға дайын болу үшін сананы тазартуға уақыт береді. Монтессори жүйесі баланы итеріп, олар қауымдастықты дұрыс түсінбеуді жалғастырады деп санайды.

Бақылау дағдыларының арқасында оқытушы әр баланың мүддесі, оқыту стилі мен сипаты туралы біле алады. Оқушылар оқуға бейім кезде түсіну үшін маңызды болып табылады және сіз неғұрлым күрделі сабақтар енгізе аласыз. Оқытушының балаларға арналған ресурс ретінде өнер көрсететін шығармашылық делдал ретінде дағдылары бар. Мұғалім оқу бағдарламасы бойынша алға жылжуды ынталандыру және жаңа дағдыларды меңгеруге көмектесу үшін қолдау көрсетеді және оны баланың жетістіктеріне көрсетеді. Мінезді қалыптастыру дағдысына ие бола отырып, Монтессори оқытушы балаларға әлемнің жақсы азаматы болу үшін логикалық ойлауды, әлеуметтік түсінуді және проблемаларды шешу дағдыларын дамытуға көмектесетін қасиеттер тәрбиеленетін ортаны дамытады.

Монтессори мұғалімінің рөлі баланы басқару философиясы арқылы дамыту жүйесімен бөлісу болып табылады. Оқытушылар Монтессори шіркеуі арқылы Монтессори сертификатына ие. Монтессори оқытушысының біліктілігін алу үшін бакалавр дәрежесі және педагогтік білім беру бойынша Монтессори - аккредитациялық кеңес (MACTE) аккредиттеген мұғалімдерді даярлау бағдарламасы талап етіледі. Сондай-ақ оқытушы жеке ұйымдар, мемлекеттік колледждер және жеке университеттер арқылы оқудан өте алады.

Гид және фасилитатор ретінде жұмыс істей отырып, Монтессори мұғалімі балаларды бір қызмет түрінен екіншісіне ауыстыру үшін арналған Монтессори жақсы дайындалған ортасын және оқыту мен білім алу атмосферасын жасайды. [2, Paula Polk Lillard, 723 б.] Мұғалім Монтессори жиі балалар жұмыс істеп, оларға өз ашуларында оқуға және өз қорытындыларын жасауға мүмкіндік береді. Балаларға жауап берудің орнына, мұғалім Монтессори балаларды оқыту процесіне белсенді тарта отырып және сыни ойлау дағдыларын дамыта отырып, мәселені қалай шешетінін сұрайды. Көп жағдайда балалар мұғалімдер емес, тікелей қоршаған ортадан және басқа да балалардан оқиды.

Мария Монтессори мұғалімнің күнделікті сабақ жоспарларында емес, балаға жеке тұлға ретінде шоғырлануы тиіс деп есептеді. Монтессори мұғалімі әр бала үшін күнделікті сабақ жоспарласа да, ол баланың мүддесіндегі өзгерістерге, оның прогресіне, көңіл-күйіне және мінез-құлқына назар аударуы тиіс.

Монтессори құру алдында тұрған міндет «ең алдымен бұзушылықтарды жою, үлкен және елеулі олқылықтарды толтыру міндеті болып табылады. Негізгі мақсат адам тұлғасының құндылықтарын іске асыру және адамзаттың дамуы болуы тиіс». Біздің білім беру жүйесі Мария Монтессори қалыптастырған көптеген идеяларды біріктіреді. Кішкентай орындықтар, үстелдер және басқа да жиһаз бастауыш мектептің балабақшалары мен сыныптарында қолданылады. Балаға бағытталған тәсіл мектептерде жалпы қабылданған тәсіл болып табылады. Біздің мұғалімдер балалардың білім базасындағы бос орындарды үнемі толтыруға тырысады. Балаларды күніне екі рет үзіліс жасауға жібереді және түскі үзілістен кейін таза ауада міндетті түрде уақыт өткізеді. Қозғалыс немесе дене шынықтыру балаларды оқытудың міндетті бөлігі болып табылады. Мектепке дейінгі және бастауыш сыныптарда оқуға арналған кілемдер бар.

«Оқыту ортасы барлық оқушылардың ойлау әдістері мен тәжірибесін бағалауы және құрметтеуі тиіс, оқушылар өздерін жайлы сезінуі үшін, зияткерлік қауіп-қатерлерді қабылдай отырып, сұрақтар қойып, гипотезалар қоя отырып». Біздің білім беру жүйесі көптеген өзгерістерге ұшыраса да, ол әлі де көптеген салаларда жетіспейді. Мысалы, кейбір балалар қалай оқуға болатынын білмейді және көмек сұрай алмайды. Балалармен қарым-қатынас көп жұмыс талап етеді, ал тәртіп әлі де алаңдаушылық тудырады. Мүмкін, біз жағдайды қалай өзгертуге болатынын түсіну үшін Монтессори оқыту әдісіне қарап, әдістемені өзімізге көмекке ала аламыз. Кез келген жағдайда, егер біз білім беру жүйесін және ол арқылы біздің қоғамымызды жақсартқымыз келсе, қосымша өзгерістер енгізу қажет. Біздің балалар-бұл әркім мойындауы тиіс біздің болашағымыз. Мария Монтессори айтқандай, «Интеллект, тең-дестірілген тұлға және біртұтас организм ретінде бүкіл адамзаттың бірлігі-адамның байлығы. Сондықтан бүгінгі күні адамның ұлылығын мойындау үшін адамға әкелетін білім қажет».

Монтессори оқытушысы жеке сабақтар немесе шағын топтарда сабақтар өткізуге және үлкен топтарда сабақтар өткізуге аз уақыт жұмсауға үйретілген. Сабақтар қысқа және дәл, олар өз бетінше оқуға болатын балалардың ақыл-ойын алдын алуға арналған. Монтессори сабақтары балаларға жұмысты орындау үшін қажетті ең негізгі ақпараттың айналасында шоғырланған: материалдардың атауы, оларды сыныпта және сөреде табуға болады, материалдарды қалай пайдалануға болады және олармен не істеуге болады.

Мария Монтессори еркіндігі біз баланы өз бетінше не істегіміз келеді дегенді білдірмейді, керісінше, біз баланың «қалыпты» дамуына кедергі келтіруі мүмкін барлық кедергілерді жоюымыз керек дегенді білдіреді. Монтессори ортасында ересек адам балаға қандай іс-әрекетті орындау керектігін білдірмейді, бірақ еркіндік баланың дайындалған ортада іс-әрекетті таңдауда еркін екенін білдіреді. Бұл сондай-ақ бала осы дайындалған ортада жұмыс істейтін орынды еркін таңдай алады дегенді білдіреді. Балалар «Балалар үйінде» жұмыс істеген кезде, мысалы, орындықта кішкентай үстел үстінде отыруға немесе өзінің жұмыс кеңістігі үшін кілем жабынын пайдалануға таңдау болды. Монтессори ортасындағы ересек адам бала үшін қызметте өзгерістерді жоспарламайды, бірақ бала қанша уақыт талап етілетініне қарамастан, оны аяқтағанға дейін жұмыс істеуге, сондай-ақ бала оны қажет деп санағанша әрекетті сонша рет қайталауға еркіндік береді. Монтессори ортасындағы еркіндік, сондай-ақ бала айнала еркін жүріп, жаңа «белсенділікке» ие болатынын білдіреді.

Монтессори үшін білім беру еркіндігі өте маңызды болды, өйткені бала толық ересек адамда дамуы және оның қоғамда орын алуына мүмкіндігі болуы тиіс. Ол былай деп жазған: «Білім жеке тұлғаның дамуына да, қоғамның дамуына да ықпал етуі керек. Егер индивидуум байқауларда қалай үйреніп жүрсе, қоғам дами алмайды».

Монтессори мұғалімдері балалардың ғылыми бақылаушылары болып табылады. Олар жақсы немесе жаман жұмыс үшін марапаттар мен жазалаудан аулақ. Монтессори мұғалімдері ешқашан сынамайды және баланың жұмысына араласпайды. Тек сенімді жағдайда баланың жеке басы өсе алады. Балалар өз қызметін еркін таңдауға және өзін шектеусіз ұстай білуге тиіс. Доктор Монтессори бұл нақты жұмыс деп санайды және бала өзінің шынайы табиғатын толық назар аударуды қажет ететін жұмыс тауып болғаннан кейін ашады.

Мұғалім қоршаған ортаны сақтаушы және сақтаушы болады. Ол балалардың алаңдауына алаңдатудың орнына оған қамқорлық... Барлық аппарат таза, әдемі және жарқын, мінсіз жағдайда ретке келтірілуі тиіс... Бұл мұғалім болуы керек дегенді білдіреді ... таза және тыныш және лайықты... Сондықтан мұғалімнің бірінші міндеті - қоршаған ортаны қадағалау, және бұл барлық басқалардан басымдыққа ие. Оның әсері жанама болып табылады, бірақ егер ол жақсы істемесе, кез келген түрдегі тиімді және тұрақты нәтижелері жоқ, физикалық, зияткерлік немесе рухани.

Мұғалімі тиіс ... балаларды қызықтыру ... Мұғалім бұл бірінші кезеңде, өзін-өзі танығанға дейін, барлығын өзінің жылуымен жігерлендіретін,

жандандыратын және шақыратын жалынға ұқсауы тиіс. Ол әлі басталған жоқ, өйткені ол маңызды психикалық процесті үзеді деп қорқудың қажеті жоқ. Концентрация болғанға дейін, [Монтессори-мұғалім] ол ең жақсы деп ойлайды не одан да аз істей алады; егер ол қажет деп тапса, ол балалардың қызметіне араласуы мүмкін. .. Ол әңгімелерді айта алады, ойындар мен ән айту, балалар өлеңдері мен тақпақтарын қолдана алады. Балаларды сүю қабілеті бар мұғалім оларды әртүрлі жаттығуларды орындауға мәжбүрлеуі мүмкін, олар білім беруде үлкен маңызы жоқ болса да, оларды тыныштандыруға пайдалы. Барлығы тірімұғалім зеріктіретін мұғалімнен артық тартатынын біледі, егер тырысса, біз барлығы тірі бола аламыз ... Егер осы кезеңде басқаларды үнемі тітіркендіретін қандай да бір бала болса, онда ең қолайлы, не істеу керек, оны тоқтату ... .ағынын бұзатын дабыл қызметі. Үзу кез келген түрдегі балауыз түрін немесе мазасыз балаға ерекше және нәзік қызығушылық таныта алады.

Ақырында, балалар бір нәрсе қызықтыра бастағанда пайда болады: әдетте практикалық өмір жаттығуларында тәжірибе балалардың сенсорлық және мәдени аппараттарды одан пайда алуға дайын болмас бұрын беру пайдасыз және зиянды екендігін көрсетеді. Материалдың бұл түрін енгізбес бұрын, балалар бір нәрсеге шоғырлану қабілетін сатып алғанша күте тұру керек ... бұл практикалық өмір жаттығуларымен жүреді. Бала олардың біріне қызығушылық таныта бастағанда, мұғалім оны үзбеуі тиіс, себебі бұл қызығушылық табиғи заңға сәйкес келеді және жаңа іс-әрекеттердің тұтас циклын ашады ... Енді мұғалім барынша сақ болу керек. Араласпау-бұл ештеңе араласпайды. Бұл мұғалім жиі емес, сәт. Осы уақытқа дейін өте қиын болған бала жұмысқа шоғырланады... Құйрық, көмек немесе тіпті көзқарас оны тоқтату немесе сабақты бұзу үшін жеткілікті болуы мүмкін. Бұл біртүрлі көрінеді, бірақ бұл бала оны байқайтынын түсінсе де болуы мүмкін. ,,, Мұғалімге табыс әкелетін ұлы принцип мынада: шоғырлану басталғаннан кейін, бала жоқ сияқты әрекет етіңіз ... Мұғалімнің міндеті-жаңа нәрселерді тек бала бұрын пайдаланған адамдардың барлық мүмкіндіктерін сарқған кезде ғана көрсету. [3, Сумнительный К. Е., 21 б.]

«Жиі тәжірибесіз оқытушылар сабақ беруге үлкен мән береді және олар материалдардың маңызды қолданылуын көрсеткенде қажеттінің бәрін жасады деп санайды. Іс жүзінде олар шындықтан алыс, өйткені мұғалімнің жұмысы әлдеқайда маңызды. Оған бала рухының дамуын бағыттау міндеті жүктеледі, сондықтан баланы бақылау оның түсінігімен ғана шектелмеуі тиіс. Оның барлық бақылаулары соңында пайда болуы керек-бұл олардың жалғыз ақталуы - оның балаға көмектесу қабілетіне», - деп Мария Монтессори.

Балаларға арнайы білім беру үшін жеке білім беру бағдарламалары бүгін өте кең таралған. Мысалы, сабақтар мен оқу бағдарламалары балалардың қажеттіліктеріне арнайы білім беруге бейімделген. Бұл бағдарламалар оқушыларының арнайы оқу құралдары бар, олар оларға сыныпқа жақсы кіруге және білім беру талаптарын орындауға көмектеседі. Арнайы білімі бар студенттер арнайы ресурстар оқытушысынан көбірек көмек ала алатын арнайы қор бөлмелері бар. Бұл бөлме, сондай-ақ оларға орын бола алады, онда олар әдеттегі сынып тыс жұмыс істей алады.

Монтессори әдісі – антропологиялық негізде болғандықтан, баланың еркін құбылыстарын тереңдетіп, бөлшектеп оқытады. Сондықтан Монтессори жазуын «өз бетінше жазу әдісі» деп атайды. Балаға қолын дамыту мен жазу құралдарымен (қалам, қарындаш, қылқалам) жұмыс жасауды үйрете отырып, оған әуелі моторлы түрде сосын әріптердің жазылуын саналы түсінуді үйретсек, бала өз бетінше жазу тілін меңгере алатын болады.[4, Монтессори М. Мұғалімді дайындау: ағыл. аудар. Дичковская И.]

Монтессори-мектептердегі балалар өзіне қамқорлық жасап, осылайша ересектерден тәуелсіз болуға үйренеді. Мысалы, кішкентай балалар киінуді және шешінуді үйренді. Олар өздерінің көшедегі киімдерін ілгек, олар қабырғаға орналастырылған, олардың қол жетімділігі шегінде. Кішкентай қолжуғыштар, сондай-ақ балалардың қолдарын жуып, шаштарын тарқатуы үшін қол жетімді болды.

Мария Монтессори өзінің балалармен жұмыс істеу әдісін ғылыми педагогика әдісімен атады. Ол кез келген практикалық әрекеттер, теориялар, мәнді бағалау үлгілері, ең алдымен, дамып келе жатқан адам туралы іргелі білімдерге, адам өмірінің антропологиясына құрылуы мүмкін деп есептеді.[5, Хилтунен Елена, 6 б.]

Доктор Монтессори қолдар адамдар үшін аса маңызды деп санады. Бала «өзін өз қозғалыстарымен, қолдарымен дамытады, оған жұмыс істей алатын, оның қызметінің уәждемесін қамтамасыз ететін объектілер қажет». Мария Монтессори оқу мақсатында ойыншықтарды пайдаланбады; балалар үйінде оқыту нағыз ыдыспен жүрді. Ол шынайы ыдыс - аяқ пен арнайы оқуға арналған заттарды пайдалана отырып, баланың жұмысы болды, оның арқасында ол ересек адамға айналады деп ойлады.

Енді біз Мария Монтессори айтқан екі факторды іске асыра отырып, оны кеңейтуіміз керек; біз бұл балаларға осы дайындалған ортада оқытуды зерттеу үшін дайындалған ортаны қамтамасыз етуіміз керек. Біз оларға оқуға көмектесетін көптеген, мұқият ойластырылған іс-әрекеттермен толтырылған бөлмені және әрбір қызмет түрімен жұмыс істегісі келген кезде және әрбір қызмет түрімен жұмыс істегісі келетіндерді таң-

дау еркіндігін беруіміз керек.

Доктор Монтессоридің жұмысы соңғы жүз жылда кішкентай балаларға ғана емес, сонымен қатар ересектер мен қарт адамдардың ерекше қажеттіліктеріне әсер етті. Мысалы, Монтессорибис деменция бағдарламасы қарт адамдарға деменцияны жеңуге көмек көрсетудің инновациялық бағдарламасы ретінде зерттеледі.

Қорытындылай келе, Монтессори әдістемесі білім беру жүйесі рөлінде ғылыми рух зияткерлік, азаматтық, әлеуметтік және білім беру міндеттемесі болып табылатын оқытушы үшін тамаша құрал болып табылады. Дені сау балалар үшін Монтессори-педагогика дамытушы, ал қандай да бір ауытқулары бар балалар үшін терапевтік болып табылады. Негізгі емдік құрал-атмосфера, бала бақшаның рухы, жағдай, дамытушы орта және педагог тұлға.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Буторина М., Хилтунен Е. / М. Монтессори педагогикасы: дәріс курсы. – 1-2 Бөлім. – М., 1992.
2. Paula Polk Lillard / Montessori, Maria. The Educate the Human Potential. Oxford: Clio Press, 2003.
3. Сумнительный К. Е. // Педагогикалық жүйе. М. Монтессори // Ана мен бала. – 2014. - №9.
4. Монтессори М. Мұғалімді дайындау: // ағыл. аудар. Дичковская И. Альманах «МАМА»: аймақаралық альтернативті Монтессори-ассоциацияның ғылыми-әдістемелік басылымы. – 1 Шығару. – М., 2014
5. Хилтунен Елена / Мария Монтессори әдісі бойынша балаларды тәрбиелеу. – М., АСТ, 2018.

УДК 37:016:53

Дәрібай Жаңылсын Жылқайдарқызы
7М015-Физика мамандығы магистранты,
Физика кафедрасы,
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан, Түркістан,
janilsin_95@mail.ru

Баймаханова Айгерим Саттарқызы
магистр-оқытушы,
Компьютерлік ғылымдар кафедрасы,
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан, Түркістан,
aigerimka01@mail.ru

ФИЗИКАДАН БІЛІМ БЕРУДЕГІ БЕЛСЕНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ: ФОРМАЛАРЫ МЕН ҚОЛДАНЫЛУ МАҚСАТЫ

Түйіндеме. Оқу процесінде қолданылатын белсенді және интерактивті оқытудың негізгі әдістері келтірілген. Оқу іс-әрекетіндегі әр әдістің рөлі мен орнын түсінуге мүмкіндік беретін белсенді оқыту әдістерінің классификациясы келтірілген. Физиканы оқыту сабақтарының әртүрлі түрлерінде белсенді әдістерді қолдану ерекшелігі анықталған. Физиканы оқытуда оларды қолдану тиімділігін бағалаудың мақсаттары мен әдістері сипатталған.

Кілтті сөздер: оқытудың белсенді және интерактивті әдістері, компьютерлік модельдеу, кейстер, іскери ойындар

Аннотация. Представлены основные методы активного и интерактивного обучения, используемые в образовательном процессе. Дана классификация активных методов обучения, позволяющая понять роль и место каждого метода в учебной деятельности. Определена специфика использования активных методов в разных видах учебных занятий по физике. Описаны цели и способы оценки эффективности их использования в преподавании физики.

Ключевые слова: активные и интерактивные методы обучения, компьютерное моделирование, кейс-стади, деловые игры

Summary. The basic methods of active and interactive learning used in the educational process are presented. The classification of active teaching methods is given, which allows to understand the role and place of each method in educational activities. The specifics of the use of active methods in different types of physics training classes is determined. The goals and methods for assessing the effectiveness of their use in teaching physics are described.

Keywords: active and interactive teaching methods, computer modeling, case studies, business games

Оқытудың белсенді әдістерінің рөлі мен орны қазіргі білім парадигмасында нақты анықталған. Бүгінгі таңда оқытудың белсенді әдістері кезкелген оқытушыға белгілі, оларды қолдану қажеттілігіне, тиімділігіне қатысты еңбектер көп зерделенген.

Оқытудың «белсенді» және «интерактивті» әдістері ұғымдары синонимдер ретінде жиі қолданылады, олардың мазмұны бірдей, ал басты айырмашылық «белсенділік деңгейі» болып табылады.

Оқытудың белсенді әдістері - студенттердің ізденушілік танымдық белсенділігін, шығармашылық қабілеттерін ояту, «білу», «қабілеттілік» және «меңгеру» деңгейінде құзіреттіліктердің қалыптасуына ықпал ететін педагогикалық ықпалдың тәсілдері.

Интерактивті («Интер» - өзара, «акт» - әрекет дегенді білдіреді) - өзара әрекеттесуді, сөйлесу режимінде, біреумен сұхбаттасуды білдіреді. Басқаша айтқанда, белсенді әдістерден айырмашылығы, интерактивті әдістер студенттердің тек мұғаліммен ғана емес, сонымен бірге бір-бірімен кең өзара әрекеттесуіне бағытталған [Нижневартовск ГУ, 2014, 155 б].

Оқыту - тәжірибе, байқау, рефлексия және белсенді эксперимент қолдану арқылы жүзеге асатыны белгілі.

Зерттеушілер білімнің келесі түрлерін анықтады:

- біліммен таныстыру (студент теориямен таныс, бірақ оны қалай қолдануды білмейді);
- білімді жаңғырту (білімді жеткізе алады, бірақ практикада қиындық тудырады);
- білім шеберлік (практикалық есептерді шеше алу дағдысын игереді);
- білімнің жаңғыруы (жаңа білім алып, оны практикалық іс-әрекетке іске асыра алады).

Әрине, оқытудың негізгі мақсаты - алған білімдерін практикада қолдана білу. Өткен ғасырдың 60-жылдарында Эдгар Дейл студенттерге бірдей білім берген әр түрлі жолдармен нақты іс-әрекетке еліктеу материалдың 90% меңгеруге болатындығын дәлелдеді.

Белсенді әдістер оқу үдерісіне жаңа тәжірибе жинақтауға мүмкіндік беретін эксперимент элементін енгізуге арналған. Белсенді әдістерді қолдану мұғалімдерді психологиялық, педагогикалық және технологиялық тұрғыдан арнайы даярлауды қамтамасыз етеді.

Белсенді оқыту әдістері көмегімен жұмысты ұйымдастыруда қолдану үшін қажет ережелерге мыналар кіреді:

- барлық студенттерді топтық жұмыстарға тарту;
- қатысушылардың оңтайлы құрамы;
- мұғалімнің психологиялық қолдауы;
- ортаны ұйымдастыру;
- топтарға бөлу (жұмыстың басында - еркін бөлу, содан кейін кездейсоқ іріктеу қолданылады).

Белсенді оқыту әдістері түрлері мен формаларын (дәріс, практика, лабораториялық, кеңестер, ғылыми семинарлар, аудиториядан тыс студенттердің өзіндік жұмыстары, СӨЖ, СОӨЖ және т.б.) қарастырсақ.

Дәрістер - «түсінік беру», семинарлар - «білу» деңгейін қалыптастырады, практикалық жаттығулар - «жасай алу» деңгейін, тәжірибе шеберлікті қалыптастырады. Белсенді оқыту әдістер түрлеріне келетін болсақ, олардың қолданылуы өте кең.

Дәстүрлі түрде оқытудың белсенді әдістеріне дәрістер, топтық дискуссиялар, іскерлік ойындар, кейс-стадиялар және т.с. жатады.

Зерттеуші-ғалымдар студенттердің өзгеретін құндылықтарын, олардың уәждемесі мен қоғам дамуының ерекшеліктерін ескере отырып, белсенді әдістердің жаңа түрлерін қарастыруда. Ал, дәрістің дәстүрлі түрлеріне кіріспе, жалпы тақырып, шолу, әдістемелік, жалпылау және т.б. жатқызуға болады.

Белсенді әрекеттесу элементтеріне визуалды дәріс және миға шабуыл, проблемалық, конференция форматындағы дәрістер кіреді.

Визуалды дәріс: Физикалық құбылыстар мен заңдылықтарды оқытудың техникалық құралдары және аудио-видеотехника көмегімен, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы дәріс материалдарын визуальды формада беру. Дәрістің бұл түрінде біз авторлық «Физикалық құбылыстар» атты электрондық оқулығын қолдандық.

Сонымен қатар визуальдық дәрісте Интернет желісін қолданып тақырыпқа байланысты мәселелер сабақтың барысында талданады. Бұл Интернет сайттары арқылы студенттердің ары қарай өзіндік жұмыс жасауына мүмкіндік жасалынады. Сабақтың барысында қолданылған web сайттар:

Сайт «Интернет желісінде Физика» (http://www.estnauch. 213 09.edusite.ru/p3 8aal .html) [140].

«Интернет желісінде Физика» (http://fim.samara.ws/7section)[141].

Сайт «Физика Анимация» (www.infoline.ru/g23/5495/physics.htm)[142].

«Тірі Физика» (http://www.int-edu.ru/obiect.php?ml=3&m2=2&id=202)[143].

Физика. (http://phvsics.5ballov.ru/histor.htm) [144].

Миға шабуыл әдісі: (А.Осборн) және оның танымал модификациялары барлық белсенді оқыту әдістерінің арасында анағұрлым дамыған. Ол белгіленген тапсырманы шешу амалдарын іздестіру үдерісінде көптеген идеялардың арасынан жіктеу жасауға мүмкіндік береді.

Миға шабуыл дәрісі: немесе бұл дәріс түрін «топтық пікір-талас дәрісі деп атауға да болады. Дәрістің бұл түрінде біз студенттердің алдына пәні бойынша шешімі табылуға тиісті мәселелерді қойдық. Студенттер бұл мәселені шешу үшін өз пікірлерін білдіріп отырады. Мұнан соң студенттердің айтқан ойларын оқытушының көмегімен талқыланады. Миға шабуылдың негізгі ережесі – студенттерге кез келген идеяны айтуға, тіпті мәнсіз-мағынасыз болса да рұхсат беріледі. Миға шабуыл кезінде айтылған идеяларды тоқтатуға, сынауға болмайды. Біз бұл әдісті шолу және қорытынды дәрісларда, жаңа материалды мәселе жолымен беру кезінде қолдандық. Миға шабуыл дәрістері студенттердің ойлау қабілетін, тапқырлық қасиетін арттырады.

Проблемалық дәріс: дәрістің бұл түрінде жаңа білім мәселелік жағдайлар, жаңа материалға байланысты сұрақтар - мәселелер арқылы беріледі. Осы мәселелерді шешудің жолдарын студенттер баяндайды. Олардың жауаптары оқытушы тарапынан бақыланады. Дәрісте студенттердің белсенділігін көтеру қиын, тек бірыңғай тыңдау оларды жалықтырады. Оған оқытушы күшті дайындалуы керек, оны ірі ғалым - мамандардың оқығаны жөн, оны проблемалық формада құра білу тиімді, оның көрнекілік жағы да тартымды болуы тиіс. Бұл үшін ақпараттық технологиялар көмегімен (кинодәріс, телевизиялық дәрістер, анимациялар, тірек-сызба, графиктер т.б) дәріс түрінде өткізу маңызды болады [79].

Конференция дәрісі: жаңа тақырып бойынша алдын ала қойылған проблемалық мәселесі және ұзақтығы 5-10 мин болатын баяндамалар жүйесі бар ғылыми практикалық сабақтар ретінде жүргізіледі. Әр-бір баяндаушы логикалық аяқталған ойын ұсынады, ол оқытушы алдын ала ұсынған бағдарламаға сай болады. Дәрістің бұл түрінің соңында оқытушы студенттердің өз бетінше атқарған жұмысы мен баяндамасына баға береді, негізгі қорытындысын жасайды.

Пікірталастардың түрлері, олар: көп деңгейлі пікірталастар, пікірсайыс, пікірталас-рейтинг, дөңгелек үстелдер, сарапшылар тобының отырыстары, аквариум техникасындағы пікірталастар болып қарастырылады.

Кейс-стади көптеген салаларда кеңінен таралуда (білім беру, басқару). Бұл әдіс Гарвард университетінде 1924 жылы нақты экономикалық және әлеуметтік жағдайларды қолданатын оқыту әдісі ретінде дүниеге келді.

Барлық істерді үш үлкен топқа бөлуге болады:

- нақты дағдыларды тексеру;
- көзқарастарды тексеру;
- мінез-құлық пен тұлғалық ерекшеліктерін тексеру.

Белсенді оқыту әдістерінің ажырамас бөлігі әртүрлі **тренингтер** болып табылады. Оларды қолдану қарапайымдылығына қарамастан, әдіс Курт Левиннің идеяларына негізделген және ол мұғалімнен топты жетілдірудің теориялық негіздерін біліп, оны басқара білуді талап етеді. Ойынның барлық түрлері белсенді оқыту әдістерінің құрылымында ерекше орын алады.

Іскерлік ойын түрлеріне модельдеу, басқарушылық, зерттеу, ұйымдастырушылық, белсенділік, метафоралық, рөлдік және т.б. жатады.

Іскерлік ойын (CI) кәсіби қызметтің объективті және әлеуметтік мазмұнын қайта құру нысаны ретінде түсіндіріледі.

Дидактикалық ойындар қызықты тапсырмаларды, жарыс элементтерін қосуды, «Психологиялық-педагогикалық» немесе «Физикалық лото» сияқты үлестірмелерді қамтиды және күрделі материалды зерттеуден зейін қою үшін көмекші әдіс ретінде қолданыла алады.

Іскерлік ойындарды қолдану кезінде туындауы мүмкін кейбір проблемаларды атап өткен жөн:

- ойын барысында жеке қарым-қатынасқа көшу мүмкіндігі;
- ойын барысында туындаған қақтығыстар нақты өмірге ауысуы мүмкін;
- ойын жағдайларын кейбір жеке мәселелерді шешуге қолдануға болады;
- мұғалімнің психологиялық тұрғыдан қатынасы студенттер мен басқаларға қиындық туғызуы мүмкін [Дудченко В.].

Оқытудың маңызды міндеттерінің бірі - студенттердің шығармашылық әлеуетін ашу, туындаған проблемалардың стандартты емес шешімдерін іздеуге ынталандыру. Бұл тұрғыда **эвристикалық әдістерді** қарастырамыз.

Эвристикалық мәселелер әдісі: (Д. Пойя, А.В. Хуторской) мәселенің қиын жағдайында қосымша ақпаратты жинақтау немесе қолдағы ақпаратты талқылау қажеттігін көрсететін әдіс. Сонымен қатар, эвристикалық мәселелер қосымша ынта туындатып, жаңа стратегиялар мен шығармашылық тапсырмаларды шешу тактикасын қалыптастырады. Бұл әдістің артықшылығы кез келген мәселелерді шешудің қарапайымдылығы мен тиімділігінде. Эвристикалық мәселелер ақпараттың талдауы мен синтезіне қабілеттілікті дамытады. Бұл әдістің кемшілігі мәселелердің сәтті шешілуіне кепілдік жасамайды.

Эвристикалық мәселелер әдісі келесі заңдылықтар мен сәйкес қағидаларға негізделеді:

- тиімділігі - қойылған мәселелер арқылы тапсырманың күрделілігі тиімді деңгейге дейін төмендейді;
- ақпаратты бөлу – тапсырма, шағын тапсырмаларға бөлініп, қиындығы азайтылады;
- мақсатты белгілеу - әр бір жаңа эвристикалық мәселе іс-әрекеттің жаңа стратегиясын қалыптастырады.

Қазіргі тәжірибеде студенттерді физикаға оқыту барысында эвристикалық әдістер сирек қолданады, олардың оқыту үдерісіне қосылуы бағдарламалаумен, үлгілеу және жобалаумен, мысалы, эвристикалық бағдарламалаумен байланысты тақырыптарды оқу барысында бақыланады.

Оқытудың эвристикалық әдістерінің мақсаты студенттерге дайын білімдерді беру емес, логикалық тәжірибені олардың алуы мен өзінің білім беру өнімін дербес тәжірибелік және саналық іс-әрекеттер негізінде жасау болып табылады [Морозов А. В., Чернилевский, Д. В.,2004, 560 б].

Интернет-технологиялардың дамуы оқытудың белсенді әдістерінің аясын кеңейтуге мүмкіндік берді. Вебинарлар, онлайн-конференциялары және әлеуметтік желілер оқытушылар мен студенттердің өзара әрекеттесуі үшін, ақпарат қабылдау мен алмасуды тездетуде жиі қолданылады.

Вебинар - нақты уақыт режимінде Интернет арқылы онлайн-кездесулер немесе презентациялар өткізетін веб-конференция түрі.

Компьютерлік модельдеу физиканы оқыту барысында оқытушының мүмкіндіктерін кеңейтеді. Зертханалық зерттеулерді жүргізудің түрлі кезеңдерінде нақты және есептеу эксперименттерін тиімді үйлестірудің әдістемелік аспектілеріне тоқталайық [Косов В. Н., Красиков С. А.,2001,194 б].

Физикалық процестерді компьютерлік модельдеуді «Ашық физика» кешенін қолдануға болады.

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде болашақ физик мұғалімдерге білім беруде практикалық және зертханалық жұмыстарды орындауда виртуальдық зертханалық кешендер «Механика» курсынан «Основы механики», «Молекулалық физика және термодинамика» бөліміне арналған «Thermodinamica», «Жалпы физика» тараулары бойынша «Открытая физика», компьютерлік модельдеуге негізделген «Electronics Workbench» қолданбалы бағдарламалары қолданылып келеді. Бұл кешендер арқылы кез келген сандық-құрылымдық параметр-

лерін өзгерте отырып өлшеу жұмыстарын атқаруға, графиктері мен схемаларды құрастыруға, талдау жасауға, осциллограммаларын алуға, көруге болады. Оларды студенттер қолданып, өздерінің физикалық білімдерін терең меңгеруде жүзеге асыруда [Berkimbayev K. M., Sarybayeva A. Kh., Usembayeva I. B., Ramankulov, 2013].

«Физикалық процестерді компьютерлік модельдеу» пәнін оқытуда, дәріс сабақтарда жалпы физика құбылыстарын өз ішіне қамтыған, физикалық құбылыстар мен заңдылықтар туралы қысқаша анықтамалар, анимациялық көрсетілімдер, суреттер, графиктер келтірілген электронды оқу құралымен, «Физикалық процестерді компьютерлік модельдеу» оқу құралы оқу үдерісіне енгізілді. Ал, практикалық сабақтарда БЕЙСИК, ПАСКАЛЬ бағдарламалау тілдерінде физикалық есептерді компьютер арқылы шешу үдерісі жүреді [Раманкулов Ш.Ж., Беркимбаев К.М., Сарыбаева Ә.Х., Шектибаев Н., 2015].

Тест тапсырмаларын құрастыруда, физикалық процестер мен құбылыстарды модельдеуде, физикалық эксперимент жүргізуде, есептерді шешуде және сандық есептеулер жүргізуде, оқушылардың негізінде компьютерлерге негізделген алгоритмдер мен іс-қимыл бағдарламаларын құруда, өзін-өзі бақылауды және стандартты білімді бақылау үшін компьютерді қолдануды қарастырдық.

Физикалық білімді теориялық оқу барысында оқытушыға компьютерлік модельдердің үлкен көмегі тиеді. Бұл кезеңде компьютерлердің қызметтері нақты экспериментке қарағанда анағұрлым кең. Бағдарламаланған компьютер эксперименттік құралдар мен зерттеу объектісін біріктіретін, құрылымдық элемент қызметін атқарады. Ол студенттерге сабақта көрсетілуі қиын құбылыстарды таныстыруға мүмкіндік жасайды. Яғни, компьютерлік құралдарды көрнекі құрал ретінде қолданған дұрыс. Оқытушы зерттелетін жүйенің негізгі заңдылықтарын оңай ерекшелеп, жеке өлшемдердің өзгеруі барысында орын алатын өзгерістердің сипатын көрсетіп, студенттердің назарын қарастырылатын құбылыстың жеке бөлшектеріне шоғырландырады.

Оқушыларға объектінің табиғатын түсінуге, оның параметрлерін де, пайдалану жағдайларын да өзгерте отырып, таным процесіне белсенді қатысуға мүмкіндік беріледі. Оқытудың белсенді әдістерін қолдану білім алушылардың объектінің құрылымы мен мәнін түсінуіне жағымды әсер етіп қана қоймай, ең бастысы, олардың ақыл-ойының дамуына әсер етуі мүмкін

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Активные и интерактивные методы обучения: учеб. пособие / кол. авторов; Нижневартовский государственный университет. – Нижневартовск, 2014. – 155 с.
2. Дудченко В. Деловая инновационная игра как метод исследования и развития организации. – URL: http://gtmarket.ru/laboratory/expertize.
3. Морозов А. В., Чернилевский, Д. В. Креативная педагогика и психология : учебное пособие для вузов. – 2-е издание, испр. и доп. – М.: Академический Проект, 2004. – 560 с.
4. Косов В. Н., Красиков С. А. Компьютерное моделирование на уроках физики. – Алматы, 2001. – 194 с.
5. Berkimbayev K. M., Sarybayeva A. Kh., Usembayeva I. B., Ramankulov Sh. Zh. Teaching of using information and computer technology for preparation of competitive specialists // Materials of the II international «Research and practice conference». – 2013, april 17th Vol. 2. – P. 425-429. (http://science-canada.com)
6. Раманкулов Ш. Ж., Беркимбаев К. М., Сарыбаева Ә. Х., Шектибаев Н. «Физикалық құбылыстар» электрондық оқулығы. ҚР Әділет министрлігі авторлық құқық обьектісіне құқықтарды мемлекеттік тіркеу туралы куәлік. – 2015, 15 сәуір. – №678.

ГРНТИ 14.01.45

Даркембаева Асия Бектуровна
Педагогика ғылымының магистрі, аға оқытушы,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

МУЗЫКА САБАҒЫ АРҚЫЛЫ ЖАС ҰРПАҚҚА РУХАНИ-ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ

Түйін. Мақалада музыка сабағы арқылы оқушыларға рухани-патриоттық тәрбие берудің жолдары қарастырылған. Болашақ музыка мамандарын дайындауда рухани жаңғыру бағдарламасында көрсетілген басты мәселелер назарға алынды. Мұғалім дайындау – ең өзекті мәселе. Мұғалім мамандарына қойылатын талап күннен-күнге өзгеріп, талабы күшейіп отырады. Сол себепті біз бәсекеге қабілетті маман даярлауымыз қажет. Сонымен қатар, музыка сабағында үштілділік, «жүз жаңа есім», ақпараттық оқыту технологияларын қолдану мәселелері қарастырылған.

Түйінді сөздер: музыка, музыкалық өнер, музыка сабағы, тәрбие, рухани жаңғыру, патриоттық тәрбие, эстетикалық тәрбие.

Резюме. В статье рассмотрены, как на уроках музыки предусмотрены пути духовно-патриотического воспитания учащихся. В подготовке будущих специалистов музыки были приняты во внимание ключевые вопросы, отраженные в программе духовного возрождения. Подготовка учителя-самая актуальная проблема. Требования, предъявляемые к педагогам, меняются со дня на день и усиливается. Поэтому мы должны подготовить конкурентоспособного специалиста. Кроме того, на уроках музыки рассматриваются вопросы трехъязычия, «сто новых имен», использование технологий информационного обучения.

Ключевые слова: музыка, музыкальная искусства, урок музыки, воспитание, духовная модернизация, патриотическое воспитание, эстетическое воспитание.

Summary. The article discusses how music lessons provide ways of spiritual and Patriotic education of students. In the training of future music specialists, the key issues reflected in the program of spiritual revival were taken into account. Teacher training is the most pressing issue. The demands placed on teachers are changing from day to day and are increasing. Therefore, we must prepare a competitive specialist. In addition, music lessons address issues of trilingualism, «one hundred new names», and the use of information learning technologies.

Keywords: music, musical art, music lesson, education, spiritual modernization, patriotic education, aesthetic education.

Еліміздің болашақта көркейіп, өркениетті елдердің қатарына қосылуы бүгінгі ұрпақ бейнесінен көрінеді. Болашақ музыка мамандарын дайындауда рухани жаңғыруда көрсетілген басты мәселелерді назарға ала отырып білім беру бүгінгі күннің басты талабы. Ол жердегі ең негізгі мәселе ұлттық кодымызды сақтай отырып, рухани тамырымызды ұмытпауымыз керек.

Білім беру саласындағы басты мәселе - әлеуметтік-педагогикалық және ұйымдастыру тұрғысынан білім мазмұнына жаңалық енгізудің тиімді, жаңа әдістерін іздестіру, оларды жүзеге асыра алатын мұғалімдерді даярлау.

Мұғалімдерді даярлау – қай уақытта да ең өзекті мәселелер қатарына кіретіні белгілі. Себебі қоғамның әлеуметтік-экономикалық міндеттері заманына сай өзгерістерге ұшырап, өскелең ұрпақты соған лайықтап өмірге бейімдеудің жаңа талаптарын туындатып отыр. Ол үшін бәсекеге қабілетті маман даярлауымыз қажет. Қазіргі уақытта еліміздің әрбір азаматы бәсекелестік қабілетін арттыра алса ғана табысқа жетуге мүмкіндік алады. Бәсекелік дегеніміз - ол сапалы білім, заманауи маман даярлау. Болашақта біздің табысты болуымыз байлығымызбен емес, осы қабілетіміз арқылы, біліміміз арқылы айқындалады. Сондықтан әрбір қазақстандық сол қасиеттерге ие болуы керек. Ондай факторлардың алғашқыларына шет тілдерін білу, компьютерлік сауаттылық т.б. жатады. «Үш тілде білім беру» бағдарламасы да бізді және ұрпақтарымызды жаңа заман талабына даярлау деп түсінемін. Жаһандық әлемге еркін кірісіп, жұмыс істеудің басты шарты туған тіліміздің қатар ағылшын тілін де меңгеру. Ағылшын тілін жаппай, жедел үйренуіміздің керектігі айдан анық. Ағылшын тілі - білген адамға өз елінің айналасында не болып жатқанын түсінуге, жаңа технологияның өзгерістеріне дайын болуға, өзгелердің тәжірибесін алып, ең озық жетістіктерін бойға сіңіруге мүмкіндік береді. Тәжірибе алмасу, озық жетістіктерді қабылдай білу – бұл табыстың кілті.

Қазіргі уақытта мектептерде жаңартылған білім бағдарламасы бойынша білім берілуде. Ол бағдарламада «үш тілділіктің» элементтері көрініс табады. Атап айтар болсақ, кейбір музыкалық

терминдер, сөздерді үш тілде оқытып, үйретіп отыру енгізілген.

Қазіргі мектеп жағдайындағы білім берудің жаңалығы, оқыту мен тәрбиелеудің соңғы әдістәсілдерін, жаңа инновациялық педагогикалық технологияны игерген, психологиялық-педагогикалық диагностиканы қабылдай алатын, педагогикалық жұмыста қалыптасқан бұрынғы ескі сүрлеуден тез арада арылуға қабілетті және нақты тәжірибелік іс -әрекет үстінде өзіндік даңғыл жол салуға икемді, шығармашыл педагог – зерттеуші, ойшыл мұғалім болуын қажет етеді.

Кез келген елдің экономикалық қуаты, халқының өмір сүру деңгейінің жоғарылығы, дүниежүзілік қауымдастықтағы орны мен салмағы сол елдің білімінің даму деңгейімен анықталмақ. Экономикалық күшті дамыған елдердің тәжірибесі білім беру жүйесін ақпараттандыру, экономика, ғылым және мәдениеттің қарқынды дамуының негізгі кілті екендігін көрсетіп отыр. Бұл жоғары оқу орнында мамандар даярлаудың сапасын арттыруды, мұғалім тұлғасының өздігінен дамуына, оның шығармашылық қабілетінің артуына мүмкіндік жасауды және оқу-тәрбие үрдісін жетілдіруді қамтамасыз ететін жаңа педагогикалық технологияларды пайдалануды көздейді.

Ұлы бабаларымыз әл-Фарабиден бастап өшпес мұра қалдырған ойшылдарымыз Баласағұни, Қашқари, Хорезми, Дулати, Жалайри т.б. еңбектері – қазіргі ұрпақ үшін теңдесі жоқ қазыналар. Мысалы, әл-Фараби былай деген екен: «...Адамға ең бірінші білім емес, рухани тәрбие берілуі керек, тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның барлық өміріне апат әкеледі» [Султанова Н.К., 2011, б. 11]. Қазіргі қоғам дамуының қозғаушы күші – адам факторы немесе ұрпақ тәрбиесі. Ұрпақ тәрбиесіне туған жердің әр сүйемін көздің қарашығындай сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа аман қалдыру аманаты – жауға жерін бермейтін, қиянға қылыш сермейтін, намыскер, кеңінен ойлап, молынан пішетін, Отаны десе отқа түсетін, өлімге емес, өмірге ұмтылып, қазақтың болашағын, келешегінің қамын жеп, даналығы мен даралығы, кісілігі мен кішілігі, батырлығы үйлескен бірегей мұрагер тәрбиелеу жатады. Тәрбиенің бастауы жеке отбасынан бастау алады. Ата – асқар тау, әке – қорған, әже – аққан бұлақ, шеше – отанасы, тіршіліктің ұйытқысы. Береке-бірліктің басы саналған. Атаға қарап ұл, анаға қарап қыз өседі. Бұл ұлы даланың жазылмаған заңы, берік тәртібі, ұлағатты сабағы. Адамның ұлылығы оның бойымен өлшенбейтінін ескерсек, халықтың ұлылығы батыр, парасатты перзенттері, ұлтынан шыққан ұлыларымен өлшенбек.

Тәрбиенің негізгі міндеті – қоғамның қажетті талаптарын әрбір баланың борыш, намыс, ождан, қадір-қасиет сияқты биік адамгершілік стимулдарына айналдыру.

Ал тәрбиенің аса маңызды құрамы – музыкалық өнер. Музыкалық өнер – тұлғаның рухани мәдениетін және шығармашылық санасын қалыптастырудағы негізгі құралдардың бірі екендігі белгілі. Жас ұрпақты музыка әлемін түсініп, қабылдауға, талғампаздығын тәрбиелеуде, эмоциялық сезімталдығын қалыптастыруда, білімді, мәдениетті болып өсуіне әсер етуде мектептегі музыка сабағының алатын орны ерекше.

Музыка сабағын оқыту арқылы оқушылардың бойына болашақта өзіміз көргіміз келетін қасиеттерді сіңіре аламыз. Жаңа сабақ түсіндіруде оны тарихпен, әдебиетпен, бейнелеу өнерімен, географиямен байланыстыра отырып түсіндірсек бала өз бойына ұлттық құндылықтарымызды игеріп өсетініне сеніміміз мол.

Жоғарыда келтірілген пәндер, мысалы тарих пәні. Біз өз тарихымызды білмей алдыға жылжи алмақ емеспіз. Бұрынғы өткен күйшілеріміз Құрманғазы, Дина, Тәттімбет, Қазанғап, сал-серілеріміз Ақан сері Қорамсаұлы, Біржан сал, Ыбырай, Жаяу Мұса сияқты ұлт мақтанышы болған күйшілеріміз, әншілеріміз, Жамбыл сияқты ақындарымызбен қатар қазіргі заманымыздағы елімізге еңбегі сіңген тұлғаларымызды да білетіндей «100 жаңа есім» жобасы да енгізіліп, бірқатар жұмыстар атқарылды [Назарбаев Н.Н., 2017, б. 2]. Осы жоба арқылы біз тек белгілі өнер тұлғаларын ғана емес, әр сала бойынша да елімізге еңбегі сіңген көрнекті тұлғалар туралы да біле алатын боламыз.

Қазақ тіліндегі «100 жаңа оқулық» жобасы да сапалы білім беруге айтарлықтай көмегін тигізуде. Себебі, әлемдегі ең жақсы 100 оқулықты қазақ тіліне аударса, бұл жастарға дүниежүзілік деңгейде білім алуға жағдай жасаймыз деген сөз.

Туған жерге, оның мәдениеті мен салт-дәстүріне айрықша көңіл бөлу – шынайы патриоттық сезімді дамытудың жолы. Ата бабаларымыз ұлан-ғайыр жерін ғана қорғаған жоқ. Ол сонымен қатар өз ұрпағын қорғады. Әр өлкенің өз тарихы бар, сол тарихты бүгінгі ұрпақ біліп өсуі тиіс. Оқушылардың туған жерге деген сүйіспеншіліктерін оята отырып, ұлтымыздың санасына – жалпыұлттық қасиетті орындар ұғымын да сіңіруіміз керек. Ол үшін елбасымыз «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасының керек екенін айтып өтті. Музыка сабағындағы музыка тыңдатуда күйшілердің, әншілердің туған жер, туған ел, табиғат туралы шығармаларын тыңдату арқылы өз еліміздің өлкесін тереңірек таныстыра аламыз. Табиғат туралы тақырыпты өткенде күйшілеріміздің табиғатқа арналған күйлерін тыңдатып қана қоймай, ол табиғатты көз алдымызға елестете отырып, оның суретін бейнелеп шығады. Әншілердің табиғат құбылыстарына арналған әндерін тыңдай отырып, оқушылар өз бойына еліне, халқына деген сүйспеншілікті сіңдіре отырып, патриоттық сезімдері қалыптастады.

Музыка сабағы - тек эстетикалық тәрбие құралы емес, оның өзге де сипаттары бар: ұлттық болмыс, мазмұн, сипат. Сондықтан да жастардың тәрбиесіне ықпал ететіндей жаңаша түрін іздеу керек.

Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және де басқа көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі [Бөрібаев Б., Балапанов Е.Қ., 2001, б. 23].

Ұрпақты болашаққа дайындау – бүгінгі күннің ең негізгі мәселесі. XXI ғасыр-ақпараттандыру ғасыры. Қоғамды ақпараттандыру – мәдениеттің, білім мен ғылымның дамуына ықпал ететін шарттарының бірі. Сырлы да сазды әуендерді бүгінгі күн әуендерімен, классикалық музыкамен ұштастыра, шығармашылықпен тақырыпты аша түсіп, оқушыларды музыка әлеміне қызықтыра білу музыка мұғалімінің өз ісінде шеберлігін талап етеді. Оқушыларды музыка әлеміне қызықтырып, олардың рухани бейнесін, танымын қалыптастыра отырып, қоғамның саналы азаматы етіп шығару - ұстаздардың басты мақсаты.

Қазіргі уақытта әлем бойынша төтенше жағдай болып жатқанда, біз қашықтықтан оқыту жағдайына көшіп отырмыз. Бұл жағдайда біз әлі де болса көп білімді қажет ететінімізді, ақпараттық технологияларды қалай тиімді қолдана білудің қажеттілігін түсініп отырғандаймыз. Себебі, аз уақыттың аралығында оқытудың онлайн жүйесіне көшіп, қашықтан оқытуды қолға алдық. Қашықтан оқыту – материалды жеткізу, оны өз бетімен оқып үйрену, оқыту үрдісі қандай да бір нақты оқу орнының орналасқан жеріне тәуелсіз болған жағдайда оқытушы мен білім алушылардың арасындағы сұхбатты ұйымдастыру үшін қолданылатын дәстүрлі және жаңа ақпараттық комммуникациялық технологияларды пайдалануға негізделген оқытудың интеграциялық нысаны. Қашықтықтан оқытудың негізгі ақпараттық-коммуникациялық технологиялары: оқу-әдістемелік материалдардың жинақтарын құрамдастырып, оқушыларға өз бетімен оқып үйрену үшін таратуға негізделген кейс-технологиялар; эфирлік, кабельді және ғарыштық телевизия жүйелерін пайдалануға негізделген ТВ-технологиялар; студенттерді оқу-әдістемелік материалдармен қамтамасыз ету үшін оқытушы мен білім алушы арасындағы интерактивті қарым-қатынас орнату үшін де ғаламтор желісін пайдалануға негізделген желілік технологиялар.

Бұл жағдайда біз ақпараттық технология, ғаламтор желісі, білім туралы сайттарды қалай қолданып, мазмұнды сабақ өткізе аламыз деген мәселемен бетпе-бет келіп отырмыз. Шығармашылық саласындағы мамандықтарға әсіресе бастапқы кезеңде қиындық тудырғаны белгілі. Дегенмен де осы жағдайды ұтымды пайдаланып, өз білімдерімізді дамытуымызға мүмкіндік болды деп ойлаймын. Онлайн сабақ жүргізу арқылы музыка ытңдату, бейне жазба көрсету, лекция концерттер ұйымдастырып өткізу, онлайн концерттер өткізу және т.б. осы жұмыстардың нәтижесі болып табылады.

Музыка адамзаттың рухани азығы, жан серігі, ұшқыр қиялы, нәзік сезімі. Домбыра сөйлейді, қобыз жеткізеді, сыбызғы білдіреді деген сөз тіркестері қазақ мәдениетінде кездейсоқ кездеспейді. Жасөспірімнің бойында талғампаздық, эмоциялық сезім қалыптастыруында, мәдениетті болып өсуінде, музыка әлемін түсінуінде мектептегі музыка тәрбиесінің алатын орны ерекше. «Балаға білім бергенде, алыстан жақынға, таныстан жатқа көшіп, жаңа білімді ескі білімге байлап беру керек» - деп Мағжан Жұмабаев айтқандай, оқыту процесіне жаңа көзқараспен қарау керек. Яғни, бәсекеге қабілетті, ұлттық білімді бойына сіңірген маман даярлауда оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерін, интербелсенді оқыту әдістемесін қолдана отырып білім беретін болса онда оқытушының еңбегі нәтижелі болды деп айтуымызға болады. Әр сабаққа жаңалық енгізіп оқыту жұмыс тиімділігін арттырады, сондықтан да әр сабақтағы оқушының белсенді әрекеті мұғалімнің басты мақсаты болуы керек [Әлімов А.Қ., 2013, б. 146].

Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу», - делінген. Ал рухани жаңғыру жобасында да компьютерлік сауаттылық басты мәселелердің бірі ретінде көтерілген.

Сондықтан да, білім беру саласында жүргізіліп отырған ауқымды жұмыстар ұстаздарға еліміздің әрбір азаматы кәсіби біліктілігі жоғары, бәсекеге қабілетті болатындай, ой-өрісі жаңашыл тұлғаны даярлауды міндеттейді. Мұғалімнің білімі мен біліктілігі жоғары деңгейде болғанда ғана баланың білім сапасының жоғары болатыны анық.

Музыка сабағында оқыту арқылы жас ұрпақтың бойына рухани-патриоттық тәрбиені қалыптастыра отырып, заман талабына сай мамандар даярлаудағы негізгі күтетін нәтижеміз, өзін де кәсібін де заман ағысына қарай өзгертуге бейім, бәсекеге қабілетті, білімді нақты жұмысқа айналдыра білетін құзыретті ұрпақ тәрбиелеу.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Султанова Н.К. Музыкалық білім берудің тарихы мен теориясы [Мәтін]//. Оқу құралы. – Семей, 2011. - 156 б.;
2. Назарбаев Н.Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру мақаласы [Мәтін]//. Егемен Қазақстан газеті. 12 сәуір, 2017 жыл.
3. Бөрібаев Б, Балапанов Е.Қ. Жаңа ақпараттық технологиялар[Мәтін]//. – Алматы, 2001. 210 б.;
4. Әлімов А.Қ. Интербелсенді әдістемені ЖОО-да қолдану мәселелер і[Мәтін]//. Оқу құралы. - Алматы, 2013. – 448б.

ӘОЖ 378.016:811.512’37:327

Ергеш Сандуғаш Артықбайқызы
2 курс магистрант
Абылай хан атындағы Халықаралық Қатынастар және Әлем Тілдері Университеті

БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫ КӘСІБИ ДАЯРЛАУДА КОГНИТИВТІК-ЛИНГВОМӘДЕНИ КЕШЕНДІ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОРТА МЕКТЕПТЕ ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДЫ ЖЕТІЛДІРУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Түйін. Бұл мақала қазіргі қоғамдағы қарым-қатынастың шынайы және толыққанды құралы ретінде шет тілін оқыту саласындағы болашақ мамандарды кәсіби даярлауда когнитивтік-лингвомәдени кешенді қолданып мәдениетаралық коммуникация мәселелеріне қарастыруға арналған. Болашақ мамандарды кәсіби даярлаудағы әлеуметтік-мәдени факторларды ескере отырып, шет тілін меңгеру деңгейін арттыру, кәсіби, коммуникативтік және интерактивті құзыреттілікті қалыптастыру мәселелеріне ерекше көңіл бөлінеді. Сонымен қатар мақалада жеке танымдық стильдерді есепке алу және электрондық технологияларды қолдану арқылы білім алушылардың танымдық іс-әрекетінің тәсілдерін байыту арқылы орта мектепте шет тілін оқытуды жетілдіру перспективалары ұсынылған.

Түйінді сөздер: мәдениетаралық коммуникация, кәсіби даярлау, коммуникативтік құзыреттілік, танымдық стильдер, электрондық оқулық.

Резюме. Данная статья предназначена для рассмотрения вопросов межкультурной коммуникации с использованием когнитивно-лингвокультурологического комплекса профессиональной подготовки будущих специалистов в области преподавания иностранного языка как объективного и полноценного средства общения в современном обществе. Особое внимание уделяется вопросам повышения уровня владения иностранным языком, формирования профессиональных, коммуникативных и интерактивных компетенций с учетом социально-культурных факторов профессиональной подготовки будущих специалистов. В статье также представлены перспективы совершенствования преподавания иностранного языка в средней школе путем обогащения способов познавательной деятельности обучающихся с использованием электронных технологий и учета индивидуальных познавательных стилей.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, профессиональная подготовка, коммуникативная компетентность, познавательные стили, электронный учебник.

Summary. This article is intended to address the issues of intercultural communication using the cognitive-linguistic-cultural complex of professional training of future specialists in the field of foreign language teaching as an objective and full-fledged means of communication in modern society. Special attention is paid to improving the level of foreign language proficiency, the formation of professional, communicative and interactive competencies, taking into account socio-cultural factors of professional training of future specialists. The article also presents the prospects for improving the teaching of a foreign language in secondary schools by enriching the ways of students ' cognitive activity using electronic technologies and taking into account individual cognitive styles.

Keywords: intercultural communication, professional training, communicative competence, cognitive styles, electronic textbook.

КІРІСПЕ

Әлемдік қоғамдастыққа тез кіруі, халықтар мен тілдерді араластыру және жылжыту, қазақ және шетел азаматтарының арасындағы қарым-қатынастардың өзгеруі, қарым-қатынастың жаңа мақсаттары – осының барлығы шет тілдерін оқытудың теориясы мен тәжірибесінде жаңа проблемаларды көтермеуі мүмкін емес. Әлеуметтік өмірдің басқа салалары сияқты шет тілдерін оқыту қазіргі уақытта түбегейлі қайта құруды, құндылықтарды қайта бағалауды, мақсаттарды, міндеттерді, әдістер мен тәсілдерді қайта қарауды талап етеді, ең алдымен болашақ мамандарды кәсіби даярлауға бағдарланады. Осы тұрғыдан орта мектеп алдында шет тілдерін еркін меңгерген, инновациялық процестерге белсенді және ұтқыр қатысуға, мәдениетаралық байланыстарды кеңейтуге, кәсіби бағытталған салада мәдениетаралық іскерлік коммуникация дағдыларын меңгеруге қабілетті жоғары білікті мамандарды даярлаудың жаңа міндеті алға қойылып отыр.

Білім беру жүйесінде мәдениетаралық іскерлік коммуникация дағдыларын меңгеруге қабілетті жоғары білікті мамандарды даярлаудың жаңа міндеттерін жүзеге асыруда когнитивтік-лингвомәдени кешеннің де алар орны ерекше. Когнитивтік-лингвомәдени кешен болашақ бі-

лікті мамандарды даярлауда көптеген мәселелерді шешу үшін қолданылады. Сонымен қатар когнитивтік-лингвомәдени кешен бейнелейтін қарым-қатынас үлгісінің пәндік мазмұны когнитивтік-лингвомәдени кешенінің компоненттік құрамы арқылы біржақты оқыту блогы арқылы құрастырылады. Когнитивтік-лингвомәдени әдіснама шеттілдік және көптілдік білім берудің қазіргі теориясында универсалды концептуалдық негіз ретінде тілдік білім беру үрдісін үлгілеудегі, көптілдік шартында тілдік білім берудің халықаралық деңгейін отандық деңгейге бейімдеу үлгісін жасау мен оқытудағы соңғы нәтижені анықтауда жаңа әдіс болып табылады. Ол білім беру үрдісін ұйымдастыру практикасын түбегейлі өзгертеді. Когнитивтік-лингвомәдени кешен бейнелейтін қарым-қатынас үлгісінің пәндік мазмұны когнитивтік-лингвомәдени кешеннің компоненттік құрамы арқылы бірыңғай оқыту блогы ретінде құрастырылады, оның құрамында типтік қатысымдық пәндер, тақырыптық-мәтіндік бірліктер құрамы (жалпы тақырып пен мәселеге біріктірілген мәтіндердің композициялық жанрлық түрлері), типтік жағдаяттар және оларды үлгілеу түрлері (қарым-қатынастың стандарттық емес шарты), қатысымдылыққа бағытталған тапсырмалар (проблемалық сипаттағы қатысымдық тапсырмалар, жаттығулар, қарым-қатынасқа түрткі болатын мәселелер, тіл және сөз материалдары қарым-қатынастың лингвистикалық негізі ретінде) болады. Үлгінің пәндік мазмұны технология, әдістер мен тәсілдерінің мақсатты нұсқауларына сәйкес меңгеріледі, олардың ішіне ақпараттық технологиялар, жағдаятты талдау технологиялары (кейс стадиялар), жоба, мәнмәтіндік оқыту, креативтік ойын және т.б. кіреді. Оқытудағы соңғы сапалы (компетенттік) нәтиже мәдениетаралық қатысымдық компетенцияны барлық құрамдас бөліктерімен бірге қалыптастыру болып табылады [Құнанбаева С.С., 2011, 128 б.].

Шеттілдік білім беру бойынша дайындалған нормативтік құжаттарда шеттілдік білім берудің пәндік мазмұнының түрлі аспектілерінің деңгейлеп құрастыру үлгісінің мысалдары беріледі және қатысымның екі түрі (ауызша және жазбаша) бойынша пәндік мазмұнды деңгейлеп құрастыру, когнитивтік-лингвомәдени кешеннің компоненттік құрамының өзара байланысын үлгілеу, тілдік және шеттілдік білім берудегі оқу деңгейінің халықаралық бейімделген салыстырмалы үлгісі көрсетіледі.

Жаңа когнитивтік-лингвомәдени кешендерді меңгеруге бағытталған мазмұнның пәндік аспектісі негізі мазмұнның жинақталған бірлігі болып табылады, ол әдістің шеңберінде

«тақырыптық-мәтіндік бірлік» - Д.Н.Кулибаева;

«қатысымдық-функционалдық блок» - А.Б.Тыныштықбаева;

«тақырыптық-кешен» – Н.К.Стамғалиева;

«жағдаяттық-тақырыптық блок» - Г.Д.Закирова және т.б. болып анықталады [Құнанбаева С.С., 2011, 109 б.].

Қазақстандағы білім беру жүйесін реформалау жаңа құқықтық, ғылыми экономикалық негіздерді қалыптастыруға, отандық білім беру жүйесінің өзіндік ерекшеліктерін сақтай отырып, әлемдік сапа деңгейіне жетуге кепілдік бере алатын, сонымен бірге қазақ қоғамының ұлттық мүдделері мен мемлекеттік дамуының келешегін де ескеретін ұлттық білім беру стратегиясын жасауға бағытталған. Міне, осы айтылған басымдықтардың негізінде отандық білім беру жүйесі әлемдік білім беру кеңістігіне енетіні даусыз. Бұл, әрине, білім саласын интернационализациялауда айқын бағдарлар мен нақты жолдарды таңдауды, әлемдегі әртүрлі елдердің білім беру жүйесіндегі қазіргі ағымдардан хабардар болуды, жаһандану жағдайына сай білім беру жүйесіндегі барша жаңашыл үлгілерге салмақты да сындарлы көзқараспен қарауды қажет етеді [Абдығаппарова С.К., 2002, 38 б.].

А. П. Садохиннің анықтамасы бойынша мәдениетаралық коммуникация әртүрлі мәдениетке жататын индивидтар мен топтар арасындағы қарым-қатынас пен қарым-қатынастың әртүрлі нысандарының жиынтығы болып табылады. Мәдениетаралық коммуникацияның анықтамасы терминмен түсіндіріледі: бұл әртүрлі мәдениетті таныстыратын адамдардың қарым-қатынасы. «Бұл термин әртүрлі ұлттық мәдениетке жататын екі қатысушы-коммуникативті актінің барабар өзара түсіністігі деп аталады» [Садохин А. П., 2005, 159 б.]. Қазіргі заманғы қоғамның өмірін сипаттайтын мәдениетаралық коммуникация құбылысының өзі бизнес, өндіріс және білім беру саласында пайда болды, осылайша әлемнің түрлі елдерінің шекараларының саяси, географиялық және экономикалық тұрғыдан қиылысуы болды. Сондықтан да мәдениеттану және лингвомәдениеттану бағыты бірінші кезекте әртүрлі әріптестер арасындағы мәдениетаралық қарым-қатынас пен өзара түсіністікті қамтамасыз ету мақсатын көздейді. «Алайда, тілді меңгере отырып, адам бір уақытта жаңа ұлттық мәдениетке еніп, оқытылатын тілмен сақталған үлкен рухани байлықты алады» [Верещагин Е. М., 1990, 34 б.].

1. «Мәдениетаралық коммуникация» термині алғаш рет 1954 жылы Д. Трагер және Э. Холлмен ұсынылған. 1959 ж. Э. Холл мәдениетаралық коммуникацияның негізгі ережелері мен идеяларын, сондай-ақ «өзара әрекеттестіктің мәдени модельдері» (cultural patterns of interaction) коммуникативті теориясын әзірледі. Э. Холлдың арқасында мәдениетаралық коммуникация ғылыми ізденістердің пәніне ғана емес, сонымен қатар шет тілдерін меңгерудің маңызды негізі бар көптеген жоғары оқу орындарында өзіндік оқу пәніне айналды. Э. Холлдың пікірі бойынша, шет тілдерін оқытудың негізгі міндеті – тілді шынайы және толыққанды қарым-қатынас құралы ре-

тінде оқыту. Бұл қолданбалы және практикалық міндеттерді шешу тек іргелі теориялық базада ғана мүмкін болады. Мұндай базаны құру үшін: 1) филология бойынша теориялық еңбектердің нәтижелерін шет тілдерін оқыту практикасына қоса беру; 2) Шет тілі оқытушыларының орасан зор практикалық тәжірибесін теориялық түсіну және жалпылау қажет [Hall E., 1959, 14 б.].

2. Ғалымдардың зерттеулері біздің елімізде дәстүрлі шет тілдерін оқыту тек қана мәтіндерді оқуға негізделгенін растайды. Бұл ретте орта мектепте гуманитар бағытындағы оқушыларды оқыту көркем әдебиет оқу негізінде жүргізілді; аталған бағыт бойынша оқитын оқушылар өздерінің болашақ мамандығына қатысты тек қана арнайы мәтіндерді оқыды. Ал егер бұған уақыт пен ынта жетсе, мұғалімдерге де, оқушыларға да түрлі тұрмыстық тақырыптар: қонақ үйде, мейрамханада, банкте, қонақ үйде, поштада және т. б. ұсынылған болатын. Одан әрі тек тақырыптар бойынша топиктерді механикалық жолмен жинастыруға тура келді. С. Г. Тер-Минасованың пікірінше, осы атақты топиктерді толық оқшаулау және оқылатын тіл әлемімен нақты танысудың және алынған білімді практикалық пайдаланудың абсолютті мүмкін еместігі жағдайында зерттеу пайдасыз және тіпті тез жалықтыратын іс болды. Осылайша, біз тілдің тек бір ғана функциясын жүзеге асыруды көреміз – ақпараттық функция, яғни өте тар шеңбердегі функция. Шет тілін тек жазбаша мәтіндер негізінде оқыту тілдегі біреулердің жасаған мәтіндерін түсінудің пассивті қабілетіне коммуникативтік мүмкіндіктерін туындатады, бірақ сөз тудырмайды, онсыз нақты қарым-қатынас жасау мүмкін емес [Тер-Минасова С. Г., 2004, 17 б.].

Біздің еліміздің әлеуметтік өмірінің түбегейлі өзгеруі және әлемдік кеңістікке жылдам ену, экономикалық, мәдени және саяси өрлеуі шет тілдерінің өміршеңдігін қайтарды, оларды әртүрлі қарым-қатынас түрлерінің нақты құралы ретінде жасады. Сондықтан да орта мектеп деңгейінде шет тілдерін әртүрлі елдердің азаматтарының арасындағы қарым-қатынас құралы ретінде оқытуда таңдалған бейіндік пәндер бойынша арнайы мәтіндермен оқушылар тіліне бейімделген терминдермен оқытудың таза қолданбалы және тар аспектілі міндетін түсінбейміз. Орта мектеп оқушылары – таңдалған бейіндік пәні мен бағыты бойынша орта кәсіби дайындығы бар кең білімді адам. Тиісінше, маман үшін шетел тілі – бұл өндіріс құралы және оның мәдениетаралық коммуникациясының бір бөлігі, бұл тереңдете оқытуға бағытталған жан-жақты әрі кәсіби бағытталған дайындықты көрсете алатын шет тілін үйрену және қолдану мүмкіндіктерінің кең ауқымы.

3. Қазіргі заманғы оқушылар оқу барысында қиындықтардың болмауын, көп оқу мен ойлауды қаламайды, сабаққа зейін қойып қатыспайды, үлгерімнің төмендеуі және оқытушыға жүктелген немесе тапсырыс бойынша орындалған оқу жұмыстарының ұсынылуын жиі көрсетеді. Мұның себептері әртүрлі болуы мүмкін: түрлі әлеуметтік факторлар, бос уақытын тиімді пайдалана алмауы және қосымша үйірмелерді оқумен қатар алып жүруі және тұлғаны қалыптастыру үшін білім берудің маңыздылығын түсінбеуі. Аталған оқу-танымдық іс-әрекеттердің төмендеу себептерінің бірі оқушы мен оқытушының ойлау стилінің сәйкес келмеуі болып табылады. Көптеген оқытушылар кеңес дәуірінде, «әлемдегі оқуға ең бейім ел» заманында, «қағаз» оқулықтармен оқығандықтан мәтінмен жұмыс істеу жұмыстары басым болды. Сәйкесінше бұл жүйе бойынша оқытылған оқушылар ақпаратты ауызша сұрауға және жауап қайтаруға бейім болды. Бұл оқытушы мен оқушылар арасындағы қарым-қатынасты нығайта түсетін, ақпарат алмасуда жақсы болды деп ойлаймыз. Бұл көбінесе абстрактілі аналитикалық ойлауды дамытты. Жаңа, қазіргі ұрпақ ақпараттық өркениет дәуірінде, «бейнелер мен экшн» культі кезінде, үлкен ақпарат ағыны мен оның жалпыға қолжетімділігі мағынасыз «көп ұғымды», кейде жасанды сөздерге жиі жүгінетін және жастардың мәтін мазмұнын терең талдап, түйістіруге, ой логикасын қадағалауға, ақпараттың үлкен көлемін есте сақтауға ниеттенбеуі кезінде өсуде. Қазіргі кезде ауызшадан гөрі ақпаратты ақпараттық технологиялар арқылы, әлеуметтік желілер арқылы тарату, алмасу, беру жұмыстары белен алуда. Осының негізінде көп жағдайда ақпарат алушы ақпаратты берушінің негізгі ойын дұрыс түсінбейтін де жағдайлар кездеседі. Қазіргі ақпаратты өз бетінше іздеу және өңдеу, екінші дәрежелі және дәйексіз бөліп алу, жаңа идеяларды жасау және қолдану іскерліктері неғұрлым өзекті болып табылады. Бүгінгі күні life-long learning жаһандық білім беру үрдістері болып табылады және танымдық іс-әрекет тәсілдерін белсенді меңгеруге бағдар беру, таным әдістері мен құралдарын өз бетінше қолдану қабілеті шет тілдерін үйрену кезінде когнитивтік-лингвомәдени кешенді қолдана отырып қажетті жалпы мәдени құзыреттіліктердің қатарын кеңейтеді. Сөзге сүйенетін өзге тілді құзыреттілікті қалыптастырудың дәстүрлі әдістері мен құралдары жұмыс істегенімен, жаратылыстану бағыты бойынша оқитын оқушыларда бейвербалды интеллект көп дамиды. Сондықтан тілдік дайындық деңгейі жеткіліксіз болғандықтан оқытудың өзге де тәсілдері талап етіледі. Адамның жеке психологиялық ресурстарына үздіксіз білім алудың кіретіндігі белгілі, өйткені әрбір адам өзіне келіп түскен ақпаратты өзінше қабылдайды, өңдейді және қолданады [Холодная М.А., 2002, 281б.]. Бұл шындық нова (жаңашылдық, жаңалық) емес, бірақ білім беру тәжірибесінде оқытушының стилімен, оқулықпен немесе оқушылардың басым стилімен сәйкес келмейтін тәсілмен ақпарат ала-

тын орта мектеп оқушылары әлі де оқуда қиындықтарға тап болады.

4. Танымдық стильдерді зерттеу негізі 1950-ші жылы американдық психологтардың еңбектерінен бастау алды және осы күнге дейін бұл мәселе ғалымдар үшін өзекті болып қала береді. Шетелде де, Ресейде де ол интеллект психологиясы, нейрофизиология, нейролингвистикалық бағдарламалау теориясы мен педагогикадағы зерттеулердің тақырыптық бағыттылығының жаңа қырларын алады. Таным/оқу стильдері негізінде оқыту бастауын АҚШ-тан алды. Сонымен, St. John университетінің (St. John ' s University, NY) докторы Р. Данн (Rita Dunn) білім беру вебсайтын және АҚШ-та, Австралияда, Норвегияда, Данияда, Швецияда, Финляндияда, Түркияда, Сингапурда, Филиппинде және стильдік оқыту технологиясы бойынша жұмыс істейтін басқа да елдерде оқу орындарының тұтас халықаралық желісін дамытты. Білім алушылармен олардың жеке-өзіндік психологиялық қасиеттері мен оқу жағдайының әлеуметтік физикалық сипаттамаларын ескере отырып, диагностикалық процедуралар мен жұмыс әдістерін әзірледі. Зерттеу жұмысының қырық жылдық тәжірибесі негізінде Р және К әдістемесі бойынша Данн үйренушілерге жоғары нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік беретін жолдарды көрсетеді [A Conversation with Dr. Rita Dunn, 2007, 1–11 бб.].

5. Эксперименттік зерттеудің жарты ғасырлық тарихында танымдық стильдердің 50-ден астам түрі анықталды, олардың 20-ға жуық жіктелуі құрылды. Ресей зерттеушісі М. А. Холоднойдың танымдық стильдер теориясы бізге қызықты болды, ол танымдық стильді «шындықты зерттеудің жеке өзіндік тәсілі» ретінде анықтайды [Холодная М.А., 2002, 131 б.]. Ол американдық психологтардың зерттеулерін талдап, стильдік мінез-құлықтың түрлі деңгейлерінде танымдық стильдер түрлерінің иерархиясын жасады. Біз М. А. Холодной көзқарасын қолдаймыз [Холодная М. А., 2004, 81–88 бб.], ол оқыту кезінде білім алушылардың танымдық стилін ескеру ғана емес, сонымен қатар барынша мүмкін диапазондағы стильдік мінез-құлықтың репертуарын кеңейту, түрлі деңгейлердегі танымдық стильдердің барлық жүйесін меңгеру үшін жағдай жасау қажет деп ойлайды. Бұл оқу қызметінің тиімділігін арттыруға алып келеді. Осы идеяға жақын шет тілін оқытудың американдық әдістерін Л.Ливер ұсынады [Ливер Б. Л., 2000, 94 б.]:

1) Жаңа материалды зерделеу кезінде білім алушылардың когнитивті стиліне және мидың доминантты жарты шарына ақпаратты бейімдеу;

2) Жеке нұсқаулық көмегімен бекіту кезеңінде стильдік мінез-құлық стратегияларының санын және шағын топтарда когнитивті стильдердің әртүрлі жиынтығымен білім алушылардың жұмысын кеңейту;

3) білімді тексеру кезінде стилдермен жұмыс жасау.

Тәжірибе көрсеткендей, мұндай тәсілде әртүрлі стильдердің стратегияларын біріктіріп, жағдайдың талаптарына байланысты әртүрлі әрекет ету қабілеті дамиды. Осы арқылы жұмысымызда біз танымдық қызметте когнитивтік-лингвомәдени кешенді қолдана отырып жеке-өзіндік тәсілдерін қалыптастырудағы рөлінің маңыздылығын ескердік.

6. Шет тілін оқыту кезінде ең тиімді оқу үлгілерінің маңыздылығын, есте сақтау, өзінің визуалды, аудиальды және кинестетикалық қабілетін белсенді қатыстыра білу, тілді меңгерудің жеке бағдарын құруды қажет етеді. Өзін-өзі тану және стильдік мінез-құлықты реттеу міндеттерін шешу кезінде білім алушылардың «психологиялық ағартуы» маңызды рөл атқарады. Бұған Р. Щукин зерттеген жұмыс тәсілін таңдау еркіндігін ұсыну айтарлықтай ықпал етеді [Щукин М.Р., 1994, 291 б.]. Зерттеуде білім алушылармен танысу тәсілдерін, оқу жұмысының мақсаттары мен нәтижелерін талқылау, оның сапасын бірлесіп бағалау сенімділік, еркіндік және жауапкершілік туралы айтылады.

Орта мектеп оқушыларынан сауалнама алу барысында, олар бірінші кезекте қоғамда, заманауи ортада дамығысы келетіндіктерін айтып, шет тілін оқу кезінде сөйлеу (ауызша сөйлеу) және мәтіндерді аударудың техникаларын жеңіл үйрену жолдарын қалайтындығын көрсетті. Аудиториялық сабақтарда оқушыларға ұсынылған жұмыс түрлерінің 72 %-ы оқытушының барлық аудиториямен қарым-қатынаста болатын дәстүрлі ұжымдық формасын, 36%-ы жұптар мен топтарда бірігіп жасалатын жұмыстарды, 4%-жеке форманы таңдап алды. Білім алушылардың 92% -ы ақпаратты алудың электрондық (әсіресе мультимедиялық) тәсілін, материалды жинақы мазмұндауды және танымдық қызметтің ұтқырлығын (кез келген ыңғайлы уақытта және кез келген жерде қажетті материалға тез қол жеткізу және игеру мүмкіндігі) көрсетті. Тапсырмалар түрлерінің ішінде бір ақпарат түрлі тәсілдермен ұсынылған, яғни сөздер, бейнелер, пәндік әрекеттер, аналитикалық және синтетикалық, абстрактілі және нақты, сондай-ақ өзін-өзі тексеруге біршама тапсырмалар берілді. Лексикалық қорды толықтырудың және грамматиканы игерудің ең тиімді тәсілдерімен орта мектеп оқушылары көрнекі бейнелердің көмегімен есте сақтауды және алынған білімді контексте (ойында, нақты жағдайда) қолдануды жөн көретіндігін айтты, тек 4% - ы ғана бірнеше рет ауызша қайталаудың тиімді екендігін атап өтті. Демек, қай кезде болмасын оқытушымен қарым-қатынас пәннің мақсаты, тәсілдері және дәйектілігі бойынша кеңес беру үшін, неғұрлым күрделі материалға, шет тілді коммуникация практикасына, көмек көрсету және қызметті түзету үшін міндетті болып қалады.

Ғылыми басылымдарды зерттеу электронды оқыту нысандары мен құралдарының алуан түрлілігін ашады: бұл аудиториялық сабақтарда қолданылатын түрлі ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, жасанды үш өлшемді сенсорлық ортада виртуалды оқыту, білім беру порталдары, электрондық оқу-әдістемелік кешендер, электрондық кітапханалар, ойын және оқыту компьютерлік бағдарламалары, автоматтандырылған тестілеу жүйелері және т. б. Ағылшын тіліндегі оқулықтардың, курстардың, сайттар мен бағдарламалардың, мультимедиа өнімдерінің көптігі байқалады, алайда белгілі бір оқу бейініне арналған лайықты оқу құралын таңдау әлі де оңай емес. Дәстүрлі отандық оқулықтарда лексика мен грамматиканың механикалық-логикалық қосылыстары бар материалды аналитикалық түрде ұсыну, мәтіндермен жұмыс істеу бойынша тапсырмалар басым. Көптеген шетелдік құралдарда комикс тәрізді диалогтық ақпарат беру ұсынылады, орта мектептерде оқытылатын бағыттарына және кейде оқушылардың жасына сәйкес келмейді, тапсырмалардың көбі бірсарында қайталанады (рұқсатнамаларды толтыру, сәйкестікті табу, жауапты таңдау және т.б.). Білім беру сайттары мен электрондық бағдарламалық өнімдер ақша қаражатын салуды талап етеді. Оқу құралдарын талдау барысында тілдік материалдарды беру кезінде танымдық стильдерді ескеретін және танымдық іс-әрекет тәсілдерін байытумен жұмыс істейтін тапсырмалардың жеткіліксіз екені көрінеді. Microsoft Office құралдары немесе Maestro, Learning Content Development System (MLCDS), TurboSite, NVU Book-конструкторларының тегін компьютерлік бағдарламалары арқылы меншікті электрондық интерактивті оқулықты немесе білім беру сайтын әзірлеу арқылы бұл жағдайдан шығу болады деп ойлаймыз.

Шет тілін оқу кезінде электронды оқулықты пайдалану:

• оқытудың барлық кезеңдерінде білім алушылардың танымдық стильдерін өзектендіру үшін, оның ішінде танымдық қызметтің нәтижелерін бағалау кезінде тапсырмаларды қарастыру;

• танымдық іс-әрекет кезеңдеріне сәйкес оқытуды құру;

• өзін-өзі тану үшін жеке ерекшеліктер, танымдық іс-әрекет тәсілдерін зерттеу және өңдеу үшін диагностикалық сауалнамаларды қосу;

• студенттерді оқу материалын меңгеруге ынталандыру;

• оқушылардың қабілетін және олардың оқу еңбегінің сапасын объективті сипаттайтын оқыту нәтижелеріне қол жеткізу.

Осындай электронды оқулықты қолдану арқылы шет тілін оқыту процесін субъектілік-әрекеттік тәсіл, жүйелілік принциптері, білім алушының субъективті және операционалдық мүмкіндіктерін дамыту бірлігі, оқытуды дараландыру және саралау, байытушы оқыту идеялары негізінде құру қажет.

Электрондық технологиялардың көмегімен орта мектеп оқушыларының танымдық іс-әрекетінің жеке-дара білім беру тәсілдерін дамыту және танымдық стильдердің өзектілігі шет тілін меңгерудің нәтижелілігін арттыра алады деп ойлаймыз.

Е. А. Климов атап өткендей, кез келген бейіндегі заманауи маманды кәсіби даярлау аясында кәсіби коммуникативтік құзыреттілікке, өзге сөзбен айтқанда, кәсіби жағдайлардағы қарым-қатынас дағдыларына ерекше көңіл бөлінеді. Болашақ мамандарға қажетті білімнің энциклопедиялық (когнитивті) деңгейінде тілдік тұлғаның когнитивті базасының құрамдас бөлігі ретінде тезаурус кәсіби бағдарлануының ғылым саласына сәйкес айтарлықтай ерекшеленеді.

Білім алушы шет тілін білу деңгейін оның оқытушымен тікелей байланыс арқылы ғана анықтайды. Шет тілін қарым-қатынас құралы ретінде үйрету үшін нақты қарым-қатынас жағдайын жасау, шет тілдерін оқытудың өмірмен байланысын орнату, шет тілдерін тірі, табиғи жағдайларда белсенді пайдалану қажет. Бұл шетелдік мамандарды тартумен және оларсыз тілде ғылыми пікірталастар, шетелдік ғылыми әдебиеттерді рефераттау және талқылау, шет тілінде жекелеген курстарды оқу, болашақта оқушылардың студенттердің халықаралық конференцияларына қатысуы, қарым-қатынаста, байланыста, ақпаратты түсіну және беру қабілеттерінде аудармашы жұмысы болуы мүмкін. Қарым-қатынастың сыныптан тыс түрлерін дамыту қажет: клубтар, үйірмелер, шет тілдерінде ашық дәрістер, қызығушылықтары бойынша ғылыми қоғам. Адамдарды қарым-қатынас жасауға (ауызша және жазбаша) үйрету, шетел тілін түсіну ғана емес, шығаруға, жасауға үйрету – бұл қарым-қатынас тек вербалды процесс қана емес, күрделі мәселе. Оның тиімділігі тілді білуден басқа, көптеген факторларға байланысты: қарым-қатынас жағдайы мен мәдениеті, этикет ережелері, бейвербалды формалды емес білім (мимика, қимыл), терең фондық білім және т.б.

Л.М. Босова, сондай-ақ басқа да ғалымдар шет тілін оқитын студенттердің танымдық іс-әрекетінің пәні ағылшын тілді социумда іскерлік қарым-қатынаста туындайтын типтік жағдайлар, олардың құрылымы мен тілдік манифестациясы болуы тиіс деп есептейді. Кәсіби интерактивті құзыреттілікті қалыптастыру, кәсіби қарым-қатынас әлемін және оның ережелерін тану, іскерлік ынтымақтастықтың әртүрлі жағдаяттарының тілдік модельдерін тудыру және сәйкестендіру дағдыларын дамыту – кәсіби коммуникативтік өзара іс-қимыл, барабар сөйлеу мінез-құлық, серіктестікке тиімді әсер ету стратегияларына оқыту. Бұл оқу үрдісінде кәсіби ынтымақтастық жағдайын модельдеу арқылы қол жеткізіледі,

онда шет тілі жеке тұлға мен кәсіби ұжымның әлеуметтік өзара әрекеттестігінің құралы ретінде әрекет етеді. Онда жеке тұлға әлеміндегі құндылықтар мен мәндердің иерархиясына, оның менталитетіне, прагматикалық ұстанымдарға әсер ететін әлеуметтік-мәдени факторлардың барлық өзгерістері көрініс табады. Әңгіме тек арнайы, кәсіби бағдарлы оқыту туралы ғана емес, сонымен қатар бірінші кезекте арнайы сөйлеу үлгілеріне оқыту, кәсіби дискурсты түзету, практикалық міндеттерді шешуде келісімге қол жеткізуге бағытталған әрбір жағдайда коммуникативтік өзара іс-қимыл стратегиясын іске асыру туралы болып отыр [Босова Л. М., 2014, URL: http//www/aomai.secna.ru].

Қорытынды

Ұлттық тіл мен мәдениеттің өзіндік ерекшеліктері бар. Мәдениетаралық қарым-қатынаста коммуникаторлардың ұлттық сипатының ерекшеліктерін, олардың эмоционалдық қоймасының ерекшелігін, ойлаудың ұлттық және өзіндік ерекшеліктерін ескеру қажет. Жаңа заманда шет тілдерін оқыту проблемасын жаңашы көзқараспен қарау кезінде коммуникацияны оқыту деңгейін түбегейлі арттыруға, түрлі ұлт өкілдерінің арасындағы қарым-қатынасқа тек қана әлеуметтік-мәдени факторды анық түсіну және нақты есепке алу кезінде қол жеткізуге болады.

Осылайша, тиімді пайдаланылған когнитивтік-лингвомәдени кешенді қолдану арқылы мәдениетаралық кәсіби коммуникация тілдік құзыреттіліктің белгілі бір деңгейін ғана емес, сондай-ақ әріптестердің лингвосоциологиялық және мәдениеттанулық ерекшеліктерін білуді, олардың құндылықтық бағдарларын зерделеуді және олардың мәдениетіне бейімделуге дайындығын болжайды. Демек, кез келген бейіндегі заманауи маманды кәсіби даярлау аясында кәсіби коммуникативтік құзыреттілікке, басқаша айтқанда, кәсіби жағдайларда қарым-қатынас дағдыларына ерекше көңіл бөлінеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Абдығаппарова С.К. Язык и культура. Практикум по межкультурной коммуникации,(часть 2) Учебное пособие на английском языке. Алматы: КазУМОиМЯ им.Абылай хана, 2002 г. – 38 с.
2. Босова Л. М. Об интерактивной компетенции специалиста в ситуациях профессионального межкультурного общения. – URL: http//www/aomai.secna.ru, свободный [дата обращения 10.03.2014].
3. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура. – М.: Русский язык. – 1990. – С. 34.
4. A Conversation with Dr. Rita Dunn / Kortland R. Koch, Ball State University // Institute for Learning Styles Journal. Volume 1, Fall 2007. pp. 1–11.
5. Құнанбаева С.С. Қазіргі шеттілдік білім берудің теориясы мен практикасы - Алматы, 2011. – 323 б.
6. Ливер Б. Л. Методика индивидуализированного обучения иностранному языку с учетом влияния когнитивных стилей на процесс его усвоения : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Бетти Лу Ливер. М., 2000. 191 с.
7. Садохин А. П. Введение в теорию межкультурной коммуникации: моногорафия. – М.: Высш. шк., 2005 – 310 с. – ISBN 978-5-406-02451-5
8. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М., 2004. – С. 17.
9. Холодная М. А. Когнитивные стили: О природе индивидуального ума : учебное пособие. М. : ПЕР СЭ, 2002. – 304 с.
10. Холодная М. А. Персональный познавательный стиль ученика как основа индивидуализации обучения // Новые ценности образования. Индивидуальность в образовании / гл. ред. Н. Крылова. М. : НПО «Школа самоопределения», 2004. Вып. 2(17). С. 81–88.
11. Hall E. The Silent Language. – N. Y., 1959. – 235 p.
12. Щукин М. Р. Структура индивидуального стиля деятельности и условия его формирования : дис. ... докт. психол. наук : 19.00.01 / Щукин Марат Родионович. Пермь, 1994. 330 с.

ҒТАМР 77.29.34

Есіркепов Жандос Мергенбайұлы,
педагогика ғылымдарының кандидаты,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қызылорда, Қазақстан

ЖҮЗУ САБАҒЫНДА ҚИМЫЛ-ҚОЗҒАЛЫС ӘРЕКЕТТЕРІНЕ АЗ УАҚЫТТА ҮЙРЕТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Түйін. Мақалада жоғары оқу орындарында студенттерді жүзу спортының қимыл-қозғалысына аз уақытта үйрету жолдары қарастырылады. Автор студент қыздарды тәжірибе және бақылау топтарына бөліп, жүзудің кроль, шалқалап, брасс, баттерфляй түрлерінің техникасын салыстырмалы түрде талдап, жүзуді аз уақытта үйретудің тиімділігіне назар аударады. Жүзуге үйрету курсының соңында алынған нәтижелерді есепке ала отырып, арнайы дайындалған өлшем бойынша спорттық тәсілдермен жүзудің техникасын бағалау нәтижелері бақылау тобындағы қыздардың жүзудің техникасын тәжірибе тобына қарағанда толық меңгермегенін көрсетті. Жүзу техникасының бағасы тәжірибелік топтың студент қыздарында жоғары болғанын, олар жүзудің баттерфляй және брасс әдісімен етпеттеп жүзіп өту техникасын бақылау тобына қарағанда неғұрлым сапалы игергені анықталды.

Сондай-ақ спорттық жүзумен шұғылданған кезде қимыл-қозғалыстың әсерінен дененің барлық бұлшық еттері жұмыс істеп, адамның денсаулығының және тұлғасының сымбатты болатындығы баяндалады. Жүзу қашықтығын ұзартқанда немесе жылдамдықты арттырғанда денеге түсетін күш біртіндеп байқалады. Осыған жаттығу адамның дене құрылысының төзімділігін ұлғайтады және икемділігін дамытады. Күш-қуатты аз пайдаланып, үлкен табысқа жету үшін спорттық жүзу әдістері мен қимылдарды үнемді және дұрыс пайдаланудың әдістемесі де жан-жақты зерттеледі.

Түйінді сөздер: жүзу сабағы, жүзудің түрлері, кроль, брасс, баттерфляй, қимыл-қозғалыс, жүзуді үйрету технологиясы.

Резюме. В статье рассматриваются пути обучения студентов вузов двигательным действиям в плавании за короткое время. Автор разделив девушек-студенток на экспериментальную и контрольную группы и сделав сравнительный анализ техники обучения таким видам плавания как кроль, брасс, плавание на спине, баттерфляй, обращает внимание на эффективность обучения плаванию в кратчайшие сроки.

В конце курса обучения плаванию взяв во внимание результаты и сопоставив их с заранее подготовленными измерениями можно сделать вывод, что девушки из контрольной группы по сравнению с девушками из экспериментальной группы не полностью овладели техникой плавания.

Оценка техники плавания позволяет сделать вывод о том, что студентки из экспериментальной группы лучие освоили технику, баттерфляй и брасс чем девушки из контрольной группы.

Ключевые слова: занятие по плаванию, виды плавания, кроль, брасс, баттерфляй, движение, технология обучения плаванию.

Summary. The article discusses the ways of teaching university students motor actions in swimming in a short time. The author dividing female students into experimental and control groups and making a comparative analysis of the technique of teaching such types of swimming as crawl, breaststroke, backstroke, butterfly, drew attention to the effectiveness of teaching swimming as soon as possible.

At the end of the course of swimming, taking into account the results and comparing them with the pre-prepared measurements, it can be concluded that the girls from the control group, compared to the girls from the experimental group, did not fully master the technique of swimming.

Assessment of swimming techniques allows us to conclude that the students from the experimental group have mastered the best technique, butterfly and breaststroke than the girls from the control group.

Keywords: swimming lesson, types of swimming, crawl, breaststroke, butterfly, movement, technology of swimming training.

Қазіргі таңда түрлі спорттық қимыл-қозғалысқа аз уақытта үйрету технологиясын қолдану көкейкесті мәселе болып отыр. Мектеп жасына дейінгі балаларға, оқушылар мен ересек спортшыларға жүргізілген зерттеулер балалар мен ересектерді қимыл-қозғалыс дағдыларына үйрету үшін уақыт пен мектеп немесе жоғары оқу орындарының бағдарламасы бойынша спорттық нормативтерді орындау мүлде жеткіліксіз екенін көрсетті [Кульназаров А.К., Дюсупов Б.Ж., 2005, 67 б], [Губа В.П., 2000, 120 б].

Мақалада жүзудің әдіс-тәсілдеріне аз уақытта үйрету мүмкіндіктерін көрсетуге тырыстық. Осыған байланысты студенттерді спорттық жү-

зудің техникасына аз уақытта үйрету технологиясы жасалды және тәжірибе түрінде негізделді [Есіркепов Ж.М., Ержанов С.Ө., 2018, 172 б], [Есіркепов Ж.М., Ержанов С.Ө., 2018, 351 б].

Студенттерді спорттық жүзуге аз уақытта үйрету технологиясы бес кезеңнен тұрды. Әр кезеңде нақты міндеттер шешілді, оларға байланысты арнайы құралдар қолданылды және оқыту-үйрету әдістері мен тәсілдері пайдаланылды. Жүзудің барлық (төрт) түрінің техникасына үйрету бір мезгілде және бірнеше бөлімдер бойынша жүргізілді. Үйрету кезеңдерінің ұзақтығы студенттердің оқу-әдістемелік материалды игеруіне байланысты өзгерді. Жүзуге үйрету курсының жалпы ұзақтығы 3 айды құрады (24 оқу сабағы: әрқайсысы 50 минуттан аптасына 4 сабақ, оның ішінде 50 минут - суда). Жүзу сабағы Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің «Сейхун» спорттық-сауықтыру кешенінің бассейнінде өткізілді.

1. Мақалада арнайы дайындаған және дене шынықтыру және спорт мамандығының студенттерін оқытуда қолданылып жүрген спорттық жүзу техникасына аз уақытта (бір мезгілде) үйрету технологиясының тиімділігін салыстырмалы талдау материалдары ұсынылып, арнайы тесттік жаттығулар жасалды [Есіркепов Ж.М., Ержанов С.Ө., 2018], [Ахмедов К.Б., 1997, 102 б], [Crazyna K., Olszewska I., 2010, 92 б].

Педагогикалық тәжірибеге спорттың циклдық түрлерімен айналысатын (жеңіл атлетшілер мен велосипедшілер) 18-20 жастағы 56 студент қатысты. Олардың ішінде 20 спортшы қыз тәжірибелік топты құрады. Олар алдын-ала антропометриялық тексеруден өткізілді [КульназаровА., Дюсупов Б., 2005, 67 б.]. Зерттелушілердің жалпы сипаттамасы: топта баяу даму типіндегі тұлғалар болмады; қалыпты типтегі тұлғалар - 24%, жеделдетілген типтегі тұлғалар - 76%. Тәжірибелік топ пен бақылау топтарына қатысушылардың сандық көрсеткіштері бойынша айырмашылықтары (p>0,05) болмады, бұл педагогикалық тәжірибе өткізудің дұрыстығын көрсетеді (кесте 1).

Кесте 1 - Экспериментке қатысушы қыздардың антропометриялық көрсеткіштері.

Топтар	Дененің ұзындығы, см X±m	КВ, %	Дененің салмағы, кг X±m	КВ, %	Кетле индексі, кг/см
Тәжірибелік	169,8±2,4	1,41	61,8±4,2	6,80	0,364
Бақылау	167,2±2,8	1,67	60,2±3,7	6,15	0,360

Жүзуге үйретудің соңында бақылау қашықтықтарын жүзіп өту және арнайы тесттерді тапсыру ұсынылды. Салыстырылып отырған технологиялардың тиімділігі төмендегі көрсеткіштер бойынша бағаланды:

- спорттық тәсілдермен жүзу техникасы;
- күштік көрсеткіштері;
- бақылау қашықтықтарын жүзіп өту уақыты.

Тәжірибелік және бақылау топтары студенттерінің техникалық дайындығының бастапқы қалпы бірдей болды және «1» деп бағаланды. Жүзуге үйрету курсының соңында алынған нәтижелерді есепке ала отырып, сарапшылар бес баллдық жүйе негізінде арнайы дайындалған өлшем бойынша спорттық тәсілдермен жүзудің техникасын бағалады [Булгакова Н.Ж., 2010, 191 б]. (кесте 2).

Кесте 2 - Студент қыздардың спорттық әдіспен жүзу техникасын эксперттік (сараптамалық) бағалау шкаласы (баллмен).

Эксперттік (сараптамалық) бағалау	Жүзу әдістері, қашықтық, м			
	Кроль әдісімен етпеттеп жүзу, 50 м	Брасс әдісімен етпеттеп жүзу, 50 м	Кроль әдісімен шалқалап жүзу, 50 м	Баттерфляй әдісімен жүзу, 25 м
1	29-ға дейін	25-ке дейін	24-ке дейін	23-ке дейін
2	29-57,99	25-49,99	24-47,99	23-45,99
3	58-86,99	50-74,99	48-71,99	46-68,99
4	87-115,99	75-99,99	72-85,99	69-91,99
5	116-145	100-125	96-120	92-115

«Кроль» әдісімен етпеттеп жүзуді сараптамалық бағалау - 29 компонент, баттерфляй әдісімен жүзуді сараптамалық бағалау - 23, кроль әдісімен шалқалап жүзуді сараптамалық бағалау - 24, брасс әдісімен етпеттеп жүзуді сараптамалық бағалау - 25 компонент бойынша жүргізілді (қолмен, аяқпен қимылдар, демалу техникалары және т.б. жеке анықталды).

3-кестенің мәліметтері барлық спорттық тәсілдер бойынша жүзудің техникасын тәжірибелік топтарда жүзумен айналысушылардың 8,5%-ы, ал бақылау топтарында – 43,9%-ы меңгермегенін көрсетеді. Спорттық тәсілдермен жүзу техникасының бағасы тәжірибелік топтың студент қыздарында жоғары болды. Олар 25 м қашықтықты баттерфляй әдісімен ($p<0,001$), 50 м брасс әдісімен етпеттеп ($p<0,05$) жүзіп өту техникасын неғұрлым сапалы игерген. Параллельді-бірізді әдіспен жүзудің спорттық тәсілдерінің техникасын үйренген бақылау тобының студент қыздарында бағалар неғұрлым төмен болды. Жүзудің техникасын сапалы меңгеру үшін, әсіресе баттерфляй әдісімен және брасс әдісімен етпеттеп жүзу бойынша, оларға қосымша уақыт қажет болды.

Кесте 3 **-** Тәжірибелік және бақылау топтарындағы жүзу техникасын эксперттік бағалау нәтижелері.

Жүзу тәсілдері, қашықтық	Жүзу тәсілдерін меңгерген студент қыздар саны, %	Техниканы бағалау			
		жүзу тәсілі, балл	сөреде тұру, %	қашықтықты жүзіп өту, %	бұрылуды орындау, %
1	2	3	4	5	6
Кроль әдісімен етпеттеп жүзу, 50 м	98,1 95,7	4,07±0,021 3,94±0,018	96,3	96,1	98,5
Кроль әдісімен шалқалап жүзу, 50 м	99,5 87,6	4,06±0,020 4,02±0,037	99,5	98,3	99,5
Брасс әдісімен етпеттеп жүзу, 50 м	99,0 85,7	4,15±0,032 3,97±0,022	99,2	91,6	95,6
Баттерфляй әдісімен жүзу, 25 м	94,9 87,1	4,10±0,025 3,53±0,012	99,1	73,2	-

Күш көрсеткіштері А.Г.Дембо әдістемесі бойынша өлшенді. Жүзуге үйрету курсына дейін және кейін қолдардың күші (оң және сол), күш индексі (%) және бел күші анықталды (кесте 4).

Тәжірибелік топтағы қыздардың оң жақ қолының күші 53,9-дан 65,1-ге дейін ұлғайды, 1%, немесе 6 кг, ал сол жағы – 49,5-тен 58,3%-ға дейін, немесе 4,6 кг (кесте 4).

Кесте 4 - Тәжірибелік және бақылау топтарындағы студент қыздардың жүзуге оқыту курсына дейінгі және кейінгі бел және қол күштерінің динамикасы.

Сабаққа дейін			Сабақтан кейін		
қол күші, кг		бел күші, кг	қол күші, кг		бел күші, кг
оң	сол		оң	сол	
33,3±4,8 32,1±4,2	30,6±5,0 30,0±4,9	77,6±14,3 77,0±12,8	39,3±3,2 33,0±4,5	35,2±3,2 31,0±3,7	87,9±12,5 82,4±14,2

Бақылау тобындағы қыздарға жүзудің техникасын параллельді-бірізді әдіспен үйреткенде қол күші біршама ұлғайғанын көрсетті (53,3-тен 54,8% -ке және 49,8-ден 51,5%-ке дейін).

Тәжірибелік топтағы қыздарда жүзуге оқыту курсынан кейін бел күші 10,3 кг-ға ($p<0,001$) ұлғайып, ал бақылау тобындағы қыздардың бел күші тек 5,4-ке ұлғайғанын көрсетті ($p<0,05$). Жүзу техникасының динамикалық сипаттамасын өлшеу үшін динамометрия әдісі қолданылды. Баттерфляй әдісімен жүзетін тәжірибелік топтың студент қыздарында координациялық коэффициенті бақылау тобындағы студенттермен салыстырғанда ($p<0,05$) болғанда 10,08-ге (кесте 5); брасс әдісімен етпеттеп жүзуде - ($p<0,05$) болғанда 8,04-ке артық болды. Координация коэффициенті өскен сайын, жүзудің осы әдістеріндегі қол мен аяқ қимылдарының үйлесімділік деңгейі де жоғары болатыны анықталды, яғни тәжірибелік топтың студент қыздарының брасс және баттерфляй әдісімен жүзу техникасы әлдеқайда жақсарды [Есіркепов Ж.М., Ержанов С.Ө., 2018, 351 б].

Кесте 5 - Тәжірибелік және бақылау топтарындағы студент қыздардың судағы тартылыс күші мен координация коэффициенті.

Жүзу тәсілі	Судағы тартылыс күші, кг			
	Толық координациямен, Fпк	Қолдың көмегімен, Fр	Аяқтың көмегімен, Fн	КК, %
Брасс кеудемен	18,2±1,53 15,0±1,49	14,2±1,24 12,2±1,12	8,8±0,68 31,0±3,7	79,13 71,09

Баттерфляй	16,4±1,5 13,0±1,27	12,8±1,16 11,4±1,04	7,9±0,53 7,4±0,32	79,23 69,15
Кроль кеудемен	15,2±1,37 13,3±1,21	11,9±1,10 10,2±1,02	7,2±0,28 6,8±0,24	79,58 78,23
Кроль шалқалап	12,2±1,18 10,1±1,12	9,5±0,86 7,7±0,62	9,0±0,22 5,8±0,21	78,71 74,81

Сонымен бірге координациялық қабілеттердің жоғары деңгейі қыздардың жаңа қимыл (жүзу) дағдыларын жылдам меңгеруіне, дағдылар мен қимыл сапаларының бар қорын тиімді пайдалануына, жаттығу және жарыс әрекетінің нақты жағдаятына сәйкес қозғалыстың қажетті вариативтілігін көрсетуіне мүмкіндік береді. Салыстырылып отырған технологиялардың нәтижелілігі оқытудың соңында бақылау қашықтығын жүзіп өтудің кіріктірілген көрсеткіш-уақытынан анық көрінеді (кесте. 6, 7).

Кесте 6 - Тәжірибелік және бақылау топтарындағы студент қыздардың (X±m) бақылау қашықтығын (25 м) жүзіп өту уақыты (с).

Жүзу тәсілдері	Тәжірибелік топтар	Бақылау топтары	P
Кроль әдісімен етпеттеп жүзу	28,6±0,72	28,9±0,53	-
Дельфин әдісі	31,7±0,46	34,0±0,38	< 0,05
Кроль әдісімен шалқалап жүзу	29,8±1,23	31,3±0,94	-
Брасс әдісімен етпеттеп жүзу	30,9±1,65	33,0±0,89	< 0,05

Кесте 7 - Тәжірибелік және бақылау топтарындағы студент қыздардың қашықтықты жүзіп өту уақыты (1000м), орташа жылдамдығы және жалпы төзімділік индексі.

Топтар	Зерттелушілер саны	Қашықтықтағы уақыт, мин	Жалпы уақыт, мин	Қашықтық уақыты, м/с	ТИ, ш.б.
Тәжірибелік	186	30	5580	0,553	0,633
	13	32	416		
	134	30	4020		
Бақылау	61	32	1952	0,543	0,628
	4	35	140		

Мәселен, тәжірибелік топ студенттері 25 м қашықтықты баттерфляй және брасс әдісімен етпеттеп жүзуде жақсы уақыт көрсетті. Бұл спорттық жүзуге аз уақытта үйрету технологиясының тиімділігін дәлелдейді. Басқа әдістермен жүзу кезінде тәжірибелік топтағы қыздарда бақылау тобындағы қыздармен салыстырғанда, жүзіп өтетін қашықтықтарда нәтижені біршама жақсарту байқалды.

Алынған дағдының тұрақтылығы мен жалпы төзімділіктің дамуын (аэробты мүмкіндіктерді бағалау) анықтау үшін оқытудың соңында жоғары жылдамдықта 1000 м қашықтықты кроль әдісімен кеудемен жүзу тесті ұсынылған болатын. Қашықтықты жүзіп өту уақыты, жылдамдығы, 1, 3, 5, 7, 9-минуттардағы 10 секунд ішіндегі төзімділік индексі және бақылау тобындағы қыздардың 36%-ға жуығы паралельді-бірізді әдісті қолдана отырып, үйретуге кеткен уақыт ішінде жеткілікті дәрежеде дағдыны игере алмайтыны анықталды (кесте 7). Осы топта жүзумен айналысушылардың көбісінің (5%) бақылау қашықтығын мүлдем бағындыра алмағаны байқалды.

1. Тәжірибе арқылы дене шынықтыру және спорт мамандығының студент қыздарының жүзудің берік және тұрақты дағдыларын сапалы игеруі үшін қолайлы жағдайлар жасайтын жүзудің спорттық әдістеріне аз уақытта үйрету технологиясының артықшылықтары анықталды.

2. Педагогикалық тәжірибе нәтижелері үйретуді арнайы тесттік жаттығулар бойынша өткізу тиімді екенін көрсетті. 18-20 жастағы студент қыздар брассты, баттерфляймен және кеудемен жүзу техникасын тез әрі сапалы меңгерді. Бұған бақылау қашықтығын өте жақсы жүзіп өту уақыты дәлел бола алады. Барлық топтардағы студент қыздар кроль әдісімен кеудемен және шалқалап жүзу техникасын сапалы меңгерді.

3. Бақылау топтарындағы студент қыздардың спорттық әдістермен берік және тұрақты жүзу дағдыларын қалыптастыру, әсіресе баттерфляй және брасс әдісімен кеудемен жүзуді үйрену үшін қосымша уақыт керек екендігі анықталды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кульназаров А.К., Дюсупов Б.Ж. Отбор детей в плавании по антропометрическим показателям // Вестник физической культуры. – Алматы, 2005. - №2. – 67-68 с.
2. Губа В.П. Морфобиомеханические исследования в спорте. – М.: СпортАкадемПресс, 2000. – 120 с.
3. Есіркепов Ж.М., Ержанов С.Ө. Жүзуді аз уақытта үйрету технологиясы // «Білім берудегі мен ойлап тапқан әдіс» атты III Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция жинағы. – Қызылорда, 2018. 2-кітап. – 172-176 б.
4. Есіркепов Ж.М., Ержанов С.Ө. Студент қыздарға спорттық жүзуді аз уақытта үйрету технологиясы // «Білім берудегі мен ойлап тапқан әдіс» атты III Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция жинағы. – Қызылорда, 2018. 1-кітап. – 351-356 б.
5. Ахмедов Қ. Б. Жүзу / Оқу құралы. – Алматы, «Санат», 1997. – 192 б.
6. Ахмедов К.Б. Методическая разработка по изучению физиологических особенностей плавания /– Алматы, 1988.
7. Ахмедов К.Б. Жүзуге баулудың методикалық сипаттары /– Алматы, 1991.
8. Crazyna K., Olszewska I. The methods of simultaneous teaching methods of swimming // Materialy V mezinarodni vedecko – prakticka conference «Vedeky prumysl evropskeho kontinentu - 2010». Praha. – Dil 9. Pedagogika. – 92-94 str.
9. Dwayne J. Power training of half a Hertz in water // Materialy VIII Miedzynarowej naukowi-praktycnej konferencji «Europejska nauka XXI powieka - 2012». Voiume 9. 07-15 maja 2012 roku. Praha. Nauka I studia. – 109-112 str.
10. Булгакова Н.Ж. Обучение плаванию в школе. – М. «Просвещение», 2010. – 191 с.

УДК 378.01

Ешенкулова Динара Бауыржанқызы
Докторант
SILKWAY халықаралық университеті
Шымкент қ.
eshenkulova.d@miras.edu.kz

Әбдіғапбарова Ұлжарқын Мұсілімқызы
педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Абай атындағы ҚазҰПУ
Алматы қ.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӨЗДІК ОҚУ ІС-ӘРЕКЕТІН ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК БАСҚАРУ

Түйін. Мақалада оқушының өздік оқу іс-әрекеті және басқару ұғымдары қарастырылады. Оқушының өздік оқу іс-әрекетін әдістемелік басқару принциптері айқындалады. Оқушының өздік оқу іс-әрекетін ғылыми-әдістемелік басқарудың құрамдас бөліктеріне сипаттама беріледі. Олардың қатарында басқару мақсаттарын анықтау; қалыптасатын іс-әрекеттің өзіне тән сапалық ерекшелігін есепке алу; басқару үдерісін мотивациялық қамтамасыздандыру; кері байланысты ұйымдастыру; бақылауды ұйымдастыру; өзін-өзі бақылауды ұйымдастыру; оқушылардың жеке ерекшеліктерін есепке алу; оқу үдерісін басқару объектілерін меңгеруді ұйымдастыру; түзетуді ұйымдастыру қарастырылады.

Түйінді сөздер: оқушының өздік оқу іс-әрекеті, өздік оқу-іс әрекетін басқару, әдістемелік басқару, ғылыми әдістемелік басқару, танымдық іс-әрекет

Резюме. В статье уточняется сущность понятия «управление самостоятельной учебной деятельностью учащихся». Определены принципы методического управления самостоятельной учебной деятельностью учащихся. Дана характеристика научно-методическому управлению самостоятельной учебной деятельностью учащихся: определение целей управления; учет качественных особенностей формируемого действия; мотивационное обеспечение процесса управления; организация обратной связи; организация контроля; организация самоконтроля; учет индивидуальных особенностей учащихся; организация освоения объектов управления образовательным процессом; организация исправления и корректировки самостоятельной учебной деятельности учащихся.

Ключевые слова: самостоятельная учебная деятельность учащихся, управление самостоятельной учебной деятельностью учащихся, методическое управление, научно-методическое управление, познавательная деятельность

Summary. The article clarifies the meaning of the concept «management of students' independent educational activities». The principles of methodological management of independent educational activities of students are defined as well. There were also given the characteristic of the scientific-methodical management of independent educational activities of students: definition of management objectives; consideration of qualitative features of the generated action; motivational of management process support; organization of feedback; control; organization of self-assessment; consideration of individual peculiarities of students; organization of development of educational process management objects; organization of correction of independent educational activities of students.

Keywords: independent educational activity of students, management of independent educational activity of students, methodological management, scientific and methodological management, cognitive activity

КІРІСПЕ

Бүгінгі таңда оқушылардың өздігінен білім алу, өздік жұмыстарында өзін-өзі дамыту, өзін-өзі тәрбиелеу, өзін-өзі ұйымдастыру негізгі мәселелердің бірі саналады. Ал оның тиімді де, нәтижелі ұйымдастырылуы мұғалімнің оқушылардың өздік оқу іс-әрекетін басқаруынан талап етіледі.

Ғылыми әдебиеттерде «басқару» ұғымына әр түрлі анықтамалар беріледі. Соның ішінде отандық ғалымдардың берген анықтамаларына мән берсек, Ж.Б.Умирбекова «мекеме мақсатына қол жеткізуге және түрткі беру, жоспарлау, ұйымдастыру, орындау, бақылау және реттеуді қалыптастыруға мүмкіндік беретін жүйелі үдеріс» деп анықтаса [Умирбекова Ж.Б., 2010, 46 б], Б.А.Абилова, К.К.Найманбаева, Л.У.Сұлтанбаева «шешім қабылдау, жоспарлау, ұйымдастыру, мотивация, мақсатқа сәйкес объектіні бақылау, реттеу және жаңа шешімдер мен нақты ақпарат негізінде қорытынды шығаруға бағытталған іс-әрекет» деп түсіндіреді [Абилова Б.А.. Найманбаева К.К., Сул-

танбаева Л.У., 2013, 9 б]. Д.К.Садирбекова «оқыту мен тәрбие үдерісінде субъектілердің өзара әрекеттестігінің адами қарым-қатынаста нәтижелі жүзеге асуын қамтамасыздандыру» тұрғысынан анықтайды [Садирбекова Д.К., 2016, 384 б].

Осы анықтамалардың біріншісі білім беру ұйымының басшысының басқаруына қатысты айтылса, екіншісінде жалпы білім беру саласындағы менеджерлердің басқару ерекшеліктеріне мән беріледі. Ал, Д.К.Садирбекованың анықтамасында мұғалім менеджердің басқаруы қарастырылады. Алайда олардың барлығында да басқару белгілі бір іс-әрекеттерден, жұмыстың тиімділігін қамтамасыз ететін әдістерді қолданудан тұратынын жоққа шығармайды.

Осыған байланысты біз де «***оқушының өздік оқу іс-әрекетін басқару*** ұғымын – оның сабақта, сабақтан тыс шығармашылық үдерісте өздігінен орындайтын жұмыс барысындағы танымдық әрекеттерін бақылау және мақсатқа сай нәтижеге жеткізуде тиімді ұйымдастырушылық әдістерді қолдану», деп анықтаймыз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Оқушының өздік оқу іс-әрекетін тиімді орындау нәтижесі олардың дербестік танымдық деңгейін жоғарылатады. Сол себепті мұғалім оқушының өздік оқу іс-әрекетінде оның танымдық деңгейінің дамуын басқаруға бағыттауы тиіс. Ал оқушының танымдық іс-әрекетінің деңгейі оны ғылыми-әдістемелік басқарғанда ғана тиімді дами түседі.

Г.Б.Есипов әдістемелік басқарудың оқыту мен тәрбиелеу тәжірибесіне әсер ететінін ескере отырып, *әдістемелік басқару принциптерін* көрсетеді.

1. Әлеуметтік бағыттылық және *әдістемелік басқарудың тәрбиелік сипаты*, бұл:

а) тәрбие функцияларын күшейту, басқару субъектілерінің кәсіби белсенділігі

б) оқыту барысында (оқу-жаттығулар және олардың басқару субъектілерін басқару қызметінің түрлі нысандарына белсенді тартудағы өзара іс-қимылы) негізгі категориялардың тәрбиелік аспектілеріне (нақты пән бойынша мақсаттары, мазмұны, әдістері, құралдары, оқу-тәрбие үдерісі) ықпал етуді жандандыру.

2. *Әдістемелік басқарудың кешенділігі,* бұл объектіні жан-жақты зерделеуді, пән бойынша оқу-тәрбие процесінің барлық жақтарын есепке алуды көздейді.

3. *Әдістемелік басқару жүйесінің ашықтығы*, бұл ұсынылған шешімдердің ғылымилығын қамтамасыз ете отырып, әдістеме мен онымен аралас ғылымдардың жетістіктерін мақсатты түрде пайдалануға және икемді көрсетуге мүмкіндік береді.

4. *Иерархиялық,* бұл әдістемелік басқаруды бағыныштылық пен бағыныштылыққа қатысты және сонымен бірге белгілі бір салыстырмалы дербестігімен ерекшеленетін бірқатар компоненттерден тұратын күрделі тұтас үдеріс ретінде қарауды көздейді.

5. Оқу үдерісіне *әдістемелік ықпал ету деңгейінің бірлігі* (басқару, рационализация, жетілдіру, бұл басқару процестерінің интегративтілігі мен көпаспективтілігіне сәйкес келеді және объектілерді оқшауланбаған, ал кең жүйелердің элементтері ретінде зерттеуге ықпал етеді).

6. *Әдістемелік басқарудың позициялық икемділігі*, бұл типтік есептерді шешудің әртүрлі нұсқаларының болуымен анықталады.

7. Оқушының оқу деңгейіне байланысты әдістемелік басқарудың әртүрлі бағдарламалары мен сценарийлерін құру мүмкіндігін қамтамасыз етудегі *әдістемелік басқарудың құралдылығы.*

8. Қалыптасатын объектілердің қызмет ету ерекшеліктерін есепке алуды болжайтын *әдістемелік басқарудың функционалдық бағыты* [Есипов Б.П. 1961, 239 б].

Осы принцтерді талдау негізінде ***ғылыми әдістемелік басқарудың*** құрамдас бөліктерін айқындауға болады: басқару *мақсаттарын анықтау*; қалыптасатын іс-әрекеттің *өзіне тән сапалық ерекшелігін есепке алу*; басқару үдерісін *мотивациялық қамтамасыз ету*; *кері байланысты ұйымдастыру*; *бақылауды ұйымдастыру*; *өзін-өзі бақылауды ұйымдастыру*; оқушылардың *жеке ерекшеліктерін есепке алу*; оқу үдерісін басқару *объектілерін меңгеруді ұйымдастыру*; *түзетуді ұйымдастыру.*

Аталған құрамдас бөліктерге сипаттама беріп көрейік. .

Басқару мақсаттарын анықтау - мәселені тану және түсіну, оны шешу қажеттігі, оның нәтижесі мақсатты қою болып табылады. Сондай-ақ, «мақсаттылық басқарудың басты белгісі ретінде әрекет етеді, өйткені жүйенің барлық өзгерістері мен бір күйден екіншісіне ауысулары мақсаттар мен нәтижелерге сәйкес келген кезде ғана ретке келтіріледі».

Басқару мақсатты сипатқа ие болғандықтан, оқытудың мақсатын талдау макро деңгейде жүргізілуге тиіс, бұл оқытудың осы сатысындағы оқушының жеке тұлғасында орын алуы тиіс барлық өзгерістерді көрсетуді білдіреді. Осыдан кейін микроталдау қажет, нәтижесінде қалыптастыру қажет қызметтің нақты түрлері және олардың сипаттамалары анықталады, олар: жалпылау дәрежесі және автоматтандыру деңгейі [Попов Г. Х., 1974, 156 б].

Қалыптасатын танымдық іс-әрекеттің өзіне тән *сапалық ерекшелігін есепке алу – бұл* басқару объектілері және әртүрлі сипаттағы оқу іс-әрекеттерін (алгоритмдік, эвристикалық) бөліп көрсетуге болады. Алгоритмдік қызмет үлгі бойынша қадамдық іс-әрекетті көздейді. Жартылай эвристикалық сипаттағы іс-әрекет барысында оқушының алгоритмдік ойлау операцияларын басқа ұқсас оқу міндеттеріне көшіру жүреді. Эв-

ристикалық іс-әрекет қойылған оқу міндеттерін орындау кезінде оқу еңбегінің тәсілдерін еркін меңгеруді көздейді.

Мотивациялық қамтамасыз ету - оқу-танымдық іс-әрекеттің қандай да бір түрін ұйымдастыру кезінде «психологиялық тұрғыдан, ең алдымен, оқуға итермелейтін себептер туралы, оқушылардың оқуға деген түрткісін ояту, ынтасын арттыру».

Басқару жүйелі білім ретінде оқушылардың оқу іс-әрекетінің мотивациясын қалыптастыруға кешенді көзқарасты қамтамасыз етеді. Оқытудың кешенділігіне олардың өзара байланысы мен өзара шарттылығы арқылы оқытудың қазіргі заманғы тәсілдерін пайдалану арқылы қол жеткізіледі. Басқаруда:

- іс-әрекеттік көзқарас – білім беру объектісі ретінде пәндік қызметті және субъект-субъектілік қатынастарды айқындаған сананың және қызметтің біртұтастығының әдіснамалық принципі негізінде әзірленген;

- саралап оқыту – оқушының оқу деңгейін ескеретін және бір оқу деңгейінен екіншісіне ауысу мүмкіндігін қамтамасыз ететін неғұрлым жоғары оқыту;

- жеке тәсіл – ол оқушылардың жеке ерекшеліктерін есепке алуды қамтамасыз етеді;

- проблемалық оқыту – оқу міндеттерін шешуде оқушылардың ізденушілік іс-әрекеті үшін мүмкіндіктер жасайды;

- жеке тұлғаға бағытталған оқыту – білім алушылардың жеке басының призмасы арқылы барлық оқу процесін ұйымдастыруға көңіл бөледі.

Басқару үдерісінің маңызды ерекшелігі – *кері байланыстың болуы.* Басқару процесі, егер басқарылатын жүйе берілген әрекеттің қалай орындалатынын, яғни іс-әрекетте пайда болатын ықтимал қателіктер туралы, сондай-ақ басқарылатын жүйенің жай-күйі туралы ақпаратты уақтылы алған жағдайда тиімді болып табылады. Осылайша, кері байланыс жүзеге асырылады, ол басқаруда басқарылатын процестің барысы туралы мәліметтерді алуды түсінеді.

Бақылауды ұйымдастыру – басқару теориясында бақылау басқару циклінде маңызды, салыстырмалы түрде тәуелсіз және тұйықтаушы буын ретінде қарастырылады. Бақылау функциясы объективті болуы қажет, себебі ол басқару үшін өте қажетті кері байланысты қамтамасыз етеді.

Оқытуға қатысты *бақылаудың* оқыту кезеңдері; уақытша бағыты; бақылау жиілігі; бақыланатын саланың кеңдігі; оқытудың ұйымдық нысандары; оқу сабақтарының түрлері бойынша бөлінеді. *Бақылаудың жүзеге асыру тәсілдеріне қарай* стратегиялық/тактикалық; бастапқы/қорытынды; ағымдағы; бір реттік /мерзімдік; жергілікті/іріктелген; жеке /топтық; жазбаша /ауызша және т.б. түрлерге топтастырылады.

Басқаруда бақылауды жүзеге асыру жүйенің сыртқы орта, оның объектілері туралы осы жүйеге әсер ететін ақпаратты немесе хабардар болуын мүмкін етеді.

Ақпарат - басқару ерекшеліктерінің бірі. Әдістемелік басқаруда ақпарат деп басқарылатын және басқарушы буындар арасындағы байланыс нысаны түсініледі, ол оқушылардың танымдық іс-әрекетін басқару процесінің барысы туралы мәліметтерді объективті бейнелейді.

Сабақта оқу үдерісін ұйымдастыру бойынша басқару қызметінің барлық блоктары ақпараттық негізге толығымен байланысты. Нәтижесінде, сабақта оқушылардың іс-әрекетін ұйымдастыру үшін мұғалім оқушы туралы ақпаратты,оның қызметке дайындығын сипаттайтын мәліметтерді білуі қажет. Маңыздысы іс-әрекет үдерісінде болып жатқан өзгерістер, сондай-ақ соңғы нәтижелер туралы хабардар болу болып табылады.

Өзін-өзі бақылауды ұйымдастыру оқушылардың өзін-өзі бақылауды жүзеге асыру біліктілігінің дамуына жауап береді. Өзін-өзі бақылауды жүзеге асыру қабілеті оқушылардың танымдық іс-әрекетін басқарудың маңызды мақсаттарының бірі болып табылады. «Өзін-өзі бақылау» ұғымы «іс-әрекетін өзін-өзі реттеу» ұғымымен тығыз байланысты, өйткені өзін-өзі бақылау өзін-өзі реттеудің сипатты көрінісі болып табылады.

Егер оқушы өз әрекеттерін өзі бақыламаса, педагогтың басшылығы қандай белсенді болса да, дұрыс нәтижелерге қол жеткізе алмайды. Өзін-өзі бақылау оқушының өз бастамасы бойынша көрініс табатын өз білімі мен әрекеттерін сыни бағалауға қабілетінің дамуын көздейді. Өзін-өзі бақылау «оқушы жүйесінің ішінде» жүзеге асырылады. Өзін-өзі бақылау - бұл оқушы тұлғасының тағы бір қыры. Ол оқу іс-әрекетін меңгеруіне қарай дамиды және сыртқы, саналы түрде, ішкі, автоматты түрде кезеңдерден өтеді. Сыртқы өзін-өзі бақылау кезінде жадыға салынған эталонды объективті бар ақпарат көзімен салыстыру жүргізіледі.

Өз қызметін бақылауды жүзеге асыру білігін дамыту жауапкершілік сияқты тұлғаның сапасын қалыптастыруға ықпал етеді.

Жеке ерекшеліктерді есепке алу блогы оқытудың дараландыруын қамтамасыз етеді. Оқытуды дараландырудың маңызды артықшылығы - ол әрбір нақты оқушы үшін оқу-жаттығуларға жағдай жасайды, одан оқу-жаттығу күшпен және жеке маңызды болады.

Дараландырылған оқытуды жүзеге асыру үшін мұғалім оқушылардың жеке ерекшеліктері туралы нақты түсінікке ие болуы және оларды оқыту процесінде жедел ескеруі қажет. Оқушылардың жеке ерекшеліктері үш кіші құрылымда ескерілуі тиіс: жеке тұлға ретінде; қызмет және оқу субъектісі ретінде; жеке тұлға ретінде. Осы-

ған сәйкес дараландырудың үш түрі бөлінеді: жеке – оқу процесінде оқушылардың қабілеттерін есепке алу және дамыту; субъектілік – әрбір оқушыны оқу-жаттығудың ұтымды тәсілдерімен қаруландыру; жеке тұлға – әр оқушының қызығушылығын, тәжірибесін, ұжымда мәртебесін есепке алу.

Басқару объектілерін меңгеру бойынша оқу үдерісін ұйымдастыру - оқушылар іс-әрекетінің түрлі формаларын ұйымдастыру. Басқарудағы маңызды сапаның бірі - ол оқу ұжымының барлық мүшелері үшін тең мүмкіндіктер береді. Басқару әрбір жеке оқушыға және жалпы ұжымға бағытталған. Басқарудағы іс-әрекетті ұйымдастыру мәселелері оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып әзірленеді. Әр оқушы өзін оқу тапсырмасын орындай алатын белсенді қызмет субъектісі ретінде сезінеді. Оқушылардың бір мезгілде қызметін жүзеге асыру мүмкіндігі басқару - тіреуіш құралдарымен қамтамасыз етіледі. Бұл танымдық іс-әрекетті ұйымдастырудың әртүрлі нысандары үшін жағдай жасайды (жеке, жұптық, топтық, ұжымдық). Танымдық іс-әрекетті ұйымдастыру формаларының әр түрлі үйлесімі басқаруда оқытудың әртүрлі тәсілдерін (проблемалық міндеттерді қою, оқу жағдайын құру, рөлдік ойын және т.б.) пайдаланумен қамтамасыз етіледі.

Танымдық іс-әрекетті басқару жеке қарқынды тәртіпте оқу үшін, тек мұғалімнің ғана емес, сонымен қатар оқушылардың өзі де білімнің толықтығы мен тереңдігін жеке реттеу үшін нақты жағдай жасайды.

Осындай танымдық іс-әрекетті басқару жағдайында оқушылардың өз іс-әрекетінің нәтижелеріне тек өз алдында ғана емес, сонымен қатар, мұғалім мен басқа да оқушылар алдында жауапты қарым-қатынасы дамитынын қосу маңызды. Бұл, өз кезегінде, оқушы тұлғасын дамыту үдерісіндегі басқарудың маңыздылығын көрсетеді.

Түзетуді ұйымдастыру – оқытудағы басқару процесінің үдемелі дамуына жауапты. Арнайы әдебиеттің талдауы көрсеткендей, ғалымдар басқару үрдісіндегі түзету орны мен рөлі туралы пікірлермен бөліседі. Кейбіреулер түзетуді кері байланыс арналары арқылы ақпарат алғаннан кейін жүзеге асырылатын басқарудың тұрақты элементі ретінде белгілейді. Басқалары екі түзету түрі туралы айтады: іс-қимыл барысында және оның аяқталуы бойынша жүзеге асырылатын іс-әрекеттер. Егер түзету белгілі бір заңдылықтарды айқындамаса, оқу іс-қимылдарын жетілдіруге ықпал етсе, яғни қателері бар жерлерде оларды барлық «қауіпті бөліктері» түзетілсе, танымдық іс-әрекеттің дағдылары мен іскерліктерін меңгеру процесі неғұрлым тиімді болады. Түзету орны әрбір нақты жағдайда қойылған оқу міндеттеріне байланысты жеке анықталуы тиіс.

Оқушының *танымдық іс-әрекетін ұйымдастыру* кезінде басқару түрлерін ерекше белгілерін анықтаған жөн:

1) әсер ету тәсілдері, басқару құралдарының болуына қарай – тікелей және жанама;

2) кері байланыстың болуы мен бағдарламаланған нәтижелердің арасындағы келісуге байланысты түзету мүмкін болуына қарай – -ашық тікелей, циклдік жанама, нақты;

3) бейімделу деңгейі бойынша – ішінара бейімделумен жанама циклдік (қатаң) және толық бейімделумен жанама циклдік (икемді) ;

4) іс-әрекеттік және жылдам әсер ету бойынша — жедел және перспективалық басқару;

5) объектіге ықпал ету көлемі бойынша – толық, толық емес, ішінара, нөлдік басқару;

6) жүзеге асыру орны бойынша – сабақта және сабақтан тыс ашық және циклдік;

7) басқару қатысушыларының саны бойынша а) жеке тәртіп; б)мұғаліммен қарым-қатынас барысында жүзеге асырылатын объектілі-субъектілік басқару; в) субъект-субъектілік басқару-жұптарда немесе топтарда жұмыс істеу.

Біздің зерттеушілеріміз оқу еңбегінің әр түрлі тәсілдерін дамытуға бағытталған сабақта оқушылардың танымдық әрекетін тиімді басқару мәселесін зерттейміз. Осыған байланысты біз Е.И.Пассов ұсынған басқару түрлерінің жіктелуін негізге аламыз:

а) әрбір оқу операциясы регламентін қатаң басқару;

ә) нұсқаулардың көмегімен бақыланатын, пайдаланылатын операциялар салыстырмалы түрде қатаң басқару;

б) оқушылардың шығармашылық дербестігін болжау, ал бақылауды өзін-өзі бақылауға ауыстыруы [Пассов Е.И.. 1989, 276 б].

Осы тұста дағдыны қалыптастыру кезеңінде қатаң басқаруға артықшылық берілетінін атап өткен жөн. Оқушылардың оқу материалын меңгеруіне қарай, іскерлікті, шығармашылық дербестікті дамыту кезеңінде салыстырмалы түрде қатаң және икемді басқаруға біртіндеп көшу жүзеге асырылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сабақта оқушылардың танымдық іс-әрекетін басқару оқу субъектісінің белсенді ұстанымын қамтамасыз етеді, білімді меңгеру процесі қызықты болады, бұл оқу еңбегінің тәсілдерін меңгеруге және өз іс-әрекетін өз бетінше басқаруға дайын тұлғаны қалыптастыруға ықпал етеді.

Оқытудағы басқару проблемасын зерттеу оқушылардың танымдық іс-әрекетін басқару жеке тұлғаны дамыту стратегиясын мақсатты түрде жүзеге асыратыны туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Оқушының өздік оқу іс-әрекетін ғылыми-әдістемелік басқарудың тиімділігі жеке тұлғаның дербестігін, ұтқырлығын, өзін-өзі белсендендіруін, шығармашылық пен жасампаздық қабілетінің дамуын қамтамасыз етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Умирбекова Ж.Б. Организационно-педагогические основы менеджмента в образовании в условиях глобализации современного общества: автореф. док. пед. наук. – Атырау, 2010. – 46 с.
2. Абилова Б.А., Найманбаева К.К., Султанбаева Л.У. Вопросы организации управления образованием в условиях перехода на 12-летнее обучение // Менеджмент в образовании. – 2013. – №2 (69). – С. 9-11.
3. Садирбекова Д.К. Болашақ педагогтардың басқарушылық құзыреттілігін қалыптастыру. // «Әлемдік және Қазақстандық білім-ғылым кеңістігіндегі этнопедагогика мен этнопсихология»: Халық. ғыл-практ. конф. Мат.жинағы.—Алматы: 2016, - Б.384-387
4 Есипов, Б.П.. Самостоятельная работа учащихся на уроке. - М.: Гос. учебно-пед. изд. мин. просвещения РСФСР. 1961. - 239 с.
5. Попов Г.Х. Организация личной работы учащихся. М: Экономика, 1974. 156 с.
6. Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. М.: Русский язык, 1989. 276 с.

ӘОЖ 371.3

Жайлауова Манат Кенесовна
доцент, пед. ғыл. канд.
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
Қызылорда қ.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚОЛДАУ ӘДІСТЕРІ

Түйін. Мақалада бастауыш сынып оқушыларын педагогикалық қолдау әдістері қарастырылған. Педагогикалық қолдауды ұйымдастыру барысында кіші мектеп жасындағы балалардың жеке дара ерекшеліктерін ескеру қажеттігі негізделген. Педагогикалық қолдауды жүзеге асыратын кез келген тәрбиешінің ізгілік ұстанымдары айқындалған. Педагогикалық қолдау технологиясы әдістеріне сипаттама берілген.

Түйінді сөздер: педагогикалық қолдау, субъектілік әлеует, тұлға, педагогикалық қолдау әдістері, психологиялық қолайлылық.

Резюме. В статье рассмотрены методы педагогической поддержки младших школьников. Обоснована необходимость учета индивидуальных особенностей младших школьников. Определены принципы гуманизации, на основе которых каждый воспитатель реализует педагогическую поддержку.Дана характеристика методов технологии педагогической поддержки.

Ключевые слова: педагогическая поддержка, субъектный потенциал, личность, методы педагогической поддержки, психологическая комфортность.

Summary. The article deals with methods of pedagogical support for primary school children. The necessity of taking into account the individual characteristics of primary school children is justified. The principles of humanization are defined, on the basis of which each educator implements pedagogical support.The characteristic of methods of technology of pedagogical support is given.

Keywords: pedagogical support, subject potential, personality, methods of pedagogical support, psychological comfort.

Педагогикалық қолдаудың мәні - балаға онда бар шынайы және ішкі мүмкіндіктер мен қабілеттерге сүйене, өз бетінше әрекеттің табыстылығын дамыта отырып, белгілі бір кедергіні, қиындықты жеңе білуге көмектесу.

Педагогикалық қолдау баланың субъектілік әлеуетін дамытуға – оның өзіндік санасына, өзін-өзі ұйымдастыруына, өзін-өзі реттеуіне - бағытталады.

Педагогикалық қолдаудың мазмұны өмірде пайда болатын және тұлғаны күтілетін нәтижеге қол жеткізуден алыстататын кедергілерді жеңу болып табылады [Михайлова Н.Н., 2011, с.208].

Педагогикалық қолдау әдістері екі үлкен топқа бөлінеді. Әдістердің бірінші тобы барлық тәрбиеленушілерді қолдауды қамтамасыз етеді, мейірімділікті, өзара түсіністікті, ынтымақтастықты қалыптастырады. Оларға өзара сенімділік, өзара ақпарат алмасу, сабақты, тәрбиелік істерді бірге жоспарлау, рөлдік ойындар, ойын-драмалау, ұжымның, топтың жетістіктерін құптау және т.б. жатады.

Әдістердің екінші тобы жеке дара-тұлғалық қолдауға бағдарланған. Ол жеке дара дамудың, тәрбиеліліктің диагностикасын, балалардың тұлғалық проблемасын анықтауды, жеке дара даму үдерісін қадағалауды білдіреді.

Кедергілер субъективті болуы мүмкін: өз бетінше әрекет ету үшін ақпараттың шектеулілігі; тұлғаның еріктік, интеллектуалдық, моральдық күш-жігерінің жеткіліксіздігі; әрекеттегі физикалық, коммуникативті дамудың баяулығы [Әбенбаев С., 2004, с.248].

Сабақта психологиялық қолайлылық жасай отырып, педагогикалық қолдау бағалау қауіпсіздігі ережелерін басшылыққа алуы тиіс:

- мақтауға тарылмау;
- орындаушыны мақтау, орындауды сынау;
- сәтсіздік теңізінің өзінен табыс аралын іздеу;
- баланың алдына тек нақты мақсаттар қою;
- бірінші сынып оқушысының алдына бір мақсаттан артық қоймау керек;
- есте сақтау: «сен тағы да...» формуласы - жолы болмайтын адамды тәрбиелеудің дұрыс жолы.

Түрлі әдістерді, жұмыс түрлерін пайдалана отырып, кез келген сабақтың әрбір кезеңінде оқушылардың танымдық әрекетін белсендіру және оқуға қызығушылығын арттыру қажет: балаларға сараланған қатынас, сабақтағы жеке дара жұмыс, түрлі дидактикалық, иллюстративті, үлестірме материал.

Егер оқушы шамасына лайық тапсырманы орындайтын болса, ол сабақта қызығушылықпен жұмыс істейді. Оқығысы келмеу сабақта бала оны орындауға дайын емес, орындай алмайтын тапсырмалардың берілуінен туындайды.

Оқушының өзіне сенімділігін, есептің сұрағы-

на жауап алудың өзіндік жолдарын іздеуге және табуға көмектесу қажет. Төмендегі біліктерді дамытумен міндетті түрде айналысуды бастау керек: балалармен заттарды салыстыру және сәйкестендіру, қиылған суреттер мен геометриялық фигураларды құрастыру, ұқсастықтарды іздеу, жұпта және топта ынтымақтастық құру, шамаға лайықты энциклопедиялық материалды тарту, түрлі көздерден алынған қызықты ақпаратты ұсыну, белгілі бір тапсырмалар мен жаттығулардың жүйесін құру.

Бастауыш сынып оқушысын педагогикалық қолдау мұғалім мен оқушының өзара әрекетінің жеке дара және топтық формаларында, профилактикалық және жедел сипатта болуы мүмкін. Профилактикалықтың қатарына қолдаудың топтық формасы жатады. Бұған:

• оқушылардың мектеп өмірі жағдайларына бейімделу кезеңдеріндегі мұғалімнің жұмысы;

• мұғалімнің ұқсас проблемалары бар балалардың тобымен жұмысы кіреді.

Бұл топтар арнайы диагностика немесе мұғалімдердің күнделікті бақылауы нәтижесінде айқындалуы мүмкін.

• оқушыларды оның барысында қабілеттерді, қызығушылықтар мен бейімділіктерді дамытуға түрлі қолдау көрсету жүзеге асатын ұжымдық шығармашылық жұмыстарға тарту.

Психологиядағы неғұрлым кең тараған және маңызды педагогикалық проблеманың бірі - бастауыш сынып оқушыларының тұрақсыздығы. Мұғалімдер көп жағдайда шектен тыс қырсық, ренжігіш, төбелескіш оқушылармен өзін қалай ұстауды біле бермейді.

Мұндай жағдайда педагогикалық қолдаудың жеке дара формаларын: жеке дара әңгімелесу, түрлі педагогикалық техникалар мен тәсілдерді қолдануға болады.

Педагогикалық қолдаудың шарттары мен принциптері жайлы теориялық түсініктердің болуы педагогтың проблемалық жағдаятта балаға көмек көрсету бойынша практикалық әрекетті неғұрлым негізді, дәл және дұрыс жүзеге асыруына мүмкіндік береді.

• педагогикалық бақылау;

• жұпта және шағын топтарда ой бөлісу;

• «Сен-пікір» және «Мен-пікір»;

• белсенді тыңдау (вербалды емес эмоционалдық қолдау, «Парафраз», «Редакция»);

• дауыстап айту

Педагогикалық қолдау технологиясының әдістері:

«Эмоционалдық сипау»

• Жарайсың!

• Ақылдысың!

• Мені қалай қуантқандарыңды білсеңдер ғой!

• Мен сендерді мақтан етемін!

«Қорқыныштан арылу»

• «Бақылау жұмысы жеңіл, бұл материалды біз өткенбіз»;

• «Бұл түк те қиын емес...»

• «Егер сен мұны жасай алмасаң, біз бәріміз саған көмектесеміз...»

«Аванс»

• «Сен мұны міндетті түрде орындайсың, мен бұған күмәнданбаймын....»

«Белсенділік бастамасы»

• «Бұл бізге керек, өйткені...»

• «Бұл сен үшін өте маңызды, өйткені...»

• «Әдетте мына жерден бастаған қолайлы...»

«Жасырын нұсқау»

• «осы жерден бастаған дұрыс екені сенің есіңде....»

• «Әдетте мына жерден бастаған қолайлы ...»

• «бұл жерде, бәлкім, басты нәрсе...»

«Жеке дара қайталанбаушылық»

• «сен ғана орындай алар едің...»

• «мен саған ғана сенген едім...»

Педагогикалық жағдаяттар көмегімен бастауыш сынып мұғалімдері берілген проблеманы талдай отырып, оны шешуді үйренеді.

Педагогикалық қолдау ерекше шығармашылық ахуалды ұйымдастырады және үнемі балалар өміріне таңдау жағдаятын ендіреді.Мұндай жағдаяттар тәрбиеленушілерден білім, біліктерді қолдануды ғана емес, рефлексия тәжірибесін, өз бетінше шешім қабылдауды, ерік пен мінездің көрінуін талап етеді.

Педагогикалық қолдауды жүзеге асыратын кез келген тәрбиеші төмендегі ғалым О.С.Газман құрастырған ізгілік ұстанымдары негізінде әрекет етеді:

-бала педагогикалық мақсаттарға қол жеткізудің құралы бола алмайды;

-педагогтың өзін жүзеге асыруы баланың өзін шығармашылық жүзеге асыруында;

-бала қандай болса, оны сол күйінде, үнемі өзгерісте қабылда;

-қабылдамаудың барлық қиындықтарын адамгершілік құралдарымен жең;

-өз тұлғаңның және бала тұлғасының беделін түсірме;

-балалар - мәдениетті тасымалдаушылар, өз мәдениетіңді өскелең ұрпақтың мәдениетімен салыстыр; тәрбие - мәдениеттер диалогы;

-ешкімді басқа біреумен салыстырма, әрекет нәтижелерін салыстыруға болады;

-сене отырып,тексерме;

-қателік жасау құқығын мойында және ол үшін айыптама;

-өз қателігіңді мойындай біл;

-баланы қорғай отырып, оны қорғана білуге үйрет;

-қолдау көрсете отырып өзіңді баланың орнына қойып көр, өзіңе, балаға ұнамайтын нәрсені жасама және айтпа [Михайлова Н.Н., 2011, с.208].

Сабақта психологиялық қолайлылық жасай

отырып, педагогикалық қолдау бағалаушылық қауіпсіздігі ережелерін ұстануы тиіс:

-мақтауға сараң болмау;

-орындаушыны мақтау, орындауды сынау;

-сәтсіздіктер теңізінен де сәттілік аралын іздеу;

-баланың алдына тек нақты міндеттер қою;

-1-сынып оқушысының алдына біреуден артық мақсат қоймау.

Қолдаудың нақты жағдайларына көшу барысында оқытудағы қиындықтардың түрлері мен себептерін бөліп көрсету қажет. Бастауыш сынып оқушыларын оқытудағы негізгі қиындықтар мыналар:

-бала нашар оқиды;

-бала ұмытшақ;

-бала басқаруға көнбейді;

-жиі орын алатын сәтсіздіктер;

-әрекеттен кету;

-баланың ойын типі бойынша дамуы.

Педагогикалық қолдауды қамтамасыз ету шарттары:

-баланың көмек пен қолдауға келісімі;

-тұлғаның жеке күштері мен мүмкіндіктеріне сүйену және оларға сену;

-баланың кедергілерден өз бетінше өтуіне бағдарлану;

-қауіпсіздік, денсаулық, құқық, адамның қадір-қасиетін қорғау;

-«зиян келтірме» қағидасын жүзеге асыру.

Мазмұндық жағынан педагогикалық қолдау мына мәселелерге бағытталған:

-баланың денсаулығын және физикалық күшін қолдауға;

-баланың интеллектуалдық дамуын қолдауға;

-баланы қарым-қатынас саласында қолдауға;

-баланың отбасын қолдауға [Кутейникова Е.Е., 2002, с.26].

Бастауыш сынып оқушыларының өзіндік жұмысын қалыптастыру үшін біржақты шешімі болмайтын оқу типіндегі еркін тапсырмаларды (суретін сал, шығарма жаз) ұсынған жөн. Орындалмаған тапсырма үшін жазалауға болмайды, бірақ оны орындағаны үшін мақтауды ұмытпау қажет.

Педагогикалық қолдаудағы маңызды кезең - балаға оқу үдерісінде өзін қолайлы сезінуге көмектесетін педагогикалық техникалар мен тәсілдерді жүзеге асыру. Аталмыш тәсілдер бірінші сынып оқушыларына кездесетін қиындықтарды жеңуге көмектеседі, тұлғаның жемісті дамуына ықпал етеді, оқу үдерісінде рухани денсаулықты сақтай отырып, өзін қолайлы сезінуге көмектеседі.

Табыс болмаған жағдайда оқуға кері қатынас туындайтыны белгілі. Керісінше, мұғалімнің мақтауымен, ұжымның қолдауымен байланысты ұнамды қобалжулар өзінің мүмкіндіктерін және жақсы оқуға ынтасын арттырады.

Ерте кезден-ақ табыс - оқудың маңызды стимулы саналып келеді. Әсіресе бастауыш сынып оқушылары өздерін мақтағанды, басқаларға үлгі еткенді жақсы көреді. Табыстың әсерінен оқуға ұнамсыз қатынас өзгеруі мүмкін.

Бірінші сыныптағы сабақтың басталуымен бірге оқу әрекетінің алғышарты жеткілікті дәрежеде қалыптаспаған балалар анықталады.

Тәсілдер

Қабылдау «Сен жақсысың»

Зейін «Мен сені бақылап жүрмін»

Сыйластық «Жауабың, ойың, қолдауың үшін саған рахмет»

Құптау «Мен сенің орындай алатыныңды білемін»

Ыстық сезімдер «Өзіңнің сенгіштігіңмен сен маған ұнайсың» [Жайлауова М.К., Есболова Г.К., 2019, с.36-39].

Баланың мектепке, оқуға жақсы қатынасын жан-жақты қолдау маңызды әрекет тәсілін ұғынуға, арнайы тапсырмалар беру өзіндік бақылауды қалыптастыру маңызды.

Сонымен, баланың тұлғасын, оның шығармашылық мүмкіндіктерін дамыту, физикалық және психикалық денсаулығын сақтау педагогикалық қолдау шарттары мен тәсілдерін орындағанда ғана мүмкін болады.

Бастауыш мектептің оқу-тәрбие үдерісіндегі маңызды сәт - балаларға өздерін қолайлы сезінуге көмектесетін педагогикалық техникалар мен тәсілдерді жүзеге асыру.

Оқу тапсырмасын орындау, мінез-құлық дағдыларын қалыптастыру кезінде балада табысты субъективті сезінуді құру техникасының төмендегі тәсілдерін қолдануға болады:

- Қорқынышты жеңу- « Қорқынышты емес...».
- Жасырын нұсқау- «... сенің есіңде ғой».
- Мүмкіндік беру - «Сенің қолыңнан келеді...».
- Жеке ерекшелігі - «Сенің ғана қолыңнан келуі мүмкін...».
- Мотивті күшейту - «Бұл бізге... үшін керек»
- Педагогикалық сендіру - «тезірек орындауға кіріс!».
- Бөлікті жоғары бағалау - «Мына бөлік сенде жақсы шыққан...». Бала мұғалімнің зейінін аударған жағдайда кенеттен педагогикалық ықпал ету техникалары.

Техника «Қалай оқушыларға өзінің интеллектуалдық қалыптасқандығын сезінуіне көмектесуге болады?»

Тәсілдер:

- Қателіктерді қалыпты және қажетті құбылысқа айналдырыңыз.
- Табысқа деген сенімді қалыптастырыңыз.
- Бұрын қол жеткізген жетістіктерге назар аударыңыз.
- Оқыту үдерісін сезінетіндей етіңіз.
- Жетістіктерді айтып отырыңыз.

«Айт!»

Мақсаты: импульсивті әрекеттерді басқару білігін қалыптастыру.

Балаларға былай айтасыз. «Балалар, мен сендерге жай және күрделі сұрақтар қоямын. Бірақ оларға мен «Айт!» деп команда берген кезде ғана жауап беруге болады. Келіңдер, жаттығайық: «Қазір жылдың қай мезгілі?» (Мұғалім үзіліс жасайды) «Айт!»; «Біздің сыныптағы төбенің түсі қандай?», «Айт!»; «Екіге үшті қосқанда, қанша болады?» және т.б.

Ойын жеке дара, сондай-ақ балалар тобымен де өткізілуі мүмкін.

«Браун қозғалысы»

Мақсаты: зейінді бөлу білігін қалыптастыру.

Барлық балалар шеңбер жасап тұрады. Жүргізуші шеңбердің ортасына теннис доптарын домалатып кіргізеді. Балаларға ойын ережелері хабарланады: доптар тоқтап қалмауы және шеңбердің сыртына домалап кетпеуі тиіс, оларды аяқпен немесе қолмен итеруге болады. Егер қатысушылар ойынның ережесін табысты орындайын болса, онда жүргізуші тағы қосымша доптар кіргізеді. Ойынның мәні – шеңбердегі доптың саны бойынша командадық рекорд жасау.

«Допты бер»

Мақсаты: шамадан тыс қозғалыс белсенділігін болдырмау.

Орындықта отырып немесе шеңбер жасап тұрып, допты түсіріп алмай, барынша жылдам көршісіне беруге тырысады[Анохина Т.В., 2000, с.63-68].

Сонымен, бастауыш сынып оқушыларын оқу үдерісінде кездесетін қиындықтары кезінде педагогикалық қолдау мақсатында қолданылатын әдістер мен тәсілдер, қолдауды ұйымдастыру формалары оқушылардың оқу мотивациясын арттыруға ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Михайлова Н.Н. Педагогика поддержки: Учебно-методическое пособие. – М.: МИРОС, 2011. – 208 с.
2. Әбенбаев С.Тәрбие теориясы мен әдістемесі.Оқу құралы.- Алматы: Дарын, 2004.- 248 б.
3. Кутейникова Е.Е., Педагогическая поддержка социализации младших школьников. – Автореф. дисс. на соис. уч. степ.канд.пед.наук. – Санкт-Петербург. – 2002.- 26 с.
4. Жайлауова М.К., Есболова Г.К. Бастауыш сынып оқушыларын педагогикалық қолдауды ұйымдастырудың ерекшеліктері // Eurasian science journal.- Евразийский Союз Ученых (ЕСУ)#4(61) 2019. – Б.36-39.
5. Анохина Т.В. Педагогическая поддержка как реальность современного образования // Классный руководитель. – 2000. - №3. – С. 63-68.

ӘОЖ: 37.02

Жакупов Нурсултан Русланович
Жаратылыстану жоғары мектебінің 2 курс магистранты,
Павлодар мемлекеттік педагогикалық университет,
Павлодар қаласы

Саликбаева Татьяна Шайхиевна
Жаратылыстану жоғары мектебінің профессоры,
Павлодар мемлекеттік педагогикалық университет,
Павлодар қаласы

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ФИЗИКА ОНЛАЙН-КУРСТАРЫН ҚОЛДАНУ КЕЗІНДЕ ТӨҢКЕРІЛГЕН СЫНЫП ӘДІСТЕМЕСІН ҚОЛДАНУ

Тұйін. Мақалада «төңкерілген сынып» әдістемесінің физика бойынша ағылшын тіліндегі онлайн-курстарын кіріктіре қолдану бойынша ақпарат берілген. Жұмыста төңкерілген сынып әдістемесін қолданудың ерекшеліктері көрсетілген. Сонымен қатар зерттеуде бұл әдістің оқушылардың сабаққа деген ынтасына, қызығушылығына және білім сапасына әсері қарастырылады

Түйінді сөздер: онлайн-курстар, онлайн оқыту, төңкерілген сынып, саралау

Резюме. В статье представлена информация об интегрированном использовании онлайн курсов по физике на английском языке с технологией «перевернутый класс». В работе указаны особенности применения перевернутого класса. Кроме этого, проанализировано влияние данной методики на мотивацию, заинтересованность предметом и качество знаний учащихся.

Ключевые слова: онлайн-курсы, онлайн-преподавание, перевернутый класс, дифференциация

Summary. The article provides information about the integrated using of online physics courses in English with the “flipped classroom” technology. The research includes information about features of the flipped classroom. In addition, analyzed the influence of this methodology on motivation, interest in the subject and the quality of students‘ knowledge

Keywords: online-courses, online-teaching, flipped classroom, differentiation

КІРІСПЕ

Төңкерілген сынып әдісі дәстүрлі сабақ беру процессін ерекше етіп іске асырады. Яғни, оқушыларға алдын-ала онлайн сабақтарға сілтеме және нұсқаулықтар беріледі де, дәстүрлі үй жұмысы енді сынып қабырғаларына ауысады. Бергман және Сэмс енгізген төңкерілген сыныптың негізгі тұжырымдамасы ретінде мазмұнды тереңірек ашуға мүмкіндік беретін сабақтарға бос уақытты босату болып табылады [Бергман Дж., 2012, б. 67]. Сабақтан тыс уақытта студенттер алдын-ала жазылған бейнесабақтар мен скринкастты өздігінен қарайды және жаңа тақырыппен өзіне тән темпінде танысады. Сабақта белсенді оқу мүмкіндігі оларға алған білімдерін бекітуге және өзектендіруге мүмкіндік береді. Осылайша, оқытушының рөлі де коучинг рөліне ауысады. Төңкерілген сыныптың жалпы аспектілері бойынша көптеген зерттеулер жүргізілді, оның ішінде Эстес (2014), О‘Флейрти және Филлипс (2015) және ДэЛойзер мен Родс (2011) шолу жасаған. Зерттеулердің көпшілігі АҚШ білім беру саласына, одан кейін Австралия, Англия, Тайвань, Сингапур және Түркия сияқты бірнеше елдерінің оқу жүйесіне талдау жасалынады. Ал оқыту процессінде физикадан e-learning құралдарын пайдаланудың аспектілерін Аханова А. және Сарыбаева А (2017) зерттеген болатын. Олардың айтуынша АКТ құралдарын мен қарапайым білім беру процессін кіріктіру білім сапасының жоғарылауына оң әсерін тигізеді [Аханова А., Сарыбаева А., 2017, 66 б].

Төңкерілген сыныптың әсері туралы зерттеулердің нәтижелерінде айырмашылықтар бар, алайда көбінесе жағымды нәтижелер алынған. Кейбір ғалымдар дәстүрлі түрде тестілеуден өткен оқушылардың төңкерілген сынып әдістемесі арқылы оқытылған оқушылардың тестілеу нәтижесінен кем екеніне дәлел таппады [Мартин Дж., 2013, 145 б]. Сонымен қатар, Лапе және т.б. төңкерілген форматқа байланысты оқушылардың оқудағы жақсарғанын растай алмады. Осы зерттеу жұмыстарында керісінше, оқушылардың ынтасы мен сабаққа дайындалуының деңгейі төмендегенін көрсетті [Лапе Н.К., 2014, 12 б]. Алайда, көптеген зерттеулер көрсеткендей, қалыптастырушы және өзін-өзі бағалау бағалауларда айтарлықтай жақсы нәтижелер бар екенін көрсетті [Маклафлин, 2014, 100 б].

Оқыту әдістемесіне әкелетін танымдық әрекетінің нәтижесі жалғыс аспект емес. Сонымен қатар, білімді тереңдету, құзыреттеілікті алу, қарым-қатынас, онымен қса жеке тұлғалық және өзіндің құзыреттіліктің ламуы сияқты аспектілер маңызды болып табылады. Танымдық және та-

нымдық емес құзыреттіліктердің дамуына әсер ететін сенімдер мен көзқарастар бұл - мотивация, қызығушылық және академиялық өзін-өзі бағалауы болып табылады. Зерттеулерге сүйенсек, төңкерілген сынып осы көзқарастарды жақсартуға мүмкіндік береді [Фотч Дж. М., 2015, 89 б].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Оқу мен нәтижелердің алуан түрлілігі оқушылардың сабақ нәтижесін бағалауды оңай етпейді. Шамасы, білім беру мазмұны мен әдісті қолдану тәсілі маңызды рөл атқарады. Бұл зерттеу Қазақстандағы екі орта мектепте жүргізілді, сондықтан нәтижелер осы ұлттық бағдармен шектеледі. Мақсат - Қазақстандағы орта сыныптарда жалпы физика курсына қолданылған төңкерілген сынып әдісінің оқушыларға әсерін зерттеу. Зерттеу сұрақтары:

1. Оқытудың дәстүрлі форматымен салыстырғанда сыныптағы оқушылардың мазмұндық білімдерін тексеруге, физикаға деген қызығушылығына, физикаға қатысты өзіндік тұжырымдамасына қалай әсер етеді?

2. Оқушылардың параметрлері (мысалы, физикалық қабілеттілік, жетістікке жету мотивациясы, гендерлік, үй жұмысын орындау дисциплинасы, цифрлық құзіреттілік) жоғарыда аталған айнымалыларға сыныптағы оқушылардың әсерін қалай төмендетеді?

Бақылау тобының қатысуымен квази-эксперименттік зерттеу N = 150 студенттерін қамтыды. Назарбаев зияткерлік мектебінің оқушылары жоғары мектепге өткен кезінде көбінесе физика-математикалық бағытты таңдаған болатын. Физика пәні бойынша оқушылар ағылшын тіліндегі жалпы физика курсына тек 11-сыныптан бастап оқи алатындықтан, осы параллель зерттеу үшін таңдалынды. Бақылау тобына екі мектептегі төрт физика курсының 80 оқушысы кірді, оған 2019 жылдың көктемінде төрт мұғалім қатысты. Барлық мұғалімдер бірнеше жылдық педагогикалық тәжірибеге ие және бұған дейін кемінде екі рет осы физика курсын өткізген болатын. Бақылау тобында 70 оқушы болды; сол екі мектептің төрт курсына бөлінді. Дәл сол мұғалімдер (бір адамның ауысуынан басқа) бақылау тобын бір жылдан кейін 2020 жылдың қыс мерзімінде курсын өткізді. Бақылау ұзақтығы сегіз оқу аптасын (24 сабақ) құрады. Активтелген күндерге байланысты бірнеше сабақ кешігіп берілген болатын. Технологияларға негізделген әдіс ұзақ мерзімді зерттеу кезінде «жаңашылдық» эффектісін жоғалтуы мүмкін [Кларк Р.Е., 1983, 325 б]. Бақылау тобы өткен жылы бірдей сабақ тізбегін пен үзілістерге ие болды.

«Төңкерілген сынып» термині сыныптағы және сыныптан тыс белсенділікті өзгертетін кез-келген әдісті білдіретіндіктен, осы зерттеуді өткізудің нақты формасын сипаттау қажет. Әдебиеттерді талдау жасалғаннан кейін, төңкерілген сыныптың жалпы моделін анықтауға болады [URL: https://www.flippedmathe.de/mein-flipped-classroom]. Осы модельге сүйене отырып, мұғалімдер 5-8 минуттық нұсқаулық видеоны жасайды және оларды ғаламторда қол жетімді етіп орналастырады. Онымен қоса, курстың барлық элементтерін қамтитын эксперименттердің видеосын, пікірленген скринкаст пен талдау слайдтарын дайындаған болатын. Оқушылар сабақ алдында видеоларды көруі керек еді. Әр мектеп сабағының басында төрт тұжырымдамалық сұрақтан тұратын 10 минуттық интерактивті викторина оқушылардың білім деңгейін бағалау үшін қолданылды және ол өзара құрдастарының білім беру жағдайында оқушылардың өзара әрекеттесуіне ықпал етті. Викторина қорытындысы бойынша студенттерге міндетті және элективті тапсырмалар берілді, олар жұпта немесе топта жұмыс істеген кезінде әр түрлі деңгейдегі тапсырмалар берілген болатын. Оқушылар өзінің шығарып берген жауабын мұғалімнің берген жауабымен өздігінен өзі тексерген болатын. Мұғалімдердің рөлі белсенді оқу ортасын қамтамасыз ету, оқушылармен қарым-қатынас жасау, жеке сұрақтарға жауап беру және оқушының қажеттіліктеріне сәйкес көмек көрсету болды. Жүйеде үнемі маңызды мәселелер бірлесіп шешілді. Бұған керісінше, бақылау тобындағы оқытудың дәстүрлі әдісіне сүйенген мұғалімдер өткізген сабақтарда тәжірибелер, кеңейтілген әңгімелер, анықтамалық оқыту жағдайлары, тақтада есептерді көрсету және сабақта қысқа есептерді шығаруы кірді. Оқушылар тапсырмаларының көп бөлігін үй жұмысы ретінде шешті. Келесі сабақтың басында мұғалім мен оқушылар үй тапсырмасының шешімдерін талқылады. Мұғалімдер бақылау және зерттеу тобының барлық сабақтарын синхронды және тығыз ынтымақтастықта өткізді.

Әр оқушының үлгерім деңгейіне баға беру үшін тесттен алдындағы / кейінгі білім мазмұны өткізілді, ал оқушыға қатысты параметрлер тест алдындағы сауалнамамен жиналды. Тест те, сауалнама да псевдонимді түрде жасалды. Мазмұн бойынша білім тесті әр түрлі деңгейдегі оқулықтар мен алдыңғы деңгейлік емтихандардың өзгертілген есептердің үлгісі болды және тәжірибелі физика мұғалімдері мен физика білімін зерттеушілер кеңесінде қаралды. Назарбаев зияткерлік мектебінде оқушылардың алған пайдасын көрсету үшін ол әдеттегі A-level жазбаша емтиханға ұқсауы керек болғандықтан, бірнеше таңдау сұрақтары болған жоқ, бірақ ашық, құрылымдық тапсырмалардан тұратын тестілеу жинағы қолданылған болатын. Мазмұнды білу тестінің сенімділігі Кронбахтың α = .718 деңгейіне жетеді. Бұл көптеген білім беру зерттеулерінде жағымды деп саналады. Тестілеу нәтижесі теориялық жағынан ұқсас параметрлермен өте жоғары түрде қиылысады және конвергентті негізділікті көрсетеді (1-кесте).

Кесте 1. Зерттеуге арналған мазмұнды білімді тексерудің конвергентті жарамдылығы

Айнымалы	Пирсонның r	Мәні
Соңғы оқу жылы сапасы	.749**	p < .001
Физикамен айналысу ынтасы	.443**	p < .001
Физикаға мектеп пәні ретінде қызығушылығы	.513**	p < .001
Физикадағы білімін бағалауы	.550**	p < .001
3 тоқсан білімін бағалауы	.589**	p < .001
Математикадан соңғы үлгерім	.597**	p < .001

Жыныс (r = -027, p = .744), мектепке түсу (r = .048, p = .563), ағылшын пәніне қызығушылық (r = -.119, p =149) сияқты теориялық тұрғыдан байланыспаған параметрлерінің төмен корреляциясы дискриминанттың дұрыстығын дәлелдейді. Лайкерт сауалнаманың элементтері PISA Test 2015 (OECD 2016) алынған, бұл зерттеуге қатысты шкалалардың жоғары жарамдылығын қамтамасыз етеді.

Бұл жұмыста әр оқушы үшін оқу нәтижесінің өсуі тек қана тесттен кейінгі және тест алдындағы баллдың Δ айырмашылығымен емес, онымен мүмкін болатын нақты өсуінің максималды өсуіне бөлінген g жүйеленген өсуімен анықталды:

g = (оқушы мәні – бастапқы мәні)/ (макс. ұпайы – бастапқы мәні)

Осы зерттеудегі g мәнін қолданылуына қарағанда, оқушылардың соңғы тоқсан мен осы тоқсанда алынған ұпайлар арасындағы айырмашылық өте үлкен болады (r=.685**, p<.001 және r=.569**, p<.001). Осыдан шығатын тұжырым, қарапайым Δ айырмашылықтан гөрі, g мәні бақылау тобы мен зерттеу тобының арасындағы физика бойынша біліміндегі қабілеттіліктерінің айырмашылығын нақтырақ көрсетеді. Сол себепті, жүйеленетін g мәні оқушылардың зерттеу алдыңғы және зерттеуден кейінгі алған білімдерін тексеруіне ықтималды құрал болып табылады.

Зерттеуден алынған мәліметтер әзірше толықтай қарастырылмаған және тек алғашқы нәтижелер осы мақалада көрсетіледі. ANOVA тесті зерттеу және бақылау тобының арасындағы айтарлықтай айырмашылықты көрсетеді.

1-суретте екі топ арасындағы білім сапасындағы айырмашылығы көрсетілген. Төңкерілген сынып оқушыларының орташа g коэффициенті (M = .461 ± .024), дәстүрлі сабақпен оқытылған оқушыларына қарағанда мәнді түрде басқаша (M = .368 ± .020) және $F(1,147) = 9.801$, p = .002, ηp^2 = .063, яғни орташа мәнді өз эффектісін берді

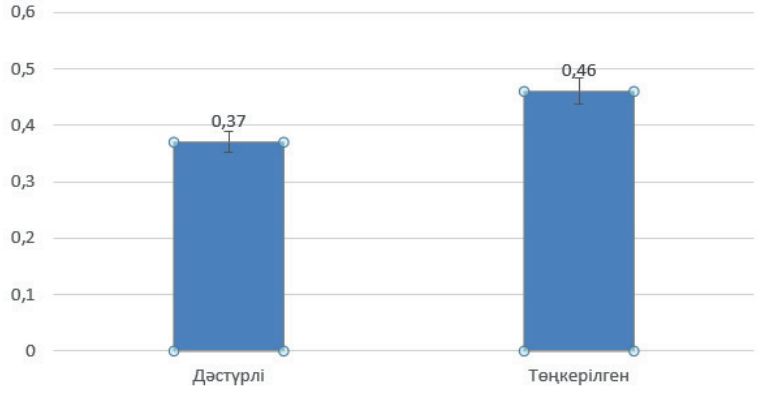

1 сурет. Орташа g коэффициентінің мәні

Егер де физиканы оқуға деген ынтасын қарастыратын болсақ (2 сур.), бақылау тобының оқушылары сабақтар тізбегі барысында M = 1.597 ± .056 мәннен M = 1.513 ± .067 (t (80) = 3.817, p < .001.) мәніне дейін айтарлықтай өз ынтасын кеміткен. Салыстырғанда, зерттеу тобының физиканы зерттеу деген ынтасы бір деңгейде қалды. Егер екі топтың ынта дамуын қарастыратын болсақ, онда орташа мәндері арасындағы айырмашылық үлкен болып табылады: F (1,148) = 6.413, p = .012, ηp^2 = .042, кіші мәнді эффектіні көрсетеді.

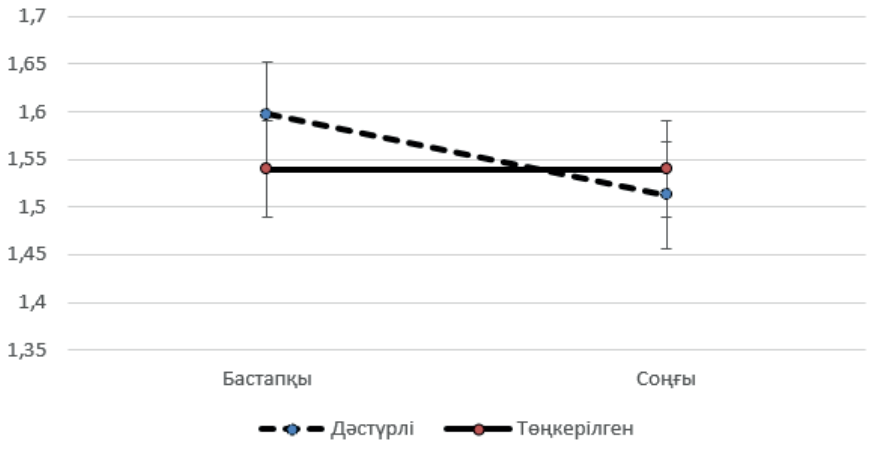

2 сурет. Физиканы оқуға деген ынтасы

Бастапқы мезетте дәстүрлі түрде сабақ алатын оқушыларының физика пәніне деген қызығушылығы зерттеу тобына қарағанда әлдеқайда үлкен болды. Алайда, сабақтар тізбегінен кейін олардың қызығушылығы төмендеді. Осы уақытта, төңкерілген сынып арқылы сабақ алған оқушылардың қызығушылығы бір деңгейде қала берді. Бақылау тобындағы қызығушылықтың төмендеуі t (79) = 2.963, p = .004. Бірақ, екі топ арасындағы қызығушылықтың артуы статистикалық түрден қарағанда мәнді емес F (1,148) = 1.282, p = .259.

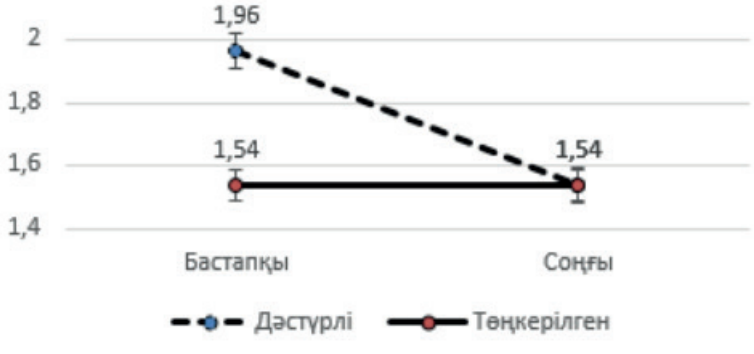

3 сурет. Мектеп пәні ретінде физикаға қызығушылық

Соңғы параметр бұл оқушылардың өз білім деңгейін бағалауы. 4 суретте зерттеу тобының өзіне деген сенімділігі арта түскенін бақылауға болады және бақылау тобының біраз ғана төмендеуін аңғаруға болады. Алынған эффект мәнді болып табылады: F (1,148) = 4.565, p = .034, ηp^2 = .030.

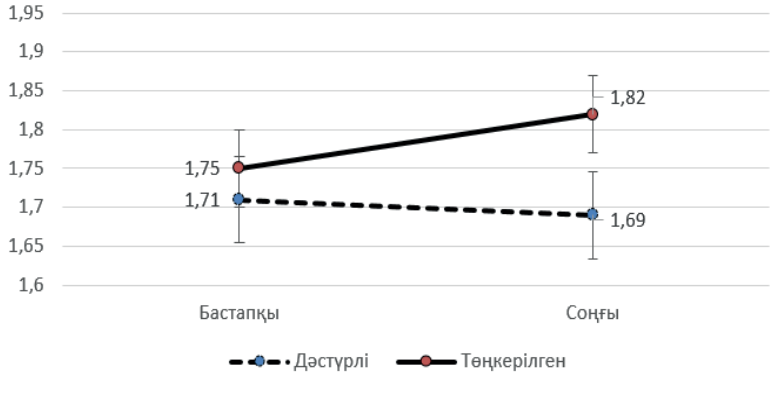

4 сурет. Оқушылардың өзін-өзі бағалауы

ҚОРЫТЫНДЫ

Осы уақытқа дейінгі негізгі нәтижелерді қорытындылай келе, екі орта мектебінде физика курсына қолданылған төңкерілген сынып әдістемесі жағымды әсерлерін берген. Төңкерілген сыныптағы оқушылар дәстүрлі оқытудағы сыныптастарынан мазмұнды білім бойынша тестте озып шықты. Үш айлық қысқа мерзімде дәстүрлі оқытылатын сыныптарда қызығушылық пен ынталандыру айтарлықтай төмендеген, екі айнымалы мәні де зерттеу тобында өзгеріссіз қалды. Төңкерілген сыныпта когнитивтік дағдылар мен о5ан байланысты емес танымдық қатынастарды дәстүрлі сынып жағдайларына қарағанда жақсырақ дамуы мүмкін болатын жағдайды ұсынады. Сабақ уақытын тиімді пайдаланады және оқушылардың белсенді қатысуымен тереңірек білім алуға көмектеседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

Аханова А.К., Сарыбаева А.К., Methodical system of the using e-learning technologies in educational process of school physics// Қазақстанның ғылымы мен өмірі. - Астана 2017. №3(46). – Б 66.

Бергман Дж., Сэмс А., Сыныбыңды аудар; әр күнде әр оқушы әр сабақта. Басп.: International Society for Technology in Education. -2012. –Б. 122.

Кларк Р.Е. Бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалану тәжірибесін зерделеу // Review of educational research. 1983. –Б. 445.

Лапе Н.К. Төңкерілген сыныпты тексеру: инженерия-математика пәндеріндегі оқыту мен оқу нәтижелерін бақылау// //Annual Conference of the American Society for Engineering Education, Indianapolis. 2014. – Б. 142.

Маклафлин Дж.Е. Төңкерілген сынып: мектепке жаратылыстану мамандықтарды оқытуға және тартуға ықпал ету үшін курстың редизайнын жасау //Academic Medicine. 2014. – Б. 140.

Мартин Дж.М., Шаннон К. Болашақ: госпиталь дәрігерлеріне бүгінгі сыныптарда сабақ беру кезінде қиындықтарды жеңудің жаңа стратегиялары// Journal of hospital medicine. Басп.: V.M. 2013. – Б. 409.

Фотч Дж. М. Шағын сыныптарда органикалық химияны оқыту үшін төңкерілген сынып: бұл тиімді ме?// Chemistry Education Research and Practice. 2015. -Б 179.

Жансеркеева Э.Н.
докторант
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ
Eldana-ereke@mail.ru

Қошқарбаева Б.Қ.
магистр аға оқытушысы
ҚазҰҚПУ

Карбозова М.Ә.
магистр аға оқытушысы
ҚазҰҚПУ

КӘСІПТІК БІЛІМ БЕРУ МЕН ОҚЫТУДА ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІҢ ҚҰРЫЛЫМЫН ДАМЫТУ

Аңдатпа: Зерттеу кәсіптік білім беру және оқыту (КББжО) үдерістерге тән әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастыру ерекшеліктері мен бағыттарын анықтауға бағытталған. Көрсетілген зерттеудің келесі әдістерін пайдаланылды: зерттеу көздері мен жұмыстарды сипаттамалық талдау.

Түйінді сөздер: Әлеуметтік-мәдени құзыреттілік; мәдени құзыреттілік; әлеуметтік құзыреттілік; оқыту және үйрену; кәсіптік оқыту.

Аннотация: Целью исследования является выявление особенностей и направлений формирования социокультурных компетенций, присущих процессам профессионального образования и обучения (ПОО). Использовались следующие методы исследования: описательный анализ источников и работ исследования.

Ключевые слова: социокультурная компетентность; культурная компетентность; социальная компетентность; учить и учиться; профессиональное обучение.

Annotation: The study aims to identify the features and directions of the formation of socio-cultural competencies inherent in the processes of vocational education and training (VET). The following research methods were used: descriptive analysis of research sources and works.

Keywords: Socio-cultural competence; cultural competence; social competence; teaching and learning; vocational training.

КІРІСПЕ

Әлеуметтік-мәдени құзыреттілік жұмысқа орналасу, мансап, бәсекеге қабілеттілік тұрғысынан неғұрлым айтарлықтай және маңызды болып табылады. Өмір бойы алынған және дамып келе жатқан әлеуметтік-мәдени құзыреттілік қазіргі еңбек нарығында табысты өмір сүру және жұмыс істеу үшін қолайлы жағдай жасайды. Әлеуметтік-мәдени құзыреттіліктің құрамы және олардың әлеуметтендіруге әсері көбінесе нақты сала бойынша тиісті құзыреттерді беру, алу және қолдану ерекшелігімен анықталады. Үздіксіз білім беру тұжырымдамасы шеңберінде оқыту осындай құзыреттілікті дамыту үшін қолайлы ортаны қалыптастырады. Бастауыш және үздіксіз кәсіптік білім беру және кәсіби дайындық (КББжО) екі мақсатты көздейді-жұмысқа орналасуға және экономикалық өсуге, сондай-ақ жалпы әлеуметтік проблемаларды шешуге, ең алдымен, әлеуметтік тұтастыққа жәрдемдесу арқылы ықпал ету [Bruges Communiqué, 2012].

Әлеуметтік-мәдени құзыреттілік контекстіндегі зерттеулер кең мәдени білім мен терең құндылықтар оқытудың үздік нәтижелерін анықтады [Phillipson & Renshaw, 2013]. Оқыту және оқыту жолымен әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастырудың коммуникативтік дағдыларға әсерін талдай отырып, Мак және Бекингем (2007) әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастыру қосымша пайда әкелуі мүмкін деген қорытындыға келді, егер ол қарым-қатынас бойынша жалпы курсқа кіріктірілген болса, яғни мұндай құзыреттерді қалыптастыру жалпы оқу жоспарына біріктірілуі тиіс. Қазіргі белсенді әлемде әлеуметтік-мәдени құзыреттіліктің өсіп келе жатқан маңыздылығы мен сұранысқа ие болуы Литвалық кәсіптік білім беру және кәсіби дайындыққа (КББжО) қауіп төндіреді. Өскелең ұрпақтың санасында мәдениеттің негізгі элементтерін: құндылықтарды таңдау принциптерін, шығармашылық, тіл, этнос, өнер негіздерін ұғыну күшжігерсіз әлеуметтендіру әдістеріне тиімді оқыту мүмкін емес [AleknaitėBieliauskienė, 2008].

Ғылыми әдебиетті талдау әлеуметтік-мәдени жұмыс мәселелері жан-жақты зерттелгенін көрсетті [Trigger, 1998; Baršauskienė & Leliūgienė 2001; Spierts, 2003; Šinkūnienė & Savickaitė, 2008]. Кейбір авторлар [Cohen & Olshtain, 1981; Mak et al. 2000; Mak & Barker, 2004; Mak & Buckingham, 2007] көпмәдениетті және мәдениетаралық құзыреттер контекстінде әлеуметтік-мәдени құзы-

реттерді зерттеді. Әлеуметтік-мәдени аспектілер, мәдениеттің маңыздылығын қабылдау зерттеу жұмысы және оқу бағдарламаларын әзірлеу барысында да ашылды [McBride, 2011]. Екінші жағынан, жүргізілген талдау әлеуметтік-мәдени құзыреттер мен онымен байланысты ұғымдар жеткіліксіз әдіснамалық негізділіктерді көрсетті. Олар өмірде, білім беруде құндылықтарға байланысты қазіргі әлеуметтік және жеке мәселелер арқылы тұжырымдалмаған және олар кәсіптік білім беру және кәсіби дайындық (КББжО) тұрғысынан ұсынылған жоқ. Оқыту және тәрбиелеу процесінде әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастыру тұрғысынан кәсіптік білім беру және кәсіби дайындық (КББжО) әлеуеті туралы ғылыми негізделген ақпарат жоқ. Сондай-ақ, құндылықтарға негізделген және кәсіптік білім беру және кәсіби дайындыққа (КББжО) жататын әлеуметтік-мәдени құзыреттерді интеграциялайтын жүйелі зерттеулер жоқ. Зерттеу кәсіптік білім беру және кәсіби дайындық (КББжО) процестеріне тән әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастыру ерекшеліктері мен бағдарларын анықтауға бағытталған.

ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ДАМЫТУ ТУРАЛЫ ТЕОРИЯЛЫҚ ТҮСІНІК / ӨЗІН-ӨЗІ ДАМЫТУ

Кәсіптік білім беру мекемелері адамға еңбек нарығының талаптарына жауап беретін және кәсіптік және әлеуметтік ортаға табысты кірігу үшін қажетті құзыреттерді алуға мүмкіндік беру мақсатын көздейді. Материал мен кәсіптік білім беру және кәсіби дайындық (КББжО) біліктілігінің түсінігі адамға деген тұтас көзқарасқа сәйкес келетін жерде, КББжО жүйесінде болып жатқан процестер оған қатысушыларға басқа құзыреттерден әлеуметтік-мәдени құзыреттерді қалыптастыруға мүмкіндік береді [McGrath, 2007].

Бұл мақала Үздіксіз білім берудің Еуропалық Біліктілік Жүйесі Шеңберінде қалыптасқан құзыреттілік тұжырымдамасына негізделген [EQF, 2009]. Ол құзыреттілікті жұмыста, оқуда, кәсіби және жеке дамуында білімді, іскерлікті және жеке, әлеуметтік және / немесе әдіснамалық қабілетін пайдаланудың дәлелденген қабілеті ретінде анықтайды. EQF контексінде құзыреттілік жауапкершілік пен автономия терминдерінде сипатталады. Бұл тек арнайы ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-мәдени құзыреттерді қамтитын гендерлік құзыреттерге де қатысты.

Әлеуметтік-мәдени құзыреттер адамға өзін және оқу ортасын объективті қабылдауға мүмкіндік беретін шараларға жатады. Әлеуметтік-мәдени құзыреттілік білім бірінші кезекте жаңа білім беру парадигмасы шеңберінде білімді түсіндіру жолымен білім алушылардың нақты ағымдағы және әлеуетті болашақ қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталуы тиіс, атап айтқанда білім беруді білім алушының ынтымақтастығына, үздіксіз өзін-өзі басқаруына және тәжірибесіне негізделген білім мен мағыналарды құрудың белсенді процесі ретінде, сондай-ақ нақты өмірлік жағдайлар мен контекстерді қамтитын барынша дәлме-дәл ортада болады [Burgen, 1996].

Оқу материалын меңгеруде әлеуметтік-мәдени жағдай ерекше маңызға ие. Материал елдің әлеуметтік, экономикалық және технологиялық даму деңгейін, ғылымның түрлі салаларындағы заманауи білімдерді, яғни қоғамның қазіргі мәдени негіздеріне сәйкес келуі және білім алушылар үшін өзекті болуы тиіс [Lipinskienė, 2002]. Әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастыру бірнеше өлшемде жүзеге асырылады: әлеуметтік қабылдау, әлеуметтік дағдылар, құрдастарымен қарым-қатынас, атрибуция, өзін-өзі тану арқылы әлеуметтік құзыреттілік контекстінде; мәдени білім, мәдени сана, мәдени сезімталдық арқылы мәдени құзыреттілік контекстінде. Әлеуметтік-мәдени құзыреттілік индивидті қоршаған ортамен байланыстыратын төрт құрамдас бөліктен іске асырылуы мүмкін: I) бастамашылық, ii) жауапкершілік, iii) іс-әрекетке оқиға ретінде қатысу, iv) даралық. Бастама жеке бастама ретінде әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастырудың және қолданудың маңызды алғышарты болып табылады, бұл оны басқа индивидтердің бастамаларымен ұштастыру қажеттілігін болжайды [Zarifian, 2005].

Бастама адамның жаңа нәрсе бастау және іс-әрекет еркіндігін пайдалану міндеті мен шешімділігі ретінде айқындалады. Бастамалы болуәр түрлі іс-әрекет жағдайларын шешуде әртүрлі жеке және ұжымдық ресурстарды жұмылдыра білу және пайдалана білу: бастамашылық жеке бастамалық ретінде әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастырудың және қолданудың өте маңызды алғышарты болып табылады ,бұл оны басқа индивидтердің бастамаларымен ұштастыру қажеттілігін болжайды [Zarifian, 2005].

Құзыреттілік тұрғысынан қарастырылатын *жауапкершілік*, сондай-ақ екі маңызды әлеуметтік өлшемге ие: әртүрлі моральдық нормаларды сақтау үшін жауапкершілік (қылықтың моральдық салдары үшін жауапкершілік) және басқа адамдарға қамқорлық жасау, олардың әл-ауқаты [Zarifian, 2005].

Іс-шараға қатысу-бұл адамның іс-әрекеттің практикалық бағдарларын ақпараттық ағымдармен біріктіру мақсатында әлеуметтік-мәдени қызметтің бір бөлігі болуға ұмтылысы.

Даралық адамның өз құндылықтарын дамыту, білімге ұмтылу, тәжірибеге негізделген қызметке қатысу қабілеті арқылы әлеуметтік-мәдени құзыреттілік тұрғысынан көрінеді.

Ақпараттың «порциясы» алынған кезде өздігінен білім алу болмайды. Бұл көзқарастың өзі және қоршаған ортаны қабылдау [Biggs, 1999] өзгере бастаған кезде қабылдаудың өзгеруін

болжайтын қоршаған ортамен өзара іс-қимылда болады. Eurydice (2002), білім беру саласындағы жүйелер мен саясат бойынша Еуропалық желі, жүйелендірілген және нақты білімдерден оқушының жеке және әлеуметтік құзыреттіліктеріне интеграцияланатын тұспа-тұс келетін білімге көшу орын алатынын атап көрсетеді. Бұл әлеуметтік-мәдени құзыреттіліктерді тәрбиелеуден күтілетін экономист тұлғасының даму нәтижесі. Әлеуметтік-мәдени құзыреттерді қалыптастыру-бұл әр түрлі контекстердегі сыпайы қарым-қатынас пен ынтымақтастық үшін қажетті әлеуметтік дағдыларға өзін-өзі танудан өтетін үздіксіз процесс [Lee & McChesney, 1999].

Өзін-өзі талдау әлеуметтік-мәдени құзыреттерді қалыптастыруда маңызды. Сондықтан адам өзін белгілі бір мәдениеттің өкілі ретінде, белгілі бір дүниетанымы бар әлеуметтік мәні ретінде қабылдайды. Берілетін білімді дұрыс түсіндіру тек жоғары өзін-өзі тану кезінде ғана мүмкін болады. Оқытудағы әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастыру адамға өзін әлем азаматы ретінде қабылдауға көмектеседі және әлеуметтік-мәдени біліммен табысты жұмыс істеуге үйретеді [Lee & McChesney, 1999].

Әлеуметтік-мәдени құзыреттер-бұл күрделі құбылыс. Әлеуметтік-мәдени құзыреттіліктер басқа адамдарға төзімділікті қамтамасыз ету мақсатында белгілі бір нақты өмірлік жағдайда мәдениетаралық қарым-қатынас процесінде көпмәдениетті білімді, іскерлікті және құндылықтарды қолдану мүмкіндігі ретінде қарастырылады. Әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастыру үш кезеңнен тұрады, олардың әрқайсысы олардың тиісті мақсаттарына байланысты белгілі бір міндеттерді шешеді [Сафина, 2014]:

Бірінші кезең - мотивациялық, яғни оқушылармен (әріптестермен, студенттермен) қарым-қатынас жасауға психологиялық дайындық. Дайындық мәселесі, яғни психологиялық жағдай осы кезеңде маңызды, өйткені адамның белгілі бір жағдайды қабылдау немесе әрекет ету қабілетін анықтайды. Бұл кезең студенттердің әртүрлі мәдени және этникалық топтардың адамдары туралы білім алуға қызығушылығын арттыруға және олардың әлеуметтік-мәдени білімге деген позитивті көзқарасты қалыптастыру және олардың көпмәдениетті қарым-қатынасқа деген қызығушылығын арттыруға бағытталған (Милруд, 2004). Мұғалімнің басты мақсаты - әр түрлі мәдениеттер туралы ақпарат беру ғана емес, сонымен қатар, басқа мәдениеттерге қатысты оқушылардың мінез-құлқын өзгерту. Бұл кезеңде деректі фильмдерді, тарихи фильмдерді көруге, өңірлер өсіретін мәдени мұра мен дәстүрлерді талқылауға көңіл бөлу аса пайдалы болар еді. Осындай пікірталастардың негізгі мақсаты - қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру. Мәселелерді түсіну және білу, түрлі ақпаратты анықтау, білім контекстіндегі рефлексия, пікірталасты жүргізу дағдыларын қалыптастыру, жаңа контекстке білімді қосу пікірталастың негізгі және кілтті мақсаттары болып табылады [Handford, 2002]. Пікір талас әлеуметтік-мәдени білімнің маңызды түріне айналады. Әлеуметтік мәдени құндылықтар оқушылармен жұмыс сипаты тұрғысынан көрініс тауып, оқушының жеке нанымына айналады, толерантты қатынастар бірте-бірте өзінің заңды орнын алды [Асташова, 2003]. Диалог идеясының адамгершілік құндылығы ұлттың, мәдениеттер мен халықтардың алуан түрлілігін объективті ұғыну дегенді білдіреді. Ең маңыздысы, адамдар бір-біріне құрмет көрсетеді және ұлттық немесе діни наным-сенімдеріне қарамастан бүкіл әлем бойынша қоғамдастықтың мәдени мұрасын бағалайды [McCafferty & Ahmed, 2000].

Әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастырудың *екінші кезеңі* - ақпараттық. Осы кезеңнің негізгі мақсаты оқу материалынан алынған білімді алу және бекіту болып табылады. Оқу материалы оқу процесінде тұрақты өзгерістер мен дамуға ұшырайды. Оқу бағдарламасы – бұл мұғалім немесе оқушы ақпаратты нақты ұсынған кезде адам сабақ кезінде естиді немесе көреді ғана емес. Бұл сондай-ақ, сезіну, уайымдау, олардың санасында қандай үрдістер орын алады, олар екеуі де басқа мәдениет, әлеуметтік-мәдени шығу тегінің өкілдерімен кездеседі. Әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастырудың мақсаты жаңа сананы қалыптастыру емес, тұжырымдамалық дүниетанымды бастау арқылы оны байыту болып табылады. Осы кезең үшін Lee and McChesney (1999) студенттерге сұрақтар беруді ұсынды, онда студенттер ақпаратты іздеуге, құрылымдауға және талқылау кезінде оны ұсынуға, сондай-ақ сұрақтар қоюға тиіс. Бұл монолог, пікірталас тақырыбы немесе талқылау мәселесі болуы мүмкін. Осылайша, білім алушы әлеуметтік-мәдени құзыреттіліктің жоқтығына байланысты белгілі бір мәселе бойынша ақпарат алып қана қоймай, өзінің өзіндік мәдени санасына ие басқа әлеуметтік қабаттардағы адамдарға жаңа көзқарасты қалыптастыратын өз білімін байытады. Оқу материалы мәдениетаралық контекстпен, қазіргі көзқараспен, өзектілігімен және сенімділігімен байланысты болуы тиіс.

Екінші кезеңнің тағы бір кезеңі оқушылар мен оқытушы арасында қарым-қатынас жасауға ынталандыратын және ықпал ететін тақырыпқа бағытталған іс-әрекет негізінде ынтымақтастықты ұйымдастыруды көздейді. Мұндай қызмет үшін рөлдік модель ұсынылады. Мұндай модельдің шеңберінде студенттер жағдайлар жасайды және жасалған жағдайлардағы проблемалар мен қақтығыстарды шешеді [Wenzel, 1991]. Бұл ойын шығармашылық ойлауға және сыпайы қарым-қатынасқа ықпал етеді. Бұл сондай-ақ, қарым-қатынасты кенеттен және табиғи түрде ілгерілетуге мүмкіндік береді. Оқушылармен жобалау жұмысы да маңызды. Атрибуция

студенттердің әр тобы үшін нақты тақырып тек оқушының назарын ғана емес, сонымен қатар оқушының әдебиетті талдауға назарын ынталандыруға бағытталған. Әдебиетті талдау ақпарат алмасуға ықпал етеді, ол кейбір жағдайларда жобаның мақсатына қарағанда маңызды болады. Жобалық жұмыстың бастапқы идеясы оқушыларды қызметке негізделген оқу ахуалына тарту болып табылады, онда олар білгісі келетіндерді еркін таңдаңды, құрады, яғни жобаның нәтижесі олардың қызметімен анықталады. Жобаның тұсаукесерлері оқушыларды таңдаған аймақтың жанды мәдени өмірі мен осы аймақта тұратын адамдардың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын ойластыру арқылы көрсетуге итермелейді. Салыстырмалы тәсілдің саналы әдістері салыстырмалы талдау принципі әлеуметтік-мәдени құзыреттіліктерді құрудағы шешуші болып табылады, өйткені ол білім алушылардың зияткерлік өсуіне және жеке тұлғаның дамуына ықпал етеді [Сафина, 2014]. Білім алушылардың тұлғалық әлеуетін көрсету және олардың мүдделерін қоздыру әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастыруға ықпал етеді.

Үшінші кезең білім алушылармен бірге әлеуметтік-мәдени құзыреттілік тұжырымдамасын қазіргі қоғамдағы оның көріністерін анықтау жолымен қалыптастыруды көздейді. Әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастыру – еңбекті қажет ететін және күрделі процесс. КББжО, әртүрлі әлеуметтік-мәдени шығу тегі бар адамдарды біртұтас кеңістікке біріктіретін облыс ретінде осы проблеманы шешудің үлкен әлеуетіне ие. Әлеуметтік-мәдени құзыреттердің құрылымын Сафина (2014); Венцель (1991) және Хэндфорд (2002) әлеуметтік-мәдени білім беру бағыттарына сәйкес әзірлеген.

КББжО бойынша Еуропалық стратегия, Брюгтік коммюнике КББжО саласындағы 2011-2020 жылдарға арналған неғұрлым тығыз Еуропалық ынтымақтастық туралы, еңбек нарығы ғана емес, сонымен қатар қоғам да тез өзгерістерге ұшырайды деп болжайды. Адамдар тек кәсіби білім алу үшін ғана емес, сонымен қатар өмірде табысқа жету үшін маңызды рулық құзыреттілік – басқа да білім, білік және дағды алу үшін жағдайлар қамтамасыз етілуі тиіс. КББжО жүйесінде оқушылар жалпы құзыреттілікті алу және кеңейту және оларды кәсіби дағдылармен қатар қолдану мүмкіндігіне ие болуға тиіс. Әлеуметтік-мәдени құзыреттер жеке, тұлғааралық және мәдениетаралық дағдыларды, қоғамдық өмірге және кәсіби қызметке, атап айтқанда, әр түрлі қоғамда тиімді және конструктивті түрде қатысуға мүмкіндік беретін мінез-құлықтың барлық нысандарын қамтитын Еуропалық Одақтағы негізгі жалпы құзыреттердің бірі (2006/962/ЕС ұсынысы) ретінде анықталды.

Басқа елдердің авторлары [MacDonald, 1980; Shergill, 1997; Boyle, 2002; Hopffer, 2005; Johnson, 2009] КББжО оқыту және оқу жолымен, яғни белгілі бір салаларда мамандарды даярлау кезінде әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастырудың маңыздылығын зерттеді. Адамның өмір салтына, оның мәдениетіне әсер ететін әртүрлі факторлар анықталды, олар: этникалық бірегейлікті сәйкестендіру; әлеуметтік және экономикалық мәртебесінің, тұрғылықты жерінің өзгеру жағдайы; жынысы, жасы, дін, физикалық мүмкіндіктері және т.б.адам мәдениеті оның құндылықтар жүйесімен тығыз байланысты. Бұл факторларды әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастыру кезінде ескеру қажет.

Әлеуметтік-мәдени құзыреттер өмірде маңызды дағдылардың рөлін ашатын әртүрлі құзыреттердің жиынтығы ретінде көрінеді. Мектеп отбасы сияқты (оқушының жақын ортасы ретінде), әлеуметтік-мәдени құзыреттіліктің көрінісі мен дамуына ықпал етеді. Зерттеушілер[Бхабхе, 1994; Baquedano - Lopez et al., 1999] мұғалімнің өз жұмысында «үшінші кеңістік» құратыны туралы идеяны жария етті, онда оқушының алғашқы дискурстары (олар үйде, қоғамда пайдаланатын, бейресми әлеуметтік өзара іс-қимыл) және екінші дискурстар (мектепте және басқа да ресми мекемелерде негізделген) осы үшінші кеңістікті құрай отырып, қиылысады, ол алғашқы және екінші дискурстарды қосады.

Әлеуметтік-мәдени құзыреттілікке ие маман-педагог [Leavitt, 2003]:

• Мәдениеттің әсерін сезінеді. Барлық адамдар өз мәдениетіне, наным-сенімдеріне, соған байланысты ұстанымдарына және мінез-құлқына «батырылған» екенін түсіну өте маңызды. Мұның бәрі олардың жеке және кәсіби өзара іс-қимылын анықтайды. Алайда адам табиғатында біздің әрқайсымыз консервативті болуға бейім (яғни біздің өмір салты біздің мәдениетімізге сәйкес басқаларды бағалау кезінде бағдар ретінде қолданылуы тиіс норма мен стандарт болып табылады деп ойлаймыз). Біз басқа адам біз сияқты этноцентристік болуы мүмкін екенін ұмытуға бейім. Бұл түрі сана-сезім (немесе, дәлірек айтқанда, оның болмауы) қоғамның әр түрлі әлеуметтік-мәдени топтарынан КББжО мекемелеріне түсетін студенттермен жұмыс істейтін педагогтар үшін аса маңызды;

• Мәдениетаралық қатынастарды бағалайды және мәдени айырмашылықтардан туындаған динамикаға қатысты қырағылықты сақтайды. Мәдениетаралық өзара іс-қимыл басқа адамның ниеті мен іс-әрекеттерін дұрыс түсіндірмеу қаупімен қатар жүреді. Өзара іс-қимылдың әрбір тарапы тәжірибенің, жеке және коммуникациялық аспектілердің белгілі бір жиынтығын ұсынады. Оқыту мен оқу процесінде қырағылықты сақтау және дұрыс түсіндіру мен дұрыс емес пайымдау тәуекелін азайтуға күш салу маңызды. Студенттермен қарым-қатынаста және ынтымақтастықта жасалған терең инсайттар стереотиптік

орнатуларды және өзара тиімді қатынастардың барынша қолжетімді дамуын анықтайды;

• Әлеуметтік-мәдени білімдеріңізді дамытып, оларды күнделікті тәжірибеңізге қосыңыз. КББжО оқытушылары қоғамның әр түрлі жіктерінің оқушыларымен тиімді жұмыс істей алатын, студенттің әлеуметтік-мәдени контекстін тереңірек зерттейтін жерлерде, олар қандай да бір жағымсыз салдарсыз оқыту және оқу процесін жақсарта алады. Педагог студенттің әлеуметтік-мәдени шығу тегін түсінуге және зерделеуге күш салуы тиіс және осы ақпаратқа негізделе отырып, қарым-қатынас және білім беру үрдісінің әдістемесін өзгертуі тиіс. Осылайша, өзара іс-қимылдың әрбір тарабы ақпаратты беруге және алуға дайын болу неғұрлым тиімді ынтымақтастық пен өзара түсіністікке алып келетіндігін негізге ала алады.

Егер оқытушылар «үшінші кеңістікті» қалыптастыруға көп көңіл бөлсе, онда оқыту және тәрбиелеу арқылы әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастырудағы студенттің бастапқы білімі мен тәжірибесін біріктіруге көп көңіл бөлуге болады.

ҚОРЫТЫНДЫЛАР

Әлеуметтік-мәдени құзыреттердің құрамы және олардың әсері тиісті құзыреттерді беру, алу және қолданудың нақты саласымен анықталады. Үздіксіз білім беру мүмкіндіктерін іске асыра отырып, КББжО осындай құзыреттілікті қалыптастыру үшін қолайлы ортаға айналады.

Әлеуметтік-мәдени құзыреттер әлеуметтік, мәдени құндылықтарды және жеке тұлғаның бірегейлігін қалыптастыруда әрекет етеді, олар өз кезегінде нақты әлеуметтік-кәсіптік саладағы әлеуметтік актердың іс-әрекетінің негізін қалыптастырады; олар сондай-ақ өзін өзгеретін салада жүзеге асыруға және бекітуге, кәсіби, әлеуметтік және мәдени саланың өзгеруіне бейімделуге көмектесетін әлеуметтік актерлік габитусінің ажырамас және белсенді бөлігі болып табылады; олар жеке тұлғаның құрамы, құрылымы, әртүрлілігі, таңдау және қолдану тәсіліне байланысты кәсіби әлеуметтенудің процесі мен мазмұны.

Бастауыш кәсіптік білім беру және кәсіптік даярлық жүйесінде әлеуметтік-мәдени құзыреттерді қалыптастыру адамға тұтас көзқарасқа сәйкес әзірленген оқу жоспарымен, сондай-ақ тиісті процестермен қамтамасыз етіледі. Бұл кәсіби білім беру және кәсіби дайындық мекемелері жеке тұлғаның еңбек нарығының сұранысын қанағаттандыратын және жеке тұлғаның кәсіби және әлеуметтік ортаға табысты кірігуі үшін қажетті құзыреттіліктерді алу үшін жағдай жасау миссиясын орындауға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1.Aleknaitė Bieliauskienė, R. (2008). Sociokultūros intelektinio kapitalo ir inovacinės politikos sąveikos paradigma: šiandienos aktualijos. Socialinis darbas, 7(2), 5-13

2.Эндрюс, М.М., & Бойл, Ю.С. (2002). Науқастарға трансмәдени күтім жасау. Трансмәдени күтім журналы, 13(3), 178-180.

3.Асташова, Н.А. (2003). Білім беру мекемелері жүйесінде толеранттылықты қалыптастыру мәселесі. Толерантты сана және толерантты қатынастарды қалыптастыру, 2, 80-85.

4.Baršauskienė, V., & Leliūgienė, I. (2001). Sociokultūrinis darbas bendruomenėje. Kaunas: Technologija.

5.Бхабха, Х.К. (1994). Мәдениеттің орналасуы. Нью-Йорк: Раутледж.

6.Биггс, Ж. (1999). Университетте сапалы оқыту үшін оқыту, Букингем: SRHE және Open University Press.

7.Briugės komunikatas dėl glaudesnio Europos bendradarbiavimo profesinio rengimo ir mokymo srityje (2012). Сілтеме бойынша қол жетімді http://ec.europa.eu/education/policy/vocational-policy/doc/brugescom_lt.pdf (02/05/2015 қалпына келтірілді).

8.Бурген, А. (1996). 21 ғасырдағы жоғары білімнің мақсаттары мен міндеттері. Лондон: Джессика Кингсли Паб.

9.Коэн, А.Д., & Olshtain, E. (1981). Әлеуметтік-мәдени құзыреттілік шараларын әзірлеу: кешірім жасау жағдайы. MI: Тілдерді Зерттеу Клубы, Мичиган университеті.

10.Europos aukštojo mokslo sistemų modernizavimo darbotvarkė (2011). Сілтеме бойынша қол жетімді http://eurlex.europa.eu/legal-content/LT/TXT/?uri=CELEX:52011DC0567 (12/09/2014 қалпына келтірілді).

11.Гутьеррес, Д.К., Бакедано-Лопес, П. Альварес, А.Х., & Чиу, М.М. (1999). Гибридті тілдік тәжірибе негізінде ынтымақтастық мәдениетін қалыптастыру. Практика теориясы, 38, 87-93.

12.Хэндфорд, М. (2002). ESL класында әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті дамыту. Ноттингем Лингвистикалық Циркуляр, 17,1-16.

13.Екінші Тіл Мұғалімінің Білімі– Әлеуметтік-Мәдени Болашақ. Лондон: Routledge

14.Негізгі құзыреттер. Жалпы міндетті білім беру тұжырымдамасын әзірлеу (2002 жыл). Эвридика. Сілтеме бойынша қол жетімді http://www.see-educoop.net/education_in/pdf/compulsary-edu-oth-

enl-t05.pdf (21.09.2014 қалпына келтірілді).
15.Левитт, Р.Л. (2002). Көпмәдени әлемдегі мәдени құзыреттілікті дамыту. 1-бөлім. Журнал Пт, 10 (12), 36-48.
16.Ли, С. Дж., & Макчесни, Б. (2000). Дискурсты аяқтау бойынша есептер: әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті дамытуға арналған оқу құралы. Ағылшын Тілін Оқыту, 54 (2), 161-168.
17.Lipinskienė, D. (2002). Edukacinė studentą įgalinanti studijuoti aplinka. Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai, edukologija. Kauno Technologijos Universitetas.
18.Макдональд, М. (1980). Әлеуметтік-мәдени жаңғырту және әйелдер білімі-әйелдерді еңбекке оқыту. Лондон: Routledge & Kegan Paul.
19.Мак, С.А., & Баркер, М.С. (2004). Мәдениетаралық қатынастарға жәрдемдесу үшін әлеуметтік-когнитивті оқыту бағдарламасы. Сеул: Kyoyook-Kwahak-Sa Publishing.
20.Мак А.С., & Букингем, А.С. (2007). Коммуникация курстарынан басқа: EXCELL™ әлеуметтік-мәдени оқыту негізінде дағдыларды қосу артықшылықтары бар ма? Халықаралық мәдениетаралық қатынастар журналы, 31(3), 277-291.
21.Мак А.С., Вествуд, М.Я., Ишияма, Ф.И. & Баркер, М. (2000). Шетелдік студенттер арасында табысқа жету үшін әлеуметтік-мәдени құзыреттіліктер: Excell бағдарламасы. Халықаралық білім беру журналы, 4 (2), 33-38.
22.Макбрайд, Д.Ф. (2011). Әлеуметтік-мәдени теория: мәдени ерекшеліктерді ескере отырып бағалау үшін үлкен құрылымды қамтамасыз ету. Wiley Periodicals, 10 (131), 24-75
23.McCafferty, S.G., & Ahmed, M.K. (2000). The Appropriation of Gestures of the Abstract by L2 Learners. In J. P. Lantolf (Ed.), Sociocultural Theory and Second Language Learning. (pp. 199- 218). UK: Oxford University Press.
24.Маграт, Д.Л. (2007). Кәсіптік білім беру мен оқытуда тұтас тәсілді іске асыру. Australian Journal of Adult Learning, 2(47), 113-178.
25.Milrud, V.P. (2004). Тілді оқытудағы құзыреттілік. Мектептегі шетел тілдері, 7, 31-35. Mokymosi visą gyvenimą Europos kvalifikacijų sąranga (EKS) (2009). Liuksemburgas: Europos Bendrijų oficialiųjų leidinių biuras. Сілтеме бойынша қол жетімді http://ec.europa.eu/ploteus/sites/eaceqf/files/broch_lt.pdf (16/09/2014 қалпына келтірілді).
26.Минор, Л.С., & Арнот-Hopffer, Е. (2005). Педагогикалық білім берудегі әлеуметтік-мәдени құзыреттілік. Педагогикалық білім беру журналы, 3(56), 242-247
27.Phillipson, С., & Рэншоу, П.Д. (2013). Жазықтықтың әлеуметтік-мәдени құрылымындағы білім жетістіктерін құру. Sivanes Phillipson, Келли Е. Л. Ку & Шейн Н. Phillipson. (ЭЦҚ.). Білім Жетістіктерін Құру. Әлеуметтік-мәдени болашақ. (3-9УК бет). АҚШ және Канада: Routledge.
28.Сафина, М.С. (2014). Шет тілін оқытуда әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастыру. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 9 (136), 80-83.
29.Шергил, А. (1997). Медициналық қызметкерлер арасында мәдениетаралық тұлғааралық құзыреттілік дағдыларын қалыптастыру бойынша табысты оқу бағдарламасы үшін әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті бағалау. Жарияланбаған докторлық диссертация. Кеңес беру психология бөлімі, Ванкувер: Британдық Колумбия университеті.
30.Spierts, M. (2003). Balansavimas ir aktyvinimas. Metodiškai organizuotas sociokultūrinis darbas. Vilnius: VU specialiosios psichologijos laboratorija.
31.Šinkūnienė, J.R., & Savickaitė D. (2008). Sociokultūrinio darbo dilema. Socialinis darbas, 7(1), 109- 116.
32.Триггер, Б. (1998). Әлеуметтік-мәдени эволюция: есептеу және күтпеген жағдайлар. Лондон: Basil Blacwell Publishers.
33.Уолкер, А.Р., Pressick-Килборн. К. Арнольд, С.Л., & Сейнсбери Е.Ю. (2002). Контексте уәждемені зерттеу: әлеуметтік-мәдени перспективаларды әзірлеу. Еуропалық Психолог, 9 (4), 245-256.
34.Вествуд, М.Ж., А. Мак, М. Баркер, & Ishuishiyama Ф. (2000). Иммигранттардың әлеуметтік-мәдени құзыреттерін дамытуға арналған топтық рәсімдер мен өтінімдер. Кеңес беруді дамытуға арналған халықаралық журнал, 22, 317-330.

ҒТАХР 27.23.15

Жұмаш Гүлнар
2 курс магистранты
Жаратылыстану факультеті
Математика және информатика кафедрасы
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Қазақстан Республикасы, Талдықорған қаласы

ЖАНАМАСЫ ПАРАБОЛА НЕМЕСЕ ЛОГАРИФМДІК ФУНКЦИЯ БОЛАТЫН ҮШ ЕСЕП

Түйін. Қазіргі күнде теңсіздіктерді дәлелдеудің көптеген әдістері бар, олар жайлы ондаған кітаптар және жүздеген ғылыми мақалалар жазылған. Бірақ сондай әдістердің көп болғанына және оларды жан-жақты оқытуға қарамастан олимпиада өткізу практикасынан сол олимпиадаға қатысушылардың жартысынан азы ғана теңсіздіктерді дәлелдей алатыны белгілі болды. Осыған ұқсас жағдайлар әртүрлі халықаралық олимпиадаларда да кездеседі. Бұл ғылыми мақалада екі теңсіздік парабола жанамасы, ал үшінші теңсіздік логарифмдік функциясы жанамасы көмегімен дәлелденеген, осы келтірілген нәтижелерді жаңа әдіс-жанамаларды ажырату әдісін теңсіздіктерді дәлелдеуге қолданса нұр үстіне нұр болар еді.

Түйінді сөздер: Жанамаларды ажырату әдісі, жанама түзу, логарифімдік функцияның жанамасы, парабола жанамасы, функцияның графигі, функцияның туындысы, функцияның өсуі мен кемуі.

Резюме. В настоящее время существует множество способов доказывания неравенств, о которых написано десятки книг и сотни научных статей. Не смотря на это многие участники республиканских и международных олимпиад не могут доказать неравенств. Одним из новых методов доказательства неравенств является метод отделяющих касательных. В этой научной статье два неравенства доказаны с помощью касательной параболы, а третье неравенство с помощью касательной логарифмической функций, будет очень полезно если для доказатательств неравенств будут применятся приведенные результаты нового метода-метода отделяющих касательных.

Ключевые слова: метод отделяющих касательных, касательная прямая, касательная логарифмической функций, касательная парабола, график функций, производные функций, возрастания и убывания функций.

Summary. Currently, there are many ways to prove inequalities, about which dozens of books and hundreds of scientific articles have been written. Despite this, many participants in national and international Olympiads cannot prove inequalities. One of the new methods for proving inequalities is the method of separating tangents. In this scientific paper, two inequalities are proved using the tangent parabola, and the third inequality using the tangent logarithmic functions, it will be very useful if the results of a new method-the method of separating tangents-are applied to prove inequalities.

Keywords: method of separating tangents, tangent line, tangent logarithmic functions, tangent parabola, graph of functions, derivatives of functions, increases and decreases of functions.

Теңсіздіктерді дәлелдеудің көптеген әдістері бар. Мектеп алгебрасындағы маңызды мәселелердің бірі – теңсіздіктер. Теңсіздіктерді дәлелдеу олимпиада есептерінде және орта мектеп бағдарламасынан тыс математиканы тереңдетіп оқытуда қолдануға болады. Мектеп математика курсында теңдеулерді шешудің төрт негізгі әдістері мыналар: көбейткіштерге жіктеу, жаңа айнымалы енгізу, функцияларды байланыстыратын теңдіктен аргументтерді байланыстыратын теңдікке көшу, функциялардың графиктік әдісі. Мектеп математикасында бұл әдістер әр түрлі теңсіздікті дәлелдеуге қолданады [Дорофеев Г.В., 2000, 76].

Теңсіздіктерді шешуге қолданылатын жаңа әдіс – жанамаларды бөлу әдісі 70% Йенсен теңсіздігімен байланысты, теңсіздіктерді шешуге қолданылады, функциялардың графиктерін және оларға қатысты, көп жағдайда дәлелдердің құрылымын түсінуге, сондай-ақ ерекше дәлелдердің бар-жоғын анықтауға көмектеседі, үйірме сабақтарына да, әртүрлі халықаралық олимпиадаларда септігін тигізуі мүмкін. [Chetkovski Z., 2012] кітапта 485 теңсіздіктің 101 түрінен, оның ішінде біздің ұсыныстарымыздың көмегімен 74 теңсіздікті дәлелдеуге болады [Ибатулин И.Ж, Лепес А.Н., 2014, 4 б]. Жақынғы жылдары осы жаңа әдіс – жанамаларды ажырату әдісі аясында шетелдік басылымдарда мақала жарияланды [Ibatulin I.Zh., Lepes A.N.]. Қытайда қолданыс тауып, бірнеше авторлар осы турасында сайыттарда мақалалар жазды, әрі жоғарғы мектепке емтихан тапсырушы оқушыларға пысықтау материалы ретінде оқулықтарға кірістірілген [Hu

Guiping., 2018]. Олимпиадада неге қатысушылардың аз пайызы теңсіздікті дәлелдейді? Теңсіздікті дәлелдеудің классикалық әдістерінен басқа шығар жол барма? Көкейтесті болған сұраққа ғылыми жетекшіммен іздену нәтижесінде, бірнеше есепке жүйелі түрде дәлелдеу алып барылып, оқырмандар назарына ұсынылды [Омаров Ж.А., Жұмаш Г.].

Бұл ғылыми мақалада екі теңсіздік парабола жанамасы, ал үшінші теңсіздік логарифмдік функциясы жанамасы көмегімен дәлелденген.

1-Мысал:

Оң $a_1, a_2, \ldots a_n$ сандары

$$a_1^2 + a_2^2 + \cdots + a_n^2 = n \qquad (1)$$

шартын қанағаттандырсын сонда

$$\frac{1}{5-a_1} + \frac{1}{5-a_2} + \cdots + \frac{1}{5-a_n} \le \frac{n}{4} \qquad (2)$$

теңсіздігін дәлелдеу керек

Дәлелдеуі: $f(x)=\frac{1}{5-x}$, $x \in (0,2)$ функциясын қарастырамыз.

Алдымен мына есепті шығарып алайық $y(x) = k.x^2 + m$ функциясының арасынан $f(1) = y(1), f'(1) = y'(1)$ және $x \in (0,2)$ үшін

$f(x) \le y(x)$ шартын қанағаттандыратын $y(x)$ функциясын таңдап алайық.

Дәлелдеуі: $f(1) = \frac{1}{5-1} = \frac{1}{4}$, $y(1) = k.1^2 + m = k + m$, осыдан

$\frac{1}{4} = k + m$ болуы керек.

$$f'(x) = [(5-x)^{-1}]' = -1.(5-X)^{-1-1}.(-1) = \frac{1}{(5-x)^2}$$

$f'(1) = \frac{1}{(5-1)^2} = \frac{1}{16}$, $y'(x) = 2.k.x$,

$y'(1) = 2k$, осыдан $\frac{1}{16} = 2k$,

Сонда $k = \frac{1}{32}$ $\frac{1}{32} + m = \frac{1}{4}$, $m = \frac{1}{4} - \frac{1}{32} = \frac{7}{32}$

Енді барлық $x \in (0,2)$ үшін $f(x) \le y(x)$ есебін көрсету жеткілікті (1 сурет).

яғни

$$\frac{1}{5-x} \le \frac{x^2+7}{32} \qquad (3)$$

әрине (3) теңсіздік мына тесіздікке эквивалентті:

$$(x-1)^2.(x-3) \le 0,$$

Бұл жоғарыда көрсетілген $x \in (0,2)$ үшін шарты үшін орындалады.

Енді есептің шартына сәйкес (3) теңсіздікті n рет қолдану арқылы және (1) шартты пайдаланып (2) теңсіздікті аламыз:

$$\frac{1}{5-a_1} + \frac{1}{5-a_2} + \cdots + \frac{1}{5-a_n} \le \frac{a_1^2+7}{32} + \frac{a_2^2+7}{32} + \cdots + \frac{a_n^2+7}{32} =$$

$$= \frac{a_1^2 + a_2^2 + a_n^2 + 7.n}{32} = \frac{8n}{32} = \frac{n}{4}$$

$n = 4$ жағдайында жоғарғы (2) теңсіздік [Петраков И.С., 1982, 64 б] есепті аламыз.

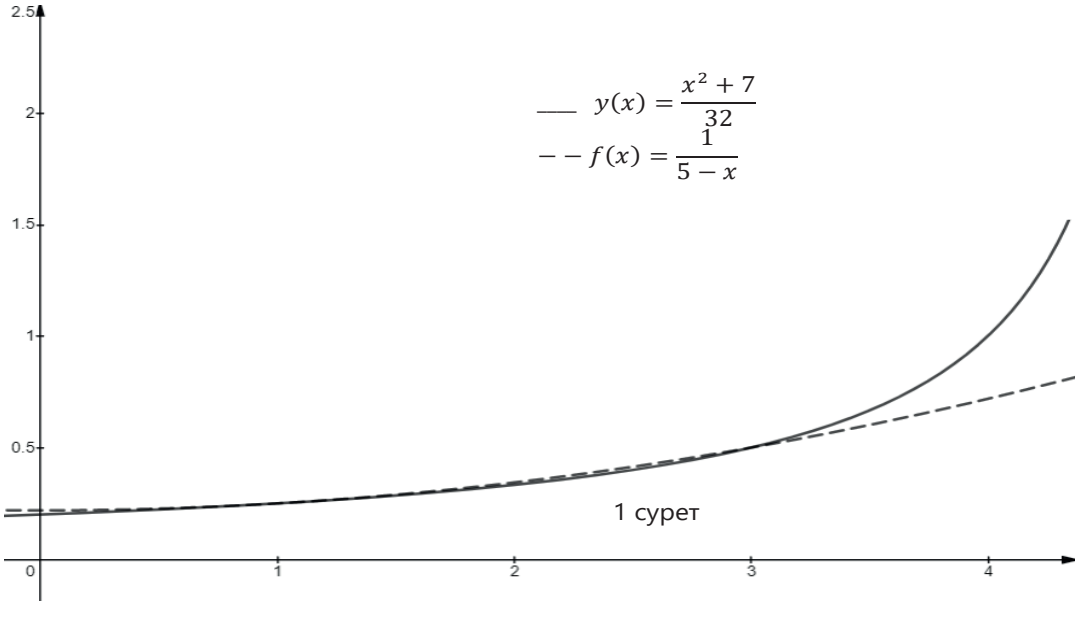

1 сурет

2-Мысал:

$a_1 > 0, a_2 > 0, \dots, a_n > 0$ сонымен бірге

$$a_1^2 + a_2^2 + \cdots + a_n^2 = n \qquad (4)$$

шартымен берілсін сонда

$$\frac{1}{2-a_1} + \frac{1}{2-a_2} + \cdots + \frac{1}{2-a_n} \geq n \qquad (5)$$

болатынын дәлелдеу керек.

Дәлелдеуі: $f(x) = \frac{1}{2-x}$, $y(x) = k.x^2 + m$, $x \in (0, \sqrt{3})$ деп алайық.

$a_1 = 1, a_2 = 1, \dots, a_n = 1$ болғанда біздің теңсіздік теңдікке айналатынын көреміз.

k мен m сандары $f(1) = y(1), f'(1) = y'(1)$ шартынан таңдап аламыз.

$f'(x) = [(2-x)^{-1}]' = -1.(2-X)^{-1-1} = \frac{1}{(2-x)^2}$, $y'(x) = 2.k.x$,

$$f(1) = 1, y(1) = k + m,$$
$$f'(1) = 1, y'(1) = 2k \text{ осыдан}$$

$$\begin{cases} 1 = k + m \\ 1 = 2k \end{cases}$$

$k = \frac{1}{2}$, $m = \frac{1}{2}$ және $y(x) = \frac{x^2+1}{2}$

Ары қарай

$$\frac{1}{2-x} \geq \frac{x^2+1}{2} \qquad (6)$$

(6)теңсіздігінің $x.(x-1)^2 \geq 0$ теңсіздігіне эквивалентті екенінен пайдаланып (6)теңсіздікті n рет қолдану арқылы және (4) шартты пайдаланып есепті жалғастырамыз. (2 сурет).

$$\frac{1}{2-a_1} + \frac{1}{2-a_2} + \cdots + \frac{1}{2-a_n} \geq \frac{a_1^2+1}{2} + \frac{a_2^2+1}{2} + \cdots + \frac{a_n^2+1}{2} = \frac{a_1^2+a_2^2+\cdots+a_n^2+n}{2} = \frac{n+n}{2} = n$$

Осыны дәлелдеу керек болатын.

$n = 3$ жағдайында жоғарғы (5) теңсіздік [Ибатулин И.Ж, Лепес А.Н., 2014 64 б] есебі алынды.

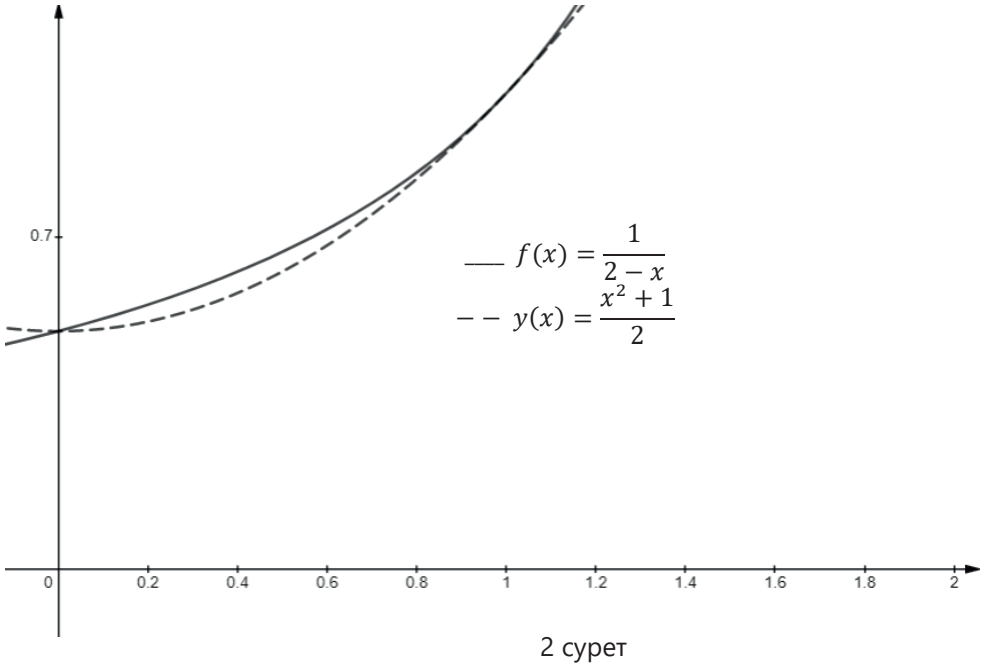

2 сурет

3-Мысал:

$a_1 > 0, a_2 > 0, \dots, a_n > 0$ сандары

$$a_1.a_2.\dots.a_n = 1 \qquad (7)$$

шартымен берілсін сонда

$$\frac{a_1}{a_1^2+2} + \frac{a_2}{a_2^2+2} + \dots + \frac{a_n}{a_n^2+2} \le \frac{n}{3} \qquad (8)$$

теңсіздігін дәлелдеу керек.

Дәлелдеуі: $f(x) = \frac{x}{x^2+2}$, $y(x) = k.ln1 + m, x > 0$ функциясын қарастырайық. k мен m сандары $f(1) = y(1), f'(1) = y'(1)$ шартынан таңдап аламыз.

$f(1) = \frac{1}{1^2+2} = \frac{1}{3}, y(x) = k.ln1 + m = m$ екені көрінеді, ары қарай:

$$f'(x) = \left(\frac{x}{x^2+2}\right)' = \frac{1.(x^2+2) - 2x.x}{(x^2+2)^2} = \frac{2-x^2}{(x^2+2)^2}$$

$f'(x) = k.\frac{1}{x} = \frac{k}{x}$ болғандықтан

$f'(1) = \frac{2-1^2}{(1^2+2)^2} = \frac{1}{9}$, $y'(1) = k$ сонымен $m = \frac{1}{3}$, $k = \frac{1}{9}$ екенін аламыз.

Осыдан $y(x) = \frac{1}{9}lnx + \frac{1}{3} = \frac{lnx+3}{9}$ енді $f(x)$ бен $y(x)$ функциясының айырмасы

$h(x) = \frac{x}{x^2+2} - \frac{lnx+3}{9}$, $x > 0$,

Әрбір $x \ge \frac{2}{7}$ үшін $x^3 + 10x^2 + 14\left(x - \frac{2}{7}\right) > 0$ орындалатындықтан

$h'(x) = \frac{2-x^2}{(x^2+2)^2} - \frac{1}{9x} = -\frac{(x-1).(x^3+10x^2+14x-4)}{9x.(x^2+2)^2}$ туындысы $\left[\frac{2}{7}, +\infty\right)$ арасында тек бір ғана

$x_0 = 1$ нүктесінде нөлге айналады.

Енді $h(1) = 0, h = \left(\frac{2}{7}\right) = -\frac{10}{51} + \frac{ln\frac{2}{7}}{9} < 0$ екенін ескеріп және $[1, +\infty)$ аралығында h функциясының кемитінін ескріп

$$\frac{x}{x^2+2} \le \frac{lnx}{9} + \frac{1}{3} \qquad (9)$$

Теңсіздігін аламыз (3 сурет) [Ибатулин И.Ж, Лепес А.Н., 2014, 74 6].

Осында (7) шарты бойынша (8) теңсіздікті аламыз.

$$\frac{a_1}{a_1^2+2} + \frac{a_2}{a_2^2+2} + \dots + \frac{a_n}{a_n^2+2} \le \frac{n}{3}$$

2) $a_1 < \frac{2}{7}$ болсын

$f(x) = \frac{2-x^2}{(x^2+2)^2} = \frac{(\sqrt{2}-x).(\sqrt{2}+x)}{(x^2+2)^2}$ екенін көреміз. Осыдан $(0, \sqrt{2})$ аралығында $f(x)$ функциясы өседі, ал $(\sqrt{2}, \infty +)$ аралығында кемиді. Сонда

Max $f(x) = f\left(\frac{2}{7}\right) = \frac{7}{51}$, Max $f(x) = f(\sqrt{2}) = \frac{1}{2\sqrt{2}}$,

$(0, \frac{2}{7})$ $(0, +\infty)$

Осыдан, $f(a_1) + f(a_2) + \dots + f(a_n) \le \frac{7}{51} + \frac{1}{2\sqrt{2}} + \dots + \frac{1}{2\sqrt{2}}$, енді $\frac{7}{51} < \frac{1}{3}$ және

$\frac{1}{2\sqrt{2}} < \frac{1}{3}$ екенін ескеріп $f(a_1) + f(a_2) + \dots + f(a_n) \le \frac{1}{3} + (n-1)\frac{1}{3} = \frac{n}{3}$ болатынын көреміз.

Дербес жағдайда яғни $n = 3$, болғанда (8) теңсіздіктен алынды [2; 74].

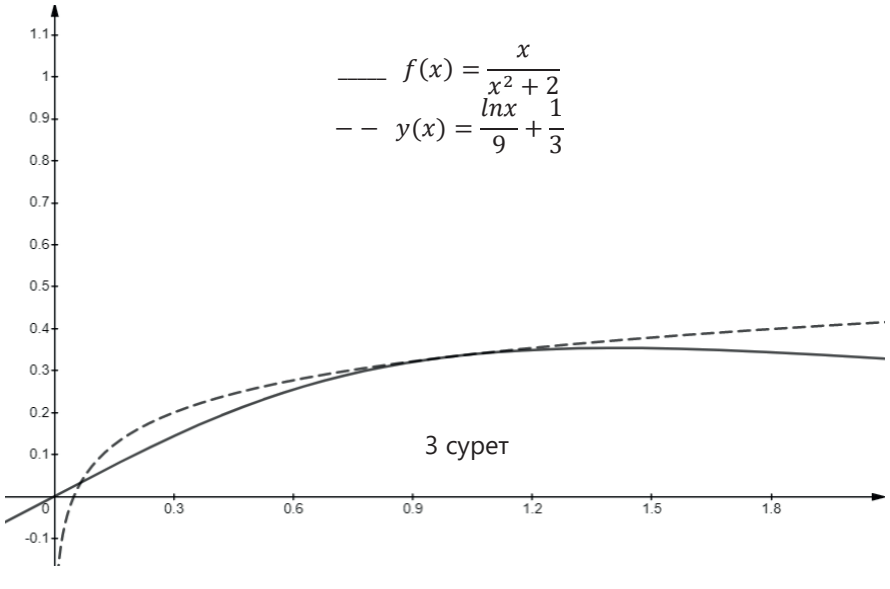

3 сурет

Заман талабы өзгерген сайын, адам санасы өсіп, күн сайын білім жаңаланып, жаңа технологиялар пайда болып, олардың көмегімен қиял ғажайып дүниелерді іске асыруда, математика ғылымы барлық ғылымның саласымен тығыз қарым қатынаста. Ол бір түрлі білімдік жүйе әрі берік логикалы ой қорыту арқылы қалыптасқан, ақиқат дүние жөніндегі кеңістік форма және сандық тәуелділік пен ой қорыту формасы туралы теорияланған білімнің жиынтығы. Адамдардың «ақиқат дүниенің кеңістік формалары мен сандық тәуелділігі» жөніндгі танымдарын бейнелеп қана қоймай, оның үстіне адамдардың «ой қорыту формасы» туралы танымдарын да бейнелейді.

Қорыта келгенде жанамаларды ажырату әдісі:

- Жаңа типтегі теңсіздіктерді құрастыру үшін пайдасы тиуі мүмкін.
- Дәстүрлі алгебралықтарға геометриялық және дифференциалдық ойлауларына көмек ретінде жәрдемдеседі.

Сондықтанада жаңа мәселелер барсында, математикада жүйрік ойыды , есептерді шешу тәсілінің барынша оңай әдісін шешуге бағытталған. Қазіргі заман математика ғылымының өте кең, жанжақты тараған дамыған кезеңі. Ал талапқа сай математикалық білімімді көтеру үшін мұғалімдер, студеніттер, оқушылар әрқайсысының үлкен ізденісте жүруі шарт. Қазіргі уақытта білім беру қызметкерлерінің алдында тұрған басты мақсат- еліміздегі білім беруді халықаралық деңгейге білім сапасын көтеру, жеке тұлғаны қалыптастыру, қоғам қажеттілігін өтеу, оны әлемдік білім кеңістігіне кіріктіру болмақ. Сондықтан, жоғарыдағы келтірілген есептер, университеттегі студеніттерге, оқушыларға математика пәнінен олимпиадалық есептерге дайындық ретінде қарастыруға болады деп ойлаймын.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Дорофеев Г.В., Математика для 9 класса средней школы. – М.: Дрофа, 2000. -7с.
2. Ибатулин И.Ж., Лепес А.Н. Альтернативные доказательства 100 неравенств: метод отделяющих касательных. Санкт – Петербург: Реноме, 2014. – С. 64-74.
3. Петраков И.С. Математические олимпиады школьников. – М.: Просвещение, 1982. - 64б.
4. Chetkovski Z. Inequalities. Theorems, techniques and Problems. – Verlag Berlin Heidelberg: Springer, 2012.
5. Ibatulin I.Zh., Lepes A.N. Using tangent lines to prove inequalities (part II). Mathematical Excalibur. 2013-2014. Vol.18 No.4. 6 pages, г. Гонконг, Китай.
6. Hu Guiping. The tangent method proves the condition inequality. China-Gancu, 2018. https://wenku.baidu.com/view/
7. Омаров Ж.А., Жұмаш Г. Кейбір теңсіздіктерді жанамаларды ажырату әдісімен шешу. Қазақстан республикасы Халықаралық ғылыми журнал-қосымшасы, «Ізденіс», – Алматы, № 1(1) 2019. – С. 270-273.

МРНТИ 14.07.01

Исабаева Сулу Нагашыбаевна
п.ғ.к., қауымд.профессор,
Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Абишева Нурзия Магазовна
п.ғ.к., доцент м.а.,
Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

БІЛІМ БЕРУДЕ 4К МОДЕЛІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДАҒЫ ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚЫТУ ӘДІСІНІҢ РӨЛІ

Түйін: Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Жолдауында «Білім беру ісінде 4К моделіне: шығармашылықты дамыту, сын тұрғысынан ойлау, қарым-қатынас дағдылары және командалық жұмысқа қабілеттілігіне басты назар аударылуда» деп көрсеткен. Мақалада проблемалық әдіс осы модельді жүзеге асырудың ең маңызды әдістерінің бірі болып табылады. Проблемалық оқытуға негізделген оқыту - проблемалық жағдайларды ұйымдастыру, проблемаларды шешу, проблемаларды шешуде студенттерге қажетті көмек көрсету, осы шешімдерді тексеру және, ақырында, алынған білімнің жүйеленуі мен топтасуы үдерісінің басшылығы сияқты іс-әрекеттердің жиынтығы. Проблемаға бағдарланған оқыту, басқа ешкімге қарағанда, білім алушылардың қажетті білім жүйесі мен дағдыларын меңгеруіне ғана емес, олардың шығармашылық дамуының жоғары деңгейіне қол жеткізуге, білім алуға, өзін-өзі тәрбиелеу мен қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді. Бұл міндеттерді проблемалық оқыту процесінде айтарлықтай жетістіктермен жүзеге асыруға болады, өйткені студенттер оқу материалын іздеу жұмыстарында, проблемалық-танымдық тапсырмаларды шешу процесінде белсенді меңгереді. Проблемалық оқытудың тағы бір маңызды мақсаты ақыл-ой іс-әрекетінің ерекше стилі, сыни ойлауды қалыптастырудағы рөлі де айтарлықтай.

Түйінді сөздер: проблемалық оқыту, сыни ойлау, командалық жұмыс, қарым-қатынас қабілеттілігі, өзбетімен оқу.

Резюме. **В Послании первого Президента Республики Казахстан** Н. Назарбаева отмечается «Акценты в образовании смещаются в сторону модели 4К: развития креативности, критического мышления, коммуникабельности и умения работать в команде». В статье рассматривается проблемный метод как один из важнейших методов реализации этой модели. Проблемное обучение - это совокупность таких действий как организация проблемных ситуаций, формулирование проблем, оказание ученикам необходимой помощи в решении проблем, проверка этих решений и, наконец, руководство процессом систематизации и закрепления приобретенных знаний. Проблемное обучение, в отличие от любого другого, способствует не только приобретению учащимися необходимой системы знаний, умений и навыков, но и достижению высокого уровня их креативного развития, формированию у них способности к самообучению, самообразованию и коммуникабельности. Эти задачи могут быть реализованы с большим успехом именно в процессе проблемного обучения, поскольку усвоение учебного материала происходит в ходе активной поисковой деятельности учащихся, в процессе решения ими системы проблемно-познавательных задач. Нужно отметить еще одну из важных целей проблемного обучения: формирование особого стиля умственной деятельности, критического мышления.

Ключевые слова: проблемное обучение, критическое мышление, работа в команде, коммуникабельность, самообучение.

Summary. In the Message of the President of the Republic of Kazakhstan N.Nazarbayev, "Accents in education are shifting towards the 4K model: development of creativity, critical thinking, communication skills and ability to work in a team". The article discusses the problem method as one of the most important methods for implementing this model. Problem-based learning is a combination of such actions as the organization of problem situations, the formulation of problems, the provision of necessary assistance to students in solving problems, the verification of these solutions and, finally, the guidance of the process of systematization and consolidation of acquired knowledge. Problem-based learning, unlike any other, contributes not only to the acquisition by students of the necessary system of knowledge and skills, but also to the achievement of a high level of their creative development, the formation of their ability to learn, self-educate and communicate. These tasks can be realized with great success precisely in the process of problem-based learning, since learning material is learned during the active search activity of students,

in the process of solving the problem-cognitive tasks system. It is necessary to note one of the important goals of problem-based learning: the formation of a special style of mental activity, critical thinking.

Keywords: problem-based learning, critical thinking, teamwork, communication skills, self-study.

КІРІСПЕ

Тұңғыш Президент Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауында «Білім беру ісінде 4К моделіне: креативтілікті, сыни ойлауды, коммуникативтілікті дамытуға және командада жұмыс істей білуге басты назар аударылуда» деп айтылған [Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың жолдауы, 2018]. Мұндай талаптарға қол жеткізуде жоғары білім беру мекемелерінде инновациялық және жаңа ой, идея туғызуға мүмкіндік беретін оқыту әдістерін қолдану қажет. Осындай педагогикалық үдерісте студент тұлғасының субъектілі позициясын өзектілеудің тәсілдерінің бірі ретінде проблемалық әдісті қолдануды ұсынамыз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Проблемалық әдісті қолдану, студенттің оқыту үдерісінде алған білімін, тек білумен ғана шектелмей, оларды қолдану мүмкіндігін қалыптастыруға жағдай жасайды. Проблемалық әдістің нәтижесінде құрылатын эмоционалды резонанс, студенттің кез келген пән бойынша қажетті білім, білік, дағдыларды меңгеруіне деген құндылық бағдарлармен қамтамасыз етеді.

Проблемалық оқытуды зерттеуге келесі педагогтар мен психологтардың жұмыстары арналған: Ю.К.Бабанский, З.И.Калмыкова, Т.В.Кудрявцев, И.Я.Лернер, В.Н.Максимова, А.М.Матюшкин, М.И.Махмутов, Т.И.Шамова, Ш.Т.Таубаева және т.б [Бабанский Ю.К., 1983, б. 36].

М.И.Махмутов проблемалық оқытуды 20-жылдардан бастап кеңестік дидактика ғылымында жақсы танымал зерттеу әдісінің басқаша аталуы деп санауға болмайтынын атап көрсетті. Оқытудағы проблемалық тәсіл кең категория болып саналады. Ол зерттеу әдісін проблемалықты жүзеге асырудың бір факторы ретінде қамтиды. Проблемалық тәсіл шығармашыл тұлғаны қалыптастыру мәселелерімен тығыз байланысты болады. Сондықтан, ол кең тараған оқыту түрі болып саналады [Таубаева Ш.Т., 2007, б. 61-66].

Проблемалық тәсіл біздің педагогикалық тәжірибеге түсіндірмелі-иллюстрациялық оқытуға альтернатива ретінде, 60-70-жылдары белсенді енгізіле бастады. Біз ойлаудың продуктивті және репродуктивті типтерінің үйлесуімен анықталатын, студенттердің ақыл-ой әрекетінің сипатын ескеруді қажет деп санаймыз. Өз кезегінде, проблемалық оқытудың рөлін асыруға, кемітуге болмайды, оқытудың аталған түрі түсіндірмелі-иллюстрациялық әдіспен үйлескен жағдайда ғана, позитивті рөл атқарады. Оқытудағы проблемалық тәсіл мен түсіндірмелі-иллюстрациялық әдістің арасындағы айырмашылықтар, педагогикалық үдерісті ұйымдастырудың мақсаты мен принциптерінен тұрады. Егер түсіндірмелі-иллюстрациялық оқытудың мақсаты, студенттердің ғылыми білім, білік, дағдыларды меңгеруі болып саналса, онда проблемалық оқытудың мақсаты – ғылыми білімді меңгеру ғана емес, сонымен бірге ойлау үдерістерін қолдау, танымдық белсенділікті жан-жақты дамыту болып табылады. Проблемалық оқытуды жүзеге асыруда, студенттер оқу-танымдық іс-әрекетте ақпараттық технологияларды қолдану бойынша дайын нұсқауларды алмайды, оларды ізденістік әрекеттің көмегі арқылы алады.

В.Оконь білім алушылардың проблеманы шешу үдерісі, үш фазада жүзеге асырылады деп санайды: проблемалық ситуацияны құру; шешу болжамдарын құрастыру; алынған ақпаратты жүйелеу арқылы шешімді тексеру. М.И.Махмутовтың пікірі бойынша, ақыл-ой операцияларының толық циклының бірнеше кезеңдері бар: 1) проблемалық ситуацияның пайда болуы; 2) қиындық мәнін саналау және проблеманы қою; 3) шешімді болжам немесе ұсыныстар арқылы тәсілін табу және болжамды негіздеу; 4) болжамды дәлелдеу; 5) проблеманы шешудің дұрыстығын тексеру [Оконь В., 2012, б.55].

Проблемалық оқыту оқытушының іс-әрекетінің келесі мазмұнын қамтиды: проблема қою, проблемалық ситуацияны құру, проблеманы шешу үшін қажетті жағдайларды ұйымдастыру, алайда аталған оқыту түрі, оның дәстүрлі әдістері сияқты, тұжырым және жалпылау жасамайды. Оқытушының ақпараттық технологиялар туралы хабарлаған білімдерінің негізінде, студенттер өз бетімен тұжырымдар және жалпылау жасайды, қойылған сұраққа жауап іздейді және проблеманы шешудің жолын іздейді.

Көп жағдайда, оқытушылар проблемалық оқытуды сұрақтар мен жауаптар әдісімен ұқсастырады. Әрине, сауатты түрде ақпараттық технология туралы қойылған сұрақтар – проблемалық оқытудың маңызды элементі болып саналады. Алайда, оларды ұқсастырмау қажет, себебі проблемалық оқытудың мәні сұрақтар мен жауаптардан тұрмайды, ол проблемалық ситуацияларды құрудан, оларды шешудегі студенттердің өзбетінділігін дамытудан, проблеманы шешудің жолын іздеуден, осы шешімнің дұрыстығын тексеруден тұрады. Ақпараттық технология туралы проблемалық тапсырманы студенттерді шешуі бойынша жұмысы, оқытушының бір сұрағынсыз орындалуы мүмкін, алайда білім алушылардың проблемалық тапсырманы орындау барысында қиындықтарын азайту мақсатында, оқытушының сұрақтары әрдайым дұрыс болып саналады.

Проблемалық оқытудың басты міндеті – студенттердің зейінін туындату және танымдық белсенділіктерін дамыту. Бұндай нәтижеге оқы-

тушының проблеманы қойып және шешкен жағдайында жетуге болады. Егер студент ақпараттық технология туралы проблеманы өзі қойып, оны өзі шешсе, алынатын нәтиженің деңгейі жоғары болады. Студенттердің белсенді өзбетінділігіне деген ұмтылысын және шығармашылық ойлау дағдыларын қалыптастыру үшін, олардың талдау, біріктіру, салыстыру, абстракциялау, нақтылау, жалпылау, жіктеу, жүйелеу және т.б. сияқты интеллектуалды операциялар дағдыларын қалыптастыру қажет.

Проблемалық ситуацияларды абсолюттеуге болмайды, кейде оларды дұрыс құрмау, оқыту үдерісіне жағымсыз әсер етуі және танымдық белсенділіктің жоғалуына әкелуі мүмкін. Студенттің проблеманың негізінде болатын қарама-қайшылықтарды шеше алмаған жағдайында, жағымсыз немесе теріс нәтиже болады.

Әрбір проблемалық ситуацияның типі және құрылымы көптеген факторларға тәуелді болады: студенттердің ақпараттануы, белсенділігі; олардың өзара және оқытушымен өзара қатынастары; студенттер ұжымы және осы ұжымның әрбір мүшесі үшін, проблемалық ситуацияның негізі болып табылатын қарама-қайшылықтардың тұлғалық мәні. Бұндай жағдайда оқытушыдан студенттердің субъектілі позициясының дамуын қамтамасыз ететін, олардың танымдық үдерісі мен танымдық белсенділігін арттыру мақсатында, олардың санасында әрбір проблемалық ситуацияның негізінде болатын, қарама-қайшылықтарды анықтау және күшейтуге арналған дидактикалық тәсілдерді құруды талап етеді.

Тұлғаның субъектілі позициясы студенттердің өз бетімен алынған білімді стандартты емес ситуацияларда және тәжірибеде қолдануда көрінеді. М.И.Махмутов өзбетінділіктің төрт деңгейін анықтайды:

1. Өзбетінділік емес белсенділік деңгейі (негізінен студенттерді ң репродуктивті іс-әрекетінде орын алады);

2. Жартылай өзбетінділік деңгейі (мұғалім проблеманы өзі қояды, ал студенттер алынған білімді қолданып, оны шешудің тәсілдерін іздейді);

3. Өзбетінділік белсенділік деңгейі (студент орташа күрделілік деңгейіндегі проблемалық тапсырманы орындай отырып, оқулықпен, мұғалімнің аз шамадағы көмегі арқылы жұмыс істейді);

4. Шығармашылық белсенділік деңгейі (студенттердің өзбетінділігінің жоғары деңгейі: болжамды логикалық талдау, оқу проблемасын шешудің жаңа тәсілін табу.

Оқу-танымдық іс-әрекетте студенттердің ақпараттық технологияларды қолдану үдерісінде, олардың субъектілі позициясы өзектіленетін проблемалық ситуацияны құрудың тәсілдері мен ережелері туралы мәселе маңызды болып табылады.

М.И.Махмутов оқу проблемасын қоюдың дидактикалық ережелерін қарастырады. Ғалым мұғалімнің оқытылатын оқу материалымен байланысты, бұрын меңгерген білімдер тобын алдын ала өзектілемей, оқу проблемасын қоймау керек; ұжымның бұрын шешкен проблемаларын өз бетімен шешу үшін, әлсіз студенттердің алдына екінші рет қоюға қолдануға болады деп санайды. Автор проблемалық ситуацияны талдау және проблеманы қою барысында, студент таныс еместі таныстан айыра білу тәсілдерін үйренуі керектігін, мұғалім оқушылар үшін қолжетерлік проблемаларды қою қажеттілігін, оқушының сұрақтарды қайта құрастырудың тәсілдері мен ережелерін білу керектігін, студенттердің өз бетімен шешуі үшін мүмкін жағдайлар анықталған жағдайда, оқу проблемасы қойылуы керектігін атап көрсетеді .

Ғалымдар аталған проблеманы теориялық және практикалық тұрғыдан қарастыра отырып, проблемалық ситуацияларды құрудың келесі тәсілдерін анықтайды: 1) студенттерді құбылыстарды, деректерді, олардың арасындағы сыртқы сәйкессіздіктерді шығармашылық түсіндіруге ынталандыру; 2) студенттердің практикалық тапсырмаларды орындауда туындайтын, оқу және өмірлік ситуацияларды қолдану; 3) проблеманы түсіндіруге немесе оны практикалық қолдану жолдарын іздеуге, проблемалы оқу тапсырмаларын қою; 4) студенттерді деректер туралы ғылыми түсініктер мен өмірлік көріністер арасындағы қарама-қайшылықтарды анықтайтын, шындықтың деректері мен құбылыстарын талдауға ынталандыру; 5) болжамды ұсыну, тұжырымдар құрастыру және оларды тәжірибелік тексеру; 6) нәтижесінде проблемалық ситуация пайда болатын, жаңа деректерді алдын-ала жалпылауға студенттерді ынталандыру; 7) проблемалық ситуацияның пайда болуына ықпал ететін, құбылыстарды, деректерді, әрекеттерді салыстыруға студенттерді итермелеу; 8) проблеманы қоюға әкелетін және түсініксіз сипаты бар (бұрынғы білімнің жеткіліксіздігінен) деректермен студенттерді таныстыру; 9) пәнаралық байланыстарды ұйымдастыру; 10) тапсырмаларды нұсқалау, сұрақтарды қайта құрастыру.

Қорытынды

Сонымен, проблемалық ситуацияларды құрудың келесі ережелерін оқыту үдерісінде басшылыққа алу болады: 1) студенттердің жаңа білім алуына мүмкіндік беретін тапсырмаларды қою; 2) студенттерге ұсынылатын проблемалық тапсырма оның интеллектуалды мүмкіндіктеріне сәйкес келуі керек (қиындық дәрежесі оқу материалының жаңашылдық дәрежесі мен оның жалпыламалығы тұрғысында қарастыруды талап етеді); 3) проблемалық тапсырма түсіндіруге берілетін проблемалық материалдың алдында болуы керек; 4) проблемалық тапсырма ретінде оқу мәселелері, тапсырмалар, практикалық әрекеттер алынуы мүмкін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Президенті - Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты Қазақстан халқына Жолдауы. 5 қазан, 2018 ж.
2. http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-nanazarbaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2018-zhylgy-5-kazan.
3. Педагогика/Под редакцией Ю.К. Бабанского. «Просвещение», Москва, 1983 г.
4. Таубаева Ш.Т. Проблема определения методов педагогического исследования / // Этнопедагогика в системе образования. - 2007. - 5. - с.61-66.
5. Оконь В. Проблемное обучение как средство формирования межпредметных компетенций выпускника /Фестиваль педагогических идей. – Москва. - 2012.

ӘОЖ 371.33
МРНТИ 14.85

Исабаева Сулу Нагашыбаевна
п.ғ.к., қауымд.профессор,
Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Тюлепбердинова Гульнур Алпысовна
ф-м.ғ.к., қауымд. профессор м.а.,
Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

ЖОҒАРЫ СЫНЫПТА ИНФОРМАТИКАНЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ БАҒЫТТЫЛЫҒЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Түйін. Мақалада жоғары сыныпта информатиканы оқушылардың кәсіби бағыттылығына байланысты оқытудың маңыздылығы қарастырылған. Сонымен қатар, жоғары сынып оқушыларының информатика пәні бойынша білім және білік дәрежесі түрлі деңгейде. Бұл олардың қабілеттері мен қызығушылығынан тәуелді және компьютерді еркін меңгеруге мүмкіндік деңгейінің болуына да байланысты. Сондықтан оқыту үдерісінде оқу материалдарын жоғары сынып оқушыларының кәсіби бағыттылығына тәуелді сараланған, сонымен қатар оқушылардың оқу танымдық іс-әрекетке қатысуына қарай түрде беру қажет.

Мұндағы басты мақсат – оқу материалын толыққанды игермеген оқушыларға көмектесу және оқуға қызығушылығын арттыруға, сонымен қатар жоғары сынып оқушыларының болашақ мамандығын көрнекі елестете білуге мүмкіндік беру. Бұл мақсатқа қол жеткізуде оқушылардың кәсіби бағыттылығына негізделген тұлғаға-бағдарланған оқыту әдісін қолдану қажет. Сонымен қатар, жоғары сынып оқушыларының кәсіби бағыттылығына тәуелді сараланған тапсырмалар жүйесі арнайы талаптарға жауап беруі тиіс және өмірмен байланысы бар практикалық маңызды болуы және информатика пәні бойынша материалды жақсы меңгеруді қамтамасыз етуі қажет. Егер аталған талаптарға сәйкес, тапсырмалар мен есептер жүйесін сауатты саралап және іріктеп алатын болсақ, онда оқушылардың информатика пәні бойынша жинақтаған білім деңгейінің көрсеткішінің сапасы және оқу үдерісінің тиімділігі артады.

Түйінді сөздер: информатика, саралап оқыту, кәсіби бағыт, тапсырма, кәсіби бағытталған тапсырмалар, оқыту әдістемесі, кәсіби бағыттылық.

Резюме. В статье рассматриваются возможности обучение информатике с учетом профессиональной ориентации старшеклассников.

Ученики старших классов имеют разный уровень знаний и умений, навыки по информатике. Это зависит от того, есть ли у них способности и личная заинтересованность. Поэтому в обучении необходимо наличие дифференцированного представления учебного материала, ориентированного на профессиональный выбор старшеклассника и способов включенности учеников в учебную деятельность. Главная задача – помочь ученику, недостаточно владеющему материалом и дать возможность раскрыться продвинутому, а так же наглядной демонстрации будущей профессии старшеклассников. Для того чтобы ее реализовать необходимо на уроках информатики применять технологию индивидуально-ориентированного способа обучения, ориентированного на профессиональный выбор старшеклассников.

Система задач и заданий, дифференцированных в зависимости от профессиональной ориентации старшеклассников должна отвечать определенным требованиям, которые способствуют лучшему усвоению не только материала по информатике, но и имеют огромное практическое значение и связь с жизнью. Если грамотно подобрать такую систему задач и заданий, тогда учебный процесс и качество полученных знаний у учеников на уроке информатике значительно увеличится. Данную систему заданий необходимо разрабатывать учителю по информатике т.к. представленные в учебниках задачи и задания не дифференцированы в зависимости от профессиональной ориентации старшеклассников.

Ключевые слова: информатика, дифференциальное обучение, задание, профессионально ориентированные задачи, методика обучения, профессиональная ориентация.

Summary. The article discusses the possibilities of teaching computer science, taking into account the professional orientation of students.

The level of knowledge and competencies of high school students in computer science at different

levels. It depends on their abilities and interests, as well as on the degree of mastery of the computer. Therefore, the educational process should be based on differentiated teaching materials of senior pupils depending on their professional orientation, as well as on the participation of senior pupils in educational activities.

The main goal of the article is to help students who have not mastered the educational material, increase their interest in learning and visualize the future profession of high school students. To achieve this goal, it is necessary to use the method of a personality-oriented approach based on the professional orientation of students. In addition, the system of differentiated tasks, depending on the professional orientation of high school students, must meet certain requirements that contribute to better learning of educational materials on the subject, as well as communication with everyday life. If you select a system of tasks in accordance with the above requirements, the quality of knowledge acquired by high school students in the subject of computer science, the effectiveness of the educational process are increased.

Keywords: computer science, differential education, task, professionally oriented tasks, teaching methods, vocational orientation.

1. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан -2050» стратегиясында **«Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек.** Бүкіл ел бойынша ғылыми-зерттеушілік және қолданбалы білім берудің өңірлік мамандықтарды ескеретін мамандандырылған оқу орындары жүйесін құру, ... кәсіпкерлікке бағдарланған оқу бағдарламаларын, білім беру курстарын құру» деп көрсетілгендей қазіргі таңда мектепке білім беру мен тәрбиелеудің сапасын арттыру, теориялық негіздерін нақты меңгеру, әрбір пәнді жоғары деңгейде кәсіби бағытта оқыту міндеттері қойылады [www.akorda.kz/.../kazakstan-respublikasynyn].

Қазіргі таңда мектепке білім беру мен тәрбиелеудің сапасын арттырумен қатар, әрбір оқушының жас және жеке ерекшеліктері, сонымен қатар болашақ кәсіби бағыттылығы ескерілмейтін оқытудың дәстүрлі тәсілдері ығыстырылуда. Жаңартылған білім беру жағдайында жаңа типті білім беру мекемелері моделін дайындау, жаңа оқулықтар мен оқыту бағдарламасын, тапсырмалар, бақылау жүйесін, оқытудың жаңа әдістерін қолдануды қажет етеді. Мысалы, информатика пәнін алатын болсақ, мектептерді жаңа деңгейге жылжыту жағдайындағы жаңартылған білім беру бағдарламасы негізінде информатиканы оқытудың жоғары сынып оқушыларының кәсіби бағыттылығына негізделген сараланған іріктелген тапсырмаларды дайындауды қажет етеді.

Жоғары сынып оқушыларының кәсіби бағыттылығын анықтауға арналған психологиялық тесттер мен арнайы әдістемелер, тапсырмалар көмегімен ерекшелеуе болады. Алайда, информатика мұғалімі жоғары сыныпқа арналған информатиканы оқыту үдерісін сауатты және ұтымды ұйымдастыра білуі керек. Аталған мәселені шешу үшін информатика мұғалімі жоғары сынып оқушыларының кәсіби кәсіби таңдауына сәйкесінше сараланған және іріктелген есептер мен тапсырмаларды жасаудың талаптарын білуі қажет.

Бірқатар ғалымдар (А.В.Брушлинский, Ю.Н.Кулюткин, Л.М.Фридман) тапсырмалар ұғымына берілген анықтамаларында оның маңыздылығы проблемалық жағдайдың туындауымен байланыстырып түсіндіреді [Брушлинский А.В., 1970, 192б]. сонымен қатар, Г.А. Балл тапсырмағы келесідей анықтама келтіреді: «Жалпы түрде тапсырма – бұл түпнұсқасы және тапсырма жағдайын талап ететін үлгі тәрізді міндетті компонеттерден тұратын жүйе». Ол тапсырманы ішкі және сыртқы деп екіге бөліп жіктейді. Сыртқыдан ішкі тапсырмаға көшу тапсырмадан тыс берілетін тұлғаның үрдістерді қабылдауы орын алғанда жүзеге асырылады, сондықтан сыртқы тапсырма мазмұны субъектінің қойылымы, мотиві және мақсатынан, сонымен қатар онда бар білімнен, ол меңгерген іс-әрекет тәсілдерінен тәуелді болып табылады [Балл Г.А., 1990, 184б]. А.Н. Леонтьев пайымдауынша, тапсырма сұрақта қалыптасатын талаптарды (мақсат), шарттарды (белгілі) және ізделіндіні (белгісіз) қамтиды. Бұл элементтер арасында арнайы байланыстар мен тәуелділіктер бар, оның негізінде ізденіс және белгісіз элементтерді белгісіздер арқылы анықтау жүзеге асырылады [Леонтьев А.Н., 1990, 192б].

Б.М. Бим-Бад пікірінше, тапсырма мұғалімнің оқушыларға берген нұсқауының түрі, онда қандай да бір оқу (теориялық және практикалық) әрекеттерді орындау талаптары қамтылады. Кейбір тапсырмалар білім мен әрекетті белсендіруді, енді біреулері бұрыннан білетін білімдерін белсендіруді жүзеге асырады, екі қыызметті де жүзеге асыратын тапсырмалар да жоқ емес. Педагогикалық және психологиялық әдебиеттерде тапсырмалар түрліше жалпы дидактикалық және дербес әдістемелік жіктеледі, алайда бірыңғай жіктеу жүйесі келтірілмеген [Бим-Бад Б.М., 2002, 89б]. Ю.Н. Кулюткин пікірінше, «тапсырма – бұл кез келген бір нақты мәселелік жағдаяттың моделі, сондай-ақ онда педагогикалық әрекеттің мақсатына жету жолындағы пайда болған қарамақайшылықтарды жою тәсілі мен құралдары келтірілген» [Кулюткин Ю.Н., 1978, 76б]. Жоғарыда келтірілген анықтамалардың информатика пәні үшін де маңызы зор. Біріншіден, информатика мұғалімі кәсіби іс-әрекеті барысында кездескен кез келген тапсырманың түпнұсқа ақпараттары

оқу бағдарламасы мазмұнында, сонымен қатар оқу және әдістемелік әдебиет көздерінде берілген, екіншіден әрбір информатика мұғалімінің қолында оқу және көрнекі құралдары, бақылаудан алынған талдау нәтижесі, әдістемелік ұсыныстар, оқушылардың қабілеттері мен бейімділіктері және пән бойынша дайындық деңгейі туралы ақпараттар бар.

Жалпы алғанда, тапсырмалар материалды оқып-үйрену, меңгерген материалды бекіту, меңгерген материалды тексеру болып бөлінеді. Осы тұрғыдан алғанда, жоғары сынып оқушыларының кәсіби бағыттылығына тәуелді сараланған тапсырмалар жүйесін жасауда информатика бойынша әдістемелік негізделген, оқытудың арнайы нәтижесіне жетуді қамтамасыз ететін оқу тапсырмалар жиынтығы құрауы тиіс. Бұдан, информатика бойынша жоғары сынып оқушыларының кәсіби бағыттылығына тәуелді сараланған практикалық тапсырмалар жүйесі төмендегідей болуы тиіс:

1. Информатика бойынша оқу бағдарламасына сәйкес;

2. Оқытудың түрлі әдістерімен үйлесімділікте қолданылуы;

3. Толықтырылатын және артық мәліметтері бар тапсырмаларды қамтуы;

4. Орындалу формасы әрқилы;

5. Қажетті деңгейдегі өзбетінділік жұмысты қамтамасыз етуі;

6. Оқушының жеке қабілеттерін ескеруі;

7. Жоғары сынып оқушыларының кәсіби бағыттылығын есепке алуы.

Сонымен қатар, жоғары сынып оқушыларының информатика пәні бойынша білім және білік дәрежесі түрлі деңгейде. Бұл олардың қабілеттері мен қызығушылығынан тәуелді және компьютерді еркін меңгеруге мүмкіндік деңгейінің болуына да байланысты. Сондықтан оқыту үдерісінде оқу материалдарын жоғары сынып оқушыларының кәсіби бағыттылығына тәуелді сараланған, сонымен қатар оқушылардың оқу танымдық іс-әрекетке қатысуына қарай түрде беру қажет.

Мұндағы басты мақсат – оқу материалын толыққанды игермеген оқушыларға көмектесу және оқуға қызығушылығын арттыруға, сонымен қатар жоғары сынып оқушыларының болашақ мамандығын көрнекі елестете білуге мүмкіндік беру. Бұл мақсатқа қол жеткізуде оқушылардың кәсіби бағыттылығына негізделген тұлғаға-бағдарланған оқыту технологиясын қолдану қажет. Бұл әдістің негізгі міндеттері:

1. Пәнді оқып-үйренуде оқушылардың өзін танып білуге көмектесетін ішкі психофизиологиялық ресурстарын анықтау;

2. Сабақта оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетінің дербестік дәрежесін анықтау;

3. Информатика сабағында, арнайы қосымша сабақтарда, сыныптан тыс жұмыстарда саралап оқытуды жүзеге асыру;

4. Информатика пәні бойынша жаңа бағдарламаларды ендіру мен жетілдіру, және осы пәннен дидактикалық құралдарды дайындау;

5. Оқушылардың оқу үрдісінде, үйде тапсырма орындау кезінде өзбетінділік жұмыс істеу деңгейін, танымдық іс-әрекетін информатика сабағында және өмірде ұйымдастыру мен басқару білігі мен дағдысын дамыту;

6. Оқушыларда цифрлық сауаттылығын дамыту;

7. Информатика сабағында оқытуды саралауды жүзеге асыру, оқушыларға олардың кәсіби бағыттылығына тәуелді тапсырмаларды ұсыну.

Қорыта айтқанда, жоғары сынып оқушыларының кәсіби бағыттылығына тәуелді сараланған тапсырмаларды жасауға керекті шарттар:

1. Тапсырмалар мазмұны оқушыларға бұрыннан таныс білімді қамтумен қатар, кәсіби бағыттылығына сәйкес мазмұнға құрастырылуы тиіс.

2. Тапсырмалар кілттік білімді тексерге арналған болуы тиіс.

3. Тапсырма мен жауаптың бірлігі жүзеге асырылуы тиіс, яғни оқушыларға жауапты қандай формада беру қажеттілігін көрсету керек.

4. Тапсырманың ерекшелігі, бұл тапсырманы орындау нәтижесі жалпы эрудицияны, сонымен қатар оқушының кәсіби бағыттылығына қызығушылығына бағдарланумен қатар, меңгерген тақырып бойынша кілттік білім, білік, дағдыны тексеруді жүзеге асыруы керек.

5. Тапсырма саралаушы бағытта құрастырылуы тиіс.

Сонымен қатар, жоғары сынып оқушыларының кәсіби бағыттылығына тәуелді сараланған тапсырмаларды информатика сабағында оқушыларға беруде келесідей әдістер ұсынылады: Дайындалған тапсырмалар бір немесе бірнеше топтарға түрлі мамандық атауларына байланысты біріктіріледі. Мысалы, медицина, экономика, техника, гуманитарлық, жаратылыстану және т.б. Тапсырмаларды топқа іріктеуге келесідей талаптар қойылады:

1) Репрезентативтілігі, яғни білімді бақылау оқытылатын пәнді немесе пәннің бір тарауын толықтай жеткілікті қамтиды.

2) Бірыңғайлығы, әрбір оқушыға мазмұны мен күрделілігі тұрғысынан бірдей, тек кәсіби бағыты бойынша айырмашылығы бар тапсырмалар ұсынылады.

3) Рандомизация, яғни екі оқушыға бірдей тапсырмалар жиынтығы ұсынылмайды.

Бұл тұрғыдан алғанда, тапсырманың бірыңғайлығы талаптарын қамтамасыз ету үшін мұғалім тапсырмаларды оқушылардың кәсіби бағыттылығына тәуелді бірыңғай жиынтыққа біріктіріп алуы қажет.

Қорыта келе, жоғары сынып оқушыларының кәсіби бағыттылығына тәуелді сараланған тап-

сырмалар жүйесі арнайы талаптарға жауап беруі тиіс және өмірмен байланысы бар практикалық маңызды болуы және информатика пәні бойынша материалды жақсы меңгеруді қамтамасыз етуі қажет. Егер аталған талаптарға сәйкес, тапсырмалар мен есептер жүйесін сауатты саралап және іріктеп алатын болсақ, онда оқушылардың информатика пәні бойынша жинақтаған білім деңгейінің көрсеткішінің сапасы және оқу үдерісінің тиімділігі артады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан -2050» стратегиясы. www.akorda.kz/.../kazakstan-respublikasynyn.
2. Брушлинский А.В. Психология мышления и кибернетика.- М.: Мысль, 1970. С. 192.
3. Кулюткин Ю.Н. Педагогическая задача. Творческая направленность деятельности педагога.- Л. – 1978. С. 76.
4. Фридман Л.М. Логико-психологический анализ школьных учебных задач. - М.: Педагогика. 1977. С. 207.
5. Балл Г.А. Теория учебных задач.- М.: Педагогика, 1990. С. 184.
6. А.Н. Леонтьев. Индивидуализация и дифференциация обучения. - М.: Педагогика, 1990. С. 192.
7. Б.М. Бим-Бад «Педагогический энциклопедический словарь». М., 2002 г. с.89-90

ӘОЖ 378.14
МҒМАР 14.01.19

Исаев Мұхтар Сейтханулы
PhD (философия докторы),
«Әлеуметтік ғылымдар» факультеті,
Қоғамдық ғылымдар кафедрасы,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Данияров Талғат Әбубәкіруллы
педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор,
«Гуманитарлық ғылымдар» факультеті,
«Педагогикалық ғылымдар» кафедрасы,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ БІЛІМ ҚАЙ ЖЕРДЕ БЕРІЛУІ КЕРЕКТІГІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Түйін. Бұл ғылыми зерттеу жұмысының мақсаты қоғамның сабақтастығын сақтауда өте маңызды қызмет атқаратын құндылықтық білімнің қай жерде берілуі керектігіне және неліктен сол жерде берілуі көп пайдалы болатындығына байланысты көзқарастарды ғылыми айналымға шығарып талдау. Осы мақсатта 2019-2020 оқу жылында Қазақстан Республикасының түрлі 30 мектебінде қызмет атқаратын 257 мұғаліміне «Жартылай құрылымды сұхбат» жүргізілді. Ғылыми жұмыста сапалы зерттеу әдістерінің бірі феноменологиялық тәсіл қолданылды. Ғылыми зерттеудің сенімділігі Милль және Хаберманның формуласын (сенімділік=көзқарастар жиынтығы/көзқарастар жиынтығы + көзқарастар әртүрлілігі) қолдана отырып шығарылды. Бұл ғылыми зерттеу жұмысының сенімділік көрсеткіші 0,87 болып есептелді. Шығарылған нәтижелер бойынша мектеп мұғалімдерінің көпшілігі (n=166) құндылықтық білімнің мектеп пен әлеуметтік ортаға қарағанда отбасыда көбірек берілуі керектігіне сенім білдірді. Сондай-ақ, мектеп мұғалімдері отбасыда берілген құндылықтық білім мектепте және әлеуметтік ортада қолдау табуы тиістігін дұрыс деп тапты.

Түйінді сөздер: Құндылықтық білім беру, мектеп мұғалімі, отбасы, мектеп, әлеуметтік орта

Резюме. Цель этого исследования - проанализировать подходы к тому, где следует дать ценностное образование и почему наиболее полезно сохранить преемственность общества. С этой целью в 2019-2020 учебном году было проведено частично структурированное интервью для 257 учителей в 30 различных школах Республики Казахстан. Одним из методов качественного исследования является феноменологический подход. Целью феноменологического исследования является выявление того, как различные явления можно понимать в разных ракурсах, и, как следствие, систематическая классификация различных концепций в соответствии с общими взглядами. Достоверность исследования была получена с использованием формулы Миллера и Хабермана (надежность = набор взглядов / набор взглядов + разнообразие взглядов). Индекс надежности для этого научного исследования был рассчитан 0,87. Показатели также были получены с использованием качественных методов исследования. Основываясь на полученных результатах, большинство школьных учителей (n = 166) полагали, что ценностное образование должно быть обеспечено в семье больше, чем в школе и социальной среде. Школьные учителя также утверждали, что ценностное образование, ориентированное на семью, должно поддерживаться в школе и в социальной среде.

Ключевые слова: ценность образования, школьный учитель, семья, школа, социальная среда.

Summary. The purpose of this research is to reveal the value of education which has an important place in ensuring the continuity of the community where should be taught and especially to uncover the views on why it should be taught there could be beneficial. In accordance with this purpose, in 2014-2015 academic year, "Semi-Structured Interview" was made. with a total of 257 teachers who work in 30 primary schools close to the center of Isparta province. In the study, from qualitative research methods phenomenological approach (phenomenon science) has been used. The purpose of phenomenological research is to explain how qualitatively different conceptions of the phenomenons are understood, and as a result of this according to the categories it is aimed to separate the various phenomena systematically. The reliability of the research was calculated by using Miles and Huberman's formula (Reliability = consensus / consensus + disagreement). For this study the reliability of coefficient was calculated as 0.87. Then the data were analyzed by using content analysis in qualitative research techniques. According to the findings, the majority of the primary school teachers (n = 166) believe that values education should be given only in family. Most of the other primary school teachers believe that next to the value of education in to the

families it also should be supported by schools and society.

Keywords: Value Education, Primary School Teacher, Family, School, Environment.

Құндылықтарды оқыту соңғы жылдары өте маңызды мәселе ретінде көп қарастырылатын тақырып жағдайына келіп отыр. Себебі, бір қоғамның сабақтастығы мен бейбітшілігін сақтауда құндылықтар өте маңызды роль атқарады. Қоғамдағы адамдардың бірге және қауіпсіз өмір сүруі үшін жеке адам құндылықтарының қорғау, бір нәрсемен қамтамасыз ету сынды қызметтері бар. Қоғам мүшелері ретінде адамдарға жүктелген мұндай міндеттерді қажетті деңгейде атқармаса, қоғамдағы шиеленістер мен толқулар әр заман көрініс беріп отырады.

Құндылықтардың адам бойына сіңірілуі отбасыда басталады, дегенмен мектеп оны ары қарай жалғастыру тұрғысынан өте үлкен маңызға ие. Құндылықтық білім беру отбасыда басталып, тұлға өмірінің соңына дейін жалғасатын бір процесс болғандықтан, оның қандай білім беру деңгейінде, қай сыныпта және қандай өлшемде берілу керектігінің маңыздылығы жоғары. Сонымен қатар, баланың қандай құндылықтарды отбасы, мектеп әлеуметтік орта тарапынан меңгеретіндігін анықтаудың қажеттілігі туындап отыр.

Бала негізгі білімді белгілі бір жасқа келгенге дейін өзінің ортасы болып табылатын ата анасынан үйренеді. Отбасы балаға кішкентай жасынан бастап сенімділік пен жауапкершілік қасиеттерін сіңіреді. Сондай-ақ, отбасы баланың қоғаммен үйлесімде және өз өзіне сенімді болуы үшін де қажетті [Saygin A. G., 2016, 12 б]. Сондықтан, құндылықтар қоғамның тұрақтылығы мен жүйелілігін сақтауда өте үлкен маңызға ие.

Жеке тұлғаға өсіп жетілетін ортасында өзіне таңдау жасау және жасаған таңдауының нәтижелеріне жауапты болу мүмкіндігі берілмесе, жауапкершілік қасиеті қалыптаспайды. Жас балалардың жауапкершілік қасиетінің ең басты болуымен бірге, басқа да құндылықтарды өз бойында қалыптастыруында ата анасының үлкен ықпалы бар. Өзінің өмір сүру жауапкершілігін мойнына алмаған және өмірден алған орнында басқа адамдарды сырттай қарап сынға алушы ата аналар балаларының да өз бетінше өмір сүруіне кедергі келтіреді. Дәл осы жағдайға қарама қарсы өмірді қандай болса, сол күйінде қабылдайтын, эмоциялық жағдайларын жасырмайтын және айналасындағы әртүрлі оқиғалар мен құбылыстарға қорықпастан қарым-қатынас жасайтын ата аналардың балалары өмірге тиімді түрде қарым қатынас жасауды қорқынышты жағдай ретінде қабылдамайды [Saygin A. G., 2016, 12 б].

Отбасыда балаға құндылықтар қалыптастыруда ата ананың есінде сақтауы керек міндеттердің бірі балаға қарсы аса қатты немесе өте жұмсақ қарым қатынаста болмау керектігінде. Себебі, әке немесе ана қысымы баланың төзімділігін, яғни бағыныштылығын арттыратындығы сынды істі қалай атқарса, солай атқаруына мүмкіндік беру балаға жауапкершіліксіздік және ерке күйде қалу дағдысын қалыптастыруы мүмкін. Сондай-ақ, баланың ішкі қалаулары мен мақсаттарына сәйкес өзін сынап көруіне мүмкіндік берілген кезде бала өзінің өмірі мен қалауларынан жауапкершілік сезіне бастайды. Құндылықтар адамда туа бітті қалыптаспайды, өсе келе меңгеріледі. Сондықтан, тұлғаның белгілі бір құндылықтарды айқындап, қабылдай білуі, жаңа құндылықтар жаратуы және оны игеруі білім беру процесінің нәтижесі. Сондықтан, білім берудің мақсаты қоғам құндылықтары жүйесін тұлға бойына сіңіру болып табылады.

Құндылықтық білім беруде отбасының негізге алуы керек келесі мәселе ата ананың балаларына қарым қатынасындағы махаббатының өлшемін анықтап алуына байланысты. Ата ана бала тарапынан дұрыс түсінілмей қалуына байланысты қорытынды шығара отырып, оның әрбір іс-әрекетін теріске шығара бермеуі қажет. Бұл мәселеде еш уақытта өлшем ойдан шығарылмауы қажет. Сезім мен ойлауымыз арасында белгіленген бір деңгей қалыптастырылғаны жөн. Өйткені, бұл баланың тұлға ретінде дамуы мен құндылықтарды меңгеруінде өте маңызды орын алады [Yilmaz M., Ömer F. Y., 2017, 76 б].

Мектеп - отбасыдан кейінгі ең маңызды білім беру ұйымы. Мектеп отбасы сынды табиғи құрылымға қарағанда, белгілі бір мақсаттарды жүзеге асыру үшін құрылған әлеуметтік субъектthe opinions of primary school teachers and pre-school teachers on value education were evaluated. The population of the study constitutes 260 primary school teachers and pre-school teachers in the Bartın city center. The sample consists 80 primary school teachers and pre-school teachers, which are chosen by randomly sampling method. Survey model was used in the research. It was used data collection tool "Activities used in value education and scale of opinions on value education" developed by Akbaş (2004. Бала бірнеше міндеттер мен дағдыларды отбасында меңгергеніне қарамастан, оның ары қарай жалпы дамуын бұл ортада жүзеге асыра алмайды. Себебі, бала отбасы ортасынан кейін түрлі топтарға, яғни, мектеп, ойын, кәсіп сияқты орталарға қатысады және одан кейінгі дамуын осы топтарда өткізетін болады. Бұдан мектепке дейінгі білім беру құрылымы саналатын отбасының міндеті баланы мектепке әзірлеу екендігі келіп шығады. Баланың дене бітімі, ойлау қабілеті мен сезімдік, моралдық дамуының қалыпқа түсуі отбасыда жүзеге асады. Қазіргі кезеңде бүкіл әлем бойынша ең қауіпті өзгерген ойлардың бірі әркімнің әртүрлі адамгершілік принциптерді жоғары санауы болып отыр. Сол принциптерге сәйкес әрбір адам өз нормалары мен құндылық-

тарын айқындауда.

Бұл жағдай қоғамдағы әлеуметтік бірліктің қалыптасуына және бір ұйым ішінде өмір сүруіне кедергі келтіруде [Zhumadullaeva A. A., Konyrbaeva S. S., Duanbaeva B. C., Kasymbekov Z. A., Daniyarov T. A., Isaev M. S., 2016, 5 б]. Міне, осы жағдайларға байланысты әлемнің әр елдерінде жүргізілген ғылыми зерттеулер құндылықтық білім берудің не себепті қажет екендігін көрсетіп отыр. Мәселен, Ликонаның [Lickona T., 1997, 45 б] жүргізген ғылыми зерттеуінде мектеп оқушысының аптада орташа 30 сағатын теледидар алдында өткізетіні және 16 жасына дейін оның шамамен 200 000 зорлық-зомбылық жасағаны және 18 жасына дейін 40 000 жуық жыныстық құмарлыққа ынталанған оқиғаның куәсі болатындығын айтады. Осы мәселе зардаптарының алдын алу мақсатында балаларға қандай құндылықтық білім қай жерде берілуі қажет және қандай құндылықтар сол жерде енгізілсе пайдалы болатындығын анықтау қажет.

Сонымен қатар, мектеп отбасыда қалыптасқан кейбір кемшіліктер мен қателіктерді түзету де жауапкершілік алады. Сондықтан, мектеп пен мұғалімнің жауапкершіліктері өте жоғары. Бұл жерде ең маңызды мәселе де жауапкершілікті және тұлға болып қалыптасқан адамдарды жетілдіру болып табылады.

Негізгі құндылықтардың балаларға меңгертілуінде отбасы мен мектеп ең бірінші жауапкершілікте. Дегенмен, отбасы мен мектеп бұл мәселе бойынша міндеттерін орындау барысында қоршаған ортаны, қоғамды, салт-дәстүрлерді, діни сенімді,әлеуметтік нормаларды әрдайым есте сақтауы тиіс.

Адамдар өздерінің және қоғамның құндылықтарымен қалыптасқан ортасында өмір сүруге талпыныс жасайды. Адамдар өздері ие құндылықтарды басқалармен өзара қарым-қатынас әсерінен өзгертуі мүмкін. Бұл процес барысында мектеп өмірі өте маңызды. Себебі, адамдардың құндылықтарды меңгеру процесінің маңызды бір бөлігін мектеп өмірі құрайды. Сонымен қатар, мектеп құндылықтарға негізделіп құрылған өмір сүру және білім алу алаңы болып табылады.

Осы себептерден бұл ғылыми зерттеу жұмысының мақсаты құндылықтық білім қай жерде берілуі керектігін және неліктен ол жерде берілуі пайдалы болатындығына байланысты көзқарастар анықтау. Сондықтан, ғылыми жұмыс анықталған дәлелдер негізінде құндылықтық білім беруді жоспарлағанда жол көрсетуші болып, қоғамның бұл мәселе бойынша мәліметінің болуын арттырады.

Зерттеу жұмысында сапалы зерттеу үлгісіне сәйкес феноменологиялық талдау әдісі қолданылды. Мұндай зерттеулер жеке адамдардың кездесетін жағдайларымен байланысты не түсінетіндігін және ойларының қандай екендігіне қарай жүргізіледі [Ashworth P., Lucas U., 1998, 62 б]. Бұл зерттеу жұмысында сынып мұғалімдерінің көзқарастарына қарай құндылықтық білім қай жерде берілуі керектігі және неге сол жерде берілуінің пайдалы болатындығына қатысты түсініктерін анықтау үшін феноменологиялық әдіс таңдап алынды.

Қарастырылатын нысан өзіндік тұрғыда, дәл сол күйінше анықталады. Оларды қандай да бір тәсілмен ауыстыруға, әсер етуге жол берілмейді. Мұндай мақсаттағы ғылыми зерттеу әдісі бәріне ортақ жалпы бір қорытындыға келу мақсатымен саны жағынан көп мөлшерлі адамдардан тұратын топтың бәріне немесе оның бір бөлігіне үлгі ретінде жүргізіледі. Мәселені толығымен ашу міндетіне сәйкес талдау, салыстыру, қарсы қою, философиялық, әлеуметтік, психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді жалпылау, сұхбат, анкета жүргізу, статистикалық өңдеу, жинақталған нәтижелерді қорытындылап жалпылау әдістері пайдаланылды [Zhumadullaeva A. A., Konyrbaeva S. S., Duanbaeva B. C., Kasymbekov Z. A., Daniyarov T. A., Isaev M. S., 2016, 5 б].

Бұл зерттеу жұмысы 2019-2020 оқу жылында Қазақстанның 30 мектебінде бастауыш сыныптарға сабақ беретін 257 мұғалімнің қатысуымен жүзеге асырылды. Зерттеу қатысушылардың өз қалауларымен жүргізіліп, олардың жеке мәліметтері құпия сақталды. Қатысушылардың жынысы, жұмыс өтілі және сабақ беретін сынып түрі әртүрлі болды. Зерттеушінің зерттеуде дерек көзі болып табылатын тұлғаларды жеткілікті тануы зерттеудің сыртқы сенімділігін арттырады. Қатысушыларға тиесілі жеке мәліметтер 1–кестеде берілді.

Жынысы	Ер		Әйел	
	118		139	
Жұмыс	0-5 жыл	6-10 жыл	11-15 жыл	16 жылдан көп
	41	67	80	69
Сабақ беретін сыныбы	1 сынып	2 сынып	3 сынып	4 сынып
	63	47	84	63

Зерттеу жұмысындағы деректердің барлығы зерттеушілер тарапынан құрастырылған және «Құндылықтық білім .... (жерде) берілуі керек деп ойлаймын. Өйткені бұл жерде жүргізілсе .... тұрғысынан өте пайдалы болады деп есептеймін.» сөйлемін толықтыратын 1 сұрақтан тұратын «Жартылай құрылымды көзқарас формасы» арқылы жүзеге асырылды. Жартылай құрылымды көзқарас әдісі белгілі бір деңгейде стандарттылығы және икемділігі негізінде білім беру саласындағы зерттеулерде өте тиімді әдіс екендігін көрсеткен. Бұл форманың әзірленуі кезінде ең

алдымен осыған байланысты әдебиеттер зерттеліп, алынған білім нәтижелері арқылы өтінім алдындағы сұхбат сұрақтары белгіленді. Форма үшін мамандардың сараптамалық қорытындысы алынып, жүргізілген кері байланыстардан кейін 20 адаммен жасалған сұхбат нәтижесінде сұрақтардың көпшілігі алынып тасталды және 1 сауалнамадан тұратын форма дайындалды.

Сенімділігін арттыру үшін әдіс қалай қолданылғандығының анық жағдайда көрсетілуі және осы арқылы басқа зерттеушілердің бұл әдісті ұқсас түрде қолдана алуы алдын ала қарастырылған [Silverman D., 2000, 28 б]. Зерттеушілердің қарастырған тәсілдерін анық түрде баяндауы, ғылыми зерттеудің сыртқы сенімділігін, зерттеу нәтижелерін өз көзқарастарымен оқырманды сендіруге талпынуы зерттеудің ішкі сенімділігін де арттыруға көмектеседі. Сонымен қатар, деректердің дәл берілуі зерттеудің ішкі сенімділігін арттыруда маңызды орын алды [Robson C., 2002, 125 б]. Ғылыми зерттеудің сенімділігін қамтамасыз ету мақсатымен 3 маманнан кеңес алынды. Салыстыруларда көзқарас ұқсастығы мен көзқарас келіспеушілік айырмашылығы мөлшері анықталып, зерттеудің сенімділігі Милль және Хаберманның [Miles M. B., Huberman A. M., Saldaña J., 1994, 28 б.] формуласы (Сенімділік = көзқарас ұқсастығы / көзқарас ұқсастығы+көзқарас келіспеушілік айырмашылығы) қолданылып есептелді. Бұл зерттеуге ерекше қолданылған сенімділік жұмысы негізінде 0,87 шамасындағы салыстырып тексеру (сенімділік) нәтижесі алынды.

Қатысушылардың көзқарастары бойынша құндылықтық білім қай жерде берілуі керектігі және неліктен сол жерде берілуі пайдалы болатындығын анықтау мақсатында жүргізілген ғылыми зерттеуде мектеп мұғалімдерінің толтырған сұхбат формасынан жинақталған жауаптарды зерделей келе төмендегідей қорытындылар жасалды:

2 Кесте: Қатысушылардың көзқарастары бойынша құндылықтық білім қай жерде берілуі керектігіне байланысты нәтижелер

Қай жерде берілуі керектігі	Жиілік
Отбасы	166
Отбасы және мектеп	37
Барлық жерде	15
Мектеп	11
Отбасы, Мектеп, Әлеуметтік орта	10
Әлеуметтік орта	9
Отбасы және әлеуметтік орта	8
Отбасы, мектеп, медиа	1

2 кестеде мектеп мұғалімдерінің құндылықтық білім қай жерде берілуі керектігіне байланысты көзқарастарынан жинақталған жауаптардың жиілік мөлшері көрсетілді. Мектеп мұғалімдері құндылықтық білімнің ең көп отбасыда (n=166) берілуі керек деп есептейді. Басқа құндылықтар берілуі керек жерлерге назар аударғанда да отбасыға көбірек сенім білдіреді. Сонымен қатар, берілген жауаптар құндылықтық білім берілетін ең негізгі жер отбасы екендігін, оған мектеп пен әлеуметтік орта сүйеу болуы керектігін көрсетті. Отбасыда ең жақсы негіздер қаланғанымен, кейін келе мектеп пен әлеуметтік ортада қолдау көріп сүйемелденбеген құндылықтар жеткілікті түрде сақталмайды. Бұл жағдай тұлғада тұрақсыздық қасиетіне жол ашатындығы үшін құндылықтардың меңгерілуін қиындатады.

3 кесте: Құндылықтық білімнің неге ең көп отбасыда берілуі керектігіне байланысты көрсеткіштер

Неге отбасыда берілуі керек?	Жиілік
Ықпалдар мен әсерлерге ашық кезең болғандығы тұрғысынан	103
Өзара ықпал мен әлеуметенуге байланысты қажеттілік тұрғысынан	33
Тұлға дамуының ең негізгі ортасы ретінде	30

3 кестеде сынып мұғалімдерінің көзқарастары бойынша құндылықтық білім не себепті ең көп отбасыда берілуі керектігіне байланысты жиілік өлшемдері көрсетілген. Кестеде көрсетілгеніндей отбасы ортасының балаға құндылықтық білім берілетін алғашқы және негізгі жер болуына байланысты маңызды себептер жатыр. Ең маңыздысы отбасыда өтетін баланың алғашқы жылдар «ықпал-әсерлерге ашық кезеңі» (n=103) болып табылады. Бала өмірінің алғашқы жылдары тұлғалық дамуында сыни жылдар екендігі белгілі. Бала ықпал-әсерлерге өте ашық болатын бұл кезеңде отбасыға құндылықтық білім беру тұрғысында маңызды міндеттер жүктеледі. Бала алғашқы және дұрыс құндылықтарды отбасыда меңгеруі үшін ата-ананың бұл кезеңде қалыптастыратын үлгі моделі өте маңызды болып табылады.

Бала өмірінің алғашқы кезеңінде отбасы құндылық ретінде не ұсынса соны қабылдайды. Бала қабылдаған құндылықтар оның өмірінің кейінгі кезеңінде меңгерілетін құндылықтармен бір бағдарда болмайтын болса, бала үнемі жүйесіз адасушылық жағдайында болады және басқа құндылықтарды меңгеруі қиындайды. Сонымен қатар, отбасы ортасының балалар үшін ықпал-әсерлерге ашық болатын кезеңі болуымен бірге, әлеуметтік өзара қарым қатынастың басталу орны (n=33) және тұлғалық даму жері (n=30) болуы да құндылықтық білімнің отбасыда берілуі керектігіне байланысты негізгі себептердің бірі болып табылады. Осыған орай, баланың тұлғалық қалыптасу орны, алғашқы әлеуметтік орта және балаға байланысты қалаған мінез-құлық өзгерістерін жүзеге асыра алатын сыни кезең болғандықтан отбасыны құндылықтық білім берілетін ең тиімді орта деп айтуымызға болады.

4 кесте: Құндылықтық білімнің отбасыда «ықпал-әсерлерге ашық болған кезең тұрғысынан» берілуі керектігіне байланысты көрсеткіштер

Сипаттамалар	Жиілік
Алғашқы ең маңызды жер	2
Алғашқы орта	1
Ең маңызды ролге ие	6
Нені көрсе соны үйренеді	10
Айтылған нәрсені тез қабылдайды	1
Бақылаудың ең көп болатындығы	1
Шынайылық	1
Адам сүйгенінен жақсы үйренеді	1
Алғашқы негіз қаланатын жер	3
Алғашқы білім беретін ұя	7
Алғашқы жауапкершілік орны	8
Ең ықпалды-әсерлі жер	12
Алғашқы өмір сүру орны	2
Ең сенімді, қауіпсіз жер	3
Алғашқы кездескен орта	1
Ең алғаш танитын орта	1
Ең көп құндылықтар берілетін орта	1
Білім беру басталатын орта	6
Алғаш отырғызылатын жер	1
Өмірінің басталатын жері	9
Алғашқы адал жері	1
Алғаш көздерін ашқан жер	2
Ең көп қажеттілігі болған жер	6
Алғаш ұсыныс-кеңес алған жері	1
Сыни кезең	16

4 кестеде сынып мұғалімдерінің көзқарастары бойынша құндылықтық білім берудің отбасыда «ықпал-әсерлерге ашық кезең тұрғысынан» неге берілуі керектігіне байланысты көрсеткіштер берілген. Кестеде көрсетілгендей отбасы алғашқы жылдары баланың құндылықтық білімі үшін ықпал-әсерлерге ең көп ашық орын екендігі көрінеді. Әсіресе, отбасы ортасының сыни кезең (n=16), ең ықпалды-әсерлі жер (n=12) және нені көрсе соны үйренеді (n=10) сипаттамалары бала өсіп жетілген ортасында құндылықтық білімнің негіздері қаланатын жер тұрғысынан маңызды болып келеді.

Басқа сипаттамаларды саралайтын болсақ, алғашқы орта, алғашқы маңызды жер, алғашқы негіз қаланатын жер, алғашқы білім берілетін жер, алғашқы жауапкершілік орны, алғашқы өмір сүру ортасы, алғашқы кездесетін ортасы, ең алғаш танитын орта, алғашқы адал жер, алғаш көздерін ашқан жер, алғаш ұсыныс-кеңес алған жер сынды сипаттамалар назар аударады. Бұл жағдай құндылықтық білім беру үшін ғана емес басқа да бірнеше бағыттарда отбасы ортасы балаға меңгертілетін қасиеттер тұрғысынан негіз қалауға ыңғайлы орта екендігін көрсеттті.

5 кесте: Құндылықтық білімнің отбасыда «Өзара ықпал мен әлеуметенуге байланысты қажеттілік тұрғысынан» берілуі керектігіне байланысты көрсеткіштер

Сипаттамалар	Жиілік
Ең көп болатын орта	3
Ең көп өзара ықалда болатын жер	9
Ең көп уақыт өткізетін жер	8
Ең көп бірлікте (жақын байланыста) болатындығы үшін	9
Ең жақын орта	1
Әртүрлі өзара қарым қатынастарды жүзеге асыру орны	1
Сәйкестігі үшін	1
Әртүрлі көзқарастар бойынша пікіралмасатын жер	1

5 кестеде сынып мұғалімдерінің көзқарастары бойынша құндылықтық білім отбасыда өзара ықпал мен әлеуметтенуге байланысты қажеттілік тұрғысынан неге берілуі керектігіне байланысты жиілік көрсеткіштері берілді. Кестеде көрсетілгеніндей отбасының бала өмірінің алғашқы жылдарында құндылықтық білімді меңгеруі үшін әлеуметтік орта және өзара әсерлену орны екендігін көрсетеді. Әсіресе, отбасы ортасының ең көп өзара ықалда болатын жер (n=9), ең көп бірлікте (жақын байланыста) болатындығы үшін (n=9) және көп уақыт өткізетін жер (n=8) ретінде сипатталуы, бала өсіп жетілуінің алғашқы әлеуметтік ортасының құндылықтық білімнің меңгертілуі тұрғысынан маңызға ие екендігі мағынасына келеді.

6 кесте: Құндылықтық білімнің отбасыда «Тұлға дамуының ең негізгі ортасы ретінде» берілуі керектігіне байланысты көрсеткіштер

Сипаттамалар	Жиілік
Түр берілетін орта	13
Тұлғалық дамудың басталуы	2
Тұрақты болғандықтан	1
Өзгеріс болатындықтан	1
Түсіну жүретіндіктен	1
Нәтижелі болатындықтан	3
Мейірім мен сүйіспеншілік ортасы болғандықтан	4
Үздіксіздік себебінен	5

6 кестеде сынып мұғалімдерінің көзқарастары бойынша құндылықтық білімнің отбасыда «Тұлға дамуының ең негізгі ортасы ретінде» берілуі керектігіне байланысты жиілік көрсеткіштері берілді. Кестеде көрсетілгендей отбасыда бала-

ға құндылықтық білім беру кезеңінде тұлғалық қалыптасуы мен дамуы үшін сәйкес келетіндігі көрінеді. Әсіресе, отбасы ортасының тұлғалық даму тұрғысынан түр берілетін орта (n=8) ретінде қабылдануы баланың келешекте меңгеретін құндылықтарды анықтауы және дамуы тұрғысынан маңызды екендігі қорытындысына келеді.

Құндылықтық білім қай жерде берілуі керектігі және неліктен сол жерде берілгені пайдалы болатындығын анықтау мақсатымен мұғалімдердің көзқарастарына сүйеніп алсған көрсеткіштерден мынадай қорытындылар шығарылды:

Құндылықтық білім қай жерде берілуі және қалай берілуі керектігі сынды сұрақтар соңғы кезде көп пікірталас тудыратын мәселе жағдайына келіп отыр. Сондықтан, білім беру саласында құндылыққа бағдарланған түрлі зерттеу жұмыстарының артқандығы көрінеді. Құндылықтардың қай жерде берілгендігі маңызды болуымен бірге, балаға берілетін құндылықтық білімнің қаншалықты меңгертілгендігі де негізгі мәселе.

Бұл ғылыми зерттеу жұмысында мектеп мұғалімдерінің көзқарастарынан алынған көрсеткіштер бойынша құндылықтық білімнің ең көп отбасыда берілуінің балаға пайдалы болатындығына сенуге болады. Сонымен қатар, отбасымен бірге мектеп [Suh B. K., Traiger J., 1999, 145 б] пен қоғамда [Maslovaty N., 2003, 127 б] құндылықтық білім берілетін маңызды жерлер екендігі анықталған. Осыған орай, отбасы, мектеп және қоғам құрамдастары жеке тұрғыда еш уақытта нәтижелі болмайды [Hammack F. M., 2004, 58 б]. Адам сезімталдығы себебінен өзі кездескен қандайда бір оқиға немесе ортасынан әсерлену қасиетіне ие. Сондықтан, отбасыда берілген құндылық мектепте [Jackson P. W., 1998, 192 б] толығады және қоғамда белгілі бір мінез-құлық түрін кездестірген жағдайда түсіністікпен қарай алады. Отбасы құндылықтық білім берілетін алғашқы құрылым болуымен жеке тұрғыда жеткілікті болмайды. Себебі, сабақтастықты сақтау және жаңа білімдерді меңгерту тұрғысынан мектеп [Dickinson D. J., 1990, 14 б] бітіргеннен кейін өмірбойы меңгерген құндылықтарды сақтап, бағдар ететін қоғам өзгерістері маңызды орын алады.

Ата-ана тарапынан меңгертілмеген құндылықтардың кейбірін сынып мұғалімі тез арада игерте алады. Сондықтан, құндылықтық білім беруде сынып мұғалімдеріне міндеттер жүктеледі. Мектепке дейінгі кезеңде отбасы ортасында құндылықтарға байланысты негіздер қалыптасады [Lovat T., Clement N., 2008, 68 б]. Осы кезеңнен кейін бала құндылықтарында өзгерістер болса да, негіздер маңызды роль атқарып, одан кейінгі кезеңде басқа құндылықтардың меңгерілуі қиындайды [Anania I., 2010, 151 б]. Сол себепті, құндылықтық білім беруде отбасы мен мектеп кезеңіндегі білім беру мен тәрбиенің маңыздылығы жоғары болады. Бала сүйіспеншілік, құрмет көрсету, бірлесіп жұмыстар атқару, жауапкершілік, адамгершілік, көмектесу, бөлісу, сүйеніш болу сынды құндылықтарды бойына сіңіретін болса, баланың тұлғалық дамуы да осы құндылықтармен әсерленіп, оларды іс-әрекетінде қолданады және мінез-құлығының бір бөлігі етіп қалыптасуына игі ықпал етеді. Қоғамдық және моралдьдық құндылықтардың қалыптасуы кезеңінде сапалы және салауатты біліммен қамтамасыз ету [Daniyarov T. A., Issayev M. S., Zhumadullaeva A. A., Utebayeva A. T., Bazarbayev K. K., 2018, 244 б] нәтиже беретін болады.

Сонымен қатар, ең көп құндылықтар отбасыда берілуі керектігіне байланысты шарттар зерттелгенде ең көп әсерлер мен ықпалдарға ашық орта отбасы екендігі көрінді. Бұл жағдай балалар өмірінің алғашқы жылдарында тұлға түрін қалыптастыру үшін өте иілгіш, тиімді кезең екендігін көрсетеді. Мұны нақтылай түсетін болсақ, дұрыс, жетілген, көркем қасиеттерді меңгеріп шығу үшін отбасының негізгі екендігін көрсетеді. Дәлірек айтқанда, отбасы ортасы баланың әлеуметтік және әсерлену ортасы болуы, кісілік пен тұлғалық қалыптасудың алғашқы қадамдары жасалатын жылдар болуы тұрғысынан да маңызға ие. Құндылықтарды меңгертуде үйретін оқытушы кісінің қажетті құндылықтарды толық меңгерген болып, балалар оны модель ретінде қабылдап, іс-әрекетінде негізге алуы құндылықтық білім беруді жеңілдетеді [Kirschenbaum, H. A., 2019, 46 б].

Отбасы ортасы құндылықтық білім берілетін ең маңызды жер болуымен бірге, жекелей тұрғыда жеткілікті болмайды деуге болады [Әтемова Қ.Т., 1998, 49 б].

Сондықтан бала шыр етіп дүниеге келгеннен бастап, кемелденіп азамат болып қалыптасқанға дейінгі жан-жақты тәрбие беруді үйымдастыру, жүзеге асыру отбасынан басталып, кейін мектептегі тәрбие мекемелерінде жүзеге асады. Мүндағы тәрбиелік шаралар рухани - адамгершілік құндылықтар арқылы салауатты өмір сүруге дағдысын қалыптастыруда үлкен орын алады. Өйткені, балалар отбасында қаншалықты болса, мектепте де сонша уақыт өткізеді [Қаплиева А.Қ., 1993, 61 б].

Мектеп және қоғам арқылы толықтырылмаған отбасы ортасында берілген құндылықтық білім толық емес. Бірақ, бала өмір сүретін кезең ерекшелігінің қажеттіліктері көптеген құндылықтарды меңгеруі тұрғысынан отбасы ортасы әсерлі және ықпалды қолданылуы керек [Жарықбаев Қ., Қалиев С., 1994, 25 б]. Өте үлкен жылдамдықпен дамуда және өзгеріске толы қоғамда құндылықтар ең көп отбасы да беріліп, мектеп пен әлеуметтік ортада толықтырылуы кезеңінде неліктен осы жерлерде берілген құндылық пайдалы болатындығына сәйкес әдістер қолданылуы керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Saygin A. G. Seeking a Better Future in Education: International Symposium On Education Of Skills, Morals And Values In Turkey From The Past To The Present (Issue April 2015). Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Tic. İşletmesi Serhat. - 2016. – 258 s.

2 Yilmaz M., Ömer F. Y.., Opinions of Primary School and Pre-School Teachers about Value Education // Bartin University Journal of Faculty of Education, - 2017. 6(2), - 737–748 p.

3 Zhumadullaeva A. A., Konyrbaeva S. S., Duanbaeva B. C., Kasymbekov Z. A., Daniyarov T. A., Isaev M. S. Applying the findings of scientific and pedagogical research in values education //Mathematics Education, - 2016. 11(5).

4 Lickona T. Educating for character: A comprehensive approach. In The construction of children's character. - 1997.

5 Ashworth P., Lucas U. What is the 'World' of Phenomenography? //Scandinavian Journal of Educational Research, - 1998. - 42(4), 415–431 p.

6 Silverman D. Doing qualitative research: A practical handbook. Sage. - 2000.

7 Robson C. Real World Research. 2nd. In Edition. Blackwell Publishing. Malden. - 2002.

8 Miles M. B., Huberman A. M., Saldaña J., (n.d.). Qualitative Data Analysis. – 1994, - 221 p.

9 Suh B. K. Traiger J. Teach ing values through elementary social studies and literature curricula //Education, - 1999. - 119(4).

10 Maslovaty N. The Placement of Moral Contents: Priorities and Stuctures of the Belief System of Teachers and High School Students //Educational Research and Evaluation, - 2003. - 9.

11 Hammack F. M. Trust in Schools: A Core Resource for Improvement. - 2004. - 95(November), 132–134 p.

12 Jackson P. W. - Boostrom , R. E. - Hansen, D. T. The Moral Life of Schools. Jossey-Bass. - 1998.

13 Dickinson D. J. The relationship between ratings of teacher performance and student learning. Contemporary Educational Psychology, - 1990. - 15(2), 142–151.

14 Halstead J. M., Taylor, M. J. Learning and Teaching about Values: A review of recent research //Cambridge Journal of Education, - 2000. - 30(2), 169–202.

15 Lovat T., Clement N. Quality teaching and values education: coalescing for effective learning. Journal of Moral Education, - 2008. - 37(1), 1–16 p.

16 Anania I. A study of the development and implementation of effective values education initiatives in schools. In A study of the development and implementation of effective values education initiatives in schools. - 2010.

17 Daniyarov T. A., Issayev M. S., Zhumadullaeva A. A., Utebayeva A. T., Bazarbayev K. K., Influence of tatars for the kazakh cultural life and development of the kazakh jajid education. Bulletin of National Academy of Sciences of The Republic of Kazakhstan, - 2018. - 3(373), 244–253 p.

18 Kirschenbaum, H. A Comprehensive Model For Values Education And Moral Education. Tạp Chí Nghiên Cứu Dân Tộc. - 2019.

19 Әтемова Қ.Т. Оқушыларда гумандық қасиеттерді қалыптастыруда мектеп пен отбасының бірлескен жұмысы. // пед. гыл. канд.., дисс.., авторефер. Алматы, 1998, 21 б.

20 Қаплиева А.Қ., Оқушылардың салауатты өмір сүру дағдыларын рухани-адамгершілік құндылықтар негізінде қалыптастыру, // пед. гыл. канд.., дисс.., - Алматы, - 1993, - 142 с.

21 Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақтың тәлім-тәрбие тарихы. - Алматы, - 1994, -232 б.

УДК: 14.07.05

Кадирбаева Дидар Артықбайқызы
п.ғ.к., доцент
Биология-география факультеті,
География кафедрасы
Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

ГЕОГРАФИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕ ӨСКЕЛЕҢ ҰРПАҚТЫ ҰЛТТЫҚ ПЕДАГОГИКА НЕГІЗІНДЕ ТӘРБИЕЛЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Халық тәрбиесінің ең негізгі мақсаты мен міндеті, жан–жақты жетілген азамат тәрбиелеу, ұлттық құндылықтарымыз арқылы балаға ақыл–ой, адамгершілік, әсемдік, денсаулық, еңбек тәрбиелерін беру, мінез–құлық дағдыларын қалыптастыру. Географиялық білім-адамның қоршаған ортаны танып, үйренумен негізделеді. Осы орайда адамзат тіршілігі үшін ең маңызды табиғат құбылысы – ауа райын болжау. Ауа райын болжау барлық халықта өз дәстүріне негізделген. Бірақ, ғылыми астары бір-біріне ұқсас келеді. Қазақ халқының ауа райын болжауы атадан балаға мұра ретінде қазіргі уақытқа дейін бағаланып келе жатқан дәстүрдің бірі. Бұл, өзіндік ерекшелігі мен тәрбиелік мәні зор дәстүрдің бірі және тәрбие құралы деп санауға болады

Түйінді сөздер: метеорология, атмосфера, ландшафт, үркер, мизам, сүмбле, астроном, күнтізбе.

Аннотация. Основная цель и задача государственного образования - воспитать всесторонне развитого гражданина, дать ребенку умственные, нравственные навыки, красоту, здоровье, трудовое воспитание, поведенческие навыки на основе наших национальных ценностей. Географические знания основаны на знании и изучении среды обитания человека. В связи с этим важнейшим природным явлением для жизни человека является прогноз погоды. Прогноз погоды основан на традициях всех народов. Но научная база аналогична. Прогнозирование погоды казахского народа является одной из традиций, которая до сих пор ценится как наследство от отца к сыну. Его можно рассматривать как один из традиций и образовательных инструментов, который имеет свои особенности и образовательную ценность.

Ключевые слова: метеорология, атмосфера, ландшафт, үркер, мизам, сумбур, астроном, календарь.

Summary. The main goal and task of public education is to educate a comprehensively developed citizen, to give the child mental, moral, beauty, health, labor education, and behavioral skills based on our national values. Geographical knowledge is based on knowledge and study of the human environment. In this regard, the most important natural phenomenon for human life is the weather forecast. The weather forecast is based on the traditions of all nations. But the scientific basis is similar. Weather forecasting of the Kazakh people is one of the traditions that is still valued as an inheritance from father to son. It can be considered as one of the traditions and educational tools, which has its own characteristics and educational value.

Keywords: meteorology, atmosphere, landscape, urker, misam, confusion, astronomer, calendar.

Қазақстан үкіметі қабылдаған «Білім туралы» Заңның «Білім жүйесі» аталатын екінші бөлімінде «білім беру жүйесінің басты міндеттері: Қазақстан Республикасына шын берілген, адал патриот азамат даярлау... олар мемлекеттік белгілердің мәні мен маңызын терең түсінген, халықтық дәстүрлерді қастерлейтін... халықтар достығының негізінде тәрбиеленген, халық, отан, отбасы алдындағы жеке бастың міндеттері мен құқықтарын сезінген... Қазақстанда тіршілік етуші қазақ халқы мен басқа да халықтардың тілін, тарихын, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптарын қадір тұтып игеруге пейілді азамат болуы керек» делінген [Назарбаев Н.Ә., 1997].

Халық құндылықтарының бірі – оның мекені, сол мекеннің географиялық ландшафтысы. Географиялық детерминизм бойынша адамның өмір сүруі, шаруашылығы, оның психикасының қалыптасып дамуы, бет-бейнесіндегі ерекшеліктері, мінез-құлқы сол жердің географиялық ландшафтысына байланысты болады. Ұлттық тәрбие ана тілін, елінің тарихын, төл мәдениетін, туған жерін, халқының ертедегі тұрмыс-тіршілігін оқып, үйренуден басталады. Мектептің оқу-тәрбие процесінде халық педагогикасының тәрбиеде алатын орны мен маңыздылығын студенттерге үйретіп, болашақ мұғалімдерге география пәні арқылы этнопедагогикалық білім беріп, ұлттық тәрбие, ұлттық сана-сезімін қалыптастырып, ұлтжанды азамат тәрбиелеп шығаруға даярлаудың қажеттілігі туып отыр. Осы орайда, жоғары оқу орны жағдайында студенттердің қоршаған табиғи орта мен құбылыстары туралы түсініктерін дұрыс қалыптастыруда халықтық педагогика материалдарын ғылыми теориялық-әдістемелік қағидалармен ұштастыру көкейкесті мәселеге ай-

налып отыр. Қоршаған орта, ауа райының күйі, аспан әлемі, жер-су атаулары туралы географиялық білім беру арқылы болашақ мұғалімдердің этнопедагогикалық даярлығын қалыптастыру – тұтас педагогикалық процестің құрамдас бөлігі.

Ұлағатты ұстаздық ісін қастерлей біліп, педагогика ғылымын терең зерттеген М.Жұмабаев педагогика ғылымын халық педагогикасымен ұштастыра отырып, ұлттық тәрбиенің ғылыми негіздерін жасады. Ол: «Әр тәрбиешінің қолданатын жолы — ұлт тәрбиесі», әрбір ұлттың бала тәрбиесі туралы ескіден келе жатқан жеке-жеке жолы бар. Ұлт тәрбиесін баяғыдан бері сыналып, көп буын қолданып келе жатқан тақтақ жол болғандықтан, әрбір тәрбиеші, сөз жоқ, ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиісті», — дейді. Адамзатың тіршілігі табиғатпен тығыз байланысты, оны қадірлеп, қастерлеп ұстай білу керек. Бұл-табиғи ортаны дұрыс танып білуден басталады. М.Жұмабаев «Географияны оқытуды туған ауылыңнан баста»,- деген қанатты сөзі бар [Жұмабаев М., 1992].

Адам табиғаттың бір бөлшегі, барлық тұрмыс-тіршілігі географиялық ортамен тығыз байланысты. Қажетін табиғат компоненттерімен қанағаттандыратын адамзат өзі өмір сүріп отырған ортаның барлық жай-күйін білуді мақсат тұтқан.

Географиялық орта — адамды қоршаған табиғат, қоғамдық өмірдің қажетті әрі тұрақты шарты, географиялық қабықтың бір бөлігі. Географиялық орта түсінігі табиғаттың қоғам өміріне әсер ететін құбылыстары мен процестерін де қамтиды. Географиялық Орта — қоғам дамуының материалдық қайнар көзі. Адамзат қоғамы табиғатты өзгертетін сыртқы фактор бола тұра, осы өзгерістер жүретін географиялық ортаның айрықша құрамдас бөлігі болып есептеледі. Сондықтан географиялық ортаның қоғамдық элементтері мен табиғи элементтерінің қарама-қайшылықтары қоғамдық өндірісті дамытушы фактор ретінде айқындалады. Адамзат тіршілігін табиғат пен қоғамның ұдайы өзара әрекеттесуі ретінде бағалауға болады. Адамзат өз әрекеті нәтижесінде табиғи ортаға тән емес жаңа элементтерді (қалалар мен жолдар, егістіктер мен бау-бақшалар, бөгендер мен каналдар, т.б.) географиялық ортаның құрамына енгізеді. Қоғамның табиғи ортаға әсері қарқындаған сайын географиялық ортаның біртұтастығы да арта түседі. "Адамданған табиғат" ретіндегі географиялық ортаның күрделі сипаты оны танып-білу процесін де күрделендіре түседі. Бұл таным процесі географиялық ортаның үш құрамдас бөлігі (өлі табиғат, тірі табиғат және адамзат қоғамы) арасындағы аса маңызды сапалық айырмашылықтар мен ортақ заңдылықтарды және олардың жеке ерекшеліктерін ескергенде ғана мүмкін болады [Жекулин В.С., 1989].

Адамзаттың тіршілігі өмір сүрген ортаға, табиғат болмысы мен құбылысына, төңіректегі жан-жануарлар, жәндік-мақұлықтар мен өсімдік әлеміне тығыз байланысты. Ертеде, ғылым мен техника дамымаған заманда, Құдайдан өзге сенері жоқ халық қарапайым күнкөрісі мен шаруашылығын қоршаған ортаның қилы-қилы жағдайына сәйкестіре қалыптастырып жүргізу мақсатында көп ізденіп, тиісті қаракет жасаған. Шаруа адамына егін егіп, өнімін молайту және төкпей-шашпай мезгілінде жинап алу, малды шығынсыз, жатқа ұшыратпай бағып өсіру, қауіп-қатерсіз сапар шегу, тағы басқа да тіршілік проблемалары жергілікті жердегі ауа райы құбылыстарын алдын-ала болжап білуді қажет етті. Ол үшін, бір жағынан, ауы райының өзгермелігі қалай, не себепті, қандай ізділікте жүретіні зерттелсе, екінші жағынан, ондай өзгеріс болар алдында үй және түз хайуандары, жәндік-мақұлықтар қандай әрекет — құлық танытатынын байқау керек еді. Ғасырлар бойы осы бағытта жүргізілген оңды, кейде сәтсіз бақылау, зерттеу ауа райы құбылыстарын болжаудың халықтық жүйесін жасақтатуға мүмкіндік берді.

Ауа райы — атмосфераның жергілікті жердегі белгілі бір уақытта немесе уақыт аралығында (тәулік, ай) байқалатын құбылмалы жағдайы. Ол көбіне атмосфераның төменгі тропосфера қабатының күйімен сипаттайды. Ауа райын өзгертетін негізгі процестер осы қабатта дамиды. Ауа райы метеорологиялық өлшемдермен (температура, қысым, жел, ауа ылғалд., бұлттылық, атмосфералық жауын-шашын) және атмосфералық құбылыстармен (тұман, найзағай, боран, дауыл т.б.) сипатталады. Жер бетіндегі Ауа райының өзгеруі тіршілікке, табиғатқа елеулі ықпал жасайды. Ауа райының көп жылдық режимі климат деп аталады [Неклюкова Н.П., 1980].

Ауа райын болжау – ауа райын алдын ала ғылыми негізде анықтау. Алдымен синоптиктік процестер (ауа массалары, антициклон, атмосфера. шебі, т.б.) анықталады, соның негізінде атмосфералық құбылыстар (жауын-шашын, тұман, боран, т.б.) болжанады. Уақыт ұзақтығына байланысты Ауа райын болжау өте қысқа 1 – 2 тәулікке, орта 3 – 10 тәулікке, ұзақ бірнеше айға дейін және өте ұзақ бір жылдан астам мерзімдік болып бөлінеді. Ауа райын болжау үшін қысым және топография карталары, ғарыштық түсірімдер, т.б. мәліметтер қолданылады [Максоковский В.П., 2009].

Ерте уақытта ауа райын анықтайтын арнай метеорологиялық құралдар, білікті маман-синоптиктер болмаса да, дала ғұламалары қоршаған ортаның жай күйі, ауа райын болжау мәліметтері болды. Бұл мәліметтер табиғатпен байланысты шаруашылықты жүргізу, көші қон мәселелерін шешу үшін қажет болды. Ауа райын алдын ала болжаудың тәжірибеде ақталған халықтық нұсқалары баршылық. Олар әлі күнге дейін өз мәнін жойған жоқ. Әрине, нақтылы тұста кейбір ауытқулар болуы мүмкін. Өйткені, соңғы жылдары республиканың барлық аймақтарында қалыпты

экология өзгерді. Әуе кеңістігі ластанды, өзен-көл сулары тартылды, жер асты сулары кермектенуде. Ондаған өсімдік тұқымын жойды. Топырақ эрозиясы біраз жер көлемін шарпыды. Мұның бәрі қай аймақта болса да, ауа райының қалыптасқан табиғи сипатына қолайсыз өзгерістер енгізді. Әйткенмен, талай жылғы өмір дәлелдеген халықтық тәжірибе нұсқалары негізін сақтап қала бермек.

Құстардың ұшуын, қонуын, іс әрекеттері мен дыбыстарын зерделеп зерттеп, келер қыстың немесе жыл мезгілдерінің ауа райын болжап отырған. Мысалы: құстардың даусы анық шығып шиқылдаса-келер күн ашық болады, үндері тынса-күн күркірейді. Жыл құстары топтанып қайтса-келер қыс қатты болады, тобымен келсе-көктем ерте келеді. Құс түрлеріне байланысты да ауа райын болжау қалыптасқан: қаз бір аяғын көтеріп ұзақ тұрса не қанатын жиі қаққыласа, аяз болады. Қызыл қаз былтырғы ұясын жөндемей жұмыртқаласа — жаз құрғақ, жөндеп биіктетсе — жаз жаңбырлы, үйрек ұясын су жағасына таяу салса — жаз қуаң, судан қашық салса — жаз жауын-шашынды болады. Қарлығаш бірде төмендеп, бірде биіктеп ұшса, дауыл соғады, жер бауырлай ұшса, жаңбыр жауады не жел тұрады. Тырналар жылы жаққа қайтқаннан кейін үш апта өткенде түнде аяз тұрады, қазан айының басында көрінбесе, қыс бір ай кеш түседі, арқаға беттей ұшса, жылылықты күт, кері бағытта ұшса, күн салқындайды. Мерзімді басылым беттерінен «Құс қанат ғұмыр» деген бейнелі сөзді талай оқыдық. Осы жердегі «Құс қанаты» дегеніміз не? Әрине, бұл жыл құстарының жылы жақтан келу-кетуін меңзеп тұрғаны анық. Көктем мезгіліндегі «Құс қанаты» наурыз айының соңғы аптасына сәйкес келеді. Біздің өлкеге ең алғаш келетін құстар – қараторғайлар. Құстардың сусылдаған қанатының әсерінен күн суытып, қар жауатынын пайымдаған. Қазақтар мұны сол жылдың соңғы қары деп есептеген екен[qazaq-el.narod.ru].

Жылдың әр айы мен тоқсанында болатын ауа райындағы және табиғат өзгерістері мен құбылыстарын дала халқы әркез назарында ұстап, оған ат қойып, айдар тағып, баға беріп отырған. Мұндай жайларды үнемі қадағалап, болжап, оны күні бұрын хабарлап тұратын жұлдызшылар да болған. Жылдың он екі айындағы табиғат құбылысына байланысты халықтық қағидаларға қалыптасқан болжамдар мен оның атаулары мен реттері әдеттегідей наурыз айынан басталады. Осындай ұлттық болмысымыздың бір айнасы болған халықтық болжамдарға тоқталып кеткеніміз дұрыс болар.

Өлара – екі айдың арасы. Осы арқылы алдағы айға болжам жасалады. «Өларада жауын-шашын болса, жаңа (келесі) ай жауынды-шашынды болады» дейді халық. Бұл болжам әрқашан қатесіз келіп отырған.

Амал, жыл оны екі айда айналып соғып тұратын ыстық пен суықты, қар мен жаңбырды, жел мен боранды халық бір сөзбен амал деп атаған. Яғни жылдың әр мезгілдеріндегі табиғат құбылыстарының өткінші әрі тосын, аз уақытта болып өтетін өзгерісі мен көрінісін және оның бірнеше түрлерін айтқан. Ұлттық сандық ұғымда жеті амал бар:

1. Күннің тоқырауы
2. Қарашаның қайтуы
3. Үркердің батуы
4. Мұздың қатуы
5. Киіктің матауы
6. Қыс тоқсан
7. Ай тоғамы

Құс қанаты, Наурыз айының соңғы күндерінде жыл құстары да ұшып келе бастайды. Құстардың келуімен қар аралас жаңбыр, уық жел тұрады. Мұны ел құс қанаты деп атап, амалға жатқызған.

Аласапыран, көктемде, наурыз айында, кейде сәуір айында қар күрт еріп, жер лай болып, шаруашылыққа қиын күндер туады. Осындай жайсыз, қолайсыз мерзімді аласапыран дейді.

Бесқонақ, жыл аяғында, яғни наурыз айының 17-21 күндері аралығында, болатын жауындышашынды күндер. Бұл – әр жылы соғып өтетін суық әрі лайсаң мезгіл. Жұрт бесқонақтан қатты сақтанып, күтініп отырған.

Қызыр қамшысы, Сәуір айының орта кезінен аса бере алғаш найзағай ойнайды, жаңбыр жауады, жер бусанады, оңтүстікте жаздың жайлы күндері басталады. Осы сәттердегі найзағайдың жарқылын халық «Қызырдың қамшысы шартылдады, қыс кетті» деп есептейді.

Тобылғы жарған, Сәуірдің соңғы күндерінде екі-үш күнге созылатын суық жел соғады. Бұл – тобылғы бүршік жарды, яғни өсімдіктер тамыр жайды, алғашқы көк шыға бастады деген сөз.

Қызыл жұмыртқа, Мамыр айының алғашқы онкүндігінде дала (су) құстары балапанын шығара бастайды. Халық тілінде қызыл жұмыртқа деп аталатын, осы кездерде 1-2 күнге созылатын суық болады.

Құралайдың салқыны, Мамыр айының аяғында болатын суық жел. Осы желге қарсы киік өз құрайлаларын (баласын) аяқтандырып, жүгіртіп, өргізеді. Киік қанша көп болса да, олар 2-3 күн ішінде түгелдей төлдеп болады. Киіктің тағы бір айта кетерлік ерекше қасиеті оның – енелігі кез келген құралайды емізіп, бауырына ала береді. Киік құралайының далада жетім, жалғыз қалмауы осыдан.

Үркердің батуы, Маусым айының басында үркердің мүлде көрінбей кетуі. Кейде мұны үркердің жерге түсуі дейді. Осыдан кейін 40 күн шілде басталады. «Үркер жерге түспей, жер қызбайды» дейді халық жұлдызшалары мен есепшілері.

Қырық күн шілде, Маусым, шілде айында 40 күнге созылатын ыстық. Осы аптапты күндерге орай халық арасында қырық күн шілде деп аталатын халықтық күнтізбелік атау пайда болған.

Үркердің толғағы, Мал-жанға жайлы кезең,

шілде айының орта кезінде басталады. Бұл кезде үркер туалды, жер құрғап, шөп буыны қатып, сарғая бастайды.

Таразының тууы, Тамыз айының ортасында ауа райы салқын тартып, қою бұлт пайда болып, алғашқы күз нышаны біліне бастайды. «Таразы туса – таң суыр» деген мәтел осындайдан шыққан.

Мизам шуақ, Қыркүйек айының екінші онкүндігінде салқын басталады, жаңбыр жауады, түнде шөп басына шық түседі. Осы кездерде күндіз шуақты күндер де болады. Далада ұзыннан-ұзақ мизамдар шұбатылады. Мұндай жылы мезгілдерді мизам шуақ деп атайды.

Сүмбіленің тууы, «Сүмбіле туса – су суыр» дейді халық қағидасы, яғни қыркүйектің соңғы онкүндігінде күз келеді, суықты күндер, жауын басталады.

Біздің халық көшпелі өмір сүру мәдениетін ұстанғандықтан, ауа райына қатты мән берген. Жүгірген аңның ізі мен құстың қандай биіктікте ұшқанына қарап-ақ көп дүниені болжаған. Соның ішінде, өз бағымындағы төрт түлік малға қатысты болжамдары да өте көп.

Бабаларымыз жылқыға ерекше көңіл бөлген. Жануар басқа малдарға қарағанда сергек болады. Сондықтан да, жылқының әр қылығы мен қимылына қарап, ауа райын алдын ала болжай алған. Жылқы топтаса шауып, кісінесіп ойнақтай бастаса, кешікпей күн суытып, ызғар жел, боран соғып, не болмаса жауын жауады деп есептеген. Егер жылқылардың жүні үрпиіп, көздері салыңқы болып, жайылуға зауқы болмаса, онда біраздан кейін күн суытып, ауа райының бұзылуына дайындала беріңіз.

Астыңыздағы атыңыз әлсін–әлсін пысқырса, жазда жел күшейіп жауын жауады деген сөз, ал қыста қар жауып, қарлы борасын болады деп болжанады. Жылқы ыққа жайылса, өздеріңіз сезіп отырғандай ызғырық жел, нөсер жауын, қарлы борасындар болады. Айғыр үйірін мойынын жерге салып жинаса, ауа райының бұзылуына дайындала беріңіз.

Жылқы малы қыста немесе көктемде кез келген жаққа қарап жайыла берсе, алда жаймашуақ күндер күтіп тұр. Сауынды биенің сүті кенет азайып кетсе, жаңбыр жауады. Соғым сойғанда сойыс жылқының бауыр қылшығы ұзын болса, сол жылғы қыста қар көп жауып, қалың болады дегенді білдірген. Жылқы малы ішін әлсін-әлсін тарта берсе, ауа райы бұзылады деп есептелінген. Қыстың күні жылқы оқыранып, ернін жыбырлатса, көп кешікпей күн жылып, қар суын ішетіндігін білдіреді деседі.

Қазақ үшін жылқыдан кейінгі қолға ұстауға ыңғайлы малдардың бірі – қой. «Мал өсірсең қой өсір, өнімі оның көл-көсір» дегенді тегін айтпаған. Енді қойға қарап, ауа райын болжау белгілеріне назар аударайық. Қой мазасызданып, астындағы қиды тұяғымен шұқылай бастаса, қарлы борасын болатындығын білдірген. Таңертең желдің бағытына қарап, мамыражай күйде күйсеп жатса, ауа райының жақсы болатындығының белгісі. Қой көп түшкірініп-пысқырына бастаса, бұл – жауын-шашынның белгісі. Кешкілік қораға қой аузына шөп тістеп кірсе, онда ол – қыстың қатты болмағының белгісі. Қыстың бастапқы күндері қой қорадан шығып, қора маңайында өз еркімен жатар болса, онда бұл – қыстың жайлы болуының белгісі.

Жайылымдағы қой тұяғымен төсін қаси берсе, алдағы қыста қардың қалың болатындығын білдірген. Күзге салым қозылар енелерінен бөлініп, отардан жиі қалғыштай бастаса, қыстың қатты болмағы, ал қозылар отар қойдың алдына шығып, оңды-солды ойнақтай бастаса, қыс жайлы болады деген болжамдар бар.

Қазақ халқы ешкіні жайсыз ауа райына төзімсіз мал ретінде санап, олардың әрекетіне қарап та көп дүниені болжаған. Ешкілер әдетінен жаңылып, тастың, үйілген тезектің биігіне шығудың орнына, ығына тұрып алатын болса, көп күттірмей жауын-шашын болады деп болжаған. Кешкі мезгілде қораға кіруге асықса, түн салқындайды. Ал, құйрығын шыбжыңдатып, көлеңке іздесе – күннің ыстық әрі шыбынды болмағы.

Бабаларымыз сиырға қарап та болжам жасаған. Таңғы мезгілде сиырлар желге бетін беріп, маңғаздана күйсеп жатса, жауын-шашынсыз, тымық күн болады. Күн бұзылардың алдында сиыр малы өрістен өз еркімен ерте қайтады. Жаңбыр жауып тұрғанда бұқа мөңіреп, өкіріп жүрсе, көп ұзамай аспан ашылады. Сауын сиырлар бұзауларына қарағыштап, қайта-қайта мөңіресе, көп кешікпей жаңбыр жауады деп есептеген.

Қазақ үшін түйенің де маңызы зор болған. Түйе бойына сеніп жылдан құр қалғанымен, ауа райын болжап беру қасиеттерінен кенде емес. Үлкендер түйелердің сезгіштік қасиеті ауа райының құбылуынан екі-үш күн ерте білінеді дейтін. Тайлақ, боталардан бөлек үлкен түйелер, атандар тайраңдар болса, бұл күннің суытатынын білдіреді. «Атан түйе ойнақтаса жұт болар» деген мақал бекер айтылмаған. Егер де, түйе малы қыста ернін жыбырлата берсе, көктемнің ерте шығады деп біліңіз. Түйеңіз ши немесе бұта түбінде төмен қарап шөгіп жатса, бұл жаз болса – жауын, қыс болса – боранның белгісі.

Адамның рухани болмысы расымен де табиғат құбылыстарын танып-білу арқылы қалыптасады. Түз тағысының табиғатқа қолдағы жануарларға қарағанда жақын жүретіндігі белгілі. Атабабамыз жабайы жан-жануарлардың әрекетін зерделеп, сол жануарлардың құпия сырларына мән беріп, өздерінше тұжырым жасаған екен.

Бізде «Тасбақа дауылы» деген ұғым бар. Қазақ тасбақаны киелі деп есептеп, киесінен қатты сескенген. Тасбақа – қыста ұйқыға кететін жаратылыс иесі. Көктемде, сәуір айында тасбақалар ұйқыларынан оянып, жер бетіне шығады. Дәл осы аралықта ауа райы өзгереді. Бұл мезгілде қатты дауыл, ызғар жел соғады. «Тасбақа дауы-

лы» дегеніміз осы. Мұның сыры – ұзақ ұйқыдан оянған тасбақаның бойынан әл кетеді. Тасбақа сауытының үстіне үйілген топырақ, құмды осы дауыл үрлеп түсіріп, ұйқыдан кейін сергуіне, өз бетінше жүре алуына септігін тигізеді деп тұжырым жасаған.

Бізге қыста ауа райының сырғымалатуы, боран соғуы заңдылық секілді көрінеді ғой. Бабаларымыз осынау табиғи құбылыстардың әрқайсысына аса қатты мән берген. Қазақта «Бөрісырғақ» деген ұғым бар. Ақпанның алғашқы он күнінен аса бере, күн бұзылып, сырғыма жүреді. Дәп осы мезгілде қасқырлар жұптасады екен. Мінеки, осындай құбылысты бақылаған дана халық бұл мезгілді «Бөрісырғақ» деп атаған.

«Құмалақ қарға батты, енді жаз шығады» деген сөзді үлкендерден талай мәрте естідім. Сөйтсем, оның мәні мынада екен. Наурыздың 14-ші жұлдызында (ескіше жыл санау бойынша бұл – бірінші наурыз) қойдың құмалағын күншуақтағы қардың бетіне қойып қоясыз. Егер, кешке қарай әлгі құмалағыңыз қарға тереңдей кіріп кетсе, онда қыстың аяқталуы жақын. Ал, құмалақ қарға түспесе, қыстың созылатындығының белгісі.

Ертеректе күн жылынса да суға түсуге үлкендер рұқсат бермеген: «Құралай әлі туған жоқ. Күн күркіремей өзенге түсуге болмайды» деп тиып тастап отыратын. «Құралайдың салқыны» – мамырдың 17-25 аралығында киіктердің жаппай лақтайтын мезгілі. Осы аралықта күн салқындап, жауын жауады. Ұшы-қиыры жоқ маң даладағы киіктер осы аралықта жаппай лақтап болады екен. Ал, киік лақтаған кезде жаңбыр жаууын үлкендер «Киік – өте кірпияз, тәкаппар жануар. Ол қой-ешкі секілді жаңа туған лақтарын жалап, жуындырып алмайды. Мұны табиғат-ананың өзі реттеп береді» деп түсіндіретін. Не десек те, салқын мезгілде туған төлдер ширығып, қатал табиғатқа төзімді болып өсетіні анық.

«Құралайдың салқыны» жайлы айтқаннан кейін «Теке бұрқылына» соқпай кете алмаймыз. Өздеріңіз сезіп отырғандай, бұл – жануарлардың маталуына байланысты ұғым. Шамамен, желтоқсан айының соңғы он күндігіне келеді. Кей аймақтарда «Теке бұрқақ» деп те айтады. Осы аралықта да күн райы бұзылып, ат құлағы көрінбес боран соғып тұрады.

Міне, біздің бабалардың жан-жануарлардың тіршілігіне қарап ауа райын болжауы – осындай. Көшпелі ел бұдан бөлек, аспан денелеріне қарап көп дүниені айқындай білген деседі [Мұхамедиұлы А., 2020].

Жыл мезгілі қазіргі күнтізбе бойынша көктем, жаз, күз, қыс деп төрт мезгілге бөлінеді. Бұл қазіргі кездегі күнтізбедегі топтастыру. Ерте кездегі қазақ есепшілері жыл мезгілін, яғни жыл он екі айды төртке бөлген. Бірақ әр мезгілдің атауы қазіргі мезгілдің атауынан өзгеше болатын. Жылтоқсан (көктем), Жазтоқсан (жаз), Желтоқсан (күз), Қыстоқсан (қыс). Жылтоқсан деп аталуы жыл сөзінің мағынасына байланысты айтылған. Көктемде – көктеуде (бірер ай), жазда – жайлауда (екі айдам астам), күзде – күзеуде немесе күзекте (бірер ай), қыста – қыстауда отыратын шаруашылық ыңғайына байланысты.

Халқымыз ертеден-ақ ауа-райын бақылаудың қарапайым әдіс, тәсілдерін білген. Ауа-райын болжай алатын бұл халық қағидалары қой мінезін жетік меңгерген, қойдың ауа-райы өзгерісін сезу қасиеттерін терең анықтай алған қазақтың өмірлік тәжірибесінен, таным-түсінігінен туындап отыр. Қойдың мінез-құлқын мен әрекетіне қарап ауа-райын болжау қағидаларының көптеп кездесетіне қарағанда, өзге түліктерден бұрын қой қазақ жерінің климатын тез сезетін, қазақтың жері мен табиғатына әбден бейімделген түлік екенін байқатады. Кешкі уақытта малдың бәрі бағытта күйсеп жатса, келер күні сол жақтан боран тұрады. Жылқы – бір жылдық, қой – жарты жылдық, сиыр 2-3 күндік өзгеріс, құбылыстарды болжай алады. Жыл басы саналған, күн мен түннің теңелген күні, яғни 22 Наурыз Ұлыстың ұлы күніндегі бақылаулар мен болжамдар дәл келіп отырған. Ұлыстың ұлы күні есепшілер таңертең Күннің шығыс көкжиектен қандай болып көрінетінін бақылауға ала отырып, байырғы тәжірибеге сүйеніп, Күннің түрліше аталуына көңіл бөлген:

— егер бұл күні таңеретең Күннің түсі күңгірт тартып, қорланып солғын көрінсе, ол жылы жауын-шашын мол болып, жер көгі құлпырып өсетін көрінеді;

— егер бұл күні таңертең Күн сары-қызыл тартып, ыстық лебі бірден бетке ұрып, шақырайып туса, ол жылы құрғақшылық болуы мүмкін. Мұндай жылдары таулы аймақтарда жиі-жиі тасқын болып, шалғынды далада өрт қаупі пайда болады;

— егер бұл күні таңертең Күн сәулесі жан-жаққа шашағын төге шашырап, рауандап атса – ол жылы жанға жайлы, молшылық жылы болады [Жүністегі К., 2006].

Есепшілер бұл Күн белсенділігін он бір, он төрт жылда бір рет қайталанып отыратын кезеңдік құбылыстарынан бақылап білген. Әдетте, ауа-райын бақылаушылар жаз есебін күн мен түннің теңелген тоғысынан бастайды. Онда ел алдымен сол түнгі төрт түлік малдың қимыл-қылығын ерекше қадағалайды. Ұлыстың ұлы күніне басқа да жаңа тоғыс айлары болады. Жаңа тоғыс айларының қарсаңындағы немесе күн мен түн теңелер сәтіндегі төрт түліктің мінез-құлқы мен әрекетіне қарап есепшілер сол жылдың қандай болмағын бақылап отырған. Мысалы, егер сол күні кеште өрістен қайтқан қой қораға алшаңдай басып кірсе, көктем ерте келеді деп жорамалдайды. Ал сол түні түйе түлігі ернін жиі жыбырлатып, жылқы оқыранып жұтынса да көктем ерте келеді екен деп есептеген. Сондай-ақ ол күні қойдың өз қорасына алшаңдай басып кіруі де көктемнің ерте туатынының белгісі. Қойдың құмалағы қар ішінде бармақ бойы батып кетсе, көктем ерте туып, жер тез қызады. Қарға тасталған құмалақ қар үстінде

тұрып қалса, көктем 40 күн кеш туады. Яғни, көктемнің «алтын күрегіне» дейін суықтар болады деп күтіледі. Осыған байланысты қазақта айтылатын мынындай сөз бар: «Ұлыс күні құмалақ қарға бармақ бойы батса, қырық күндік жерге арбамен шық. Құмалақ қар бетінде қыдырып жатса, қырық күндік жерге шанамен шық».

Егер құмалақ қарға өз бойындай батып барып тоқтаса, сол жылы жауын-шашын мол болып, жер көгі желініп біткенімен, тез бой көтеріп отырады. Яғни, жердің ылғалы қара күзге дейін сақталады. Қыстың соңғы кездері жылқы ықылықтап, жабағылар ішін тартса, көп кешікпей қар суын ішіп, көктем ерте туады екен. Ал, көктемде қорадағы қойлар жайылымнан келген соң түнде жалаңдап тұрса, онда ол жылы құрғақшылық болады. Егер ауа-райын болжаушылар сол арқылы жазда шөптің қалай шығатынын білмек болса, онда шолпан жұлдыздың тууына қарайды. Жаңа тоғыстың бастапқы күндері тұманды болып басталса, жаз жаңбырлы болады. Бұл – құт белгісі. Ол жылы шөп шүйгін болып, төрт түлік тез қонданады және сол жылғы қыстан мал басы аман шығады деп күтіледі. Егер жаңа тоғыста көлшіктегі құрбақаның құрқылдаған даусы естілсе, алдағы күндер тез жылынып, ауа-райы малға да, жанға да жайлы болады. Жаңа тоғыста Шідер-Үшарқар-Таразы шоқжұлдызы көкте биік тұрса, онда жаз айлары жаңбырлы болып, шөп шүйгін болады. Сондай-ақ, бұл күні «қойшының қоңыр жұлдызы» Шолпан жарқырап туса, ол да келер жылдың жайлы болатындығының белгісі. «Қой үстіне бозторғай жұмытқалаған кез» деп осындай жылдарды атаған. Шолпан ерекше жарқырап туса, онда жазда шөп мол шығады. Ал шолпан шұнтиып туса, шөп маңдымды шықпайды деп тұжырымдаған. Бұдан басқа бұлақ- бастау көзі, өзен-көл деңгейі және жер асты суларының азайып-көбеюіне қарап та жаздың қандай болатындығын болжаған. Торғайлар суға шомылса, сиырлар сәске болмай оқыраласа күн жауады деп жорамалдайды.

Қой жүні қобырап, дымқыл тартып тұрса, кешікпей жауын-шашын болады. Қой пысқырынса, бұлттанып іле-шала жауын-шашын келеді. Қозылақ секендеп ойнақшыса, жауын жауады. Егер қойлар сілкініп, сүйкенсе, маңырап, шуылдаса, жауын басылып, күннің көзі шығады. Бақа, балықтардың мінезі де ауа-райы туралы сөйлеп береді. Саз, балшық, батпақ бақалары кешқұрым ұзақ уақыт бақылдаса, ертеңгі ауа-райы жақсы болады. Олар судан алыстап бақылдаса, ауа-райының жылынуының белгісі. Егер бақалар судан, шалшықтан тұмсықтарының ұшын ғана шығарып бақылдаса, ауа-райынының бұзылатын білдірген. Бақалар бақылдап шуласа, ауа-райының жақсаруының ишарасы. Балықтар су бетіне шығып, шоршып ойнай бастаса – жауынның белгісі. Тауық жерге аунап қанатын қағып тазалана бастаса, жаңбыр жауады. Жаңбыр сіркіреп тұрғанда тауықтар далада жем іздеп жүрсе, онда ақ жаңбыр болады, яғни ұзаққа созылады. Қыста қаздар қаңқылдаса, жылы болады, аяқтарын бауырына тығып жатып алса күн суытады немесе боран болады. Далада көкектің «қу-қу» даусын жиі естісеңіз алдағы күндер ашық болады. Шағалалар өзен, теңіз бетінде ұшып жүрсе, күн ашық болады. Егер жиекте жүрсе, күннің бұзылатындығын белгісі.

Қазақ халқы құмырсқа, қоңыз, құрттардың мінез-қылықтарымен де ауа-райының өзгерісін алдын-ала болжай білген. Қатты жел дауыл алдында құмырсқалар әбігерленіп, мазасыздана бастайды. Көктемде қар еріген кезде құмырсқа үйіндісінің теріскей жағынан бастап ерісе, жаз жылы, ұзақ, жайдарлы болады, ал алдымен ерісе, салқын жаздың келгенін білдіретін болған. Егер ауа-райын болжаушылар сол арқылы жазда шөптің қалай шығатынын білмек болса, онда шолпан жұлдызының тууына қарайды. Мысалы, шолпан ерекше жарқырап туса, онда жазда шөп мол шығады. Ал шолпан шонтиып туса, шөп мандымды шықпайды деп тұжырымдайды. Бұдан басқа бұлақ-бастау көзі, өзен-көл деңгейі және жер асты суларының азайып-көбеюіне қарап та жаздың қандай болатындығына кесім жасап отырады. Торғайлар суға шомылса, сиырлар сәске болмай оқыраласа күн жауады деп жорамалдайды. Сиыр танауын тартып, мүйізін шайқаса, дауыл немесе боран болады. Сонымен қатар, торғайлар арқылы да ауа-райының өзгерісін алдын-ала болажаған. Киік топ-топ болып басқа жаққа бет алса, онда ауа-райы қатты бұзылып, суық болады деген сөз. Сиыр танауын тартып, мүйізін шайқаса, дауыл немесе боран болады. Мұсылман дінді қазақтар айды киелі деп табынатын да дәстүр болған. Ай арқылы халық ауа-райын алдын-ала болжаған. Ай шалқасынан туса, онда сол айда күн жайсыз, суық болады, яғни шаруашылыққа ауа-райы қолайсыз болады, ал ай енкіш, еңкейіп туса, онда сол айда күн жылы, жайлы болады дейді. Ай туғанда бұрынғысынан үлкендеу көрінсе, сәулесі қызғылт болса, жауын жауатынның белгісі.

Қыркүйектегі ауа-райына қарап, алдағы қыстың қандай болатынын болжаған. Бұл айдағы шуақты, тымық күндер мизам шуағы деп аталатын. Шуақты күндер көп болса, алдағы қыс жұмсақ, жайлы болады деп күткен. Бұл айда желісі сағыммен шұбатылып, мизам ұшады. Ауа-райын бақылаушылар қыс есебіне күн мен түннің теңелген екінші тұсы – қазаннан бастап бақылау жүргізеді, мұнда да жан-жануарлар мен табиғат құбылыстарына ерекше назар аударады. Мысалы, 22 қазан күні мал бір жағына ықтап, жайсыз жатып, мазасызданып шықса, онда, сол жылғы қыс қатты болады. Ал түйе сол күні басын құбылаға қаратып, төрт ағын төрт жаққа жіберіп жайылып жатып ұйықтаса, онда қыс өте жайлы болады деп тұжырымдаған. Егер биелер суық күзде құлын тастаса, қойлар өрістен қайтқанда ауыздарына шөп тістеп қайтса, қыс өте қатты болады. Ал егер күзде кейбір ағаштар гүлдесе, қыс жай түседі деп

топшалаған Тышқан ін қазғанда топырағын алысқа тастаса, қыс жайлы болады, ін аузына тастаса, қыс қатты болады. Тышқан інін суға жақын қазса, сол жылы құрғақшылық, ал алыс қазса, жауын-шашын көп болады. Күзде тышқан биікке шығып шиқылдаса, ұзамай қар жауады. Егер тышқандар шөбін биік жинаса, қар көп жауатынның белгісі, шөптің үстіне тас жауып, қасында күзет отырса, онда жел соғатынды білдіреді, ал шөпті аз жинаса жайдары, жылы қыс болатынның нышаны. Қыста торғайлар ұясына мамық таси бастаса, күн кенет қатты суытады. Егер қой тұяғымен төсін қаситын болса, қыс боранды болады. Күзде, қыста өріске шығардың алдында қойлар секіріп, ойнақшып, бірін-бірі қуалап, сүзісуі жиі байқалса, кешікпей қатты суытып қыс түседі. Қысты басында қорадағы қойлар жиектеп шашырай жайылса, ауа-райы жұмсақ, жайлы болсақ. Қыста қаздар қаңқылдаса, жылы болады, аяқтарын бауырына тығып жатып алса күн суытады немесе боран болады. Күн құлақтанып шықса не боран, не аяз болады. Күн құлақтанып бататын болса, ауа райы жылынуға тиісті. Қазақтың «Ертеңгі күн құлақтанса, еліңді жау шапқандай қорық, кешке күн құлақтанса, келінің ұл тапқандай қуан» деген мақал осыдан айтылса керек. Егер қыс айларында бұлт желге қарай көшсе, кешікпей қар жауады. Егер бұлт ортасынан ыдыраса ауа-райының бұзылайын дегені, ал ол шетінен көтерілсе ауа-райының оңалуға бет алғаны. Есепшілердің міндетіне тек аспан денелері бойынша уақыт мөлшерін анықтау немесе жан-жануардың мінез-құлқын бақылап, ауа-райын болжау ғана кірмей, төрт түлікке жұғымды шөптерді талғап жегізіп отыру міндеті де қосымша жүктелген. Қорытып айтқанда, ауа-райын бақылаушылар бір жылды алты ай жаз, алты ай қыс деп екіге бөліп қарайды, яғни, «үркерлі айдың бәрі қыс» деп сүмбіле туып, үркер көрінген уақытты түгел «қыс», ал үркер төмен түсіп, таразы туғанға дейінгі аралықты «жаз» деп есептеген. Қазақ халқы табиғат құбылыстарын бақылай отырып, көпжылдық тәжірибелерін қорытып, ауа-райын болжап астрономиялық түсініктері мен білімдерін жинаған [Әбілова З., Қалиева Қ., 1999].

Халқымыз табиғат тылсымын ерте заманнан-ақ түсініп, оны өзінің тұрмыс-тіршілігіне арқау етіп, қолдана білген. Солардың бірі – халықтың ауа райын болжау тәсілдері. Қысы-жазы далалық өмірде тіршілік еткен халқымыз өздері тұрған өлкенің табиғи ерекшелігі мен құпиясын терең білгендігі сондай, айсыз түнде жұлдызға қарап жол тауып, құс, жан-жануар, құрт-құмырсқа тіршілігіне зер салып, ауа райын күні бұрын болжап, ерте қам жасап отырған. Қазақтардың ауа-райына байланысты болжамдары ерте заманнан бері табиғатқа етене жақын өскен, табиғаттағы болып жататын құбылыстарға назар аударып, тіршілік тірегі болған дәстүрлі шаруашылығын соған сәйкестендіріп жүргізген. Қазақ халқы ауа-райын алдын-ала болжауға адамнан бастап, жан-жануар, аң-құс, балық әртүрлі жәндіктердің қылықтары, сол сияқты табиғаттағы ағаш, өсімдіктер, табиғи құбылыстар және т.б. арқылы бақылаған. Қазақ халқында ерте кезден ауа-райын алдын ала бақылап, мал-жанын түрлі апаттарға бермейтін астроном – есепшілер де өте көп болған. Осындай есепшілерді әр ауыл, әр тайпа адамдары жиі іздеп барып, одан сол жылғы табиғатта қандай өзгерістер болатынын және жауын-шашының, ыстық-суықтың қай деңгейде болатындығын сұрап біліп, соған сәйкес мал-жандардың жағдайларын ерте бастан жасап, түрлі апаттардан сақтанып отырған. Қазақ ауа райын болжаушылары ауа райын бақылап, күн есептеудің дәстүрлі әдістерін құпия ұстап, оны атадан балаға мұра етіп қалдырған. Сонымен де олар аспан денелері мен табиғат құбылыстарын бақылап, естелікке алып отыруымен бірге, өз кезегінде мал-жанға қолайлы жаңа өріс, ел-жұртқа жайлы құтты қоныс таңдауда да шешуші рөл атқарып келген.

«Әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында өз ұлты үшін қызмет қылатын болғандықтан, тәрбиеші баланы сол ұлт тәрбиесімен тәрбиелеуі тиіс» деген М.Жұмабаевтың қанатты сөздері бар. Жастарды ұлттық қазынамыз-төл дәстүріміз негізінде білім беріп, тәрбиелесек, келешекте М.Дулатов атамыздың «Мұндай балалар мектеп бітіргеннен кейін қай жұрттың арасында жүрсе де, сүйегіне сіңген ұлт рухы жасымайды, қайда болса да, тіршілігінде қандай ауырлық өзгерістер көрсе де ұлттың ұлы болып қалады» деген сөзінің іске асқанын көреміз. Бұл сонау XX ғасырдың басында зиялы азаматтардың ұлт болашағын ойлап, ана тілінің табиғи тазалығы туралы, оқытылатын пәндердің бәрі ұлттық болмысымызға үйлесуі қажеттігін көрегендікпен болжап, зерделі ой тастағанын көрсетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан — 2030. — Алматы: Білім, 1997. — 66 б.
2. Жұмабаев М. Педагогика. — Алматы, 1992.
3. Жекулин В.С. Введение в географию. – Ленинград, 1989.
4. Неклюкова Н.П. Жалпы Жер тану. – Алматы, 1980.
5. Максоковский В.П. Географическая картина мира. – Москва, 2009.
6. qazaq-el.narod.ru.
7. Мұхамедиұлы А.: Бабалардың ауа-райын болжауы. Орталық Қазақстан газеті. 22.03.2020.
8. Жүністегі К. Арғы да бергі ұлы жұрт. Орталық Қазақстан, 2006. – 5-6 б.
9. Әбілова З., Қалиева Қ. Этнопедагогика оқулығы. – Алматы, 1999.

Қазым Бердібек
математика мамандығының 2 курс магистранты
Жаратылыстану факультеті
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Қазақстан Республикасы, Талдықорған қаласы

ГРАФТАР МЕН МАТРИЦАЛАР АРАСЫНДАҒЫ КЕЙБІР БАЙЛАНЫСТЫ ЗЕРТТЕУ

Түйін. Бұл ғылыми мақалада граф пен матрица арасындағы байланыс Березина Л.Ю., кітабының 130 беттегі № 8.10 есебін тікелей шешу арқылы көрсетіледі.
Түйінді сөздер: Граф, граф төбелері, граф қабырғалары, бағытталған граф, графтың іргелес матрицасы, графтың қолжетімді матрицасы, графтың арақашықтық матрицасы, графтағы бинарлық қатынас, графтағы ағаш пен орман түсінігі, изоморфты графтар мен матрицалар, матрица, эквиволенті.
Резюме. В данной научной статье связь между графом к матрицей был показан с непосредственным решением задаче № 8.10 из книги на стр.130 Березиной Л.Ю.
Ключевые слова: Граф, верины графа, ребра графа, ориентирован- ный граф, матрица смежности графа, матрица достижимости графа, матрица расстояний графа, бинарное отношение на графах, понятия деревоилес в графах, изоморфные графы и матрицы, матрица, эквивалентность.
Summary. This scientific article demonstrates the relationship between a graph and a matrix by solving the problem No. 8.10 on the page 130 of the book
Keywords: Graph, the tops of the graph , the walls of the graph, directed graph, adjacent matrix of the graph, available matrix of the graph, distance matrix of the graph, binary relation in the graph, the concept of wood and forest in the graph, isomorphic graphs and matrices, matrix, equivalence.

Графтар теориясы (ағылш. graph theory) — түйіндері нүктелер жиыны, ал түйіндердің жалғасуы (қабырға деп аталатын) парлы екі нүкте болып келетін тор түрінде бейнеленеді. Егер түйіндердің жалғасу реті айтарлықтай маңызды болса — бағытталған граф, әйтпесе бағытталмаған граф болады. Графтар информатикада кеңінен қолданылады, айталық, алгоритмдер схемасы немесе программалар бағытталған графтарға жатады.

Бағдарланбаған граф (Неориентированный граф) — төбелерді қосатын доғаларының бағыты болмайтын граф.

Бағдарланған граф (Ориентированный граф; directed graph) - әр түрлі төбелер жұбын жалғастыратын қабырғалармен бірге түйіндердің (немесе төбелердің) құр ақырғы жиыны. Әдетте, граф көрнекті формада ұсынылады, сонымен бірге төбелері нүктелермен немесе кейде ұқсастыру мақсатымен ентаңбаланған басқа мүсіндермен, ал қабырғалары сәйкес нүктелерді жалғастыратын сызықтармен кескінделеді. Егер әрбір қабырғаға бағыт көрсетілсе, онда мұндай граф бағдарланған граф деп аталады. Бұл жағдайда қабырға әр түрлі төбелердің реттелген жұбының жиынын үйымдастырады және оларды көбінесе доға деп атайды. Бағдарланған граф көрнекті түрде ұсынылған кезде әрбір доға жебелікпен жабдықталады.

КІРІСПЕ

Қазіргі күнде Графтар мен матрицаларды дәлелдеудің көптеген әдістері бар, олар жайлы ондаған кітаптар және жүздеген ғылыми мақалалар жазылған. Бірақ сондай әдістердің көп болғанына және оларды жан-жақты оқытуға қарамастан олимпиада өткізу практикасынан сол олимпиадаға қатысушылардың жартысынан азы ғана Графтар мен матрицаларды дәлелдей алатыны белгілі болды. Осыған ұқсас жағдайлар әртүрлі халқаралық олимпиадаларда да кездеседі. Бұл ғылыми мақалада графтар мен матрицалар арасындағы кейбір байланысты зерттеу көмегімен дәлелденген, осы келтірілген нәтижелерді жаңа әдіс- графтар мен матрицалар арасындағы кейбір байланысты көп қолданса нұр үстіне нұр болар еді.

Көптеген қолданбалы есептерде әртүрлі обьектілер арасындағы байланыстар жүйелері зерттеледі.Обьектілер төбелер деп аталады және нүктелермен белгіленеді, ал төбелер арасындағы байланыстар доғалар деп аталады және сәйкес нүктелер арасындағы бағыттармен белгіленеді (1-сурет)

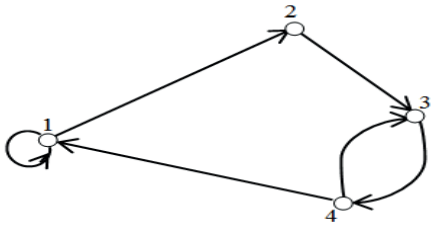

1-сурет

Осындай жүйелер графтарды құрады. 1-суретте G графы төбелер жиыны және доғалар

жиынымен кескінделген, яғни

Графтың төбелер саны мен қабырғалар саны өскен сайын оны салу қиындай түседі. Осындай жағдайда графтарды беру және олармен жұмыс істеу үшін арнайы түрдегі кестелер қолданылады, оларды матрицалар деп атайды. Графтың матрицалық эквиволенті электронды есептеу матрацаларында графтармен жұмыс істегенде қолданылады. Екінші жағынан графтар матрицаларға амалдар оның ішінде көбейту амалын табиғи енгізуге көмектеседі.

Графтың матрицасы

өлшемді матрица деп жолдармен бағаналардан тұратын элнментті кестені айтады. Мысалы, мына матрицада

$$M = \begin{pmatrix} b_{11} & b_{12} & b_{13} & b_{14} \\ b_{21} & b_{22} & b_{23} & b_{24} \\ b_{31} & b_{32} & b_{33} & b_{34} \end{pmatrix} \quad (1)$$

яғни осы матрицадағы элементтер үш жол мен төрт бағанада орналасады. (1) түрдегі матрицаны қысқаша былай жазуға болады: 2- суретте кескінделген жеті элементті графқа сәйкес келетін матрицаны құрастырамыз. Ол үшін әрбір төбесіне нөмірлі жол мен бағаналы сәйкес қоямыз,- мұнда

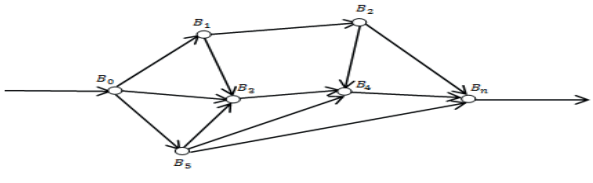

2-Сурет

Осындай матрица Г графының іргелестік матрицасы деп аталады және оны М(Г) арқылы белгілейді.

Енді 2-суретке сәйкес келетін іргелестік матрицасын анықтайық (3-сурет)

$$\mathrm{M}(\Gamma) = \begin{array}{c} \\ B_0 \\ B_1 \\ B_2 \\ B_3 \\ B_4 \\ B_5 \\ B_n \end{array} \begin{array}{c} \begin{array}{ccccccc} B_0 & B_1 & B_2 & B_3 & B_4 & B_5 & B_n \end{array} \\ \begin{bmatrix} 0 & 1 & 0 & 1 & 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 1 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 1 & 0 & 1 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 1 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 1 \\ 0 & 0 & 0 & 1 & 1 & 0 & 1 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 \end{bmatrix} \end{array}$$

3-сурет

Кез-келген графты іргелестік матрицасымен беруге болады. Нольдер мен бірлерден тұратын кез-келген квадратты матрицаны кейбір графтың іргелестік матрицасы ретінде қарастыруға болады. Және соның көмегімен сәйкес графты салуға болады. Іргелестік матрица көмегімен граф туралы ақпаратты графтың суретінсіз сақтауға болады, оны «есептеу машинасының миына » беруге болады.

ЕСЕП ([4], №8.10 ;130 бет).А мен В матрицасының көбейтіндісін табыңдар, егер

$$A = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 1 & 0 \\ 2 & 1 & 2 & 1 \end{pmatrix}, \quad B = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 1 & 0 & 1 \\ 2 & 0 & 1 & 0 & 2 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 1 \\ 1 & 0 & 1 & 0 & 1 \end{pmatrix}'$$

болса. Осы есепті сәйкес графтардың суреттерімен, мысалы, үш мемлекет қалалары арасындағы байланыстар сызбасымен кескіндеңдер.

Шешуі: Қандай да 3 мемлекеттің кейбір қалалары 2 түрлі транспортпен байланыссын: Әуе арқылы және автобустар арқылы. I-ші мемлекеттің қалалары мен II-ші мемлекеттің қалалары арасындағы А матрицасымен, мұндағы элементтері транспорттық байланыс схемалы қалаларын байланыстыратын транспорттардың түрлерінің көрсетуі II-ші мемлекеттің қалаларымен III-ші мемлекеттің қалалары арасындағы жоғарыға ұқсас схема В матрицасынан берілген екі қаланың арасын транспорттардың қай түрлері байланыстыратыны бізге қажеті жоқ. I-ші мен III-ші мемлекеттер қалалары арасында тікелей байланыс жоқ. [Омаров Ж.А. 2013 ж. 12 б.]

$$A = \begin{array}{c} \\ x_1 \\ x_2 \end{array} \begin{array}{c} \begin{array}{cccc} y_1 & y_2 & y_3 & y_4 \end{array} \\ \begin{pmatrix} 1 & 0 & 1 & 0 \\ 2 & 1 & 2 & 1 \end{pmatrix} \end{array}$$

$$\mathrm{B} = \begin{array}{c} \\ y_1 \\ y_2 \\ y_3 \\ y_4 \end{array} \begin{array}{c} \begin{array}{ccccc} z_1 & z_2 & z_3 & z_4 & z_5 \end{array} \\ \begin{pmatrix} 1 & 0 & 1 & 0 & 1 \\ 2 & 0 & 1 & 0 & 2 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 1 & 0 & 1 & 0 & 1 \end{pmatrix} \end{array}$$

Сонда I-ші мемлекеттің әрбір қаласын III-ші мемлекеттің әрбір қаласымен (әрине, II-ші мемлекеттің қалалары арқылы өтетін) байланыстыратын әртүрлі маршруттар санын анықтау керек. Сонымен, берілген А мен В матрицалары бойынша матрицасының элементтерін анықтау қажет, яғни:

Екі матрицаны көбейту ережесіне сәйкес С матрицасының элементтері былай анықталады:

$$\begin{aligned} c_{11} &= a_{11}b_{11} + a_{12}b_{21} + a_{13}b_{31} + a_{14}b_{41}, \\ c_{12} &= a_{11}b_{12} + a_{12}b_{22} + a_{13}b_{32} + a_{14}b_{42}, \\ c_{13} &= a_{11}b_{13} + a_{12}b_{23} + a_{13}b_{33} + a_{14}b_{43}, \\ c_{14} &= a_{11}b_{14} + a_{12}b_{24} + a_{13}b_{34} + a_{14}b_{44}, \\ c_{15} &= a_{11}b_{15} + a_{12}b_{25} + a_{13}b_{35} + a_{14}b_{45}, \\ c_{21} &= a_{21}b_{11} + a_{22}b_{21} + a_{23}b_{31} + a_{24}b_{41}, \\ c_{22} &= a_{21}b_{12} + a_{22}b_{22} + a_{23}b_{32} + a_{24}b_{42}, \\ c_{23} &= a_{21}b_{13} + a_{22}b_{23} + a_{23}b_{33} + a_{24}b_{43}, \\ c_{24} &= a_{21}b_{14} + a_{22}b_{24} + a_{23}b_{34} + a_{24}b_{44}, \\ c_{25} &= a_{21}b_{15} + a_{22}b_{25} + a_{23}b_{35} + a_{24}b_{45}. \end{aligned}$$

Сонымен,

$$C=\begin{array}{c} \\ x_1 \\ x_2 \end{array}\begin{array}{c} \begin{array}{ccccc} Z_1 & Z_2 & Z_3 & Z_4 & Z_5 \end{array} \\ \begin{pmatrix} 1 & 0 & 1 & 0 & 2 \\ 5 & 0 & 4 & 0 & 7 \end{pmatrix} \end{array}$$

Осы С матрицасынан I мемлекеттің қалаларын III-ші мемлекеттің Қалаларымен қанша маршруттармен байланысқанын анық көруге болады. Ол үшін 4 – суретке назар аударайық.

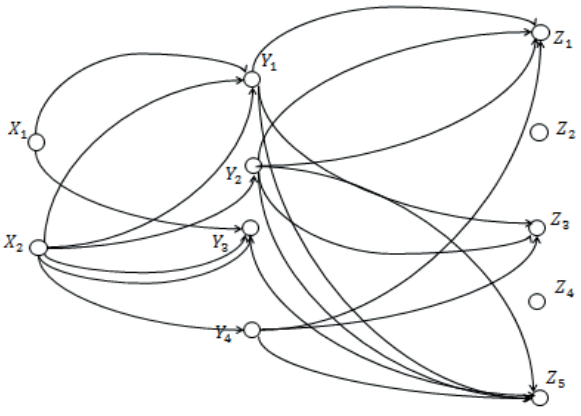

4- сурет

4- суреттен

$X_1 \to Y_1 \to Z_1$,
$X_1 \to Y_1 \to Z_3$,
$X_1 \to Y_1 \to Z_5$,
$X_1 \to Y_3 \to Z_5$,
$X_2 \to Y_1 \to Z_1$,
$X_2 \to Y_1 \to Z_1$,
$X_2 \to Y_2 \to Z_1$,
$X_2 \to Y_2 \to Z_1$,
$X_2 \to Y_4 \to Z_1$,

$X_2 \to Y_1 \to Z_3$,
$X_2 \to Y_1 \to Z_3$,
$X_2 \to Y_2 \to Z_3$,
$X_2 \to Y_4 \to Z_3$, және

$X_2 \to Y_1 \to Z_5$,
$X_2 \to Y_1 \to Z_5$,
$X_2 \to Y_2 \to Z_5$,
$X_2 \to Y_2 \to Z_5$,
$X_2 \to Y_3 \to Z_5$,
$X_2 \to Y_3 \to Z_5$,
$X_2 \to Y_4 \to Z_5$,

Яғни С матрицасын Барлық элементтерінің мағналарын түсіреміз. Мысалы, қаласынан қаласына 7 түрлі маршрут қатынайтынын көреміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Биркгоф Г. Теория решеток, Пер. с англ. —М.: Наука. Главная редакция физико-математической литературы, 1984. — 568 с.
2. Гретцер Г. Общая теория решеток, М, Мир, 1982. —454 с.
3. Горбунов Виктор А. Алгебраическая теория квазимногообразии (Сибирская Школа алгебры и логики) , Новосибирск, Науч.книга,1999. —366 с
4. Березина Л.Ю., Графы и их применение, пособие для учителей, Просвещение (Москва), 1979. —143 с.
5. Оре О. ,Графы и их применение , М, Мир,1996 —174 стр.
6. Омаров Жеңіс Абдикапарович, Торлар теориясына кіріспе, Оқу құралы, Талдықорған 2013ж.

ӘОЖ: 811.512.122.39

Рахимова Айна Маратқызы
аға оқытушысы, PhD
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Талдықорған қаласы, Қазақстан Республикасы

Ақажанова Алмагүл Аманжолқызы
докторант
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Талдықорған қаласы, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ БАСҚА ҰЛТТАРДАҒЫ БАЛАЛАР ОЙЫНДАРЫ

Түйін. Әр халықтың ұлттық мәдениеті халықтың ежелден келе жатқан өзіне тән өнері, әдет-ғұрып, салт-дәстүрі есебінде жетілетіні белгілі. Әр ұлттың өзге халықтардан ерекшеленетін құндылықтары бар. Оларға тіл, ертегілер, мақал-мәтелдер, батырлар туралы лиро-эпостар, салт-дәстүрлер, менталитет, мәдениет, өнер, тағам, қолөнер, тұрмыстық заттар, ұлттық ойындар және т. б. жатады.

Бұл мақалада автор түрлі халықтардың балалар ойындарын салыстыра отырып, олардың көптеген ұқсастықтары мен ортақ желілері бар екенін атап өтті.

Түйінді сөздер: бәйге, оның ат жарыс, көкпар, дөнен, құлын жарыс, күрес, садақ тарту, жамбы ату, көкпар, аударыспақ, қыз қуу, шабандоз, қамшыгерлік, күрес.

Резюме. Известно, что национальная культура складывается из обычаев и традиций народа, из древнего самобытного искусства. У каждой нации есть свои ценности, которые отличают их от других народов. К ним относятся язык, сказки, пословицы и поговорки, лиро-эпические эпосы о батырах, обычаи и традиции, менталитет, культура, искусство, блюда, ремесела, предметы быта, национальные игры и др.

В данной статье автор, сравнивая детские игры разных народов, отмечает, что в них множество сходств и общих линий.

Ключевые слова: байга, скачки, жеребьевка, борьба, лук, жамбы ату, кокпар, аударыспак, кыз куу, гонки, камшыгер (хорошо владеющий кнутом), борьба.

Summary. It is known that the national culture consists of the customs and traditions of people, from the ancient original art. Each nation has its own values that distinguish them from other nations. These include language, fairy tales, proverbs and sayings, lyre-epic epics about batyrs, customs and traditions, mentality, culture, art, dishes, crafts, household items, national games, etc.

In this article, the author compared different nations' games for children and noticed that they have many similarities and common lines.

Keywords: baiga, horse racing, draw, wrestling, bow, zhamby atu, kokpar, audaryspak, Kyz kuu, racing, kamshyger (well-wielding whip), wrestling.

Қай халықтың болмасын ұлттық ойындарының белгілі бір мақсаты мен әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан ерекше қасиеттері болады. Халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан ойындарындағы көзделген мүдделер жеке адамның әлеуметтік белсенділігіне ғана емес, ұлттық психологиясына да әсері бар екендігі белгілі. Ұлттық ойындар халық тәрбиесінің дәстүрлі табиғатының жалғасы. Ежелден дәстүрлі ойындарда халықтың өмір сүру әдісі, тұрмыс-тіршілік еңбегі, ұлттық дәстүрі, батырлық-батылдық туралы түсінігі, адалдыққа, күштілікке ұмтылуы, шыдамдылық рухын қайраттауға мән берілуі, халықтың данышпандығының дәлелі.

Халықтың әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, әдеп-дағдыларын жас ұрпақтың бойына ойын арқылы дарытып, көңіліне қондыра білу өмір қажетінен туып отыр. Ойынға тек ойын деп қарамай, халықтың ғасырлар бойы жасаған асыл қазынасы, бір жүйеге келтіретін тамаша тәрбие құралы деп қараған орынды. Өмірге шыр етіп келген нәрестенің сәбилік шағынан бастап қажетті деп танылатын адамгершілік қасиеттерді меңгерту ойынға байланысты. Ойын баланың көңілін өсіріп, ойын сергітіп қана қоймай, оның таным - түсінігін де арттырады. Ойнай білген бала өз халқының мінез-құлқынан, ой-санасынан, тұрмыс-салтынан хабар алады.

Біздің эрамызға дейінгі IY ғасырда өмір сүрген грек философы Гиппократ ойынды мәңгілікке теңеген. Келесі грек ойшылы Платон «Ойын – әрі жоғары ақыл, рахаттану, қызық және теңдесі жоқ жоғары құбылыс» деген. Бұған қоса философтар Ф.Шиллер мен Г.Спенсер «Ойын – артық күштен арылу жолы» десе, К.Гросс пен К.Бюллер «Ойын – балаларды ересек өмірге дайындайды» деген. Ал, К.Д.Ушинский «Ойын арқылы бала жан– жақты дамып жетіледі» деген екен [Едрисова Р.Ж., 80 б].

Орыс халқының ұлы педагогі К.Д. Ушинский балаға берілетін білім ең алдымен ойын арқылы іске асатынын нақтылап, оған үлкен мән берді. Ойын үстінде балалардың ұжымдық мінез-құлқы қалыптасатынын дәлелдеді. К.Д.Ушинский ойынның әлеуметтік-педагогикалық негіздерін көре білді. Өзінің пікірін дәлелдей келе ғалым былай деді: «Ойынның бала қабілетін дамытуға үлкен әсері бар, олай болса ойын баланың келешек тағдырына өз ықпалын тигізеді» [Ушинский К.Д., 1964. 27 б].

К.Д. Ушинский халықтық тәрбиенің мақсаты мен мазмұнына және тәрбие мен оқыту әдістеріне тоқтала келе ойын былай сабақтайды: «Халықтың бала тәрбиесі сол халықтың сан ғасырлық тарихымен тығыз байланысты, тәрбиенің негізін халықтың жақсы-жаман дәстүрінен іздестіру керек» деп атап өтеді [Ушинский К.Д., 1983. 18 б].

Өркениеттің өркендеуі адамның даму эволюциясында үлкен өзгерістерді алып келді. «Халық ұлт болып қалыптасу жолында өзіндік бейнесі мен әдет-ғұрпы, мәдениеті мен діні тұрғысынан ерекше даралығымен оқшауланады» деп тұжырымдаған В.В. Гориневский ұлттық ойындарға қатысты ойын былай деп сабақтайды: «Әр халық өзінің ұлттық ойынын дүниеге әкеледі. Барлық халықтың өзіндік тұрмыс-тіршілігін бейнелейтін ерекше өз ойыны бар» [Гориневский В.В., 1924. 3 б].

Салыстыра қарастырсақ, әлем халықтары балаларының ойындарынан толып жатқан ұқсастықтар мен ортақ желілер табуға болады. Мұның себебі «жалпы адамзат перзентіне тән табиғи ортақ қасиеттер болғандығы» деп пайымдайды ғалымдар. Сондай-ақ, әрбір халықтың өзіндік ұлттық ерекшелігін ғана танытатын сипаттар да балалар ойындарында өте мол. Бұл балалар ойындарының бастау-бұлағының қайнар көзі - сол халық өмірінде жатқандығының белгісі. Халық тұрмысының ішкі иірімдері мен дәл осылай көктей байланысып жатқан қазақ балалар ойындарына ғалымдар бағзы заманнан назар аударған. Түркі тектес халықтарға ортақ ең көне үлгісін біз М.Қашқари еңбегінен кездестіреміз [Махмуд Қашқари, 1072-1074 1т.92; 3-т.375.].

Қазақтардың көптеген ұлттық ойын түрлері атқа байланысты туған. Бұлар адамдарды ат үстінде шебер өнер көрсетуге, епті, шыдамды, төзімді болуға баулиды. Бұл қасиеттер жаугершілік заманда маңызды міндет атқарған. Ал атты күту, баптау жүздеген жылдық тәжірибесі бар өзіндік бір ғылым. Ат спортымен айналысушы адам ең алдымен атқа салт мініп жақсы жүруді меңгеруі тиіс. Қазақтың ат спортының атаулары бірнеше түрге бөлінеңін білеміз. Мысалы: бәйге, оның ат жарыс, дөнен, құлын жарыс, күрес, садақ тарту, жамбы ату, көкпар, аударыспақ, қыз қуу, сақа т.б. ойын түрлері аз өзгертілген ережемен барлық халықтарда кездеседі. Мысалы: түркмен халқының «Ат чапышыгы» қазақтың «Ат шабыс» ойынын қайталайды, яғни екі халықтың да ұлы тойларында немесе үлкен ас бергендегі бірнеше ай, жылдар бойы дайындаған жылқылар арасындағы шабыс жарысындағы ұқсастық көрінісін көреміз. Бұл ойындардың бәрі де атпен ойналатын ойын болғандықтан оларға күн ілгері зор әзірлік, дұрыс дайындық керек болды. Сол дайындықтың басы-қасында жас баладан бастап, бозбалалар мен жігіт ағалары, атбегілер мен ауыл ақсақалдары болып түгел қатысатын болған [Джикиев А., 1983. -117 б]. Бәйге - Орта Азия Республикаларын мекендеген көптеген туысқан халықтарға ортақ спорт түрінің атауы. Ол өзбектерде «пайға», қырғыздарда «чабыс» деп аталынады.

Шабандоз – бәйге атына мініп шабатын, машықты адам атауы [Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі 1974-1986, 10т., 76 б]

Додаға түскен шабандозша Ғани да осы тартысқа қойып кетті (Ж.Арыстанов). Атқа көп шауып үйренген тақасты шабандоз баладай (Ә. Нұршайықов). Шабандоз парсы сөзі – чауандоз, мағынасы ат жүргізудің шебері, ат ойнаушы, көкпарға шабудың шебері [Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. 2005. – 103 б.].

Көкпар – бауыздап, ішек-қарнын алған малды (көбіне ешкі, лақ, серкешік) ат үстінде тартысып күш сынасатын ұлттық ойын, сайыс түрінің атауы [Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 1974-1986. 5т., 127]. Дәл осы топтың енді ат үстінде көкпар тартысып, теңге алысып, жеңіл сауық бастаған кезінде қалың жиын ортасына Сейіт келген (М.Әуезов). Көкпар спорт ойындарының ішіндегі ең көп тараған және танымал түрі. Ол өзінің бастауын ежелгі дәуірлерден алады. Ертеде қасқырлар малшыларға көптеген қиындықтар туғызған. Сондықтан асау да төзімді аттарға мінген ержүрек жігіттер қасқырлардың ізіне түсіп, қашан оларды өлтіргенше қуғындап отырған, қуып жетіп ұстаған соң, қасқырды өзімен бірге ала қашып, әбден жұлмалайтын болған. Осындай қуғындау келе-келе ойынға айналып кетеді. Кейінірек «Көк бөрінің» орнына ешкі алынатын болған. Қазақтар әрқашанда ержүректік, батылдық, ептілік, шапшаңдық және төзімділік, ат құлағында ойнай білу қасиеттерін дамытуға бағытталған ойындарды қоштап отырған.

Көкпар сөзінің шығу тегін зерттеушілер көк және бөрі сөздерінен шыққан көкбөрі сөзімен байланыстырады. Көне түркі тілінде М.Қашқарида, «Құтадғу білігте» - көк «көк, аспан», бөрі «қасқыр» мағынасын береді [Древнетюркский словарь. 1969. 118, 312. б]. Қырғыз тілінде көкбору /көкпөру «серке тарту, көкпар тарту» [Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. 1965. 418 б], шағатай тілінде көк бүрі «үйлену тойындағы ойын»мағынасында қолданылған. Түркмендерде бұл ұлттық ойын «Овлак чапды», «бузкаши» деп аталады екен. деп аталады. Ауғанстан-

да кең тараған «бузавиш» ойыны көкпарға өте ұқсас. Сондай-ақ, Аргентина халқының да Көкпарға ұқсас ат спорты ойыны болған [дереккөзі, электронный ресурс].

Қамшыгерлік – этнограф-тарихшы Ж.Бабалықов мынандай анықтама береді: қамшымен қорғана білетін және жауын жайратып салатын машық (мамандық) атауы [12 Бабалықов Ж. Ұлан, 2002, № 2.].

«Қамшыгерлік» сөзінің түбірі қамшы сөзі. Қамшы қазақ халқының көшпелі малшаруашылық, тіршілік жағдайына байланысты жас баладан бастап, еңкейген кәріге дейін ат-көлік мінетін ер-әйелдің бәрі ұстаған құрал-жабдығы әрі елеусіз қаруы. Ж.Бабалықовтың айтуынша, қамшыны қару ретінде пайдалану көрінгеннің қолынан келе бермейді. Қамшылы адам – сырттай қарағанда қарулы адам. Халық салтында қарапайым адамды қамшымен ұруға тиым салынған. Қамшы көбінесе ат үсті шайқастың қаруы. Қамшымен бір-ақ рет ұратын, бір ұрғанның өзінде дәл тигізетін, қамшы ұрысына шебер адамды қамшыгер деп атаған.

Қамшыгерлікке жастайынан құмартқан адам қамшыгер мамандардан қамшыны қалай ұстай білуді, ұра білуді, қарсыласын қай жерден ұрғанда есінен тандырып аттан түсіруді қапысыз білуі шарт. Жабдық немесе қару ретінде қамшыны қолдану түрлері: қамшы үйіру, қамшылай білу, қамшымен жасқау, сипай қамшылау, батыра қамшылау, орай тарту, серпе тарту, салып жіберу, тартып жіберу, тіле тарту, көсілте салу, шекесін шеруден аттандыру сияқты тіркестер қамшының қалай ұрылатынын білдіреді. Тілу, осу, сызу, көгерту, жаралау, сындыру, тесу, өлтіру – бәрі қамшымен ұрудың зардабы болып табылады.

Ж.Бабалықов Қазақстанда қамшыгерлік спорты ұмыт қалғанын, бірақ Моңғолиядағы және Қытайдағы қазақтарда әлі бар екенін айтып, бірқатар атақты қамшыгерлерді атайды. Ол қамшыгерлік машығын Қытайдың, Жапонияның «У-шу», «Каратэ» сияқты спорт түрлерімен салыстырып, оны қайта жаңғыртып, қалпына келтіруді ұсынады [Бабалықов Ж. Ұлан, 2002, № 2].

Жер шарын мекендеген барлық халықтар арасында кең тараған, екі адамның жекпе-жек бәсекесінде күш, әдіс-айла, қажыр-қайрат сынасатын дене тәрбиесінің түрі. Бұдан әлденеше ондаған мың жыл бұрын адамзаттың арғы атабабалары өздерінің жауларын жеңу үшін белгілі бір күрес тәсілдерін пайдалана білген. Ежелгі мысырлықтар, римдіктер, сақтар, ғундар, тағы басқа көптеген халықтарда күрес өнері кең тараған, ал гректер оны олимпиадалық ойындардың (б. э.д. 778 жылы) бағдарламасына енгізген. Көптеген археологиялық ескерткіштерде, тастағы таңбаларда күрес әдістері бейнеленген. Орта ғасырда күрес өнерінің әр түрі кең қанат жайған. Кей кезде балуандардың белдесуі халықаралық үлкен мәселелерді шешуде де маңызды рөл атқарған. Күрес өнері қазақ халқының арасында да кең тараған. Ойын тойларда, келін түсіру, Наурыз мейрамы, айт күндерінде, ас беру кезінде ұйымдастырылып отырған. 1802 жылы Сырым Датовтың асында күрес, бәйге, ақындар айтысы ұйымдастырылып, жеңімпаздарын анықтаған [Тәнекеев М.Т., Адамбеков Қ.І. 1994. 38,39,40 б].

Күрес өнерін осылай құрметтеген халықтың арасынан, Балуан Шолақ, Қажымұқан сияқты күш иелері шыққан. Еліміздің басқа да халықтары арасында ұлттық күрес кеңінен дамыған, грузиндерде ол «Чидаобо», азербайжандарда «Гореш», қырғыздар мен тубаларда «куреш», қазақтарда «күрес», өзбектерде «кураш», якуттарда «капсағай», түркмендерде «гөреш» деп аталған [Төтенаев Б. 1994. 37 б.]. Түркмен халқының ұлттық ойыны «Ак сунк», қазақтың жастары кезінде қызығып ойнайтын «Ақ сүйек» ойыны болып табылады. Ал қазақ баласының далада көп ойнап таратқан «Жасырынбақ» ойынын түркмен халқында «Бұқылдым» деп аталатын халық ойыны екені айтылады [Джикиев А. 1983. 117 б.].

Мәселен, «орамал тастамақ» ойынын қырғыз балалары «жоолух таштамай» деп атайды. «Жамбы ату» да – екі халыққа ортақ ойын түрі. Қырғыз халқында қазақтар тәрізді төрт түлік малға қатысты ойын түрлері көп-ақ. «Тоқты сұрамақ», «қойыма қасқыр шапты», «түйе мен бота» деген ойындар – соның көрінісі. Елімізде сан жағынан алдыңғы орындағы ұлттың бірі – татарлар. Татар балалары «сары бөрі», «орын тап», «түлкі мен тауықтар», «тап та, қуып жет» деген ойындар ойнайды. Түріктің балалары «бес тас», «тоғыз тас», «асық», «жеті керемет» сынды ойындар ойнап өседі. Байқасаңыздар, түріктердің де көп ойыны қазақтармен ұқсас келеді [дереккөзі, электронный ресурс].

Дүнген Халқының тағы бір танымал ойындары ұсақ тастармен ойналатын ойын - щуазыр («тастарды қағып алу»). Бұл біздегі бестас ойынына ұқсайды.

Щуазыр ойыны дүнген қыздарының сүйікті ойыны болса, ти щянзы (лянга) – бозбалалардың сүйікті ойынына айналған. Көне көз қариялардың айтуы бойынша, бұл ойынды үлкен жарыстар өткізіп, ересектер де ойнаған. Бұл ойында бірнеше тәсіл қолданылады. Бұл ойын да біздің ұлттық ойындарымыздың қатарынан табылады.

Өзбек халқының «кобкарэ», «кукбури», «улок» ойынының екі түрі де қазақтың көкпар ойынымен ұқсас. Ат үстіндегі ойыншылар ортаға тасталған қозыға таласып кім бірінші қозыны көтеріп алып, алдына өңгеріп алып келеді, сол жеңімпаз аталады, «кобкарэ» ойынының екінші түрінде ойын күрделене түскен, ойыншылар ортасындағы қозы нақты мәре сызығынан өткен соң жеңімпаз анықталып, ойын аяқталады [Өзбекстан мемлекеттік мұражай қоры. 5287. 95 б].

М. Майсурадзенің авторлығымен шыққан грузин халқының ұлттық ойындары туралы ең-

бегіндегі «радрабани» атты халық ойыны 4-адамның ат үстінде бір-бірімен жарыса қолдарындағы таяқпен допты жоғарыға лақтырып, ұрып ойнап, ойын соңында кім допқа ие болады сол жеңімпаз аталады. Грузин халқының бұл ойынында жылқылар бірде шауып, бірде желіп, бірде тоқтап, ойын сәтінде адам жылқы доп бір қозғалушы элементке айналады [М. Майсурадзе 1980.15 б.].

Бұл ойын ертеректе қазақтың ат үстінде ойнаған «Шөген» ойынымен ұқсас. Көпшілік болып ат үстінде жарысып ойнайтын грузин халқының келесі: «гадри», «лело» ойындары қазақтың кәдімгі ат шабысын қайталайды.

Профессор Г. Вагнер мен К. Фрейердің авторлығымен шыққан «Детские игры и развлечения» атты еңбекте орыс халқының ұлттық ойындар жинағы енгізілген. Бұл ойындар құрамындағы «жмурки» және «трубочка» ойындары қазақтың «соқыртеке» ойынын қайталайды [Вагнер Г., Фрейер К. 1921. - 27 б].

Зерттеуші И. Самбудың «Тувинские народные игры» атты ізденісіндегі «кажык», ойыны қазақтың «ақсүйек» ойынына келсе, «дөрт берге» немесе «астрагалы» ойыны қазақтың «асық ату» ойынына сәйкес келеді [Иргит Самбу. 1978. 121 б.].

С.Г. Гагиевтің авторлығымен шыққан «Осетинские национальные игры» еңбегінде осетин халқының балаларға арналған ұлттық ойындары жеке бөлім болып берілген. Ізденуші осетин халқының дәстүрлі ойындарын зерттей келе өз пікірін былай деп түйіндейді: «Қай ұлттың баласы болмасын ол ойынмен өседі, ал ұлттық қалыптасудың ертеңі ұрпақ жалғастығымен дамыса, бала өмірінің белсенді белесі ойынды халық ойындарымен ұштастыра отырып өсірсек, ол ұлттық сезімнің оянуын тездетеді. Қандай ұлты алсаңыз да өзіндік дәстүрлі халық ойыны, әдет-ғұрпы мәдени ерекшелігімен бірге негізінен алғанда біртұтастықтан, яғни тактикалық жоспарымен, сюжеттік бірлестігімен және қимыл-қозғалыс: жүгіру, лақтыру, еңбектеу, созылу, қарсыласу, секіру, күресу, жағаласу тағы да басқа әрекеттерден тұрады» деп ойын рөлін жоғары бағалайды [Гагиев С.Г. 1980.61 б].

Абхаз халық ойындарының ішіндегі қазақтың ұлттық ойынымен сәйкес келетіндері: «Джип» - /жасырынбақ/, «аркьыл» - /ақсүйек/, негізінен алып қарағанда абхаз халық ойындарының көпшілігінде таяқпен ойнайтын ойындар екендігін байқауға болады [Вахания О. 1959. 58,72 б].

Могомед Дибировтың авторлығымен шыққан «Народные игры и спорт в Дагестане» атты кітабында балаларға арналған бірнеше ойын түрлері, ойнау ережесі берілген. Дағыстандық ойындар ішінде «льабго бакиаре» ойыны, осетиндердің «балтаей хьаст», армяндардың «рез» ойыны, түркмендердің «дюзюм» ойынымен, қазақтардың «тоғызқұмалақ» ойынының ережесімен сәйкес [Дибиров М. 1968. 121 б].

Қырғыз ғалымы Х.Ф.Анаркулов ұлттық ойындар туралы көптеген ғылыми зерттеулер жүргізген, ол әр елдегі ұлттық ойындардың пайда болуына әсер етуші факторларды дәлелдеп ойын түрлерінің өзара байланысын ашады [Анаркулов Х.Ф. 2003.- С. 5.].

Д.О. Омирзаков пен М.К. Саралаевтың «Киргизские национальные виды спорта и народные игры» атты зерттеулеріндегі көптеген ойындар, мысалы: «улак тартыш» - қазақтың көкпар ойынына, «оодарыш» -қазақтың аударыспағына, қыз куумай ойыны біздің «қыз қуу» ойынымен сәйкес, «жамбы атмай» ойыны қазақтың «жамбы ату» ойынымен, «тогуз коргол» -ойыны қазақтың «тоғыз құмалақ» ойынына ұқсас [Д.О. Омирзаков., М.К. Саралаев 1981. 17,18 б].

Келесі зерттеуші В. Мальлен жазған «Народные игры Карелии» еңбегінде карел халқының балаларға арналған ұлттық ойындары ойналу тәртібімен, ережелерімен жинақталған. Олардың ішінде «кукот» (тауықтар) ойыны қазақтың қындық-сандық ойынына ұқсаса, келесі «куурувишру» ойыны қазақ балаларының «жасырынбақ» ойынын қайталайды [Мальлен В. 1987. -31,436].

Жоғарыда қарастырылған әдебиеттерге шолуды қорытындылай келе төмендегідей тұжырымдар жасауға болады: қандайда халық болмасын ұзақ ғасырларға созылған өмірдің өзгеруі, жаңаруы барысында халық ойындарының алуан түрлер мен формалары дүниеге келіп өзгеріске түсіп отырады; барлық ойындардың мақсаты жас ұрпағына ойын арқылы жақсы тәрбие беру болып табылады.

Бала болашақ иесі болғандықтан, дүниежүзілік мәдениетті танитын, өзінің төл мәдениетін білетін, сыйлайтын, рухани дүниесі бай, саналы ойлайтын, деңгейі жоғары білікті болуы міндетті. Ойын – балалар өмірінің нәрі, яғни оның рухани жетілуі мен табиғи өсуінің қажетті алғышарты және халықтың салтын үйренуде, табиғат құбылысын тануда олардың көру, есту, сезу қабілеттерін, зейінділік пен тапқырлықтарын дамытады. «Адам өркениетке бейім болуы үшін балалық шақты бастан кешуі міндетті, егер ойын мен қызыққа толы балалық шақ болмаса, ол мәңгілік жабайы болып қалған болар еді» деп К. Чуковский бала денесінің дамуы мен ой–дүниесінің өркен жаюы ойынға тікелей тәуекелді екендігін атап көрсеткен.

Баланың ой өрісін, танымын дамыту барысында ұлттық ойындардың маңызының зор екендігін ұмытпауымыз қажет. Себебі, ұлттық ойындар баланы өз елін сүюге, құрметтеуге, өз және өзге ұлтты сыйлауға, патриоттық сезімді нығайтуға, салт-дәстүрлерін сақтай білуге, ұлттық идеологияны құрметтеп, өз ұлттық діліне, тіліне беріктігі мен ұлттық салт-дәстүрді сақтауға және физикалық, биологиялық тұрғыда мықты болуға үлкен септігін тигізеді. Ұлттық ойынның басқа ойындардан ерекшелігі таза ауада, яғни далада ойналатындығы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Едрисова Р.Ж. Ойын технологиясын бастауыш сыныпта пайдаланудың тиімділігі. «ШОҚАН ОҚУЛАРЫ – 18» Халықаралық ғылыми-практикалық конференция МАТЕРИАЛДАРЫ 25-26 сәуір
2. Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения. Т.1. -М., Педагогика., 1964. б.549.
3. Ушинский К.Д. Дидактика. -Т.2. -М., Педагогика 1983. -28 б.
4. Р.Ж.Мухметова. Этнопедагогика. Оқу-әдістемелік кешен. Семей, 2013ж.
5. Гориневский В.В. Игры и развлечения. -М., -Л., 1924. -б.3. (Мендот, Элла Эрес-ооловна Использование народных тувинских игр в физическом воспитании детей 5-6 лет в сельских дошкольных образовательных учреждениях Научная библиотека диссертаций и авторефератов) Улан-Удэ 2010
6. МҚ – Махмуд Қашқари. Дивани лұғат-ит-турк. I-III тт., 1072-1074.
7. Джикиев А. Традиционные туркменские праздники, развлечения и игры /На материалах Южного и Восточного Туркменистана/. -Ашхабад: Ылым., 1983. -117б.
8. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 1-10 тт. Алматы: Ғылым, 1974-1986.
9. Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. Жауапты редакторы Ш.Ш.Сарыбаев. Алматы: Арыс, 2005. – 819 б.
10. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука. Ленингр.отд., 1969. – 676б.
11. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. Москва: Изд.иностр и нац.словарей, 1965.
12. Дереккөзі: https://www.zharar.com/kz/national/21087-kokpar.html© www.ZHARAR.com
13. Бабалықов Ж. Қамшыгерлік – көне спорт түрі // Ұлан, 2002, № 2.
14. Тәнекеев М.Т., Адамбеков Қ.І. Қазақтың ұлттық спорт ойындары. Алматы: Қазақстан, 1994. – 34 б.
15. Төтенаев Б. Қазақтың ұлттық ойындары. Алматы: Қайнар, 1994. -144 б.
16. Джикиев А. Традиционные туркменские праздники, развлечения и игры /На материалах Южного и Восточного Туркменистана/. -Ашхабад: Ылым., 1983. -117б.
17. Дереккөзі: https://kopilkaurokov.ru
18. Өзбекстан мемлекеттік мұражай қоры. Р.86. Опись 1. Іс 5287. Б.136.
19. М. Майсурадзе Грузинские национальные игры в мяч. - Тбилиси., Сабчата- Сакартвело., 1980. -Б.39. -б.15.
20. Вагнер Г., Фрейер К. Детские игры и развлечения. –Книгоиздат. -М,В. Попова. -Петроград., 1921. -Б.226. -б.27.
21. Иргит Самбу. Тувинские народные игры. - Тувинское книжное издательство-Кызыл., 1978. -Б.140. -б.121.
22. Гагиев С.Г. Осетинские национальные игры. - Орджоникидзе., 1980. -Б.127.-б. 61.
23. Вахания О. Абхазские народные игры. -Сухуми., Абхазский государственный издательство., 1959. -Б.117. -б.58,72.
24. Дибиров М. Народные игры и спорт в Дагестане. -Махачкала., Дагучпедгиз., 1968. Б.158.- б.121.
25. Анаркулов Х.Ф. Кыргызские народные подвижные игры, физические упражнения и современность.- Бишкек: КГИФ, 2003.- С. 3-8.
26. Д.О. Омирзаков., М.К. Саралаев «Киргизские национальные виды спорта и народные игры» -Фрунзе., Кырғызстан., 1981. Б.32. -б.17,18,14,20,21.
27. Мальлен В. Народные игры Карелии. -Карелия., 1987. -Б.135. -б.31,43.

ӘОЖ: 371.3:001.895

Саипов Амангелді
педагогика ғылымдарының докторы, профессор,
Кәсіптік оқыту кафедрасының профессоры,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Байбатшаева Айдайқыз Еркінбекқызы
педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
Кәсіптік оқыту және бейнелеу өнері кафедрасының меңгерушісі,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті

Узахова Айнакул Сламқызы
педагогика ғылымдарының кандидаты,
Кәсіптік оқыту және бейнелеу өнері кафедрасының аға оқытушы,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті

STEAM ОҚЫТУ ТӘСІЛІ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМЫТУДЫҢ НЕГІЗГІ ШАРТТАРЫ

Түйін. Мақалада Steam оқыту тәсілі арқылы оқушының функционалды сауаттылығын дамытудың негізгі шарттары қарастырылады. STEAM білім беру, адамзат қоғамының заманауи индустриалды-цифрлы дәуірі міндеттеріне жауап береді. Қазіргі таңда ең қажетті сұранысы оқушыларға жан-жақтама білім мен дағдыны игертуі осы steam оқыту жүйесінің негізінде қарастырылады.

Түйінді сөздер: steam, технология, инженерия, сын тұрғысынан ойлау, функционалды сауаттылық.

Резюме. В статье рассматриваются основные условия развития функциональной грамотности студентов через обучение в Steam. STEAM отвечает вызовам современной цифровой эпохи в образовании человеческого общества. В настоящее время эта система обучения считается наиболее востребованным процессом обучения студентов.

Ключевые слова: steam, технология, инженерия, критическое мышление, функциональная грамотность.

Summary. The article discusses the basic conditions for the development of functional literacy of students through training on Steam. STEAM meets the challenges of the modern digital age in the education of human society. Currently, this learning system is considered the most popular process of student learning.

Key words: steam, technology, engineering, critical thinking, functional literacy.

КІРІСПЕ

Білім берудегі басқа заманауи инновациялық үдерістер сияқты, STEAM білім беру, адамзат қоғамының заманауи индустриалды-цифрлы дәуірі міндеттеріне жауап беру, сондай-ақ ғылыми-әдістемелік негізді және іс жүзінде дәлелденген платформаны қабылдайды.

Бүгінгі таңда төртінші өнеркәсіптік революция қарсаңында: ақпараттың қарқынды ағыны, жоғары технологиялық инновациялар мен әзірлемелер өміріміздің барлық салаларын өзгертіп жатыр. Қоғам сұранысы да, жеке тұлғаның қызығушылықтары да күннен-күнге өзгеріп жатыр.

STEAM білім беру, бұл - білім беру саласында «Жаратылыстану», «Математика және информатика» робототехника бойынша элективті пәндер өзгермелілігін субъектілерінің терең зерттеуді білдіреді, графикалық дизайн және басқа да оқушылардың 21-ші ғасырда табысқа және бәсекеге қабілеттіліктің қажет негізгі дағдыларын дамытуға бағытталған.

Робототехника құрастыруға, бағдарламалау, үлгілеу, 3D-жобалау және тағы басқа – бұның бәрі енді дүниежүзінің қазіргі оқушыларын қызықтырады. Бұл қызығушылықтарды жүзеге асыру үшін анағұрлым күрделі дағдылар мен құзыреттер қажет. Дағдыларды меңгеруде білу мен жасау ғана емес, сонымен қатар зерттеу және ойлап шығару

маңызы зор. Жаһандану қарсаңында ғылым, математика, технологиялар және инженерия сияқты басты академиялық салаларда бір мезгілде даму керек, оларды STEM (science, technology, engineering and mathematics) деген бір сөзбен біріктіріп, оқыту тәсілі ретінде қарастырылады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

STEAM – XXI ғасырға қажетті дағдыларды дамытудың жаңа жолы деп айтсақ артық болмас. Қазіргі таңда ең қажетті әрі сұранысқа ие болып отырған пәндердің бір арнада тоғыса отырып, оқушыларға жан-жақтама білім мен дағдыны игертуі де осы STEAM оқыту жүйесінің негізінде қарастырылуда. Цифрлық технологиялардың дамуы мен адам қызметінің барлығының цифрландырылуының қарқынды дамуының негізінде STEAM оқыту жүйесі өте маңызды және мән беруге тұрарлық жайт. Соның ішінде нақтырақ алсақ, жаратылыстану бағытындағы пәндермен математика пәнінің негізінде - мектепке дейінгі білім мен кәсіптік білімді қоса алғанда оқушыға қажетті дағдыларды қамтамасыз етуге болады. STEAM – ол science, technology, engineering, mathematics, art сөздерінен тұрады (ғылым, технология, инженерия, өнер, математика). Осы пәндер бір-бірімен байланысты және жылдам темппен қатар дамиды.

STEAM – әлемдік білім беру трендтердің бірі, ол оқытудың аралас орта деп түсініледі және балаға күнделікті өмірде ғылым мен өнерді бірдей қалай қолдану керектігін көрсетеді.

STEAM – оқытудың жан-жақтама біріккен тәсілі, оның шеңберінде академиялық ғылыми-техникалық тұжырымдамалар шынайы өмір контексінде зерттеледі. Бұндай тәсілдің мақсаты – мектеп, қоғам, жұмыс және бүкіл әлем арасында STEAM - сауаттылықты дамытуға және әлемдік экономикадағы бәсекеге қабілеттілікке ықпал ететін нық байланыстарды орнату болды. Сол себепті осы тақырып аясыда көркем еңбек пәнінің негізгі ғылымдар арасында алатын ролін анықтау үшін және оқушыны өмірге ыңғайлы етіп бағыттау үшін, іс-әрекеттегі зерттеумен айналысып, зерттеу нәтижесін талдап, нәтижесін бөлісу өз міндетім деп білемін. Зерттеуге түрткі болған негізгі жайттың бірі – маман тапшылығы сезілген жағдайда таптырмас маман болу және жан-жақтама дамулары үшін қажетті дағдыларды игеру. Заманауи балалардың көпшілігі бүгінгі күні әлі жоқ мамандықтарды игеріп өседі. Болашақ мамандарға технология, ғылым мен инженерияның түрлі саласынан жан-жақты дайындық пен білімдер қажет. Жалпы зерттеу жобасымен айналысу сабақ үдерісін жақсартумен қатар ұстаздардың кәсіби дамуы үшін өте бағалы дүние. Сондықтан да осы зерттеуіміз оқушыға жан-жақтама берілетін білім мен дағдыға бағытталды.

STEAM тәсілі арқасында балалар болып жатқан құбылыстардың логикасын, олардың өзара байланысын түсіне алады, әлемді жүйелі түрде зерттеп, сонымен бірге өздерінің зеректігін дамытады, инженерлік ойлау стилі, қиын жағдайлардан шыға білу, командада жұмыс істеу дағдысы қалыптасады және менеджменттің негіздерін меңгереді, өз кезегінде олар баланың дамуын жаңа деңгейін қамтамасыз етеді.

Негізгі мақсаттың бірі - оқушылардың пәнаралақ байланыс жайлы түсініктерін кеңейтіп, алған білімдерін бір жүйеге келтіріп, кешенді қорыта зерттеушілік дағдыларын дамыту.

Зерттеудің міндеттері:

- Іс-әрекеттегі зерттеу үрдісінде оқушылар үшін пәндер арқылы кіріктіріле ұйымдастырған, сын тұрғысынан ойлауын дамытуға мүмкіндік беретін тапсырманы ұйымдастыру;
- Тапсырмаларды орындау барысында - оқушылардың білімдері мен дағдыларын кеңіте отырып, белгілі – бір тапсырма орындау кезінде зерттеушілік дағдыларын дамыту;
- Зерттеу үдерісі барысында деректерді жинақтап және өз тәжірибелерін жақсарту мақсатында нәтижелерді өңдеп, қолдану.

Күтілетін нәтиже: Жан-жақтама пәндер арқылы берілген білімді игере отырып, зерттеп талдай алатын, сыни тұрғыдан ойлай алатын, алған білімдерін өмірде қолдана алатын, шығармашыл тұлға қалыптастыру

Бастапқы ой-түрткі сұрақтары:

- Белгілі-бір жобаны жасауда қай пәндерден алған біліміңіз бен дағдыңыз қажет болады деп ойлайсыз?
- Белгілі-бір жобаны жасау үшін сізге қанша уақыт қажет болады?
- Жоба жасауда қай пән арқылы берілген әдіс тиімдірек деп ойлайсыз?
- Сіз шығармашылық жұмыс барысында қандай жаңалық ашар едіңіз?
- Пәнаралық байланыс негізінде өз зерттеуіңізде сіз өздігіңізбен қандай техникалармен жұмыс жасайсыз?
- Өз жобаңызды жасауда қандай жақсарту жұмысын жасар едіңіз?

Зерттеу әдістері:

- Оқушылармен жеке, жұпта және топта жұмыс істеу;
- Белсенді әдіс-тәсілдерді қолдану;
- Сабақта балалардың фунционалды сауаттылығын дамыту үшін әдістерді пайдалану; физика, биология және математика пәндерімен кіріктіре ұйымдастыру т.б.
- Балалардың қажеттіліктері мен жас ерекшеліктеріне қарай тапсырма әзірлеу.

Зерттеу нәтижелері мен оларды талдау жұмыстары. Сауалнамалар нәтижесінде зерттеудің өзектілігі анықталды. Оқушылардың өзге пәндерден алған немесе алдыңғы білімдерін қолдануда қиындықтар туындады. Мысалы: қай пәндерден оқығандығын, білімдердің таныс екендігін айтуға, еске түсіруге қиналды. Осы мә-

селе қаншалықты дәрежеде екендігін білу мақсатында эксперимент үшін арнайы сұрақтармен жаттығуға арнайы тапсырмалар берілді. Сынып ішіндегі жауаптар легі үш түрлі деңгейде анықталды. Сауалнама нәтижесі төмендегі кестедегідей болды. Осы орайда іс-әрекеттегі зерттеуге байланысты төмендегі 3 негізгі сауал аясында жұмыс жасалынды:

1. Қандай сурет ұнамды болып келеді? Не себептен?

2. Қандай сурет жағымсыз түрге енді? Неліктен?

3. Нені өзгерту қажет деп ойлайсыз? Не үшін?

Зерттеу жұмысы дұрыс жүргізіліп, өз нәтижесін берсе - әрине ол ұстаздың кәсіби алға жылжуымен қатар, сабақтың да табысты болатынының кепілі. Сабақ барысында оқушылардың жұмыс жасау дағдыларын дамытумен қатар сол арқылы қарапайым ережелерді де ұстанып, жұмыс жасап отырған оқушылар да байқалды. Ең бірінші көзделетін мақсат - оқушыға пәндер арқылы жан-жақтама білім мен дағдыны үйретіп, функционалды сауаттылығын дамыту. Содан соң ғана барып, сабақтың табыстылығы мен сапасын арттыруға күш салынды. Сыни тұрғыдан ойлау – Қазақстандағы білім сапасын жақсарту үшін маңызды болып табылатын ең басты педагогикалық модульдерінің бірі. Аталған модуль оқушылардың да, мұғалімдердің де сыни тұрғыдан ойлауын дамытуды саналы және сапалы оймен қабылдауын көздейді. [Жанпейісова Марал Мәденқызы, 2006,180 б].

Жаңартылған білім беру мазмұнының ерекшеліктеріне сәйкес 8 - сынып биология сабағымен кіріктіріле өтіледі. «Жәндіктердің құрылысы. Образды шешім». Жәндіктердің бөлшектерін анықтап, үш тілде атауын жазып, түстерін анықтап биология пәнінде алған білімдерін өнер сабағында қолдана алды. Оқытуда маңызды шарттың бірі - балаларды жұппен немесе топпен жұмыс істеуге бейімдеу болып табылады. Осы форматта оларға ара қатынасқа түсу, ой бөлісу жеңіл әрі қызықты болады.

STEAM тәсілі арқылы мектепке дейінгі балалар болып жатқан құбылыстар логикасын, олардың өзара байланысын, психологиялық таным процестерін, қоршаған әлемді жүйелі зерттеу, сонымен бірге өздерінде зеректікті, инженерлік ойлау стилін, қиын жағдайлардан шығу жолдарын қалыптастырады. Сонымен қатар балалар менеджмент пен өзін-өзі таныстыру негіздерін меңгереді, бала дамуының жаңа деңгейін қамтамасыз етеді.

STEAM құзіретін балаларда жастайынан қалыптастыруға болады, ол үшін ата-аналары үй жағдайында арнайы ойындарды пайдаланып ұйымдастыра алады. Тұзды қамырдан жасалған бұйым – бұл ойыншық, бала алғашқы рет үш өлшеммен танысады: биіктік, ені мен ұзындығы. Ермексаздан жабыстыру модельдеу өнерімен бірігіп көрсету. Картоннан құрастыру балаға түрлі сенсорлық эталондарды ажырату, қиялы мен ойлауын дамытады. Сонымен бірге құрастыруға үйренеді. Жапсырмалау - шығармашылық ой-өрісін дамытады, балаларға макро- және микро кеңістікте жақсы бағытталуына көмектеседі.

LEGO – балаларға ұнайды, себебі бір элементтерден түрлі конструкция құрастыру мүмкіндігі бар. Бұл арқылы психология саласында қисынды ойлауды, қол моторикасын, ұжымдық жаттығуларды бірге орындауды, зейінді, жаңа бейнені қиялдауды дамытады. Ал егер, лего-конструкцияны жинау мен химиялық экспериментті өткізуді біріктірсе, STEAM білім беру шеңберінде көңіл аударарлық жоба шығады. Осы сынды пункттерді негізге алып, Жаңартылған білім беру мазмұны негізінде оқушылардың сынып, бөлім және пәнаралық байланыс арқылы – оқыту жүйесін жүргізу арқылы жобалар жасауға кірісіп, нақты нәтижелерге қол жеткізе алдық.

Оқушылардың да қызығушылықтары мен көзқарастарына қарай тапсырмаларды да өзгертіп, түрлендіру мақсатында тікелей тақырыпқа кіріспей, миға шабуыл ретінде сурет дәптерлерінің сыртын түрлендіре отырып, өздері туралы мәлімет беруі керек болатын.

Оқушылардың салғанына қарасақ, көпшілік оқушылар критерийлермен толық танысып шықты. Ерсайын есімді оқушы, барым да қызығушылығым да ол - математика, биология емес деді. Ондағы бейне жәндікке емес, киім киген адам образына ұқсайды, бірақ жәндіктер туралы бейнебаян көрсеткен соң, оқушы өз ойын кішкене өзгертіп, жұмыс жасай бастады. Сурет салу қабілеті де керемет емес, сондықтан оған қолдау көрсетіп, бірге жұмыс жасауды керек ететін оқушының бірі екендігі де мәлім болды.

Өнер сабағы информатика және физика пәндерімен кіріктіре өтілді. «Роботтар және олардың құрылысы». Сыныптағы дарынды оқушының бірі – Ақниет болса мүгедек жандарға көмек беретін роботтың бейнесін бейнеледі. Графикалық стилде салынған бұл сурет, өте әдемі шықты. Қызықты, өзіне тән композициялық шешімі бар. Жұмыс аяқталған соң оқушыдан жасалынған жұмысына сипаттама бер дегенде, оқушы: «Қазіргі таңда роботтың түрлері өте көп, бірақ оларды адамға пайдасы болатын етіп қана жарату керек деп ойлаймын» деп жауап берді.

Бұдан шығатын ой, оқушылар өз қиялдарымен жұмыс жасауға, қаламмен жұмыс жасауға онша бейім емес екенін көрсетті. Демек, осы зерттеу жұмысы бойынша көп жұмыс жасалғандығын көрсетсе, ол маған шабыт бере түсті. Осы зерттеу жұмысы үздіксіз жасалынып, жүргізіліп отырды. Нәтижесінде оқушылардың да ұстанымдары мен қабілеттері өзгере бастаған сияқты болды.

Зерттеу барысында оқушылар үшін ұйымдастырылған жазғы мектеп курсы да жұмыс істеді.

«STEAM» жазғы курсының бағыты: Жаратылыстану ғылымдары мен art пәндері интеграциялана жүргізілді.

Жоғарыдағы айтылғандар негізінде оқушылардың білімі мен іскерлігін бақылауды төмендегі өзара байланысқан тұйық тізбек бойынша қарастырған жөн: кәсіби оқыту мақсаты – оған жетудің бара-бар бағалау критерийі – бақылауға алынатын білім, іскерлік жиынтығы – бақылау тапсырмаларының жүйесі мен мазмұны – оларды шешуді болжамдау және бағалаудың объективтілігі – оқыту мазмұнын, мақсатын және әдістемесін реттеу [Пошаев Дәнебек Қолдасұлы, 2019, 168 б.].

Курсты жүргізудің мақсаты: Оқушылардың STEAM пәнаралық байланыс жайлы түсініктерін кеңейтіп, алған білімдерін бір жүйеге келтіріп, кешенді қорыта зерттеушілік дағдыларын дамыту.

Курс барысында жасалынатын қадамдар:

• Курс барысында балалардың сын тұрғысынан ойлауын дамытуға мүмкіндік жасайтындай етіп тапсырманы ұйымдастыру;

• Белгілі бір пәнаралық бейімделген тапсырмалар арқылы оқушылардың білімдері мен дағдыларын кеңіте отырып, модельдеу дағдыларын дамыту;

• Зерттеу үрдісі барысында деректерді жинақтап және өз тәжірибелерін жақсарту мақсатында нәтижелерді өңдеп, қолдану.

Қол жеткізілген нәтижелер: Жаратылыстану пәндері арқылы берілген білімді игере отырып, сыни тұрғыдан ойлай алатын, меңгерген білімдерін өмірде қолдана алатын, шығармашыл тұлға қалыптастыруға жасалған қадам.

Курс барысында тақырыпқа сай теориялық білім берілді. Аталмыш тақырып математика пәнімен және физика пәнімен өте тығыз байланысты. Шығармашылық жұмыс жасау барысында оқушылардан осы пәндерден алған білімдерін де қолдану күтілді. Клаузура – лат clausere – «құлыптау» немесе итальян сөзі klouso - «құлып» деген мағынаны береді. Оқушыны стандарттан тыс ойлауға, креативті болуға, шығармашылық қабілетін дамытуға көмектесетін оқу жаттығулары. Сонымен бірге әрбір оқушының жеке мүмкіндіктерін анықтауға, проблемаларды шешуде өзінің дербестігін дамытуға көмектеседі. Оқушылар өздеріне бөлінген уақытты дұрыс жұмсауы және барлық шығармашылық дағдыларын дамытуы үшін оқу-жаттығуларды толық жасауы қажет. Жұмыс барысында оқушылар сүйеніп жұмыс жасайтын талаптар да берілді.

Күнделікті сабаққа зерттеу тақырыбын кіріктіру үшін, міндетті түрде тиянақты жоспарлау керек болды, онымен шектелмей, әдіс-тәсілдерді де түрлендіріп отырдық. Сондай-ақ әрбір тапсырмаға осы зерттеу сұрағы қосылып, нәтижесі бақыланып отырылды. Бірінші зерттеу нәтижесімен салыстыру үшін нәтижелі болған жұмыстарды көрсетуді жөн көріп отырмыз.

Балалардың зерттеу барысында қаншалықты жетілгендігін бақылау үшін фото және бейне түсірілімі жүргізілді. Бейне түсірілімде біз сабақ үрдісі барысында қалт жіберген тұстарды қайта қарап, ескеруге тиісті тұстарын келесі сабақты жоспарлағанда жүзеге асыруға болады. Әр сабақтан соң, зерттеуге алған тапсырмалардың қаншалықты тиімді болғанын, сабақтағы оң және кемшілік жақтарын және зерттеу тақырыбын ашу үшін сабақпен ықпалдастырудағы әдістәсілдердің қаншалықты өз жемісін бергендігі туралы рефлексия жазып жүру тиімді болды. Балалардың тапсырманы қаншалықты білімді игеріп жатқандарын біліп отыру үшін, олардың кері байланыстарын оқытушы өзіне алып, жинақтап жүруі қажет. Балалардың жазған кері байланыстарын оқи отырып, мұғалім сабақ барысындағы осал тұстарын түзейді, жақсы қырларын дамытады. Осы арқылы оқытушы олардың қажеттіліктерін ескеруге тырысады.

Газет түтікшелерін қолданып, себет тоқу өнерімен танысу:

Математика пәнімен кіріктіріле өтілген сабағымызда қолданыстан шыққан затқа қайта өмір сыйлаумен қатар, себеттің диаметріне сай – қолданылатын материалдың шығынын есептеуді мақсат етіп алдық;

Әр сабақтан соң, балалармен сауалнама жүргізіп, бірнеше сұрақтардан тұратын жауап парақтарын да алып отырған тиімді. Зерттеу басындағы назарға алынған оқушылар екінші және үшінші тапсырмаларды алған кезде өздерін басқа қырларынан көрсете бастайды және балалар жақсы нәтиже шығара алады. Сабақ барысында жасаған жұмыстарына сәйкес бағалау үдерістері де жүреді. Ол оқушыларды ынталандырады. Балалар осындай әр түрлі деңгейдегі тапсырмаларды орындау арқылы теориялық материалдарды меңгеріп, талдап, жинақтап, зерттеп және бағалауды дамытуға мүмкіндік алды.

Бастапқы нәтиже

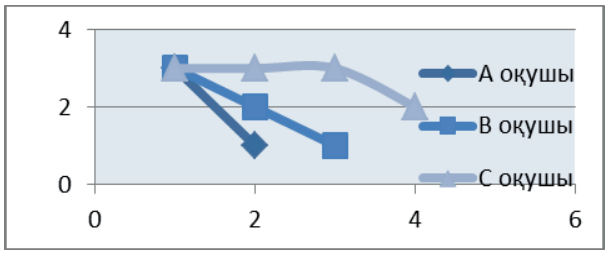

Соңғы нәтиже

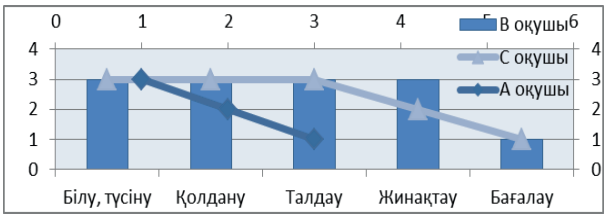

Сабақ басталар алдында немесе сабақ соңында өтілген материалды бекіту мақсатында немесе кіріспе ретінде сыни ойлауды қажет ететін, жоғары деңгейлі сұрақтар қоюға болады.

Мұғалім:

- оқушыны тұлға деп қабылдап, оның үнін тыңдауды дағдыға айналдырды;
- Балалардың бойында сенімділік пайда болды;
- Сынды дұрыс қабылдап, соған сәйкес өзгерістер жасап отырды;
- Саралап оқыту әдісін пайдалану арқылы оқушылар өз деңгейіндегі тапсырмаларды өздігінен орындауды үйренді.

Кейбір оқушылар дайын үлгімен жұмыс жасау қалпынан шыға алмады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Балалардың өздігінен жұмыс жасау дағдыларын дамытуға келесі зерттеулерімізді бағыттайтын боламыз. Зерттеу жүргізу барысында мұғалім де өз жұмысын жетілдіруге, оқушылар да әрекет-амалдарын өзгертуге ұмтылады.

Қорыта келгенде бәрі өзгереді: ойлау ерекшеліктері, сабақ беру әдістері мен тәсілдер, ең негізгісі және бастысы – өз оқушыларына деген қарым-қатынас. Бұл зерттеу үдерісі мұғалімді балалармен жақындастырады, оларды бұрынғыдан жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Оқушылардың сабақ барысындағы белсенділіктері артады және шығармашылықтары шыңдалады. Алдағы уақытта да бұл зерттеу өз жалғасын табады деген сенімдеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Интернет ресурс: Steam. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http: //www.steam.com/ (дата обращения: 09.09.2017).
2. Жанпейісова М.М. «Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде». Алматы, 2006 ж.– 180б.
3. Пошаев Д.Қ. және басқалар. Білім сапасын бағалаудың объективтілік және әділеттілік ұстанымдары. // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. Алматы. 2019. б.168-172.
4. Программа WaterSteamPro. www.wsp.ru. [Электронный ресурс]

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PHILOLOGICAL SCIENCE

УДК 34.037

Адильмуратова Рита Адильмуратовна
докторант,
Заңтану факультеті
Қазақстан Американдық еркін университеті
Шығыс Қазақстан облысы, Өскемен қаласы

СОТ АУДАРМАСЫНЫҢ МӘДЕНИЕТІ

Түйін. Құқықтық құжаттарды аудару аударма жұмысының ең талап етілетін түрлерінің бірі болып табылады. Бұл ғылыми мақалада сот ісін жүргізу процесіндегі аудармашының мәдениеті және аударма саласы бойынша лингвистикалық, мәдениеттанулық және құқықтық топтардағы пролемалар зерттеледі. Аудармашының кәсіби этикасы және құқықтық аударма мәдениеті туралы айтылады.

Түйінді сөздер: сот аудармашысы, құқықтық аударма, сот ісін жүргізу тілі, кәсіби мінез- құлық, қылмыстық іс жүргізу.

Резюме. Юридический перевод и перевод правовых документов является одним из наиболее востребованных видов перевода. В научной статье рассматриваются вопросы о культуре судебного переводчика и изучаются проблемы в лингвистических, культурологических и правовых группах в области перевода. Речь идет о профессиональной этике переводчика и культуре правового перевода.

Ключевые слова: судебный переводчик, правовой перевод, язык судопроизводства, профессиональная этика, уголовное судопроизводство

Summary. Legal translation and translation of legal documents is one of the most popular types of translation. The scientific article deals with questions about the culture of a court translator and examines problems in linguistic, cultural and legal groups in the field of translation. This is about the professional ethics of the translator and the culture of legal translation.

Keywords: court interpreter, legal translation, language of legal proceedings, professional behavior, criminal proceedings.

Сот ісін жүргізуде аударма мәселелеріне қатысты практикалық проблемалар туралы сөз қозғамас бұрын осы терминнің мағынасын ашып алған жөн. Жалпы, еліміздің заңнамасында «Сот аудармасы» ұғымы қарастырылмаған. Ал аударматану ғылымында «құқықтық аударма» ұғымы тілдік және тілдік емес білімдердің үйлесімі болуы тиіс және филолог ғалымдардың зерттеуін қажет ететін арнайы аударма түрлерінің бірі болып табылады.

«Сот аудармасы» терминінің сөзбе-сөз мағынасын сот үшін аударма деп түсінуге болады және бұл мағына «құқықтық аударма» дегенге қарағанда анағұрлым кеңірек. Өйткені, жалпы қарым-қатынас тілін меңгермеген процестік қатынас субъектілерінің арасындағы тілдік қатынастың бір түрі бола тұра, мұнда заң саласындағы ғана емес, кез келген ғылым саласының, қызмет және қоғамдық қатынастардағы аударма қамтылуы мүмкін. Сол себепті, сот аудармасы ұғымын «Іс бойынша жүзеге асырылатын және процестік формасы бар заңдық аударма» деп тануға болмайды [Обидина Л.Б., 557 б].

Осылайша, сот аудармашысының қызметі және осы қызметтің мәдениетін сот және сотқа дейінгі қылмыстық процестің өзге де қатысушыларының жалпы мәдениеті контексінде тікелей көрсететін проблемалық мәселелер болып табылады.

Осы мақалада зерттелетін проблемалардың үш тобын қарастырып көрелік, яғни лингвистикалық, мәдениеттанулық және құқықтық (сот ісін

жүргізулік) топтар.

Бірінші топқа лингвистер (филологтар, аудармашылар) мен заңгерлер арасында өзара әрекеттестіктің, өзара түсінушіліктің болмауы. Бұл мәселені заң ғылымының әзірлемелері мен лингвистиканың практикалық жетістіктері, бірінші кезекте, аударматану тарапынан толық елемеушіліктен көрініс табады.

Бұл біздің сотқа дейінгі және сот аудармасы туралы нормаларды қамтитын іс жүргізу кодекстерінен көрінеді. Мысалы, Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінің 81- бабына сәйкес аударма жасау үшін білу қажет тілді меңгерген және күдікті, айыпталушы, сотталушы, олардың қорғаушылары не жәбірленуші, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер немесе олардың өкілдері, сондай-ақ куәлар және өзге де процеске қатысушылар іс бойынша іс жүргізілетін тілді білмеген жағдайларда, сол сияқты жазбаша құжаттарды аудару үшін тергеу және сот әрекеттеріне қатысуға тартылған, іске мүдделі емес адам аудармашы ретінде шақырылады [ҚР Қылмыстық процестік кодексі, 2014].

Қазақстан Республикасы Азаматтық процестік кодексінің 14- бабына сәйкес азаматтық істер бойынша сот ісін жүргізу қазақ тілінде жүргізіледі, сот ісін жүргізуде қазақ тілімен қатар ресми түрде орыс тілі, ал заңда белгіленген жағдайларда басқа тілдер де қолданылады. Сот ісін жүргізу тілі сотқа талап қою арызы (арыз) берілген тілге байланысты сот ұйғарымымен белгіленеді. Сол бір азаматтық іс бойынша іс жүргізу бастапқы белгіленген сот ісін жүргізу тілінде жүзеге асырылады. Істі сот талқылауына дайындау кезінде екі тараптың да жазбаша өтінішхаты бойынша сот ұйғарыммен сот ісін жүргізу тілін өзгертуге құқылы. Егер істі бірінші сатыдағы сотта қарауға дайындау барысында талап қоюшының өз өкілі талап қою арызы (арыз) берген тілді білмейтіні анықталса, онда сот талап қоюшының жазбаша өтінішхаты бойынша сот ісін жүргізу тілін өзгерту туралы ұйғарым шығарады. Іс жүргізіліп отырған тілді білмейтін немесе жеткілікті түрде білмейтін іске қатысатын адамдарға сотта ана тілінде немесе өздері білетін басқа да тілде мәлімдеме жасау, түсініктер мен айғақтар беру, өтінішхаттар беру, шағымдар жасау, сот актілеріне дау айту, іс материалдарымен танысу, сөз сөйлеу; Кодексте белгіленген тәртіппен аудармашының қызметтерін тегін пайдалану құқығы түсіндіріледі және қамтамасыз етіледі. Сот азаматтық сот ісін жүргізуде сот ісін жүргізу тілін білмейтін адамдарға заң бойынша оларға қажетті іс материалдарының аудармасын тегін қамтамасыз етеді. Сот іске қатысатын адамдарға сотта сөйлейтіндердің басқа тілде сөйлейтін бөлігін сот ісін жүргізу тіліне аударуды тегін қамтамасыз етеді. Іске қатысатын және сот ісін жүргізу тілін білмейтін, істегі құжаттарды беру туралы жазбаша түрде өтініш берген адамға сот құжаттары өзінің ана тіліне немесе ол білетін басқа тілге аударылып табыс етіледі. Істі сот талқылауына дайындау аяқталғаннан кейін тараптар мен іске қатысатын басқа да адамдар ұсынатын, сот ісін жүргізу тілінде дайындалмаған құжаттарға сот ісін жүргізу тіліне аудармасы қоса берілуге тиіс [ҚР Азаматтық процесті кодексі, 2015].

Дегенмен, сот аудармасына қатысты аталған нормалар лингвистика ережелеріне сәйкес келмейді, өйткені аудармашы өз сөзінде кем дегенде екі тілді қатар қолданады. Бұл аударма ғылымында «билингвизм» деп аталады. Аталған іс жүргізу заңдарының мәтінінде аудармашы нақты қай тілден қай тілге аударылатыны туралы анық белгіленбеген, тек сот ісін жүргізу тілі және тараптар меңгермеген тіл деп көрсетіледі, яғни аудармашы, біріншіден, сот ісін жүргізу тілін және екіншіден, процеске қатысушыларды өз тілі ретінде таңдап алған тілді еркін меңгеруі тиіс.

Лингвистикалық (аударматану) әдебиеттерде қызу талқыланып жүрген аударма толықтығы мен дәлдігі проблемасын қарастырайық. Аудармашы аударма жасаған кезде ешқандай өзгерістер, кемшіліктер, яғни, аудармашы аударманы қандай да бір өзгерістерсіз, бос орынсыз немесе басқа сөзді қоспай қамтамасыз етуі, қандай да бір өзінің түсіндірмелерін немесе түсініктемелерін енгізбеуі, бірінші тұлғадан және т.б. аударуы тиіс, бірақ бұл талап аударманың барлық түрлеріне қатысты емес екенін атап өткен жөн. Бұл жерде сот аудармасы туралы айтылғандықтан, көркем аудармада бұл талап қолданылмайды [Обидина Л.Б. 566 б].

Қылмыстық сот ісін жүргізуге тартылатын аудармашылармен жеке сөйлескен кезде белгілі болғандай, судьялар әдетте сотта берілген жауаптарды, т.с.с. сөзбе-сөз аударуды талап етеді, өйткені, заң тұрғысынан қарағанда сотқа дұрыс әрі нақты дәлелдемелер қажет.

Заң әдебиеттерінде одан да көп ұстанымдар бар, атап айтқанда аудармашы сот отырысында айтылған мән-жайларды іске қатыстылығы тұрғысынан ғана сөзбе-сөз аударуы қажет, басқа жағдайларда негізгі мән-мағынасын аударған жеткілікті. Алайда аудармашының ұстанымдары - аударманың сөзбе-сөздігі туралы талап судьяларды, процеске қатысушы басқа тараптарды жаңылыстыруы болып табылады, өйткені сөзбе-сөз жасалған аударма сөйлеу ақпаратының мағынасын елеулі түрде жоққа шығаруы мүмкін.

Сонымен қатар, сөзбе-сөз жасалған аударма аудармашыны белгілі бір аударма машинасына, мәтінді автоматты түрде компьютерлік бағдарламаға айналдырады. Мұндай аударманың нәтижесінде даулы жағдайлар, сот процесіне қатысушылар арасындағы өзара түсініспеушілік туындайды [Ларин А.А., Обидина Л.Б.. 144 б].

Кез келген тілде ұлттық ерекшеліктердің, мәдениеттердің, менталитеттің, дәстүрлердің және т. б. айырмашылықтарына байланысты әр түрлі

сөздер бар екенін ескеру керек, мысалы бір ғана «көз» деген сөздің мағынасы кең, «источник дохода» деген сөз тіркесі «табыс көзі, бұлақ көзі» деп аударылса, сол сияқты «отвод, самоотвод» сөздері «бас тарту, өздігінен бас тарту» деп аударылады. ал «оскорбление, надругательство, издевательство» деген термин сөздерін аударудың да өз ерекшелігі бар. Ал заңгерлік мамандығы жоқ филолог мамандарға заң терминдерін аудару қиындық келтіретіні анық.

Бұл жағдайда адамдарға түсіндіру, бейтараптандыру, олардың арасындағы мәдени айырмашылықтарды жеңілдету үшін аудармашы дұрыс аударма жасауға міндетті. Қылмыстық процеске оның қатысуы сот ісін жүргізу тілін білмейтін адам мен құқық қорғау органдарының өкілі арасында байланыс орнатуға ықпал етеді. Әлеуметтік-мәдени келіспеушіліктер мен түсіністеушіліктердің болуы тергеу әрекеті немесе сот отырысы кезіндегі коммуникативтік жағдайды күрделендіруі мүмкін.

Кейде бұл қиындықтарды шешу үшін аудармашының нақты түсініктемесі қажет. Алайда, аудармашы кеңес берушіге айналмауы тиіс.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы соты баспасөз қызметінің ақпараты бойынша 2019 жылдың бірінші жартысында мемлекеттік тілде қаралған қылмыстық істер саны 19 пайызды құраған, ал 2018 жылдың дәл осы кезеңінде 17,5 пайызды құраған екен. Яғни, сот ісін жүргізу тілі әлі де ресми тіл - орыс тілінде көп жүргізілетінін көруге болады. Бұл арада аудармашының ролі де орасан зор екенін байқаймыз [http://sud.gov.kz.].

Статистикалық мәліметтерге сүйенсек, тарихи отанына қайтып келген оралмандарға қатысты да істер қаралады. Түрік тілі аудармашысының қатысуымен иммиграциялық ережелерді бұзу туралы істі қарағаң сотта болған оқиғаны мысал ретінде келтіруге болады. Судья мен құқық бұзушының диалогы барысында аудармашы түрік тілінде клиентке әлденені айтып, түсіндіре бастайды. Судья аудармашыны үзіп, оның артық сөйлегенін түсіне отырып, одан бұл туралы сұраған кезде аудармашы заңның кейбір ережелерін түсіндіргенін айтқан. Судья барлық қажетті түсініктемелер оларға жеке берілетіндігін және бұл аудармашының міндетіне кірмейтіндігін уақытылы байқап, ескерту жасаған.

Сот аудармашысының рөлін атап өте отырып, ол жай ғана қызмет көрсетіп қана қоймай, қылмыстық істер бойынша іс жүргізу процесінде көмек көрсетіп, сондай-ақ сот ісін жүргізу тілін білмейтін дара тұлға мен процестің өзге де қатысушылары арасындағы теңсіздікті жоюға ықпал етеді, бұл адамға айғақтар мен түсініктемелер беруге, өтініштер мен шағымдар мәлімдеуге өз құқықтарын белсенді іске асыруға көмектеседі. Осы мағынада лингвистикалық проблемалар құқықтық маңызға ие болады.

Екінші топтың мәселесі – мәдени –этикалық, бірінші кезекте аудармашының сот ісін жүргізудегі мінез-құлық этикасын атап өту керек. Бұл мәселеге дәстүрлі аударма әдебиеттерінде көп көңіл бөлінеді, осы мәселеге қатысты көптеген ғылыми еңбектер жарық көрді, аудармашылардың, соның ішінде сот аудармашыларының кәсіби мінез-құлқының ережелерін әзірлеуге де әрекет жасалды.

Аудармашы өзі жасаған аудармаға жеке пікір енгізбейді және өзінің хабарламаға деген көзқарасын білдірмейді, бейтарап ұстанымды сақтауға міндетті. Егер диалог жоғары деңгейде болса, аудармашы, жоба авторларының пікірінше, оның сөзі тілді меңгермеген адамға анық естілетіндей, бірақ сот процесіне кедергі келтірмейтіндей болуы тиіс.

Ал объективтілік талабын қарастыратын болсақ, аударманың толықтығы мен дәлдігі талабымен тығыз байланысты, өйткені бейтарап позицияны сақтай отырып, аудармашы тараптардың хабарламаларын барынша дәл беруге ұмтылады. Аудармашының тәуелсіздігіне келетін болсақ, біздің ойымызша, бұл қызмет принципі сот ісін жүргізу жағдайында өте ерекше орын алады [Обидина Л.Б., 560 б].

Аударма практикасына сүйенетін болсақ, ұсталған құқық бұзушы немесе адам қылмысына күдікті ретінде жерлес немесе таныс аудармашының тарапынан қолдау табуға ұмтылатын өзге адам болуы мүмкін, оның тарапынан нақты көмек; сонымен бірге аудармашы қысым жасауы, кейде полиция немесе судья тарапынан анық сенімсіздік көрсететін жағдайлар болуы мүмкін.

Бірақ заң бұзушылар ғана емес, билік органдарымен даулы жағдайға тап болатын шетелдіктер көп жағдайда өздері уақытша тұрып жатқан мемлекетте түсініспеушілікке ұшырайды, бірақ олар аудармашыға сенеді. Осы тұрғыдан алғанда Ә.Бөкейхановтың «Аударма шеберлігі» еңбегі аудармашылық қауымдастықта жоғары бағаланды.

Қалай болғанда да, аудармашының тәуелсіздігі оның сенімсіздік пен алаламаушылықты білдіретін мінез-құлқын білдіреді. Оның мінез-құлқында тергеу (сот) әрекетіне қатысушылармен әдепсіз қарым-қатынас жасауға жол берілмейді (мысалы, сөйлеушіге теріс қарап тұру), оның сөзі «паразит» сөздерден немесе дыбыстардан тыс түсінікті болуы тиіс.

Сонымен бірге Г.Ш.Анайбаеваның мақаласында қызметкердің сөйлеу мәдениеті - оның өзіндік визит карточкасы. Тіл мәдениеті бойынша адамдар адамның ақыл-ойы мен эрудициясы, оның әдептілігі, тәрбиелігі, тактикасы туралы түсінік қалыптасатыны туралы айтқан [Анайбаева Г.Ш., 2016, 33 б].

Үшінші топтың құқықтық, іс жүргізу сипатындағы проблемаларын талдау мәселелерін қарастыра отырып, жоғарыда қаралған кейбір лингвистикалық және мәдениеттанулық проблемалар құқық мәселелерімен тығыз байланысып

жатқандығын атап өткен жөн. Мысалы, аудармашының тәуелсіздік пен құзыреттілік сияқты кәсіби этикасының маңызды принциптері сот ісін жүргізу жағдайында сот аудармашысының мәртебесі заңды түрде анықталғанда, мұндай аудармашыларды іріктеу және арнайы даярлау (лингвистикалық, сондай-ақ заңдық), аттестаттау және олардың біліктілігін арттыру және т.б. мәселелері шешілгенде ғана нақты қамтамасыз етілуі мүмкін.

Құқықтық ақпаратты аудару және құқықтық аударма мәдениеті өте күрделі мәселе. Заң терминдерін аудару мәселесі заңгер мен лингвистердің зерттеу нысаны болған жөн, бұл ретте, заң терминологиясының құқықтық аударма техникасымен жүйелі байланыс жасалуын есепке алу қажет.

«Дұрыс аударма жасау үлкен өнер. Тілдің нәзік сырларын білмей аудару мазмұнды жүдетеді, шығарманың екпінін, ішкі тынысын тарылтады», - деген Б. Момышұлының нақыл сөзі тек көркем аудармаға ғана емес, сот аудармашысына да қатысты. сол себепті, аударма мәдениеті әлі де терең зерттеуді талап етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Обидина Л.Б. «Культура судебного перевода: проблемы практики» // - М.: Юридическая техника, 2016. №10, - С.557-563.
2. ҚР Қылмыстық процестік кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ.// «Әділет» ақпараттық жүйесі.
3. ҚР Азаматтық процестік кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ. // «Әділет» ақпараттық жүйесі.
4. Ларин А.А., Обидина Л.Б. Участие переводчика в суде и на досудебных стадиях процесса: проблемы и пути их решения. // Вестник Нижегородского университета им.Н.И.Лобачевского, 2016. № 3. – С.143-147.
5. Судьи обсудили вопросы применения государственного языка в судопроизводстве // http://sud.gov.kz.
6. Анайбаева Г.Ш. «О роли речевой культуры сотрудников органов» внутренних дел Костанайская академия МВД РК им.Ш.Кабылбаева. // Ғылым Халықаралық ғылыми журнал 1 (48) 2016 наурыз. - С.31-35.

УДК 81›1.001

Ахметова Жанат Бакытхановна,
Магистр, старший преподаватель
кафедры «Авиационный английский язык»
Академия гражданской авиации
Алматы, Казахстан

СЕМАНТИКО-СТИЛИСТИЧЕСКОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КАЗАХИЗМОВ В ПРЕССЕ

Түйін. Бұл мақалада орыс тілді баспасөзде қазақ тіліндегі сөздердің қолданылуы қарастырылған. Бұқаралық ақпарат құралдарында тілдік бірліктерді таңдауға ықпал ететін факторлар келтірілген. Лексикалық бірліктерді талдау көрсеткендей, орыс тілді газеттерде қазақ тіліндегі сөздерді қолдану-дың ерекшелігі – қазақстандық қоғам өміріндегі терең өзгерістермен, Қазақстанның егемендік алуымен байланысты

Түйінді сөздер: қазақ тіліндегі сөздер, ұлттық салт-дәстүрлер, орыс тілді газеттер, мәдениет.

Резюме. В данной статье рассматриваются вопросы использования казахизмов в русскоязычной прессе. Перечисляются факторы, способствующие выбору вариантов языковых единиц в СМИ. Анализ лексических единиц показал, что оособенностью употребления казахизмов в русскоязычных газетах является связь с глубинными изменениями в жизни казахстанского общества, обретение Казахстаном суверенитета.

Ключевые слова: казахизмы, национальные традиций и обряды, русскоязычные газеты, культура.

Summary. This article deals with the usage of Kazakhisms in the Russian-language press. The factors contributing to the choice of language unit variants in the media are listed. The analysis of lexical units showed that the special feature of the use of Kazakhisms in Russian-speaking newspapers is the connection with profound changes in the life of Kazakh society, the acquisition of sovereignty by Kazakhstan.

Key words: Kazakhisms, national traditions and rites, Russian-language newspapers, culture.

ВВЕДЕНИЕ

Проблема функционирования русского языка в Казахстане сегодня рассматривается многоаспектно: в синхронии и диахронии, с учетом социальной стратификации, национальной принадлежности пользователей языка, различных регистров и стилей речи. Функционирование следует понимать как выполнение языком различных функций в разных сферах общения и разными слоями общества. Следовательно, выбор вариантов языковых единиц обусловлен национально-культурно-социальными факторами. В двуязычном обществе разновидность речи расширяется за счет средств второго языка.

В Казахстане за годы независимости изменился коллектив носителей русского языка – социальный субстрат. С 1979 года на 10% уменьшилось русскоязычное население, однако, русскоговорящих в республике по-прежнему подавляющее большинство. Это представители разных национальностей, для многих из которых русский язык является родным и языком межнационального общения. Не имея статуса государственного, он продолжает доминировать в большинстве сфер общения, в том числе и в такой важной, формирующей речевые навыки, как средства массовой информации.

Коренные изменения общественно-политического строя в Республике Казахстан в последние годы не могли не отразиться в языковой политике казахстанской прессы.

Длительные лингвистические контакты между русскими и казахами, а также развившееся в некоторой части русских, живущих в Казахстане двуязычие, привели к тому, что в язык республиканской русскоязычной прессы стало проникать и осваиваться значительное количество казахских слов.

Демократизация общества, переоценка ценностей поспособствовали возникновению множества инноваций в языке средств массовой информации.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Ученые-лингвисты отмечают, что в сфере прессы в настоящее время формируются новые черты языковой системы, протекают интересные процессы, которые нельзя квалифицировать однозначно, т.е. либо как позитивные, либо как негативные [Жумагулова В.И., 2000, с. 101]. Эти наблюдения в полной мере можно отнести к казахстанской русскоязычной прессе.

Особенностью употребления казахизмов в русскоязычных газетах является связь с глубинными изменениями в жизни казахстанского общества, обретение Казахстаном суверенитета.

Так, стремительное возрождение духовно-культурных ценностей казахского народа вызвало интерес к национальным традициям и обрядам и связанным с ними номинативным единицам. Все это выразилось в быстром распространении их в разговорной речи и в языке русскоязычной прессы. Названия традиций и обрядов казахского народа в текстах русскоязычных газет почти всегда даются с переводом. Сопровождая в тексте развернутыми толкованиями или необходимыми комментариями название того или иного обряда, ритуального действия, традиции, автор стремится познакомить читателя не только с деталями быта и культуры, но и с особенностями социального устройства казахского общества. Ср.:

Запоминающимся стало выступление районного отдела юстиции, ими был показан **национальный обряд тусау кесер** (Огни Алатау, 24 марта 2015 г., с. 2); А приглашать на **согым басы** – *обязательная* **традиция.** Приглашают аксакалов, соседей отведать сочное, молодое мясо согым (Казахстанская правда, 2016 г., №54); Еще одно **ритуальное действо** – **вынос джигитами тайказана** (Огни Алатау, 24 марта 2017 г., с. 1); Инсценированная Алматинским областным департаментом образования **традиционная мушайра** – **конкурс юных акынов,** проводится уже четвертый раз (Огни Алатау, 19 марта 2015 г., с. 7); В одной из юрт проходил реальный **свадебный обряд** – **«беташар»** (Новое поколение, 25 марта 2015 г., №12, с. 2); Девушки приглашали своих джигитов и угощали их специально приготовленным по этому случаю **традиционным блюдом «ұйқы ашар»** из свежего мяса и молозива, придающих силу и помогающих одерживать победу на скачках и других спортивных состязаниях (Новое поколение, 25 марта 2016 г., №12, с. 15).

Следует отметить, что в эпоху коренных преобразований в жизни общества все языковые процессы необычайно ускоряются. Особенно это заметно при рассмотрении семантико-стилистического закрепления казахизмов в прессе.

В публикациях современных русскоязычных газет заметна тенденция к включению в лексический состав казахского языка архаизмов и историзмов, которые в течение быстрого промежутка времени стали освоенными и общеупотребительными в двух языках.

Возвращению в узус лексики, бывшей неупотребительной, способствует установка социума на возрождение части духовных традиций, культурных ценностей и общественных реалий, утраченных в ходе истории. При этом лексические историзмы и архаизмы, выступающие в функции номинаций новых реалий современной жизни, в основном используются для заполнения возникающих референциальных лакун.

Определенное значение имеет такой социокультурный и концептуальный фактор, как переосмысление исторического пути и ситуация выбора дальнейшего пути развития страны. Отсутствие четкой социальной ориентации позволяет обращаться к прецедентам в истории, вводит в публицистический узус «историческую тему» [Какорина Е.В. 2000, с. 68].

Ученые, исследовавшие особенности функционирования архаичной лексики в языке средств массовой информации, отметили их стилистически осложненное использование на современном этапе развития страны. Большинство устаревших слов (хан, мырза, туленгут, байбише и т.п.) употребляются в качестве «стилевых доминант в различных стилистических фигурах и тропах, в сильной стилистической позиции (на уровне текста) в заголовке, зачине, кульминации, концовке» [Жумагулова В.И., 2000, с. 110]. Ср.:

«Алматинский хан» (Мегаполис, 2015 г., №12); Министры-**толенгуты** (Время, 25 февраля 2015 г., с.2); Так увлеклись, что не заметили, как из ближайшей избы вышла **байбише** Жайдарова и окликнула нас (Огни Алатау, 19 марта 2015 г., с. 8); Что ж, да хранит? вас дух ваших предков, **султан-ага** (Караван, 1917 г., №6).

Следует отметить, что у ряда архаизмов и историзмов, активно используемых в русскоязычных газетах, происходит процесс сужения семантической структуры путем приобретения иронического оттенка [Жумагулова В.И. 2000, с. 110]. Одной из причин такого словоупотребления является «нацеленность субъекта на создание языковой игры» [Васильев С.Т., 2000, с. 246]. Например, **уважаемый мырза, кворум бар, кворум жок и т.д.** Такая «макароническая» речь служит средством создания комического эффекта. Чаще всего такое словоупотребление наблюдается в ироническом контексте или заголовке:

«Сага о баурсаке, или Казы-карта – **козырная карта»** (Мегаполис, 19 марта 2015 г., с. 3); Очевидно, уважаемый **мырза** полагает, будто капиталы из страны вывозятся по турвизам (Время, 11 марта 2016 г., с.4); Может быть, удастся прекратить **«байгу»** между ректорами за статус Центра тестирования (Время, 5 апреля 2015 г., с. 5).

Признаются нормой новые традиции газетного словоупотребления. Сюда можно отнести особенность включения в русский текст лексики, отражающей национальную специфику коренного населения республики [Фомина М.И., 1990, с. 14], для выработки коммуникативной тактики, контактоустанавливающей функции речи. Сюда можно отнести использование положительно-оценочных слов типа **джигит, батыр, аксакал, бастык,** обращений **ага, апай:**

Надо было видеть и слышать с какой гордостью, не скрывая слез радости, поздравляла, желала новых спортивных удач, прибывшая на

встречу из далекого станционного поселка Кальпе **бабушка** Данияра **Сагимбаева Сахария-апай** (Огни Алатау, 26 марта 2015 г., с. 10). Всеми уважаемый **аксакал Есберген** заведовал фермой, был скотником и ночным сторожем (Огни Алатау, 26 марта 2016 г., с. 6).

В современных русскоязычных газетах авторы широко используют казахские пословицы и поговорки:

Кто сказал, что **гора не идет к Магомету?** Эта поговорка безнадежно устарела в тот самый момент, когда на западной окраине республики, в центре нефтяной столицы Казахстана, началось строительство нового жилого комплекса «Алатау» (Время, 11 марта 2015 г., с. 17).

Еще одной причиной использования казахских слов служит их экспрессивность. Возьмем милое казахское слово **айналайын.** Сколько в нем оттенков – от умиленной ласки до легкого укора и даже до язвительной насмешки. Бесконечная гамма чувств! Переводят обычно **милый (ая), дорогой (ая), хороший (ая) и т.** д. Но все это лишь бледная тень мягкого, звучного **айналайн** [Бельгер Г., 1996, с. 68]. Олжас Сулейменов своему известному стихотворению «Айналайын» предпослал объяснение: «Обращение к дорогому человеку – айналайын».

В современной республиканской русскоязычной прессе можно часто встретить это слово: «Давай умно мыслить, айналайын!» (Огни Алатау, 17 февраля 2015 г., с. 5).

В данном примере слово **айналайын** употреблено в качестве риторического обращения, но сохранило свою экспрессивную окраску.

Язык русскоязычной прессы современного Казахстана метафоричен. Как известно, метафора – это не только прием изображения, это способ мышления, способ восприятия мира. Метафоры показывают, как картина мира отражается в общественном сознании и какова эта картина. И именно этот аспект употребления метафоры показывает влияние общественно-политических изменений на семантические процессы, поскольку сама по себе метафоризация как семантический и стилистический процесс не зависит от социально-политического устройства общества, от идеологии и т.п.

Как отмечает О.П. Ермакова, исследование метафоры, характерной для языка определенного временного среза (прежде всего для языка прессы), дает богатый материал для изучения менталитета соответствующих ораторов и журналистов, а через них и всего общества в данный период времени [Ермакова О.П., 2000, с. 45].

Следует отметить, что казахизмы, проникая в тексты русскоязычных газет, включаются в сложную образную систему и, наряду с логико-понятийной, выполняют экспрессивно-стилистическую функцию.

Тропы и фигуры, раскрывая логику национального языкового мышления, реализуют художественно-выразительную функцию и определяют своеобразие стиля русскоязычной прессы.

Приведем примеры метафоризации казахизмов в заголовках и непосредственно в контекстах газетных статей:

«Сункар» расправил крылья (Огни Алатау, 17 февраля 2015 г., с. 4); Бешбармак источал запахи свежесваренного мяса и рассыпчатого картофеля. Казы и карта поглощались в неимоверных количествах. Манты сами прыгали в рот. **Шужук, жая расходились на ура**. Все это гастрономическое великолепие запивалось айраном и шубатом (Время, 25 марта 2017 г., с. 15). Выделенные выражения в сочетании с современной лексикой воспроизводят национальный колорит, отражают современную специфику описываемых явлений.

Национально-колористическую функцию выполняют также индивидуально-авторские образные сравнения и уточнения. Они образуются путем неожиданного сочетания и сопоставления, что позволяет актуализировать ценностные установки автора [Журавлева Е.А., 1999, с. 213]. Ср.:

Пожилые **апашки, с лицами как печеное яблоко,** предлагали традиционный наурыз-коже, приготовленный из семи круп и кумыса (Время, 25 марта 2016 г., №12); *28 марта алмаатинец Байсултан Макаев отмечал не только Наурыз. В этот день ему исполнилось 120 лет!* **Десятый мушел жас.** Юбилей, однако (Время, 25 марта 2015 г., с. 4); Как сказал один из конкурсантов, для всех звезд современной казахстанской эстрады: **«Жас канат» стал теми золотыми ножницами, которыми разрезают путы ребенку, делающему первый шаг в загадочный и необычный мир *(старый казахский обычай «тусау кесу»).***

Еще одним способом передачи авторского отношения к описываемым явлениям, актуализации внимания читателя на тех или иных оттенках семантики слова служит словообразовательный потенциал языка [Васильев С.Т., 2000, с. 30].

В словопроизводстве отмечается словоизменение и словообразование казахских лексем по образцу русских и их стилистически особенное употребление в русскоязычных газетах: агашки, апашки, акимствовать, акимчики, хортовый, токализация (от токал – младшая жена). Ср.:

В юртовом городке идет айтыс, действует выставка народных ремесел, демонстрируются национальные обряды казахского народа, связанные с приходом весны и празднованием Наурыза (Огни Алатау, 24 марта 2015 г., с. 1); Из недавнего прошлого на ум первым делом приходил Петр Неферов, к которому у экс-генпрокурора Юрия Хитрина возникли каверзные вопросы по поводу приватизационных чудес в Карагандинской области, где Петрович акимст-

вовал (Время, 2015 г., №4); Чтобы окончательно прогнать все темные силы, апашки окуривают площадь священной травой – адыраспан (Огни Алатау, 24 марта 2016 г., с. 1).

Приведенные примеры ярко подтверждают факт, что казахская культура и язык, взаимодействуя с русским, дают богатейшие возможности для языковой игры.

В контекстах русскоязычной прессы рядом с казахизмами часто употребляются характерные для русской речи эпитеты и приложения. Они употребляются для создания особых художественных образов и выступают средством выражения авторской оценки описуемого. Ср.:

Есть у нас много талантливой молодежи. Среди них лауреат молодежной премии «Дарын» 27-летний Ахан Абдуалиев, впервые исполнивший некоторые бессмертные произведения Жамбыла и Суюнбая, причем, не только в стиле **айтыса-импровизации, но и жырау-сказителя** (Огни Алатау, 26 марта 2015 г., с. 7); Мужчины и женщины, притихшая детвора, **седобородые аксакалы и благообразные апашки** внимают словам ведущих, поздравляющих всех с наступлением Наурыз мейрамы (Огни Алатау, 24 марта 2015 г., с. 1); По информации нашего источника, в одном из аулов под Астаной в ожидании высоких гостей уже поставили **роскошную белую юрту** (Караван, 1 апреля 2015 г., с. 3); С раннего утра здесь собрались все участники **караванашествия «Наурыз керуені»,** чтобы потом отправиться шествовать по улицам города (Новое поколение, 25 марта 2016 г., с. 2).

О специфичности стилистического использования казахизмов свидетельствуют факты существования различных вариантов новых слов. Образуются они на базе казахских слов с использованием русских словообразовательных моделей.

Сюда можно отнести слова, используемые в обозначении жителей того или иного города или поселка: В хорошем темпе трудятся **жамбылцы и карасайцы** (Огни Алатау, 28 марта 2015, с. 1).

Очень интересны наблюдения, касающиеся названия новой столицы **Астана.** В силу своих внешних признаков слово Астана подчиняется законам русского словоизменения. Однако в обозначении жителей Астаны наблюдается большая стилистическая вариативность. Их называют **астанинцы,** самоназвание – **астанчане** (об этом свидетельствует экпресс-опрос, проведенный телеканалом КТК), писатель И. Щеголихин в 2001 г. в программе новостей телеканала «Рахат» употребил слово **астанайцы. Также** же в шутку называют их **астанки и астановки.** Но более стало **астанчане,** видимо из-за неблагозвучия названия. Ср.:

Сотни **астанчан** вышли посмотреть на сказочный фейерверк, знаменующий начало Нового года (Время, 29 января 2017 г., с. 2).

Наблюдаются интересные семантико-стилистически осложненные сочетания морфем при словосложении и в словосочетаниях: **младотюрки** – молодые бизнесмены 90-х годов, ушедшие в политику; **младобаи** – они же в ироническом контексте; **асфальтные казахи (наряду с шала-казахи)** – казахи, не знающие казахского языка.

Коммуникативно-прагматическое использование казахизмов в определенных стандартных ситуациях общения связано с изменением коммуникативных тактик русскоязычных в общении с казахами.

Так, в русской речи употребляются казахские слова приветствия **(салем, салам),** прощания (хош), антропонимические модели казахского языка с прибавлением постфикса **-ке** в качестве дружеского или уважительного обращения:

Прошу Вас, **Нуреке,** поручить Минсобесу пересмотреть размер моей пенсии» – из письма Президенту Н.А. Назарбаеву в газете «Время».

Это проявление контактоустанавливающей функции речи. В русскоязычных контекстах казахстанской прессы эти формы приобретают иронический оттенок:

В коридоре Дома парламента встречаются депутат и министр, едва знакомые между собой. Оба останавливаются в нерешительности, лихорадочно вспоминают имена друг друга. «Саламатсызба, **минике!»** – восклицает наконец сообразительный депутат. «Саламатсызба, **депуке!»** – *с* облегчением отзывается министр (Время, 15 января 2015 г., с. 5).

Следует затронуть и еще один факт, констатированный Д.Д. Шайбаковой, доцентом Казахского университета международных отношений и мировых языков. Она отмечает, что в билингвистическом просторечии распространены калькированные с казахского языка обращения **братишка, брат, сестренка,** прибегает **отец, земляк:** билингв к межъязыковой идентификации. В казахском дискурсе терминология родства используется при обращении старших к младшим и наоборот. Отожествление элементов разных языков не нарушает нормы системы, но в реально ситуации общения представителями русской культуры такое употребление воспринимается как инородное: маркерами чужой речи считаются чужие слова, смыслы, речевое поведение.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В итоге мы отмечаем, что в целом язык современной русскоязычной республиканской газеты характеризуется яркой публицистической страстностью; использованием семантически значимых языковых единиц, экспрессивно-модальных форм; сближением книжной речи с разговорной (демократизация языка), что приводит к стилистической раскованности, разнообразию средств выражения: лаконичностью, точностью,

ясностью, доходчивостью и доступностью.

В связи с высоким уровнем современной читательской аудитории и широким двуязычием населения республики, отпала необходимость в широком номинативном использовании казахизмов в языке русскоязычной периодической печати.

В русскоязычных газетах Казахстана обнаруживается оригинальный сплав русской и казахской лексики, что позволяет публицистам отразить свое авторское мировидение в условиях интеграции двух этнических и лингвистических систем.

Казахизмы в русскоязычной прессе Казахстана имеют ряд особенностей: они характеризуются многочисленностью, которая обусловлена развитием национального самосознания и двуязычием населения республики; русскоязычные казахстанские газеты активно пополняются новыми казахскими словами и не менее активно осваиваются. В связи с этим можно говорить об изменениях этой части заимствования в семантико-стилистическом плане.

Развитие процесса разностороннего заимствования казахизмов и их функционирования в связи с развитием нашей республики, отраженном на страницах газет, является показателем изменения психологии носителей двух языков.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Жумагулова В.И. Сатира и юмор в русскоязычной прессе Казахстана: лингвистический аспект: Дис. ... д-р. филол. наук. Алматы, 2001. – 300 с. 18 Васильев С.Т. Разноязычие (смешанная речь) и типология билингвизма личности. Докт. дисс. ... – М., 2000. – 246 с.
2 Какорина Е.В. Трансформация лексической семантики и сочетаемости (на материале языка газет). // Русский язык конца XX столетия (1985-1995). – М., 2000. – 68 с.
3 Васильев С.Т. Разноязычие (смешанная речь) и типология билингвизма личности. Докт. дисс. ... – М., 2000. – 246 с.
4 Фомина М.И. Современный русский язык. – М., 1990. – 173 с.
5 Бельгер Г. Лики слова. – Алматы, 1996. – 68 с.
6 Ермакова О.П. Семантические процессы в лексике //Русский язык конца XX столетия (1985-1995). – М., 2000. – 45 с.
7 Журавлева Е.А. Семантизация лексик в газетном тексте (на материале казахстанской прессы 1988-1998гг.): Дис.... канд. филол. наук. – Алматы, 1999. – 150 с. – 51 с

ӘОК 81

Baskynbayeva Zhansaya Imangalievna
Graduate
Kyzylorda State University named after Korkyt Ata
Humanitarian and Pedagogical Institute

Beknazarova Ulzhan Omirzakovna
Doctorate student, senior teacher
Kyzylorda State University named after Korkyt Ata
Humanitarian and Pedagogical Institute
e-mail: jani_98_14@amil.ru

CONTRASTIVE ANALYSIS OF ENGLISH AND KAZAKH VERB TENSES

Түйін: Мақала қазақ және ағылшын тілдеріндегі етістік шақтарын контрастивті талдауға бағытталған. Қазақ тіліндегі етістік шақтары категориясының өзіндік ерекшеліктерін ағылшын тіліндегі етістіктің шақ категориясына тән ерекшеліктерімен, мысалдар келтіре отырып талдау. Зерттеу етістіктің «формасы» мен «мағынасына» қарай, барлық тілдерге тән классификациясы- өткен шақ, осы шақ және келер шақ болып үш топқа бөлінетін шақ категорясына негізделген.

Түйінді сөздер: тіл, талдау, етістік, салыстыру, сипаттама, осы шақ, өткен шақ, келер шақ.

Резюме. Статья посвящена сравнительному анализу глагольных времен в казахском и английском языках. Особенности казахских глагольных времен анализируются в сравнении с английскими временами, приводя ряд примеров. Эта работа основана на категории времени, которая имеет различные классификации в «форме» и «значении», которые можно разделить на три макрогруппы - прошлое, настоящее и будущее на всех языках.

Ключевые слова: язык, анализ, глагол, сравнение, характеристики, настоящее время, прошедшее время, будущее время.

Summary. The article is devoted to the contrastive analysis of the verb tenses in Kazakh and English languages. Peculiar features of the Kazakh verb tenses are analyzed in comparison with English tenses, by giving a number of examples. This work based on the category of tense, that has a variety of classifications in the “form” and “meaning” that can be divided into three macro groups – past, present and future in all languages.

Keywords: language, analysis, verb, comparison, characteristics, present tense, past tense, future tense.

INTRODUCTION

Language is the most important means of communication in our life. There are a huge number of languages in the world, each of which has some common features with other languages, as well as features that we find only in a separate language.

Nowadays, English is one of the most dominating languages in the world which is having its impact on every field of work. It is impossible to overrate the importance of learning English language, while significance of knowing the native language is even more significant. Fries (1945) contended that “the most effective materials [in foreign language teaching] are those that are based upon a scientific description of the language to be learned, carefully compared with a parallel description of the native language of the learner”. [Fries,1945(1)]

The relevance of my work is to help Kazakh students learning English as foreign language. Since, they are meeting problems in learning English, as almost all English grammar text- books are written in Russian.

RESEARCH GOALS AND OBJECTIVES

- to define the major individual characteristics of Kazakh and English verbs;
- to make a contrastive analysis for verb tenses by giving a number of examples;
- to figure out common and distinctive features and peculiarities of verbs in both languages;

Materials and Methods. Research studies on verb forms and tenses were analyzed. The Work of I. Mamanov, Z. Badanbekova, V.M.Macmillan,, S. Isayeva and G. Nurkina, K. Tuimebayev and others were used. As a method, I used existing data and qualitative method, by comparing similarities and differences of verbs in two languages, pointing out the peculiarities and exceptions of verb tenses, existing in both languages. A large amount of material was analyzed and generalized, and corresponding verb tenses in both languages were demonstrated in tables to make the learning process more successful.

MAIN PART

The science of grammar is a branch of linguistics that studies the grammatical structure of the language. It is divided into two areas called morphology and syntax. According to M.A. Karayev, morphology analyzes words, parts of speech, word

meanings and functions. One of the main tasks of morphology is to classify words into parts of speech. [Karayev M., 1993,p.216]

As we said before, even though there are universal features between human languages, each of the languages have their own peculiarities. This law is common to Kazakh and English too. Kazakh belongs to Kipchak branch of Turkic languages. Kevin Martens Wong, who studied Kazakh language, wrote, "Kazakh, like all Turkic languages, is agglutinative – that is, it adds affixes to a word to express different grammatical ideas and relationships involving that word". [Martens K.W.,2014(3)] Meanwhile, English is a language of Indo-European family. Because of the fact, that English and Kazakh are from different language families, there are almost a few common features between them. For example, Kazakh is a Subject-Object-Verb or SOV language, whereas English is a Subject-Verb-Object (SVO) language. This means that in Kazakh, verbs will come at the end of sentence, while in English it comes in the middle.

Among all parts of speech in both languages, verbs are the most complex and wide-ranging grammatical category. There are a lot of various definitions for the Verb phenomenon. According to linguist S.Arpabekov, verb is a word that expresses the state of movement and action of an object. [Arpabekov S.,2004,p.120] E. Aryn contributed a lot to the encyclopedia of the Kazakh language, where he studied the meaning of verbs in depth and extensively. In obedience to his work, verbs are one of the main parts of speech in the Kazakh language, which has many peculiarities: a wide range of semantic features, multifaceted grammatical properties, different systems of transformation and grammatical categories. [Aryn E.,1998,p.509] In English language, a verb is an important part of a sentence that describes an occurrence, a mental/ physical action, or existence of a condition or a state. According to Badanbekovna's textbook, comparing the verbs in both languages, she said: "A verb is a word that expresses the state and action of a thing". [Badanbekovna Z.,1998,p.112]

In both languages, Infinitive is the basic dictionary form of a verb. In English it is used with or without the particle *to:* to do or do (in complex objects: for example: he made him come). In Kazakh, it is called as Тұйық етістік, and consists of a verb stem and it is expressed by the suffix -у as in сұра-у, жүр-у, бар-у.

In English in the comparison with Kazakh language, which uses the personal suffixes(**жіктік жалғау** — баяндауышқа ғана тән жалғау) to make tenses, there are basic forms of the verb: infinitive (to speak), the past simple (spoke) and participle 2 (spoken). The verb is divided into three groups according to the way in which infinitive, past simple and participle 2 are formed:

a) regular verbs, which are formed by adding -ed or –d, (to want – wanted, to live – lived) ,b) irregular verbs;

- they are -verbs which change their root vowel to sing- sang- sung;
- verbs which change their root vowel and add -en to speak -spoke –spoken;
- verbs which change their final -d into -t to send -sent -sent –verbs;
- verbs which have the same form for the infinitive, past simple and participle 2 to put -put –put;
- defective verbs: can -could may –might;

c) mixed verbs. Their past simple is of the regular type, and their participle 2 is of the irregular type to show -showed –shown to sow -sowed –shown.

TENSES OF KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES

As we mentioned before, Kazakh as agglutinative language indicates grammatical functions primarily by attaching suffixes to word stems. Kazakh verbs take suffixes to indicate their tense, aspect, and mood. Meanwhile, English is considered an inflectional language because of polysemantic morphemes.

Kazakh scholars have identified and suggested different types of tense in our language. I. Mamanov wrote: "In modern Kazakh language the category of tense, according to its morphological features and the meaning, are divided into Past tense (Өткеншақ), Present tense (Осышақ) and Future tense (Келершақ)". The same phenomenon can be observed in the English language. Golitsinsky wrote that, the difference of English from Kazakh is that, English tense system has four paradigmatic forms: Indefinite, Continuous, Perfect and Perfect Continuous, each of them has present, past and future tenses. [Golitsinsky Yu., 2003,p.258]

According to I. Mamanov, in Kazakh language, past tense will be divided into 5 groups:

a) "Жедел өткен шақ";
b) "Бұрынғыөткен шақ";
c) "Ежелгі өткен шақ";
d) "Дағдылы өткен шақ"
e) "Қатысты өткен шақ".

Future tense is subdivided into 3 groups:
a) «болжалды келер шақ»;
b) «ниет (мақсатты) келер шақ»;
c) "ауыспалы келер шақ".

"Осышақ" is divided into two groups:
a) "нақ осы шақ"
b) "ауыспалы осы шақ"[Mamanov Y.,2007,p.103]

COMPARISON OF TENSE CATEGORIES IN ENGLISH AND KAZAKH LANGUAGES THE PAST TENSE - "ӨТКЕН ШАҚ"

The past tense or "Өткен шақ" is a grammatical form of the verb, denoting the completed real events, actions in the past. In both languages, the following adverbial modifiers of time are used to

indicate that an action has taken place in the past: last year (night,month, week, Sunday, Monday), өткен жылы (кеше кешқұрым,кайда, аптада, сенбіде, жексенбіде, дүйсенбіде),; a week (month, year) ago - өткен аптада (айда, жылы),etc.

The first type of past tense is past simple or "жедел өткен шақ". In Kazakh, it is formed by adding affixes -ды/ді, -ты/ті to the stem of a verb, and denotes the action finished in the past: Ол Лондонға өткен аптада кетті. It can be translated into English as "He left for London last week. Thus, we can see that Kazakh "жедел өткен шақ" corresponds to English Past simple. Also Kazakh "жедел өткен шақ" has the continuous form of a complex verb, which denotes an action in a process, as in "Мен келе жаттым" that coincides with English Past Continuous: "I was coming".

In English language, Past simple is used to systematize actions and show that they happened one after another: Ainash came up to the house, opened the door and phoned to her friend. Айнаш үйіне келді де, есікті ашып, досына телефон соқты. It is also used to indicate a habitual action in the past, but in Kazakh it corressponds to "Дағдылы өткен шақ" : When I was a student I often had dinner in the cafe - Мен студент кезімде ылғи дәмханадан тамақтанушы едім. The Past Simple in English and its corresponding tenses in Kazakh language:

English	Kazakh	Tense form in Kazakh
I met him yesterday.	Мен оны кеше кездестірдім.	Жедел өткен шақ
In summer I went for a long walks after to the station.	Жазда мен ертеңгі астан кейін ұзақ серуендейтінмін.	Дағдылы өткен шақ
Last year I often went to the theatre.	Өткен жылы мен театрға жиі баратынмын	Бұрынғы өткен шақ

To the second group of Kazakh past tense is "бұрынғы өткен шақ" , it is used when the speaker explains the result of the action made in the past". In English language the similar time is shown by Present Perfect tense that refers to indefinite events with the result in the present. [Macmillan V.M., 2008,p.20] For example: Мен ол жігітті жақсы танимын, университете бірге оқығанбыз - I know him very well, we have studied together at the university. Continuous form of a complex verb in "бұрынғы өткен шақ" denotes the process of an action that happened simultaneously with another action. For example: Сен директордың кабинетінде отырғанда, мен көрші бөлмеде мақала жазып отырғанмын- when you were in director›s office, I was writing an article in the neighbor room. It means that English Past Continuous tense is similar to continuous form of «бұрынғы өткен шақ».

As Present Perfect in English corresponds to "бұрынғы өткен шақ", we should review other situations, where Present Perfect is used. First of all, it is the form of a present tense that expresses an action having started in the past and completed recently, or an action that continues in the present:I have been teacher for 20 years - Мен жиырма жылдан бері мұғалім болып істеймін. The Present Perfect in English and its corresponding tenses in Kazakh language:

English	Kazakh	Tense form in Kazakh
I have written me exercises, here they are.	Мен жаттығуды жаздым. Олар міне	Нақ осы шақ
I have known him for three years	Мен оны үш жылдан бері білемін	Бұрынғы өткен шақ
After I have read the book, I'll give it to you.	Кітапты оқып болған соң, саған беремін.	Мақсатты келер шақ

Other forms of tense, which corresponds to "бұрынғы өткен шақ" was Past Continuous. In the Past Continuous tense, the action was ongoing till a certain time in the past. This tense is used to talk about an action at a particular time in the past: I was working in the garden on Friday morning - Мен жұма күні таңертең бақшада жұмыс істеп жатқанмын. The Past Continuous in English and its corresponding tenses in Kazakh language:

English	Kazakh	Tense form in Kazakh
It was raining at five o'clock.	Сағат бесте жаңбыр жауып тұрды.	Жедел өткен шақ
In June this firm was carrying on negotiations for the purchase of wheat	Маусым айында бұл фирма бидайды сатып алу жөнінде келісім жүргізді.	Бұрыңғы өткен шақ

The third type of past tense in Kazakh is presented by K. Tuimebayev, and called as "субъективті өткен шақ". [Tuimebayev J.K., 1996, p.66]According to the rule, this type denotes the action occurred in the past, but the speaker knows it from other people or events. It corresponds to English Past Perfect that denotes one event in the past happened before another event in the past. For example: Мен үйге келгенде, анам түскі асты дайындап қойыпты- when I came home, my mother had already cooked the dinner.

The Past Perfect in English language, is a tense of verbs used in relating past events where the action

had already occurred at the time of the action of a main verb that is itself in a past tense. In English this is a compound tense formed with *had* plus the past participle: it comes with adverbial modifier of time: by Saturday – сенбіге қарай, by that time – осы уақытқа дейін, by the end of the year – жыл. The Past Perfect in English and its corresponding tenses in Kazakh language:

English	Kazakh	Tense form in Kazakh
By the time I came to the office they had signed the contract.	Мен кеңсеге келгенше, олар келісім шартқа қол қойыпты.	субъективті өткен шақ
I had translated the article by five o'clock	Мен мақаланы сағат бестерде аударды м	Жедел өткен шақ

"Дағдылы өткен шақ" or "ауыспалы өткен шақ" denotes the actions, which happened repeatedly in the past. It is formed with suffixes -атын, -етін, -йтын, and -йтін. Comparing it with English, we have found out a remarkable difference. A word combination "used to do", which describes the habits in the past, fully corresponds to Kazakh "дағдылы өткен шақ». For example: Мен шахматы жиі ойнайтынмын - I used to play chess very often.

Other than mentioned forms of past tense in English, there is Past Perfect Continuous. It is a verb tense which is used to show that an action started in the past and continued up to another point in the past. In Kazakh language, it corresponds to Жедел өткен шақ, Ауыспалы өткен шақ. For example:

English	Kazakh	Tense form in Kazakh
I had been working for two hours, when my brother came.	Ағам келгенде, жұмыс істегеніме екі сағат болған (болды)	Жедел өткен шақ
He felt tired as he had been playing football for several hours.	Ол бірнеше сағат футбол ойнағандвқтан, қатты шаршағанын сезінді.	Ауыспалы өткен шақ

The Future tense- "Келер шақ**"**

Future tense denotes an action or event that will be in the future. In Kazakh language Future tense is subdivided into 3 groups: "болжалды келер шақ", «ниет (мақсатты) келер шақ»,"ауыспалы келер шақ".

"Болжалды келер шақ" is formed by the suffixes -ар, -ер, -р, and denotes the possibility of carrying out a definite action. It is identical to English Future Perfect tense. For example: Емтихан басталған уақытта барлығын ұмытатын шығармын- By the time the exam begins, I will have forgotten everything.

Future Perfect in English is a verb form that expresses action completed by a specified time in the future. The future perfect is formed by combining *will have* or *shall have* with a past participle. For instance, We shall have cleaned the rooms by 7 o'clock – Біз бөлмелерді сағат 7 – ге дейін тазалап қоямыз. The Future Perfect in English and its corresponding tenses in Kazakh language:

English	Kazakh	Tense form in Kazakh
I shall have finished this work before you return.	Сіз келгенше, мен осы жұмысты аяқтап тастаймын.	Болжалды келер шақ
They will have shipped the goods when your telegram arrives.	Олар сіздің телеграммаңыз келісімен, тауарларды тиеп жіберді.	Мақсатты келер шақ
You will have read in the newspapers about the conclusion of this agreement?	Бұл келісімнің нәтижесін сіз газеттерден оқыған болар сыз.	Бұрыңғы өткен шақ

As for "Ниет (мақсатты) келершақ", it is formed by adding the suffixes -мақ(шы)/мек(ші), - бақ(шы)/бек(ші), -пақ(шы)/пек(ші). This tense form fully coincides with English word combination "to be going to", because both of them indicate personal plans and intentions. For example: Мен бүгін кешке ескі кино көрмекшімін- I am going to watch an old film tonight. In English it can also be given in Future Simple: I shall return to Moskow in a few days- Мен Мәскеуге бірнеше күннен кейін ораламын. Also in Future Continuous: They are leaving for a Leningrad- Олар Ленинградқа бүгін кешкісін кетпекші.

The future continuous tense referred to the action or event or work that will not finish and ongoing, that will be in evolution at a period later than now. For example, I shall be doing home tasks at 5 o'clock - Мен сағат 5 - те үй тапсырмасын орындап жатамын. The Future Continuous in English and its corresponding tenses in Kazakh language:

English	Kazakh	Tense form in Kazakh
I shall still be working at five o'clock	Мен сағат бесте жұмыс істеп отырамын	Мақсатты келер шақ
If you come after eleven o'clock, I shall be sleeping	Егер сіз он бірден кейін келсеңіз, мен ұйықтап жатамын.	Ауыспалы келер шақ

The Future Perfect Progressive is an English verb tense that expresses ongoing actions that will be completed at a specific moment in the future. We can often find this tense with verbs: to study – оқу, зерттеу, to work - жұмыс істеу, to travel - саяхат жасау, to write – жазу, to listen – тыңдау, to watch – қарау, байқау, to read - оқу, etc. For instance, until Anar gets her Diploma she will have been studying at the Academy for 4 years - Анар диплом алғанша, академияда 4 жыл оқиды. The Future Perfect Progressive in English and its corresponding tenses in Kazakh language:

English	Kazakh	Tense form in Kazakh
I shall begin to work at ten o'clock in the morning.	Мен жұмысты таңертеңгі онда бастаймын	Мақсатты келер шақ
When you return home at five o'clock, I shall have been working for seven hours.	Сіз сағат бесте үйге келгенде, мен жеті сағаттай жұмыс істеп жатамын.	Ауыспалы келер шақ

I. Mamanov points out that "ауыспалы келер шақ" denotes an action, which takes place in the present. [Mamanov.Y.,2007,p.112]For example: Қаланың шетінде кішкентай өзен ағып жатады- A small river flows outside the town. But other scholars, like S. Isayeva and G. Nurkina state that it denotes an action in the future, but due to the suffixes -a, -e, -й, it appears to be the same as the present tense. [Isaeva S., Nurkina G.,p.155]Comparison showed that "ауыспалы келер шақ» corresponds to English Future Simple tense. For example: Мен жазғы демалысты ауылда өткіземін- I will spend summer vacations in the village.

The future simple tense refers to a time later than now(current time) or simply we can say refers to some event in the future time. For example,they will have English lessons twice a week – Оларда аптасына екі рет ағылшын тілі сабағы болмақ. The Future Simple in English and its corresponding tenses in Kazakh language:

English	Kazakh	Tense form in Kazakh
I shall return to Moskow in a few days.	Мен Мәскеуге бірнеше күннен кейін ораламын.	Мақсатты келер шақ
We shall not see him till Monday.	Біз оны дүйсенбіге дейін көрмейміз.	Ауыспалы келер шақ

The Present Tense- "Осы шақ"

"Осы шақ" is a form of a verb denoting the events and actions made in the present. "Осы шақ" is divided into two groups: "нақ осы шақ" and "ауыспалы осы шақ".

"Нақ осы шақ» in Kazakh language is made by auxiliary verbs: «отыр, жатыр, жүр» and «тұр», which have different meanings and correspond to different English tenses. According to I. Mamanov, the auxiliary verbs «отыр, тұр» show that an action happens at the moment of speech. For example: Дамир кітап оқып отыр- Damir is reading a book. So, it corresponds to English Present Continuous that also denotes an action occurring at the moment of speech.

According to scholars S. Isayeva and G. Nurkina, the auxiliary verbs "жатыр, жүр" point out the duration of the action. [Isaeva S., Nurkina G.,p.178] Compared to English, we found out that it corresponds to the Present Perfect Continuous tense that, as a rule, emphasizes the length of a continuing activity. For example: Таңертеңнен бері жұмысымды істеп жатырмын- I have been working on my project since morning.

"Ауыспалы осы шақ", as mentioned above, denotes the actions carried out in the present. It coincides with the English Present Indefinite tense. For example: Біз қалада тұрамыз-We live in a town. In English language, Present Indefinite Tense represents an action which is regular or normal or true and uses the base form of the verb. In case of the third person singular number, '**s or es'** is added with the verb.

The Present Continuous in English is a tense that describes an ongoing action in the present. In English it is formed by use of a form of [*term, be*] with a present participle. For example, It is raining heavily this week – Осы аптада жаңбыр құйып жауып тұр. The Present Continuous in English and its corresponding tenses in Kazakh language:

English	Kazakh	Tense form in Kazakh
He is reading a newspaper in the library	Ол кітапханада газет оқып отыр	Нақ осы шақ
She is leaving by the five o'clock train	Ол сағат бестегі поъездбен кеткелі тұр.	Ауыспалы осы шақ

The Present Perfect Continuous tense in English is used for actions which was started in past and still continues in present or just finished now in present time. It comes with prepositions such as: for, since (бойы, бері): My husband has been working for the same plant for 25 years - Менің күйеуім бұл зауытта 25 жылдан бері жұмыс істеп келеді. The Present Perfect Continuous in English and its corresponding tenses in Kazakh language:

English	Kazakh	Tense form in Kazakh
I have been reading the newspaper since six o'clock.	Мен газетті сағат алтыдан бері оқып отырмын.	Ауыспалы осы шақ

I have been waiting for my brother for a long time.	Мен ағамды күткеніме көп уақыт болды.	Жедел өткен шақ

Based on the above tables, we notice the differences in the structure of the English and Kazakh verb tenses, by comparing it with their translation. As you can see, a comparative analysis of the tense categories of verbs in English and Kazakh was conducted in the present, past and future tense categories.

CONCLUSION

In conclusion, based on the results of research, an analysis was made comparing verb tenses in English and Kazakh. In order to study in depth the meaning of the verb on the chosen topic, I relied on the work of several scientists. A large amount of material was analyzed and generalized, considered from of grammar. The research is provided by different points of view, the common features were selected by covering key areas extensive demonstrative tables to make the learning process more successful.

Based on the data found during the investigation of tense forms of Kazakh and English languages, we revealed the following differences and similarities, and came to the following conclusions:

- both English and Kazakh languages' verbs have a category of tense;

-the grammatical forms of the tenses are different in both languages that can be explained by their genetic origin;

-only in different verb tenses of English language, the specific auxiliary verb is attached to the verb;

- there are 12 tense categories in English compared to Kazakh;

- tense forms in English are made in accordance with certain formulas;

-"дағдылыөткен шақ" and "мақсатты келер шақ" of Kazakh language don't have equivalents in English. But they correspond to the constructions "used to do", "going to do" that denote the same meaning as in Kazakh tenses;

In conclusion, on the basis of comparative study of verb tenses in English and Kazakh, it is possible to distinguish grammatical differences between a foreign language and the native language. It serves to emphasize the importance of comparative study in teaching and learning English. The correct usage of tense forms in English appears to be the most complicated issue for students. We do believe that this study will be of great help to overcome the confusion in the field of tense forms.

Nowadays, the correct usage of tense forms in English is one of the most difficult issues for students. I hope that this study will help to overcome confusion in the field of tense forms.

REFERENCES:

1. http://unt.unice.fr/uoh/learn_teach_FL/affiche_theorie.php?id_theoricien=11
2. Arpabekov S. "Kazakh language" (reference book) Almaty,2004 – p.120
3. Aryn E. "Kazakh language: Encyclopedia" Almaty,1998– p.509
4. Badanbekovna Z. "English grammar in tables", Almaty,1998– p.112
5. Golitsinsky Yu. "Grammar Collection of exercises", St. Petersburg, 2003– p.258
6. Isaeva S., Nurkina G. "Comparative typology of the Kazakh and Russian languages"Almaty–p.155,178
7. Karayev M. "Kazakh language", Almaty,1993– p. 216
8. Macmillan V.M. "English Grammar in Context", Macmillan, 2008– p.20
9. Mamanov Y. "Problems of Kazakh linguistics", Almaty:Arys Publishing House, 2007– p.103,448
10. Martens K.W. "Kazakh:Language of steppes", 2014
11. Tuimebaev Zh. K. "Kazakh language: Grammatical reference book", Almaty,1996 – p.66

Жалмаханов Ш.Ш.
филология ғылымдарының докторы, профессор,
Қарағанды медицина университеті,
Қарағанды қаласы, szhalmakhanov@bk.ru

Толысбаева Ә.Т.
доцент, филология ғылымдарының кандидаты
Қ. А. Ясауи атындғы Халықаралық қазақ-түрік университеті
ademau.tolysbaeva@ayu.edu.kz

ӘБІЛҚАСЫ ӘЗ-ЗАМАХШАРИДЫҢ «МУКАДДИМАТ ӘЛ-ӘДӘБ» СӨЗДІГІ (XIII Ғ.) МЕН ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КӨМЕКШІ МОРФЕМАЛАРДЫҢ ТАРИХИ ТЕКТЕСТІГІ ЖӘНЕ ОМОНИМИЯЛЫҚ, ПОЛИСЕМИЯЛЫҚ ҚОСЫМШАЛАР

Түйіндеме: мақалада тілдердің туыстығы мен туыстығын интеграциялау және саралау мәселелері лингво-тарихи шолу жүргізіледі, соның ішінде тілдік одақтардың ерекшелігі қарастырылады. Жүргізілген лингвистикалық талдаудан шыға отырып, авторлар Егер түркі тектес әртүрлі рулар мен тайпалардың нақыштары-түркі тілдерінің интеграциясының нәтижесі болса, түркі тілдерінің орта ғасырларына бөлінуі (қазақ, қырғыз, өзбек және т. б. тілдері болып табылатын қазіргі ұлттық тілдердің) - түркі тілдерін әртүрлі тармақтарға, топтарға және кіші топтарға бөлу. Жұмыста интеграциялық және дифференциациялық үдерістерге, тілдердің туыстығы мен туыстығына, оларды бір тіл одағына біріктіруге экстралингвистикалық факторлар әсер етті деген қорытынды жасалады.

Қосалқы морфемаларды, атап айтқанда, іс аяқталуын, көпшенің аяқталуын, керек-жарақтары мен ауытқуын, зат есім, сын есім, есімдік және «сөздігі аз-Замахшари» етістіктері мен қазақ тілінің жұрнақтарын талдау және салыстыру XII ғасыр лексикасы мен қазіргі қазақ тілінің тарихи біртектілігін артық дәлелдейді.

Мақала соңында авторлар «сөздікте» және қазақ тілінің қосалқы морфемаларының айырмашылықтары фонетикалық құрамда білдірілетіндігі туралы қорытынды жасайды, ал грамматикалық функциялар қыпшақ, оғыз және қарлұқ топтарына жататын тілдердің ұқсастығы мен біртектілігін көрсетеді.

Түйінді сөздер: сөздік, талдау, тілдік одақ.

«ИСТОРИЧЕСКОЕ СХОДСТВО ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ, ОМОНИМИЧНЫХ И ПОЛИСЕМАНТИЧНЫХ МОРФЕМ СЛОВАРЯ «МУКАДДИМАТ АЛЬ-АДАБ» (XII В.)

Резюме: В статье проводится лингво-исторический обзор проблемы интеграции и дифференциации родства и сродства языков в том числе, рассматриваются особенность языковых союзов. Исходя из проведенного лингвистического анализа авторы приходят к мнению, что если наречия разных родов и племени тюркского происхождения – результат интеграции тюркских языков, то разделение в средние века тюркских языков таких (современных национальных языков, какими являются казахский, киргизский, узбекский и т.д. языки) – результат дифференциации тюркских языков на разные ветви, группы и подгруппы. В работе делается вывод, что на интеграционные и дифференциационные процессы, родство и сродство языков, объединение их в один языковой союз повлияли экстралингвистические факторы.

Анализ и сравнение вспомогательных морфем, а именно падежных окончаний, окончаний множественного числа, принадлежности и склонения, суффиксов имени существительного, прилагательного, местоимении и глаголов «Словаря аз-Замахшари» и казахского языка лишний раз доказывает историческую однородность лексики XII века и современного казахского языка.

В конце статьи авторы делают выводы о том, что различия вспомогательных морфем в «Словаре» и казахского языка выражаются в фонетическом составе, а грамматические функции морфем констатируют сходство и однородность языков, которые относятся к кипчакской, огузской и карлукской группам.

Ключевые слова: словарь, анализ, языковый союз.

«HISTORICAL SIMILARITY OF AUXILIARY MORPHEMES DICTIONARY «MUKADDIMAT AL-ADAB» (XII C.)

Resume: In the article done linguistic-historical overview of the problems of integration and differentiation of kinship and similarity of languages, including the discusses of language feature particularities. On the basis of linguistic analysis, the authors come to the view that if the adverb different genera and a tribe of Turkic origin is the result of the integration of the Turkic languages, a division of the Turkic languages in the middle ages (such modern national What languages are Kazakh, Kirghiz, Uzbek, etc) is a result of the differentiation of the Turkic languages in different branches, groups and subgroups. It is concluded in the work that for integrational and differatiational processes, relationship and similarity of languages, unify them in one lingua unity which influenced for extralinguistic factors.

Analysis and comparison of auxiliary morphemes, namely, case endings, plural endings, conditioning and declination, suffixes of the noun, adjective, pronoun and verbs "Dictionary AZ-Zamakhshari and the Kazakh language proves historical homogeneity of the vocabulary of the 12th century and modern Kazakh language.

At the end of the article, the authors conclude that differences in morphemes subsidiary «Dictionary» and the Kazakh language is expressed in the phonetic composition and grammar function morphemes shows similarities and homogeneity of languages that belong to the Kipchak, Oghuz and Karluk groups.

Key words: sounds, general vocabulary, analysis.

Лингвистика тарихында тілдердің интеграциясы мен дифференциация, ішкі, сыртқы факторлар, туысуы мен туыстасуы кеңінен, түбегейлі қарастырылған мәселелер. Ресей білім-ғылымы тарихында үндіеуропа тілдерінің салыстырмалы грамматикасы, орыс тілінің тарихи грамматикасынан алғаш дәрістер оқыған Ф.И.Буслаев (1818-1897) «Отандық тілді оқыту туралы» деген мақаласында (1884): «Тілдерді салыстыру тілдік заңдардың айқын да ақиқат түсінігін бере алады, тек тарихи зерттеу ғана белгілі форманы генетикалық тұрғыда неге осылай қолданатынымызды түсіндіре алады» дейді [Жалмаханов Ш.Ш.. 1999, 115 б]. «Сөздер мен заттар» бағытының негізін салушы, австриялық лингвист Г.Шухардт (1842-1927) «Тілдердің тоғысуы туралы мәселеге» атты еңбегінде тілдер арасында шекара болмайды, тілдердің тоғысуы тілдердің өзгеруіне және араласуына әкеп соғады деп есептеді [Жалмаханов Ш.Ш., 1999, 143б]. Тілдер тарихының бірігу және ыдырау тұрғысынан келгенде, сөздік жазылған дәуірде тұтас түркі тілінің диалектілерге жіктеле бастаған кезі болатын

XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында тіл білімі тарихында Италияда пайда болған ареалдық лингвистика (неолингвизм) бағытының көрнекті өкілі И.Шмидтің «толқындық теориясы», яғни тілдерді классификациялауда тілдердің географиялық орналасуын негізге алу, ерекше рөл атқарды. Шмидт географиялық көршіліктегі екі тілде жалпы тілдік қасиеттердің, белгілердің пайда болуына әкелетінін айтып, бұл құбылыс кейін «тілдердің туыстасуы» (сродства языков) деп аталып, «туыс тілдер» (родства языков) деген ұғымнан ерекшеленді. Тілдердің туыстасуы дегеніміз – екі немесе бірнеше тілдің көрші, жақын, аралас-құралас тұруынан жалпы белгілер мен қасиеттердің пайда болуы, яғни қазіргі «тілдік одақ» деген ұғымның негізі болды.

Қазіргі лингвистикада әуелде Балқан тілдік одағы (грек, албан, болгар, румын, македон тілдері) туралы пайым пайда болса, кейінгі кездерде Еуропа тілдік одағы, Еділ бойы тілдік одағы, Иран-ирак тілдік одағы (оңтүстік Кавказ тілдері, шығыс Түркия, солтүстік Ирак, солтүстік Иран кіреді), Орта Азия (Гималай) тілдік одағы және т.б. он шақты тілдік одақ бар деген теориялар шықты.

Неолингвистиканың тілдердің араласуы, тілдік одақтар және кеңістік лингвистикасы теорияларына өзіндік үлес қосқан В.Пизани бұл теорияларды салыстырмалы-тарихи тіл біліміне қолданды.

«Тіл туралы жаңа ілім» бағытын негіздеуші Н.Я.Мардың (1864-1934) «Тілдердің тоғысуы туралы теориясы» тілдер туыстығы дегеніміз – әуелде туыс емес тілдердің бірігіп-кірігуі, тоғысуы және араласуы, үндіеуропа немесе басқа семьяларда ата тіл деген болған емес, тілдердің дамуының жалпы заңы бір тілдің бір тілге бірігуі деді кезінде.

Демек жоғарыда мазмұндарын баяндаған ғылыми-теориялық ойлардың негізгі идеяларын орта ғасырлардағы туыс түркі тайпаларының тілдері бойынша да талдауға болады. Орта ғасырдағы түркі тілдері – интеграцияның, қазіргі түркі тілдері – дифференциацияның нәтижесі.

Түркітанушылардың түркілерге ортақ тарихи мұраларды Кеңестер Одағы бөліп берген территориялармен бөліп, еншілеп алғандығы – басты кемшілігі, қателігі.

Көне, ерте замандарда, орта ғасырларда тарихи еңбек сіңірген тұлғалар мен олардың еңбектерін қазіргі кейбір ұлт ғалымдарының өз халқына ғана меншіктеу арқылы олардың жалпы түркілік, жалпы адамзаттық құндылықтағы деңгейін бір ұлтқа теліп, өрісін тарылтып, төмендетіп отырғанын біле бермейді. Сондықтан да әлемдік тұғырдағы ұлылардың дәрежесі мен қадір-қасиетін өз биігінде бағалап, олардың рулық, тайпалық ұлыстық және ұлттық тұрғының емес, керісінше

халықтар мен ұлттар сол ұлылардың ұрпағы екенін әрдайым есте ұстауымыз керек.

«Тілдік одақ» – ұғым, термин ғана емес, тарихи категория. Сондықтан да бұл категорияны тіл тарихына да мақсатты түрде қолдану керек. Мәселен, көне, орта, әсіресе орта ғасырлардағы түркі жазба ескерткіштерін қазіргі түркі тілдері әрқайсысы өзіне тартады, иеленіп алғандар да бар. Ортақ екенін білсе де мойындағысы келмейді. Қайта ескерткіштерден өз элементтерін көбірек тауып, дәлелдей түскісі келеді. Аталған ескерткіштерде қыпшақ та, қарлұқ та, оғыз да, кейде бұлғар да элементтері бар. Ол элементтер түркі тайпаларын біріктірген мемлекеттердің осылардың біреуінде ғана (басымырақ, жиірек, көбірек пайдаланылғандары болған) сөйледі, жазды деген сөз емес, барлығын тұтас қолданған, яғни экстралингвистикалық фактор негізінде болса да бірге, одақтасып пайдаланған. Түркілер туыс тілдерді ғана емес, араб, парсы тілдерін де параллель қолданғаны белгілі. Оған дәлел: Қарахан мемлекетінде тіпті үш дін, үш жазу, үш тіл болған. Демек тілдік одақ Балқанда ғана емес, түркілер елінде де болды деген тұжырым жасауға жетелейді...

Тіл атаулының басқа тілдермен, тілдік жазба ескерткіштермен қатыстылығын қарастырудағы басты мақсат – олардың өзара қатыстылығын, байланысын анықтау. Қатыстылығын анықтаудағы міндет – олардың тектестігін, туыс-туыс еместігін айқындау. Тілдер мен тілдердің, тілдер мен ескерткіштердің және ескерткіштер мен ескерткіштердің тектік байланысын айқындау үшін негізінен сипаттама, тарихи және типологиялық әдістер қолданылып, тілдің, тілдердің (ескерткіш, ескерткіштердің) фонетикалық, лексикалық және грамматикалық бірліктері салыстырылады, салғастырылады. Ал тілдердің (ескерткіштердің) тектестігі мен туыстығын айқындауда Расмус Раск «Происхождение исландского языка» атты еңбегінде: «Халықтардың пайда болуы мен олардың туыстық байланысын тануда тілден артық құрал жоқ. Тілдерді салыстыра зерттеуде тілдің ең сенімді саласы – грамматика, өйткені тілдердегі сөздер бір-бірімен ауысқанмен, жіктік, септік жалғауларының ауысуы мүмкін емес» [Жалмаханов Ш.Ш., 1999, 88 б] дегеніндей, тілдің ең сенімді элементі грамматикалық көрсеткіштер, нақтырақ айтқанда, көмекші морфемалар. Демек тілдегі дыбыстар мен сөздер түрлі экстралингвистикалық факторлардың әсерінен өзгере, ауыса беруі мүмкін, ал жалғаулар мен жұрнақтар туыс тілдердің өзінде де өзгермейді, ауыспайды. Сондықтан да түркі тілдерінің қазіргі жіктелуіне сай Замахшари сөздігіндегі қарлұқ, қыпшақ және оғыз бұтақтарына тән көмекші морфемаларды қазіргі қазақ тілінің морфемалық бірліктерімен салыстырып, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын жеке-жеке талдаймыз. Бұған дейінгі тараушада атап өткеніміздей, түркі тілінің үш бұтағына қатысты белгілердің болуы сөздіктің олардың бір-бірінен толық жіктеліп болмаған дәуірінде құрастырылуына байланысты [Березин Ф.М., 1975, 284 б]. Бұл тұжырымдарды көмекші морфемалар дерегімен нақты дәлелдеу керек болады.

Салыстырмалы-тарихи талдау сыртқы реконструкция және типтік модификация мен тілдік универсалиялар деген әдістерді қолдану арқылы жүргізілетіні белгілі. Біз ізденісіміздің мақсатына орай сыртқы реконструкция әдісін қолданамыз. Көмекші морфемаларды дәстүрлі түрде жалғау, жұрнаққа, жалғауды көптік, септік, тәуелдік және жіктік жалғауларға, жұрнақтарды сөз тудырушы, сөз түрлендіруші деп бөліп аламыз.

Сөздікте қазіргі қазақ тіліндегі *септік жалғауларынан* ілік септігінің –дың, -ның, -нің, барыс септігінің –қа, -ке, -ға, табыс септігінен –ды, -ді, -ны, -ні, жатыс септігінің –да, -де жалғаулары кездеседі.Ал сөздіктегі шығыс септігінің –дын, мен жалғаулары қазіргі қазақ тілінде кездеспейді. Жазба ескерткіште көмектес септігінің жалғауы мүлдем жоқ. *Көптік жалғауының* -лар, -лер формалары екі салыстыру нысанында да бар. *Жіктік жалғаудың* I жағының -м, -ым, -ім, II жақтың -ың, -ің, III жақтың -ды, -ді, -ты, -ті, көпше түрдің III жағындағы -іміз бар. Тәуелдік жалғаулары III жақта да, жекеше-көпше түрлерде де сөздік пен қазақ тілінде еш өзгешелік жоқ.

Замахшари сөздігіндегі *зат есімнен зат есім жасайтын* бір ғана -кек жұрнағы сәйкес болса, *басқа сөз таптарынан зат есім жасайтын* сөздіктегі 42 жұрнақтың (дыбыстық варианттарын қоса есептегенде) 16-сы (-гіш, -ек,

-қ, -лық, -лік, -ма, -мақ, -рақ, -ік, -сіз, -тық, -шы+лылық, -ық, -ім, -іш, -хана) қазіргі қазақ тілінде грамматикалық қызметін атқарып тұр.

Ескерткіштегі 25 сын есім жасайтын жұрнақтың (-ғач, -дыр, -ді, -ек, -ер, -қа+ра, -қач, -лү, -лүк, -лық, -рақ, -ры, -суз, -тыр, -ті, -үқ, -ум, -чақ, -чы, -шы, -ы, -ық, -ым, -і) қазіргі қазақ тілінде 11-і (-ды, -ек, -ер, -лық, -рақ, -сыз, -шы, -ы, -ық, -ым, -і)кездеседі. Қазіргі қазақ тілінде кездеспейді дегендердің көбі қазіргі жұрнақтардың дыбыстық вариациялары (-лүк, -суз, -ум, -чы), ал сын есімнің салым\стырмалы шырайының –рақ жұрнағы сөздікте де, қазақ тілінде де бар.

9 *сан есімнің* жұрнағының (-мыш, -нчі, -інчі, -лүк, -лық, -лік, -чі, -ік, -іш) екеуі ғана (-лық, лік) қазақ тілінде болғанмен, сөздіктің кезінде жазылуы мен оқылуында болған ерекшеліктер мен қателіктердің болатынын ескерсек, жазба мұраның дыбыстық өзгерістегі қосымшаларының бәрі дерлік тілімізге жат емес.

Барлық тілдердегі секілді грамматикалық тұлғаға бай да күрделі категория – *етістік*, сондықтан да етістіктің көмекші морфемаларын басқа сөз таптарынан етістік жасайтын, есімше, көсемше, тұйық етістік, болымсыз етістік, етіс, рай және шақ жұрнақтары деп саралап талдаймыз.

Мәселен, Замахшари еңбегінде басқа сөз таптарынан етістік жасайтын 26 жұрнақтың (-а+ш, -гар, -ге, -да, -де, -ды, -ді, -кі+т, -ла, -ле, -ма, -не, -пү, -пі, -р, -ра, -ре, -се, -т,-та, -уғ, -уқ, -і, -ік, -ір, -іт) жартысына жуығы (-да, -де, -ды, -ді, -ла, -ле, -ма, -і, -ік, -ір, -іт – барлығы 11 жұрнақ) қазақ тілінде грамматикалық мағыналар жасайды. Есімшеде (-ген, -ған, -кен, -күн, -қан, -мек – барлығы 6 жұрнақ) қазақ тілінде –күн деген жұрнақтан басқа қалған 5 жұрнақта еш өзгеріс жоқ. Көсемшенің де 8 жұрнағының (-а, -й, -е, -ей, -п, -үп, -ып, -іп) –ей, -үп деген екі жұрнақтан басқа біздің тілімізде әлі күнге дейін қызмет етіп келеді.Тұйық етістіктің негізі –у жұрнағының алдына –гү, -ғу, -кі, -ку, -қу болып, г, ғ, к, қ дәнекер дыбыстарының жалғануы түбір сөздің соңғы буыны мен дыбысына байланысты, бұл – негізінен қарлұқ, оғыз тілдеріне тән құбылыс. Етістіктің болымсыз түрін жасайтын –ма, -ме, -с жұрнақтардың екі нысанда да өзгешелігі жоқ. Етіс түрлеріне қарай жіктегенде, өздік етіс жұрнағы –н ғана болса, өзгелік етіс сөздікте 15 түрлі (-гүз, -дур, -кер, -күр, -қуз, -қур, -н, -т, -тур, -түр, -ур, -үр, -ын, -ыт) бар да, қазақ тіліндегі нақ дыбыстық нұсқасы болмағанмен, -т жұрнағынан басқа –гүз, -дур, -дүр, -қуз, -тур, -түр болып келетін жұрнақтарының айтылу және жазылу ерекшеліктерін ескерсек, 7 жұрнақ сәйкес келуі заңды деуге негіз бар. Ырықсыз етіс (сөздікте: -ал, -ар, -ул, -үл, -ыл, -іл; қазақ тілінде: -ыл, -іл), ортақ етіс (сөздікте: -еш, -ш, -уш, -үш, -ч, -ыш, -іш; қазақ тілінде -с) жұрнақтары қазақ тілінде жұрнақтың негізгі тұлғасына (-л, -р; ш) дәнекер дыбыстары түрленіп (-а, -у, -ү, -ы, -і; -е, -у, -ү, -ы, і) жалғанбайтын болғандықтан, саны жағынан әлдеқайда аз (етіс жұрнақтары сөздікте 29, қазақ тілінде 4-еу ғана). Рай түрлерін салыстырсақ, бұйрық рай сөздікте –гіл, -гін, сун, -сүн, -сын, -т болса, қазақшада -гін, -сын, -т, қалау рай сөздікте –ғай, -з, қазақ тілінде -ғай, шартты рай жұрнағы екі нысанда да -са жұрнағымен беріледі.шақ жұрнақтары өткен шақта -ді, -мыш, -міш, -ун, -ді, -мыш, -міш, келер шақта -ер, -з, -мақ, -мек, -р, -ур, -үр, -р, -ер, -мақ, -мек. Етістікке тән жұрнақтар бойынша түйін ой «Мукаддимат әл-әдәбта» етістіктің 99 жұрнағы болса, оның қазақ тілінде 42-сінің болуы, дыбыстық вариацияларын қосқанда бұдан да көп сәйкестіктің байқалуы – кейінгі тарихи дәуірлерде қыпшақ, қарлұқ және оғыз болып бөлінген туыс тілдердің тарихи тамырластығының, динамикалық өзгерісінің нәтижесі. Замахшари еңбегінің деректері *үстеу* жұрнақтары бай: -ге, -ғы, -да, -де, -дуз, -дүз, -е+ли, -кі, -ле, -лық, -ік, -ч, -ча, -че, -чук, ал біздің тілімізде: -ғы, -да, де, -дүз, -кі, -ле, -лық болып, жартысы ғана пайдаланылады.

Ал жалпы Замахшаридың «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігінде барлығы 244 жұрнақтың қазіргі қазақ тілінде 111 жұрнақтың болуы, көмекші грамматикалық формалардың жартысының қазақ тілінде сақталуы – олардың тарихи төркіндестіктің толық дәлелі.

Түйіндей келгенде, 1) қазіргі қазақ тілінде қолданылмайтын қосымшалардың басым көбінің ерекшелігі дыбыстық құрамында ғана, ал грамматикалық қызметтерінде өзгешелік жоқ;

2) Замахшари еңбегі тұтас мәтіндерден тұратын туынды емес, сөздік болғандықтан, грамматикалық көмекші формалардың бәрі қамтылған деген тұжырым жасауға болмайды.

Омоним – фонетикалық-графикалық, полисемия – лексикалық-семантикалық құбылыс, сондықтан да ескерткіштерді танып-білуде тарихи жазбалардың қай кезеңде, қандай тілде жазылғаны, түпнұсқаны немесе көшірмені кім, қалай жасады деген сауалдарға жауап беру қажет. Бұл сұрақтарға толық, анық жауап алу жазба ескерткіштер бірнеше ғасырдың мұрасы болғандықтан, қиын немесе мүмкін емес. Ескерткіштің тасқа, қағазға түскен, түсірілген кезеңнің орфографиясы мен орфоэпиялық приниципті қазіргі талаптармен сәйкес еместігі немесе қолданыстағыдай болмағандықтан, сөздердің дыбыстық, буындық құрамы туралы түйінді пікір жасау да, тұжырым айту да күрделі. Мәселен, Замахшари сөздігінде сөздердің көңүл, йүгүр, йумур, йолуғ болып жазылып және оқылуы қазіргі қазақ тілінің айтылу (орфография) заңына сай келеді. Мұндай пікірді жалпы сөздік материалындағы лексика, фонетика, морфология және синтаксис туралы да айтуға болады. Бұл мәселелердің бәрінің әз-Замахшаридың «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігіне де қатысы бар. Оны көрнекті түрколог Э.Н. Наджип «Мукаддимат аль-адаб» аз-Замахшари. Лексико-грамматические заметки» атты мақаласында санамалап айтқан. Онда Наджип 1938 жылы Н.Н. Поппе сөздікті дефектілі тізім бойынша шығарған, Поппе түрколог болмағандықтан, өзіне дейінгі көшірушілердің қателері мен нақты емес тұстарын түзетпеген, қайта дұрыс оқымаудың кесірінен жаңа қателерді жамаған дейді. Сөздіктің түркі сөздері бөлігі – араб-парсы сөздері бөлігінің сөзбе-сөз аудармасы, сондықтан түркі сөздері бөлігі сол кезеңдегі түркі тілінің синтаксисінің негізі бола алмайды деген түйін жасайды. Фонетикалық және лексикалық-морфологиялық белгілер сол кездегі Хорезм өңіріндегі ауызша түркі тілінің жағдайын көрсете алатынын айтады [Наджип Э.Н., 2007, 125-127 б]. Ал омонимдік, полисемиялық қосымшаларды бір-бірімен жарыстыра қарастырудың басты себебі этимологиялық тұрғыда оларды көбіне бір-бірінен айыру қиын немесе мүмкін емес, екіншіден, ол қосымшаларды қазіргі түркі тілдерімен, оның ішінде қазақ тілімен тарихи салыстыра зерделеу осы іспеттес аффикстердің динамикасын бағамдауға мүмкіндік береді.

1) *-а* қосымшаның сөз жасайтын, сөз түрлендіретін жұрнақтары түрінде ғана кездеседі. -а жұрнағының 3 грамматикалық мағынасы бар: көсемшенің жұрнағы (ас-а-дар, айт-а-дур), етіс-

тіктен үстеу жасайтын жұрнақ (йаш-ур-а – жасырын), зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ (йаш-а, йашын-а – найзағайдың жарқылдауы). Бұл жұрнақтың 3 грамматикалық формасы қазіргі қазақ тілінде актив жұрнақ ретінде де, пассив жұрнақ ретінде де қызмет етеді;

1) *-ар* сөз түрлендіретін жұрнақтар түрінде қолданылады. Бұл жұрнақтың 2 грамматикалық мағынасы бар: ырықсыз етіс жұрнағы (ағ-ар, атар, йығ-ар) және келер шақ есімшенің жұрнағы (ач-ар, бар-ар). Бұл жұрнақтар қазіргі қазақ тілінде актив жұрнақ ретінде қолданылады;

2) *-ге* жалғау және жұрнақ ретінде сөздікте 3 грамматикалық мағына береді. Олар: барыс септігінің жалғауы (белгү-ге, егінге – иыққа), тарихи тұрғыда барыс септігінің жалғауы болғанмен, есім сөздерден үстеу жасайтын жұрнақ (бір-ге) сөздікте етістік жасайтын жұрнақ ретінде, ал қазіргі қазақ тілінде пассив не өлі жұрнаққа айналған (ел-ге-ді – еледі, есір-ге-ген);

3) *-ген* жұрнағы 2 грамматикалық мағына береді: есімшенің жұрнағы (егіл-ген, есір-ген), сан есімнен зат есім жасайтын жұрнақ (йеті-ген – жеті қарақшы жұлдызы; йеті-ген – жетінің бірі: йетіген үлүшдін бір үлүш – жеті үлестің бір үлесі). -ген жұрнағының соңғы грамматикалық қызметі қазіргі қазақ тілінде жоқ, тарихи жұрнақ қызметінде ғана қалған;

4) *-да* қосымшасы жалаң форма ретінде 4 грамматикалық мағынада қолданылған. Олар: жатыс септігінің жалғауы (ақшам-да, йапан-да), тарихи тұрғыда жатыс септігінің жалғауы болғанмен, үстеу жасайтын жұрнақ (йол-да), зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ (абад-да, ан-да-оңда, байқа), үстеуден үстеу жасайтын жұрнақ (астыдакі), яғни жалғау және жұрнақ қызметін атқарады. Сонымен қатар -да қосымшасы күрделі қосымшалар құрамында да сөздерді түрлендіру, жасау қызметтерінде жұмсалады: жатыс септігіне үстеу жасайтын жұрнақ бірігіп сын есім (йер-да-ғы), етістік жасайтын жұрнақ пен көсемше жұрнағы (ан-да + й – аңдағын, байқағын), зат есімнен үстеу жасайтын және ортақ етіс жұрнағы бірігеді (йол-да-ш);

5) *-де* қосымшасы -да секілді жатыс септігінің жалғауы ретінде (бешік-де, едіш-де – ыдыста), тарихи жатыс септігінің жалғауы болғанмен, үстеу жасайтын жұрнақ ретінде (ерте-де), зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ (белгү-де-ді – белгіледі, таңбалады) болып қолданылады. Ал -да қосымшасынан айырмашылығы туынды етістіктер үстеу жасайды (кел-үр-де), барыс септігінің жалғауы қызметін атқарады (йүрү-мек-де – жүрмекке асықты). Күрделі қосымша құрамында зат есімге жатыс септігі жалғауы жалғанып, үстеу, үстеуге -кі жұрнағы жалғанып, сын есім жасау қызметі ғана бар (көл-де-кі, йүзін-де-кі);

6) *-дур* жіктік жалғауының III жағы (айт-а-дур, йон-а-дур), өзгелік етістің жұрнағы (аз-дур, ас-дур) грамматикалық мағыналарын береді;

7) *-ды* қосымшасы табыс септігінің (ақ-ды), жіктік жалғауларының (айыб-ла-ды, бут-ра-ды) және етістік жасайтын жұрнақ (ар-ды) қызметтерін атқарады;

8) *-дын* 2 септік жалғауының қызметін атқарады: алғашқысы ілік септігінің жалғауы -дың формасымен қатар қолданылса (адаб-дын, йайдын), екіншісі шығыс септігінің жалғауы (бiһушлық-дын – сезбестіктен, ағрық-лықдын – ауырулықтан, телбе-лік-дін – есуастықтан). -дын қосымшасы жазылу мен оқылуда -дан жалғауынан қате оқылған болар деп ойлауға бір немесе үш сөз емес, шығыс септігіндегі бірнеше сөздің -дын болып қате жазылуы мүмкін емес;

9) *-ді* қосымшасы жуан -ды қосымшасына қарағанда грамматикалық қызметі кеңірек қолданылған. Мәселен, -ді жіктік жалғауы (ев-ле-нді, ен-ді – түсті), табыс септігінің жалғауы (ер-ді), сын есімнен етістік жасайтын жұрнақ (берке-ді) қызметтерімен қоса, жедел өткен шақтың жұрнағы (ег-ді – иді, ег-іл-ді), зат есімнен сын есім жасайтын жұрнақ (ес-ді – есті) грамматикалық мағыналарын жасайды;

10) *-ек* жұрнағының етістіктен зат есім (бөлек), сын есімнен сын есім (ек(г)і-з-ек) жасайтын жұрнақ сипаттары бар. Түркі тілдерінің тарихи грамматикасын зерттеушілер көптеу категориясының көптік формасының – лар (-лер), - дар (-дер), тар (-тер) дегендерден басқа -т және -з формалары болғандығын дәлелдегені белгілі. Егізек туынды морфемасының құрамындағы -з қосымшасы жайлы біршама ойлар өрбітуге болатын сияқты. Сөз түбірінің екі екені, оған жалғанған -з қосымшасының жұптық мағына беретіндігі, бұл форманың (егіз) түркі тілдерінде актив қолданылатыны түсінікті. Сирек болса да қолданылатын егізек сөзі (кісі есімінде қолданылатын Тоғызақ) -ек (-ақ) жұнақтарының сын есімнен сын есім жасауы -з көптік мағынасы көмескіленіп, сын есім жасайтын жұрнаққа айналғаны, сын есім жасау мағынасы заттанғандықтан, егіз сөзіне -ек (тоғыз сөзіне -ақ) жалғанып, сын есім жасалады. Түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде з дыбысынан сөз басталмайды және аяқталмайды. З ұяң дауыссыз дыбысы көптік жалғау қызметінен сөздер түбіріне кіріге бірігіп кеткен. Мысалы, біз, сіз, көз деген есім сөздер, жалғы-з, ек(г)і-з, тоғы-з, оты-з, алпы-с(з), жетпі-с(з), жү-з сандық мәнді және сан есім сөздер;

11) *-ер* жұрнағы сөзге келер шақ есімше жұрнағы (кел-ер), зат есімнен сын есім жасайтын жұрнақ (ес-ер) грамматикалық мағыналарын үстейді;

12) *-кі* жұрнағы жалаң формада 2 грамматикалық мағына жасайды: тұйық етістік жұрнағы (күр-кі-ре+кі – күркіреуі), үстеуден үстеу жасайтын жұрнақ (астыда-кі, ерте-кі – ертегі), күрделі формада да 2 грамматикалық мағына береді: одағайдан етістік жасайтын жұрнақ (күр+кі+ре-кі – күннің күркіреуі), есімнен етістік жасайтын

күрделі жұрнақ құрамында (бір+кі+т-кен – байланған) болады;

13) *-құр* жұрнағы өзгелік етіс жұрнағы (аз-құрды), етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ (йам-құр – жаңбыр: йам – жамылу, жабу) қызметтерін атқарады;

14) *-ла* қосымшасы тек қана жұрнақтық, яғни сөзден сөз тудыру қызметін атқарып, жалаң жұрнақ санатында: бейтарап сөзден етістік (йоқ-ла), сын есімнен етістік (ағыр-ла, йах-шы+ла-ды, йалдуз+ла-ған), зат есімнен етістік (йағ+ла-ды – майлады, йашын+ла-ды – найзағай ойнады) жасайды. Күрделі жұрнақ (-ла+ш) құрамында келіп, зат есімнен етістік жасау арқылы ортақ етіс жұрнағы қызметін атқарады.

15) *-ле* жалаң жұрнақ ретінде 4, күрделі жұрнақ ретінде 4, яғни 8 грамматикалық мағынаның жасалуына негіз болатын актив және мағынаға бай қосымша. Бұл жұрнақ жалаң формада: зат есімнен етістік (ейер-ле-ді – ерттеді, йүң-ле-ді – жүндеді, қауырсынын жұлды), туынды зат есімнен етістік (бер-ім+ле-ді-лер), сан есімнен үстеу жасайтын жұрнақ тарихи тұрғыда барыс септігінің жалғауы (бір-ле), сын есімнен етістік (ерке+-ле-ді) жасаса, күрделі формада: есім сөзден етістік жасайтын жұрнаққа өздік етіс жұрнағы (-мен, -пен көмектес септігі жалғауының қызметіндегі бір-ле+н), зат есімнен етістік жасайтын жұрнаққа өздік етіс жұрнағы (йүк-ле+н-міш – үймелеген, көңүл-ле+н-ді), сан есімнен етістік жасайтын жұрнаққа тәуелдік жалғау, оған тәуелденген табыс септігінің жалғауы (ек-е-ле+сі-ні – екеуін) және зат есімнен етістік жасайтын жұрнаққа ортақ етіс жұрнағы (бег-ле+ш-ті) жалғанады;

16) *-лүк* жұрнағы: зат есімнен сын есім (белгүлүк, йүң-лүк – түстес, зат есімнен зат есім (йегүлүк – тамақ, ауқат) жасайтын қосымша;

17) еріндік -лүк жұрнағының жуан, езулік варианты *-лық* 5 грамматикалық мағына беруге қатысты: зат есімнен сын есім (йағ-лық, ат+лық-лар – аттылылар), етістіктен зат есім (ағры-лық, білме-с-лық), зат есімнен зат есім (дост-лық, душман-лық), зат есімнен үстеу (елчі-лық, дузах+-лық-лар-ның), сын есімнен зат есім (йақшы-лық) жасайтын жұрнақтар болып қызмет еткен;

18) еріндік -лүк жұрнағының жіңішке езулік варианты *-лік* сын есімнен зат есім (бійік-лік), етістіктен зат есім (біл-мек+лік), зат есімнен зат есім (джебе+лік-лер – найзашылар, ем-лік, еслік), туынды сан есім (ел-лік – елу) жасайтын қосымша болып келеді;

19) *-ма* қосымшасы: етістіктен зат есім жасайтын (йар-ма – жарма дән, жем), зат есімнен етістік (йа+ма-ды), етістіктің болымсыз түрін (айт+-ма-ды) жасайтын жұрнақтар;

20) -мақ: етістіктен зат есім (йар-мақ), мақсат келер шақ есімше (ағыр-ла+мақ, айт-мақ) жасайды;

21) *-мек* жұрнағының -мақ деген жуан нұсқасынан бір ерекшелігі етістіктен зат есім жасайтын қызметі жоқ. Бұл жұрнақ негізінен есімшенің (йүгүр+мек – жүгірген), мақсат келер шақ есімше (бер-мек, бүт-кер+мек) жұрнақтары болып келеді. -мек жұрнағының тарихи тұрғыда, орта ғасырларда көп мағыналы қосымша болып, қазіргі -ған, -ген есімше жұрнақтарының қызметін атқарғаны байқалады. Аталған жұрнаққа тікелей немесе тәуелденген септік жалғауларының жалғануы (ет-мек+ні), яғни етістіктің септелуі – диахраниялық та, синхрониялық та аспектілерде қарлұқ тілдеріне тән құбылыс;

22) түркі тілдерінде *(-) мен* тілдік бірлігінің тарихи қызметі әр қилы болғандықтан, күрделі категорияға жатады. Мәселен -мен тілдік бірлігі: жіктеу есімдігі, ыңғайластық жалғаулық шылау және көмектес септігінің жалғауы. Жіктеу есімдігінен басқа формалары контексте дыбыстық өзгерістерге ұшырайды (жалғаулық шылау: мен, пен, бен, көмектес септік жалғауы: -мен, -пен, -бен). Бір ғана тілдік бірліктің бойында негізгі морфема, көмекші морфема және қосымша морфема категорияларының болуы осы бір мазмұндық және формалық байланыстары мен ұқсастықтарының себеп-салдарларын айқындауға қиындық келтіреді. Мысалы, жіктеу есімдігінің жіктік жалғауға өзгеруі (мен бара-мын), көмектес септігінің Ахмет Байтұрсынұлының грамматикасында септік түрі ретінде қарастырылмауы, ал жалғаулық шылаудың алғашқы екеуімен этимологиялық, диахрониялық тұрғыларда қандай себеп-салдарлық байланысы бар деген сауалдар әлі де зерделеуді қажет етеді... Оған ескерткіштегі -мен қосымшасының жіктік жалғауының I жағы (ес-ле-ме-с+мен – мен елемеспін), тарихи шығыс септігінің жалғауы (ес-ле-ме-с+мен – мен елеместен) болуы, әсіресе көмектес септігі емес, шығыс септігінің жалғауы болғандығы тағы дәлел.

23) *-мыш, -міш* жұрнақтарының есептік сан есім, (алт-мыш, -йет-міш), өткен шақ есімше (ачыл-мыш чечек – ашылған гүл, йеш-іл+міш – шешілген) жасайтын қызметтері бар;

24) *-ны, -ні* жалғауларының табыс септігінің (ағрық-ны, баш-ны, ауч-ні, ев-ні, берген-ні), тәуелденген есімге табыс септігінің (baha-шы-ны, йахшы-лығ-ы+ны) қызметтерін атқарады. Бұл жалғаулар қазіргі қазақ тілінде тәуелденген есімнің табыс септігінде ғана қолданылады. Түбір зат есімге, есімшеге -ны, -ні болып жалғану қарлұқ тілдеріне тән сипат;

25) *-ның, -нің* қосымшалары ілік септігі жалғауының (айақ-ның, бут-ның, ев-нің, екі-нің) қызметінде ғана қолданылады;

26) *-р* жұрнағы зат есімнен етістік (белгү-р-т-мек), сын есімнен етістік (ескі-р-ді), келер шақ есімше (йаса-р – түзету) жасайды;

27) *-рақ*: қазіргі қазақ тіліндегідей салыстырмалы шырай жұрнағы (асты-н-рақ, йаман-рақ) және тарихи өлі жұрнақ (йап-рақ, топ-рақ) болып келеді;

28) *-ре* одағайдан етістік (күк-ре-ді – күркіреді), зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ;

29) *-сүн* – бұйрық рай етістік (бер-сүн), етістіктен зат есім (бүрке-сүн) жасайтын жұрнақ;

30) *-сыз* зат есімнен сын есім (йамғур-сыз, ағрық-сыз), бейтарап сөзден сын есім (йоқ-сыз) жасайтын жұрнақ қызметтерін атқарады;

31) *-сы, -сі* негізінен дауысты дыбысқа да, дауыссыз дыбысқа да аяқталған зат есімге жалғанумен қатар, бұл жалғауға жалғанатын септік жалғаулары, мәселен, барыс септігі -на болып та, -қа болып та, -ға болып та жалғана береді (ата-сы-ға, дуа-сы-қа, дуға-сы-на, йақа-сы-ны). Ал қазіргі қалыптасқан заңдылық – ол сөз тәуелдік жалғаулы болса, оған -на, -не ретінде септеледі;

32) *-т* жалаң қосымша ретінде үш қызмет, күрделі қосымша ретінде екі қызмет атқарады. Жалаң қосымша: өзгелік етіс жұрнағы (йада+т-ты-жүдетті, ері+т-ті), жіктік жалғауының III жағының қысқарған түрі (бар-а+т), зат есімнен етістік жасайтын жұрнақ (ел-т: ел-қол, елт – қолға алу; ел+т-ті – қолға алып апару). Күрделі қосымша: -т+қа сын есімнен етістік жасайды (йум-ур+т+-қа), -т+(т)і етістіктің рай жұрнағына жіктік жалғауының III жағы жалғанып (берк-іт+і – бекітті, берік етті), қазір өлі жұрнаққа айналған қосымша сөз жасайды;

33) *-ты, -ті* жіктік жалғауы (айт-ты, ек-ті), зат есімнен сын есім жасайтын жұрнақ (ес-ті) қызметтерін атқарады;

34) *-ур* келер шақ есімше жұрнағы (айт-ыл-+ур), өзгелік етіс жұрнағы (ас+ур-ды) болады;

35) *-уқ* етістіктен сын есім (аш-уқ, йез-уқ, йар-уқ), етістіктен зат есім (йап-уқ – жабу, көрпе, йыт-уқ – киік жатағы), зат есімнен етістік (йол-уқ) жасайтын жұрнақтар, ал соңғы сөзжасам қазіргі тілімізде негізгі, көмекші морфемаға жіктелмейді;

36) *-үк* жалаң формада етістіктен зат есім (бөл-үк) жасаса, күрделі формада зат есім (көм-үл-дүр+үк) тудырады;

37) *-үл* жалаң күйінде ырықсыз етіс жұрнағы (бөк+үл-ді), күрделі құрамда да ырықсыз етіс жұрнағы (көм+үлдүр-үк);

38) *-үм* жұрнағының өзіндік ерекшелігі етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ (көр+үм-лүк – көрікті, көрім екен, күл+үм-сүн-ді – мырс етті, миығынан күлді, күл+үм-сі-ді – күлімсіреді) болу арқылы сөз негізін жасап (көр-үм, күл-үм), қайтадан сын есім (көрүм-лүк – көрікті), етістік (күлүм-сүн – мырс ету, күлүм-сі – күлімсіреді) тудыруға негіз болады;

39) *-үр* жұрнағы -ыр, -ір, -ур жұрнақтарының дыбыстық варианттары болғанымен, келер шақ есімше (кел-үр, көч-үр), өзгелік етіс (біт-іт+үр-ді) жұрнақтары қызметімен ұқсас болғанмен, етістіктен зат есім жасайтын (көм-үр) қызметінде ерекшелік бар;

40) *-че* жұрнағының басты өзгешелігі – сөз түрлендіруші емес, сөз тудырушы функциясын атқаруында: үстеу жасайды (де-гін-че – дейін), зат есімнен үстеу жасайды (ғаджем-че – парсыша), ортақ етіс жұрнағы компоненті және көсемше жұрнағы болады (егін-ч+е – иықтасып). – че жұрнағының 3 қызметінің жалпы семантикасы – заттың қалып-күйін сипаттау, яғни үстеулік мәнмағына беру екенін бағамдаймыз;

41) *-чуқ* жұрнағының кейбір мағыналары қазіргі қазақ тіліндегі -шақ, -шек жұрнақтарымен ұқсас болғанмен, осы фонетикалық формада қарлұқ тілдеріне тән жұрнақ. Мәселен, оның 2 мағынасы бар: сын есімнен үстеу (йар-ум+чуқ – жартылай, шала), етістіктен сын есім (бул-ған+-чуқ – былғаныш) жасайды;

42) *-чы* және *-чі* жұрнақтары жуан-жіңішке дыбыстық нұсқалары болғанмен, жуан -чы жұрнағының қызмет аясы кең. Оған -чы жұрнағының сөздік материалында 5 мағынада қолданылуы дәлел болады. Олар: етістіктен зат есім (айт-у+-чы, ал-ғу+чы), реттік сан есім (алты-н+чы), сын есімнен зат есім (йалған-чы), зат есімнен зат есім (йағ-чы – май жасаушы, йай-чы-садақшы), етістіктен сын есім (йах-чы – жақсы) жасайтын жұрнақтар. Ал жіңішке -чі жұрнағының сөздік материалында 3 мағынасы кездеседі: зат есімнен зат есім (бөз+чі, біт-ік+чі, ел-чі), етістіктен зат есім (ебедек-чі, ешік-чі, кеме-чі), етістіктің реңк жұрнағы (кеш-чі – кешірші) жасайды;

43) *-шы* көмекші морфемасы фонетикалық комплекс ретінде, қазақ тіліндегі -сы формасы секілді тәуелдіктің III жағы (баһа+шы-ны), етістіктен сын есім жасайтын жұрнақ (йах-шы) қызметтерінде пайдаланылады;

44) *-ы* қосымшасы зат есімнен сын есім жасайтын жұрнақ (араб-ы), тәуелдіктің III жағының жалғауы (ағыз-ы, йазуқ-ы) сипатында қолданылған. Тәуелдік -ы жалғауынан кейін септік жалғауларының тікелей жалғануы (баш-ы+да, боғаз-ы+қа, бас-ы+қа, йаруқ-ы-дын) кең өріс алуы байқалады;

45) *көп қызметті -ық* қосымшасы негізінен есім сөздер жасайды: етістіктен зат есім (айыр--ыл+ық-ы), етістіктен сын есім (ач-ық, йыр-ық) туындайды;

46) *-ым* етістіктен сын есім жасайтын жұрнақ (йар-ым – жарты, ортасы), жіктік жалғауының III жағы (йармақ-ым) қосымшалары болып келеді;

47) *-ын* қосымшасы 4 нұсқада көрініс береді: өзгелік етістің жұрнағы (ал-ын) және -ын қалған 3 нұсқада тәуелдіктің III жағына жатыс, ілік, табыс септіктерінің жалғаулары жалғанады (йан-ын+-да, дост-ын+дын, йазуқ+ын-ы);

48) *-ыш* жұрнағының алғашқы мағынасы ортақ етістің жұрнағы (айр-ыл+ыш-ты-лар), екінші мағынасы етістіктен етістік жасайтын, түрлендіретін жұрнақ болып саналғанмен, төркіні мен тарихы ең кемінде екі іс-әрекеттің бірігуі, қосылуы, яғни ортақ іске айналуында жатыр;

49) *-і* қосымшасының 3 мағынасы зат есімнен сын есім (араб-і), зат есімнен етістік (біт+і-ді: біт – хат, біті – жазу, бітіді – жазды, жазып бітірді) жа-

сайтын жұрнақ болса, қалған 3 форма бір ғана мағынаны – тәуелдіктің III жағына табыс, барыс, ілік септіктерінің жалғаулары жалғану арқылы (елік-і+ді – қолын; бел-і+ге; елік-і-ге; бір-і+дің) көрініс береді;

50) *-ік* қосымшасы тек қана жұрнақтық қызмет атқарады: етістіктен зат есім (бөл-ік), зат есімнен зат есім (біт-ік – жазу), үстеуден етістік (кеч+ік-ді) жасайды;

51) *-ил* ырықсыз етіс (ег+ил-ген – иілген), зат есімнен етістік (күн+іл-е-ді – күндеді, қызғанды) жасайтын жұрнақ қызметін атқарады;

52) 50–позицияда сөз еткен -і қосымшасынан бұл *-і* қосымшасының өзіндік ерекшеліктері бар. Ол өзгешелік есім сөздердің тәуелденіп барып септелуінде байқалады. Мысалы, заттанған сан есімге (бір-і-н, бір-і-н-і, бір-і-н-ге, бір-і-сі-ге) тәуелдіктің III жағына табыс, барыс септіктерінің жалғаулары тәуелдік формада (-н) жалғанады, тәуелдік формамен қабаттасып (бір-і-*сі-ге*), тәуелдік формалар қатарласып (бір-*і-сі*-ге), тәуелдік формаға табыс септігінің тәуелдік формасы мен барыс септігінің негізгі формасы қатар (бір-і-*н-ге*) жалғанады. Қазіргі қазақ тілінде септік жалғауының есім сөзге немесе заттанған сөзге не негізгі формасы, не тәуелдік формасы жалғанады. Септіктің негізгі жалғауы мен тәуелдік формасы қатар жалғанбайды, ал 2 тәуелдік жалғаудың, 2 септік жалғауының қатар жалғануы логика заңдылығына да, тіл ережесіне де қайшы, жат. Оның себебі түсінікті;

53) *-ін* қосымшасы күрделі қосымша құрамында қолданылған: реттік сан есім жұрнағы (беш-ін+чі, ек-ін+чі), тәуелдік жалғау мен барыс септігі қатар келеді (ев-ін+ге);

54) -іш жалаң жұрнақ ретінде 3 грамматикалық мағына береді: ортақ етіс (біт+іш-ті-лер), етістіктен зат есім (кел-іш – барыс-келіс), зат есімнен зат есім (жем-іш) жасаса, күрделі жұрнақ құрамында етістіктен ортақ етіс, одан есімше туындайды (көн-іш+кен).

Түйіндей келе, *біріншіден,* омоним және көп мағыналы, яғни көп қызметті қосымшалар – ең кемінде екі грамматикалық мағына беретін көмекші морфемалар, *екіншіден,* сөздіктегі аффикстердің дені қазіргі түркі тілдерінде, оның ішінде қазіргі қазақ тілінде, кейбір дыбыстық өзгерістермен болса да кездеседі, олардың атқаратын қызметтерінде сабақтастық бар, сонымен қатар бірі актив, бірі пассив қосымшаға айналған, үшіншіден, бұл қосымшалардың тарихи тұрғыдағы қызмет ету динамикасын бажайлауға болады, ретроспективалық өзгерістерін айқындауға мүмкіндік аламыз, *төртіншіден,* кейбір аффикстердің төркінін, этимологиясын тануға болады, *бесіншіден,* түркі тілдерінің еріндік (лабиалды) және тілдік (лингвалды) сингармонизм, қатаң – ұяң ассимиляция заңдылықтарының сақталмауы да байқалады. Оның бірнеше себебі бар: 1) түркі тілдерінің сол дәуірде араб, парсы тілдерімен интеграциялық қатынаста болып, субстраттық, суперстраттық, экстралингвистикалық факторлардың әсер етуі, 2) қарлұқ тілдері қыпшақ, оғыз тілдерінен бөлінген аралық тіл деген болжамды растайтындай, 3) түркі тілдері топтарының тілдік одағының белгісі: негізгі және көмекші аффикстерде қыпшақ, оғыз, қарлұқ тілдеріне тән сипаттардың қатар кездесуі, *алтыншыдан,* басты бір дерек – түркі тілдерінің қыпшақ, оғыз, қарлұқ тілдік бұтақтарына толық жіктелгенге дейінгі ортақ тілдік фактілердің жиынтығы болуы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жалмаханов Ш.Ш. Тіл білімінің тарихы. – Қарағанды: ҚарМУ, 1999. – Б.88. – 203 б.
2. Березин Ф.М. История лингвистических учений. – Москва: Высшая школа, 1975.
3. Жалмаханов Ш.Ш., Толысбаева Ә.Т., Ордабаева З.З. Әбілқасым әз-Замахшаридың «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігіндегі омонимдік және полисемиялық қосымшалар //Түркі жазба мәдениеті: тарихи тағлым және тәуелсіздік мұраттары. Өскемен қаласында өткен ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Астана, 2016. – Б. 85-91.
4. Наджип Э.Н. Регионы и этапы формирования тюркских письменных языков и литератур. – Туркестан: Туран, 2007. – С. 125-127. – 268 с.

Исебаева Аяужан Толегеновна
қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 2 курс магистранты,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Аймұхамбет Жанат Әскербекқызы
ф.ғ.д., профессор,
қазақ әдебиеті кафедрасы,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

ЕРТЕГІЛЕРДЕГІ «БАТЫРДЫҢ ЖЕТІ БАСТЫ АЙДАһАРМЕН ШАЙҚАСЫ» МОТИВІ

Түйін. Мақалада батырлық ертегілердегі басты кейіпкер мен жеті басты айдаһардың шайқасы мотиві мақаланың нысаны ретінде алынды. Батырлық ертегілерде ең жиі қайталанатын зұлымдықтың символына айналған жеті басты басты айдаһардың символикалық мәні талданды. Бұл мотивтің батырлық ертегілердегі оқиға желісінің негізгі қозғаушы күші екендігіне назар аударылады. Мифтік танымға сәйкес, жеті басты айдаһар бейнесіне батырлық ертегілерден бөлек дастандардан, эпостардан мысалдар келтірілді. Батырлық ертегілер құрылымындағы мифтік танымның, мифтік мотивтер мен бейнелердің тұрақты көрінісі қарастырылды.

Түйін сөздер: батырлық ертегі, жеті басты айдаһар бейнесі, фольклор, мифтік мотив, жылан культі.

Резюме. Главный объект статьи – мотив битва главного героя-батыра с семиглавым драконом. Анализируется символическое значение семиглавного дракона, который стал символом самого повторяющегося зла в героических сказках. Подчеркивается, что этот мотив является главной движущей силой сюжетной линии в героических сказках. Согласно мифическим познаниям, в дополнение к героическим сказкам приводятся примеры из эпопей и дастанов, в которых изображены семиглавый дракон. Рассматривается постоянное проявление мифического познания, мифических мотивов и образов в структуре героических сказок.

Ключевые слова: богатырская сказка, мифический мотив, фольклор, образ семиглавого дракона, змеиный культ.

Summary. The main object of the article is the motive of the battle of the main protagonist fighter with the seven-headed dragon. The symbolic meaning of the seven-headed dragon, which became the symbol of the most repeated evil in heroic tales, is analyzed. It is emphasized that this motive is the main driving force of the storyline in heroic tales. According to mythical knowledge, in addition to heroic tales, examples are given from epics and stories in which the seven-headed dragon is depicted. The constant manifestation of mythical knowledge, mythical motifs and images in the structure of heroic tales is considered.

Keywords: heroic tale, mythical motive, folklore, image of the seven-headed dragon, serpent cult.

Айдаһар – әлемнің барлық мифологиясында өзіндік орны бар мифтік кейіпкерлердің бірі. Айдаһар қос қанатының көмегімен ұша алатын, ұртынан жалын шашатын қасиеті бар, алпауыт күшке ие жылан тектес ерекше түр ретінде мәлім. Қазақ халқының мифологиясында айдаһар көп жағдайда жағымсыз бейнеде сомдалады. Сол себепті, ол зұлым күш ретінде оқырманның санасында қалыптасқан. Мифтік айдаһарды жеке алып қарайтын болсақ, оның бірнеше жануарлардың жиынтығынан құралғанын байқауымызға болады. Мәселен, бір емес, бірнеше бастың болуы (әдетте үш немесе жеті басты айдаһар жиі кездеседі), денесі кесірткеден, я болмаса жыланнан, құстың қанатындай екі қанатының болуы – мифтік айдаһар бейнесін көз алдымызға елестетеді. Батыста айдаһарды зұлымдықтың символы деп таныса, шығыста айдаһар – даналықтың белгісі.

«Айдаһар» сөзінің этимологиясына тоқтала кетсек, географ-геоморфолог Серікбол Қондыбайдың зерттеу еңбектерінде: «Айдаһар» (аждаһа) сөзінің дей-түркілік этимологиясы: мұндағы «ажи» сөзі «жылан», «жылан-баба, әже» дегенді білдірсе, «даһ» сөзі «бастапқы тіршілік көзі, тіршілік иесі, тірі пенде» немесе «тіршілік, өмір беруші» дегенді білдіреді, яғни Айдаһар – «Барлық жанды жаратушы, тудырушы баба, әже», «Жылан-баба» дегенді білдіретін сөз. Бұл тұрғыдан қарағанда, дей-түркілік «Айдаһар» (Аждаһа, Ажи-Даһ, Ажи-Дан) – тіршілікті жаратушы, тәңіриелер мен адамдардың, жалпы тірі мақұлықтардың арғы, түпкі бабасы, «Ұлы Ана» категориясына кіретін мифтік тұрпат» [Қондыбай С., 2008, 520

б]. Көптеген ғалымдар аталмыш мифологиялық айдаһар бейнесінің о бастан немен байланысты, қалай пайда болғаны жөнінде зерттеулер жүргізген. Этимологиялық тұрғыдан айдаһар сөзінің түп-төркінін анықтадық. Ендігі кезекте, мифологиялық тұрғыдан айдаһардың жылан сияқты мифтік кейіпкерлерімен байланысын қарастыру. С.Қондыбайдың пірінше: «Ертегілік» айдаһар – бүгінгі қазақ ертегілері мен аңыздарындағы, хикаяларындағы айдаһар, ал «басқа» айдаһар – реконструкцияланып отырған дей-түркілік мифтік тұрпат» [Қондыбай С., 2008, 520 б.].

Мифологиялық танымда айдаһар жер асты әлемінің тұрғыны және ежелгі адамдардың дұшпаны ретінде қабылданған. Сонымен бірге, алып бәйтеректің тамырын орап жататын алып жылан жер асты патшалығының, яғни өткен шақтың, аруақтар дүниесінің әміршісі.

Әдебиеттанушы ғалым Ж.Аймұхамбет «Ер Төстік» ертегісінің қазақ, қырғыз, татар нұсқаларын салыстыра талдаған мақаласында мифологиядағы айдаһар, жыландар туралы айта отырып, бас қаһарманның Жылан Бапы ханның еліне – жер астына сапар шегуінің мәнін түсіндіреді. Татар нұсқасында аждаһа жыланның Төстікті шақыртуы – өздеріне қауіп төндірген зұлмат күштен арашалау. Төстік бұл шартты орындап шығады [Аймұхамбет Ж.Ә., 2019, 443 б.]. Айдаһармен шайқасып, жеңіске жететін батырға дәлел ретінде көне эпостан мысалдар келтіре кетейік:

Қаруы сай құралды
Бір айдаһар бастаған
Көрді батыр жыланды.
Жеті басты айдаһар
Баланы көріп күш қылды.
Күш қылды да ысқырды,
Ысқырғаннан таймады.... [Бабалар сөзі, 2008, 352 б.].

Мекен еткен су ішін
Жеті басты айдаһар–
Суда жатқан жылан бар.
Құр қайғыдан пайда жоқ,
Уайымменен болма зар [Бабалар сөзі, 2008, 352 б.].

«Құбығұл» жырында жеті басты айдаһар кездеседі. Бірақ ол негізгі кейіпкер емес. Басты назар аударатын деталь – жеті басының болуы. Жеті санының қазақ халқы үшін киелі екендігі мәлім. Жеті санына қатысты тілдік қолданыста көптеген тіркестер мен ұғымдарды кездестіруімізге болады. Мәселен, жеті қазына, жеті қат көк, жеті жұт, жеті амал т.б. Қазақ халқының ежелгі таным-түсінігі мен санасына сәйкес жеті санын қастерлеп, өзінің тұрмыс-тіршілігінде болсын, салт-дәстүрінде болсын жиі қолданады. Қазақ батырлық ертегілерінде жеті басты айдаһардан бөлек жеті басты жалмауыз, жеті басты дәу т.б. кейіпкерлер де көптеп ұшырасып жатады. Қазақ халқы киелі сандарды, қасиетті ұғымдарды тек қана жақсылыққа ғана қолданбай, дұшпанның күшін, қаһарын көрсету үшін де қолданып отырған. Айдаһар – алып күш иесі, жер асты әлемінің қара ниетті зұлматы. Жеті басы саны арқылы айдаһардың алапат күшін, үрейлілігін, кемеліне келіп тұрған зұлмат күштің сипатын көрсете білген. Ал аузынан шашқан оты арқылы әлемнің жаратылысындағы төрт стихияның бірі – оттың жоюшы, жоқ қылушы стихия екенін шебер көрсеткен. Міне, халық даналығы жақсы мен жаманның арақатынасын көрсетуде киелі, қасиетті ұғымдардың өзін жағымсыз бейнелердің айналасында шеберлікпен қиыстырып көрсете білген. Айдаһардың жеті басының болуы, аузынан от шашқан әрекетінің көрінісі осы танымға байланысты болса керек.

Стеблева И.В. айдаһарға қатысты келесідей пікір білдіреді: «Жылан бейнесінің ары қарай дамуы болып табылатын айдаһардың бейнесі бүкіл әлемде кеңінен таралған. Екі бейненің де негізгі мифологиялық мазмұны ұрпақ идеясы мен су элементінің байланысы» [Стеблева И., 2002, 102]. «Құбығұл» эпосында жеті басты айдаһардың мекені – су.

«Қобыланды батыр» жырында жеті басты айдаһарды былай сипаттайды:

Баян етіп сөйледі:
– Тау басында көрінген
Домаланған қара бұлт
– Айдаһардың сырты екен.
Тау басында көлеңке,
Анау тұрған екі оба
– Айдаһардың ұрты екен.
Жанып тұрған от жалын
– Аузынан шыққан лебі екен.
Мұнартқан аспанды
– Танауының демі екен.
Тау басында жалтырап,
Көрініп тұрған айдын көл
– Айдаһардың көзі екен.
Алпыс сажын ұзыны,
Иретілген жыландай,
Сол залымның өзі екен [Бабалар сөзі, 2006, 544 б.].

Жоғары мысалда көрсетілгендей айдаһарды ерекше алып ретінде танытқан. Бұл өлең жолдарында ұлғайта суреттеу тәсілі қолданылған. Тыңдарман не оқырманға ерекше әсер сыйлау үшін және оның назарын өзіне тікелей аудару мақсатында қолданған. Айдаһардың денесін үлкен қара бұлтқа теңеуі, екі обаның айдаһардың ұрты болуы, от жалынның айдаһардың лебі болуы, айдын көлдің айдаһардың көзі болып суреттелуі оқырманның қиялын дамытып қана қоймай, айдаһардың соншалық үлкен екендігін түсіндіреді. Батырлық дастандарда халықты қорғаушы батырлардың бейнесін қалай ұлықтап көрсетсе, әлемді жоюшы, жағымсыз образдағы айдаһардың бейнесін де батырлардан кем көрсетпеген.

Қазақ фольклорының сюжетінде кездесетін айдаһардың мекені жақын жерде болмайды. Батыр сол айдаһардың мекенін табу үшін міндетті

түрде алыс-алыс жолдардан, шөлейт жерлерден, одан қалса биік тауларды басып өтіп қана жете алады. Мысалға «Қарасай, Қази» жырында жеті басты айдаһардың мекенін былай сипаттайды:

Сонда кемпір сөйледі:
– Алпыс күндік жолы бар,
Алты күндік шөлі бар,
Күйгентаудың басында
Айдаһардың іні бар.
Жеті басты айдаһар
Сол арадан табылар [Бабалар сөзі, 2007, 448 б.].

Бұл мысалдан көргеніміздей, айдаһарды табу батырдың ұзақ сапарға шығу мотивімен тікелей байланысты. Батырдың айдаһарды табуы оңай болмайды. Сол жолда талай сыннан, талай қауіп-қатерден өтіп, өзін шыдамды, шымыр екенін дәлелдеп қана батыр алыстағы мекенге жетеді. Басқаша айтсақ, айдаһарға апаратын жол – нағыз батыр екеніңді дәлелдейтін жол. Осы тұста басты назар аударатын нәрсе – жамандықтың жасырын жатуы және оны тек алып күш иесі, дана ойдың көсемі ғана жеңе алуында.

Келетініңді білгенмін,
Топырақты өртеп, тасты жандырдым,
Бұған да сен қайтпадың.
Құйрығыммен жер сабап,
Жер өртеп, тасты жаудырдым,
Бұған да сен қайтпадың,
«Қайтамын»,– деп айтпадың [Бабалар сөзі, 2007, 448 б.].

«Қарасай, Қази» жырында батырдың келе жатқанын сезген айдаһардың өзі батырды сынамақ болып, топырақты өртеп, тасты жандырса да, батыр өз дегенінен қайтпады. Келгендегі мақсаты – жерік болған жеңешесіне айдаһардың жүрегін алып беру. Бірақ басқа сюжеттерден ерекшелігі айдаһармен күш сынаспайды. Айдаһардың өзі құйрығынан бір елі кесіп береді. Айдаһардың бұл әрекетінен кез-келген жаратылыс иесінде жақсы-жаман қасиеттің қатар жүретінін аңғарамыз. Ал батырдың жеңгесіне жерік асын жегізу үшін өз жанын құрбан етуге дайын екендігі – ерлердің адамдық борышының көрінісі, келер ұрпақ үшін жасауға тиіс міндеті екенін ертегі мотивінде астарлап көрсеткен.

«Жалғыз көзді дәу» атты батырлық ертегіде жеті басты айдаһар зұлымдықтың символы ретінде көрінеді. Жыл сайын айдаһар бір елден бір қызды әкетіп отырады. Ағасы патшаның қызына үйленбек болып үйден кетеді. Үш айдан астам уақыт хабар-ошақсыз кеткен соң, інісі ағасын іздеп шығады. Адамдардан сұрастырып, ағасының айдаһарға кеткенін біліп, ол да айдаһардың мекеніне аттанады: «Келсе, үлкен тай қазанның буы бұрқырап суы қайнап жатыр екен. Жеті басты айдаһар қолына түскен адамдарды көгендеп қойып, күнде біреуін асып жейді екен. Ендігі кезек ағасына келгенін біледі. Осы кезде жеті басты айдаһардың қатты ұйықтап жатқан кезі екен. Көгендеулі тұрған ағасын босатып алып, ағасы екеуі жеті басты айдаһармен соғысуға дайындалады. Ұйықтап жатқан жеті басты айдаһардың екеуі екі басын кесіп түсіреді. Қалған бастары өкіріп біреуінен жел, біреуінен су, біреуінен от шығарып, үш күн, үш түн соғысып, батырлар айдаһарды жеңеді» [Бабалар сөзі, 2011, 472 б.]. Бұл оқиғадан өмірдің сырын анық аңғаруға болады. Әйел заты қашанда тіршіліктің жалғасы, берекенің бастауы, ал дәл осы жаратылысты айдаһардың ұрлап әкетуі – жақсылықты жоюшы қара ниетінен туындаған әрекет. Қыздарды қорғау үшін батырдың аттануы – бүкіл елдің тірегі ер адамдар екенінің көрінісі. Ал батырдың өзі айдаһардың құрбанына айналуы – үнемі жақсылықтың салтанат құрмайтынының дәлелі. Көмекке батырдың інісі келуі – бірлік бар жерде ғана жеңіс болатынын айқын көрсетіп тұр. Ал екі батырдың бір айдаһармен үш күн, үш түн шайқасуы – оқиғаның шарықтау шегі. Жамандықтың тамыры терең, қараңғы жердің астында жасырулы, оны жеңу өте қиын екенін екі батырдың қанды шайқасы арқылы әсем үйлестіріп берілген. Айдаһардың бейнесі арқылы жақсы мен жаманның арасы кезек-кезек алмасып көрініс беріп отырады.

Айдаһардың қызды алып қашуы славян ертегілерінің сюжетінде жиікездеседі. В.Я.Пропптың айтуынша «Көне танымға сәйкес генетикалық тұрғыдан өлімге қатысты кейіпкер ретінде Жылан қызды алып қашады» [Пропп В., 2005, 212]. Бұл мотивтердің әр елдерде қайталануы – мифтік танымның көрінісі. Көне танымның о бастан бірдей болуы, кейін келе кей елдердің фольклорында, тарихында кейбір сюжеттер, мотивтер арқылы сақталып қалса, басқа елдерде уақыттың еншісіне сай көмескіленіп, кейбір ертегілері арқылы ғана бүгінгі күнге дейін жеткен. Бұл жерде жасайтын қорытындымыз, айдаһар бейнесінің барлық әлем елдерінің ауыз әдебиетінде кездесуі – бір түптен тараған сананың, жаратылыстың дәлелі екенін аңғарамыз.

Басты кейіпкердің айдаһармен шайқасы мотиві фольклорда жиі кездеседі. Көп ертегілерде ол сюжеттің шарықтау шегі не болмаса негізгі оқиғасы ретінде көрінеді. «Құлатай батыр» атты батырлық ертегіде басты кейіпкер мен айдаһар былай сипаталады: «Бір сағаттан соң айдаһардың келе жатқанын көрді, алдынан қарсы шықты. Құлатай батыр ақ алмасын қолына алып, қарсы келген айдаһардың басын опыра шабады, басын кесіп алады. Үшеуінің алдына басты бөліп тастайды» [Бабалар сөзі, 2011, 472 б.]. Бұдан батыр міндетті түрде жеңіске жетеді. Тіпті көптеген батырлық ертегілерде батыр мен айдаһардың шайқасы болып та үлгермейді. Батыр бірден қылышымен айдаһарды қақ жарып өлтіреді. Мысалға, «Олай болса, осы ажалдан құтқарайын» – дейді Сарыат. «Ол үшін бір қылыш, бір семсер әкеліңдер!» – дейді. Жаңағылар қуана-қуана қылыш пен семсерді әкеліп береді. Сарыат барып,

айдаһардың ауызынан салған қылышты артынан бір-ақ шығарады» [Бабалар сөзі, 2011, 472 б.]. «Аюалпаң, Судысалпаң, Таудыалпаң» атты ертегісінен үзінді келтірсек: «Мен айдаһарды құдықтан шыққанда қақ айырып жығайын! – дейді. Сонымен Аюалпаң қылышты қақитып қолына мықты ұстап алып тұрды. Ұзын ақ сырықтай болып шыға салысымен Аюалпаңды жұтты да жіберді. Есінен танып Аюалпаң аузынан тіліп отырып, құйрығынан бір-ақ тіліп шығады қолындағы қылышпенен. Айдаһар өлді, оны Аюалпаң көмді» [Бабалар сөзі, 2011, 472 б.]. Аюалпаң батыр жермыстанды табу мақсатында арқан байлап құдыққа түседі. Өзінің дұшпанын жеңгеннен кейін ағаларынан сатқындық көріп, құдықтан шыға алмай қалады. Бір қыз ақылын айтып, сол құмырсқадай жолмен сырғанай жүріп жер астына түсіп кетеді. Жер астында бір ел бар, олар айдаһардан қорқып, құдықтан су ала алмай жүреді. Аюалпаң ойланбастан құдықтан айдаһарды шығарып, оңайлықпен жеңіске жетеді. Бір ғана айдаһардың бүкіл елге зәбір көрсетіп жүргені, батырдың өз ағалары жарға жығуы – қара ниетті зұлымдардың жиынтық бейнесі, айдаһардың образы арқылы, ағаларының әрекеті арқылы астарлы ой берілген.

Батырдың айдаһармен шайқасын «Делдаш батыр» атты батырлық ертегісінен үзінді келтірсек: «Жауыздыққа жаны қас Делдаш қорықпастан атынан түсіп, алмас семсерін қолына алып, жуандығы атан өгіздей, ұзындығы екі арқан бойындай келетін айдаһардың жанына барыпты. Айдаһар бәйтеректен түсіп, Делдашты жұтпақ болыпты. «Қане, мықты болсаң жұтшы», – деп ұзын алмас семсерін көлденең ұстап, Делдаш қорықпай айдаһардың аузына кіріпті. Алмас қанжар айдаһардың езуінен тіліп, құйрығынан бір-ақ шығыпты» [Бабалар сөзі, 2011, 472 б.]. Жоғарыда келтірілген мысалдарда батыр мен айдаһардың шайқасын келтірсек те, батыр өзінің қаруымен айдаһарды оңай жеңеді. Қай ертегіні алып қарасақ та, бірнеше күндерге созылған жекпе-жек суреттелмейді. Тіпті оқырман да батырдың жеңетін сезіп отырады. Батырдың айдаһарды жеңуі – шарт, міндетті. Батырдың дұшпаны – айдаһар, айдаһарды жеңу арқылы батыр өзінің мақсатына жетеді.

Батырдың қаруы – қылыш немесе садақ. Батырдың садақты қолдануы да ұтымды әдіс. Қашықтықты сақтай отырып, дұшпанды алыстан атып жеңіске жетуі әлдеқайда тиімді. «Ұйықтап жатқанда, бір уақытта қатты ысқырған дауыстан ояныпты. Қараса, ұзыны мен көлденеңі бірдей бір дәу айдаһар екен. Ысқырып, ағашқа шығып бара жатқан айдаһарды көріп, садақпен тартып қалады. Айдаһар екі бөлініп жерге түседі, онан соң өзі ағашқа шықты» [Бабалар сөзі, 2011, 472 б.]. Айдаһарды жеңу барысында батырлардың қарулары міндетті түрде аса үлкен қызмет атқарып отырған. Бұл – адам жалаңаш қолмен жеңіске жете алмайды деген түсініктен туса керек. Батырдың өзі қанша жерден алып күш иесі болса да, қарусыз жеңіске жете алмаған. Сол сияқты адам қаншалықты санасы болса да, ақылсыз нәтижеге жете алмайды деген ойдың дәлелі. Олай болса, батырдың күшін қаруы арқылы әсірелеп беру – ұлттық құндылықтардың заттық көрінісі болып тұр.

Тағы бір назар аударатын деталь – айдаһардың жер астында мекен етуі. «Жарты Төстік» атты батырлық ертегінің басқа ертегілерден айырмашылығына тоқтала кетсек. Бұл ертегінің сюжетінде 2 жерде айдаһар бейнесі кездеседі. Бірінші айдаһар қалыпты сюжеттегі самұрық құстың балапанын жеуге өрмелеп бара жатқан айдаһардың бейнесі болса, екінші айдаһардың бейнесі – нағыз зұлымдықтың иесі. Бірінші айдаһарды батыр садақпен атып оңайлықпен жеңеді. Балапандарын құтқарып қалған батырға Самұрық құс қол ұшын беруге келіседі. Сондағы батырдың өтініші: «Жарты Төстік айтты: «Қатар-қатар көшіп бара жатқан ел көрдім. Бірінші, өңкей ұл- қыз ән салып кетіп барады. Екінші, жігіт-келіншектер, үшінші, қарттар, кемпірлер бәрі де өлең айтып кетіп барады. Соларды іздеп келемін. Содан кейін жердің астындағы жалғыз көздінің қой мойынды Құлашолағын іздеп келемін», – деді.

Сонда Самұрық құс айтты: «О, досым, бірінші іздеп келе жатқаның ел, ол өтіп бара жатқан дүниенің гүлі – сағым, оған тірі түгіл өлі де қосылмайды», –деді.

«Ал енді, ана жер астындағы жалғыз көздінің қой мойынды Құлашолағын алам десең, алып барайын, бірақ менің әлім келмейді» [Бабалар сөзі, 2011, 472 б.]. Бұл батырлық ертегінің бір ерекшелігі – Самұрық құстың батырды жер астына алып баруы. Қалыпты сюжет бойынша, әдетте Самұрық құс батырды жер астынан өз әлемі, яғни жер үстіне алып келеді. Бұл оқиға желісі «Ер Төстік», «Аю дәу», «Құлатай батыр», «Аюалпаң, Судысалпаң, Таудыалпаң», «Делдаш батыр» т.б. ертегілерде көрініс тапқан. Ал «Жарты Төстік» ертегісінде қалыпты сюжеттің кейіпкерлері яғни, Самұрық құс, Бәйтерек, Айдаһар тура сол қалпында қайталанғанмен, тек Самұрық құстың қызметі сәл де болса өзгерген. Біздің пайымдауымызда, самұрық құс – адамның ішкі рухани жігерінің көрінісі болып тұр. Олай деуімізге себеп, батырды жер асты әлеміне алып баруда ішкі жігерінің оянуы – рухтың әсері. Ал самұрық құсқа тіл бітіп, батырмен сұхбаттасуы – шындап келгенде батырдың ішкі толғанысының өз ойы арқылы сыртқа шығуы. Ертегі мазмұнында мұндай тұстарды әсерлі етіп беру үшін міндетті түрде самұрық құстың бейнесіндей қосымша образдарды пайдалану – өзінен-өзі түсінікті жағдай.

«Көкжан батыр мен айдаһар» ертегісінде айдаһар адамша тіл қатады. Назар аударатын тағы бір жайт, олардың адамша тіл қатуы антропоморфистік танымның сонау ежелгі кезеңдерден бастау алғандығын танытады. Екіншіден, жыландардың да адамдар сияқты тіршілік ететіні, өз

патшалығы болатыны – параллель дүние – жер астында да өмір бар дегенді аңғартатын секілді. «Сонда айдаһарға тіл бітіп, адамша сөйлеп, былай дейді:

– Мен сенің малыңның бәрін қайтарайын, егер сен үйіңдегі кенже балаң Көкжан батырды маған берсең, – дейді [Бабалар сөзі, 2011, 472 б.]. Амалсыздан Көкжан батырдың әкесі келіседі. Ертеңінде Көкжан айдаһарды өзі іздеп барады. Бұл ертегідегі бір өзгешелік, батыр мен айдаһардың шайқасы болмайды. Айдаһар батырды алтын шашты қызды алып келуге жібереді. Бұл ертегідегі оқиға желісі тіпті бөлек, әсерлі. Өйткені айдаһар батырдың әкесінен ең қадірлі, ең қымбат жанды сұрады. Ал әкесінің еш ойланбастан өз бауыр еті баласын халқы үшін айдаһарға құрбан етуі – нағыз батырға ғана тән ерекшелік. Дәл осы әрекеті айдаһар мен батырдың арасындағы болуы шарт шайқасты басып озып тұр. Оқиғаның өрбуіне жаңа, тың серпіліс әкеліп тұр. Яғни, тыңдарманға бірден әсер ету арқылы ерекшеленеді. Әкесінің шешімі – халықтың мүддесі. Халықтың мүддесі бәрінен биік екенін басты кейіпкерлердің жанкешті әрекеті мен шешімінен көрініс тапқан.

«Жарты Төстік» ертегісінде айдаһар зұлымдықтың символы ретінде сипатталады. Ел-жұрттың бойына қорқыныш сезімін ұялатқан айдаһар маңайындағы адамды да, малды да жұтып жіберетін тажал екен. Ертегіден мысал келтірсек: «Сонда Төстік тұрып, бар даусымен айғай салды, Сол кезде айдаһар оянып кетіп, ысқырып, аузын ашып, ішіне қарай тартты. Сол жердегі мал болсын, адам болсын, ұшқан құс болсын, жүгірген аң болсын, бәрі де домалап барады. Жарты Төстік те өз атымен үш домалады. Сонда жеті қабат ақ семсерді жазып алып, көлденең ортасынан ұстап тұрып, өзі келіп, айдаһардың ішіне кіріп кетті. Сонда ол жұта берді, Төстік екі жағынан тіліп, құйрықтан бір-ақ шықты. Айдаһар екі бөлініп өлді» [Бабалар сөзі, 2011, 472 б.].

Айдаһардың осал тұсын табу оңай емес. «Қойшы батыр» атты батырлық ертегіде айдаһардың осал тұсы, яғни жасырын ұстаған жаны айдарында екен. Ертегіден үзінді келтіре кетсек: «Айдаһар орнынан қозғалғанда қойшы абыржып, қатты шошиды. Отырған бұтағынан қозғалып, келесі бұтақшыққа дайындала бергенде, мініп отырған бұтақ опырылып түседі де, қойшы ашасынан айдаһарға мініп қалады. Ал қойшы сәл де болса бой тоқтатып, тулап жүрген айдаһардың айдарынан ұстайды. Айдаһар жуаси бастайды. Сөйтсе, айдаһардың жаны айдарында екен. Айдарды қысып тартып ұстаса жуасып, босатса, құйрығымен сабалағанын көреді. Қойшы енді айдаһардың айдарымен әдістеніп алған соң қысып, тартып ұстап құйрығынан қылыштың қырымен ұрады» [Бабалар сөзі, 2011, 472 б.]. Бұл үзіндіден Қойшының тек батыр ғана емес, сондай-ақ тапқыр екенін аңғаруымызға болады. Күтпеген жерден ағаштан айдаһардың үстіне құлап түссе де, бірден тапқырлық танытып, зеректігін дәлелдеді. Қойшының ағаштан құлауы – сәтсіздіктің бастауы еді, алайда дәл осы сәтсіздіктен қойшының жұлдызы оңынан туды. Ол айдаһардың жанының жасырулы жерін тапты, жеңіске жетті. Осындай шытырман оқиғалар негізінде оқиғаны өрбіту, біздің пайымымызда, тыңдарманды еліте отырып, тәрбиелеу болса керек.

«Науша батыр» атты батырлық ертегіде айдаһар мен батырдың шайқасы жақсы суреттелген. Үзінді келтіре кетсек: «Қорыққан серіктерін көз көрім жерге қалдырып, Науша қолына қылыш алып айдаһарға жалғыз жаяу кетеді. Бірталай уақыт Науша да, айдаһар да көрінбей қалады. Біраздан кейін Науша келеді, өң-түсі қашып кеткен. Серіктері шулап мәнісін сұраса, Науша: «Дұшпанның басын қақтым, бірақ қаққаным құрысын, құйрығымен ұрып талдырып тастады. Есімді жиып көзімді ашсам, айдаһардың құйрығы үстімде жатыр екен. Баруда қорықпай-ақ барып едім, жақындаған соң өзіне дедеңдетіп тартты. Аузына түспес бұрын басын қағып үлгірдім, бірақ та құйрығымен ұрып жықты» [Бабалар сөзі, 2011, 472 б.]. Бұл үзіндіде батыр екі көлдің арасында тұрақ тепкен айдаһарға өзі жолығады. Науша батыр өзін нағыз батыр екенін дәлелдейді. Өйткені Наушаның достары айдаһардан сескеніп, жақындауға қорқады. Бұл ертегідегі бір ерекшелік – батырдың да айдаһардан соққы алуы және оны көпшіліктің алдында ерлікпен мойындау білуі.

Мифологиядағы жыланның айдаһармен ортақ қасиеттері көп. Айдаһар – бұл мифологиялық жыланның кейінгі нұсқасы. Бұған қатысты С.Қондыбайдың пікіріне сүйенсек, «Қазақ фольклоры мен сенім-нанымдарында айдаһарға қатысты ерекше сипаттардың, функциялардың барлығы дерлік жыланға қатысты айтыла береді, сондықтан айдаһар мен жыланды көп жағдайда жекедара ажыратып жатпай-ақ, біртұтас культтің жеке мысалдары ретінде қарастыра беруге болады» [Қондыбай С., 2008, 520 б]. Жылан – ежелгі мифологиялық мотивтердің бірі. Мифтің кейіпкері ретінде жылан оң және теріс қасиеттерге ие болуы мүмкін. Жылан – түрік мифологиясындағы негізгі элементтердің бірі. Көбіне киелі, жарылқаушы рух бейнесінде көрініс табады. Жыланға қатысты сюжеттер көне, архаикалық кезеңдерге жататын фольклорлық шығармаларда жиі кездеседі. Онда басты қаһармандар жер астына түсіп кетеді де, жыландарға, олардың патшалығына тап болады. Жалпы, мифологияда жер астын жыландар мекенімен, жыландар патшалығымен байланыстыру түсінігі бар.

Қорытындылай келе, ертегілер мен аңыздарда, батырлық дастандарда айдаһар образының батырлар образымен қатар, тең суреттелуі – жай нәрсе емес. Мұнда үлкен сыр, терең мағына бар. Айдаһардың қара ниетті образы арқылы зұлымдықтың сипатын жан-жақты ашып көрсете біл-

ген. Айдаһардың дәл осы көрінісін өзіне қарсы келген батырдың ерлігі мен айласын, ақылын, қара күш иесі екенін көрсетуде шебер байланыстрған. Батырдың негізгі мақсаты – өзінің халқын айдаһардан құтқару. Жақсы мен жаманның, әлсіз бен күштінің арасындағы тартысты ғана көрсетіп қоймай, дүниенің жаратылысындағы жер асты әлемін айдаһар арқылы, жер үсті әлемін батырдың жиынтық образы арқылы берсе, аспан әлемінің тұрғыны деп самұрық құсты көрсеткен. Айдаһар, батыр, самұрық құс – үшеуі де үш әлемнің қаһармандары. Ал қаһармандарын қашан да ұлықтаған халқымыз осы кейіпкерлердің айналасына барлық тәрбие мен өнегені топтастырған. Оқиғаны бірде дамытып, бірде әлсіретіп жақсы мен жаманның тартысын шебер көрсеткен. Барлық ертегі мен дастандарда батырдың жеңіске жетіп, айдаһардың мерт болуы – халықтың жақсылықты аңсаған мәңгілік мақсат-мұратынан туындаған арманы деп білеміз.

«Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының қазақ халқының батырлық-эпикалық жыр-аңыздауларында көркем бейнеленуі» тақырыбындағы ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру жобасы бойынша орындалды (келісімшарт №132, 12 наурыз, 2018 жыл)

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Қондыбай С. Толық шығармалар жинағы. Т.11. Арғықазақ мифологиясы. 3-кітап. – Алматы: Арыс, 2008 – 520 бет.
2 Аймұхамбет Ж.Ә. «Ер Төстік» ертегісі: қазақ, қырғыз, татар нұсқалары // Ш.Уәлиханов атындағы КМУ хабаршысы. Филология сериясы. №4, 2019. – 443 б.
3 Бабалар сөзі. Көне эпос. Жүз томдық. Т. 52. – Астана: Фолиант, 2008. – 352 бет.
4 Стеблева И.В. Очерки турецкой мифологии: По материалам волшебной сказки – М: Вост. Лит., 2002. – 102 с.
5 Бабалар сөзі. Батырлар жыры. Жүз томдық. Т. 37. – Астана: Фолиант, 2006. – 544 бет.
6 Бабалар сөзі. Батырлар жыры. Жүз томдық. Т. 41. – Астана: Фолиант, 2007. – 448 бет.
7 Бабалар сөзі. Батырлық ертегілер. Жүз томдық. Т. 75. – Астана: Фолиант, 2011. – 472 б.
8 Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. – М., 2005. – 212 с.

Iskendrkyzy Aruzhan,
Master student

Akynova Damira Birzhanovna,
Doctor of philosophy (PhD)
Faculty of Philology,
Department of theory and practice of foreign languages
L.N.Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan

ANALYSIS OF THE USE OF DISNEY CARTOONS FOR TEACHING GRAMMAR AT PRIMARY SCHOOL

Түйін. Грамматиканы оқу - бұл әлемдегі көптеген шет тілі мұғалімдері кеңінен талқылайтын процесс. Бұл, әсіресе, ойын сабақтарды ұнататын балаларға грамматиканы жетік үйрету туралы мәселе туындауы мүмкін. Соңғы жылдары балабақшалар мен балаларға арналған жекеменшік мектептерде ерте жастан бастап шет тілдерін оқытудың жаппай өсуі байқалады. Мұғалімдер балаларды оқу процесіне тартудың және олардың үлгерімін арттырудың қызықты және жағымды тәсілдерін іздеуі керек, бұл көп жағдайда қиын міндет. Сондықтан мақалада мультфильмдердің бастауыш сынып оқушыларының тәрбиесінде қолданылуына талдау жасалынған.

Мақаланың мақсаты - Дисней мультфильмдеріндегі грамматикалық құрылымдарды зерттеу, бастауыш мектеп жасөспірімдеріне мультфильмдермен грамматикалық құрылымдарды қалай оқытуға болатындығын білу.

Түйінді сөздер: грамматика, Дисней мультфильмі, әдіс, ағылшын тілі, ағылшын тілі сабақтары.

Резюме. Обучение грамматике - это процесс, который широко обсуждается многими преподавателями иностранных языков во всем мире. Это может быть проблематично, особенно если речь идет о преподавании грамматики детям, которые любят более занимательные уроки. В последние годы наблюдается массовый рост преподавания иностранных языков с самого раннего возраста в детских садах, частных школах для детей. Учителям необходимо найти интересные и приятные способы вовлечения детей в успешный процесс обучения и повышения их успеваемости, что в большинстве случаев является непростой задачей. Именно поэтому в статье представлен анализ использования мультфильмов в обучении младших школьников.

Цель статьи - исследовать грамматические структуры в диснеевских мультфильмах, выяснить, как можно преподавать грамматические структуры в мультфильмах в начальной школе.

Ключевые слова: грамматика, диснеевский мультфильм, методика, английский язык, уроки английского языка.

Summary. Teaching grammar is a process, which has been widely discussed by many language teachers around the world. It may be problematic, especially, if it is teaching grammar to children who like more entertaining lessons. In the recent years, there has been a massive increase in teaching foreign languages from very early ages at kindergarten, private schools for children. Teachers need to find interesting and enjoyable ways in order to involve children in successful learning process and enhance their progress, which is mostly not an easy task. That is why the article introduces the analysis of usage of cartoons in teaching to young learners.

The aim of the article is to investigate grammar structures in Disney cartoons, to find how grammar structures in cartoons can be taught at a primary school.

Keywords: grammar, Disney cartoon, method, English language, English lessons.

INTRODUCTION

In the world of TEFL it's not easy to predict exactly what your next classroom will be like. You could be teaching in an ultra-modern school with air conditioning, whiteboards, computers and every modern convenience possible. Or you could be teaching in a class without any technologies. However, wherever you are teaching and whatever you classroom is like; you need to make the most of it and make sure it is the best possible environment for your students and yourself. We are doing our internship at secondary school №9 of Kostanay town. We are conducting an experimental research at this school in order to check the effectiveness of teaching grammar with the help of Disney cartoons. Our stage began on 15 January in 2018. The first five weeks we have pedagogical training and the second part of our internship is an industrial practice that will last 7 weeks from 5 February till 21 March. The school № 9 of Kostanay is ordinary school and it has Physics and Mathematics Sciences direction. During our internship I will children of 5th grades. They have English lessons only two times per week because their education is concentrated in studying Mathematics, Physics, Biology, and Chemistry. The administration of school does not

pay a lot of attention to learning languages or other Human sciences.

Ideally, a classroom needs to be bright, airy, and welcoming. It should set a positive atmosphere with strong colors, clear posters, clean spaces, room so both you and your students can move. We need to have a comfortable class where all the students could see the teacher when they speak; and the teacher could move around the class freely during group work. At this school, there are three English classrooms. The classroom number one has one blackboard, one computer; one teacher's table, twelve children's desks and twenty-four chairs, moreover, there are two racks and one big stand. The main information concerning The Great Britain and Northern Ireland, and The USA is illustrated in the big stand, which is situated on the backside of the classroom. This classroom does not get any modern technologies except computer. It means that the teacher accordingly does not use new techniques at lessons. Thereby, children do not develop their skills during the lessons that are conducted traditionally. The second English classroom is similar to the first one. It also has one blackboard, one teacher's table and chair, thirteen children's desks and twenty-six chairs, one computer, one printer two racks and several posters. Unfortunately, in this room, computer does not work, that is why the teacher has to bring her own laptop to do some listening activities with children or to illustrate some pictures, which is not so comfortable for her. On the contrary, the third English classroom is equipped with all new technologies that needed to teach English language. There is one interactive whiteboard, one teacher's computer and seven computers for children, one printer, two cassette players, one blackboard, one teacher's table, five two-placed children's desks and ten chairs, seven one-placed children's desks and seven armchairs, two racks, one shelf for bags, one sink, one big stand and one middle stand, one map of the USA, one Alphabet in the third classroom. All diplomas and certificates of the teacher and his children are on these racks. Moreover, in the stands, there are pictures of whole class with their tutor and others pictures from different concerts and competitions. This classroom is very well organized.

Motivation in the classroom: students try to memorize new material to accumulate knowledge, to apply it in their practice.

Progress: most students have good and excellent marks on the lessons.

Discipline: the class is very active, sometimes noisy. But after 5-7 minutes the children actively participate in the lesson by discussing the material covered in the study or a new topic.

The attitude to learning: not all students are prepared for lessons in good faith. On some lessons they can afford to prepare for another subject, namely, to rewrite homework in mathematics, physics, English and other subjects. But also there are students who listen to new information in the classroom. In general, if to create an enabling environment in the classroom, and to present new material in interesting ways, the students will not be distracted by extraneous things and objects.

Interests: students have similar interests. Most listens to the same music, interested in similar movies and TV shows. Particularly, students discuss actively the movie and music news. In their free time, each student finds what to do. Someone visits the clubs at the school, namely English language, physics, mathematics. Some students are engaged in music schools, etc.

Attitude to work: students are not always happy to go to the community service on school grounds, but they understand the importance of their work.

Almost all students are on friendly relationship with the classmates, but with some pupils, relations develop not on the best way. There are some micro groups in the class, which are made by interests.

There are no outcast students. However, there are children, who sometimes are mockeries. These children tend to learn much better than others do; even these students create their own small groups (of interest). Furthermore, the class teacher tries to bring students together with each other: they go to the theaters, museums, do some tasks that require the total participation of students. It should be noted that students help and support each other. If a classmate is sick, they come to visit or call up with the patient. If they have difficult tests or final works, they try to help "weak" students. In addition, the class has good traditions. They prepare congratulations; give surprise gifts and souvenirs on birthdays of each other.

Conflicts are rare in the class. Despite the fact, they are teenagers, and mentally they have not yet taken place, they occur mood swings, but there are no quarrels in the classroom. Classmates may quarrel among themselves, but as a rule, they quickly reconciled.

In the study of the structure and organization of the class, I have used several methods: sociometry, questionnaire, observation and conversation with students. Sociometric studies have shown that the majority of the votes received by Aubakirov Tamerlan, Turgaliev Nurdaulet, Gamdan Karagoz, Kulzhanova Galia. (reasons: reliability, ability to make friends, to support their comrades). They were selected by both boys and girls. The lowest number of votes was gained by Zhumasheva Dana.

The group of "outcasts" has not got any student that once again proves the cohesion of the team, the ability to communicate, support and respect each other. RF = 14/27 = 0,51 · 100% = 51%. Reciprocity factor IV - ultrahigh. Factor of satisfaction of mutual understanding = 52%, which is III - a very high level.

It confirms that for the 5 "B" grade the harmony and understanding in their team are very important. The atmosphere in the classroom

is favorable. Students are open, tolerant to other people's opinion. I like working in this team, even if we consider that sometimes there are not working environment and discipline in the classroom.

Psycho-pedagogical conclusions

1. The main advantages of the class

The class is well prepared physically. This is evidenced by the following awards on football, basketball and volleyball. They also win prizes in school competitions on knowledge of physics, English, mathematics, geography and Russian language.

2. The main disadvantages of the class

One of the drawbacks of this class is that they are divided into the micro groups. Conflicts has been noted rarely in the 5 "B", but even when they do occur, the children decide problems between each other, without involving the class teacher and other students. It shows students' independence, the ability to keep secrets, and to solve their problems without involving seniors.

3. Future development of the class as a group.

The students of 5 "B" grade are engaged in self-improvement. They attend a variety of workshops: they sing, dance, swim, and play the musical instruments.

I hope it is possible to use Disney cartoons in order to teach English grammar during their English lessons, because they are secondary school students, but still are young learners, who enjoy cartoons. On the other hand, we think that even the students of the 6th or 7th grades will be pleased to work with cartoons.

All grades are divided into two subgroups in English lessons. That is why there should be more English teachers. But as the school № 9 has more courses of physical and mathematical sciences, there are only three English teachers. These teachers have maximal hours of work, because there are thirty grades at this school. All of these thirty grades have English lessons twice a week and they are divided into subgroups as well, in total they have one hundred and twenty hours per week. If to divide this sum into three it will be forty hours per week. According to Labor Code of Republic of Kazakhstan the maximal hours of work per week is forty hours. It proves that English teachers at this school works to the ninth degree.

Methodology

Trying new and unexplored methods of teaching at school is a very hard process therefore, teachers should choose the suitable ways in order to simplify the process of teaching and make it interesting. Being at the practice in the 5th grade, we use different ways of teaching through cartoons while learning grammar. During lessons, pupils work with cartoons in order to learn new grammar, complete tasks, and play role-plays, dialogues. Lessons consist of greeting, warm-up, checking home task, revision of previous material, introduction of new one, checking knowledge, fixing and conclusion. Pupils are more uninhibited, free, they enjoy the process and as a result, they learn new grammar and words effectively. Finding appropriate material is hard but emotional process, especially when pupils show their interest on learning English. Just reading, listening, or memorization of grammar is not enough it should cause any feelings.

We made up a questionnaire about the attitude of the learners toward using cartoons on the lessons, having difficulties in learning new grammar and helpfulness of the lessons with cartoon fragments. Pupils' attitude toward watching the fragments of cartoons are shown in the graphs below.

Firstly, the pupils were asked about having difficulties in learning English.

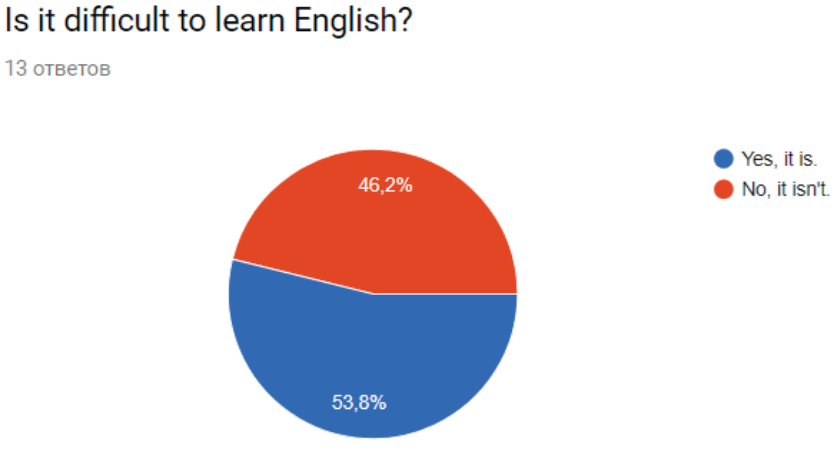

Graph 1 Pupils' opinion about having difficulties in learning English

In this chart, we can see that the percentages of learners who never had difficulties in learning English and usually had difficulties in it are almost the same. Approximately the half of the class had difficulties only sometimes. It shows that the majority of learners had rarely any difficulties in learning English. We can say that the use of cartoons was helpful to reduce the difficulties in the classroom.

Secondly, we wanted to know their attitudes to Disney cartoons (see graph 2).

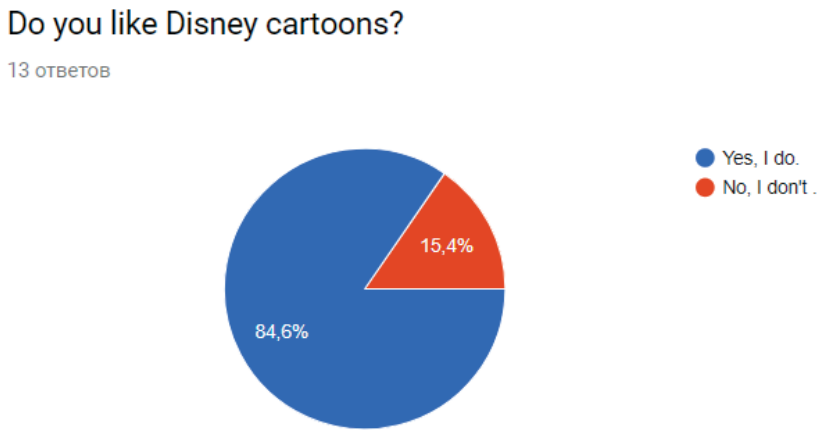

Graph 2 Pupils' attitude to English cartoons

The majority of the class (85 %) answered positively as we expected. Nevertheless, there were 15 % of learners who don't like Disney cartoons. We think that it may be caused by the existence of other cartoon corporations such as Pixar, DreamWorks, etc.

We asked learners whether they want to continue using cartoons to learn new grammar or not (see Graph 3).

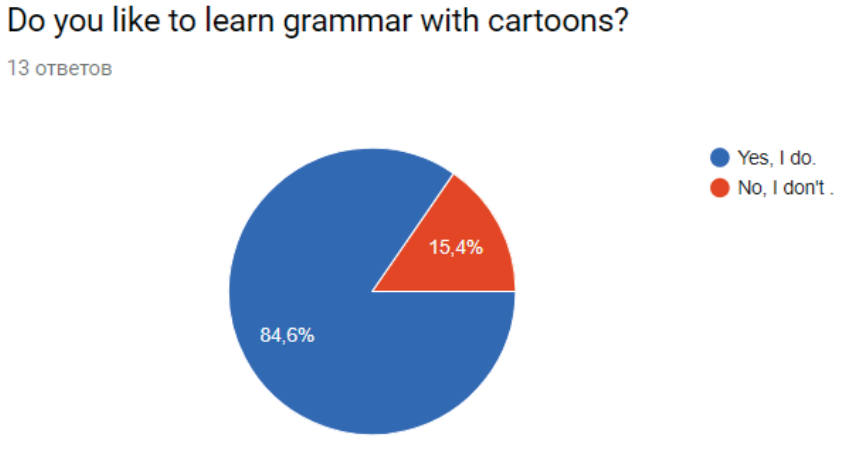

Graph 3 Pupils' opinion about the use of cartoons in learning grammar

This chart illustrates that the majority of learners are willing to use cartoons in order to learn new grammar. Only 15,4 % of pupils do not want to use cartoons in learning grammar. We suppose this percentage of learners is those who had problems and some difficulties in learning grammar with cartoons.

At the end, we asked learners opinion about the frequency of the use of cartoons at English lessons.

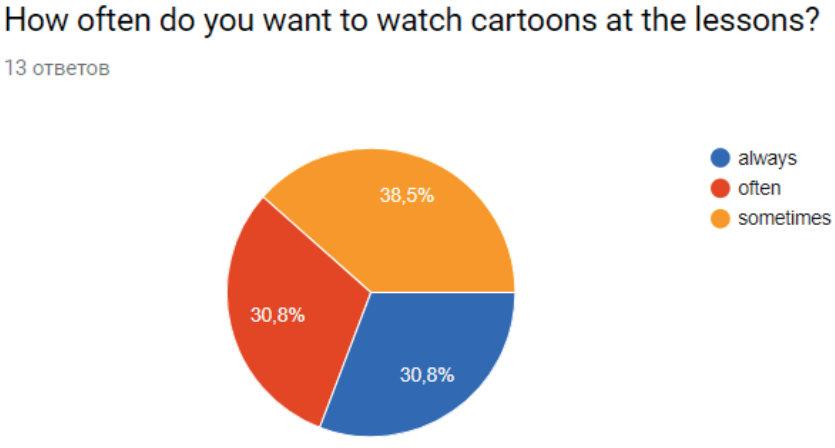

Graph 4 Learners' answers

We can observe that more than the majority of the class are sure about the helpfulness of cartoons and think that they must be always used during the lessons . About 31 % of pupils think that cartoons must be often used, moreover, the same amount of students answered that they should be sometimes used in the classroom.

According to the results that we got at the final lesson, we reached the following aims:

-to investigate grammar structures in Disney cartoons;

-to find how grammar structures in cartoons can be taught at a primary school.

Finally, we have had the feedback of our work from the pupils with the help of the questionnaire.

CONCLUSION

To sum up our research work we would like to notice that teaching grammar through Disney cartoons is the most efficient and innovative method of teaching grammar. Disney cartoons have been taken in a resource of our study which include different types of grammar.

We organized lessons by using grammar structures found in Disney cartoons and analyzed results of our work at the end of trial. The results have shown that Disney cartoons have been useful and easy way of teaching grammar. In the end, we conducted a survey in order to understand children's attitude towards Disney cartoons and their use in teaching grammar. The results of survey presents that most of children liked this method and would like to learn English with the help of Disney cartoons.

REFERENCES:

1. Harmer J., The Practice of English Language Teaching. London: Longman, 2001;
2. Kudritskaya M. I. /Methodical model of classes using video materials in teaching a foreign language, / Educational and methodical manual, Kostanay 2004, - 54 p.

Қазыбек Гүлмира Құдайбергенқызы
к.ф.н., ассоцированный профессор,
Кафедра иностранной филологии и переводческого дела
Факультет филологии и мировых языков
Казахский национальный университет имени аль – Фараби
город Алматы, Казахстан

Арыстанбек Жанерке Ержановна
Магистрант кафедры иностранной филологии и переводческого дела
Факультет филологии и мировых языков
Казахский национальный университет имени аль – Фараби

СТРУКТУРНО-СТИЛИСТИЧЕСКАЯ ЭКВИВАЛЕНТНОСТЬ В ПЕРЕВОДАХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ОЛЖАСА СУЛЕЙМЕНОВА НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК

Түйін. Мақалада Олжас Сүлейменовтың «Волчата» өлеңін аудару мысалында поэтикалық мәтін аудармасының сипаты мен ерекшеліктері қарастырылады. Автор зерттеу нысаны ретінде түрлі уақыт шеңберіндегі әр түрлі мәдениет пен ақындық таланттағы екі аудармашының жұмыстарына салыстырмалы талдау жасады. Зерттеу нәтижесінде аударма ісінің даму үрдісі анықталды.

Түйінді сөздер: аудармашы, көркем аударма, поэтикалық стиль, мәтін құрылымы, ұлттардың мәдени ерекшеліктері.

Резюме. В статье рассматриваются характеристики и особенности художественного перевода поэтического текста на примере перевода стихотворения Олжаса Сулейменова «Волчата». В качестве исследования автором проведен сравнительный анализ работ, выполненных в разный отрезок времени двумя переводчиками из разных культур и поэтического таланта. В результате исследования были выявлены тенденции развития переводческого дела.

Ключевые слова: переводчик, художественный перевод, поэтический стиль, структура текста, культурные особенности национальностей.

Summary. The article deals with the characteristics and features of literary translation of a poetic text on the example of the translation of Olzhas Suleimenov's poem 'Volchata'. As a research, the author conducted a comparative analysis of the works performed in different periods of time by two translators from different cultures and poetic talent. As a result of the research, trends in the development of translation were identified.

Keywords: translator, literary translation, poetic style, text structure, cultural characteristics of nationalities.

ВВЕДЕНИЕ

Несмотря на длительный период исследований и многообразие теоретических и практических трудов в области художественного перевода, вопросы по данной тематике актуальны всегда. Особенно это касается художественного перевода поэтического текста. Для полной передачи идеи и смысла оригинального произведения переводчик, помимо высокого уровня владения литературным языком как первоисточника, так и языка перевода, должен обладать поэтическим даром, также знать все тонкости творчества автора, чтобы максимально точно передать смысл и содержание текста подлинника. Соблюдая все вышеперечисленные требования, переводчик неизбежно окажется на перепутье двух направлений перевода. Сохранить структурную и стилистическую целостность оригинального текста, при этом жертвуя его смысловым единством. Либо сохранить и доподлинно передать смысл и суть произведения, разглаживая культурные и национальные различия и особенности между оригинальным и переведенным языками.

Такой подход характерен для переводчиков, которым важен не столько эквивалентный перевод, сколько возможность продемонстрировать свое искусство перевода и обогатить свою национальную культуру за счет другой иноязычной культуры. Подобные переводы являются самостоятельными произведениями. Переводчик берет из оригинала идею, мотив или героя, но изменяет жанр, стиль, язык. Суть свободного перевода состоит в том, что переводчик, поняв и оценив смысл и идеи оригинального произведения, не придает ему в переводе национальный колорит оригинала, а напротив, преобразует и жанр, и национальную культуру, и язык героев, и исторические реалии с учетом своих национальных особенностей. В связи с этим возникает вопрос, что такое качественный перевод поэти-

ческого текста, должен ли он быть более точным и приближенным к культуре и языку оригинала или более естественным для той культуры, на язык которой переводится произведение, с одной стороны, и пониманием замысла оригинала переводчиком, с другой стороны [Улановский М.И., 2009, с.102]. Это и является предметом споров и дискуссии в литературном обществе.

История развития художественного перевода в Казахстане началась ещё со времён присоединения Казахстана к России. За это время становление переводческого дела можно условно разделить на несколько стадий, в каждой из которых отдаётся предпочтение перевода тому или иному языку либо характерному явлению. В первый период произведения переводились исключительно с русского на казахский язык. Русский язык тогда, как и сейчас, являлся языком-посредником при переводе с зарубежных языков и наоборот, то есть зарубежный текст переводился сначала на русский язык, а уже с русского языка на казахский. Только в 90-х годах, с началом третьего периода развития переводческого дела, в дело вступают переводчики с оригинального языка на казахский.

Второй этап переводческой деятельности связан, во-первых, с переводом на русский язык романа А. Нурпеисова «Кровь и пот», к переводу которого были привлечены как свои кадры, так и приглашенные из Москвы. Во-вторых, в это время возникает феномен Олжаса Сулейменова и русскоязычной казахской литературы. Появляется плеяда пишущих на русском и переводящих с русского казахов, вносящих свой вклад в переводческую школу Казахстана [Бахтикереева У. М., 2009 , с. 54].

Творчество Олжаса Сулейменова в силу его уникальной билингвистической природы актуальна до сих пор. Он создает свои произведения на русском языке, но родился он в Алматы и «целиком остается поэтом казахским, родным сыном» своего народа не только по происхождению, но и по духу. «Вольный глагол О.Сулейменова резко приблизил небо и степь Казахстана, его историю и современность», – пишет о стихах казахского поэта критик Е. Сидоров. «Я – казах, я по-своему тоже велик. Я – как будто бы новый седьмой материк между старой Европой и Азией древней... Но со всеми людьми вместе быть я привык» – эти стихи М.Жумабаева выявляют главную суть многих стихотворений О. Сулейменова, посвящённых казахскому народу и его истории. «Я вижу себя не всадником, гарцующим на Пегасе, а скотником в авгиевых конюшнях истории. Мне самому надо было определять свои корни, ибо дерево без корней – это столб без кроны и плодов. Так и народ, который есть яблоня в саду человечества. Я думаю, что это единственная возможная форма самоутверждения казахского писателя – самоутверждаться, утверждая народ...» – писал О.Сулейменов. Судьбу своего народа поэт постоянно соотносит с историей человечества. Такое осмысление национальной истории в широком контексте является несомненным вкладом О.Сулейменова в казахскую поэзию [Сейткалиева Г., 2013,с.135].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Поэмы Олжаса Сулейменова, усилиями таких выдающихся поэтов, как Кадыр Мырза Али, Абиш Кекилбайулы и многими другими, были переведены на казахский язык. Также творчество этого поэта, пользуясь широкой популярностью и в странах ближнего и дальнего зарубежья, было переведено на английский, французский, итальянский, немецкий и многие другие языки мира. Удалось ли им передать весь тот смысл, который вложил в свои произведения Олжас Сулейменов? Удалось ли им сохранить неординарный и оригинальный стиль поэтического слога присущий Олжасу Омаровичу?

Чтобы ответить на эти вопросы проанализируем и сравним два варианта перевода на язык Шекспира одного из знаменитых стихотворений поэта – «Волчата». В качестве примера возьмем перевод двух культур: смежную с казахской культурой российскую, воспользуемся переводом Ильи Бернштейна, и непохожую – английскую, в переводе известной британской поэтессы Белинды Кук.

Стихотворение «Волчата» была напечатана в первом поэтическом сборнике Олжаса Сулейменова – «Аргамаки». Точная дата его написания неизвестна, сам поэт так говорит о своём творении, что, будучи на геологической экспедиции в степи, он видел и замечал то, о чем раньше и не догадывался. И впечатления от увиденного побудили его написать это стихотворение. Главной темой, главным посылом автора является борьба человека с природой, где человек сопоставляется как агрессор, а природа – как жертва.

Для наглядного сравнения переводов друг с другом и с оригиналом, анализ будем вести параллельно. Перевод Ильи Бернштейна называется – «The whelps», а свой вариант перевода Белинда Кук назвала «Wolf cubs». Уже из названий видны отличия переводов, перевод Ильи Бернштейна носит более обобщённый характер, в то время как Белинда Кук использует более детальный перевод. Из названия, состоящий из одного слова – «whelps», как и у Олжаса Сулейменова – «волчонок», можно заметить, что Илья, пренебрегая точным переводом, пытается сохранить структурную и стилистическую составляющую пера Олжаса Сулейменова. Данную направленность переводчик сохраняет в течении всего повествования. Британская поэтесса, в свою очередь, отдаёт предпочтение точному и подлинному переводу текста.

Оригинал:
Шёл человек.
Шёл степью, долго, долго.
Куда? Зачем?
Нам это не узнать.
В густой лощине он увидел волка,
Верней, волчицу,
А, точнее, мать...

Перевод Ильи Бернштейна**:**
Man made his way.
Day-and-day wandered.
Where bound? What matter?
Steppe did not say.
Down in a hollow spotted a body—
wolf—closer—she-wolf—
mother for short.
[Abazov R., 2011, p.223]

Перевод Белинды Кук:
A man was walking the steppe.
On and on he walked.
Where was he going and why?
It is not for us to know.
Deep in the hollow he saw a wolf,
a she-wolf, a mother to be precise ...
[Latimer Trend. 2019, p.605]

В варианте перевода Ильи Бернштейна, можно заметить схожесть стилей с автором оригинала. Но при этом сам текст перевода не совсем соответствует оригинальному тексту. Конечно, основные идеи сохранены, но перевод ограниченный. Белинда Кук сохранила смысловую идеологию автора и постаралась преподнести зарубежным читателям посыл Олжаса Сулейменова. Для этого в своём варианте перевода, поэтесса использует всю красоту и богатство английского языка, не ограничиваясь стилем автора оригинала, а наоборот чуть изменив стиль, придавая переводу британский колорит.

Оригинал:
Она лежала в зарослях полыни,
Откинув лапы и оскалив пасть.
Из горла перехваченного плыла
Толчками кровь, густая, словно грязь.
Кем? Кем? Волком? Охотничьими псами?
Слепым волчатам это не узнать.
Они, толкаясь и ворча, сосали
Большую неподатливую мать.
Голодные волчата позабыли,
Как властно пахнет в зарослях укроп.
Они, прижавшись к маме, жадно пили
Густую холодеющую кровь.

Перевод Ильи Бернштейна:
Thick of the sage brush,
its throat torn open,
pumping blood,
thicker than mud.
Rival? Wolfhound?
Uncomprehending
labored, groveled
her suckling pups.
Pressed to the wound—
imperious fennel
ruling over—
thick blood, growing cold.
[Abazov R., 2011, p.223]

Перевод Белинды Кук:
She lay there panting and trembling
in the thicket of wormwood,
paws thrown back and teeth bared,
blood thick as dirt streaming from her throat.
Who could possibly have done this –
A wolf? A pack of hounds?
No way her blind wolf cubs could know,
jostling and growling there as they sucked
from this immense intractable mother.
The hungry wolf cubs forgot
how powerfully the dill smelt in the undergrowth.
They nestled up to their mother,
her thick blood growing cold,
yet greedily they drank it
doing all they could to ease their thirst.
[Latimer Trend. 2019, p.605]

При дальнейшем рассмотрении переводов, заметно, что перевод Бернштейна всё больше и больше отстраняется от содержания оригинального текста. Олжасу Сулейменову удается ввергнуть читателя в ужас происходящего, обращая больше внимания на детали того, где и как лежало тело: «лежала в зарослях полыни», «откинув лапы и оскалив пасть». Это возымело больший эффект чем то, что из горла текла кровь. Опять-таки, тут встает вопрос о культурном и национальном восприятии, ведь сочащаяся кровь из горла не испугает казахского читателя. В то же время, в переводе говорится– «thick of the sagebrush», то есть месту действия и описанию картины не уделено никакого внимания, а весь акцент направлен на «throat torn open» и «pumping blood», то есть «разорванному горлу» и «перекачиваемой крови». Далее перевод становится прерывистым, местами даже непонятным. Стараясь как можно точнее сохранить структуру и размеры оригинального произведения, переводчик опускает строку «Большую неподатливую мать», и, чтобы восполнить его, использует эпитеты «uncomprehending labored», «groveled» и «suckling pups». Последнее переводится как «грудные, молочные щенки» и меняет суть повествования, противореча не только основному действию стихотворения – волчата, сосущие кровь мертвой матери, но даже и следующим строкам собственного перевода.

Белинда Кук в своей работе так же отдаляется от смысла оригинального текста. Если в начале

повествования она избрала путь точного перевода, то уже в кульминационной сцене стихотворения, перевод становится менее точным, становится ещё больше жестоким и трагичным. В её варианте перевода – «She lay there panting and trembling», волчица-мать тяжело дышит и её тело вздрагивает. Она всё ещё жива! Бедные волчата вместе с кровью высасывали жизнь из умирающей матери. Можно уловить культурное наследие переводчицы, выросшей на трагедиях Шекспира и Байрона. Далее перевод обратно возвращается к прямому истолкованию. Можно отметить, что перевод Белинды Кук полностью отошел от структуры и размеров оригинала: увеличилось количество и длина строк, изменилась мелодия и полностью отсутствует рифма.

Оригинал:
С глотками в них входила жажда мести.
Кому?
Любому.
Лишь бы не простить.
И будут мстить
В отдельности,
Не вместе.
А встретятся —
Друг другу будут мстить.
И человек пошёл своей дорогой.
Куда? Зачем?
Нам это не узнать.
Он был волчатник,
Но волчат не тронул,
Ребят уже не защищала мать...

Перевод Ильи Бернштейна**:**
drank in the whelps,
blood mixed with vengeance.
Where bound?
What matter?
Long as it lives.
Each makes its way—
looking for vengeance. [Abazov R., 2011, p.223]

Перевод Белинды Кук:

And with the mother's blood they sucked revenge,
as blind as the cubs themselves.
They must find someone to hate.
Who? Anyone.
Only they must be sure not to forgive,
but they must do it alone,
and together –
though when they meet up
they will take vengeance on each other ...
The man walked his road.
We will never know where or why.
He was a hunter of wolves,
but he didn't touch the wolf cubs –
The mother no longer protected them. [Latimer Trend. 2019, p.605]

В данной части перевода Илья Бернштейн опустил уже не только строку, но и целое действие, и ограничился лишь двумя строками перевода. Чем это вызвано непонятно. Возможно дело в том, что Илья не является поэтом по своей сути. "Предыдущее поколение знало языки. Поэтому писатели, которых не публиковали, уходили в литературный перевод. И у меня ровно такая ситуация. Я инженер-недоучка, и мне просто и раньше, и сейчас... Но мне все равно совершенно не по зубам сложная литература, сложные тексты. Я знаю свой шесток и могу только сожалеть об этих обстоятельствах..." – такими словами высказывается о себе сам переводчик в одном из интервью передачи "Фигура речи" с Николаем Александровым.

Белинда Кук, не обделенная ни талантом поэта, ни опытом переводчика, не изменяет русла, с которого начала переводить стихотворение, но более того, возникает ощущение, что она смогла лучше понять стиль письма Олжаса Омаровича. Уловила "золотую середину" и смогла, как сохранить смысловую составляющую стихотворения, так и приблизиться к его структуре и стилю.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В результате исследования и сравнительного анализа двух переводов стихотворения Олжаса Сулейменова "Волчата", мы пришли к выводу, что переводчики ставили разные цели перед собой. Если первый пытался сохранить структуру и стиль оригинального произведения, то другой предпочел передать его суть и содержание. В первом случае переводчик не был ни поэтом, ни носителем языка на который он переводил, что и сказалось на уровне и качестве перевода. Во втором же случае, переводчица по призванию был поэтессой, и уже имела опыт перевода казахских произведений, как с русского языка, так и с оригинального казахского. Она также является носителем английского языка. В результате её работы появилось качественное воспроизведение – стихотворение Олжаса Омаровича, может даже и оригинальное произведение, взявшее за основу идеи казахского поэта.

Трудно писать о поэте. Еще труднее писать о великом поэте из другой культуры и другого столетия. Как можно описать место Олжаса Сулейменова в казахской литературе, в литературном мире Евразии и мира? Как передать значение поэзии и философии Сулейменова в интеллектуальном дискурсе Казахстана и Евразии во второй половине XX века?

Олжас Сулейменов всегда был фаворитом по счастливой случайности, тем не менее, за каждым достижением и успехом стояла его тяжелая работа, его наводящие на размышления идеи и вдохновение. Он считал, что быть вдумчивым, знающим, обладать свободным мнением и ценностями – это его судьба. «Мой предок, Олжа-

бай батыр, в XVIII веке сказал, что человек из его седьмого колена будет «білген». Я должен был стать знающим, не ханом, не баем, не каким, нет, дед хотел обязательно чтобы стал знающим, потому что это степи тогда было крайне необходимо. От невежества, от серости погибала степь...», – так он говорит о себе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Улановский М.И. К вопросу об адекватности перевода поэтического текста // Иностранные языки в высшей школе – Рязань: Изд-во: Рязанский государственный университет имени С.А. Есенина. 2009. № 2. – С. 102-109.
2. Переводоведение в Казахстане: Учебно-методическое пособие в трех частях / У. М. Бахтикереева; Москва, Тезаурус, 2009 – 54 с.
3. Сейткалиева Г. Национальная составляющая в поэзии Олжаса Сулейменова // Простор №10 – Алматы, 2013. – С. 135-141.
4. Green Desert The Life and Poetry of Olzhas Suleimenov / Rafis Abazov; USA, San Diego, Cognella academic publishing, 2011 – 223 p.
5. Contemporary Kazakh Literature Poetry Anthology / Latimer Trend; Nur-Sultan, National Bureau of Translations, 2019 – 608 p.

УДК 823

Касымакын Гульдана Куатовна
қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының магистранты,
филология және әлем тілдері факультеті
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан

Даутова Бибигул Даулетовна
қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының 1 курс докторанты,
филология және әлем тілдері факультеті
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРДІҢ УАҚЫТ ПЕН КЕҢІСТІК БОЙЫНДАҒЫ СИПАТЫ МЕН МАҢЫЗЫ

Түйін. Бұл мақалада қазақ әдебиетіндегі салт-дәстүрлердің соның ішінде қыз ұзату дәстүрінің ұлттық бейнесі олардың уақыт пен кеңістік арасындағы негізгі қызметі, эстетикалық мән-маңызы көрсетіледі. Салт-дәстүрлердің ұлттық құндылық негіздегі ұрпақ алдындағы танымдық-тәрбиелік сипаты айқындалады. Абай шығармаларындағы салт-дәстүрлер мен Бауыржан Момышұлы, Шерхан Мұртаза шығармаларындағы салт-дәстүр, әдет-ғұрыптардың уақыт пен кеңістік тұрғысынан бейнелену ерекшеліктері мен қаламгерлердің прагматикалық көзқарастары талданады.

Түйінді сөздер: салт-дәстүр, уақыт пен кеңістік, ұлттық құндылық, рулық экзогамиялық дәстүр.

Резюме. В данной статье раскрывается национальный образ традиций и обычаев казахской литературы, их основная деятельность между временем и пространством, эстетическое значение. Определяется познавательно-воспитательный характер обычаев и традиций перед поколением на основе национальных ценностей. Анализируются традиции и обычаи в произведениях Абая, особенности проявления традиций, обычаев в произведениях Бауыржана Момышулы, Шерхана Муртаза с точки зрения времени и пространства, прагматические взгляды писателей.

Ключевые слова: традиции, время и пространство, национальные ценности, родовые экзогамические традиции.

Summary. This article reveals the national image of traditions and customs of Kazakh literature, their main activity between time and space, and their aesthetic significance. The cognitive and educational character of customs and traditions before the generation is determined on the basis of national values. Examines the traditions and customs in the works of Abai, peculiarities of customs and traditions in the works of Bauyrzhan Momyshuly, Sherkhan Murtaza, in terms of time and space, the pragmatic views of the writers.

Keywords: traditions, time and space, national values, generic exogamic traditions.

Адамның бойындағы ұлттық құндылық, бар маңызды қасиет ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып келе жатқан ата дәстүр, әдет-ғұрып, дін жоралғыларымыз арқылы сақталып, жалғасып отырады. Салт-дәстүр, әдет-ғұрып, ырым-тыйым дегеніміз әрбір жанның болмысына айналған, белгілі бір халықтың діни сенімі, ұлттық бөлінісі негізінде қалыптасқан қандай да бір сенім арқылы жүзеге асып отыратын іс-әрекет болып табылады. Әр ұлт пен елді ерекшелейтін де, бір-бірінен ажырататын да осы белгілері. Біздің салт-дәстүріміз өмірге келгеннен тынысымыз таусылғанша жүретін жолымыз, ата заңымыз болып табылады. Сол секілді Алтай мен Атыраудың арасында өмір сүріп жатқан біздің де шыр етіп тал бесікке тербеліп дүниеге келгенінен бастап, жер бесікке дейін бес күн өміріміз салт-дәстүрге тұнып тұр. Осы себептен де өзінің ата дәстүрін білмеген жанды толыққанды сол ұлттың адамы, жанашыры деп айта алмаймыз. Қазақ – көне дәуірден бастау алатын күрделі де бай тарихы, сан қырлы мәдениеті, өзіндік игі ғұрып - дәстүрі бар, этнографиялық ахуалы әр қилы, пейілі өзінің байтақ даласындай кең де қонақжай халық. Халқымыздың бітім болмысын зерттеген этнограф ғалымдардың атап өткеніндей, қазақ – жайшылықта тәубешіл, жаугершілікте тәуекелшіл, зерделі де ойшыл, сабырлы да төзімді, шыдамды да жомарт, елгезек те еліктегіш, кеңпейіл де кішіпейіл, ерегескенмен ерегесетін, доспен дос бола алатын, әділдікті бағалай білетін халық. Қазақ елі – ұлан-байтақ жер аумағы әлемнен өз орнын ойып тұрып алған мемлекеттің бірі. Осынау атамекеннің әрбір қарыс сүйемін ғасырлар бойы ата-бабамыз сыртқы жаудан сом білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен қан төгісіп, жан аямай күресіп, отансүйгіштікті бойымызға сіңіріп, келер ұрпаққа аманаттап кетті. Сол аманатты көзіміздің қарашығындай

сақтап, мұра етіп қалдыру біздің міндеттіміз. Ғаламдағы бар мұраның сақталу, жету жолы қағаз бен қалам, сөз екені белгілі. Сондықтан да қазіргі күнде халқымыздың салт-дәстүрінің бай қазынасының қоймасы болып табылатын аузы әдебиеті, фольклор, жазушыларымыз бен ақындарымыздың шығармашылығы екені белгілі. Бұл әдеби туындыларды ұлттық мұраны ұлттық құндылыққа айналдыратын үлкен қойма деуге болады.

Салт-дәстүр ұғымы бір елдің ұстанатын дінін, тұрмыс-тіршілігін, өмір сүру жолы мен бағытын қамтитын үлкен қазына. Осы мұраны қазақ қаламгерлері қалай өз шығармаларында бейнелеп суреттеді, салт-дәстүрлерді берудегі мақсаты қандай осы сынды сауалдардың жауабын нақты қазақ жазушыларының еңбектеріне анализ жасау арқылы бірнеше тұжырымдармен салыстыра отырып талдауды бекіту. Сонымен қатар салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың қазақ қаламгерлерінің көркем туындыларында көрініс алу дәрежесін салыстыра отырып алынған нәтижелерін синтездеу арқылы жаңа форматта бағалау, ұлттық құндылықтардың басты қызметі мен сипатын айқындау болып табылады. Көркем әдебиеттегі көркем уақыт пен кеңістік дегеніміздің өзі қаламгердің дүниетанымы мен эстетикалық ұстанымында берік орын алған айрықша бір суреттің, сәттің, құбылыстың уақыт шаңына көміліп қалмай, аз да болса кідіріске ұшырауы. Яғни оқырманға эстетикалық ләззат сыйлауы. Өз ауқымына қаламгердің эстетикалық ізденісін, туындының көркемдік әлемін сыйғызатын көркем уақыт пен көркем кеңістікті жан-жақты талдауға мүмкіндік беретін проблема – шығармадағы адам концепциясы. Оған деген қаламгердің қарым-қатынасы, авторлық позициясы. Мысалы, Абай Құнанбаев шығармашылығындағы нақты уақыт пен абстрактылы уақытқа, тарихи уақыт пен мифтік уақытқа, сондай-ақ нақты кеңістік пен абстрактілі кеңістікке көңіл бөле отырып, олардың тығыз байланысына, органикалық бірлігіне кешенді түрде зерделеу жүргіземіз.

Көркем әдебиеттегі уақыт көркем мәтіннің ерекшелігімен, автордың ниетімен байланысты белгілі бір қасиеттерге ие. Мәтіндегі уақыт нақты анықталған немесе өте бұлдыр шекараларға ие болуы мүмкін (оқиғалар, мысалы, ондаған жылдар, бір жыл, бірнеше күн болуы мүмкін), олар шығармада көрсетілуі мүмкін немесе, керісінше, тарихи уақытқа немесе уақытқа қатысты емес, оны автор шартты түрде орнатады.

Көркем шығармада уақыт көп өлшемді болуы мүмкін. Көркем уақыттың бұл қасиеті, біріншіден, авторы бар және оқырманның қатысуын, екіншіден, шекаралары: басталуы мен аяқталуы болатын әдеби шығарманың табиғатымен байланысты. Осылайша, мәтінде екі уақыт осьтері пайда болады. Олар «оқиғаларды баяндау осі» және «сипатталған оқиғалар осі» [Бахтин М., 1975, 89 б]. Сондықтан да уақыт пен кеңістік бірге үйлесім таба отырып әрекет еткенде автордың нақты мақсаты айқындалады. Соны Абайдың өлеңдерімен мысал келтіре отырып талдасақ. Демек, Абай сөзінің магиясы күшті. Ол негізінен ақын жанының нәзіктігі, басқа субъектілердің өмірлік уайым, қасіретіне ортақтастық көңілін бүкпелемей, ашы да болса, шынайы жариялай білуінде.

Өлімнің хақ екені рас. Оның өзі әр ұлт өмірінде түлі салт-жоарғылар арқылы іске асып отырады. Бұны ақын уақыт пен кеңістік тұрғысынан оқырманына қалай жеткізіп тұрғанын талдайық.

– Жас қартаймақ, жоқ – тумақ, туған – өлмек,
Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек.
Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,
Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек [Абай., 2016, 23 б].

Абайдың бұл өлеңінде сан мен сапа ұғымының арасындағы тартыс орын ала отырып философиялық түйіндеулермен қазақ өміріндегі қазаға қатысты салт-дәстүрлерді уақыт пен кеңістік тұрғысынан көз алдымызға әкеліп көрсетіп тұр. Абай бүкіл философиясының алтын қазығын мына өлең жолдарымен нақты береді.

Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?
Өткір тіл бір ұялшақ қыз болмай ма?
Махаббат, ғадауатпен майдандасқан
Қайран менің жүрегім мұз болмай ма? Нақты, айқын таным. Сонымен бірге бүтін бір өмір, ұлт, ел, тағдыр, адам болмысының уақыт сапына кіре отырып қазақ деген жер бетіндегі халықтың ұлттық құндылығы мен танымын көрсетеді. Бұл өлеңде айқындау мен алмастырудың көркемдік-эстетикалық бояуға бай. Осы тәсілдің ойындық табиғаты шығармадағы қайғылы атмосфераны өткір динамизммен суреттелген. Суықтық, үнсіздік, қараңғылық референттері уақыт пен кеңістіктің адам санасы арқылы қабылданатын екі полюсі арасындағы ымырасыз суреттер қоюлығымен психологизм мазмұнын аша түседі. Қорқыныш, үрей, шарасыздық, тәуекел эмоциясы тіршіліктің шідерсіздігі жайлы модернистік эстетикаға тән жатсыну философиясымен тамырластық табады [Майтанов Б. 2010. 82 б].

Салт-дәстүрдің, ұлттық құндылықтардың таусылмас қазына, мұра екенін айттық. Енді сол мұраны болашақ ұрпаққа үйрету, жеткізу әр адамның парызы, борышы. Бұл туралы М.Қалдыбаевтың «Ұмытылмас кездесулер» атты кітабындағы «Әке» атты бөлімде Бауыржан Момышұлының мынандай сөздері берілген: біреудің сөзін байқау, оған мән беру, адам тану жағынан әжемді алғашқы ұстазым деп білемін. Кейінгі ұстаздарымды да жоққа шығармаймын. Олар – әжемнің тәрбиесін жалғастырушылар. Анамның үш жасымда қайтыс болғанын «Ұшқан ұядан» білерсіндер. Ұзын бойлы, қызыл шырайлы, сұлу кісі екен.

Білім құмарлылыққа тәрбиелеген ұстаздарымның бірі – әкем. – Ей, мынаны біл, мынаны тыңда, – деп бағыт-бағдар беретін. Қонақ келсе қумайтын. Жалғыз ұлы болғандықтан ба мені қа-

сына ертіп жүретін. Үйде Мұхтасар, Сұрмерген, тағы басқа қисса кітаптары болатын. Сұрмергенді жатқа білетін. Оны Момынқұл көкем де, мен де жатқа білетінбіз».

Біз батыр жазушының бұл сөздерінен атадан мұра болып келе жатқан, бойымыз мен қанымызда бар үрдістер мен салт-жоралғылардың басты көрініс алатын орны, сақталу жолы ол – әдебиетіміз және ата-анамыздың тәлім-тәрбиесі екеніне көз жеткіземіз. Адам болмысындағы барлық құндылықтар мен қасиеттер оның еңбегінен, жасаған жұмысынан көрініп тұрады. Өйткені қанға сіңген қасиеттің, болмыстың сонау Орхон жазбаларынан, фольклор, ауыз әдебиетінен бастап қазірге күнге дейінгі ақын жазушыларымыздың әдеби шығармаларының негізгі күре тамыры болуы осының дәлелі. Әдебиет, тіл арқылы әлемнің тілдік бейнесін беруге болады, өйткені сөз өнері жүректің түкпіріне бойлай алатын бірден-бір әмбебап дүние.

Осы тұста Бауыржан Момышұлының «Ұшқан ұя», Шерхан Мұртазаның «Ай мен Айша» сынды көркем туындыларына талдау жасайтын боламыз.

Адамзаттың жаратылысынан орын алып келе жатқан, халқымыз үшін аса маңызды салт-дәстүрлеріміздің бірі – үйлену және отбасылық салт-дәстүрлер. Қызын қияға, ұлын ұяға қондыру халқымыздың өміріндегі басты міндеттердің бірі болған. Шариғат дәстүрлерінің шеңберінде өрбіген қыз ұзату, қыз беру жолы ұлтымыздың өте үлкен мән беруімен жүзеге асатын айрықша салт-жоралғыларымыз арқылы іске асады.

Бұл ертеден және қазір де жалғасып келе жатқан жақсы әрі жарасты дәстүрлердің бірі. Жігіттің әкесі немесе оның жақын туыстары қызы бар үйге құда түседі яғни бойжеткен қызын сұрайды. Құдалар құрметке лайық сыйлы адам деп саналады. Қыз әкесі келісім берген соң құдалықтың жөн-жоралғыларын жасайды. Оның түрі өте көп, мысалы: құда аттанар, құда тарту, ат байлар, тағы басқа ырымдары мен кәде, алымдары болады. Құдалықты басқарып барған адам бас құда деп аталады. Тұрмыс құратын жігіт пен қалыңдықтың әкелері бір-біріне бауыздау құда деп аталады. құда түсу қазақтың мәртебелі әлі жарасты салт-дәстүрлерінің бірі. Онда түрлі ойын-сауық, әзіл-қалжыңдар айтылады. Екі жақта бірін бірі сынап отырады.

Осыдан кейін қыз айттыру дәстүрі болады. Әр ата-ана өз ұлының болашақ қалыңдығын ерте ойластырады, өзінің теңін іздейді. Лайықты деген адамдарына әдейі барып, балаларының болашағы туралы әңгіме қозғайды, өздерінің құда болу ниетін білдіреді. Мұны қыз айттыру дейді. Бұл жолдың да түрлі ереже, тәртіптері бар [Кенжеахметұлы С., 2000, 3 б].

Салт-дәстүрлердің ішіндегі қыз ұзату дәстүрін Бауыржан Момышұлы «Ұшқан ұя» повесінде ғасырдан-ғасырға, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан салт-дәстүріміздің көрінісін Үбиянның ұзатылу тойы арқылы көрсетеді. Сонда Үбиянның ұзатылар алдындағы ағайын-туманы аралауға аттанғаны да автор назарынан тыс қалмайды: «Тойға екі апта қалғанда Үбиян ағайын-туған, жекжат-жұрағаттармен танысуға аттанады. Әпкемнің қасына екі жігіт, үш келіншек ерді. Байқап отырсам, осынау дәстүрдің үлкен мәні бар екен ғой. Ауылынан аттанып, қызықты дәуренімен қоштасар алдындағы қыздың ең соңғы рет емін-еркін салтанат құруы сияқты екен бұл» [Момышұлы Б., 2005, 94 б]. Бұдан қазақ үшін қыздың орны әрқашан құрметті екенін әрі ұзатылмай тұрып жақындарымен қоштасып алуының маңыздылығын көруге, түсінуге болады. Сонымен қатар қазақ халқы құда болардан бұрын екі жақтың руының бөлек болуына, яғни жеті атаға толмай қыз алысуға болмайтынына басты назар аударған. Бұл туралы Х.Арғынбаев «Қазақ отбасы» еңбегінде былай дейді: «Қазіргі қазақ отбасыларында өте көне әдет-ғұрыптардың кейбіреулері осы күнге дейін берік сақталып келеді. Оның бірі – рулық экзогамиялық дәстүрді сақтай отырып неке құру. Неке құруда экзогамиялық тәртіпті сақтаудың жаңа қоғам идеологиясына ешбір қайшылығы жоқ.

Қазақ халқы жеті атаға толмай қыз алыспайтын. Бірақ республиканың солтүстік-батыс және шығыс жағында 5-6 атаға толысымен қыз алысу төңкеріске дейін де кездесетіндігімен оңтүстік пен Жетісу өңірінде жеті атадан аспай қыз алыспайтындығын айтқанбыз. Дәл осы жағдай қазіргі күнде де сол күйінде сақталып отыр. Айталық Ұлы жүздің кейбір руларының ішінде 10-13 атаға толса да қыз алыспау тәртібін сақтайды. Мәселен, жалайыр тайпасының 12 атасы, албан тайпасының сары, қоңырат тайпасының божбан, жетімдер атты рулары осы күнге дейін өз ішінен қыз алыспайды» [Арғынбаев Х., 1996, 251 б.]. Бұл айтылған пікірден қазақ үшін қан тазалығынан, ұрпақ саулығынан асқан маңызды нәрсенің жоқ екенін көруге болады. Әрі бұл үрдіс қазақ некесі үшін әрқашан өз жалғасын тауып отыр. Яғни бұл жердегі уақыт пен кеңістік ұғымына келгенде еш өзгеріс қалған салт-дәстүрді айқын дәлел ретінде ала аламыз. Қазіргі күнге дейін бұл дәстүрді халқымыз ұстанып келе жатқаны белгілі, бірақ осыны қаламгер қалай жеткізіп отыр бұл өте маңызды. Қазақы таным бұл ұстанымды бірден таниды, себебі ұлттық кодында жаңғырып, сақталып отырады. Сондықтан бұл уақыт тұрғысынан ірі жастағы оқырманға эстетикалық сұлулық сыйлай отырып тәрбиелейді.

Қазақ дәстүрінде ұзатылар қыздың киіміне де ерекше мән берілген. Қалыңдық киімі он саусағынан өнері тамған ауыл шеберлерінің қолынан шығады. Қаламгер оқырман назарын ұзатылып бара жатқан Үбиянға дайындалған киім арқылы ұлттық киіміміздің куә-сырына қанықтыруды мақсат еткені байқалады: «Раушан түстес бүрме

етек көйлекті кигенде әпкемді танымай қалдым. Керемет жарасымды екен. Көйлек сыртынан қынамабел көкбарқыт бешпет киді. Құндыз бөркінің төбесінде үкі желбірейді. Қос бұрымының ұшынан күміс тамшы төгілгендей, арқасында әсем шолпы сылдырайды. Аяғында биік өкше оюлы етік. Мойны моншаққа толы, кеудесін алқа көмкеріп тұр. Аппақ білегінде қос-қостан күміс білезік. Саусақтары сақинамен безенген. Тырнағына аздап сүрме жаққандай көрінді» [Момышұлы Б. 2005. 95б]. Осыған орай қыз ұзатуға байланысты «Сәукеле кигізу» дәстүрінің де ұзатылып жатқан қыз үшін, елі үшін аса маңызды екенін түсінеміз. Әрі сәукеленің әсемделуінің өзі ұзатылып бара жатқан қыздың дәрежесін көрсетіп тұрған. Себебі – сәукеле әйел киімдерінің ішіндегі ең асылы ғана емес, оның жұбайлық өміріндегі елеулі сәтінің естен кетпес ыстық сәті. Бұлғақтап өскен оң жақтағы және ақ босаға арасын аттар арсындағы қимас та қызықты кездің ескерткіші. Олай болса келіншекке сәукеле кигізудің өзі бір ерекше салтанат. Бұған құда-құдағилар шақырылады. Шашу шашылады. Ақ бата арналады. Сәукеле байғазысының бағасы да олқы болмайды. Сәукелелі келіншек ажарлы да базарлы көрінеді. Оны жұрттың бәрі көруге ынтық [Кенжеахметұлы С., 2000, 9 б].

Сол орайда ұзатылар қыз сыңсыма жырын айтады. Онда қыз өзінің туып, өскен ел жұртын, өнеге алған ұясын, босағасын, ата-ана, туыс-туғанымен қоштасу айтады. Әке өміріндегі ерке өмірін, еркелеткен ортасын, өскен күндерін қимастық сезіммен жырға қосады. Сыңсыма – қазақ ауыз әдебиетінің сарқылмас бір бұлағы. Ақылды, алғырқазақ қыздарының сәнді де мәнді өмірлерінің айнасы. Лапылдағын жүрек оттары мен сырлы үндері, ақыл парасатының жауһары. Өз заманының мәуелі бағында піскен бағалы рухани жемісі делінетіні де сол себептен олса керек [Уразбаев Қ.М., 82 б].

Осындай қыз ұзатуға жазушы Шерхан Мұртазаның ұлттық негіз мен насихатқа толы «Ай мен Айша» романынан үзінді келтірсек. Бұл туындыдан қанша жыл өтпесін мейлі, қанша рет оқылсын мейлі әр оқыған сайын ана қадірін ұғынумен бірге, адам мен табиғат арасындағы үйлесімділікті, заман мен тұрмыс-тіршілік, әдет-ғұрып, салт-дәстүр арасындағы ашық айқасты көруге болады.

– Ауылымды сағындым... Ауылының қадірін ұзатылғанда білесің,-дейді жеңешем. Сол айтқандай-ақ,- деп күрсінді Айша, – көп ұзамай-ақ мен де ұзатылып, Буырылдың тауын сағынып жүрдім ғой, ah! Бұйрық екен, осы Мұртаза айттырып келген жоқ па....

Буырылтаудың Қыршындысынан таңертең аттандық. Бүкіл Байтана шығарып салған. Жар-жар. Астымда ер-тоқым, құйысқанына дейін күмістеп, зермен жабулап тастаған ақ боз ат. Жолда Күйіктің асуы деген болады екен. Сонда бір аялдап, тағы жүріп келеміз. Қалжыңбас күйеу жолдастар. Осы Жолдасбектің әкесі Сапа деген кісі, жатқан жерің жаннат болғыр, Мұртаза екеуі ажырамас дос еді. Екеуі де боз киініп, боз ат мініп жүретін. Сол бар, тағы көп кісі. Күн бесінде Теріс өзенінен өттік. Сөйтсек, алдымыздан қаптап қарсы алған ел... ең алдымен мені құшақтап сүйіп, сүйемелдеп, жүрген – Баян жеңешем. Күн бата осы Мыңбұлаққа да келіп жеттік қой... Ай заман-ай, ай, арман-ай! [Мұртаза Ш., 1997, 33 б].

Кішкене осы бір мәтіннен қазақ халқының қыз айттырып, қыз ұзатуына қатысты үлкен оқиғаны, көз алдыңа нақты келе қалатын көрініс көруге болады. Сонымен бірге екі шығармадан да уақыт пен кеңістік арасындағы айырмашылық пен ерекшелікті байқауға болады. Халқымыз қызын ұзатқанда бар жасауын жасап, сәні мен мәнін келтіріп, баласын бірінші Аллаға, екінші күйеуіне аманаттап тапсырған. Осы тұста жар-жар ұғымын С.Кенжеахметұлы «Жеті Қазына» еңбегінде былайша түсіндіреді: «Ұзатылатын қыз тойында қыз-жігіттер тобы – кететін қыздың көңілін аулау, бара жатқан жағында да осындай жақсы жайлар болатынын өлеңменен айтысады. Сонымен бірге олар қыздың бақытты болуына тілектестік білдіреді. Мұның бәрі өлеңмен айтылатындықтан Жар-жар қызықты болып естіледі». Жар-жар негізінен әдет-ғұрыпқа, тәлім-тәрбиеге негізделген. Ал қалың мал мен жасауға келетін болсақ, жасау бұл – ең бірінші ата-ананың перзентіне деген жанашырлығы мен қамқорлығының белгісі. Жазушы Бауыржан Момышұлы «Ұшқан ұяда» қалыңға алынатын малдың қайда жұмсалатынын түйіндеп көрсетеді. Олардың жасау-жабдыққа жұмсалғандығын суреттейді. Аяулы әжесі «табақ-аяқ, көрпе-төсек, жасау-жабдықтарын түгендеп, ине-жіпке дейін қалдырмаймын деген сөздерін баяндай келе «қалыңмал қанша көбейсе де, қорамызға тұяқ қосылмай, азая берді. Бәрі жасау-жабдыққа жаратылып жатыр еді» [Кенжеахметұлы С., 2000, 96 б].

Қалыңмал төлеу кейбір зерттеушілердің түсіндіріп жүргеніндей, қызды сатып алу үшін берілетін құн емес, керісінше қалыңдықтың жасауына, сәукелесіне, той малына, кәделі алыс-берістеріне жұмсалатын қаражат көлеміне сай төленетін төлем. Дәстүрлі қалыңмал мынандай бөлімдерден тұрады.

Бас жақсы – түзу мылтық, берік сауыт, қашса құтылатын, қуса жететін бір сәйгүлік және малдығы артық бір түйе. Немесе олардың әрқайсысының орнына 5 ірі қарадан 20 жылқы беріледі.

Қара мал – қалыңмалдың ең өзекті бөлімі. Ірі қара саны бір жиырма, бес жиырмаға дейін барады.

Ілу – қызын тәрбиелегені үшін ұрын барғанда берілетін кәде.

Той малы – қыз ұзату тойына сойысқа апаратын мал, жыртыс және қалыңдық жасауының шығыны. Той малы 20-70 басжылқыға дейін жетеді.

Сүт ақы – қалыңдықтың анасына берілетін 1-7 түйе.

Осы тұста Жігіт-түйе деген дәстүр бар. Немесе қалым түйе, яғни қос түйе. Осының үстінде қалыңдықтың ата-анасы күйеу жігіттен өте сәнді тігілген той көйлегі мен ер тұрман алады [Керімов Ш., Күйеу келтір, қыз ұзат 1992, 38б]. Автор үшін уақыт әлеуметтік-рухани шындықтың жеке тұлға үшін әсерін жеткізе алуымен бағалы. Себебі уақыттың тізбегінде кездейсоқ түйіндер жоқ. Бәрі де тірі нүктелер. Адам үшін оның басталуы мен аяқталуы белгісіз. Алайда өмір жолының әр кезеңі көңіл мекеншағындағы қоғамдық ұстаным, мұраттар безбеніне тартылғанда, сан түрлі көзқарас, толғаныс сипатына бағдар береді. Жеке адам мен ортаның ортақ ымыраға келе алмауы терең драматизмге азық тауып береді [Майтанов Б., 2010, 82б]. Яғни шығармада уақыт пен кеңістік үйлесім таба отырып құрылғанда оқырманға да жетіп, жүрек түкпірінен орын алады.

Ұлттық құндылықтарымыз соның ішінде салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарымыз бен наным-сенімдеріміздің орны ерекше. Ұлтымыздың дүниетанымының, сан ғасырлық мәдениетінің жарқын айғағы десек артық айтқан болмас едік. Аталған ата дәстүр, әдет-ғұрыптар ең бірінші тәрбие. Осы себептен де ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу біздің парызымыз. Бұл салт-дәстүрлер қазірде заман ағымына қарай өз жалғасын тауып келеді. Ал әдеби туындылар нағыз салт-дәстүр мен рухани мұраны кеңінен қамтыған құнды жәдігер. Әрбір әдеби шығарма бүтін бір елдің, ұлттың оның тарихы мен тұрмыс-тіршілігінің, әдебиеті мен мәдениетінің көрінісі. Әрбір қазақ қаламгерлері тарихшы екендігіде рас. Сол секілді қазақ халқы туралы сонау тасқа қашалып жазылған жазбалардан, жылнамалардан бастап жырламаған ақын, жазбаған жазушы жоқ. Себебі бұл – заңдылық. Бір елдің салт-дәстүр, әдет-ғұрпын білу арқылы, ол халықтың барлық тыныс-тіршілігінен, өмірінен хабар алуға болады. Ал әдеби туындылар хабар алу мен танымның төте жолы әрі рухани шығармашылық алмасу болып табылады. Осы себептенде қаламгерліміздің шығармалары негізінде рухани және материалдық мұраларымыз эстетикалық тұрғыда көрініс ала отырып өз оқырманын тәрбиелеп қана қоймай, әлемдік деңгейде ұлтымыздың тұғырын биіктетіп отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975. – С. 235
2 Абай. Екі томдық шығармалар жинағы. Алматы: Жазушы, 2016. – 632 б.
3 Майтанов Б. Абай және уақыт тұғырнамасы. Абай институтының хабаршысы. – 2010. – №1. – 79-83 бб.
4 Кенжеахметұлы С. Жеті қазына. – Алматы: Ана тілі, 2000. – 136 бет
5 Момышұлы Б. Ұшқан ұя. Алматы: Санат 2005. – 175 бет
6 Арғынбаев Х. Қазақ отбасы: (қазақ отбасының кешегісі мен бүгінгісі жайындағы ғылыми зерттеу еңбек). – Алматы: Қайнар, 1996. – 288 бет
7 Уразбаев Қ.М. Бауыржан Момышұлының Ұшқан ұя шығармасындағы ұлттық дәстүрлер көрінісі. Алматы, 2007. – 125 бет.
8 Мұртаза Ш. «Ай мен Айша». – Алматы: Жалын, 1997. – 256 бет
9 Күйеу келтір, қыз ұзат (Құрастырған – Ш.Керімов, филология ғылымының кандидаты) – Алматы: Ана тілі. 1992. – 112 бет

УДК 811(075)

Табакова Зинаида Петровна
д.ф.н., профессор,
кафедра русского языка и литературы,
Северо–Казахстанский государственный университет имени М. Козыбаева,
г. Петропавловск, Республика Казахстан

Имантаева Асия Казизовна
магистрант,
кафедра русского языка и литературы,
Северо–Казахстанский государственный университет имени М. Козыбаева,
г.Петропавловск, Республика Казахстан

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ С КОМПОНЕНТАМИ-ЗООНИМАМИ КАК ПОКАЗАТЕЛИ МЕНТАЛЬНОСТИ В РУССКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

Түйін. Мақалада құрамында жануарлар атауы бар орыс және қазақ тілдерінің фразеологизмдері зерттеленеді. Халық менталдылығын бейнелеудегі фразеологизмдердің рөлі зерттелген. Зерттеу қорытындысы бағдарламасына орыс және қазақ тілдерінде сөйлеушілердің фразеологизмдерді ассоциативтік қабылдауының әлеуметтік сауалнамасы қосылған эксперимент материалдарымен расталды. Өткізілген зерттеу нәтижелері әртүрлі халық өкілдерінің ұлттық сипатын, мәдениет ерекшелігін анықтауға көмектеседі, себебі фразеология айнасында жануарларды этникалық аксиологиялық қабылдаудың бейнеленуі табылды, бұл қолға үйретілген жануарлардың әртүрлі прагматикалық рөлі мен әртүрлі тұрмыс жағдайлары жағынан түсінуге жататын жағдай.

Түйінді сөздер: менталдылық, фразеологизмдер, зооним компоненттері, коннотация, ассоциация.

Резюме. В статье исследуются фразеологизмы русского и казахского языков, в состав которых входят названия животных. Исследована роль фразеологизмов в отражении ментальности этносов. Выводы подтверждены материалами эксперимента, в программу которого включён социологический опрос ассоциативного восприятия фразеологизмов носителями русского и казахского языков. Результаты проведённого исследования помогают выявить специфику культуры, национального характера представителями разных этносов, так как в зеркале фразеологии нашло отражение этническое аксиологическое восприятие животных, что объяснимо с позиций разных условий бытия и разной прагматической роли одомашненных животных.

Ключевые слова: ментальность, фразеологизмы, компоненты-зоонимы, коннотация, ассоциация.

Summary. The article examines phraseological units of Russian and Kazakh languages, which include animal names. The role of phraseological units in reflecting the mentality of ethnic groups is studied. The research conclusions are supported by the materials of the experiment, which includes a sociological survey of the associative perception of phraseological units by native speakers of Russian and Kazakh languages. The results of the research help to identify the specifics of culture and national character of representatives of different ethnic groups, since the ethnic axiological perception of animals is reflected in phraseology, which can be explained by different conditions of life and different pragmatic role of domesticated animals.

Keywords: mentality, phraseological units, components-zoonyms, connotation, association.

ВВЕДЕНИЕ

В современной лингвистике в виду тесного переплетения культур, больших миграционных потоков исследования особенностей языков являются актуальными, человек в контексте подобных исследований выступает как носитель культуры и языка. Методология антропоцентрической парадигмы через призму языка ставит человека главным объектом изучения. Рассматривая человека как творца языковой картины мира, можно приблизиться к пониманию интеллектуальной, эмоциональной, поведенческой модели, которая даёт целостное представление о мире. Близость мировоззрения и общая культура определяют ментальность единого этнического сообщества. Термин ментальность произошел от латинского слова «mens», которое в переводе означает ум, мышление, образ мыслей, склад ума; термин, начиная с конца восьмидесятых годов двадцатого века, получил широкое распространение в гуманитарных и социальных науках.

По мнению Масловой В. А., ментальность – «это миросозерцание в категориях и формах родного языка, которые соединяют в себе интеллектуальные, духовные и волевые качества национального характера в типичных его проявлениях» [Маслова В.Л., 2001, с.49]. В работах Хроленко А. Т. менталитет объединяет составляющую сознательного и бессознательного, рационального и эмоционального, общественного и индивидуального, мышления и поведения, веры и образа жизни человека [Хроленко А.Т., 2004, с.*46*].

Садохин А. П. рассматривает менталитет как относительную целостную совокупность мыслей, верований, которые создали картину мира и скрепляют единство культурной традиции либо общности [Садохин А.П., 2002]. В работе Колесова В. В. «Язык и ментальность» автор называет менталитетом наивно целостную картину мира в её ценностных ориентирах, исследователь считает, что менталитет проявляется «в чувстве, разуме и воле каждого отдельного члена общества на основе общности языка и воспитания» [Колесов В.В., 2004, с.*11*]. Нам представляется, что ментальность формируется в процессе исторического развития и передаётся от поколения к поколению на генетическом уровне. Ментальное мировоззрение представляет собой некую систему способов мышления, включающую сознательное и бессознательное. Эти представления закрепляются в культуре и языке этноса как совокупность взглядов на мир. Сложившиеся представления проявляются на интеллектуальном, эмоциональном, поведенческом, идеологическом и эстетическом уровнях сознания этнической личности.

Через обычаи, традиции, которые народ накапливает столетиями и передаёт из поколения в поколение через привычки и нормы поведения, формирующиеся под влиянием окружающей среды, климата, условий быта, можно проследить отражение национального менталитета через его язык. Каждый язык хранит в себе свою историю, которая накопила огромное количество красивых, метких и удачных выражений, способных украсить язык, сделать его разнообразным, богатым и оригинальным. Образные выражения, сопряжённые с меткими наблюдениями, составили целый пласт языка и получили название фразеологизмов, получивших следующее определение: «Фразеологизм – это общее название семантически связанных сочетаний слов и предложений, которые, в отличие от сходных с ними по форме синтаксических структур, не производятся в соответствии с общими закономерностями выбора и комбинации слов при организации высказывания, а воспроизводятся в речи в фиксированном соотношении семантической структуры и определенного лексико-грамматического состава» [Телия В.Н., 1996*, с.43*]. В лингвистической науке фразеологизмы составили самостоятельный раздел. Знание фразеологии облегчает коммуникацию представителей разных этносов.. Познавая мир фразеологии любого языка, можно понять мышление носителей этого языка, их культуру, а также понять характер человека и мотивы его поведения. Сопоставительный метод изучения фразеологии помогает лучше понять представителей другой языковой общности.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Для решения поставленной задачи был проведён научный эксперимент, который позволил собрать необходимый материал. В проведении эксперимента решалась задача: сопоставить значение и степень употребительности фразеологизмов русского и казахского языков, в составе которых присутствуют зоонимы, существительные, обозначающие какое-либо животное. На протяжении истории человечества жизнь человека тесно переплетается с животным миром, что, естественно, нашло отражение во фразеологии. Наблюдая за животными, человек замечал в них черты поведения и характера, свойственные людям. Российский лингвист Ф. И. Буслаев отмечал, что зоонимы во фразеологизмах могут характеризовать человека с разных сторон [Буслаев Ф.И., 1959]. Кшибеков Д. К. утверждает, что менталитет казахского народа «неразрывно связан с кочевым образом жизни и резко отличается от менталитета народов Европы» [Кшибеков Д.К, 1999, с.*4*]. Для казахов скотоводство служило основным видом хозяйственной деятельности, а жизнь в целом считалась немыслимой без животных, поэтому в казахском языке весьма большое количество животноводческой терминологии вполне обосновано. Кочевой образ жизни предков казахов не мог не повлиять на их особое отношение к животным. Для устройства быта и жизнеобеспеченности кочевников особое значение имели четыре вида животных: лошадь, верблюд, корова и баран. Изучая культуру казахов, ученые М. Ш. Хасанов и Ж. К. Каракузова сделали вывод о влиянии этих животных на формирование мировоззренческих представлений: «лошадь служит символом высшего мира, верблюд символом вселенной, корова символом мира мертвых и, наконец, овца символом материального мира» [Каракузова Ж. К, Хасанов М. Ш., 1993*, с.32*]. Все эти животные у казахов считаются священными. Жизнь кочевника полностью зависела от лошади: лошадь служила средством передвижения при сезонных сменах жилья, лошадь была и одним из основных продуктов питания. Такая разнофункциональность этого животного в жизни человека нашла отражение и в языке этноса. В казахском языке существуют десятки номинаций лошади: по возрасту, полу, масти, назначению, даже по способности плодиться. Например, еще не жеребившуюся кобылу называют байтал, а бесплодную кобылу у казахов называют бедеу бие. То же самое происходит и с наименованием верблюда,

например, годовалого верблюда называют – тайлақ, а трехгодовалого – буыршын/дөнен түйе, кастрированный верблюд тоже имел своё название – атан.

Русские вели оседлый образ жизни, поэтому для них более распространена земледельческая терминология. Лошадь для русских служила средством езды, в соответствии с библейским запретом на христианской Руси не было принято есть конину. Со времён язычества в русской культуре особо почитались медведь, бык (тур), лось (олень), петух, волк, конь. Об этом свидетельствует, например, такой факт: медведей на древнеславянском языке называли комами, и поговорка первый блин комом изначально имела смысл: первый блин комАм, то есть медведям. Медведи просыпались ранней весной, хозяева леса были голодны, а у славян в этот период отмечалась масленица. Считалось, что проснувшееся голодное и потому злое животное необходимо задобрить, накормив его блинами. Мир славянских сказок полон образами различных животных, которые часто выступают в роли проводников и даже активных помощников человека. Волка, например, было принято считать обитателем двух миров: живого/ человеческого и мертвого/ потустороннего. Помимо одомашненных животных, казахи также почитали волка, считалось, что во времена войн волк становился символом отваги и силы. У монгольских и тюркских племён в честь этого животного устраивались скачки [Маргулан А., 1986, *с.31*].

Для выявления национально-культурной специфики ментальности были отобраны фразеологизмы с компонентами-зоонимами в русском и казахском языках. Отбор языкового материала проводился методом сплошной выборки из следующих словарей: Фразеологический словарь русского языка под редакцией А.Н. Молоткова [Молоткова А.Н., 1986]; Фразеологический словарь русского языка под редакцией Е.Н. Телии /Телия Е.Н., 2006], Учебный фразеологический словарь русского языка [Быстрова Е. А., Окунева А. П., Шанский Н. М., *1984*], Ісмет Кеңесбаев Фразеологиялық сөздік [Кеңесбаев І.К., 2007].

Всего для исследования было взято по 100 фразеологизмов из русского и казахского языков.

Приведём некоторые примеры с использованием фразеологизмов с компонентами-зоонимами в казахском и русском языках из сопоставительной выборки:

в казахском языке	в русском языке
Қоян жүрек Аюдай ақыру Қасқыр шапқан қойдай болу Биені бүгімен жұтқан Ақ түйенің қарны жарылды	Волк в овечьей шкуре Козел отпущения Вертеться как белка в колесе Не в коня корм Купить кота в мешке

Результат сопоставления употребительных во фразеологизмах компонентов-зоонимов указывает на то, что в мире русской и казахской фразеологии компоненты-зоонимы имеют разную степень употребительности и разную аксиологическую составляющую. Так, употребление зоонима собака/ ит совпало не только по признаку активности функционирования, но и по частотности употребления с негативной, пейоративной, окраской, которая составляет 56% в обоих языках. Фразеологизмы с компонентом-зоонимом корова/бык/сиыр совпали по признаку частотности в сопоставляемых языках, но в русском языке такие фразеологизмы чаще имеют пейоративную окраску, а в казахском языке мелиоративную, положительную.

Все фразеологизмы с компонентами-зоонимами имеют оценочные/эмотивные коннотации, которые можно классифицировать как позитивные, негативные и нейтральные.

Таблица 1 – Сопоставление по видам коннотаций

Коннотация	Позитивная	Негативная	Нейтральная
Русские фразеологизмы с компонентами-зоонимами	15%	57%	28%
Казахские фразеологизмы с компонентами-зоонимами	40%	35%	25%

Таблица показывает, что в подавляющем большинстве фразеологизмы с компонентами-зоонимами в русском языке имеют негативную коннотацию, тогда как в казахском языке большая часть коннотаций несёт позитивную оценку.

У каждого народа свой национальный менталитет, который оказывает влияние на восприятие мира, на появление особых ассоциаций во фразеологизмах, где присутствуют названия животных. Чтобы попытаться выявить особенность восприятия фразеологизмов студентами был проведён социологический опрос. Для опроса были определены 4 группы студентов, по две группы обучающихся на казахском и русском языке; всего 100 студентов, по 25 человек в каждой группе. Для выполнения первого задания опрашиваемых попросили назвать фразеологизмы, в которых встречаются названия животных.

В русской группе были названы следующие фразеологизмы:

- Собаку съел	- Денег куры не клюют
- Темная лошадка	- Тянуть кота за хвост
- Не гони лошадей	- Как с гуся вода
- Белая ворона	- Волк в овечьей шкуре
- Смотреть как баран на новые ворота	- Живут как кошка с собакой
- Хоть волком вой	- Делать из мухи слона
- Быстрая как лань	- Собака на сене

В казахской группе приведены фразеологизмы:

- Ат шаптырым жер (расстояние в один пробег коня)
- Ит өлген жер (очень далекая/глухая местность)
- Қой аузынан шөп алмас (мухи не обидит-безобидный)
- Қоян жүрек (трусливый человек)
- Ақ түйенің қарны жарылған күн (день большой радости, наступление изобилия)
- Ақсақ қой түстен кейін маңырайды (хромая овца блеет после полудня/о том, кто делает что-то с опозданием)
- Ер қанаты –ат (конь – крылья молодца).

Не все студенты смогли вспомнить такие фразеологизмы. В казахской группе опрашиваемых, которые не смогли назвать ни одного фразеологизма, оказалось в два раза больше, чем в русской группе. Это позволяет сделать вывод, что русские фразеологизмы более активно употребляются в устной речи. Казахи, свободно владеющие русским языком, называли фразеологизмы из русского языка, но не все из них смогли назвать фразеологизмы на своем родном языке. Среди названных в русской группе фразеологизмов 86% идиом оказалось с негативной окраской, а в казахской группе преобладают фразеологизмы с позитивной окраской, они составили 58%. В русской группе среди названных фразеологизмов преобладали фразеологизмы с компонентами-зоонимами – собака, лошадь, кошка, баран, в казахской группе – ат (лошадь), қой (баран).

После социологического опроса был проведён ассоциативный эксперимент, чтобы выяснить, какие ассоциации у молодых людей нашего времени вызывают названные животные. Результаты этого эксперимента помогут дополнить информацию об общих и отличительных чертах восприятия животных у представителей разных этносов. Для сопоставления взяты наиболее распространённые номинации животных. Результаты представлены в таблице 2.

Таблица 2 – Сопоставительный ассоциативный анализ номинаций зоонимов

Название животного	Вызываемая ассоциация у студентов русской группы	Вызываемая ассоциация у студентов казахской группы
Лошадь / жылқы	грациозность	Қымыз (кумыс)
	скачки	Соғым (заготовленное впрок мясо)
	скорость	Қасиетті (святой)
Корова / сиыр	молоко	Сүт (молоко)
	мясо	Қаймақ (сметана)
	рога	Май (масло)
Верблюд / түйе	пустыня	Шұбат (напиток из верблюжьего молока)
	горб	Мықты (сильный, крепкий)
	шерстяные носки	Жүк тасу (возить груз)
Баран / қой	ворота	Жүн (шерсть, пух)
	шерсть	Ет (мясо)
	тупость	Жуас (смирный, спокойный, послушный)
Свинья / шошқа	грязь	Лас (грязь, грязный)
	мясо	Тыйым (табу, запрет)
	запах	Шұжық (колбаса)
Кошка / мысық	милая	Жұмсақ (мягкий)
	хвост	Сүйкімді (милый, приятный)
	ласка	Ерке (любимец, баловень)
Собака / ит	друг	Күзетші/қорған (защита, охрана, крепость)
	защита	Дос (друг)
		Жеті қазынаның бірі (одно из семи достояний, клад)
Волк / қасқыр	страх	Жыртқыш (хищник)
	вой	Орман (лес)
		Қайсарлық (решительность, упорство)

Медведь / аю	сила	Бал (мед)
	спячка	Қорбаң (неуклюжий)
	мёд	Күш (сила)
Лиса / түлкі	хитрость	Қу/құлық (хитрый/хитрость)
	сказка	Өтірікші (обманщик)
Заяц / қоян	трусость	Қорқақ (трус)
		Аңшылық (охота)
		Құлақ (уши)
Гусь / қаз	важность	Май (жир)
	вода	Ақ құс (белая птица)
	перья	Жастық (подушка)

Таким образом, результаты эксперимента можно разделить на три группы: 1) Данные полностью совпали; 2)Данные частично совпали; 3) Данные не совпали. К первой группе относятся животные: корова, кошка, собака, медведь, заяц, лиса. Корова, в первую очередь, для обоих этносов выступает источником пищи. Кошка как домашний любимец ассоциируется с лаской, мягкостью. Собака воспринимается как друг, защитник, медведь – как представитель силы. А лиса и заяц становятся символами таких человеческих черт как хитрость и трусость. У казахов помимо трусости лиса ассоциируется с обманом и предстаёт как хитрое и лживое существо. Ко второй группе можно отнести барана и свинью. Баран служит источником шерсти, необходимого материала для вязания тёплых вещей. Для русских баран является олицетворением тупости, чему способствует и фразеологизм как баран на новые ворота, используемый в тех случаях, когда человек не понимает элементарных вещей. Казахи более мягко оценивают спокойствие барана, объясняя его покорностью и послушанием. Свинья вызывает у обоих этносов негативное отношение из-за её нечистоплотности и любви к грязи. Русские, однако, обожают свиное мясо и сало, а у казахов существует запрет на употребление свинины в пищу. В четвёртую группу вошли животные: лошадь, верблюд, волк. Лошадь в русской культуре ассоциируется с быстротой и скачками, а также является символом знатности. В казахской культуре лошадь считается священным животным и одновременно служит источником пищи. Верблюд у представителей русской культуры вызывает ассоциативное восприятие, связанное с внешностью животного, тогда как у казахов это животное ассоциируется больше с такими его качествами, как сила, выносливость. Волк у представителей русской национальности вызывает страх, казахам он напоминает о мужестве и решительности.

Помимо указанных в таблице слов-ассоциаций, можно отметить в русской группе такие ассоциации, связанные со словом: баран – бешбармак (явное влияние казахской культуры), свинья – беспечность, волк – луна, гусь – праздничный стол, собака – ошейник, заяц – «Ну, погоди!» В казахской группе на слова лошадь, корова, верблюд и баран была приведена одна ассоциация – байлық (богатство), другие слова вызвали следующие ассоциации: шошқа – жағымсыз (противный/неприятный), ит – сүйек (кость), мысық – вискас, аю – маша мультигі, қаз – жаңа жыл, түлкі – колобок.

Данные ассоциации предположительно связаны, во-первых, с влиянием современного информационного пространства на сознание людей, отсюда и ассоциации, связанные с гусем и кошкой: современная традиция готовить на новый год гуся оказала влияние на обе культуры; а вискас – это современное название кошачьей еды; во-вторых, сказалось по влияние соприкосновения лингвокультур, например, русская сказка «Колобок» оказала влияние и на слово-стимул лиса, вызвала у казахов не свойственную им ассоциацию, а казахское национальное блюдо бешбармак у русских вызывает ассоциацию на слово-стимул баран.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Сопостовительный анализ, по данным фразеологических словарей, показал, что в казахском языке фразеологизмов с компонентами-зоонимами намного больше, чем в русском языке, что подтверждают наблюдения о преобладании в казахском языке животноводческой терминологии. Если в русском языке замечено преобладание во фразеологизмах таких компонентов-зоонимов, как собака, кошка/кот, курица/петух, волк, корова/бык, то в казахском языке таковыми компонентами-зоонимами являются зоонимы: ит, қой, ат/жылқы, түйе, сиыр.

Животные, с которыми человек сосуществует на протяжении веков, занимают большое место в жизни человечества. При этом каждое животное в виду особенностей культуры, хозяйственной деятельности, географического расположения этноса воспринимается сознанием человека по-разному и особенности ментального восприятия мира животных отражаются в мире фразеологии. Поэтому фразеологизмы с компонентами-зоонимами могут служить показателем ментальности этносов. Фразеологию можно назвать одним из источников познания национальной ментальности, специфики культуры, национального характера, склада ума. В целом результаты социологического опроса и ассоциативного эксперимента показали, что то, что было заложено традициями предков и в современном обществе весьма актуально, национальное сознание каждого из анализируемых этносов в

целом не изменилось, хотя, благодаря диалогу культур, произошёл некоторый сдвиг в сознании людей.

Изучая фразеологизмы, познавая мир фразеологии, можно лучше понять историю народа, проникнуть в культуру народа, провести её сравнительный анализ с другими культурами, найти взаимосвязи и отличия. Мы думаем, что подобный опрос желательно проводить среди учащихся школ, так как в школах он может дать более полную картину трансформации национальных традиций и представлений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка – М., 1959. – 625 с.
2. Быстрова Е. А., Окунева А. П., Шанский Н. М. Учебный фразеологический словарь русского языка. – Л.: Просвещение. 1984. – 271 с.
3. Каракузова Ж. К., Хасанов М. Ш. Космос казахской культуры. – Алматы. 1993. – 236 с.
4. Кеңесбаев І.К. Фразеологиялық сөздік. – Алматы. Арыс. 2007. – 800с.
5. Колесов В. В. Язык и ментальность. – СПб.: Петербургское Востоковедение. 2004. – 240 с.
6. Кшибеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. – Алматы. Ғылым. 1999. – 200 с.
7. Маслова В. Л. Лингвокультурология. – М.: Изд. центр «Академия». 2001. – 208 с.
8. Маргулан А. Казахское народное прикладное искусство. Т.1. – Алматы. 1986. – 256 с.
9. Садохин А. П. Этнология. – М.: Русский язык. 2002. – 254 с.
10. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
11. Хроленко А. Т. Основы лингвокультурологии. – М.: Флинта: Наука. 2004. – 184 с.
12. Фразеологический словарь русского языка под редакцией А. Н. Молоткова. – М.: Русский язык. 1986. – 543 с.
13. Фразеологический словарь русского языка – онлайн, составитель Е. Н. Телия, 2006 год. – интернет-ссылка – http://rus-yaz.niv.ru/

Толысбаева Ә.Т.
доцент, филология ғылымдарының кандидаты,
Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
ademau.tolysbaeva@ayu.edu.kz

Жалмаханов Ш.Ш.
филология ғылымдарының докторы, профессор,
Қарағанды медицина университеті,
Қарағанды қаласы, szhalmakhanov@bk.ru

ӘБІЛҚАСЫМ ӘЗ-ЗАМАХШАРИДЫҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Өз мақаласында автор өзінің алдына шығыстың рухани мәдениетін зерделеуді, оның бай мазмұны оның әлемдік өркениет тарихындағы орны мен маңызын анықтауға, ең танымал немесе сенімді мәдениеттерді анықтауға көмектесетін мақсат қояды. Ол кездегі ұмытылмас ойшылдардың бірі - XII-XIII ғасырларда өмір сүрген аз-Замахшарий. ғылымның әр түрлі салаларында (теология, лингвистика, логика) және көркем әдебиеттің (аңыз, батырлық аккордеон, касида) бай мұрасын (50-ден астам шығарма) қалдырды.

Мақалада ғалымдардың әл-Замахшари туралы жазған еңбектеріне шолу жасалған, әл-оның еңбектері әлі де жан-жақты зерттелмегендіктен, аз-Замахшаридтердің өмірбаяндық ерліктерінің авторы. Мақаланың соңында автор аз-Замахшарийдің шығыстарын араб тілдерінен аудиторлық білімділігі туралы туралы мәсьәле көтерді, менің ғылым деректі ізденудің сені болып табылады.

В своей статье автор ставит перед собой цель изучить духовную культуру Востока, богатейшее содержание которой поможет определить ее место и значение в истории мировой цивилизации, выявить малоизвестных или преданных забвению представителей науки и культуры. Одним из несправедливо забытых мыслителей того времени является аз-Замахшари, живший в XII-XIII вв. и оставивший после себя богатое наследие (более 50 произведений) в разных отраслях науки (теология, лингвистика, логика) и жанрах художественной литературы (легенда, байан, касыда).

В статье представлены данные проведенного обзора трудов ученых о аз-Замахшари, а поскольку его творчество еще не является объектом комплексного исследования, автором определены некоторые факты биографии и творчества аз-Замахшари. В заключении статьи автор ставит вопрос о необходимости перевода трудов аз-Замахшари с арабского языка, что будет способствовать введению в научный оборот различных данных, в том числе и лингвистических, а также связанных с историей тюркологии, в частности казахского языка.

In his article, the author aims to explore the spiritual culture of the East, rich content that will help to define its place and significance in the history of world civilization, to reveal little-known or forgotten devotees of science and culture. One of the unfairly neglected thinkers of the time is az-Zamakhshari, who lived in the XI-XII ss. and left behind a rich legacy (over 50 works) in different fields of science (theology, linguistics, logic) and genres of fiction (legend, bayan, kasida).

The article presents data on our review of works of scientists of az-Zamakhshari, and because his work is not yet subject to a comprehensive study, the author identified some biographical facts and creativity az-Zamakhshari. The article concludes by posing the question of the need to translate the works of az-Zamakhshari Arabic language, which will contribute to the introduction of the scientific revolution in the various data, including linguistic, as well as connected with the history of Turkic, in particular the Kazakh language.

Бұрынғы кеңестік мемлекеттердің, соның ішінде Қазақстанның тәуелсіздік алған жылдары орта ғасырлардағы мұсылман өркениетінің дереккөздерін зерделеу мұсылмандық Шығыстың рухани өмірі мен мәдени дамуы жөнінде мол ақпарат бере отырып, оның әлемдік өркениеттегі орны мен маңызын анықтауға, белгісіз болып келген немесе әділетсіздікпен айтылмай келген өткен дәуірдің өкілдерінің есімдерін паш етуге септігін тигізді. Түркі ұлттары мен ұлыстарына ортақ сондай ұлы тұлғаның бірегейі – XI-XII ғасырлардың тоғысында ғұмыр кешкен Әбілқасым Махмұд ибн Омар әз-Замахшари.

Әрбір азамат – өз заманының нәтижесі, осы тұрғыдан келгенде, Замахшаридың болмыс-бітімі мен қарым-қабілетінің жасампаздық жолда болуының өзіндік тарихи себеп-салдарлары бар. Оған араб білім-ғылымының туу, қалыптасу және даму жолдарына қысқаша шолу жасау арқылы көз жеткізуге болады. Араб ғылымының I дәуірдегі (VII-VIII ғғ.) дамуының орталығы Ирактағы Басра және Куфа қалалары болып, ол қалаларда араб тілі және оның грамматикасы басымырақ зерделеніп, олардың жүйеленуі араб тілінің мемлекеттік тіл және мұсылман дінінің тілі болуымен тығыз байланысты. Араб ғылымының

дамуының II дәуірі VIII ғасырдың соңынан, яғни халифат астанасының Бағдадқа көшірілуімен сабақтас болды. Бұл қала сонымен қатар араб ғылымының орталығына айналды. Мұнда алғашқыда көне және шығыстық қолжазбаларды жинау, оларды араб тіліне аударумен шұғылданды. Ал IУ-X ғасырларда Бағдадта және араб мәдениетінің басқа да орталықтарында жекелеген ғылыми шығармашылық қалыптасып дамыды. Егер XI жүзжылдық «мұсылман мәдениетінің бетбұрыс кезеңі» болса, XII ғасыр зерттеушілердің назарын мұсылман тарихының классикалық дәуірінің таралу кезеңі болып қалыптасты [Науткин В.В., Петровский М.Б., 1981, 15 б]. Араб тілі мемлекет тілі болғандықтан, араб тіліне Көне Греция және Шығыстың классикалық ғылыми және философиялық еңбектері аударылғандықтан, бұл тіл «Шығыстың латын тіліне» айналып, халифат құрамына кіретін арабтардың ғана емес, басқа халықтардың ғалымдары, жазушылары, ақындары арасында кеңінен қолданыс тапты. Басқа халықтардың өзіндік мәдени шығармашылығының өкілі болған олардың шығармалары ерекше ұлттық мәдениеттің одан әрі дамуына негіз салды. XII ғасырдағы араб ғылымының жарқын өкілдерінің бірі, ғылыми өнімдерінің көлемі арабтың көптеген даңқты ғалымдарынан асып түсетін әз-Замахшари болды. Оның ғылыми еңбегін академик И.Ю.Крачковский: «Ол му'тазилиттік сарындағы ірі экзегет (діни мәтіндерді түсіндіруші филолог) ретінде, грамматик, лексикогрф және жоғары стильдегі көркем прозаның авторы ретінде жарқын із қалдырды» деп бағалады [Крачковский И.Ю., 1957, 313 б].

Замахшари 1075 жылы Хорезмде Замахшар деген елді мекенде дүниеге келген, осы елді мекен оның ныспысы болған. Академик В.В.Бартольд өзінің «Туркестан в эпоху монгольского нашествия» атты іргелі монографиясында X ғасырдың соңғы ширегіндегі араб географы және тарихшысы әл-Магдисиге (әл- Мугадасси) сілтеме жасай отырып, Замахшар «айнала ор қазылған, темір қақпалы, абақтысы бар, көтермелі көпірі мен әдемі үлкен мешіті бар шағын бекіністі мекен болған» деп [Бартольд В.В., 1963, 204 б] суреттейді. Замахшари Орта Азияның өте көне қалаларының бірі Үргеніште оқыды және өзінің саналы ғұмырының көп бөлігін өткерді. Үргеніш, арабша айтқанда Джурджан, X ғасырда солтүстік Хорезмнің астанасы және Әмудариянның сол жағалауындағы ең үлкен қала болды. «Оның төрт қақпасы болды, қақпаларға су арықтармен келіп жатты... Ма'мунның (1009-1017) сарайының қақпасы әдемілігімен ерекшеленді, Хорасан аймағында оған жетер қақпа болған емес» [Бартольд В.В., 545 б]. X ғасырдың аяғынан бастап Үргеніштің маңызы тез арта бастады. Ол Орта Азияның ең мықты мәдениет орталығы болған біріккен Хорезмнің астанасы болды. Философиямен әуестенген және білімдарларды қадірлеген Хорезм шахы Ма'мунның сарайына көптеген философтар мен ғалымдар жиналды, олар: Әбу Әли ибн-Сина, Әбу Райхан Бируни және т.б. XI ғасырдың ортасынан бастап Хорезм селжүктердің бағынышына көшіп, олар да ғалымдарға қамқор болуға ұмтылып, өз сарайларын атақты ғалымдармен, ақындармен әспеттегісі келді. Замахшаридың балалық және жасөспірім шағы Мәлік шах билеген заманда (1072-1092), яғни Селжүк мемлекетінің ең жоғары саяси құдіретінің өркендеген кезінде өтті. Замахшаридың кейбір өмірбаяндық деректері ибн Халликан және Якут әл-Хамави (Лондон, 1923) секілді араб авторларының еңбектерінде баяндалған. Ғалымның өмірі туралы басқа деректерді Ғылым академиясы Ленинград бөлімшесінің Шығыстану институтының қолжазбалар жинағынан және Б.З.Халидовтың «Письменные памятники Востока» жинағындағы жарияланымнан табуға болады. Онда Б.З.Халидов белгісіз болып келген қолжазбаның авторы, Замахшаридың замандасы Абдуссалам б. Мұхаммед әл-Андарасбани [Халидов Б.З., Халидов А.Б., 1979, 204-212 б] екенін анықтады. Аталмыш қолжазбадан Замахшаридың бала кезінде шатырдан құлап, аяғын зақымдағаны, оны кестіріп тастауға тура келгендігі белгілі болды [Сілтеме Н.К.Эфендиеваның «К вопросу о жизни и деятельности аз-Замахшари» атты мақаласынан: 5, 204]. Бұл дерек осы уақытқа дейін көптеген зерттеушілер сүйеніп келген ибн Халликанның хабарына түзету енгізуге негіз болды. Мәселен, Джирджи Зейдан: «Ибн Халликан ол (Замахшари) өзінің көптеген саяхаттарының бірінде қатты суық тиіп, ол аяғына әсер етін, аяғын кесіп ағаш аяқ (протез) салған» деген дерекке [Звегинцев В.А.,1958. 47 б] сілтеме жасайды. Замахшари бастауыш білімді өз аулында өз әкесінен алды, ол сонда имам болған, сауатын ашқан, оқуға, әсіресе құранды оқуға үйреткен. Баланың ерекше қабілеттілігі оның келешегінен үлкен үміт күттіргенімен, баласы мүгедек болып қалғандықтан, әкесі оған тігіншілікті үйретпекші болады. Оған келіспеген ұлы әкесінен қалаға (Үргенішке) апарып, тағдыр тәлкегіне тастауын сұрайды. Ол Үргеніште мешіт жанындағы медресеге орналастырылады, оның ерекше көркем жазуына мұғалімінің ағасы Әбілфатха б. Байа'и көңіл аударып, оны қолжазбаларды көшіріп жазу жұмысына тартады, еңбегіне қолақы да алады. Ол осылайша оқи жүріп жастайынан табыс таба бастайды [Рукопись, 547-548 б]. Замахшаридың замандасы әл-Андарасбани өзінің жоғарыдағы қолжазбасында ғалым өзінің қырық бір жасында (1115 жылға сәйкес келеді) уәзірлер мен билеушілердің жанында надим (надим; нудеме – әңгімелесуші, табақтас; «надим» деп әдетте, Адам Мецтің айтуынша, мұсылман ренессансында халифке жақын, сарайда бәрінен көп жалақы төленетін категориядағы адамды, құрметті атақты атаған) болып, олардың мадақшысы ретінде дү-

ниенің игілігімен ләззаттанды [Рукопись, 205 б] дегенді баяндайды. Б.З.Халидов айтқандай, «ол – селжүктерге вассалдық бағыныштағы Хорезм тарихындағы хорезмшахтардың тәуелсіз мемлекетін құру жолындағы күрестің ең бір әйгілі тұлғасы» [Ахведиани В.Г., 1981, 553 б; 6, 65; 9, 48]. Замахшаридың биографы әл-Андарасбанидың әңгімелеуіне қарағанда, оның сарай маңындағы қым-қуғаш та қызықты өмірі ғалымның ондай өмірден баз кешіп, басқа бағытқа беттеуіне ой салды. Дәруіштік жолды таңдап, Меккеге қажылыққа аттанды [Халидов Б.З. Замахшари.,1965, 551 б]. Әрине, оның сұлтан сарайынан кетуіне, кеткен ол ғана емес, сарайдың масайраған өмірінен бас тартуына қоғамдық-саяси себептер болды. XI-XII ғасырлардағы селжүктердің орасан зор феодалдық державасындағы қайшылықтардың шиеленісуіне байланысты толассыз оқиғалар сұлтан сарайындағы мазасыз, оқыс сәттерге толы өмір көптеген ақындар мен ғалымдарды одан бас тартып, дәруіштікке, суфизмге кетуге мәжбүрледі. Әл-Андарасбанидың деректерінде ғалым оқшауланған кезеңде оған Хорезм шахы Атсыз ибн Мұхаммед ғалым Меккеден оралған соң да жолығып тұруын жалғастыра берді... Ол сонымен қатар Бұхара, Мерв, Нишапур, Исфахан, Бағдад, Хиджаз, Мекке қалаларында оқып білім алды.

Замахшари елуден астам шығарма жазған автор. Хаджи Халифа (1608-1657 жж.) оның 29 еңбегін атаса, Ибн Халикан 30, Якут 50 еңбектің атын келтіреді. Б.З.Халидов Ленинград университетінің шығыстану факультетінің кітапханасы қорынан Замахшари еңбегінің бір қолжазбасын тапқандығын мәлімдейді. Броккельман Якут келтірген тізімде кездеспейтін Замахшаридің 25 еңбегін атайды. Б.З. Халидов Замахшари еңбектерін былайша топтастырады: 1) араб тілінің грамматикасы бойынша 10; 2) лексикография бойынша 8; 3) поэзия саласында 7; 4) көркем-дидактикалық туындылары 8; 5) фольклорлық шығармалары (мақал-мәтелдер жинағы) 2; 6) жағрафиядан 1; 7) экзегетикадан 1; 8) шариат заңына 2; 9) ислам ағымдары туралы 4; 10) әр түрлі тақырыпта 12 жұмыс жазған. Сонда барлығы – 55 шығарма.

Замахшари араб тілінің, грамматиканың, байанның, тәпсірдің және хадистердің ірі зерттеушілерінің бірі ретінде бай шығармашылық мұра қалдырды. Ол лингвистика және теология бойынша ең негізгі, маңызды еңбектерін жазды. «ʻИлм әл-байанʼ» деген ұғымға риторика, шешендік сөз және стилистика бойынша білімдердің кешені кіреді, ал «ʻат-тафсирʻ» сөзінің құранды түсіндіру және комментарий жасау, түрлі ғылыми терминдер мен еңбектерге түсіндірме жасау деген мағыналары бар. Мәселен, X ғасырдың атақты араб тарихшысы ат-Табаридың «Құранға тәпсір» деген қырық томдық еңбегі бар. «ʻӘл-хадисʼ» деген термин Мұхамбет пайғамбардың іс-әрекеттері мен данышпандығы жайлы ерекше құрылымды әңгіме (аңыз, әпсана), яғни пайғамбардың не айтқаны, не істегені туралы әпсаналар дегенді білдіреді.

Замахшари – білімнің көптеген саласындағы көптеген шығармашылық мұраның авторы. Ғалымның «әл-Кашшаф», «әл-Муфассал фин-нахв», «әл-Анмузадж», «Муфассал фи сына' ати-л-'и раб», «Асасу-л-балага», «Мугаддимату-л-'адаб», «'Атвау-з-захаб», «әл-Мустагса фил-'амсал», «Навабигу-л-калам», «Рисала фи калимати-ш-шахада», «Китабу наса' ихи-с-сыгар», «Китабу-л-джибал ва-л-'амкина ва-л-мийах» атты іргелі еңбектері оның даңқын асқақтатты.

Оның даңқын шығарған 1134 жылы аяқтаған еңбегі *«әл-Кашшаф»* («Раскрывающий») – қасиетті құранның біздің заманымызға дейін жеткен жалғыз мутазилиттік толық комментарийі. Мысырдағы Фатима әулетін 1172 жылы елден биліктен және елден ығыстырған Салахуддин әл-Аюби «әл-Азхар» мешітін университетке айналдырға оқу орнының студенттері құранды әлі де осы «әл-Кашшаф» бойынша оқиды.

«Әл-Анмузадж» Еділ-Жайық өңіріндегі татарларда ғана емес, жалпы түркі әлеміне ең танымал оқулық болды. Бұл трактат Замахшаридың араб грамматикасы бойынша іргелі еңбегі «әл-Муфассалдың» түйінді тұжырымдары секілді. Автор оны араб грамматикасын енді бастап үйренушілерге арнап, мәліметтерді жүйелі де анық баяндауымен ерекшеленді [Ахведиани В.Г., 1981. 139 б]. Оқу құралының грамматикалық материалы дәстүр бойынша сөз таптарына жіктеуден (есім, етістік, шылаулар) басталып, әрқайсысы жеке-жеке бөлімдерде қарастырылады. Есімдер теориясын баяндауда оны грамматикалық категорияларға (число, род, определенность/неопределенность) және семантикалық жіктерге (сан есім, қимыл есім – имя действия, қимыл жасаушы – имя деятеля, қимыл жасалушы – имя поддейственное, имя превосходства) талдап қарастырады. Есімдердің септік формалары мен олардың сөйлемдегі синтаксистік қызметтері келтіріледі. Етістіктердің де грамматикалық категорияларын (шақ, жіктеу, рай, ауыспалылық/тұрақтылық және)) және синтаксистік ерекшеліктерін сипаттайды. Ал шылаулар туралы бөлім негізінен олардың лексикалық мағыналарына арналған.

Замахшаридың шығармашылығының өнімді кезеңі Меккедегі және одан кейінгі жылдарға тиесілі, бұл кезеңде ол өзінің маңызды еңбектерін жазды. Оның негізгі еңбектері теология саласына және араб тіліне қатысты зерттеулер болып келеді. 1131-1135 жылдары ол құранның көлемді комментарийі *«әл-Кашшафты»* жазып, ол еңбек осы күнге дейін өзінің канондық сипатын сақтап қалды [Крачковский И.Ю., 383 б; 4, 47; 6, 65]. В.А.Звеганцев Замахшари шығармасында ерекше көңіл аударатын тұсты ескерте келіп, «еңбектің лексикологиялық бөлімінде әр қилы

оқылып жүрген тұстарына түбегейлі тоқталады, оның дұрыс нұсқаларын көне поэзиядан мәліметтер келтіре отырып негіздейді. Түптің түбінде Замахшари өз жұмысында мәтінге ғылыми сынның үлгісін көрсетті» дейді [Звегинцев В.А.,1958, 65 б]. Замахшаридың еңбегін араб лингвисі ас-Самарра: «Ол «әл-Кашшаф» пен «әл-Муфассалдан» басқа ештеңе жазбаса да басқа еңбектері оның даңқын шығаруға жетер еді» деп бағалайды [Ахвледиани В.Г., 1981].

Бағдад немесе «аралас» («эклектикалық») немесе рационалды филология мектебінің өкілі Замахшаридың араб грамматикасы жөніндегі негізгі еңбегі – бір жыл төрт айда жазылған (1119 – 1121 жж.) «әл-Муфассал фи-н-нахв» [Сілтеме Н.К.Эфендиеваның «Исследование некоторых трудов аз-Замахшари» атты мақаласынан: Зейдан Джирджи, 1967, 47 б]. *«Әл-Муфассалдың»* мазмұнының Сибавейхидің «әл-Кітаб» еңбегіне жалпы ұқсас тұстары көп болғанмен, онда мәліметтер өте түсінікті түрде баяндалған [Халидов Б.З., Халидов А.Б., 556 б]. Ғалымның «әл-Муфассал» трактатының жоғары бағаланғаны сонша, мысырлық аюбиттер әулетінің билеушісі Иса әл-Аюби оның қолжазбасы кімде сақталса, соған мол сый-сияпат пен өз иығымнан шапанымды шешіп беремін деп ант берді. Автор кейін келе бұл еңбекке араб грамматистері қалай көңіл аударса, «әл-Кашшаф» комментаторлары да сонша көңіл аударды. Кітап мәтіні Христанияда (қазіргі Осло) 1849 жылы басылған. Оған бірнеше комментарийлер жазылды, оның елеулісі Абулбакр б. Йаишаның комментарийі 1882 жылы Лейпцигте жарық көрді. «Әл-Муфассал» неміс тіліне аударылып, 1873 жылы баспа бетін көрді. Ал «әл-Музаджа» 1872 жылы Египетте, 1880 жылы Константинопольде басылды.

Замахшаридың тағы бір кең тараған *«Асасул-балага»* – араб тілінің екі томдық сөздігі өзінің құрылымының ерекше әдіспен құрастырылуымен өзгешеленеді. Сөздікте сөздің семантикалық сипаттамасын беріп қана қоймайды, оларды контексте қарастырады, яғни олардың мағыналары тұрақты ма, әлде ауыспалы ма екенін айқындайды. Бұл сөздік Египетте сақталған.

Замахшаридың келесі бір шығармасы – мақам қағидасы бойынша құрастырылған даналық сөздер мен мақалдардың жинағы **«Атваку-з-захаб»** («Золотые ожерелья») тұшымды прозаның үлгісі [Крачковский И.Ю., 1957, 387 б, т. УІ], ол сондықтан да Еуропаның тілдеріне бірнеше рет аударылып, бірнеше рет қайта басылды.

Замахшаридың *«әл-Мустакса фи-л-амсал»* атты келесі еңбегі – араб мақалдарының әліппелік қағидамен құрастырылған сөздік, ол Шығыс пен Еуропа елдерінде кеңінен тараған туынды [Зейдан Джирджи, 1967, 48 б].

Замахшаридың *көркем-дидактикалық шығармаларының* ішінен *«Навабигу-л-калам»* («Перлы изречений»), *«Раби у-л-абрар ва нусусу-л-ахбар»* («Весна благочестивых лиц и тексты преданий»), *«Рисала фи калимати-ш-шахад»* (трактат «О словах исповедения веры»), *«Китаб насаихи-с-сыгар»* («Книга наставлений малолетним»), *«Нузхату-л-му»* («Услада общения») [Халидов Б.З., Халидов А.Б.,1979, 553 б; Зейдан Джирджи, 1967, 48-49 б] деген шығармаларын атауға болады. Ғалымның сонымен қатар әліппелік тәртіппен құрастырылған өлеңдер жинағы, мақамдары мен қасыдалары және т.б. еңбектері бар.

Замахшаридың грамматикалық және лексикографиялық еңбектері қысқа да нұсқа болса, көркем туындылары заманына сай қатар ұйқасқан фразаларды күрделенген стильде қолданып, араб поэзиясының тілдік және стилистикалық әдіс-тәсілдерін, араб тілінің синонимдік байлығы мен сирек қолданылатын сөздерін шебер пайдаланады.

Ерекше бір еңбегі *«Китабу-л-джибал ва-л-мийах»* («Книга о горах, местностях и водах») атты географиялық зерттеуі. Ол туралы И.Ю.Крачковский: «Бұл географиялық сөздік оның өзінен бұрын елу жыл илгері қайтыс болған әл-Бакридің сөздігіне ұқсас. Замахшари бұл сөздікті білмегенмен, олардың дереккөзі бір болған, ол арабтың өлеңдері мен ертедегі прозаларындағы Аравияның географиялық объектілерінің тізбесін жинақтаған IX ғасыр филологтарының сөздіктері. Әл-Бакри мен әз-Замахшаридың басты айырмашылығы: алғашқысы негізінен өзінің әдеби-филологиялық мүдделерін көздесе, екіншісі экзегетикалық мақсатта болып, Мұхамед пайғамбардың, құранның тарихымен және канондық дәстүрлермен байланысты географиялық атаулардың барлығын нақтылауға талпыныс жасады. Бұл мақсатты орындауда Замахшари үшін Аравияда болуы көп пайдасын тигізді. Ол идея Мекке саяхаты кезінде туындап, оны сол кездегі кітапсүйер, қызықты жерлердің біразын көрген, Хиджаздың жақсы білгірі Мекке шерифі қолдады [Крачковский И.Ю., 1957, 313-314 б, т.ІУ; 9, 48]. Сондықтан да Замахшари Хиджаздың таулары, аңғарлары және таулы ресурстары туралы әлдеқайда нақты деректер келтіреді, олардың бәрі негізінен аталмыш әмірдің айтуына негізделген. Бұл жағдаят Замахшаридың барлық зерттеуіне өз ізін қалдырды. Мәселен, оларда Аравия түбегінің номенклатурасы түгел дерлік қамтылса, Палестина, Сирия, Месопотамия және Египетке қатысты атаулар сирек кездеседі. Солтүстік Африка, Персия және Орта Азияға тиесілі географиялық атаулар бар, ал Испания мен Үндістан ескерілмеген. Дереккөздердің көбі ғалым сүйенген филологтардың еңбектері. Замахшаридың еңбегінің маңызы бүгінгі күні осындай мәліметтерімен құнды. Бұл еңбектен Хорезмге жақын аймақтардың немесе Орта Азияға қатысты жерлердің атауларын іздеудің еш мәні жоқ. Себебі автордың мақсаты басқа бағытта болды. 1856 жылы Йенбол араб династиясы өкілінің шәкірті Сальверд де Граве басылымды

мұқият дайындап шығарған болатын» [Крачковский И.Ю., 1957, 314 б, т. IУ; Зейдан Джирджи, 1967, 48] б. Сальверд де Гравенің болжауынша, Замахшаридың жұмысы не аяқталмаған, не соңына дейін редакцияланбаған.

Замахшаридың еңбектері жайлы А.Флеш, Ж.Кантино, М.Бравманн, К.Брокельманн, Х.Биркеланд, М.Грюнерт, Г.Ваиль, В.В.Бартольд, И.Ю.Крачковский, Н.Н.Поппе, А.К.Боровков, Э.Н.Нәжіп, Б.З.Халидов, В.А.Звегинцев, В.Г.Ахведиани, Ә.Құрышжанов, М.Томанов, В.Ф.Гиргас, З.Б.Мухамедова, Н.К.Эфендиева, Н.И.Робакидзе, А.М.Салахов секілді ғалымдар өз еңбектерінде оның биік беделін мойындап, Сибавейхимен қатар атайды. Мұның бәрі орта ғасырлық араб ғалымының еңбегіне деген қызығушылықтың, оның лингвистикалық идеяларының қазіргі күнде де өзектілігінің жоғалмағандығын дәлелдейді.

Замахшаридың түркітану үшін маңызды еңбегі – «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігі. Замахшари араб тілі мен әдебиетінің лексикалық байлығын өз отандастарына таныстыру және білімді саналы меңгеруге жеңіл жол ашу мақсатында *«Мукаддимату-л-адаб»* деген арабша-парсыша сөздік құрастырады. Кейбір деректерге қарағанда, ол дәстүр бойынша өз еңбегін Хорезм шахының ұлы, ғылым мен поэзияның қамқоршысы Абулмузаффар Атсызға (1127-1156) арнаған дейді. Атсыздың өтініші бойынша түркі бөлігін қосқан. Кейіннен монғолдар келген соң белгісіз автор монғол сөздері қосып, арабша-парсыша-түркіше-монғолша сөздікке айналды. Замахшаридың бұл еңбегіне В.В.Бартольд: «Замахшари сөздігінде келтірілген көптеген мәдени сөздер мен техникалық сөйлемше, сөйлемдер тілдік тұрғыдан ғана емес, мәдениет тарихынан да мол хабар береді. Бұл мағынада алғанда, әсіресе мекендердің аттары туралы бөлімінің берері мол. Мекен және қоршалған жерлер туралы бөлімдер бірбірімен тығыз байланысты. Сонымен қатар басқару, дін, жұмақ, кәпірлер, етікшілік, жыртқыш аңдар туралы бөлімдер бар» деген жоғары баға береді [Бартольд В.В., 1967, 445-468 б]. Сөздіктің түпнұсқасы жоғалып кеткен. Алайда екі көшірме данасы 1926 жылы Бұқарадағы Әбу Әли ибн Сина атындағы кітапханадан кездейсоқ табылып, бұрынғы одақ көлеміне мәлім бола бастағаны белгілі. Бұқарада табылған екі қолжазбаның бірін қыжраның 1305 жылы хатиб (“қолжазбалар сақтаушы”) Хамид Хафиз көшіріп жазған. Онда тек араб, парсы тілдік материалдары жинақталған. Ал екінші бір араб сөздерін парсыша, түркіше, кейіннен монғолша тәржімалаған көшірмесі 1492 жылы хатиб Дервиш Мухаммед деген кісі жасаған. Соңғысын кезінде өзбектерді билеген Абдулла ханның (1557-1598 жж.) тұсында ғұмыр кешкен Құл-Баба Көкілташ дейтін көрнекті бек белгілі бір кітапханаға мұра етіп қалдырса керек. Бұл сөздіктің ескі түркі глоссалары тізбеленген толық емес, әрі жазылған мерзімі белгісіз, бірақ өте ескі қолжазбасын В.Вяткин 1897 жылы Орыс ғылым академиясына сыйға тартқан [Бартольд В.В., 1967, 465 б]. Көлемі 570 бет екі томдық «Мукаддимату-л-адаб» есімдер, етістіктер, шылаулар, жіктеулер және септеулер деген бес бөлімнен тұрады. Бұл шығарманың Каирде сақталған (арабша-түркіше бөлімдері ғана бар сияқты) қолжазба данасының жазба жолдарының ортасында парсыша аудармалары бар [Зейдан Джирджи, 1967, 48 б]. Кітапта көптеген бағалы, қызықты және пайдалы лингвистикалық материалдар бар, оны түсінуді 1843-1850 жылдары Лейпцигте көрсеткіштермен, комментарийлермен қамтамасыз етілген басылымы жеңілдете түседі [Зейдан Джирджи, 1967,48 б].

Сөздікті алғаш жан-жақты зерттеушілердің бірі – орыс ғалымы Н.Н.Поппе. Айта кетерлік жайт, Н.Н.Поппе туралы да кейбір бірен-саран еңбектерде тиіп-қашты пікірлер айтылғанымен, отандық тіл білімі ғалымдары оның өмір жолын, сіңірген еңбегін, ғылымға қосқан үлесін күні бүгінге дейін қолға алып тиянақты зерттеген емес. Бұлай назардан қалыс қалып, бағаланбаудың басты себебі – өткен ғасырдың 40-жылдары Н.Н.Поппенің басына түскен тағдыр-тәлкегінен шет елге кетуге мәжбүр болуы. Николай (Николас) Николаевич Поппе 1897 жылы 8 тамызда Қытайдың Яньтай (Чифу) қаласында дүниеге келген. Әкесі Николай Поппе Қытайдағы Ресейдің дипломатиялық қызметінде консулдық қызметкер болған. Ол 1991 жылдың маусым айында АҚШ-тың Сиэтл қаласында 94 жасында дүние салған. Лингвист әрі этнограф, моңғолтанушы, алтай тілінің маманы, 1932 жылдан КСРО ҒА-ның корреспондент-мүшесі. 1921 жылы Петроград университетінің қоғамдық ғылымдар факультетінің моңғол бөліміне түсіп, ондағы әйгілі тіл мамандары А.Д.Руднев, В.Л.Котвич, А.Н.Самойлович, С.Е.Малов, А.В.Бурдуковтармен бірге оқиды, ғылымдағы алғашқы ғылыми жетекшісі атақты Б.Я.Владимирцов болған. 1942 жылы Н.Н.Поппе Қарашай аумағын (Микоян-Шахар) басып алған неміс басқыншылары жағына өз еркімен өтіп, 1943 жылы отбасымен Германияға көшеді. Соғыстан кейін кеңес үкіметінің құрығынан тығылып, бірнеше жыл шығармашылықпен астыртын айналысқан. 1949 жылы ол АҚШ-қа қоныс аударып, Вашингтон штаты университетінің Қиыр Шығыс факультетінде профессор лауазымында қызмет атқарады. 1968 жылы «Бонн университетінің құрметті докторы» атағына ие болады, 1968 және 1977 жылдары Фин Ғылым Академиясының мүшесі болып сайланған. Саптаяққа ас құйып, сабынан қарауыл қарағаң сезіктенгіш те сескенгіш, атын атау түгілі еңбегін сөз етуге қорыққан сол уақыттардан бері ол жөнінде тіл мамандары ләм-мим деп жақ ашпайды. Осы салқындық бергі уақыттарда «Мукаддимат әл-әдәбтың», жалпы Замахшаридың шығармашылығының кеңінен зерттелуіне де кері әсерін тигізген.

Н.Н.Поппенің қолға алып қарастырғаны – сөздіктің хатиб Дервиш Мухамед жасаған көшірмесі. Н.Н.Поппе 1938 жылы КСРО Ғылым Академиясы баспасында жарық көрген, ауқымды екі бөлімнен тұратын еңбегін „Монгольский словарь "Мукаддимат ал-адаб" деп атаған. Бірінші бөлімде әз-Замахшари қолжазбасында келтірілген монғол сөздеріне фонетикалық, морфологиялық талдау жасаса, екінші бөлімінде монғол және түркі сөздерін бір ізге түсіріп, арабша жазылу тұлғасын, латынша транскрипциясын, орысша аудармасын берген. Түпнұсқадағы сөздіктің әуелгі қалпын сақтамай, сөздерді алфавит бойынша рет-ретіне түсірген. Сөздікте келтірілген ауызекі сөйлеу негізінде жасалған біздің қолжазба сөздік бойынша 8126 түркі тілдік материалы жеке-жеке сөзден ғана емес, сонымен қатар жеке фразалық, күрделі сөз тіркестерінен де тұрады. Оның үстіне Н.Н.Поппе монғол тілін қамтитын бөліктегі сөздердің дені XIII-XIУ ғасырларда Орта Азияда қоныс тепкен жалайыр, барлас руларының тілдерімен төркіндес, ұқсас екенін баса көрсетіп айтады [Поппе Н.Н., 1938, 7-8 б]. Аталмыш басылымға Э.Н.Наджип: „Н.Н.Поппе, опубликовавший этот словарь плохо знал тюркские языки, поэтому допустил в этой части много ошибок" десе [Наджип Э.Н., 2007, 112 б] де сөздікпен қалың оқырман қауымның кеңінен танысуына жол ашты. Оның үстіне Н.Н.Поппе жоғарыдағы басылымда өз жұмысының монғолтану мақсатында екенін, түркі бөлігі толық аяқталмағандығын, мамандардың қосыма нақтылауын, түзетуін қажет ететін тұстары бар екенін ескертеді [Поппе Н.Н.,1938, III].

Әз-Замахшаридың еңбектері мемлекеттік бағдарламалар аясында араб тілінен қазақшаға аударылып, ғылыми айналымға түсіп, еліміздің ғалымдарының ортақ игілігіне айналса, тікелей зерттеулердің нысаны болар еді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Науткин В.В., Петровский М.Б. XI – XII вв. Эпоха трансформации // Мусульманский мир (950 – 1150). – Москва, 1981.
2. Крачковский И.Ю. Йусуф ал-Магриби и его словарь // Избранные сочинения, т.I. – Москва-Ленинград, 1957.
3. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Сочинения, т.I. – Москва, 1963.
4. Халидов Б.З., Халидов А.Б. Биография аз-Замахшари, составленная его современником ал-Андарасбани // Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования. – Ежегодник 1973. – Москва, 1979.
5. Рукопись 2387. Ленинградское отделение Института востоковедения АН, лю 137 б. – ППВ, 1979.
6. Звегинцев В.А. История арабского языкознания. Краткий очерк. – Москва: МГУ, 1958.
7. Халидов Б.З. Замахшари // Семитские языки. Материалы I конференции по семитским языкам. Вып. 2, часть 2. – Москва, 1965.
8. Ахведиани В.Г. Арабское языкознание средних веков // История лингвистических учений. Средневековый Восток. – Ленинград, 1981.
9. Зейдан Джирджи. Тарих адаб ал-луга ал-арабиййа (араб тілінде). Т. II. – Бейрут, 1967.
10. Бартольд В.В. Сочинения, т.УIII. – Москва, 1967.
11. Поппе Н.Н. Монгольский словарь «Мукаддимат ал-адаб». Часть I. – Москва-Ленинград: АН СССР, 1938.
12. Наджип Э.Н. Регионы и этапы формирования тюркских письменных языкоя и литератур. – Туркестан: Туран, 2007.

ГРНТИ 17.82.30

Хамзина Г.С.
к.ф.н., доцент,
Института языка и литературы,
Северо-Казахстанского государственного университета им. М. Козыбаева,
г. Петропавловск

Таласпаева Ж.С.
к.ф.н., профессор,
Северо-Казахстанского государственного университета им. М. Козыбаева,
г. Петропавловск

Кадыров Ж.Т.
к.ф.н., профессор,
Северо-Казахстанского государственного университета им. М. Козыбаева,
г. Петропавловск

Жақсылық Ж.
магистрант 2-го курса по специальности филология,
Северо-Казахстанского государственного университета им. М. Козыбаева,
г. Петропавловск

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ КЕЙІПКЕР ЕСІМДЕРІНІҢ ТІЛДІК ТАБИҒАТЫ

Аңдатпа: Мақала көркем мәтіндегі кейіпкер есімдерінің тілдік сипатын қарастыруға арналады. Кейіпкер аттарын тікілей сол адамның мінез-құлқына, өмір сүріп отырған қоғамдық ортасына, сол ортада қалыптасқан салт-дәстүрге байланысты жасалған. Авторлар өз шығармаларында ат беру мотивациясына әлеуметтік мәнді тұрғыда қарап, эмоционалды-экспрессивтік ыңғайда жұмсалуына, адам көңілін селт еткізерліктей мазмұнда мақсатты түрде қолданады.

Кілт сөздер: Антропоним, ономастика, семантика, сатира, лексика, этимология, жалқы есімдер.

ЯЗЫКОВАЯ ПРИРОДА ИМЕН ГЕРОЕВ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Аннотация: Статья посвящена изучению языкового характера имен героев в художественном тексте. Имена героев созданы в непосредственной связи с характером героев, общественной жизнью, обычаями и традициями сложившимися в этой среде. В своих произведениях авторы мотивированию присвоении имени целенаправленно используют в социально-значимый подход к эмоционально-экспрессивным подходам, в содержательном содержании, исключающем человеческое настроение.

Ключевые слова: Антропоним, ономастика, семантика, сатира, лексика, этимология, собственные имена.

THE LINGUISTIC NATURE OF THE NAMES OF HEROES IN THE LITERARY TEXT

Abstract. The article is devoted to the study of the linguistic character of the names of heroes in the literary text. The names of the heroes are created in direct connection with the character of the heroes, social life, customs and traditions prevailing in this environment. In their works, the authors of motivating the naming purposefully use a socially significant approach to emotional and expressive approaches, in a meaningful content that excludes the human mood.

Keywords: Anthroponym, onomastics, semantics, satire, vocabulary, etymology, proper names.

КІРІСПЕ

Тіл құпиясының бір ұшығы адам есімдерінің пішім-бейнесі оны қоршаған ортаға көзқарасында, дүниетанымында, этикалық дәстүрінде, тұрмыс-салтында, әдет-ғұрпында, бүкіл ұлттық психологиясы мен логикасында, географиясы мен этнографиясында жатыр. Дүние есігін жаңа ашқан сәби есімі мен көркем туындыдағы кейіпкер атының қойылу мотивінде қандай да болмасын ұқсастық пен айырмашылық болады. Қазақ поэтикалық ономастикасында сатиралық шығармалардағы кейіпкер аттары туралы, олардың тілдік табиғаты әлі күнге дейін жүйелі зерттеу нысаны бола қойған жоқ. Кейіпкерлер көркем әдебиетте

өмір сүретіндіктен, оның болмысы мен табиғатын тану көбінесе әдебиетшілеріміздің үлесіне тиіп келгені рас.

Кейіпкер аты – жалқы есім, яғни жалпы есімге барлық жағынан (грамматикалық, семантикалық, функциялық қызметі) қарама-қарсы ұғым мен категория. Жалқы есімдер кез келген тілдің сөздік қорының біршама бөлігін құрайды да, ономастикалық универсалийлердің бірі болып табылады, өйткені олар тарих айнасы ретінде халықтың көптеген мәдени құндылықтарын сақтаған. Жалпы есімдер лексикалық мағынаға ие болса, жалқы есімдерде бұл қасиет жоқ, олар тек атауыштық қасиетке ғана ие. Олай болса, кейіпкер аттары жалпы есімнен жасалғанымен, жалқы есімге айналғанда, бастапқы ұғымынан, мәнінен айрылады.

Көркем шығарма мәтіндеріндегі барлық жалқы есімдердің қолданылу ерекшеліктерін әдеби ономастика зерттейді. Осыған орай әдеби ономастикада жалқы есімдерді зерттеудің барлық аспектілері мен бағыттар, қазіргі ономастикадағы олардың таптастыру ұстанымдары, көркем мәтін түрі, оның жанры мен семантикалық құрылымы, ономастикалық кеңістікте мәтіндегі ономастикалық бірліктердің эстетикалық байланысты қарастырылады. «Әлем бейнесі» жалпыға ортақ болғанмен, әр халықтың қабылдау ерекшеліктері түрліше болады. Ол міндетті де. Ұлттық қалып, ұлттық шеңбер аясында әр ұлттың басқаға ұқсамайтын тілі мен ділі, ойлау жүйесі, тарихы мен мәдениеті, яғни дүниетанымы, бар. Өмір, қоршаған дүние туралы ой-пікір, көзқарас – халықтың ғасырлар бойғы іс-тәжірибесінің жемісі. Санада әбден қорытылып, уақыт елегінен өткен ұғым-түсініктер, наным-сенімдер, әдет-ғұрып, салт-сана, тәлім-тәрбие «әлем бейнесін» қабылдаудағы басты сүзгі, ұстаным болмақ. Адам, оның санасы – ешбір ғылым түпкілікті зерттеп бола алмайтын күрделі де жұмбақ феномен. Адам санасы бір ғана сәтте заттың не құбылыстың барлық жақсылы-жаманды қасиеттерін сүзіп шығып, алуан түрлі қасиеттерінің ішінен біреуін ғана атауға негіз болады. Ол қасиет ұлттың ментальдық ерекшелігін көрсететін дүниетанымына, аялық біліміне байланысты.

«Тіл – ойлау – объективті шындық» үштағаны субъективті шығармашылық қызметпен тікелей байланысты. Қазақ этносының «әлем бейнесін» қабылдаудағы ерекшеліктері ұлттық санамен тікелей байланысты. Ұлттық сананың құрылымы, мазмұны әлеуметтік жағдайдың ықпалымен қалыптасады, қоғамның әлеуметтік ұжымы мен нақты субъектілердің тұлғалық жеке санасының ара қатынасынан туындайды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ халқының жалпыадамзаттық құндылықтар қатарына кіретін асыл мұрасы – ғасырлар бойы қалыптасқан әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрі, ұлттық болмыс-бітімі. Антропонимика саласы жер бетіндегі ең күрделі жаратылыс – адамды, оның есімін зерттей отырып, тұтас бір ұлттың ментальдық қасиетін анықтайды.

Белгілі бір тілдің ономастикалық кеңістігін құраушы жалқы есімдер, ең алдымен, лексикалық қордың негізгі бөлігін алып отырған тілдік бірліктер болып табылады. Ұлттық-мәдени, танымдық-когнитивтік белгінің апеллятивке қарағанда есім семантикасындағы үлес салмағының көптігі белгілі [Виноградов В.В., 1959].

Көркем мәтіндегі кейіпкер есімдерінің семантикасы, генезисі мен қолдану ерекшеліктері көп жағдайда өзіндік өзгешеліктер мен сан алуандылығы т.б. негізгі белгілерімен байланысты. Олардың лингвистикалық ерекшеліктерін көркем мәтіндегі берілісімен сабақтастырмай, этнолингвистикалық табиғаты толық зерттеліп, өз шешімін таппайды. Көркем мәтіндегі кейіпкер табиғаты, әдетте өзінің образдылығы, мәнерлілігі және ылғи ауыспалы мағынада қолданылатындығымен ерекшеленеді. Кейіпкер есімі, алдымен ол – жалқы есім, яғни жалпы есімге барлық жағынан (грамматикалық, семантикалық, функциялық қызметі) қарама-қарсы ұғым мен категория. Жалқы есімдер кез келген тілдің сөздік қорының біршама бөлігін құрайды да, ономастикалық универсалийлердің бірі болып табылады, өйткені олар тарих айнасы ретінде халықтың көптеген мәдени құндылықтарын сақтаған. Жалқы есімдер біздің өмірімізде маңызды да мәнді орын алады. Себебі, адам өмірі жалқы есімдермен тікілей байланысты. Адамзат қоғамында есімі, аты жоқ адам кездесуі мүмкін емес. Егер әңгіме бір жақсы адам туралы болса, алдымен есімізге оның басқа қасиеттерінен бұрын есімі түсер еді. Тіпті, бір адамның өзінің бір емес бірнеше есімі болады.

Жалқы есімдердің шығу тарихын, мағынасы мен мәнін, оның қоғам тарихымен байланысын, адамдардың сенімі мен дүниетану көзқарастарын зерттеу- тарих, этнография, психология ғылымдары үшін таптырмайтын машық болып табылады.

Дейтұрғанмен, жалқы есім бірінші кезекте лингвистер мен әдебиетшілердің төл объектісіне айналғалы қашан. Себебі, кез-келген зат аты мен атауы, алдымен ол – сөз. Қалыптасқан даусыз қағида бойынша, сөз – адамдардың барлық сөйлеу әрекетінде: ауызекі сөйлеу, жазба тілінің түрлі үлгілерінің де (ресми, ғылыми, т.б) өмір сүруінің кепілі. Жалқы есімдер сөздік қорымыздың салмақты бір бөлігін құрайтыны белгілі.

Көркем әдебиеттегі жалқы есімдер (антропонимдер) туралы жалпы тюркологияда емес, бұрынғы отандық деп аталған тіл білімі көлемінде сөз етсек М.В. Горбаневский, Ш.Ж.Жапаров, Э.Б.Магазаник, В.А.Никонов, Г.Ф.Саттаров т.б сияқты ғалымдардың жеке еңбектерінің арнайы

жинақтарында жарық көрген мақалалары бар екенін еске сала кетсек артық етпес.

Қазақ тіліндегі жалқы есімдер, оның ішінде көркем тілдегі сатиралық кейіпкерлердің аттарын сөз еткенде, әр жерде көркем шығармалардағы антропонимдер туралы Т.Жанұзақов, Қ.Жұбанов, К.Есбаева қатарлы зерттеушілердің еңбектер бар.

Жалқы есім термині ғалымдардың назарын ертеден-ақ аударған. Бұдан мыңдаған жылдар бұрын дүниеге келген грек мәдениетінің алтын қазынасы мен мақтанышына айналған «Одиссеяда»: «Адамдар арасында ешкім де есімсіз болмайды», – деп жазылған екен. Бұл тек күнделікті өмірде ғана емес, көркем әдебиетте де осы тұрғыда кездеседі. Әдеби жалқы есімдер жалпыхалықтық қолданыстағы есімдерден алына отырып, сол тілдің тілдік заңдылықтарына бағынады. Әдеби жалқы есімдер ойдан шығарылған есімдерге жатады. Ол есімдер кез-келген жазушының сөз саптау жүйесіндегі аса қажет компонент болып табылады. Автор өз шығармасында кейіпкерлердің тұлғалық қасиеттеріне байланысты өз тарапынан ат береді. Бұл қойылған есімдердің кейіпкер бейнесін ашуда маңызы зор. Орыс зерттеушісі В.В Виноградовтың: «Көркем шығармада есімдер, фамилиялар мен лақап есімдердің таңдалуы, олардың әрбір жанрдағы, стилдегі ерекшеліктері мен бейнелеу, сипаттау қызметі бірді-екілі мысалмен қоя салатын мәселе емес. Бұл өзі көркем шығарма стилистикасының көп қатпарлы, ауқымды тақырыбы» [Виноградов В.В., *1959*] – деген пікірін қаламгер атаулыға қойылатын өткір талап ретінде ұғынуға болады.

Егер Кеңес дәуіріндегі қазақ сатирасын алып қарасақ, ондағы жалқы есімдердің өзіндік сипаттарын байқаймыз. Мұнда да авторлар кейіпкердің атын оның сынына сәйкестіре қою тәсілін кеңінен қолданады. Мысалы, бай мен мырзаны, бұрынғы үстем тап өкілдерін, олардың байлығын, жуан атадан шыққан тегін сездіретін сықақтық атпен атайды. Олар Кемелбай, Қарықбол, Жайлыбай, Сырлыбай, Байқасқа, Қарынбай, Қауқынбай, Шермік. Сұрқия молда, сопыларды Белденбоқ, Итаяқ, Боқбасар деп, малшы, жалшы, кедей бұқарасының өкілдеріне Айранбай, Бұқабай, Түйебай, Бұзаубақ, Ұлтарақ, Мырқымбай, Тышқанбай, Қойшығара т.б сол сияқты аты мен затын үйлестіре қойып еріксіз езу тартқызады. Яғни, мазмұн мен түр тәуелді бірлікте болады.

Жалпы лингвистикада кейіпкер аттарының көркем шығармадағы атқаратын мән-мағынасы жөнінде қилы-қилы пікірлер баршылық. Осы жерде француз жазушысы В.Гюгоның: «Алдымен атты ойлап табу керек. Ат табылған жерде сюжетті ойлап табу қиын емес» – дегені еріксіз еске түседі. Көркем шығармадағы кейіпкерлер аттарының мотивациясына қарап, оларға жалпы терминдік атаулар беріліп жүр. Бұл туралы белгілі ономастар Э.Б.Магазаник, В.А.Никонов-тар өз еңбектерінде «мағыналы», «бейнелеуіш», «мәні бар», «сөйлейтін» аттар деген қолданысты алған. Бірақ мұндай қолданыстардың бәрі де төмендегі кейіпкерлер аттарын тізбелеп жібергенде, әлсіздік танытар еді. Мәселен, Әпек, Епіліш, Кібіт, Мершеп, Тәпә, Шімкөрек т.б аттарды Адыраң, Дүңкілдек, Жылмаңбет, Кердеңбике, Қиқу, Маймөңке, Сыпсыңгүл, Ыржалақ аттарды бірімен-бірін салыстырғанда, олардың әрқайсының эмоциялық бояуы, экспрессивтік қызметі өзгеше. Басқаша болатындығы алдыңғы қатарда аталған персонаж аттар- күнделікті өмірде, ауызекі сөйлеуде көп кездеспейтін, сөздің мағынасы арнайы зерттеуді қажет ететін «тосын» аттар.

Жазушы Л.Успенскийдің «Сен және сенің есімің» кітабында: «Егер Л.Толстойдың басына өзінің геройларының фамилияларын, айталық, Ростовтың фамилиясын Перепенияға өзгертер ойы келсе, «Соғыс пен бейбітшіліктің» мықты ғимараты теңселген болар еді», – деген сөзін тек қана жеңіл әзілге құрылған деп санауға болмайды. Сол сияқты Чичиков, Плюшкин т.б фамилиялар мен аттарын алуға болады, яғни көркем шығармаларда кездейсоқ аттардың болуы мүмкін емес. Сөзіміз түсінікті болу үшін нақты мысалдарға жүгінейік: Мырқымбай, Боқбасар (Б.Майлин), Мимырт (О.Әубәкіров), Жылмағай, Жылпосов, Мыңкетпес, Тапжылмасов (Е.Жапасұлы), Елпекбай, Телпекбай, Зузула (Ш.Смаханұлы), Аузыбасы Сүйреңдегенова (С.Шұқынов), Қымқыр Жымқыров, Жәдігей (М.Рәш). Қызылтазы Жұлқаров, Астыртын Жалғасаров, Алымшыл Аямасов, Сатыпкет Жоғалтаров, Ылаушыл Тасталқанов (І.Жансүгіров), Малқамбай, Қалпақбай, Сұрпақбай, Жұлқарбай, Шатырбай, Қозғамбай, Зымзия (Ү.Уайдин) деген сияқты әкесі мен өздерінің аты, іс-әрекеті, мінез-қылығына лайық етіліп қойылған «сабаздарды» кездестіруге болады. Кейіпкер аттарын тікілей сол адамның мінез-құлқына, өмір сүріп отырған қоғамдық ортасына, сол ортада қалыптасқан салт-дәстүрге байланысты жасалған. Сөз жоқ, авторлар өз шығармаларында ат беру мотивациясына әлеуметтік мәнді тұрғыда қарап, эмоцилы-экспрессивтік ыңғайда жұмсалуына, адам көңілін селт еткізерліктей мазмұнда мақсатты түрде қолданған.

Көркем шығармалардағы жалқы есімдер әдеби ономастиканың нысаны болып табылатыны мәлім. Көркем мәтін кеңістігіне ономастикалық лексиканы сұрыптау және қосу – автор ойының айтылуымен деңгейлес мақсатты процесс. Автор ойына негізделген жалқы есімдер мазмұндық және мәтіннің формальды ұйымдастырылуы бойынша маңызды болып табылады.

Кез келген антропонимдердің таңдалу уәжділігі бар болғандықтан, көркем мәтіндегі, оның ішінде сатиралық туындыдағы кейіпкер есімдерінің экспрессивтілігі дау тудырмаса керек. Көркем шығармадағы әрбір сөз, сөйлемнің контексте өзіндік мән-маңызы бар десек, кейіпкерге ат

қоюдың да сыры айрықша.

Сондай-ақ көркем шығармада «сөйлемейтін есім» жоқ деген пікір кең тараған. Белгілі ғалым Т.Жанұзақов: «Көркем әдебиет кейіпкерлерінің есімдері жалпы типтік, жиынтық образ жасауда үлкен роль атқарады. Көркем әдебиеттегі басты кейіпкерлер есімдерінің жалқы, төл есімдік мағыналарынан ауытқып, жалпы мағынаға ие болатындары да бар» деп біледі [Жанұзақов Т.*,1971, 128 б*]. «Тілдік қолданыста жалқы есімдер референциялды мағынасы болмаса да, нақты мазмұнға ие болады, коммуникацияда қатынасушылар үшін өзіне тән көптеген сипаттарды біліреді, әрбір жаңа контекст осы бірнеше сипаттардың біреуін іске асырады, яғни жалқы есімнің мәтінде жаңадан аталуы айтылым объектісіне «жалпының» жекесі болып қарастырылады, бұл семантикалық қатынаста оны жалпы есіммен жақындастыруға мүмкіндік ашады» [Әзімжанова Г..200*3*]. Бұған кейіпкерлердің көптеген есімдері мен фамилияларының жалпы есімге ауысып отыратындығы куә.

Осы орайда профессор Т.Қожекеевтің: «Сықақталатын сабаздың атын, фамилиясын, ойната, құбылта атау сатиралық туындыға ерекше әсер береді. Өйткені, ол сатириктің кімді айтып, кімді нысанаға алып отырғанын білдіре қояды» [Қожакеев Т*., 1996, 197 б.*], – деген сөзі ойымызды нақтылай, бекіте түседі.

Көркем мәтіндерде жеке сөзбен ұйқастырыла қолданылған жалқы есімдер кездеседі.

1. Арғы атамыз – Масақ, Масақтан-Қасап, Қасаптан-Шайқы, Шайқыдан- Қайқы (О.Ә., 101-б). 2. Бір әйелі Ырғызда; бір әйелі – Қырғызда; бір әйелі – Торғайда; бір әйелі – Қордайда. Сөйтіп біздің Әлибек: «Дүние жалған – фәни» деп, жатып алып жан-жаққа жолдап жатыр әлимент (О.Ә., 100-б.). 3. – Сәлеметсіз бе, Мәке! – Е, төрлет, Бәке! – О, жоғарлат , Дәке**!** – Иә, Қош келдің, Жәке! (О.Ә., 20-б.). 4. Күлдияға Зымзия адам сенбес сұмдық айтты: Балзия байғұс құрыпты, күйеуі итше тепкілеп, ұрыпты (Ү.У., 37-б.). 5. Есенейдің жаңа телевизоры «Енесей», тоққа қостық, сөйлемей тұр, о несі, ей! (О.Ә., 22-б.). 6. Сосын шопыр Әшірап, аузынан түкірігі шашырап, ... Балонды бір тепті (О.Ә., 19-б.).

Бірінші мысалдарда ұйқасымдылығына қоса, мағыналық тұрғыдан дамытылған, үдетілген (градациялық) түрде қисындалған. Өзгелердің мағыналары айқын болғандықтан, тек шайқы**-**ға ғана тоқталсақ, сөздікте бұл- «ел, халықты күлкіге қарық қылып жүретін кезбе, диуана адам» деген ұғымды білдіретін сөз болып түсіндіріледі. Екінші мысалда Әлібек ұйқас жақындығы үшін Әлибек болып сәл өзгертіліп, фәни деп**,** алименттермен үндестірілген. Бесінші мысалда «Енисей» атауына метатезалық (дыбыстық ішкі ауысымдық) сәйкестігі бар Есеней есімі таңдалып, бұлар одағайлы «о_несі, ей» тіркесімен қисындалған. Соңғы сөйлемде Әшірап-қа шашырап ұйқастырылған. Сөйтіп, бұл мысалдардан жалқы есімдердің де ұйқастырыла, ойнатыла қолданылғанда, мәтінге эмоционалды-экспрессивті рең-мән үстеуде айрықша орны бары айқын көрінеді.

Жалқы есімдердің Әусек-Сәусек, Мәуікбай-Сәуікбай, Қылмық- Жылмық, Сойқын-Жойқын, Былдырбек-Сылдырбек сияқты – паронимдік аттракция (ПА) түріндегі жұптарымен қатар, дара қолданылған, семантикалық тұрғыдан жағымды-жағымсыз, яғни эмоциялы, мәнді болып келетіндері де аз емес: Уәлі, Шымыр, кемелбай, Мимырт, Кәкір, Дегелек т.б.

Айта кетейік, жалпы, сөзқолданыс жүйесіндегі жалқы есімдердің, әсіресе адам аттарының қолданылу сипаты туралы: «Фамилиялар, әдетте атаулық сапаға ие болғандықтан, тілде номинативті қызмет атқарады. Оларда бағалау-мінездеу элементі болмайды. Олар адамға мінездеме бермейді, тек атын білдіреді (Иванов, Петров, Семенов, Смирнов) – дей отырып, профессор А.И. Ефимовтің – «Ал біз Дерджиморда, Скотинин, Простакова дегенімізде номинативтік және мінездемелік сапа тоғысып келеді» [Ефимов А.И*., 1957, 88 б.*], деп көрсеткеніндей, көркем шығармада бірқатар жер, кісі аттарына әлеуметтік мән беру, оларды кейіпкердің жағымды-жағымсыз мінез-құлқына, іс-әрекетіне лайықты пайдалану орыс әдебиетінде ертеден орын алғаны мәлім. Мысалы, Скотинин, Простоков (Фонвизиндегі), Дерджиморда, Свистунов, Ляпкин-Тяпкин, Сквозник-Дмухановский, Хлестаков, (Гогольдегі), Дикой, Кабаниха (А.Н. Островскийдегі), Головолев, Дерунов, Балалайкин, Угрюм-Бурчеев, Перехват-Залихватский (Салтыков-Щедриндегі) Полутыкин, Зверьков, Пеночкин (Тургеневтегі), Пришибеев (Чеховтағы), Оболт-Оболдуев, Утятин-Последыш (Некрасовтағы), Корнейчуктың тек «Майдан» (Фронт) пьесасының өзіндегі Крикун, Хрипун, Удивительный, Тихий есімді кейіпкерлері тағы дакөптеген кісі аттарымен бірге, Терпигорев, Пустопорожный, Подтянутый, Заплатов, Разутов, Неурожайка (Некрасовтағы), Глупов, Умнов, Буянов (Салтыков-Щедриндегі) сияқты уезд, болыс, губерния, деревня, қала аттарын есімізге түсіріп, олардың мағынасына ой жіберсек, сөз жоқ, шығарма авторларының осы аттарды мақсатты түрде қолданғаны анық байқалады.

Демек, бұл қолданыста олар талғамсыз емес, образ бітіміне немесе оқиға мекеніне сай ашымды, әсерлі реңде, ұнатып-ұнатпау көзқарас тудырғандай дәрежеде, яғни эмоциалды және экспрессивті ыңғайда алынған.

Көркем шығарма тіліне байланысты айтқан пікірлердің бірінде В.В. Виноградов зат есімнің осы түрінің атқарар рөлін: «Сөздің бейнелі, көркем түсінілу ерекшелігі жазушының әдеби шығарма құрамына іріктеп алып енгізген жалқы есімдерінің қызметінен де көрінеді. Олар мағыналы, мәнерлі және атау ретінде әлеуметтік мінездемелі»

[Виноградов В.В., 1959], – деп аңғартады.

Есім сөздер қызметінің мұндай көрінісі (мысалы, Еркебұлан, Ботакөз, Мырқымбай (жағымды), Итбай, Желдібай Жындыбаев, Құтпан Итаяқов (жағымсыз) сияқты қазақ ақын, жазушыларынын да аз ұшыраспайды.

Адамның бойындағы әр алуан жағымсыз қасиеттерін атап көрсетіп, алдын-ала оқырман ойында түрлі эмоция тудыруға, ассоциация жасауға негіз болатын атаулар әр сатиралық шығармада кездеседі. Кейіпкер аттарының сыртқы образ бітімі мен ішкі мінездемелік сапасының тоғысып жататындығын «бас» сөзіне байланысты жинаған соматикалық антропонимдерден байқауға болады. Мысалы, Алабас, Бұзаубас, Бақырбас, Дарабас, Ешкібас, Жалпақбас, Жайбас, Жарғақбас, Жүндібас, Қалтаңбас, Маубас, Майлыбас, Қоқыбас, Қисықбас, Қасқабас, т.б.

Аяқ киім басшыларының аты – Башмаков, Лаптев, қыңыр адам – Қисықбасов, жұлып-қашар жұлқарлар – Іремесов, Майжемесов, тентек жеңгейдің есімі – Шайпаубике, шаруашылық жағында жүрген жеңгей- Арбакешева, пәтуасыз – Айнымалиев т.б.

Шығармада есімдердің семантикасы қоғамға жат мінез-құлық үлгілері анық байқалады. Мысалы, 1. Содан кейін саусақтарын санай сөйлеп, Тойкенің хоббиі-қалам жинау, Шайқының хоббиі – сағыз жинау, Омпыштың-сіріңке, Топайдың-оттық, Мырқының-сағат, Қырықбайдың-шеге жинау, деп жыр қылды (Ғ.Қ., 26-б.). 2. Жуандар арыла түсіп, есік алдында тұрған қызметкерлер енді қолымыз жетті ме деп тұрғанда, сары партпелді қолтықтап, шалқақтай басып Борсықпайып пен Бұқабайып келіп кірді ... (М.Н., 39-б.).

Жоғарыдағы мысалдарда есімдер тек номинативті ғана емес, сонымен бірге стилистикалық, сипаттамалық қызмет атқара отырып, кейіпкер мінездемесін берудің, көркем туындыларда образ тудырудың оңтайлы бір құралы ретінде қызмет атқарып тұр. Олар көркем мәтіннің тілдік амалдар жүйесіне шектеулі, дәлелді түрде қосылады және шығарманың жалпы обрыздылығын құруға қатысқан.

Сатиралық шығармаларда жалқы есімдер жан-жануарлар, аң-құс, құрт-құмырсқа атауларынан да жиі жасалады. Б.Мәуленованың: «Кейіпкерлерін зоонимдермен атаған жазушының мақсаты оқырманына олар туралы сығымдалған ақпарат, хабар беру, себебі жан-жануарлар әлеміндегі ең кішкентай, ең сүйкімсіз жәндіктер мен қолға үйренуі тез құстардың, үй жануарларының атын оқыған бетте оқырман көз алдына соларға ұқсас сүйкімсіз, сөзінде тұра алмайтын адамдар елестейді» [Мәуленова Б *., 2006, 25 б*].

Төрт түлік мал халықтың барлық жан-дүниесін, ойлау жүйесін, психологиясын, тілін «жаулап алған». Халық жылқыны желден, түйені сордан, сиырды судан, қойды оттан жаралған деп есептейді. Төрт түлік мал қазаққа қандай қадірлі, қымбат болса, «бес саусақ бірдей емес» дегендей, сүйкімсіз адамның келбетін, түсін, сиқын, жақсы, жаман мінезін, қылығын айқындап көрсету үшін оны малдың мүшелерімен, мінезімен салыстырады, сөйтіп әр түрлі теңеулер жасайды. «Сатира, юмор – әрі көңілді, жеңіл, әрі зілді қуаныш-ренішке бейім өнер» [Жанәбілов Ш*., 1992, 16б*.] болғандықтан, кейіпкер аттары да ұнамды, ұнамсыз семаларға ие. Мысалы, «Есекбайды құдай арамдығына атан түйе батып кететін түпсіз жылым етіп жаратқан. Оның үстіне оған шібіштің құйрығындай шолтаңдап тынымтаппайтын тіл берген». Ақылы келте, ойланбай іс істейтін ақымақ, топас кейіпкердің аты мен заты үндесіп тұр. Қазақ жануардан құлағанда «түйе шудасын, жылқы жалын, сиыр мүйізін, есек тұяғын төсейді» – дейді [Жанәбілов Ш., 1992, *149 б*.]. Сатирада зоофорлық аттармен кездесетін кейіпкерлерге мысал келтірейік: Ақкүшік, Барақ, Доңызқұл, Есекбай, Иткүл, Итбай, Иткара, Итбас, Итемген, Иткөз, Итуахи, Итбақбас, Күшікбала, Төбет, Үрген, Құтпан итаяқұлы, Қызылтазы, Құмай, Тазыбайдың қаншығы, Тайқар; Борсық Бөрігүл, Бөлтірік, Бөкен Арыстанович, Жыланкөз, Елікханов, Ешкіемер, Киікгүл, Көкжал, Көдек, Қоянгүл, Қодыкен Сусликкөз, Қоңырқұлжа, Төкеш Түлкібаев, Түлкібике, т.б; Бөдене Бұлдырықов, Бытпылдақ, Балапан, Дуадақ, Жапалақ, Қораз Қоқиев, Қыран, Қытқытбек, Құсбегин, Құсмұрын, Құтан, Сауысқан Саққұлақов, Тауықбике, Тауықтөс, Тырнабай, Үкітай, Үйрек(ович), Шүрегей, Шымшықбек.

Байқап отырсақ келтірілген мысалдарда кейіпкер аттарының семасында жағымсыз мағына басым. Қаламгер өз кейіпкерін сүмірейтіп суреттеу үшін мысқылдап, қағытып, мұқатуда түрлі әдіске барады, мәселен құс, аң мен адам арасынан ұқсастық іздейді. Мысалы, Қоянгүл-қоян+гүл. Мұндағы қоян-аң, гүл- антрополексема, яғни әйел атын білдіру үшін қолданылатын сөз. Қоян атымен келген кейіпкердің семасында қорқақтық бар.

О.Әубәкіров шығармасында кейіпкер Қораз Қоқиев былайша суреттеледі: «Ешкіммен тілдеспейді, амандаса қалсаң, бас-аяғыңды тексеріп шығып, оң қолының сұқ саусағымен көзілдірігін көтеріп жоғары қарап тұрып «с-с...» деген болымсыз дыбыс шығарады. Көзілдірігімен бірге көтерілген танауы біразға дейін делдиіп тұрып алады» (О.Ә., 39-б.). Кейіпкердің қоқиланған, менменсіген, едіреңдеген қасиетіне қарай атыжөнін осылай үндестіріп алған.

Қораз – тілдік қолданыста әтеш деп те айтылады, екеуі де бір заттың атауы, номинативтік бірлігі бар сөздер, ал сөйлеу барысында өзгешелігі бар. Мысалы қораздану деген көкірек керу, менменсу, паңсыну мағынасын білдіреді, бірақ әтештену деп айтылмайды. Сөз төркіні парсы тілінің хорус-әтеш, хоруш-айқай дегенінен шыққан.

Образ жасаудың бір тәсілі болып есептелетін кейіпкерге ат қою уәжділігі туралы сөз көп:

– зоофорлық аттардан кейіпкердің болмысы мен жаратылысы, әдет-дағдысы туралы берілер қысқаша деректі тануға болады;

– зоофорлық аттарды зерттеу халықтың рухани әлемі, әлеуметтік өмірі, наным-сенім, тұрмыс-салты туралы мағлұматқа бай екенін дәлелдейді;

– зоофорлық аттардан коннативтік, денотаттық, сигнификаттық мағынаны ашу арқылы ұлттық мінез айқындалады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Халық даналығын жақсы білетін сықақшы қаламгерлер ат беру мәселесінде аң-құстарға тән мінез-құлықты, өз кейіпкерінің болмысы мен бітіміне сай аттар таңдай білген.

1. Пейоратив (лат. Pejor «кемсіту») аттар: Борсық-семіз, Доңыз-тұрпайы, дөрекі, Заржақ- сарнауық, Ит-оңбаған, сұмырай, Жайынауыз- ашық ауыз, Көбелек- жеңілтек, Құзғын- жауыз, қанішер, Құйыршық-біреудің қолшоқпары, Сүлік- арамтамақ, тентек- сотқар, бұзақы, Шошқа-надан, топас.

2. Хремотонимдік (гр. Chromos «зат-мүлік») аттар

а) Жабдық атаулары: Мұрындық- мұрынға өткізетін істік ағаш, Ноқта+бай- басқа кигізетін әбзел, Тоқым – ер-тұрман, Тұсау+бай аяққа салынатын жіп, Тұзақ- құсқа құрылған тор.

ә) Малдың терісіне қатысты атаулар: Елтір+-бай – қозы-лақтың терісі, Пұшпақ+бай- малдың сирағының терісі, Тулақ+бай- кептір-ілген тері, Шөншік – бұзау терісі, Жұрқа+бай – қалдық.

б) Малдың жүніне қатысты: Боздақ- ботаның жақ жүні, Көкшақа – жүні жетілмеген төл, Қылқи+бек – құстың қауырсыны түсуі.

в) Ұлттық мүлік аттары: Наркескен – асыл қылыш, Қоңырқұлжа- арқардың асығы.

Антропоним жасаудағы өнімді тәсілдің бірі-екі сөзден біріктіріліп жасалған кісі аттары. Дара тұлғаға қосымшалар қосу арқылы жаңа мағыналы есім жасалады. Т.Жанұзақов мұндай жолмен жасалған есімдерді «тума аттар» деп атайды [Жанұзақов Т*., 1971, 129 б.*]. Оларды морфологиялық құрылымына және сөз қатысы жағынан алып топтастырып көрейік.

Дара тұлғалы, яғни бір құрамды антропонимдер (Тәпә, Көди, т.б.)

Зат.есім+зат.есім (Қауіп+бай..)

Зат.есім+етістік (Ұл+қу...)

Етістік+етістік (Ойна+күл, Сатып+кет,...)

Сын.есім+зат.есім (Жүндібас...)

Сонымен, сатира кейіпкерінің есімі кездейсоқ алына салмайды екен, яғни мәтіннің мазмұнын ашады, күлкілі кейіпкердің есімі езу тартқызады, яғни мазмұн мен түр бірлікте болады. Көркем шығармалардағы әдеби жалқы есімдерді лексика-семантикалық, грамматикалық тұрғыдан зерттеу, көркем мәтіндегі қызметін айқындау автор тудырған туындыны жан-жақты, толық түсінуде маңызы зор. Әзірге қолдағы мыңдаған кейіпкер аттары мен фамилияларын лексика-семантикалық топтарға бөлу, морфологиялық жағынан сөзжасам жүйесін талдау, этимологиялық және этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеу, олардың шым-шытырық сырын ашу – басқа бағыттағы дербес жұмыс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. – Москва, 1959.
2. Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы. – Алматы, 1971. – 128 бет.
3. Әзімжанова Г. Кейіпкерлерді атайтын жалқы және жалпы есімдердің мәтін түзушілік қызметі. Тіл-таным журналы. №3, 2003.
4. Қожакеев Т. Сатира негіздері. – Алматы, 1996. – 464 бет.
5. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. – М., 1957. – 88 стр.
6. Мәуленова Б. Қазақ сатирасының тілі. Филол.ғыл.канд...автореферат. – Астана, 2006. – 25 бет.
7. Жанәбілов Ш. Қазақша мал атаулары. – Алматы, 1992. –149 бет.

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ
НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ
ART SCIENCE

Әкімбек Асқар
«Актер шеберлігі және режиссура» кафедрасының 2 курс докторанты
«Театр өнері» факультеті
Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы
Алматы

Исламбаева Зухра Усманбековна
«Театр өнерінің тарихы мен тоериясы» кафедрасының доценті,
өнертану кандидаты
Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы
Алматы

МҰХТАР ӘУЕЗОВТІҢ ШЫҒАРМАЛАРЫН САХНАЛАУДАҒЫ ӘЛІМБЕК ОРАЗБЕКОВТІҢ РЕЖИССЕРЛІК ІЗДЕНІСТЕРІ

Түйін. Ғылыми мақалада белгілі режиссер Әлімбек Оразбековтің режиссурасымен Қ.Қуанышбаев атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық музыкалық драма театрында сахналанған «Абай», «Қараш-қараш оқиғасы», «Қорғансыздың күні» спектакльдеріне талдау жасалған. Мақала авторы М.Әуезовтің драмалық және прозалық шығармаларын сахнаға шығарудағы режиссердің ізденістеріне тоқтала отырып, көрнекті жазушының көркем туындыларына бүгінгі көзқараспен келудегі мақсатын саралайды. Ә.Оразбековтің дәстүрлі сахналық шешімдерді қайталамай, шығармалардағы шытырман тартысқа толы оқиғалар арқылы қоғамдағы және адам өміріндегі әділетсіздіктерді ашып көрсете алғандығы сөз болады. Сонымен бірге аталған спектакльдерде роль орындаған шығармашылық ансамбльдің М.Әуезов қаһармандарының әлеуметтік орнын, олардың психологиялық ахуалдарын терең мағыналы монолог-диалогтар арқылы ашудағы ойын бедерін айқындап берген.

Түйінді сөздер: трагедия, әлеуметтік драма, классика, сахналық жүйе, минимализм, заманауи техника, кейіпкер, идея, режиссерлік тұжырым.

Резюме. В научной статье раскрывается роль известного режиссера Алимбека Оразбекова под руководством которого были поставлены спектакли «Абай», «Выстрел на перевале», «Судьба беззащитного» из репертуара Казахского государственного академического музыкально-драматического им. К.Куанышбаева, также был проведен анализ спектаклей.

Остановившись на поисках режиссера по выпуску на сцену драматических и прозаических произведений М. Ауэзова, автор статьи проанализирует его цель с точки зрения современного подхода к художественным произведениям видного писателя. А. Оразбеков, не повторяя традиционные сценические решения, раскрывает несправедливость в обществе и в жизни человека, через события, наполненные глубокими трогательными трюками в произведениях. Также в этих спектаклях М. Ауэзова, исполнивших роль в этих спектаклях, определил социальное положение героев М. Ауэзова, их психологическое состояние через глубокие смысловые монологи-диалоги.

Ключевые слова: трагедия, социальная драма, классика, система сцены, минимализм, современная техника, герой, идея, режиссерская концепция.

Summary. The scientific article is reveals the role of the famous director Alimbek Orazbekov, under whose guidance the performance “Abay”,“Shot on the Pass”, “Day of defenselessness” was staged from the repertoire of the Kazakh State Academic Music and Drama named after K. Kuanyshbaev, and the analysis of the performance was also conducted.

Focusing on the search for a Director for the release of dramatic and prose works by M. Auezov, the author of the article analyzes his goal from the point of view of a modern approach to the works

of a prominent writer. A. Orazbekov, without repeating traditional stage decisions, reveals the injustice in society and in human life, through events filled with deep touching tricks in the works. Also in these performances, M. Auezov, who played a role in these performances, determined the social position of M. Auezov's characters, their psychological state through deep semantic monologues-dialogues.

Keywords: tragedy, social drama, classics, scene system, minimalism, modern technique, hero, idea, Director's concept.

Жылдар өтіп уақыт алға жылжыған сайын театр өнерінің де көрермен талғамы мен түсінігіне лайықталатыны, эстетикалық мәні мен танымының артатыны, көркемдік шешімдер мен бейнелеу тәсілдерінің жаңаланып, тыңнан жол сала бастайтыны белгілі. Соның ішінде қазақ режиссурасы өзінің даму жолында заманмен бірге түрленіп, жаңа қағидаларды ұсынды. Уақыт пен идеяны сауатты түрде үйлестіре алуға тиісті режиссерлік өнер тұлғалықты талап етеді. Ұлттық режиссураның бастауында тұрған Жұмат Шанин, одан кейінгі Асқар Тоқпанов, Әзірбайжан Мәмбетов, Бәйтен Омаровтар салған дәстүрлі жолды Жақып Омаров, Қадыр Жетпісбаев, Виктор Пұсырманов, Маман Байсеркеұлы, Есмұқан Обаев, Нұрқанат Жақыпбай, Тұңғышбай Жаманқұлов сынды шоғыр бүгінгі тәуелсіз елге жалғастырушылар болып табылады. Осындай алып буын, аға буын тәрбиелеген режиссердің бірі – Әлімбек Оразбеков.

Ол өзінің шығармашылық жолына театрдың бет-бейнесін, репертуар саясатын жасауға ат салысып, талантты жастардың өркендеуінде көрегендік танытты, ұлттық сахна өнерінің дамуына үлкен үлес қосты. 1971-1975 жылдары Құрманғазы атындағы Алматы Мемлекеттік консерваториясының театр факультетінің актер бөлімін бітіргеннен кейін еңбек жолын 1975 жылы Талдықорған облыстық қазақ драма театрында (қазіргі Б.Римова атындағы Алматы облыстық қазақ драма театры) бастаған. 2009 жылы арнайы шақыртумен Қалибек Қуанышбаев атындағы Мемлекеттік академиялық қазақ музыкалық драма театрына қоюшы-режиссер болып тағайындалды. Осы уақыттарда Г.Гориннің «Атың шықпаса...», Е.Разумовскаяның «Медея», Ж.Шевренің «Ізгілік формуласы», М.Әуезовтің «Абай», «Айман – Шолпан», «Қорғансыздың күні», «Қараш-қараш оқиғасы», Ш.Айтматовтың «Ана–Жер ана», Т.Жүженоғлының «Көшкін», Ш.Мұртазаның «Домалақ ана», т.б кесек туындыларды сахналап, сыншылар тарапынан жоғары баға алды.

Ә.Оразбеков – классикалық драматургия мен әдебиеттің озық үлгісі болған заманымыздың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезовтің шоқтығы биік туындыларын көп сахналаған суреткердің бірі. Әрине ұлттық рухты насихаттап, салт-дәстүрдің сақталуын мақсат еткен суреткер үшін М.Әуезовтің шығармаларын сахналау заңдылық та. Өйткені қазақ әдебиеті мен драматургиясына өлшеусіз үлес қосқан ұлы суреткердің шығармаларында ұлттық болмысты ту етіп ұстанған әрбір өнерпаз үшін қажетті гуманизм, оптимизм идеялары, жақсы мен жаманды тану бар.

«Абай» трагедиясы алғаш рет 1940 жылы 30 қазанда Асқар Тоқпановтың режиссерлігімен қазақ академиялық драма театры сахнасында қойылды. Онда бас кейіпкер – Абайды Қалибек Қуанышбаев ойнады. Жарты ғасырдан астам көптеген театрлардың репертуарларынан түспей сөз өнерінің, актерлік биіктіктің үлгісі болып келе жатқан трагедияны 2009 жылы Ә. Оразбеков Қалеки театрында сахналады.

Ұлы Абайдың әуезді әнімен ашылған шымылдықпен бірге жақсы өмірге, жарқын болашаққа талпынып, махаббаттың жан шуағын сезінген жастардың жүрек үлпілі, сезім сыры көрінеді. Еңілік пен Кебектің, Қалқаман мен Мамырдың тағдырларына куә болған ел енді Айдар *(О.Жақыпбек)* мен Ажардың *(Г.Жүсіпова)* махаббатына аянышпен қарап тұр. Озбырлық пен оспадарлықтың басына қатігездік пен қаталдықтың қамшысын үйірген Оразбай *(Б.Ыбраев),* Жиреншелердің *(Ж.Төленбаев)* содырлы сойылына, қатал үкіміне қарсы тұратын жалғыз әділетті күш болса ол – Абай *(Н.Өтеуілов*). «Қалың елі қазағының» қасіретін тартқан Абайдың басындағы трагедия осыдан басталады. Қауым елге қамқор болған Абайдың өз басындағы тағдырдың тауқыметі жетерлік еді. Қат-қабат келген Әбіштің *(Ж. Оспанов)* дерті, Мағыштың (А.Танабаева) қайғылы жағдайы, Мағауяның *(С. Байыров)* мезгілсіз ажалы ақынның қырық жамау жүрегін тілгілеп тұрлаусыз дүниенің қайғысымен бірге қан жұтқызды.

Осынау қиында жауапкершілікті пьесаны сахналау барысында Ә. Оразбековтың ұлы ақын әлемін тануға, өмірінің кейбір кезеңдерін суреттеуге өзіндік ізденіс жолымен келгені байқалады. Дәстүрлі үлгіде сахналасада спектакльде Абайдың азаматтық келбеті мен дүниетанымдық көзқарасына ерекше көңіл бөлген. Сахнадағы әрбір көрініске үңіле отырып, әр бір ойдың үзілмей, жұтылмай жетуіне назар аударып, қойылымның тұтастығын сақтауға күш салғаны байқалады.

Спектакльдің сюжеттік құрылымы қат-қабат келген тартыстармен өрбіп, ширыққан ситуацияларға ұластырып отыратын Абайдың ролін Нүркен Өтеуілов – ерекше толғаныспен орындағаны үшін көрермен ризашылығы алған актер. Тарихи тұлғаны сомдау қай актер үшін оңай еместігі белгілі, бірақ та мұндай рөлге адамның кездейсоқ келуі әсте мүмкін емес, Абайдың өзінің соқтықпалы, соқпақты тағдыры сияқты көп ізденуден, талмай еңбектенуден, тұлғаның ішкі түйсігі мен биік бойлаудан барып бағынатын алып бейне. Бұл туралы жас театртанушы Назерке Жұмабай «Егемен Қазақстан» газетіне шыққан мақаласында Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Нүр-

кенің рөліне: «Иә, сахна өнерінде Қалибек Қуанышбаев шыққан шың – Абай ролі десек, бүгінде сол биікті бағындыруда актер Нүркен Өтеуілов жемісті еңбек етіп жүр. Абай – жүрдім-бардым қарайтын кезекші рөл емес, күрделі бейне. Алып бейнесін сахнаға шығару әртістен ішкі зиялылық пен тереңдікті талап етеді. Үздіксіз ізденіске жетелейді. «Мыңмен жалғыз алысқан» ақын бейнесінің сахнагерге артар зіл батпан ауыртпалығы да, ешбір атақпен өлшенбес абыройға бөлейтін құдіреті де қатар жүреді. Жас та болса актер Нүркен осы жауапкершіліктің салмағын жете түсінеді. Өзін үнемі Абай шығармашылығымен сусындатып келе жатқан өнер иесінің кейіпкер бейнесін ішке сіңірудегі сол ізденісі әр сөзі мен әрекетінен, әр демі мен үнсіздігінен сезіліп тұрады. Сахнагердің сомдауындағы ақын бейнесі сол бір ішкі иірімдерімен, күрделі күңіреністерімен бірден көз алдыңызда биіктей жөнеледі. Нүркеннің Абайынан сіз ақын заманының надандық пен тоғышарлық қатар шарпысқан зарлы мұңын ғана емес, бүгінгі күннің қоғам келбетін де жазбай танисыз. Өз әлеміңізге іштей үңіліп, өзіңізше қорытынды түйесіз. Бұл – ең бірінші классиканың құдіреті болса, екіншіден, актер ізденісінің жемісі деп бағалау керек.» [Жұмабай Н.] – деп пікір білдіреді.

Ажар мен Айдардың қуғынға түсіп, таяққа жығылып, қан жоса болатын көрінісі Оразбайлар тобының озбырлығына қарсы шығып Абай араласатын ендігі оқиғадан қанды оқиғаның қауып-қатерінен хабар бергендей. Артынша сахнаның ортасынан екі жасты шырмалап байлауынан шыққан сахналық шешімдер тың ізденістен, трагедия табиғатын терең ұғынудан туған. Төрдегі Сырттан бидің *(А.Сұлтан)* қолына ұстаған екі арқанының өзі өзіндік ізденістен туған шешімі. Қойылымдағы көптеген әрекеттердің бір арнаға тоғысуы – режиссер ойының орнықтылығының кепілі.

Қойылымды тарқатып отырсақ, режиссурасының ерекшелігі актерлік ойын арқылы жүзеге асады. Мұндағы әрбір орындаушы жайлы жеке дара тоқталып өтуге болады. «Қайран сөзім қор болды, тобықтының езіне» деп зар жылаған Абайдың қайтсем ағайынды біріктіріп, алауыздығын тиамын деген азабынан бүгінгі ұрпағына өнеге өрнегі төгіліп тұрғандай. Абай ғибратының жалғасындай жас Айдардың кемелді келешегіне балта шабар дұшпаны қасында жүргенін аңғармай қалады. Керім *(Ж.Ерболат)* бейнесі сол қастандықты ұйымдастырарда шын бояуында танылады. Ел арасында қай дәуірде болмасын екі жүзді пенделердің опаздығынан талай тұлғаның күйрегенін тарихтан білеміз. Ауезов Абай арқылы бүгінгі елді сатқындардан сақтандырғысы келгендей әсер береді.

Спектакльдің көркем бейнесі, сымбаты жаңашыл. Режиссер мен суретші сахна кеңістігін түгел пайдалануға ұмтылған. Бүкіл сахна тыныс алып, бір мезетте бірнеше көрініс қат-қабат көрінеді. Спектакілдің декорациясыннан ақынның өмір кезеңін бірге өткергендей сезімде қалып бейнелі шешімдері мен тамаша костюм үлгілері шығарма мазмұнын ашуға көп көмегін тигізіп қойылымның тұтастығын сақтаған.

Ә. Оразбековтың Абайды сахналауы біздің ойымызша суреткелік кемелденуін көрсетсе керек. Режиссер Абай әлемін жете түсінуде , оның әлеуметтік ортасын, дүниетанымдық көзқарасын терең зерттеп, ақының гуманистік ой-мақсаттарын шебер аңғарғандығы байқалып тұр.

Көп қырлы Абай дүниесі әлі талай ұрпаққа үлгі болып өріле беретіні анық. «Абай» трагедиясының Қ. Қуанышбаев театрында сахналануының өзі актерлік мектебінің қалыптасуына өзіндік үлес қосатыны шындық. Спектакль оқиғасы бұрынғы уақытқа бағынғанымен де, идеасы өмірлік тозбайтын құндылықтарды қозғағандықтанда өміршең.

Гуманизм мен оптимизм идеяларын бейнелейтін философияға толы, мазмұны жағынан терең, интонациялық және драмалық ауысымдарға бай, қазақ ұлтының болмысын, мінезін, бүтін бір ұлттың трагедиясын түп-тамырынан қопара ашатын М.Әуезовтің кесек прозаларын бүгінгі күні қазақ театрлары сахнаға бейімдеп қоя бастады. Бұған дәлел – Қ.Қуанышбаев атындағы Мемлекеттік академиялық қазақ музыкалық драма театрының сахнасына Ә.Оразбековтың режиссурасымен қойылған «Қараш-қараш оқиғасы» повесі. Оқиғасы тартымды көркем тілмен жазылған прозалық шығарманы сахна заңдылықтарына сай өңдеп, ықшам пьесаға айналдырған – жазушы, драматург Қалихан Ысқақ, суретшісі Юлдаш Нурматов, ал киім үлгісінің суретшісі Шынар Елембаева.

Автор шығармасындағы басты кейіпкерлер ретінде қазақтың көрнекті қайраткері Тұрар Рысқұловтың әкесі Рысқұлдың (Бақтығұл), Талғар облысының болысы Саймасай Үшкемпіровтің (Жарасбай) прототиптерін алған. Қиянатшыл заманның қыршын құрбаны болғаны Тектіғұлдың өлімінен басталған әлеуметтік драма «...менің де күнім күн емес» деп зар жұтып, запыран құсқан Жарасбай болыстың өлімімен аяқталатын соңғы нүктесіне дейін ешкімді бейжай қалдырмайды. Ә.Оразбеков қарапайым қорғансыз халықтың ауыр тұрмысы, дала өмірі, шындық пен әділдік үшін күресі суреттелетін шығарманың эпикалық кең тынысын, өмір құбылыстарын, сол дәуірдің, сол уақыттың өзінің болмыс-бітімінен өрілген қан-сөлінен айырмай, баяндау тәсілін шашыратпай сахналық ауқымды дүние жасай алған. Сондай-ақ, үлкенді-кішілі мінездерді драма табиғатына, сахна шеңберіне сыйдыра елеп-екшеп, өмір шындығының ашылуына мүмкіндік берген. Мәселен, інісі Тектіқұл Сәмен болыстың жандайшап жігіттерінің қолынан қаза тапқаннан кейінгі көріністе озбырлық етінен өтіп сүйегіне жеткен

Қуандық Қыстықбаевтың көзіне кек қатып, жыландай жиырылған түрінен Бақтұұл қорғансыз қоғамда әділдік таба алмайтынын біліп бір шешімге бет бұрғанын, кейпінен көре аламыз.

Режиссер қойылымдағы Бақтыұлдың қиын тағдыры арқылы дәл осындай күйде жүрген кедейлердің жайын ұғындыру мақсатында көп сахналарды қараңғы, күңгірт бояуда бейнелейді. Театр өнерінің заңдылығы бойынша осындай үлкен шығармаларды сахналау барысында екі актерлік құрамның бекітілетіні анық. Сол негізде таңдап алынған Нұркен Өтеуілов пен Сырым Қашқабаев (Жарасбай), Қуандық Қыстықбаев пен Ержан Нұрымбет (Бақтыұл) аталған драмадағы нанымды ойындары арқылы өздерінің шығармашылық мүкіндіктерін тағы бір байқатты. Олардың өздеріне берілген қандай да роль болмасын көркемдік деңгейі жоғары бейне жасап, сол арқылы халықтың ықыласына бөленіп жүргенін білеміз. Актерлер «Қараш-қараш оқиғасында» да жоғарыда аталған сом образдарымен есте қалды.

Өнер құдіреті өзінің ішкі көркемдік қуатымен шынайы сипатқа ие болғанда ғана, өзіне тән көркемдік құралын сәтімен қолданып шығармашылық шеберліктің биік шоқтығынан тіл қатқанда ғана көрерменнің жүрегін осылайша баурап, осылайша толқытса керек.

1968 жылы түсірілген «Қараш-Қараш оқиғасы» фильміндегі (реж. Б.Шамшиев) Бақтыұлдың бейнесін сол кезеңдегі қеңестер одағына танымал талантты актер, қырғыз-қазақ киносының жарық жұлдызы Сүйменқұл Чокмаров кейіпкерін өз биігіне қондырғанына тәнті болған көрермен театрдың талантты қос актері Қ.Қыстықбаев пен Е.Нұрымбеттің ойынына сын көзбен қарағаны анық. Дегенмен бойларында табиғи талант-тың тасқыны бар актерлер шебер ойындарын көрсетті.

Режиссер бірінші планға Жарасбайдың бейнесін шығарған. Бұл Жарасбай – болыс, бай, күрделі бейне, жағымсыз кейіпкер деген шектеуге, тар шеңберге сыймайтын кейіпкер. Сондықтан режиссер оның болмыс келбеті мен өзіндік басқа есеп-қулықтардың ашылуына ерекше көңіл бөлген. Сол сияқты әлеуметтік қоғам ортасындағы қайшылықтарының, адам тіршілігіндегі қайғы-қасіреттің, әділетсіздіктің трагедиясын көрсету барысында философиялық топшылау тапқан. Қойылымда Жарасбай ойдың адамы, Бақтыұл істің адамы ретінде көрінеді. Екеуінің туған жерге деген перзенттік парызы мен ар алдындағы адалдықтары айқын аңғарылады. Жарасбай Бақтыұлға ел ішіндегі маңызды шаруаларды жүктейді ал ол не істесе де тындырымды атқарады. Жалпы қойлымда орыс отаршылдарының алдындағы қазақтың мүшкіл халі, елім деген ардақты азаматтардың қорлық өмірі ашық көрсетіледі. Сондай-ақ, мұнда ел тізгінін ұстаған атқамінерлер арасындағы сатқындық та аяусыз бейнеленген. Бақтыұлды билер ортаға алып, ауыр жазаны мойнына артқанда Жарасбай оны өз қолымен емес, шабарманы Қайранбай арқылы жазалаған шарасыздығы сәтті шешімін тапқан. Түйіндеп айтқанда, драманың астарынан «бабадан қалған қасиетті жерді аман сақтап алу әр қазақтың парызы» деген ойды ұқтық. Жарасбай да отаршылдарға сатқан жері үшін ар отына шыдамай, өзін құрбандыққа шалады.

Бұл ролдегі актерлер Н.Өтеуіл мен С.Қашқабаев образ жасаудың дәстүрлі түсінігінен бас тартып, Жарасбайдың бейнесіне жаңашылдық енгізіпті. Осы тұста орыс-кеңес режиссері, театр педагогы Константин Станиславскийдің жүйесін барынша тереңнен қаузап, қазақ тілінде сөйлеткен Маман Байсеркеұлының: «...Осы тұста көңіл күйдің ішкі асаулығы сыртқы ұстамдылықтың өлшеміне нұқсан келтірмеу үшін тізгінді тең ұстайтын техникалық шеберлік қажет. Ал, іс жүзінде хас шебер деген сахна майталмандарының өздері де «байқатпай» сыр білдіріп қояды. Ішкі тебіреніс тасқынының тегеуірінді өлшем-ырғағының екпініне ие бола алмай, кейіпкердің сыртқы тыныс-тіршілігін әбігерге салып жіберетін әлжуаздық байқатып алады. ...Жүрегі жаралы, тамыры тартылған жарымжан кейіпкердің сахнада ұзақ болмайды» [Байсеркенов М., 1993, 295 б.], – деген сөзі еске түседі. Мұны ерекше айтып отырған себебіміз, аталмыш спектакльдегі екі актердің режиссердің осы тұжырымына жол бермей, керісінше, шеберліктің үдесінен шыға білгендігі болатын. Олар сырттай сыпайы күй кешіп, ішкі әлемі астаң-кестең аласапыранға толы Жарасбайды спектакльдің шарықтау шегіне дейін жымын білдірмей шынайы жеткізе білді.

Спектакльде өнер көрсеткен Жанат Оспанов (Жүніс), Боранбай Молдабаев (Сарысақал), Ақыш Омар (Николай Добродеевич), Ботагөз Мақсұтова (Қатша), т.б. драманың тартысын күшейтуге, патшалық Ресей билігінен психологиялық-моральдық тұрғыдан зардап шеккен қазақ халқының күңгірт өмірін қоюлатуға күш салған. Ә.Оразбеков режиссурасының бір қасиеті – актермен жұмыс жасау үстінде сахналық түпкі мақсатқа орындаушының көзін анық жеткізіп, бейне жасаудың жолындағы қиындықты бірге бөлісуінде. Спектакльдегі актерлік ойынның жетістікке жетіп жатқандығы да содан. Мұны роль орындаушылардың режиссердің ойын, оның трактовкасын жете түсіне отырып, әрекет етуінің нәтижесі дейміз.

Сахнадағы төбелес сәтін бейнелеу, Тектіұлды, Бақтыұлды жабылып ұрып жығатын сәттер қоюшы режиссердің үлкен шеберлігін айқындайды, өте шебер, шынайы қойылған. Аза, жоқтау, қара киім көрерменнің арқасын мұздай қариды. Қимыл-әрекет атаулы аядай сахнада қамшы арқылы берілуі сәттілік. Драмадағы екі-үш мәрте сырттай естілетін бесік жыры – ақ көз үміт тұспалы, өмір сарыны,тіршілік өзегін тану, қайрат қылу.

Жалпы «Қараш-қараш оқиғасын» сахналауда Ә.Оразбеков шығарманың тақырыбына, өмірлік фактісіне, мәтініне, сюжет желісіне баса назар аудару арқылы сахналық қойылымға қажетті жаңашылдықты таба білген. Аталмыш спектакльде халық өкілдерінің шынайы бейнелері айқын суреттелген. Сондай-ақ, режиссер шығарма жазылған уақыттағы саяси, әлеуметтік-қоғамдық жағдайларға тоқталып, оның туындыға тигізген әсерін де байқатады. «Странное дело – идея художественного произведения. Она начинает прорезаться именно тогда, когда ты перестаешь заниматься ею впрямую. Ты просто уже полон всем этим, и начинается импровизация, и тогда, когда в силу вступает жизнь, – идея снова возникает, только уже в ином обличье» [Эфрос А.В., 1993,б.11], – деп жазады режиссер Анатолий Эфрос. Театр репертуарында ұзақ тұрақтап, ұлттық сахна өнерінің классикалық шығармаларды игерудегі мүмкіндіктерінің жоғары екені анық көрсеткен Ә.Оразбековтың аталған спектаклі осы тұжырымға саяды. Мұның басты идеясы бүгінгі күннің өзекті мәселелерімен ұштасып жатыр. Яғни, жер мәселесі, адамды адамның қинауы, алдауы, қатыгездіктің бой алуы, сатқындық пен өзінің жеке мүддесі үшін ғана әрекет ету, т.б. бүгінгі қоғамда жоқ деп айта алмаймыз.

Ә.Оразбеков режиссурасының бір қасиеті – актермен роль үстінде сахналық түпкі мақсатты орындаушының көзін анық жеткізіп, бейне жасаудың жолындағы қиындықты бірге бөлісуге жалықпауында. Спектакльде актерлік жетістіктердің молдығы да содан. Актерлердің ойын-өрнегін, сахнаның көркемделуі, музыкалық үйлесімділік туралы тоқтаусыз сөз айтуға болады. Қысқаша түйіндеп өтер болсақ, мұның барлығы сахнаның бас дирежоры-режиссердің ойын қалтықсыз түсініп, оған қапысыз бағына білген, шоқтығы биік ролдерді сомдап шығуда үздік шеберлік танытқан актерлердің де еңбегін жоғары бағалауға тиістіміз.

Өнер құдіреті өзінің ішкі көркемдік қуатымен шынайы сипатқа ие болғанда ғана, өзіне тән көркемдік құралын сәтімен қолданып шығармашылық шеберліктің биік шоқтығынан тіл қатқанда ғана көрерменнің жүрегін осылайша бауырап, осылайша толқытса керек. Жаңашылдыққа жаны жақын режиссердің қойылымды сахналау кезінде ұлттық құндылықтарға баса назар аударуға деген шығармашылық талабы сүйсіндіреді. «Ізденіс, эксперимент жасау, жаңа шешім тауып, тың ой айтуға талпыныстар әр уақытта қолдау табуы тиіс. Бірақ соның барлығы сахнаға қойылатын шығарманың өзінен туып, соның көркемдік табиғатына сай келуі шарт» [Құндақбаев Б., 1981, 63б.]. Осыған сәйкес «Қараш-қараш оқиғасы» спектаклінде негізгі идеяның ашылуына, мизансценалардың дұрыс құрылуына баса мән берген Ә.Оразбеков көркемдік тапқырлық танытып, М.Әуезовтің прозалық шығармасын сахнаға сәтті алып шықты деп айта аламыз. Сондықтан «Қараш-Қараш» әлеуметтік драмасы Қаллеки театрының тарихи тақырыпты меңгерудегі үлкен бір белесі болып табылады.

М.Әуезовтің «Қорғансыздың күні» әңгімесін мектеп қабырғасынан оқып өстік. 1921 жылы жазушы аталған шығарманы «Қызыл Қазақстан» журналында алғаш жариялады. 1922 жылы Орынборда «Қорғансыздың күні» деген атпен жеке кітап болып жарық көрді. Көрнекті қаламгер осы әңгімені жазғанда өзінің ішкі жан дүниесіндегі қиналған кездерін ақ қағазға мөлдіретіп түсіргені анық. Кішкентай адамдардың қорғансыз күйін суреттейтін шығарма тек қазақ әдебиетінен ғана емес, әлем әдебиетінен ойып тұрып орын алар туынды. Негізінен жазушының қай шығармасын алсаңызда сахнаға сұранып тұрады. Көркемдік деңгейі биік, айтар идеясы асқақ жазушы шығармаларын сахналауға режиссерлердің де көптеп баратыны да сондықтан. 2017 жылы Қалеки театрында тұсауы кесілген «Қорғансыздың күні» драмалық қойылымның сахналық нұсқасын өзі жазып, подтекстерін белгілі ақын С.Ақсұңқарұлы жырлары арқылы жеткізген режиссер Әлімбек Оразбеков. Спектаклдің қоюшы-суретшісі Шынар Елембаев. Режиссер бұл спектакльді жиырма жыл бұрын Қарағанды облыстық С.Сейфуллин атындағы театрында сахналасада елордалық театрында өзгеше қырынан байытып, жаңаша жаңғыртты.

Әңгіме өзегі кең сахараның иен бір түкпірінде үйткіген боранды қыста жападан жалғыз қыстауда жақында ғана азаматынан және оның кіндігінен туған жалғыз ұл баладан айрылып, қасіреттен қан жұтып отырған: бірі төрінен көрі жақын кәрі кемпір *(Ж.Чайкина),* екіншісі көзі су қараңғы жесір *(Б.Мақсұтова),* үшіншісі ендігі бір үйдің жалғыз сүйенері, соңғы үмітіндей болған күнәдан пәк он үш жастағы Ғазиза *(Ж. Ибраева)* – осынау бейшара үш әйелдің басындағы қисапсыз тауқымет, шеті-шегі көрінбес қасірет. Мұның барлығы аздай, енді оларды басынып, қаралы отауға бата жасағансып келіп отырып, өз үйінде зорлықпен жас қыздың абыройын төккен Ақан (Е.Малаев) деген болыстың айуандығын әшкерелейді. Қорлық пен мазаққа, сұм дүниенің тозағына көне алмаған Ғазиза ғазиз жанының соңғы зарын айтуға боранды түнде әкесі мен бауыры жатқан молаға жетіп, аязды далада қатып өледі.

Спектакльдің өн бойынан ізгілік пен зұлымдықтың мәңгілік күресі өріліп отырады. Бір отбасының тағдыры таласқа түседі. Режиссер өткен күнді бейнелеу арқылы бүгінгі заманның ащы шындығын ортаға салады. Ұлы суреткерді мазалаған өзекті мәселелер негізінде өзі үшін, бүгінгі қоғам үшін аса өзекті деген күрделі сауалдарға жауап іздейді. Сахна ашылысмен ақ символдық бейнелер ақ пен қараның, Жарық *(Ж.Оспанов)* пен Түнекті *(О.Жақыпбек)* мәңгі бітпес арпалысын, тартыс-тайталасы көреміз. Бұл ретте кимыл-

қозғалыс пластикасын рөл мағынасына сәйкестендіре білетін актерлер белгілі ақын С.Ақсұңқарұлының жалынды жырларымен өрілген тартыс-айтыс пафосын да көркем жеткізеді. Сахналық шешімдеріне көз жүгірткенде үйге ұя салған қарлығаш, сахна төрін тұтас жауып тұрған жырым-жырым сұрқай жұқа мата, көктен түсіп тұрғандай саты-баспалдақ, екі парлы дөңгелек т.б символдармен көркемделген дүниелерді көреміз.

Спектаклдегі қазақтың қарапайым отбасының үйіне қарлығаштың ұя салғанына қуанған, Ғазизаның жарқын күлкісінен басталады. Дүние қоңыз Дүйсен (К.Нұрланов) келіп, зар илеп, көмек сұраған сәттен бастап бұзылады, шаңырақ құлайды. Оқиғаның өрбуіне ұйтқы болған көрініс Ақан болыстың атшабары қожасының көңілін табамын деп қайда болса да дайын тұрған сұмырай Қалтайдың (Қ.Бұғыбай) қожасын қорғансыз үйге ертіп келіп арам ойын жүзеге асыруға мүмкіндік жасағаны. Жақып болыс пен Қалтайдың жақында ғана азаматынан және еркек кіндікті ұл баладан айырылып қос қазаға ұшырап отырған қаралы үйге бата жасағансып келіп: Құдай ісі сыпайышылық, ақырының қайырын берсін!,- деп көңіл айтқан бола отырып, екі көзін Ғазизадан алмай, арам ойлардың жетегінде отырған бұл надан кеуде көрсоқыр пенде о бастан қасындағы жандайшап атқосшысы Қалтайдың жымысқы жоспары бойынша пасық пиғыл, сұм ниетпен тоқтаған еді. Ақыры, түн қараңғысын жамылып қорғансыз жанға қорлығын батырып арамза ойларына жетіп тынады. енді сорлы шаңырақтың жалғыз тірегі, сүйеніші болып қалған әлсіз, нәзік Ғазизаны басынып қорлап кетеді.

«Қорғансыздың күні» трагедиялық спектаклінен Ә. Оразбеков бір үйдің басына түскен зіл-батпан қасірет оқиғасы арқылы түпсіз терең дағдарысқа құлдыраған қоғамның сорақы бейнесін, адамдық қалыптан шығып, азғындап бара жатқан кейбір ел жуандарының опасыздығын, қырдағы кедей-кепшік, қарапайым адамдардың бастан кешіп отырған орасан тауқыметінің терең тамырларына дейін жалаңаштап, айқара ашып қапысыз көрсетеді. Спектакль туралы Ә. Оразбековтың өнердегі әріптесі Қазақстанның халық артисі, актер Тілектес Мейрамов «Қорғансыздың күні» спектаклінің премьерасында жергілікті газетке берген сұқбатында: «Адамға ой салатын қойылым болды. Біраз жылдан бері Әлімбектен осындай серпіліс күтіп жүр едім. Соны көргеніме қуандым. Бұрын тарихи шығармалар қалай жазылса, сахнада солай қойылатын. Ал режиссер заңғар жазушының шығармасына заманауи көзқараспен келген. Оған белгілі ақын Серік Ақсұңқарұлының поэзиясының қосылғаны спектакльді байытып жіберген. Пьесаны көріп отырып, зұлымдықтың алдында бәріміз де қорғансыз екенбізді сездік» [Азамат Е.] – деп пікір білдіреді.

Сонымен бірге сахналық безендіру, қимыл-қозғалыс, актерлердің киімдері мен гримдік әрлеулері өте үйлесім тапқан. Орындалған музыканың өзі адамның көңіл қылын шертіп, мұңды әсерге бөлейді. Саханлық костюмдер қойылымдағы әр кейіпкердің өмірбаяндық тарихына қатысты алынған, бірақ ала-құлалық жоқ ортақ стильге бағынады. Қандайда бір спектакльдің көркем шығуында режиссер мен суретші идеяларының үндестік табуы аса маңызды десек, сахналық сымбаты көркем туындының қоюшы-суретші Шынар Елембаева тақырыпты көп қаузап, көп ізденіп режиссермен бірге шығармашылық үндестікке жете білген.

Қорыта айтқанда, Ә.Оразбеков сахналаған Әуезовтің шығармалары Қалеки театрының тарихи тақырыпты меңгерудегі үлкен бір белесі болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жұмабай Н. Тарихын тағылым тұтқан театр [Электрондық ресурс] https://egemen.kz/article/176851-tarikhyn-taghylym-tutqan-teatr
2. Байсеркенов М. Сахна және актер. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 295 б.
3. Эфрос А.В. Профессия: режиссер. – Москва: Фонд «Русский театр», Издательство «Панас», 1993. – Книга 2. – С. 368.
4. Құндақбаев Б. Уақыт және театр: Зерттеулер мен мақалалар. – Алматы: Өнер, 1981. – 328 б.
5. Азамат Е. Қорғансыздың мұңы [Электрондық ресурс] https://www.astana-akshamy.kz/qorghansyzdyng-mungy/

УДК 78.071:781.68(574)

Баймуратов Нурсултан Бахтиярович
1 курс магистранты
Казахская национальная консерватория имени Курмангазы
Алматы, Казахстан

Сарымсакова Алмагуль Сессияевна
кандидат искусствоведения, доцент
Казахская национальная консерватория имени Курмангазы
Алматы, Казахстан

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ В ИСПОЛНЕНИИ ПАРТИЙ КЛАССИЧЕСКИМИ ОПЕРНЫМИ ВОКАЛИСТАМИ КАЗАХСТАНА

Түйін. Мақалада авторлар оқырмандарды негізгі қызметі классикалық еуропалық музыканы жеткізуде ұлттық дауыс ерекшелігін сақтауға айналған Қазақстан опера вокалдық өнерінің інжу-маржандарымен таныстыруды өз алдарына мақсат етіп қояды.

Мақала авторлары танымал опера әншілерінің орындаушылық өнерлері арқылы дауыс толыққандылығы, фразироовка, әртістік сияқты классикалық вокалдың әр түрі мен мен табиғи ерекшеліктерін қарастырады.

Еуропада және өзге елдерде Отан даңқын асырған Күләш Байсейітова, Роза Жаманова, Ермек Серкебаев, Ғафиз Есімов, Талғат Күзембаев сияқты Қазақстанның көрнекті опера әншілерінің орындау ерекшеліктері мен ұлттық дауыс өзгешелігінің құпиясы айқындалады. Олардың ерекше тембрлерінің, интонациялық бояуларының құпиясын ашуға қадам жасалады.

Қазақстандық классикалық операның қалыптасуы мен алғашқы қазақстандық композиторлар Евгений Брусиловский, Еркеғали Рахмадиев, Ғазиза Жұбанованың рөлін анықтау мәселелері қозғалады.

Түйінді сөздер: ән, әнші, әншілік мектеп, орындаушы, ұрпақтар сабақтастығы, тәжірибе, қазақ ән мектебі, классикалық ән, опера.

Резюме. в статье авторы ставят перед собой задачу – познакомить читателей с жемчужинами оперного вокального искусства Казахстана, основной заслугой которых стало сохранение национального своеобразия голоса в интерпретации классической европейской музыки.

Авторы статьи рассматривают различные виды и природные особенности классического вокала, такие как наполненность голоса, фразировка, артистизм на примере известных оперных вокалистов.

Рассмотрены особенности исполнительства и секреты национальной самобытности голосов выдающихся оперных вокалистов Казахстана: Куляш Байсеитовой, Розы Джамановой, Ермека Серкебаева, Гафиза Есимова, Талгата Кузембаева, прославивших Родину в Европе и на других континентах.

Сделана попытка раскрыть секрет их необыкновенных тембров, красок в интонировании.

Затронуты вопросы становления казахстанской классической оперы и определения роли в этом первых казахстанских композиторов Евгения Брусиловского, Еркегали Рахмадиева, Газизы Жубановой.

Ключевые слова: вокал, вокалист, вокальная школа, исполнитель, преемственность поколений, опыт, казахская вокальная школа, классический вокал, опера.

Summary. In this article, the authors aim to introduce readers to the exemplary features of operatic vocal art in Kazakhstan. The preservation of Kazakh national identity, embodied by the voice, is discussed in the context of Kazakh performances and interpretations of classical European music.

The authors consider various aesthetic qualities of classical vocal art such as fullness of voice, phrasing, and artistry as illustrated by prominent opera vocalists.

The article examines the peculiarities of performance and the subtleties of national identity dramatized by the voices of outstanding Kazakh opera vocalists Kulyash Bayseitova, Roza Jamanova, Ermek Serkebayev, Gafiz Yessimov, and Talgat Kuzembaev, who performed in Europe and on other continents. Central to this discussion are the distinguishing vocal techniques of timbre, color, and gesture of these artists that illuminated a uniquely Kazakh national identity in their performances.

Discussed are the issues of formation of classical opera in Kazakhstan and the role of the first Kazakh composers in this process, including Eugene Brusilovsky, Yerkegali Rakhmadiev, and Gaziza Zhubanova.

Keywords: vocal music, history, Kazakh opera, vocal technique, Kazakh national school, national identity.

Сегодня глобализация коснулась всех сфер человеческой деятельности, в том числе и духовной. Исследователи рассматривают взаимодействие культур, как слияние разных по содержанию и даже исторически сложившихся невероятно далеких друг от друга традиций, тенденций. В этой культурной универсализации еще ценнее стали национальные особенности каждого народа, некоторые из которых стали растворяться в условиях активного взаимодействия культурных сообществ в погоне стать понятными друг-другу.

Для нашего молодого государства, начиная с периода советской власти, процессы глобализации принесли прекрасные возможности для создания новой музыкальной культуры, через знакомство и внедрение лучших образцов и форм мирового искусства. Более того, многие казахстанские профессиональные классические музыканты снискали мировую известность и славу, как уникальные исполнители. Но, на наш взгляд, уникальность таких музыкантов – в присутствии у каждого из них национального кода, который делает их творчество особенным, своеобразным.

Во все времена главной составляющей оперного искусства был голос. Мастерство вокалиста всегда будет ценится зрителями. Красивый, сильный голос, артистизм – это те причины, по которым люди снова и снова будут посещать оперные театры. Разумеется, есть знаменитые дирижеры, прекрасные оркестры, замечательные постановки. Но главным персонажем на сцене оперы, как бы то ни было, всегда будет вокалист. При идеальной игре оркестра и профессионализма дирижера, с захватывающей режиссёрской постановкой спектакль будет провален, если уровень вокального исполнения будет низкий. И напротив – блестящие выступление вокалиста может спасти постановку. Даже самые известные оперы, как «Севильский цирюльник» или «Риголетто», не будут интересны слушателям с плохим вокальным исполнением. С первых оперных постановок певцы были объектом восхищения и восторга. Однако в случае неудовлетворения зрителей это могло обернутся в неудовольствие и глубокое разочарование. Во все времена основное предназначение оперы было практически одно – рассказать ту или иную историю через неповторимые вокальные возможности исполнителей.

Мы ставим перед собой задачу в этой статье познакомить читателей с жемчужинами оперного вокального искусства Казахстана, основной заслугой которых стало сохранение национального своеобразия голоса в интерпретации классической европейской музыки. Нами будет сделана попытка раскрыть секрет необыкновенных тембров, красок в интонировании замечательных певцов нашей страны, прославивших ее имя в Европе и на других континентах.

Как известно, оперное искусство в Казахстане, относительно молодое. Его становление началось в 30х годах прошлого века и с самого начала нашла отклик в сознании и сердцах казахского народа. Все исследователи казахского фольклора, среди которых в начале прошлого века были «казахские просветители: Чокан Валиханов, Ибрай Алтынсарин, Абай Кунанбаев и русские ученые В. В. Радлов, Г. Н. Потанин, А. Е. Алекторов, В. В. Григорьев, А. В. Васильев, И. Н. Березин, Н. И. Ильминский, П. М. Мелиоранский, А. Н. Харузин и др.» [Қазақ энциклопедиясы, 2005, 635 с] отмечали необыкновенную любовь казахов к песне и удивительные вокальные данные большинства интервьюируемых. Особенно любимым для исследователей стал традиционный вокальный жанр «Айтыс».

Одна из главных заслуг в развитии оперного искусства в Казахстане по праву причисляется выпускнику ленинградской консерватории Евгению Григорьевичу Брусиловскому, который на основе фольклорного материала (почти пятидесяти оригинальных кюев и песен) написал первую казахскую оперу «Кыз Жибек». Она была написана в 1934 году на основе одноименной народной поэмы. Либретто к первой опере написал Габит Мусрепов.

В создании оперы самое активное участие принимали исполнители, первые классические вокалисты Казахстана, среди которых была замечательная певица и любимица казахского народа Куляш Байсеитова. Евгений Брусиловский писал партию Жибек под голос Куляш Байсеитовой. Возможно, именно по ее совету основным лейтмотивом оперы стала хорошо известная в народе песня «Гакку» Ыбрая Сандыбайулы, хотя доподлинно известно, что создать оперу «Кыз-Жибек» Брусиловскому предложил нарком просвещения Казахстана Темирбек Жургенов. Вызвал его к себе и долго, с увлечением рассказывал содержании этой любимой в степи легенды. Потом сказал, что назначает его редактором только что созданного Казахского государственного музыкального театра, и дал «добро» на высокотворческую, незамедлительную работу. «Используйте для будущей оперы сборник собранных Затаевичем «1000 песен казахского народа» [Людмила Варшавская, Ильяс Самигулин, 2005, ЭР].

Понять природу уникального голоса Куляш Байсетовой пытались многие исследователи и режиссер фильма «Аул Куляш» Мурат Мусин. Вот, что вспоминает об этом дочь Карлыгаш Байсеитова: «он поехал на родину мамы в актогайский район карагандинской области, увидел, как этот степной край богат женскими высокими голосами, отметил традиции особого горлового пения. в фильме высказано предположение, что, возможно, на формирование таких голосов влияет состав воздуха, и особенно воды, содержащей

ионы меди, так как рядом есть медное месторождение» [Галина Баронова, 2012, ЭР].

Вот как отписывал свои впечатления Б.Г. Брусиловский о национальной манере исполнения: «с позиций казахской музыкальной эстетики сильный и яркий голос ценится, конечно, очень высоко, но все же это не главное, самое ценное – это национальная манера пения. Певец с больными связками, поющий хриплым голосом, но в характерной казахской манере звукоизвлечения, может иметь значительно больший успех, чем студент-вокалист из консерватории с профессионально поставленным голосом. Казахская народная песня, исполненная профессионалом певцом, наполовину лишается национальной красоты и характера».

Позже Б.Г. Брусиловским на материале народного творчества были написаны оперы «Жалбыр» (1935) и «Ер -Таргын» (1937). Которые также, как и первая, снискали признание у народа и принесли большой успех автору. Но если первые вокальные партии не были сложными и чаще всего представляли из себя минимально обработанные образцы казахских песен, то такие оперы, как опера «Абай» А. Жубанова и Л. Хамиди, и опера «Биржан и Сара» М. Тулебаева, которые были написаны в военное и послевоенное время, стали первыми примерами казахских опер с включением классических элементов и форм европейской академической музыки, а именно: арий, дуэтов, речитативов, ансамблей, хоров, танцев, развернутых инструментальных эпизодов. В конце прошлого века яркими представителями первого поколения казахстанским композиторов были написаны оперы, которые подняли эту область национальной классической музыки на новый уровень. Речь идет о героико-патриотической опере о национальном герое, борце за свободу своего народа «Алпамыс» Е. Рахмадиева, которая отличалась своею широкомасштабностью и романтической, героической и трагичной история казахских Ромео и Джульетты «Енлик-Кебек» Г. Жубановой.

«Е. Рахмадиев внес неоценимый вклад в развитие национального оперного искусства и стал создателем нового жанра симфонического кюя. Его популярные во всем мире сочинения в этом жанре «Дайрабай» и «Құдаша-думан», а также оперы «Қамар-сұлу», «Алпамыс», «Абылайхан» относят к вершинам казахской музыкальной культуры» [Новости Астана, 2020, ЭР].

Именно благодаря достижениям Е.Рахмадиева впервые в истории Казахстана, знаменитым Лондонским симфоническим оркестром радио BBC была исполнена музыка казахского композитора. И это симфонический кюй Е.Рахмадиева «Кудаша Думан». Это знаменательное событие произошло в 1973 году.

Причиной возвышения оперы Г. Жубановой «Енлик-Кебек» – в совершенно новом уровне интерпретации национального в классических оперных формах посредством сложной, оригинальной и вместе с тем близкой и европейскому, и национальному слушателю музыки. Как отметила Л. Недлина, анализируя эту оперу в 2016 году: «каждый участник спектакля «встроился» в драматургию оперы органично, внеся свою трактовку образов. Были и bel canto, и элементы «степного» вокала, и динамичные битвы, и погони, и полные драматизма статичные сцены» [Л. Недлина, 2016, ЭР].

Воспитав классических вокальных исполнителей и композиторов, Казахстанские деятели культуры в разное время ставили на оперных сценах страны постановки лучших мировых опер.

Среди первых имен знаменитых профессиональных оперных певиц, прославивших в Европе, Азии и Канаде казахстанское вокальное творчество, имя Джамановой Розы Умбетовны – Заслуженной и Народной артистки Казахской ССР. Величайшая из солистов Казахского театра оперы и балета им. Абая (Алма-Ата) имела прекрасное для послевоенного Казахстана музыкальное образование. Роза Умбетовна окончила в городе Уральск музыкальную школу, а затем в 1949 году – музыкальное училище по классу гобоя и вокала. В 1949 –1954 годах училась в классе вокала у профессора А.М. Курганова в Государственном институте искусств им. Курмангазы (сейчас это – Казахская национальная консерватория имени Курмангазы).

«Роза Джаманова обладала прекрасным голосом своеобразного серебристого тембра. Психологическая тонкость и глубина создаваемых ею образов, высокая вокальная культура –являются отличительными чертами её исполнительского стиля. Самый лучший, самый любимый её образ Чио-Чио-сан в опере «Чио-Чио-сан» Дж. Пуччини. В нём с наибольшей силой проявился многогранный талант артистки, её высокая вокальная культура» [Казахстанская правда, 2013, 12с].

Многогранный талант Розы Джамановой выразился в ведущих женских партиях более чем 20-ти опер казахстанских композиторов. «Она умела и любила быть разной, виртуозно исполняя ведущие роли. Виолетта в "Травиате", Мими в "Богеме", Мадам Баттерфляй в "Чио-Чио-Сан", Татьяна в "Евгении Онегине" – она исполнила практически все ведущие женские партии в лучших спектаклях. Оперная дива обладала лирическим сопрано. Но помимо этого у неё был талант драматической актрисы» [Қазақ энциклопедиясы, 2005, 4176].

Одним из ярчайших воспитанников и представителей казахстанской классической вокальной школы является Ермек Бекмухамедович Серкебаев. Творчество этого талантливого человека всегда вдохновляет молодых обучающихся вокального отделения музыкальных учебных за-

ведений. Молодые люди, которые решили посветить свою жизнь такому сложному искусству, как оперное исполнительство, всегда пытаются научится красиво и вдохновенно петь, слушая его записи.

Ермек Серкебаев – один из самых узнаваемых исполнителей классического вокала в Казахстане. Это выдающийся исполнитель, в репертуаре которого были и народные песни, и сложные оперные партии. Лауреат различных конкурсов, таких как четвёртого Всемирного молодёжно-студенческого фестиваля в Бухаресте, Московского конкурса вокалистов и артистов балета, народный артист СССР, лауреат премий СССР и КазССР, Герой социалистического Труда, кавалер орденов Ленина, Октябрьской революции, Трудового Красного Знамени, «Отан» Ермек Бекмухамедович выступал за границей, в более чем пятидесяти странах мира.

Нургали Нусипжанов, народный артист РК, лауреат Государственной премии РК так говорил об этом человека: «Сказать, что Ермек Серкебаев – национальное достояние нашей республики, недостаточно. Он величина мирового значения, частица той культуры и страны, которая занимала одну шестую часть земли. Его профессиональное становление произошло в тот момент, когда национальное оперное искусство Казахстана получило новый импульс в развитии. Ермек Бекмухамедович – один из яркой плеяды наших великих певцов, таких как Роза Багланова, Бибигуль Тулегенова, Роза Джаманова... Они – наши генералы от искусства.». [Лучшие 2016, ЭР]

Существуют базовые виды классических голосов. Наиболее высокий голос у мужчин – тенор. За ним идёт баритон, имеющий среднюю тесситуру и бас как самый низкий голос. Помимо разделения по высоте голосов, исполнителей классифицируют в зависимости от силы, объемности, легкости, а также умения передавать различные изменения динамики. Деления идут на драматический и лирический голос. Драматический певец имеет сильный голос, с отлично развитой нижней тесситурой, умеют отражать меняющийся психологический настрой. Такие певцы очень востребованы в партиях Дж. Верди. Певцы с лирическим голосом имеют более проворный и легкий голос, они могут справится с очень быстрыми пассажами и мелизмами, которые встречаются у таких композиторов как В.А. Моцарт, Д. Россини, Г. Доницетти. Яркий пример драматического тенора является Й. Кауфман, а лирического – Х. Д. Флорес. Баритоны с хорошими вокальными возможностями отлично подойдут для комичных ролей в операх Дж. Верди. Басы имеющие крайне низкие ноты называются «басами профундо». Сопрано, которые могут исполнить оперы «бельканто» с крайне высокими быстрыми нотами определяются как колоратурные.

Алибек Мусаевич Днишев в своих воспоминаниях писал: «Во времена обучения в колледже у нас было модно слушать таких певцов как Д. Хворостовский, Й. Кауфман. Их голоса были драматические, мы всегда пытались подражать их манере исполнения. Первый раз услышав пение Ермека Бекмухамедовича я подумал, что это тенор, он был легкий, но внушительный, мягкий и сильный одновременно, высокая тесситура звучала без примесей. Мой преподаватель Гафиз Кадырович всегда мне говорит «нужно петь своим голосом», подсказывая что не нужно и даже вредно. Я долго не мог понять всего этого, только начав обучение в консерватории я понял эту истину. С абсолютной уверенностью могу сказать, что вокальная техника Ермека Бекмухамедовича была особенной, именно благодаря этому он смог сохранить молодость и свежесть своего аппарата вплоть да глубокой старости» [Нурсеитова Т., 2013, ЭР].

Дмитрий Михайлович Гнатюк – советский и украинский оперный и камерный певец (баритон), режиссёр, педагог назвал Ермека Серкебаева «Золотым баритоном Советского союза». Это объясняет тот факт, что в репертуаре этого замечательного певца партии главных героев опер казахстанских композиторов, а именно: Е. Брусиловского «Ер-Таргын», «Дударай», «Жалбыр», Л. Хамиди «Джамбул», М. Тулебаева «Биржан и Сара», Е. Рахмадиева «Песнь о целине», К. Кужамьярова «Назугум», Г. Жубановой «Енлик-Кебек», «Двадцать восемь» и партии самых знаменитых баритонов всемирно известных опер В. Моцарта «Дон Жуан», Дж. Россини «Севильский цирюльник», Дж. Верди «Травиата», Ш. Гуно «Фауст», «Ромео и Джульетта», С. Монюшко «Галька». Ермек Бекмухамедович прекрасно исполнял парти из опер великого русского композитора П. Чайковского: «Евгений Онегин», «Пиковая дама», «Иоланта», и советских композиторов, например: Ю. Мейтус «Молодая гвардия», «Братья Ульяновы».

«Партия Фигаро в опере «Севильский цирюльник» Дж. Россини, продемонстрировавшая потрясающий артистизм, безупречное мастерство и высокую культуру исполнения, принесла Ермеку Серкебаеву широкую славу» [Тусупбекова Н., 2016, ЭР].

Среди важнейших причин сохранения национальных особенностей в оперном искусстве, на наш взгляд, являются казахский язык, его произношение, философия национальных образов. Ермек Серкебаев, изучая одну их самых знаменитых баритональных партий оперы казахстанского композитора Ахмет Жубанова и Латыфа Хамиди «Абай», отмечал, что для определении образа, для выбора особой манеры исполнения, самого тембра партии своего персонажа, важно осознавать огромную ценность познания философии его мировоззрения. Это

многократно усиливается из-за статуса самого героя оперы – Абая Кунанбаева – величайшего казахского поэта, просветителя, мыслителя и общественного деятеля. Абай был необыкновенно одаренным человек во многих областях, в том числе и в музыке. Он признан первым классиком и основоположником казахской письменной литературы. Исполнять такой образ – большая ответственность, подспорьем чему может быть только собственный жизненный опыт, мудрость и профессионализм. Ермек Бекмухамедович отмечал, что «над этой ролью можно работать бесконечно» [Абусеитов Х, 1975, ЭР]. Казахстанский дирижёр Алан Аскарович Бурибаев поставил оперу Абай в Германии с переводом на немецкий язык.

Сегодня в стенах Казахской национальной консерватории имени Курмангазы работает и передает молодому поколению свой бесценный опыт Есимов Гафиз Кадырович. Гафиз Кадырович – Заслуженный артист Казахской ССР, Народный артист Казахской ССР советский и казахстанский оперный певец, (лирический баритон). Среди его учеников – Заслуженные деятели РК и лауреаты республиканских и международных конкурсов Т. Кузембаев, А. Трегубенко, Ж. Жумагазин, Ж. Шыбыкбаев, М. Байнешов, Н. Бажекенов, М. Махулбеков, Ж. Кантрабаев. Все эти вышеперечисленные певцы являются ведущими солистами ГАТОБ им. Абая, Государственного театра оперы и балета «Астана Опера», Южно-Казахстанского областного театра оперы и балета. Он не только отличный педагог, но и прекрасный певец. Тому подтверждением являются его заслуги. Гафиз Кадырович – «Лауреат I Республиканского конкурса вокалистов им. К. Байсеитовой (1975, г. Алматы), Лауреат Всесоюзного конкурса им. М. Глинки (1977, Ташкент), Лауреат Международного конкурса им. Ф. Виньяса (3 премия, 1980, Барселона). В его репертуаре есть такие партии как «Жермон (Дж. Верди «Травиата»), Жанбота (М. Тулебаев «Біржан и Сара»), Ер-Таргын (Е. Брусиловский «Ер-Таргын»), Абай (А. Жубанов и Л. Хамиди «Абай»), Евгений Онегин (П. Чайковский «Евгений Онегин»), Роберто (П. Чайковский «Иоланта»), песни и романсы зарубежных, русских и казахских композиторов» [Википедия].

Для обучавшегося на геолога в Политехническом университете молодого Гафиза Кадыровича, встреча с Народным артистом Казахской ССР, профессором Алматинской государственной консерватории Бекен Бекеновичем Жилисбаевым стала судьбоносной. Бекен Бекенович уже на самодеятельных конкурсах увидел талант в Гафизе Кадыровиче и лично участвовал в его переводе в творческий вуз, зайдя к ректору Политехнического университета и забрав документы обучающегося.

Один из соавторов статьи – Нурсултан Баймуратов является учеником Гафиза Кадыровича и сам прошел через познание особенностей вокальной школы этого замечательного певца. Прежде всего Гафиз Кадырович настаивает на том, чтобы каждый его ученик пел «своим голосом». В среднем звене – колледже Гафиз Есимов не сильно нагружал обучающихся в теоретическом аспекте, он требовал больше петь, считая, что для не до конца окрепшего вокалиста петь и думать, как правильно образовывать голос было сложной задачей. Гафиз Кадырович уделял много времени укреплению вялой артикуляция и недостаточно высокой позиции звука. Он добивался того, чтобы голос звучал звонко, даже если студент обладает низким и густым тембром и просил: «нужно петь как тенор».

На первый план педагог выносит значимость выбора силы звука и считает, что именно с этого следует начинать работу над голосом. Взаимосвязь голосовых мышц и работы легких безусловна. При этом, Гафиз Кадырович всегда напоминает о том, что тихое пение, как и громкое совсем не целесообразно, особенно на начальном этапе постановки голоса. Злоупотребление тем и другим может привести к удручающим последствиям. Так, например, очень громкое пение мешает демонстрации лучших тембровых окрасок голоса, не способствует равномерному исполнению на протяжении всего диапазона, а в конечном итоге и чаще всего становится причиной перезагрузки всего голосового аппарата. В случаях с тихим пением, маэстро акцентирует внимание обучающихся на дыхании, как одного из основополагающего компонента правильного формирования голоса. Тихо поющий студент обычно практически не имеет опоры при дыхании, т.е. дышит неправильно. В данном случае речь не идет о тихом профессиональном пении на piano.

М. Глинка хорошо выразил эту мысль, отметив, что «начинать петь надо ни forte, ни на piano, а "вольно" – так, как естественно присуще данному голосу» [Н. В. Хомаковская, 2017, 101].

В консерватории Гафиз Кадырович много времени уделяет смысловой нагрузке каждого произведения, требуя от обучающихся знать весь сюжет оперы, характер, чувства, эмоции персонажа. Также он требует от учеников быстрой выучки музыкального текста, чтобы студент мог больше думать о своем голосе, а не о тексте песен. Прежде чем допустить обучающегося к исполнению программы, Гафиз Есимов проводит коллоквиум на предмет освоения теоретического материала и может отправить студента готовиться к следующему уроку, не дав спеть не единой ноты.

К исполнению произведений казахских композиторов маэстро относится особенно трепетно и требовательно. Большую часть вокальных произведений Гафиз Кадырович знает наизусть.

Для развития практических навыков у сту-

дентов Гафиз Есимов помогает устроить своих приемников в массовку Казахского театра оперы и балета имени Абая. Это неоценимый опыт в становлении молодых талантов: атмосфера театра, непосредственная работа на сцене, возможность воочию слушать солистов, видеть черновую работу на репетициях с оркестром, на спевках. Начинающие певцы могут общаться с известными мастерами и солистами театра лично. Работа в национальном театре, позволяет постичь и впитать национальный код, как основу собственного уникального исполнительства.

Среди баритонов современного Казахстана с уникальным тембром нам бы хотелось выделить Талгата Пердебековича Кузембаева. Лирико-драматический (редко встречающийся в природе) баритон этого певца знает вся страна, т.к. именно Талгат Кузембаев стал первым исполнителем нашего национального гимна. Сегодня Талгат Кузембаев – ведущий исполнитель всех драматических партий баритона в ГАТОБ им. Абая. «Его голос настоящий голос казахского батыра, он воодушевляет мужчин, но как человек он очень мягкий и добрый, вот такой контраст». [Кузембаев Т., 2020, ЭР] В его репертуаре есть такие партии как: «Аманасро (Дж. Верди «Аида»), Риголетто (Дж. Верди «Риголетто»), Жермон (Дж. Верди «Травиата»), Эскамильо, Моралес (Ж. Бизе «Кармен»), Эбн-Хакиа (П.И. Чайковский «Иоланта»), Абай, Жиренше (А. Жубанов, Л. Хамиди «Абай»), Жанбота и Жиенкул (М. Тулебаев «Биржан и Сара»), Абылай хан (Е. Рахмадиев «Абылай хан»), Бекежан (Е. Брусиловский «Кыз Жибек»), Марсель (Дж. Пуччини «Богема»), Скарпиа (Дж. Пуччини «Тоска»), партия баритона в кантате «Кармина бурана» К. Орфа, Томский (П.И. Чайковский «Пиковая дама»), Грязной (Н. Римский-Корсаков «Царская невеста») Граф ди Луна (Дж. Верди «Трубадур»)» [Бектемисов. Ы, 2016, ЭР].

На наш взгляд, национальные особенности голоса классических певцов, как Талгата Кузембаева являются результатом многолетних, подобранных для каждого исполнителя конкретных, нацеленных на выработку нужного звука упражнений. Несомненно, что национальный код голоса вырабатывается через язык, вокализы, через репертуар, связанные с народным творчеством, что в совокупности формирует его уникальность.

Мы выбрали казахстанское оперное искусство объектом для демонстрации сохранения национальной идентичности и особенности в период глобализации и унификации культурного пространства. В музыкальном искусстве казахского народа именно национальное оперное искусство – один из главных инструментов проявления национального менталитета, впитавший в себя все культурные, исторические и социальные изменения. Национальная опера, как продукт, синтезирующий в себе практически все жанры искусства через драматургию, структуру, репертуар, сохраняет и передает в массы народное творчество. Современными композиторами в клавире, вокальных партиях, инструментовке хоровых, оркестровых и ансамблевых номеров применяется национальный язык, тематизм, цитируются и обрабатываются фольклорные мелодии, передается звучание народных казахских инструментов. Особую роль в этом созидательном процессе занимает вокалист. «Во всех видах творчества (фольклоре, традиционной, профессиональной академической, массовой музыке) рождение музыки связано с соучастием в той или иной форме создателя музыки (композитора), того, кто реализовал её звучание (исполнителя), и того, в ком это реальное звучание породило художественный образ музыки (слушателя) [Джумакова У.Р., Мусаходжаева С. К., 2019, 116с].

Таким образом осуществляется связь поколений прошлого и настоящего, сохраняются настоящая уникальность казахской культуры. Классическая музыка в интерпретации национальных исполнителей выходит на новый уровень, а национальная музыка изменяется в контексте современности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Казахская фольклористика //Казахстан. Национальная энциклопедия. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. — Т. III.—ISBN 9965-9746-4-0.
2. Людмила Варшавская, Ильяс Самигулин, «Известия-Казахстан», 11 ноября, 2005 г., эту музыку я взял взаймы у народа, [Электронный ресурс], [Цитировано: 30.03.2020], «https://nomad.su/?a=15-200511140014].
3. Галина Баронова, Две стороны жизни великой Куляш, газета «Караван», 11.05.2012, [Электронный ресурс], [Цитировано: 28.03.2020], /http://www.caravan.kz/article/45730].
4. Новости Астана Опера. Вспоминая Еркегали Рахмадиева [Электронный ресурс], [Цитировано: 01.04.2020], / http://astanaopera.kz/vspominaya-erkegali-raxmadieva/
5. Л. Недлина, Премьера «Енлик-Кебек» Г. Жубановой: Что сделано?, Новая Музыкальная газета, 2016, [Электронный ресурс], [Цитировано: 28.03.2020], https://musicnews.kz/premera-enlik-kebek-g-zhubanovoj-chto-sdelano/.
6. Джаманова Роза Умбетовна [Текст] // Казахстанская правда. – 2013. – 28 дек. (№ 346). – С. 12.
7. Жаманова, Роза Умбетовна [Текст] // Казахстан. Национальная энциклопедия. — Алматы: Қазақ

энциклопедиясы, 2005. — Т. II. — ISBN 9965-9746-3-2.
8. Ермек Бекмухамедович Серкебаев , Общественное признание, Лучшие 2016, [Электронный ресурс], [Цитировано: 30.03.2020],http://priznanie.kz/main/ermek-serkebayev/]
9. Нурсеитова Т. – Ермек Серкебаев: Москва меня очень любила, урнал Zakon.kz , 2013 [Электронный ресурс] [Цитировано: 18 марта 2020] https://www.zakon.kz/4587048-ermek-serkebaev-moskva-menja-ochen.html.
10. Тусупбекова Н., Линия судьбы: Ермек Серкебаев, Агенство Хабар, 2016 [Электронный ресурс], [Цитировано: 30.03.2020], https://youtu.be/-n7SbmAafvg
11. Абусеитов Хуат, Ермек Серкебаев – Всё Для Тебя, Казахтелефильм, 1975 [Электронный ресурс], [Цитировано: 25.03.2020], https://youtu.be/2-79Huq66Vc
12. Есимов, Гафиз Кыдырович, Свободная энциклопедия, Википедия [Электронный ресурс], [Цитировано: 25.03.2020], [https://ru.wikipedia.org/wiki]
13. Н. В. Хомаковская – Современные методы развития вокальных способностей // Санкт-Петербургский образовательный вестник, 2017, [Электронный ресурс], [Цитировано: 14.01.2020], С.- 99-118 https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-metody-razvitiya-vokalnyh-sposobnostey/viewer
14. Личный сайт Талғата Пердебековича Кузембаева [Электронный ресурс], [Цитировано: 14.03.2020], https://talgat-k.kz/
15. Бектемисов. Ы., Сахна сырлары – Талғат Күзембаев, 2016 [Электронный ресурс], [Цитировано: 31 мрта 2020г.] https://www.youtube.com/watch?v=CNX2KCpOc0A&t=540s/
16. Джумакова, У. Р.; Мусаходжаева, С. К. Collective Creativity and Authorship in Opera: The Historical Experience of the Musical Culture of Kazakhstan. By: Music Scholarship / Problemy Muzykal'noi Nauki. 2019, Issue 1, p115-122. 8p. Language: Russian. DOI: 10.17674/1997-0854.2019.1.115-122.]

Елмұрат Дина
музыка институтының докторанты
Қытай Орталық Ұлттар Университеті
ҚХР, Бейжің

БҮГІНГІ ШЫҢЖАҢ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БАҚСЫ САРЫНЫ ХАҚЫНДА ІЛЕ КҮНЕС АУДАНДАҒЫ ТҰРСЫНТАЙ БАҚСЫНЫҢ БОЛЖАУ РӘСІМІНІҢ МУЗЫКАЛЫҚ ҚҰРЛЫМЫ НЕГІЗІНДЕ

Түйін. Мақала, Шыңжаңда тұратын қазақ бақсы Тұрсынтай Тоқтасынның өмірі мен оның науқас емдегенде айтатын сарынына арналған.
Түйінді сөздер: қазақ, бақсы, сарын, мәтін, фольклор.
Резюме. Статья посвящена творчеству казахского баксы Турсунтая Токтасына, проживающего в Синьцзяне, и его шаманским сарынам в процессе камлания.
Ключевые слова: казах, шаман, мотив, текст, фольклор.
Summary. The article is devoted to the work of Kazakh Baksa Tursuntai Toktasyn, who lives in Xinjiang, and his shaman saryns in the process of kamlaniya.
Keywords: Kazakh, shaman, motive, text, folklore.

Бақсы ұғымы қашан пайда болғаны туралы қазірге дейін дәлелденген арнайы зерттеулер болған емес. Біздің түсінігімізше, бақсы қазақ халқы ұлт болып ұйысып, ел болып бірікеннен бері бар болуы мүмкін. Себебі, ертеде сахараны ен жайлаған халықтарда науқас көрсететін арнайы орындар жоқтың қасы болды. Сондай қажеттіліктен ел арасына шығып, ем-дом жасап, ауру көретін бақсылар жарыққа шыққаны мәлім. Сол бір замандарда елге көмегі тиіп, ажалға арашашы болған бақсылардың тұрмыс-тіршілігі мен қоғамдық өмірі қарапайым халықпен бірдей болды. Тек бақсыда сырқат меңдеген жанды емдей алатын қасиет, былайша айтқанда кие бар екенін ескі жырлардан, ауыз әдебиетінен, ертегілерден оқып, естіп білгенбіз.

Қазақтың бақсылық өнерінің ерекшелігі мен оның құндылығы туралы Қытай мемлекетінде зерттеулер өте аз әрі жоқтың қасы. Қазақтың шамандық мәдениеті тұрғысынан алғанда, қытай зерттеушілері ұлтымыздың бақсылық өнері туралы 1980 жылдарынан бастап арнайы зерттеулер жасай бастады. Олар өнертану саласыдан басқа, әр саладан қосқанда 49 зерттеу мақаласы жарыққа шықты, олар әдебиет, дінтану, этнология т.б. тармақ тұрғыдан зерттелген. Айталық, «Шыңжаң қазақтары дәстүрлі денетәрбие мәдениетінің өзгерісін зерттеу», «Кеше, бүгін, адам, әулие, Шанхай консерваториясы ұйымдастырған тұңғыш реткі шаман көркемөнер конференциясы», «Шаман дәуіріндегі қазақтың бақсылық өнері хақында» атты үш мақалада қазақтарының шаман музыкасынан арнайы зерттеулер болып табылады. Осы үш зерттеулердің тақырыптарынан байқаймыз, алдыңғы екі мақала қазақтың шаман музыкасын тек қана айтып өткен, ал соңғы мақала арнайы қазақтардың шаман музыкасына талдау жасады. Бірақ осы мақала әдеби таныстыру ретінде жазылған, музыка теория сипаттама жағынан аздау болды.

Алдында айтып өтген үшінші зерттеу мақаласы негізгі екі бөлімнен тұрады; бірінші бөлімі бақсы ұғымы мен оның қасиеті, ал екінші бөлімде бақсы сарынның құрлымы жазылған. Екінші бөлімі шағын екі тараушаға бөліп зерттелді. Біріншісі, жын шақыру және сарын, екіншісі шаман дәуіріндегі қазақтардың бақсылық сарындағы әуендері. Мақалада шаман музыкасының көптеген мысалдары келтірілген, бірақ спектр дұрыс қолданбағандықтан, осы арада таңбалауға мүмкінідк болмады. Осы мысалдарға қарасақ, жалпы Қазақстанның материалдан пайдаланғанны мүмкін, пайдаланылған барлық әдебиеттер Қазақстанда жарық көрген кітаптар, ҚР Ғылым және білім министрлігі тарапынан шыққан ғылыми кітап, «Қазақ мәдениет тарихы» (бірінші бөлім), Алматы, ғылым баспасы, 1948 ; Әлікей Марғұлан, «Қазақтың көне жырлары», Алматы, ғылым баспасы, 1985; Ерұзақов, «Қазақтың ғашықтық жырлары», Алматы, ғылым баспасы, 1994 ; Радлов, «Алтын сандық», Алматы, Көркемөнер баспасы, 1990 ; Ерұзақов, «Қазақтың көне музыкалық әуендері», Алматы, Атамұра баспасы, 1986.

Жоғарыда келтірілген материалдардан бөлек, негізінен қазақ әдебиеті зерттеулеріне негізделген профессор Би Шүннің зерттеулері де қарастырлды. Аталған автордың «Қазақтың флокьлор әдебиеті» атты кітабының төртінші тарауындағы «діни сарындар» атты тараушасында, қазақтың шаман дәуіріндегі бақсыларының науқас емдегендегі бақсылық сарындары мен әуендері туралы айтылған. Бірақ тұтастай алғанда, оның зерттеу бағыты әдебиет, музыка саласындағы зерттеу болмаған.

Шыңжаңдағы қазақтар арасында қазір де бақсылар бар. Олар халықтың сырқатын емдеп, жоғалған малдарын құмалақ ашу арқылы тауып беріп жатады.

Бұл мақала Шыңжаң қазақтарының бақсы сарынына тұңғыш рет музыка жағынан талдау

жасаған еңбек. Мақалада бақсының негізгі ақпараты, бақсы ойнау рәсімінің сипаттамасы, бақсы сарынына талдау және бақсы рәсіміне мәдени инклюзивті талдау қатарлы бөлімдерден тұрады.

БІРІНШІ, БАҚСЫНЫҢ НЕГІЗГІ АҚПАРАТЫ:

Осы мақаланы жазу үшін, ең бастысы қазіргі заманғы бақсы туралы білу үшін өткен жылы Шыңжаң өлкесіне қарасты Іле аймақ Күнес ауданының Талды деген жеріне барып, сонда тұратын Тұрсынтай Тоқтасынұы деген бақсымен кездестім.

Тұрсынтай бақсы 1963 жалы қараша айында дүниеге келген. Қазақтың Найман руынан тарайтын Қаракерей сүйегінен, ол әулетінен бері жалғасып келе жатқан бақсылық өнерді ұстаған сегізінші ұрпақ.

Оның өз айтуынша оның қасиеті әке-шешесінен дарыған. Ол бір сөзінде: «Кішкене кезімде әкем бақсы болып ойнап, науқас емдейтін. Бірақ өзім де осы жолға түсіп, осы өнерді жалғастырамын деген ойда болған емеспін. Әкем бақылық болған жылы ол кісінің киесі маған қонса деп ойладым. Басында қорықтым, әкемнің талабына да тойтарыс бердім. Бірақ көп өтпей аяқ астынан төсек тартып жатып қалдым. Жан жаққа шапқылап ем іздесем де, дәрігерлерге қаралсам да ауыруыма ем болмады. Бір жылдан астам жаттым. Осы кезде ғана әкемнің талабына мақұлдқы бердім. Құдайдың құдіретімен дәл осы кезде менің науқасым дерліктей сауығып кетті. Артынан әкем қайтыс болды, ол кісінің бақсылық қасиеті маған қонды, сол кезде мен 29 жаста едім. Содан бері бақсы болып ойнап, бақсы сарынын айтып, осы дәстүрді жалғастырып келемін» [Чжоу Цзинвэй, Цю Линг, 1998,].

Осы деректен Тұрсынтай бақсының да шамандық негіз бойынша атадан балаға жалғасқанын білуге болады. Тұрсынтай бақсының айтуынша, оның бақсылық жыны өз ата-бабасынан жалғасқан әрі жын Мұсылман және кәпір жын деп екіге бөлінеді, бақсы ойнардан бұрын жынын шақырып, ата-бабалар аруағына сыйынып, Алланың күшіне сүйеніп, сарындар айтады екен. бір ерекшелігі бақсы жыны тазалықты, адамның таза болуын қалайды.

Ол бақсылық қасиеті арқылы науқас емдеп, бал ашып, болждам жасайды.

Екінші, бақсы ойнау рәсімі

Осы жолғы полевое исследованиеде негізінен бақсымен сұхбаттасу, бақсы домбырамен сүйемелдеп сарын айтып жын шақыру, жынның көмегімен болжам жасау бөлімдерден құрылады. Бұл мақалада бақсы сарынына талдау жасайды.

Тұрсынтай бақсы бұл реткі бақсы ойнау рәсімінің көпшілік үшін екенін түсіндіріп, отырған адамдардың денсаулық жағдайлары туралы анықтап айтып өтті, сонымен қатар адамдардың өткені мен келешегін болжады.

Үшінші, бақсы сарынға талдау жасау

Бақсы сарыны мәтін және музыка бөлектерден құралады.

1. Мәтіні

Мақалада айтылған бақсының сарынына төмендегідей талдау жасадық (бірінші кестеге қараңыз)

Тұрсынтай Тоқтасын бақсының сарын мәтіні

1	Usin nayman babam ay qoldaygör qïzay sanu anam ay Allay! Sarala qamxï qolalğan bir allaniŋ jolïnda Bataŋdï ber köpšilik ïs allaniŋ qolïnda Balaq ini balpy ïp töbe šäxi urpyip qaydan keldiŋ kökperim Aynalayïn kökperim čaqïrğanda kelperim Qaby sultan aziret xeriou er arïsdan oy alla Aynalayïn qudayïm bir öziŋe jïlayïn qarïp qïlma pendeni ïraqïm ayda oziŋe allay Jansïzdar ğa jan bergen dänsizjerge dän bergen jeti ölikge jan bergen jeti däwge qolbergen aynalayïn qudayïm biröziŋe jïlayïn	2	Allay! Mingende atïm kerendiŋ boydan bïr xiğar terediŋ Jalğïz twğan jan qabïl arwağïŋ seniŋ qoldaygör Eseŋ eldim arwağïŋ Allay esir kygör qudayïŋ Oydan šïqqan terediŋ qöy qapdan tusken terediŋ qapdawiŋ barğanda qamalda quzğan senbedïŋ
		3	Allay! Äwwäkir Sïdïq Omar Osban arwaqtarïŋ qoldaygör Qasen menen Qusayïn äeldiŋ pïrï Pätymä arwaq darïŋ qoršaygör Jedatamnan zarlattïŋ Allay közimniŋ jasïn parlattïŋ elim uxin tuïpbem alloy zarïq dïrma qudayïm tilegimdi ber alla ay

4	Allay! Äeldiŋ piri Pätyma arwağïŋa sïyïndïm Erdiŋ piri Muhamet qïsïlğanda jardam et al lo pirimay!	6	Allay! Xïğïs jaqdan sen keldiŋ batïs jaqdan men keldim Bögenbay sädi bayan ay arwağïŋ seniŋ qoldaygör Jeti äulyem arwağïm Allay endi mine qorxaygör Köptilegi köldegen Allay zarïq dïrma qudayïm köp tilegim ber allay
5	Allay ! Quttïŋ čağïr arwağïŋ endimine qoldaxay Tört Qïzaydïŋ arwağï endi mine xolğaygör Qïzay sama anam ay Allay arwaqğïŋ seniŋ qoldaygör Altï bengi tört belgi sal lo arwaqdarïŋ qorxaygör Ygilikbay babamay Allay arwağïŋ seniŋ qoldaygör Awekeŋbay arwağïŋ Allay endi mine qorxaygör Köp tilegi köldegen Allay zarïq dïrma qudayïm köp tilewin ber alla		
7	Allay ! Onuxïmde xolydïm jyrmabesde jabïsdïŋ otïzbesde tabïsdïŋ Arïstan men jolbarïs qarïsaldïm bop alïsdïm, Alla pirimay. Kerelep ketken kerbolğï šaqïrğanda kelboğïn awïruïn tapsaŋxï jamanïŋ bolsa qusaŋxï allay. Arwaq bolu aydartïŋ jïn saytandi baylattïŋ taw men tasïŋ qïdïrïp eki közdi jaynattin allay. Tamaxa jerge barğïzğan, öŋexi eŋ men jurgizgen , kelmes jerge kelgizgen, konbas jerge kon ğïzğan, aynalayïn qudayïm, qudïrettïŋe taŋğaldim . Alla pirimay. Adas tïrma jolïmdï , jaŋïl dïrma tilimdi, azdïrma meniŋ dinimdi,o alla .	8	Alla! Jazdïŋ ba alla taŋday ğa ne jazdïrdïŋ alla maŋdayğa. Qïrïqban yem jardan ber on segizmïŋ älem ge al lo al lo al lay.
		9	Alla! Qarakerey Qabanbay köterxi alla arwağay . Eŋgen nesi xağïray , arwağïŋ bolsa qoldasïn, Tekebay men Musebay, Aw lye ötken Tekebay čohxa saqal Qyalbay babam edïŋ qumarday, Arwaqdarïŋ qoldaygör, qayïp birler xolğay gör, Alla pirim ay. Önerbek baksï at alğan, Qyalbay dan batalğan, Ötegenmen Toqtasïn, arwağïŋ senïŋ qoldasïn ,pirim ay .
10	Allou! Qarakerey Qabanbay Qanjïğalï Bögenbay Qïzï usdï qazïret batïr tuğan Jänibek, arwaqdarïn qoldaygör qoldaygör alla xolğaygör. Musïrbay baqsy atalğan, Jawğaxardan batalğan, Kezibir mine Kelgende, kezdesgensoŋ jatalğan al lay . Äwelbastan aytayïn, jaratuxin qudayïm, čaqïramin jarboldï, anam Qïzay arwağïm. Qabïr el di qïrxïlten, oŋlap ketse qudayïm, čaypï beti dywana, kökperi jïnïm boljaytïn alla.	11	Alloy! Jas qayïnnan jabïsğan, otïzbesde tabïsqan, Bilsede arwaq mineky tayqulïnday alïsqan Alla Alla Allay, Tursïntay baksï at aldïm , Erğaly dan batald'im, kezimbir mine kelgende, kezgelgen de jatald'im Allay....

1) Мәтін құрлымы

бақсы сарынын айтқында домбырамен сүйемелдеп отырғандықтан, осы сарын мазмұнын он бір абзацсқа бөлдік.

Осы сарынның мәтіннің ұйқасы негізінен араласқан, оның ішінде қара өлең, егіз ұйқас, шашба өлең т.б.

(2) Мәтін мазмұны

Тұрсынтай бақсының сарынын тыңдап, оның мәтін мазмұнын қасиетті әулиелерді аттап кетту, иесімен кездесу, иемен әулиелерге сиынып, ауыл аймақты қорғауды сұрау сынды үш бөлекке бөліп талдау жасадық. ездесу сәті,

Біріншіден, бақсы сарынның мәтінде көпдеген қасиетті әулиелерді аттап кетті. Мәтіндік сарындарда көп кездесетін ұқсастықтар сарын «Ал ло...й » деп басталып, «Ал... лой, Ал... лай..., Ал... лау... » деп аяқталады. Осы сөздер «Алла» деген сөздің мәнін береді.

Ал «пері» дегенді көбінесе «көк пері» деп қолданады. Ал сарын айту барсында «Әйел пірі Пәтима, ердің пірі Мұқаммед» деген сөздер көп кездеседі.

Бұдан бөлек «Құдай» деген сөзді үлкен мағынадағы қолданыстар ұшырасады.

Сонымен қоса, рулық жағынан өз ата тегінен тараған батыр, ақын, ұлы тұлғалардың атын атап, аурағын шақырып, сарынға қосып айтады. Тәрихи батыплар Қабанбай, Бөгенбай, Жәнібекті аттап өтті. Сонымен қатар құлын, жылқы, арыстан, жолбарыс сияқты жаныуарларды айтып кетті.

Екіншіден, бақсы иесімен кездесу өтген оқиғаны айтып кеткен. Мәтінде Тұрсынтай қашан бақсы болған және бақсы болған себебін анықтап түсіндірген, одан басқа қалай қасиетті күштерді қабылдап алғанын айтып береді. Мұнда Тұрсынтай өзінің ауылы үшін бақсы болу, ең маңыздысы бір неше үлкен бақсылардан бата алған.

Үшіншіден, әулиелерге сиынып, ауыл аймақты қорғауды сұрау сынды. Айтып өткендей Тұрсынтай ауылындағы халықтарға көмек көрсету үшін бақсы болды. Өзі айтқан сарынында әулиелер мен жаратушыға деген құрметінің шексіз екенін, соларды пір тұтып, ел жұртын қорғауға жалбарынғанын әуендетіп жеткізеді.

2. Музықалық талдау

Бұл бөлекте Тұрсынтай бақсының сарынын нота арқылы көрсетіп талдау жасаймыз.

Тұрсынтай бақсының сарыны

2
12
qay dan kel diŋ kök pe rim
13
Ay na la yïn kök pe rim
ča qïr ğan da kel pe rim
15
Qa by sul tan a zi ret xe ri ou
16
er a rïs dan oy al la
17
Ay na la yïn qu day ïm
bir ö ziŋ e jï la yïn
19
qa rïp qil ma pen de ni
ï ra qïm ay da
21
o ziŋ e al lay
3
22
Jan sïz dar ğa jan ber gen
dän siz jer ge dän ber gen
24
Jet ö lik ge jan ber gen
je ti däw ge qol ber gen

Ал сарынның музыкалық құрлымына келсек, мұнда жалаң әрі күрделі ырғақтық құрлым басымрақ. Оның үстіне ырғақ ритімі бір қалыпты емес, өз бетінше келеді. 1/4, 2/4, 3/4, 4/4, 5/4, 7/4, 8/4, 9/4 және 5/8, 7/8, 14/8 осы ырғақтар көп кездеседі. Кейде мәтінге үйлеспейтін, еркін ойналатын тұстары да бар. Кейде бір біріне ұқсап кететін ырғақтық ерекшеліктер де кездесіп отырады.

Осы сарынның ладдық ерекшелі негізіннен пентатоникалық ладты қолданады, do-re-mi-sol-la түрінде келеді. Әуенның даму әдісі: әуенның дыбыс көлемі өте ұзын емес, екі, үші, төрт үлес түрімен келеді. 以二度、三度级进为主，偶有四度跳进。Бұл сарында бір негізгі тақырыпты қайталану және негізгі тақырыпды өзгертіп дамыту әдісімен құралған. Зерттеулер арқылы бақсы сарынның ырғағы мен айтылу әуені негізінен халықтық әуенге жататыны белгілі болды.

Әуеннің ең басындағы жоғары дыбыстық факторы қазақтың халық ән, терме, ақындар айтысы және дастан музыка т.б. түрлерінде ең көп кездесетін ерешелігі болып табылады. Осы ерешелік Тұрсынтай бақсының сарынында кездесеміз. Сарынның 1-2 ші такт кіріспе рөлінда түрады, 3-4 ші такт осы сарынның негізгі тақырыбы болып есептейді. 4 ші тактда e^2 дыбыс созылып айтылады, ол осы сарынның ең жоғарғы дыбыз.

Бақсы сарынының логикалық факторы – ол үш үлкен құрамнан тұрады. 1-5 такт бөлек басқы сөйлемі А, 6-7 такт бөлектері В болады, ал 10-12 такт С болып келеді. Осы үш түрлі әуен формасы ауысып отырады.

Тұрсынтай бақсының ең үлкен ерекшклігі сарын айтқан кезде домбырамен сүйемелдеу жасап отырады. Бұл қазіргі таңда кездесуге өте қыйын. Осы сарынның Домбыра сүйемелдеуіне талдау жасадым.

Бақсы сарынның домбыра сүйемелдеуі d-g тірегінде, орта буында ойналады.

Бақсы сарынның домбыраның ырғақ өлшемі әуенмен сәйкес болады. Ырғақ үлгісі негізінен төрт түрден тұрады: xx, x xx, x xx x, xxxx. (x дегеніміз сегіздік нота, x дегеніміз он алты нота.) Олардың ішінде пунктир нұсқасы көп кездеседі.

Домбыра музыкасының қосдыбысы жолында 四度、五度、偶尔有六度、七度、八度音程。бар екендігін ерекше атап өту керек.

ҚОРЫТЫНДЫ.

Осы жолғы бақсы сарынын мәтінінен Қазақтың көшпенді мәдениеті, батырларға табыну, ата-бабаларға құрмет көрсететінін байқадық, көпдеген аңыз-әңгімелердегі әулиелер, табиғат пен жаныуарларды құрметтеуін көреміз. Осымен қатар, Қазақ дәстүрлы мәдениеті мен Ислам мәдениетінің араласуы ең басты мәселе болды. Басылық қасиетін көрсеткен кезде қолданатын қобыз аспаба домбыраға айналды, бұрын қобызбен ән салса қазір домбыра мен сарын айтатынын көрдік.

Далалық өркениетке ие қазақ халқының ежелден бері жалғасып келе жатқан бақсылық өнері бүгінгі күнде де ел арасында тамтұмдап болса да кездесетіні бізді қуантады. Осы зерттеудің жалғасы ретінде Қазақ жеріндегі бақсылардың бақсылық ойнау рәсімін көзбен көріп, олардың өзгеше дәстүрімен танысу үшін аранайы Қазақстанға келіп, ізденуімді жалғастырып жатырмын. Осы мақала Шыңжаң қазақтары арасындағы бақсылық өнерді зерттеу тұрғысынан жазылған шағын зертету. Атам заманнан қобыз бен домбыраны серік етіп, мәдениет мәйегінен сусындап келе жатқан көшпелі елдің арасында қазірде ел мұрасын жалғаған бақсылар бар екенін сұрап білдік. Алдағы зерттеулеріміз соларға арналады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Чжоу Цзинвэй, Цю Линг: «Жібек жолының діни мәдениеті». – Үрімші: Шыңжаң Халық баспасы, 1998, мамыр.

2. «Діntану институты», Әлеуметтік ғылымдар академиясы, Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық аймағы: Шыңжаң діни зерттеу материалдары.

3. Цзян Чонглун: «Қазақ тарихы мен мәдениеті». – Үрімші: Шыңжаң Халық баспасы, 1998.

4. Су Бейхай: «Қазақ мәдениетінің тарихы». – Үрімші: Шыңжаң университетінің баспасы, 1989.

5. Ділмұрат Өмер: «Алтай тілдерінің шаманизмін зерттеулері». – Үрімші: Шыңжаң Халық баспасы, 1996.

6. Ділмұрат Өмер, бас редактор: «Қазақ халықтық көзқарастары мен әлеуметтік зерттеулер материалдары жинағы». – Бейжың: Ұлттар баспасы

7. Би Вэй: «Қазақ халқының әдебиетіне кіріспе». – Бейжың: Ұлттар орталығының бас орталығы, 2006.

8. «Шыңжаң қазақ дәстүрлі спорт мәдениетінің өзгеруін зерттеу»

9. «Ежелгі- Бүгін- Адамдар- Құдай»: Шанхай музыкалық консерваториясының Бірінші Халықаралық Шаман өнер семинары.

10. «Қазақтың Бақсы әуендерін түпнұсқалық шаман кезеңінде айту».

Искакова Алия Мухаметбековна
Магистрант 2 курса
факультет «Кино и ТВ»
кафедра «Звукорежиссура и операторское искусство»
КазНАИ им Т.К.Жургенова

Айдар Алма
PhD, ст. преподаватель
кафедра «История и теория кино»
факультет «Искуствоведение»
КазНАИ им Т.К. Жургенова

СПЕЦИФИКА АЛГОРИТМА РАБОТЫ ЗВУКОРЕЖИССЕРА ПРИ ЗАПИСИ СИМФОНИЧЕСКОГО ОРКЕСТРА С СОЛИРУЮЩИМ ИНСТРУМЕНТОМ

Түйін. Бұл мақала Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясында өткен симфониялық оркестр жазбасын қандай техникалық құралдардың көмегімен жазу арқылы, сапалы дыбысқа қол жеткізуге болатын эксперименттік жұмыс болып табылады. Концерттік бағдарламаға Жания Әубәкірова – фортепиано, дирижер Анатоли Левиннің (Ресей) басқаруымен студенттік симфониялық оркестр қатысты. Музыканттар Рахманиновтың №3 фортепианолық концертін орындады.

Түйінді сөздер: дыбыс режиссер, дыбыс, акустика, микрофон, микшерлық пульт, концерт, жазба, оркестр.

Резюме. Эта статья представляет собой экспериментальную работу с помощью каких технических средств можно осуществить запись и добиться качественного звучания над записью симфонического оркестра, который проходил в Казахской Национальной Консерватории им. Курмангазы. В концертной программе принимали участие: солистка Жания Аубакирова – фортепиано, студенческий симфонический оркестр под управлением дирижёра Анатолия Левина (Россия). Музыкантами был исполнен фортепианный концерт номер №3 Рахманинова.

Ключевые слова: звукорежиссура, звук, акустика, микрофон, микшерный пульт, концерт, запись, оркестр

Summary: This article is an experimental work with the help of what technical means it is possible to record and achieve high-quality sound over the recording of the Symphony orchestra, which was held in the Kazakh National Conservatory. Kurmangazy. The concert program was attended by: soloist Zhania Aubakirova-piano, student Symphony orchestra conducted by Anatoly Levin (Russia). The musicians performed Rachmaninoff's piano Concerto No. 3.

Keywords: acoustics, sound, sound engineering, microphone, mixing console, concert, record, orchestra.

Прежде чем приступить к освещению непосредственно самого процесса записи экспериментатор хотел немного уделить внимания композитору, произведению, истории его создания, а так же структуре произведений.

Данное произведение было написано композитором пианистом-виртуозом и дирижёром Сергеем Васильевичем Рахманиновым. Он использовал в своём творчестве принципы петербургских и московских композиторских школ и создал свой эксклюзивный стиль, оказавший впоследствии влияние, как на русскую, так и на мировую музыку XX века.

Концерт для фортепиано с оркестром № 3 ре минор, ор.30 «Сергея Рахманинова был написан в 1909 году и является одним из наиболее известных и часто исполняемых произведений автора. Концерт славится своим техническим и музыкальным требованием к исполнителю и имеет репутацию одного из самых трудных концертов в стандартном фортепианном репертуаре. Концерт был написан в летнем доме Рахманинова в Ивановке. Композитор завершил концерт 23 сентября 1909 года. Концерт состоит из трех частей» [https://www.belcanto.ru/rachmaninov_concerto3.html / 20.12.2019)] .

Об исполнителе

Симфонический оркестр Казахской Национальной Консерватории им. Курмангазы был основан в 1946 году. Первым дирижером и художественным руководителем был Бабаев Константин.

Симфонический оркестр консерватории выступал перед огромным количеством зрителей в залах Kennedy Centre, Carnegie Hall а так же в крупнейших залах Лос – Анжелеса, Сан – Франциско, Бостона, Флоренции, Берлина и т.д. [http://www.conservatoire.kz/ru/creativity/teams/the-

student-symphonic-orchestra/:14.01.2020)].

Солистка Жания Аубакирова – Выдающаяся казахская пианистка, лауреат международных конкурсов. Представляющая культуру и искусство Казахстана на мировой арене.

Дирижер, педагог – Левин Анатолий Абрамович – Заслуженный артист России, профессор, художественный руководитель и главный дирижер Симфонического оркестра Академического музыкального колледжа при Московской консерватории.

Данная научно-экспериментальная работа состоит из нескольких этапов работы:

Эта подготовка к записи, описание габаритов помещения, в котором она была произведена, характер произведений, объяснение выбранной схемы записи, исполнительского состава, используемая микрофонная техника, а так же другого звукового оборудования.

Существует много факторов при записи звука, которые влияют на само качество звукозаписи. Немаловажное значение имеет то помещение, в котором эта запись осуществляется. Необходимо обратить внимание на габариты этого помещения.

Как писал Борис Меерзон в своей книге «Акустические основы звукорежиссуры» поглощение звука зависит от размеров помещения, свойств материалов, покрывающих стены, паркет, полированная мебель – являются хорошими отражателями звука. Звуковая энергия при встрече с ними поглощается в малых количествах. Такие элементы интерьера как ковры, мягкая мебель, тяжелые матерчатые предметы, драпировки являются хорошими поглотителями. Наличие их в помещении резко сокращает время реверберации. Хорошими поглотителями является и одежда людей. Чем больше людей, тем быстрее происходит процесс затухания звука. В помещениях с большим временем реверберации речь теряет разборчивость, а музыка звучит пространственно и расплывчато, а в сильно заглушенных помещений, где поглощение звуковой энергии идет быстро и время реверберации мало, речь и музыка звучат глухо, звук лишился сочности бархатности.

Для сравнения помещений по их акустическим свойствам используется время стандартной реверберации. Акустические свойства помещения очень сильно влияют на характер звучания исполняемой в нем музыки. При музыкальном исполнении на каждого исполнителя должно приходиться не меньше чем 35-50 куб.м. объёма помещения. [Б.Меерзон , 2000, с 21]

АКУСТИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ЗАЛА

Данная экспериментальная работа осуществлялась в органном зале консерватории им Курмангазы.

Габариты помещения :

Длинна зала составляет около – 25 метров.
Высота – 11 метров.
Ширина сцены – 24 метра.
Глубина – 11 метров.
Мест в зале – 500.
В.Р для заполненных залов – 2 с.

Из данных параметров, было выведено, что в среднем объём (V) данного помещения составляет 500 кубических метров.

Первую информацию об акустике зала можно узнать, просто хлопнув в ладонь. Время реверберации органного зала составляет 3,5 с. Вообще можно сказать, что зал не удовлетворителен по своим акустическим параметром. Это связанно с тем что коэффициент поглощение звука при падении и отражении от поверхности зала не одинаково для всех частот, и зал обладает различным временем реверберации в диапазоне низких, средних и высоких частот. Так как коэффициент поглощения отделочных материалов зависит от частоты, то и время реверберация зависит от частоты. Отсюда видно, что в зале преобладают материалы которые отличаются возрастающим коэффициентом с ростом частоты на низких частотах, поглощение значительно меньше, вот и получатся, что время реверберацийзвуков низкой частоте по сравнению с остальными звуками имеют большое время реверберации. Это придает акустике излишнюю гулкость. Но как органный зал, он соответствует своему назначению, а для записи симфонической музыки имеются сложности.

В работе Анатоли Ананьева можно увидеть так же информацию про свойство реверберацийспецифическая «окраска», которую придает звуку реверберация в помещении, которая является, пожалуй, самым сильным эффектом, присущим звуку. Нельзя сказать, что реверберационные свойства помещения полностью определяют его качество – если помещение плохо изолирована от внешних шумов, то не поможет никакая хорошая реверберация. Поэтому звукоизоляция и виброизоляция составляют отдельный важный раздел строительной акустики. А поведение собственного излученного звукового сигнала внутри зала связывают иногда со словами «акустика интерьера» и это вполне соответствует реверберационным задачам» [А. Ананьев 2015, с.11] .

Рассадка оркестра

В концертной программе принимал участие симфонический оркестр Казахской Национальной Консерватории им. Курмангазы, который состоял из 78 человек, в числе которых:

Volin – 1 (первые скрипки) – 19 человек
Volin – 2 (вторые скрипки) – 14 человек
Viola (альты) – 7 человек
Cello (виолончели) – 8 человек
Contrabasso (контрабасы)-5 человек
Flauta (флейты) – 2 человек

Oboe (гобой) – 2 человек
Clarinetto (кларнет) – 2 человек
Fagotto (фагот) – 2 человек
Corno (валторны) – 4 человек
Tromba (трубы) – 4 человек
Trombone (тромбоны) – 3 человек
1 piano (рояль) – 1 человек
Drams (ударные)

В статье Петра Кондрашина хорошо описывается рассадка оркестров ко второй половине 20 века, в то время сложились две основные рассадки оркестра, встречающиеся в концертной практике: американская и немецкая.

За время появления симфонических оркестров сменилось множество вариантов расположения музыкантов. Время помогло выработать определенный принцип расположения симфонического оркестра.

Во-первых — музыканты хорошо видят дирижерскую палочку, если их рассадить веерообразно, а дирижера поместить в месте предполагаемой оси веера.

Во-вторых — все однородные инструменты целесообразнее собрать вместе - в одну линию или группу. Это позволяет музыкантам лучше слышать друг друга в совместной игре и создает компактное, согласованное звучание каждой оркестровой группы.

В-третьих — звучность зависит и от того или иного размещения этих групп по отношению друг к другу. Так как сила звука и количество инструментов в каждой группе оркестра не одинаковы, то хорошая рассадка помогает добиться равномерного звучания всего оркестра». [П. Кондрашин №3 2001. 54 с]

Сам процесс записи

В данной экспериментальной записи использовалась американская рассадка.

Вдоль рампы располагаются первые скрипки (слева) и виолончели (справа). Вторые скрипки сидят за первыми (позади), альты симметрично вторым скрипкам за виолончелями справой стороны.

Контрабасы располагаются позади виолончелей, самое крайнее левое положение.

Посередине сцены, позади струнных инструментов, расположена группа деревянных духовых, сидящая в два ряда. В первом (слева на право) флейты, гобои, кларнеты фаготы, а во втором ряду – тубы, трамбон и валторны. За «деревом» сидят медные духовые инструменты: трубы, тромбоны. Группа валторн, как правило, располагается справа. Ударные инструменты находятся дальше всех от слушателей (слева). Рояль стоял по центру, так как он солирующий инструмент в произведении.

Важнейшая задача, которая стоит перед звукорежиссерами при записи оркестров, это при помощи технических средств создать у слушателя ощущение присутствия в концертном зале, соответствующее звуко-зрительному ожиданию. Такой результат получается посредством стереофонии. Цель такой системы отображения музыкальной палитры состоит в том, что слушатель, находясь у себя дома, мог получить наиболее полное впечатление о передаваемой «звуковой картине», почувствовать при этом, как размещены инструменты в оркестре, и ощутить звуковую атмосферу в помещении. При передаче классической музыки следует стараться перенести звуковое поле из зала в жилую комнату с наименьшими искажениями. Но полностью создать впечатление зала не возможно, хотя бы потому, что оно не определяется только слуховым впечатлением, а является результатом взаимодействия различных органов чувств, в том числе зрения. Стереофоническое прослушивание позволяет значительно улучшить звучание по сравнению с монофоническим. Оно расширяет возможности воспроизведения звучания благодаря распределению отдельных элементов звуковой картины в пространстве, то есть созданию локализации источников звука.

В работах Бориса Меерсона «Следуя формулировке выполнения целей стереофонической звукопередачи и критериев, оценки ее качества» мы можем понять требования к общей стереофонической звуковой картине.

1. Влияние пространства (объёмное впечатление).

2. Корректная передача естественных тембров инструментов.

3. Прозрачность звучания.

4. Правильное отображение акустических особенностей помещения.

5. Оптимальный музыкальный баланс.

6. Отсутствии шумов и искажении». [Б. Меерсон №8, 1999, с.39]

В данной экспериментальной работе, чтобы передать действительную пространственную атмосферу было задействовано два весьма известных и оптимальных метода стереофонической системы, это интенсивностная и фазовая стереофония.

Помимо микрофонов, работавших в режиме интенсивной и фазовой стереофонии, для осуществления этой записи были использованы так же и одиночные микрофоны. Сигнал от каждой группы инструментов фиксировался отдельным микрофоном, каждый из которых был установлен таким образом, чтобы находится преимущественно в прямо акустическом поле. Однако, располагались они на таком расстоянии, чтобы воспринимать звуки не отдельных инструментов, а всей группы в целом. В данной экспериментальной работе применялась система XY с каротидными характеристиками направленности.

Количество микрофонных каналов

Для осуществления записи концертной прог-

раммы экспериментаторами были использованы следующие марки микрофонов:

С 1 по 5 каналы использовалась микрофоны с маркой Shoeps ccм 4. Микрофон стоял перед скрипичными инструментами на высоте 2 метров. Для того чтобы зафиксировать звуковые колебания, приходящие только с фронтальной стороны, здесь была выбрана кардиоидная характеристика направленности. Частотный диапазон 40 гц – 20 кГц.

В статье рассматривается «Расставлять микрофоны слишком близко к скрипкам нельзя, так как в этом случае микрофон будет воспринимать звуки только двух или трех скрипок около которых он стоит. В результате нарушается звучание группы скрипок, их тембр станет жестким, шероховатым с большой примесью шумов. Микрофоны надо для скрипок ставить так, чтобы они хорошо передавали звучание всей группы» [https://studopedia.ru/3_176179_zapis-orkestrov-i-horov.html / 17.04.2020]

Для контрабасов использовался микрофон AKG c 414 TL (н.ч)

Частотная характеристика: 20-20000 Гц

Тип микрофона: конденсаторный. Так же эти микрофоны использовались для ударных инструментов.

Для стерео систем использовались микрофоны совмещенные и разнесенной системой. Совмещённый микрофон XY, марка микрофонов Shoeps ccм 4. выставленным перед духовой группой (по системе ХУ). Угол между осями чувствительности, которых составлял 90 градусов. Высота подвески микрофона составила порядка двух метров. Частотный диапазон 40 гц – 20кГц.

Разнесеная система использовалась ORTF под углом 110 градусов на расстоянии 17 см, марка микрофонов DPA 4011A

Для записи рояля использовалась стерео микрафоны neumann usm 69 i Стереофонический микрофон NeumannUSM69i имеет два абсолютно независимых капсюля с двойной мембраной каждый. В данной работе использовалось XY. Располагался с краю рояля.

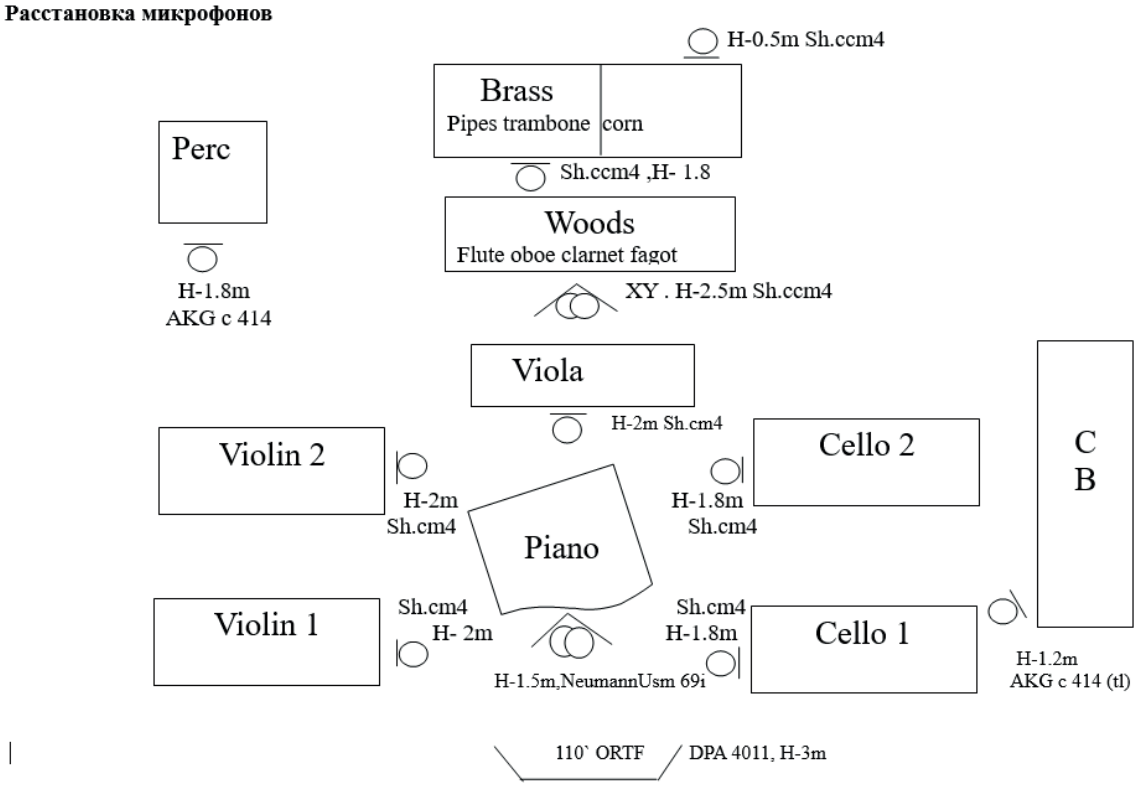

Схема – 1. Расстановка микрофонов

КОНТРОЛЬ ЗАПИСИ

Система контроля записи заключается в использовании органов слуха, а следовательно громкоговорителей (или наушников) для оценки качества звучания фонограммы.

В данной работе контроль записи осуществлялся посредством громкоговорителя Genelec 8040 BPM .

ВИД НОСИТЕЛЯ ИНФОРМАЦИИ КОММУТАЦИОННЫЙ ТРАКТ

Запись звуковой информации при первичной записи производилась в студии звукозаписи консерватории им. Курмангазы. Запись производилась по следующим оборудованиям: цифровой пульт TasscamDM-3200 в рограммном обеспечением Protools Hd 7, звуковым интерфейсом и микрофонным предусилителем FocusriteOctopre.

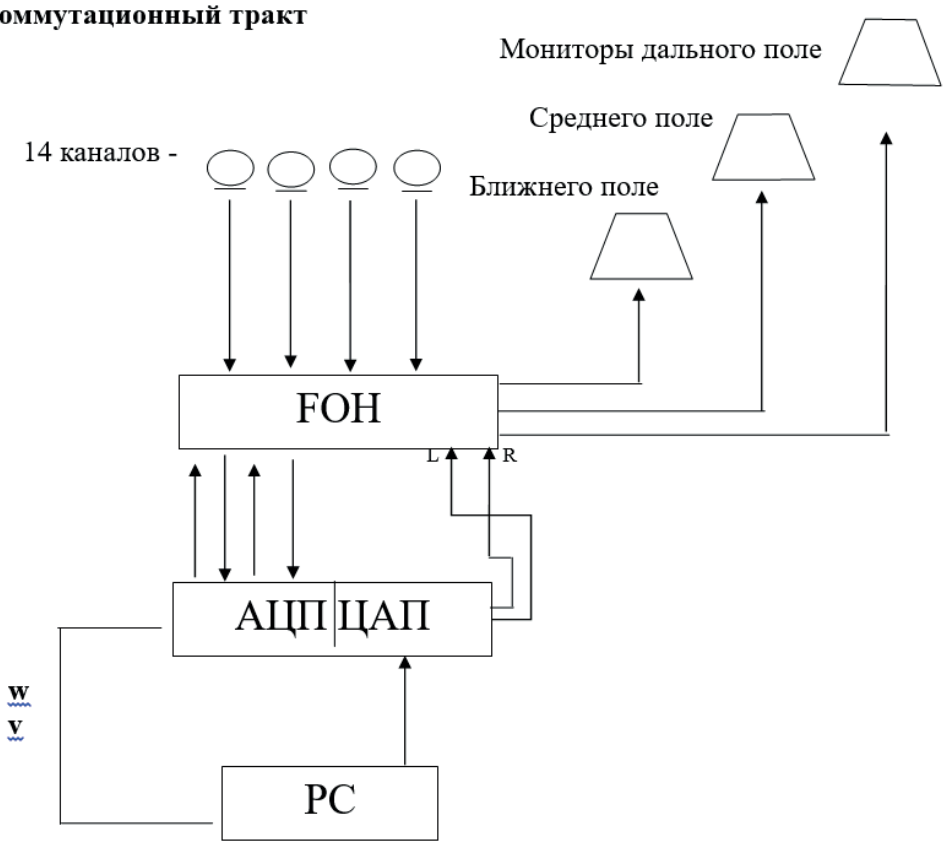

Схема – 2.Комутационный трак

ВЫВОДЫ

Работа над записью симфонического оркестра – это сложный и трудоемкий процесс, ведь при его передаче необходимо правильно просчитать каждый шаг, каждое действие. Условия для получения хорошего результата – это аккуратный подход к этой работе, четкий контроль над всеми происходящими процессами, а также постоянный и скрупулезный анализ, в результате чего должны появляться решения, которые позволят предпринять правильные действия, те, что решат поставленные задачи и помогут достигнуть основной цели записи – получение качественной фонограммы.

Необходимо отметить, что органный зал, где проводилась запись, уже имеет свою временную реверберацию, поэтому при дальнейшей работе над записью (сведение) нет необходимости добавлять искусственную. Так же главную при записи симфонического оркестра играет внутренний баланс оркестра. Если он сбалансирован правильно при записи, то дальнейшая работа над сведением будет легче, и фонограмма будет звучать естественнее.

Перед экспериментатором стояла задача – при помощи всех возможных технологических средств создать качественную фонограмму. Которые бы соответствовали профессиональным звуковым стандартам и в полной мере передавали бы объёмное звучание симфонического оркестра. Каждое действие, предпринятое в проекте, имело для записи большое значение, для достижения хорошего результата.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. https://www.belcanto.ru/rachmaninov_concerto3.html (20.12.2019)
2. http://www.conservatoire.kz/ru/creativity/teams/the-student-symphonic-orchestra/ (14.01.2020)
3. Учебное пособие для вузов / Анатоли Ананьев «Математика для звукорежиссеров» Киев 2015 вып 4
4. Петр Кондрашин «Музыкальные инструменты перед микрофоном.» Часть 3 Запись симфонического оркестра. Журнал «Звукорежиссёр» №3 2001. С 54
5. Учебное пособие для вузов / Меерзон Б. Я. Акустические основы звукорежиссуры: Ч:~сть 1:Курс лекций на 1 и 2 курсах звукарежиссерского факультета – М.: Гуманитарный институт телевидения и радиовешания им. М. А. Литовчина, 2000.
6. Борис Меерсон. Методы экспертной оценки качества звучания записей. Журнал «Звукорежиссёр» №8 1999
7. https://studopedia.ru/3_176179_zapis-orkestrov-i-horov.html (20.10.2019)

УДК 7.072

Качанова Александра Юрьевна
магистрант второго курса специальности «Режиссура»
кафедры «Киноискусство»
факультета «Академия кино и телевидения»
университета «Туран»
г. Алматы, Республика Казахстан

Божеева Айбарша Муратбековна
научный руководитель, доктор философии (PhD)
по специальности «Искусствоведение», доцент кафедры
«Киноискусство»
факультета «Академия кино и телевидения»
университета «Туран»
г. Алматы, Республика Казахстан

НАУЧНО-ФАНТАСТИЧЕСКИЕ ИДЕИ НА ЭКРАНЕ КАК МЕТАФОРА АКТУАЛЬНЫХ ТЕМ И ОСТРЫХ ПРОБЛЕМ СОВРЕМЕННОСТИ

Түйін. Экран өнеріндегі ғылыми-фнтастикалық идеяларды зерттеу және ғылыми-фнтастика жанрындағы туындылардан алған көрерменнің әсері туралы мақала. Мысалға «Солярис» фильмі ғылыми-фантастикалық идеялардың өткір мәселелері мен қазіргі заманның өзекті тақырыптарыны көрсетілген. Ғылыми-фантастикалық шығармалардың әртүрлі жанрлары мен ерекшеліктері анықталды. Қазіргі заманның ғылыми-фантастикалық идеяларына сәйкес «Черное зеркало» (Қара айна) және «Сумеречная зона» (Ымырт аймақ) телевизиялық сериалдарына салыстырмалы түрде талдау жүргізілді.

Түйінді сөздер: ғылыми-фантастикалық идеялар, ғылыми фантастика, метафора, әлеуметтік тақырыптар, ғылыми-фантастикалық жанр, телевизиялық шоу, телевизиялық шоу.

Резюме. Статья посвящена исследованию научно-фантастических идей в экранных искусствах и влиянию произведений научно-фантастического жанра на зрителя. Рассмотрена роль научно-фантастических идей как метафоры острых проблем и актуальных тем современности на примере фильма «Солярис». Выявлены разновидности и особенности различных поджанров научно-фантастических произведений. Проведен сравнительный анализ научно-фантастических идей современности и прошлого на примере телевизионных сериалов «Черное зеркало» и «Сумеречная зона».

Ключевые слова: научно-фантастические идеи, научная фантастика, метафора, социальные темы, научно-фантастический жанр, телевизионное шоу, телевизионный сериал.

Summary. The article is devoted to the research of science-fiction ideas in screen arts and the influence of works of the science-fiction genre on the viewer. The role of science fiction ideas as a metaphor for acute problems and topical issues of our time is considered on the example of the film “Solaris”. Varieties and features of various subgenres of science fiction works are revealed. A comparative analysis of science fiction ideas of the present and the past was conducted on the example of the television series “Black mirror” and “The twilight zone”.

Keywords*:* science fiction ideas, science fiction, metaphor, social themes, science fiction genre, TV show, TV series.

ВВЕДЕНИЕ

Метафоричность научно-фантастических идей является первичной для авторского высказывания, в основе которого лежит скрытая, сокровенная связь неизведанного, непознанного, внеземного с человеческой природой. В статье выявлены основные поджанры научной фантастики: «твёрдая» научная фантастика, апокалиптическая и пост-апокалиптическая фантастика, киберпанк, стимпанк, альтернативно-историческая фантастика, хронофантастика, утопии и антиутопии, «первый контакт» людей и инопланетян, космическая опера, социальная научная фантастика. Технико-технологическая эволюция и использование компьютерных технологий в экранных искусствах способствовали развитию визуальных возможностей для создания современных научно-фантастических фильмов и сериалов во всем мире. В Казахстане научно-фантастический жанр почти не развивается, хотя среди молодых режиссеров есть интерес к реализации научно-фантастических идей.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Метафора (перенесение, греч.) – скрытое сравнение одного предмета или явления с дру-

гим на основании их сходства – является одним из наиболее ярких приемов воздействия на зрителя. Через кинематографическую метафору создатели экранного произведения открывают зрителю необычную точку взгляда на нас самих. В романе Станислава Лема астронавт Крис, прибыв на мыслящую планету-океан «Солярис», вспоминает шутливо брошенную одним ученым фразу: «Как можете вы понять Океан, если уже не в состоянии понять друг друга?» [Лем С., 1976, С. 6]. Метафора контакта с Другим (Иным, Чужим) является одной из базовых в философии и искусстве, так как в условиях глобализации неразрывно связана с такими понятиями, как «познание», «коммуникация», «самопознание». «Другой — понятие философии 20 в., фиксирующее некоторый опыт встречи Я с подобной ему сущностью, представляющей, тем не менее, Иное по отношению к Я» [Новый философский словарь, 2005-2020]. Согласно Ж.-П. Сартру, Другой не только открывает то, чем я был, он конституирует меня по новому типу бытия, которое поддерживает новые качества моего существования. Чтобы понять все структуры бытия человеческой реальности, необходимо выяснить роль Другого в существовании этой реальности. Сартр ставит два вопроса: вопрос «о существовании другого» и вопрос «об отношении моего *бытия* к бытию другого» [Сартр Ж., 2000, С. 228]

Научно-фантастический фильм режиссера Андрея Тарковского «Солярис» (1972 г.) поставлен по мотивам одноименного романа польского писателя-фантаста Станислава Лема. В романе исследуется проблема цивилизации землян – противоречие между высочайшим уровнем науки и технико-технологическим прогрессом и несовершенством морального развития человеческой личности. Вступившая в своеобразный контакт с представителями Земли мыслящая планета-океан Солярис пытается пробиться к сути человеческой души через болевые точки, спрятанные в подсознании обитателей станции. Попытка контакта человека и Другого в лице разумного существа Солярис и в романе, и в фильме приводит к намеку на понимание. Но в романе этот контакт был «человек-океан»: «Подавленный, ошеломлённый, я погружался в, казалось бы, недоступное состояние неподвижности, всё стремительнее соединялся с этим жидким слепым колоссом и без малейшего насилия над собой, без слов, без единой мысли прощал ему всё» [Лем С., 1976, С. 50]. А в фильме А. Тарковского контакт состоялся как «человек-океан-человек». Другой оказывается необходимым для существования и самопознания Я, открывая новые возможности, альтернативные модели мышления, недоступные изолированному субъекту. Обитатели станции, измученные экспериментами Соляриса, приходят к выводу, что контакт невозможен, потому что человеку не нужен Солярис, то есть любое мыслящее внеземное существо, тем более стоящее на более высокой ступени развития. Ученый Снаут говорит: «Человеку нужен человек». Крис приходит к выводу: «Полюбить человечество возможно, находясь на Соларисе».

Зрительская аудитория научно-фантастического жанра достаточно широка и включает все возрастные группы и целевые аудитории. Научная фантастика в экранных искусствах является достаточно популярным жанром в наши дни с точки зрения рассматриваемых тем и идей и характеризуется большим количеством поджанров. Ниже приводится краткий обзор десяти популярных поджанров как пример многообразия научной фантастики в контексте рассматриваемых тем и идей.

• «Твёрдая» научная фантастика – данный поджанр существует в сфере научно-обоснованных реалий, правил, возможностей. В этих историях часто делается упор именно на воспроизводимую точность, соответственно, огромная исследовательская нагрузка часто идет на его реализацию. Наиболее яркими примерами являются фильмы «Космическая одиссея 2001 года» (1968, реж. С.Кубрик), «Солярис» (1972, реж. А. Тарковский), «Контакт» (1997, реж. Р.Земекис), «Марсианин» (2015, реж. Р.Скотт) и др.

• Апокалиптическая и пост-апокалиптическая фантастика – истории вращаются вокруг конца света от техногенных или природных катастроф. Наиболее яркими примерами являются кинокартины «Сталкер» (1979, реж. А. Тарковский), «Планета обезьян»(1968, реж. Ф.Шеффнер), «Терминатор» (1984, реж. Дж.Кэмерон), «Обливион» (2013, реж. Дж.Косински) и др.

• Киберпанк – сюжеты вращаются вокруг компьютерных хакеров, мегакорпораций и кибернетики. Эти истории имеют постмодернистскую перспективу. Яркие примеры – «Бегущий по лезвию» (1982, реж. Р.Скотт), «Матрица» (1999, реж. Лана и Лилли Вачовски), «Особое мнение»(2002, реж. С. Спилберг), «Бегущий по лезвию 2049» (2017, реж. Д.Вильнёв, продюсер Р.Скотт) и др.

• Стимпанк – в историю должны быть включены технологии, а также влияние, которое они оказывают. Примеры – «Тайна острова Бек-Кап» (1958, реж. К.Земан), «Город потерянных детей» (1995, реж. М.Каро, Жан-Пьер Жёне) и др.

• Альтернативно-историческая фантастика – связана с историями, происходящими в реальной жизни. Истории могут начинаться с одного факта, который отличает мир экранной истории от реального мира, и продолжать подробно описывать события, которые могли бы произойти, если бы этот факт был правдой. Примеры – «Гражданин Кейн» (1941, реж. О. Уэллс), «Бесславные ублюдки» (2009, реж. К. Тарантино) и др.

• Хронофантастика – путешествия во времени, где путешественники находятся за пределами своих временных рамок. Часто исследуются парадоксы, например, «что бы произошло в настоящем, если бы ты убил своего собственного отца в прошлом». Примеры – «Москва — Кассиопея» (1974, реж. Р.Викторов), «12 обезьян» (1995, реж. Т. Гиллиам), «Петля времени» (2012, реж. Р. Джонсон).

• Утопии и антиутопии – представляют собой воображаемые общества, в которых люди живут своей жизнью либо в идеальной среде, управляемой законами, которые обеспечивают счастье каждому (утопия), либо в тоталитарным государстве, где общество контролируется и управляется репрессивным правительством (антиутопия). Примеры – «Метрополис» (1926, реж. Ф. Ланг), «Машина времени» (1960, реж. Дж. Пал), «Первому игроку приготовиться» (2018, реж. С. Спилберг) и др.

• «Первый контакт» – истории встречи между инопланетянами и людьми. Примеры – «День, когда остановилась Земля» (1951, реж. Р. Уайз), «Контакт» (1997, реж. Р.Земекис), «Район № 9» (2009, Н. Бломкамп) и др.

• Космическая опера – целые фантастические вселенные, получающие невероятное развитие. Действия обычно происходит в глубоком космосе, далеко за пределами нашей солнечной системы, и обычно включает в себя грандиозные космические сражения, мелодраматические приключения и романтику. Примеры – «Пятый элемент» (1997, реж. Л. Бессон), «Звездные войны» (1999, реж. Дж. Лукас) и др.

• Социальная научная фантастика – позволяет автору комментировать человеческое общество в контексте влияния на него технологии и науки. В истории социальной научной фантастики общество отличается от реального, но не кардинально. Основное внимание уделяется состоянию человека, поэтому остальные «фантастические возможности» жанра находятся на минимуме. Примеры – «Гаттака» (1997, реж. Э. Никкол), «Дитя человеческое» (2006, реж. А.Куарон) и др.

В статье приведена лишь небольшая часть поджанров научно-фантастического направления. Имея перед собой такую мощную базу тем, идей и задач в произведениях научно-фантастического жанра, авторы научной фантастики создают широкие фан-базы с бешеными фанатами. Интерес к данному жанру, скорее всего, связан как с привлекательностью идей существования небывалого и воображаемого в нашем мире, так и с возможностью посредством научно-фантастических идей донести более глубокую и актуальную мысль тоньше и ярче, чем – фикируя эти проблемы напрямую. Таким образом, через научно-фантастические идеи и создание метафоры можно экстраполировать актуальные темы на экран. Согласно Хитаровой И. Ю.: «Специфика передачи философского знания средствами кино заключается в тесной взаимосвязи чувственного и интеллектуального, большей взаимозависимости между формой и содержанием. Кино заставляет человека включать все возможности восприятия. Какая-то информация может передаваться нам от автора «открытым текстом», что-то воспринимается через музыку, что-то – через зрительный ряд <....> кино дает возможность осваивать новую информацию двумя способами. Можно воспринимать чувствами, а потом осознавать, а можно, напротив, осознав, перенести новое знание на собственный чувственный опыт. Интересно, что в кино эти процессы часто являются одновременными и параллельными» [Хитарова И.Ю., 2010, С. 3].

В 1959 году вышел в свет телевизионный сериал «Сумеречная зона», созданный Родом Стерлингом. Этот сериал был первым в своем роде и представлял собой смесь научной фантастики, драмы и ужасов. «Сумеречная зона» рисковала совершить подрыв в области телевизионного жанра, экспериментируя с разными историями и материалами, – она, по сути, изменила способ зрителя смотреть на странные и необычные вещи, отчего так справедливо завоевала свое высокое положение в истории телевидения. «Сумеречная зона» Рода Серлинга с начала 1960-х оказала феноменальное влияние на переопределение жанров, таких как ужасы и научная фантастика. Благодаря этому новаторскому шоу, Род Серлинг помог создать прочную основу научной фантастики на экране.

Телевизионное шоу в разгар холодной войны – первый сезон «Сумеречной зоны» (1959–1960 гг.) – совпало с пиковым периодом производства атомной бомбы Пентагоном. А также «Сумеречная зона» транслировалась в тот момент, когда «космическая эра» взорвалась в массовом сознании, переходя от нескольких спутников, вращающихся вокруг Земли, к ракетам, которые посылают астронавтов на Луну, а также могут сбрасывать ядерные бомбы на города.

В некотором смысле «Сумеречная зона» стала прототипом современного сериала «Черное зеркало» 2011 года, образцом для него. Как и «Сумеречная зона», «Черное зеркало» во многих смыслах философский сериал, который, имея перед собой все те же основы научно-фантастических идей, перекликается с тоской эпохи по идеалу, но уже как бы претерпевшей изменения, современной для нас.

По словам Чарли Брукера, создателя «Черного зеркала», он черпал вдохновение из таких телешоу, как «Рассказы о неожиданном» (1979–1988) и «Ночная галерея» (1969–1973), но все же наибольшее влияние на него оказала «Сумеречная зона» с ее парадоксальными философскими вопросами. Чарли Брукер писал в

«The Guardian», какой для него была «Сумеречная зона»: «Если бы Серлинг писал напрямую о расизме в южном городе, ему пришлось бы бороться с цензурой <....> он писал о расизме в метафорическом, квази-вымышленном мире и смог сказать все, что хотел. «Сумеречная зона» иногда была шокирующе жестокой, гораздо более жестокой, чем большинство телевизионных сериалов сегодня» [Брукер Ч., Джонс А., Арнопп Дж., 2019].

Ч. Брукер заметил, что во времена Серлинга вопросы об атомном вооружении, гражданских правах, маккартизме, психиатрии и космических полетах были самыми актуальными. В наше же время сам Ч.Брукер говорит о терроризме, экономике, СМИ, конфиденциальности и наших отношениях с технологиями. Оба сериала рассказывают о раздробленном будущем, будущем, которое может наступить в скором времени, будущем без единого смысла и цели, кроме проблемы существования в нашей современной цивилизации, полной людей, вооруженных новейшими технологиями, но, казалось бы, неспособных построить лучшее будущее.

«Сумеречная зона» появилась как телешоу в общество потребления, когда планета начала набирать бешеную скорость изменений. «Черное зеркало» попало в самый пик эпохи антропоцена и распространения технологий. В обоих сериалах доминирует идея о том, что наши технологии развиваются гораздо быстрее, чем наш вид.

Оба сериала дают понять, что человечеству необходимо осмысливать мир заново, так как мы попали в ловушку старых мировоззрений и суеверий. Но и Р.Серлинг, и Ч.Брукер оставляют зрителя в ловушке, где никто не спасет нас, кроме нас самих – той ловушке, которая, возможно, сумеет мотивировать зрителя к действию в реальном мире. Темы и проблемы, впервые представленные в «Сумеречной зоне», были переработаны и заново поданы современному зрителю в «Черном зеркале», но в обоих сериалах актуальные своему времени проблемы показаны через научно-фантастическую призму, что позволяет взглянуть на проблемы шире.

Эти два телевизионных шоу отражают лишь часть идей, которые раскрывают научно-фантастические идеи в кинематографе для зрителя, однако это часть достаточно весома. А если говорить о «Сумеречной зоне» (1959 г.), то данное шоу в каждой своей серии раскрывало столько новых идей, что до сегодняшнего дня современный кинематограф использует эти идеи для полнометражных кинокартин.

Если говорить об отечественном кинематографе, то на данный момент в кинематографе Казахстана научно-фантастические идеи практически совсем не получили распространение. Хотя было несколько попыток их реализовать.

Например, одной из попыток снять казахстанский научно-фантастический фильм был фильм «Марс – первый контакт», который планировал снять молодой режиссер, сын известного казахстанского документалиста Калилы Умарова – Мухтар Умаров. Идею снять фильм про Марс режиссер вынашивал несколько лет, но только в 2014 году решил активно заняться проектом: «Я смотрел фильмы Ридли Скотта, Стэнли Кубрика, Дэвида Финчера и думал, почему у нас нет научно-фантастических фильмов. Жанр этот у нас совсем не освоен, но ведь кто-то должен это сделать, хотя бы попробовать. Вот и пришла идея, а почему бы самому не сделать такую картину. Мы все-таки считаемся космической страной – у нас есть «Байконур». Нужно это использовать и снимать об этом кино» [Прокопенко В., 2014].

Сюжет фильма про Марс должен был происходить в Алматы в 2114 году, в момент, когда человечество исчерпало все ресурсы Земли. Экспедиция из десяти человек должна была отправиться на Красную планету на космическом корабле «NAN 2100». Но на другой планете с казахстанцами произошли бы странные и мистические вещи. Останки американского астронавта, который пропал несколько десятков лет назад, послужили бы разгадкой для землян и раскрыли бы правду о жизни на другой планете. Выйти на экраны «Марс – первый контакт» должен был в конце 2015 года. Но выход первого казахстанского научно-фантастического фильма про Марс сначала отложили, а затем проект просто не состоялся. За полгода с начала работы режиссер столкнулся с множеством трудностей, но фильм все же собирался закончить: «Сроки выхода нашего фильма про Марс немного отодвигаются. Некоторые инвесторы посчитали проект слишком затратным и отказались от него. Сейчас я ищу дополнительных спонсоров и других инвесторов. Также занят поисками продюсера» [Прокопенко В., 2014].

Второй из примеров несостоявшихся казахстанских научно-фантастических проектов – фильм-катастрофа «Феникс». Режиссер Талгад Жанибеков в 2014 году хотел снять свой первый казахстанский научно-фантастический фильм, в котором главные герои – лидеры Казахстана и России – спасали бы весь мир от остановки планеты Земля. Были привлечены иностранные инвесторы. Но фильм так и не был снят [Сатаева А., Сарачакова Ю., 2016]

В Казахстане были сняты кинокартины, которые в той или иной степени можно отнести к научно-фантастическому жанру. Это фильмы представителя партизанского кинорежиссера Адильхана Ержанова «Чума в ауле Каратас» (2016) и «Ночной бог» (2018). Но, скорее всего, эти картины относятся к жанру социальная драма с элементами фантастики или апокалиптическими и постапокалиптическими мотивами.

Сегодня мы можем назвать только одного режиссера казахстанского происхождения, который в полном масштабе раскрывает научно-фантастические идеи – это советский, казахстанский и российский кинорежиссёр Тимур Бекмамбетов. Но его кинокартины сняты не в Республике Казахстан.

Отсутствие технико-технологической базы в отечественном кинематографическом пространстве не является препятствием, а скорее становится стимулом для поисков новых возможностей для работы с источниками фантастических образов и поиском метафор через осмысление мифологии, далекого будущего, неизвестного человечеству прошлого, других измерений, внеземных цивилизаций, через обобщение внутренних процессов жизни в форме иносказаний, попытки представить и персонифицировать образы иных временных и пространственных реальностей.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Влияние идей научно-фантастических фильмов на зрителя несомненно: это и стимулирование научно-технической мысли, и пробуждение импульса к нравственному прогрессу общества. Основополагающие задачи фантастики являют собой постоянные попытки самоопределения человеческого бытия и поиск культурной парадигмы будущего. Фантастика в данном контексте становится естественной формой выражения этих исканий. Это невероятно важно для сохранения и преемственности исконной этичности подобного типа искусства, так как главными потребителями фантастической кино-видеопродукции являются дети и подростки, чья личность находится в фазе становления, а значит, сильно подвержена влиянию деструктивных сил, художественной безответственности и авторской неискушенности. Для молодого поколения отечественных кинорежиссеров пробелы в области научной фантастики в кинематографе и других экранных искусствах Казахстана означают, что возникла необходимость для реализации собственных идей в научно-фантастическом направлении, которое имеет безграничные возможности для метафорического высказывания по поводу актуальных тем и проблем современности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Lem S. Solaris. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Oborony
Narodowej, 1961. Станислав Лем, Избранное. Серия «Польская литература», Авторизованный перевод с польского Дм. Брускина. «Прогресс», М. – 1976, -59 с. http://libland.info/library/razdel/fantastic/971/6.html Дата доступа 04.04.2020.
2. Новейший философский словарь.Источник:
https://gufo.me/dict/philosophy/%D0%94%D0%A0%D0%A3%D0%9%D0%9E%D0%99 Дата доступа 04.04.2020.
3. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической
онтологии. – М.: Республика, 2000. – С. 272.
4. Хитарова И. Ю. Кино как форма передачи философского знания
// Наследие Акиры Куросавы в контексте российской и мировой культуры: материалы междунар. науч. конф., 21 июня 2010 / М-во культуры РФ, Рос. ин-т культурологии и др; отв. ред. К.Э. Разлогов. – М., 2010. // URL: https://cyberleninka.ru/article/n/kino-kak-forma-peredachi-filosofskogo-znaniya Дата доступа 03.04.2020
5. Брукер Ч., Джонс А., Арнопп Дж. Black Mirror. Внутри Черного Зеркала // Эксмо. – М., 2019. // URL:https://www.chitai-gorod.ru/catalog/book/1203166/ Дата доступа 03.04.2020
6. Скрипкарь М.В. Манипулятивные технологии кинематографа // Вестник Бурятского государственного университета. Вып. 6: Философия, социология, политология, культурология – Улан-Удэ, Изд-во Бурятского госуниверситета: 2009. // URL: https://cyberleninka.ru/article/v/manipulyativnye-tehnologii-kinematografa Дата доступа 01.04.2020
7. Глушнёва Ю. Д. Философия кино: сопротивление онтологии //Вестник Томского государственного университета Философия. Социология. Политология – 2014. № 4 (28) // URL: https://cyberleninka.ru/article/v/filosofiya-kino-soprotivleniya-ontologii Дата доступа 01.04.2020
8. Прокопенко В. Фантастический фильм про Марс покажет жизнь алматинцев в XXII веке // Новостной портал Tengrinews.kz – 2014. // URL: https://tengrinews.kz/cinema/fantasticheskiy-film-mars-pokajet-almatintsev-xxii-veke-257865/ Дата доступа 03.04.2020
9. Прокопенко В. Выход первого казахстанского фильма про Марс откладывается // Новостной портал Tengrinews.kz– 2014. // URL: https://tengrinews.kz/cinema/vyihod-pervogo-kazahstanskogo-filma-pro-mars-otkladyivaetsya-264601/ Дата доступа 03.04.2020
10. Сатаева А., Сарачакова Ю. «Феникс»: Какой фильм хотел продюсировать Тунгышбай Жаманкулов // Новостной портал Tengrinews.kz– 2016. // URL: https://tengrinews.kz/cinema/feniks-kakoy-film-hotel-prodyusirovat-tungyishbay-jamankulov-305459/ Дата доступа 03.04.2020

Қасым Дуйсехан Анарбайұлы
Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының магистранты
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Исламбаева Зухра Усманбековна
Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының доценті,
өнертану кандидаты
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

АКТЕРДІҢ ПЛАСТИКАЛЫҚ МӘНЕРІН ДАМЫТУДЫҢ ӘДІСТЕРІ

Түйін. Мақалада актердің пластикалық тәрбиесінің анықтамаларын жүйелеуге, режиссердің мюзикл жанрында спектакль қою барысындағы атқаратын функцияларына назар аударылған. Актер, режиссер және балетмейстер арасындағы шығармашылық байланысқа, сол сияқты қойылымға қатысушы ансамбльдің өзара тандемде жұмыс жасау мәселелері қозғалған. Мюзикл жанрындағы қойылымдағы ән орындаушының әрбір әрекетінің маңыздылығы, ишараттардың мәні ғылыми теориялық тұжырымдар арқылы дәлелденген. Сол сияқты шығармашылық табысқа жеткісі келген актердің пластикалық тұрғыда мәнерлі болуға, драмалық туындының идеясы мен оның астарын сезінуге міндетті екендігі айтылады. Зерттеушілер актердің бұлшық ет еркіндігінің кейде психикалық факторларға байланысты екендігіне, ал кейде оның физикалық дайындығының болуына немесе болмауына қатысты екендігіне мән берген.

Түйінді сөздер: пластика, актер еркіндігі, вокал, пластика, мюзикл, режиссерлік шешім, суырып салма өнері, көркемдік мазмұн, тұжырым.

Резюме. В статье уделяется внимание процессу систематизации пластического обучения актера, функциям режиссера при постановке спектакля в музыкальном жанре. Затронуты проблемы творческой связи между актером, режиссером и балетмейстером и работы ансамбля постановки в тандеме. А также рассматриваются обязанности актера быть пластичным и понимать подтекст и идею драматического произведения. Уточняется тот факт что пластичность актера зависит от психических факторов так и от физической подготовки.

Ключевые слова: пластика, вокал, мюзикл, режиссерское решение, импровизация, художественное содержание, вывод.

Summary. The article pays attention to the process of systematizing the actor's plastic training, the director's functions when staging a performance in the musical genre. Affected the ussues of creative communication between the actor, director and choreographer and the work of the tandem production. It also discusses the duties of an actor to be flexible and to understand the subtext and idea of a dramatic work. The fact is clarified that the plasticity of an actor depends on mental factors and on physical fitness.

Key words: plastic, vocal, musical, directorial decision, improvisation, artistic content, conclusion.

КІРІСПЕ.

Сахналық өнерде «Актердің пластикалық бейнесі» деген сөз тіркесінің ауқымы кең. Бұл ұғым актердің ішкі және сыртқы еркіндігі, кеңістік пен форманы сезіну, сахналық мәнердегі ишараттарды игеру, өзінің көркемдік қимыл-әрекеттерін бағындыру, т.б. көптеген мәнге ие. Актер үшін пластикалық шеберлікке жету – өз ісінің кәсіби әрі білікті маманы болу деген сөз. Белгілі телебағдарлама (немесе радиобағдарлама) жүргізушісінің анық дикциясы секілді әрбір сахнагер де өзінің пластикалық дикциясын үздіксіз дамытып отыруы тиіс. Қаншалықты дамыған сайын соншалықты жетістікке жету мүмкіндігі мол. Ал, пластикалық және вокалдық өнерді органикалық тұрғыдан біріктіру оңай іс емес. Біздің уақытымыздың динамикасы бүгінгі режиссерлерден бұл мәселенің шешімін табуға итермелейді. Бірақ осы тұста «Оған қалай жетуге болады?», «Қоюшыда сахнадағы орындаушының вокалдың дарыны мен пластикасын біріктіретін, органикалық тұрғыда байланыстыратын арнайы тұжырым бар ма?» деген сұрақ туатыны сөзсіз. Әрине оларда мюзикл жанрындағы қойылымдарды кез келген орындаушыға қоя алатындай нақты заң немесе жол жоқ. Мұнда барлығы актердің жеке қабілеті мен режиссердің қиял кеңдігіне байланысты. Негізінен музыкалық қойылымдарды қоюға арналған және барлық режиссер ескеруге әрі түсінуге міндетті шығармашылық жағдайлар бар. Бұл мақалада қозғалатын мәселенің өзі осы орындаушының пластикасына байланысты көптеген анықтамаларды жүйелеу, режиссер мен актерлердің музыкалық спектакльмен жұмыс жасау барысындағы шығармашылық тандеміне назар аудару болып отыр.

Негізгі бөлім. Жалпы театрлық мектептерде, студиялар мен университеттерде актердің пластикалық тәрбиесіне уақыт пен назар айтарлықтай көп бөлінеді. Бұл үрдістің қалыптасып, күні бүгінге дейінгі даму бағытына өткен ғасырдың орта шенінде қазақ жеріне келген орыс режиссерлерінің ықпалы ерекше зор болды. Мұны: «Орыс режиссерлері ұтымды мизансценалар

құруға, сахналық динамиканы көре білуге, спектакльдің уақыты мен ырғағын ұстауға, әртүрлі қызықты ойын әрекеттерін іздеуге бағыт сілтеді. Сонымен қоса қазақ театрына спектакль жасаудың кешенді құрылымын меңгерудің, пьесаны көкірек көзімен көре отырып, драматургиялық материалдың идеялық-көркемдік бағытын бейнелі ашудың, әрекеттерді, мизансценаларды, ырғақтарды, яғни қойылымның сахналық түрінің барлық элементтерінің басын қосып, тұтас спектакль жасаудың кәсіби үлгісін көрсетті» [Нұрпейіс Б.К., Еркебай А.С., Жақсылықова М.Б., 2017], – деген жолдардан байқаймыз. Шығармашылық тәжірибесін маман дайындауға бағыттаған М.Насонов, М.И.Гольдблат, И.Г.Боров, Е.Г.Маркова, т.б. мектебі қазақ өнерпаздары үшін кәсіби шыңдалу жолы болды [Нұрпейіс Б., 2014, 520 б.].

Жалпы артистің бейне жасауы сондай режиссер-педагогтардың ұсынған трактовкасымен тең түссе, болашақ актерді пластика бағытында тәрбиелеу мәселесі айтарлықтай жеңілдейтін еді. Олай болмаған күнде бұл қиын, әсіресе пластика мен вокалдың тұтас гармониясын жасау өте күрделі. Осындай күрделі екі түрлі өнердің бірігуінде музыкалық спектакльдерде өнер көрсететін вокал орындаушылар көбінесе өздеріне сенімсіз болып, бұған дейін бейтаныс болған дүниеден қашуға ұмтылады. Сондай-ақ, мюзикл жанрындағы шығарманы дайындауда арнайы әрі нақты құрылымдық форма болмағандықтан пластикалық, яғни би әрекеттерінде өзінің физикалық күшін артығымен жұмсайды. Ал, актер шығармашылық табысқа жеткісі келсе, пластикалық тұрғыдан мәнерлі болуды және вокалдық орындаушылық барысындағы бағдарламасын нақты сезінуге міндетті. Мюзикл жанрындағы пьесаны сахналауда актер пластикалық форманы әрекет арқылы жеткізуде қиындықтарға тап болса, режиссер немесе балетмейстер пластикалық шешім шығаруға көмектеседі. Жалпы кез келген жағдайда драмалық шығарманы қоюшы актердің пластикалық мәнерімен жұмыс істеу барысын бірнеше критерийлерге бөлуге тиіс. Ең алдымен дайындық кезінде режиссер орындаушының әртүрлі қозғалмалы мүмкіндіктерімен танысуы шарт: оның қозғалысы, сергектігі, икемділігімен немесе икемсіздігімен күресі, кеңістікті сезінуі, қарапайым қозғалыстарды белгілі бір жылдамдықта игеру, буындарының иілгіштігі, т.б. Бұл жерде қоюшы артистке белгілі бір қасаң тәртіп бойынша үйренуіне талап қоюы маңызды емес, тек қана болашақ қойылымның жұмысы нәтижелі болуы үшін шығармашылық орта қалыптастыруы қажет. Актердің қиялын оятып, бейтаныс кеңістікте бағыт табу мүмкіндігін арттыруы шарт. Сол сияқты актердің режиссердің тапсырмасын қаншалықты тез әрі дәл орындап, қарапайым шешімдерден арылуға мүмкіндігі бар екендігін анықтау керек. Бұл қабілеттердің барлығы дайындық кезінде роль орындаушының әдеттегі әрекеттерден бас тартып, сахналық жағдайдың талабына нанымды жауап беруі үшін өте маңызды. Мюзикл қойылымдарында ойнаушы артистің осындай қасиеттерсіз одан әрі дамуы мүмкіндік емес. Себебі, олар сахна кеңістігінде үнемі өзгеріс үстінде болады.

Режиссер пьесаны оқудан басталған дайындық жұмысында актердің өз бетінше ізденуіне, сауатты көркемдік-пластикалық шешімдерді табуына итермелеп отырады. Өйткені шығармашылық тұлғаның өзін жеке суреткер ретінде елестетуі аса маңызды. Ол алғашқы қадамдардан бастап-ақ режиссер немесе балетмейстердің тапсырмасы міндетті түрде орындауға тұрарлық екендігіне сенуі қажет. Тағы бір айта кететін жәйт – режиссердің актердің қиын сәттерде, нанымсыз әрекеттерге жол бергенде, тығырықтан шыға алмай өзінің психикасын тежеген жағдайларда оған жасайтын әрекетін немесе кейіпкер мінезін түсіндіре отырып, барынша үміттендіре білуі. Егер қарсылық танытып, теріс жолды ұсынса немесе жан-жақты ізденбей тек өзінің жеңіл ойымен ғана шектелсе, актерде шығармашылық өсудің, одан әрі қанаттанып, табысқа жетудің болмайтындығын түсіндіру – режиссердің негізгі міндеті. «...нағыз режиссер актерларына сахнада не істеу керектігін көрсетіп, өз істегенін «сол күйінде айна-қатесіз қайталауды» талап етпейді. Өзіне ненің қажет екенін актерларға сезіндіре білуінде. Оны сезінген жақсы актер қалай әрекет етуді өзі ойлап табады. Актерге «жанды қуыршақ» тұрғысынан қарауға мүлде болмайды» [Рахимов Ә.С., 2010, 248 б.], – деп жазады тәжірибелі режиссер Әубәкір Рахимов. Расында сахналық өнерде роль орындаушыға, кейіпкер жасаушыға кәсіби тұрғыдан, сауатты жол көрсету, бағыт беру режиссердің негізгі міндеті.

Негізінен режиссердің музыкалық шығармаңы қоюы мен актердің пластикалық мәнерінің дамуын тікелей қадағалайтын жұмыстары басты орын алады. Дәл осы тұста орындаушыдан музыканы, ритмиканы, координацияның формасын, кеңістік пен уақытты сезіну, бақылау қасиеті, суырып салу қабілеті, әрекетті теңдеу мүмкіндігі, бұлшық-ет жады секілді сапалар талап етіледі. Осылардың барлығы бойынан табылған орындаушының одан кейінгі жұмысы тәнді жаттықтыруға дайындалудан бастап шығармашылық шеңберге ауысады. Дайындық барысында суырып салма өнерін барынша мол пайдалану қабілетіне режиссердің ерік беруі актер бойындағы техникалық мүмкіндік пен қиялды бағалауға септігін тигізеді. Алайда қанық әрі пластикалық тұрғыдағы мәнерлі бейнені артист үшін туындату тек қана режиссерге байланысты емес. Актердің талантты, спектакльдің формасы мен әрекеттің ритмін барлық түйсігімен сезіне алатын режиссерге тап болса, оның жасаған бейнесі міндетті түрде пластикалық тұрғыдан мәнерлі болады деу бұл – қате пікір. Актерлік өнердің техникасын

игермей, оның қыры мен сырына тереңнен үңілмей, қиял шексіздігі болмай актердің қызықты шешім табуы мүмкін емес. Драматург әрі алғашқы кәсіби режиссер Жұмат Шанин: «Образ жасау жолында актерлер режиссер не көрсетсе соны тапжылмай істеп, өздігінен еш нәрсе қоспаса, жасап отырған образында мән болмайды, жан болмайды. Бұл актердің олағайлығынан, іздену жолында жалқаулығынан, түсіне алмағандығынан болады» [Шанин Ж., 1988, 400 б.], – деп жазады. Бұл дегеніміз, әрбір роль орындаушының бойында дарынмен қоса білімнің, қабілеттіліктің, өзімен немесе кейіпкермен жұмыс жасау үстінде талапшылдықтың болуы керек деген сөз.

Пластикалық мәнердің өте маңызды элементтерінің бірі орындаушының бұлшық-ет еркіндігі болып табылады. Бұл дегеніміз – әртүрлі әрекеттерді шынайы, органикалық түрде өзінің табиғатымен келістіре отырып жасай алуы. Дайындық кезінде режиссер актердің осындай мүмкіндіктеріне барынша маңыздылық береді. Сол сияқты қоюшы спектакльге қатысушы шығармашылық ансамбль мүшелерінің төмендегідей қабілеттеріне баса назар аударуы тиіс:

1) қалыптасқан жағдайға байланысты актердің сенімді, органикалық әдеттеріне (немесе «қысымның» болмауына). Бұл фактор психикалық тұрғыдан маңызды;

2) қалыпты дамыған физикалық аппараты (актердің тәні) немесе координацияға қабілеттілігі;

3) актердің психофизикалық табиғаты, адам ретіндегі жеке ерекшеліктері;

4) пластикалық тәрбиесінің болуы. Бұлшық-ет еркіндігі көп жағдайда пластикалық дарынына байланысты.

Егер актер табиғатында гармония мен форманы сезіну, әрекеттерді қозғаудағы әртүрлі қабілеттер жеткіліксіз болса, бұл бүкіл пластикалық мәнерлілікке негізделген қойылымның көркемдік деңгейін жоғары көтере алмайды. Ал, «қысым» актердің пластикалық мәнерін жетілдірудегі ең негізгі кедергісі. Бұл актерге еркіндіктің қажет екенін байқатады. «Задача театра – доставить все данные, чтобы творчество актера проявилось наиболее свободно и было наиболее полно воспринято зрителями. Помочь актеру раскрыть свою душу перед зрителями – вот единственное назначение театра. [Мейерхольд Вс., 1968, 351 с.], – деп жазады тәжірибелі режиссер Вс.Э.Мейерхольд өзінің еңбегінде. Мұның дәлелі ретінде мысал келтіріп көрейік. Дайындық кезінде екі актер (мүмкін бір актер) белгілі бір көрініс бойынша режиссердің тапсырмасын орындау үшін бір іспен айналысып жатыр: олар ортада қабырға тұрғандай бір-біріне назар аудармайды, бөлмедегі заттардың арасынан немесе өзінің киімінен кілт «іздеуде». Актерлердің бірі қарапайым және еркін түрде шынайы қозғалады, байыппен пауза ұстап, әрі қарай әрекетін жалғастырады. Ал, сахнада өзін ыңғайсыз сезінген екіншісінің біреу кедергі жасағандай әрекеттері асығыс, қолдары мен аяқтары мәнсіз, негізсіз қимылдайды, оның жүзінде сенімсіз күлкі бар. Сондықтан ол ыңғайсыз әрі керексіз әрекетті тезірек аяқтағысы келеді. Осы тұста «неліктен актерлердің әрекеттерінде айырмашылық бар?» деген сауалдың туындары сөзсіз. Назар аударып қарайтын болсақ, алаңға өзінің ісімен шыққан біреуі өзін мүлде ойламайды, ол сыртынан өзін ешқашан бақыламайды. Сонымен қатар өзінің тұлғасына ешқандай қысылмайды, ол берілген тапсырмаға назарын барынша аударуды жақсы меңгерген, яғни психологиялық тұрғыдан өзіне аса сенімді. Келесі актер психологиялық тұрғыдан сенімсіз. Режиссерге сенбейді, сонымен қатар ән орындаудан тыс мұндай жаттығудың не үшін берілгендігі түсініксіз. Сол үшін де өзінің келбеті туралы ойлап, қолдары мен аяқтарының қимыл-қозғалысына ғана мән береді. Сөйтіп, бейнелеген әрекетінің дұрыстығына қарап, әрекеттен ауытқиды. Сахнада орын алған мұндай қисынсыз әрекеттерден актер іштей мүжіліп, сырттай «қысымға» тап болады. Ал, бұдан арылу қиын.

Кейбір актерлер режиссердің немесе жалпы көпшіліктің алдында, арнайы дайындық бөлмесінде ашыла алмауы мүмкін. Керісінше, сахнада ойнау барысында, яғни көрерменнің алдында «ашылып», өзін еркін сезінуі мүмкін. Ал, кейбір актерлердің камерлық жағдайда өте шынайы ойын көрсетіп, үлкен сахнаға шыққанда тежеліп қалуы ғажап емес. Сондықтан роль орындаушылардың табиғи ерекшеліктерін бақылап, олардың сахнаны сезінулерін қадағалау режиссердің мақсатының бірі болуы керек. «Режиссер должен уметь увлекать актера своими заданиями, вдохновлять его на их выплонение, будоражить его воображение, будить его артистическую фантазию, незаметно заманивать его на дорогу истинного творчества» [Захава Б.Е., 2013, 432 с.], – деген Б.Е.Захаваның жазбасына сүйенсек, қандай болғанда да бұл жолда ыңғайлы координациясыз кеңістіктен өту оңай емес. Сондықтан режиссер үшін актердің тәнін кеңістікте ыңғайлы пайдаланып, уақыт тұрғысынан дәлме-дәл байланыстыра алу маңызды.

Тағы бір айта кетерлігі, мюзикл жанрындағы қойылымның мизансценасы тыңғылықты ойластырылып, таңдалған, музыкалық ритммен дәл есептелген физикалық әрекеттерден тұрады. Қисынды жасалған мизансценалардың орындаушының көзқарасы мен тәні арқылы берілуі басқа да қосымша әрекеттердің барын аңғартып, драмалық шығарманың мәні мен мағынасын табуға негіз болады. Негізінен музыкалық спектакльдердегі актердің ән орындау процесінде сауатты пластикалық мәнердегі мизансценаны туындататын нақты іс-әрекеттерді таңдап алу қажет. Бірақ еркін түрдегі таңдау сахналық әрекеттің әртүрлі шешімдері болған жағдайда ғана мүмкін бола алады. Орындаушының ұсынған бір немесе екі

нұсқасы ғана болса, онда еркін түрде таңдау туралы сөздің болмағаны дұрыс. Бұл жерде актер міндетті түрде режиссерге өзінің табиғи болмысына жақын бірнеше пластикалық нұсқаларды ұсынады. Орындаушының жеке ерекшелігіне байланысты режиссер осындай пластикалық мәселеде кедергілерге кездесуі әбден мүмкін. Сондықтан актерлермен түрлі бағытта жұмыс жасау тәжірбиесі төмендегідей жағдайлардан өтеді:

1) Қиял көкжиегі кең, шығармашылық тапсырманы барынша түсінген орындаушы бірнеше пластикалық шешімдерді өз бетінше тауып, оларды мүлтіксіз орындай алады.

2) Өзіндік қызықты ой-идеясы бар актердің бұлшық-ет еркіндігі мен сахналық техникасының жеткіліксіздігі әрекетті орындауға мүмкіндік бермейді. Бұл жағдайда режиссердің толеранттығы, адами қарым-қатынасы мен орындаушының еңбекқорлығы сауатты да нанымды пластикалық әрекетті жасап шығады. Бұл жерде орыс-кеңес режиссері Анатолий Эфростың: «Поведение с актерами – целая наука. И, может быть, основа этой науки – любовь к ним. Если между вами все хорошо, то даже самые мелкие советы будут ими восприниматься.

Часто считают, что идешь на компромисс, признавая самых разных актеров. Но надо действительно любить многих и разных.

А на роль ставить только тех, кого нужно.

В актеров надо влюбляться. Они прекрасные люди. Ни в коем случае нельзя оставлять до утра вечерние недоразумения. Надо приходить, будто ничего и не было. Когда начинаешь злиться – хуже нет. Тут – только держись!» [Эфрос А.В., 1993, 318 с.], – деген сөзіне назар аударумыз керек.

3) Зейінді роль орындаушы режиссердің (балетмейстердің) ұсынған пластикалық мизансценаларын жылдам үйреніп, есінде сақтай алады. Сонымен қатар дем мен әрекетті өзара байланыстыра отырып жұмыс жасайды. Бірақ кейіпкерінің сыртқы бейнесін ғана ойлағандықтан өзі ештеңе ұсына алмайды. Бұл жағдайда режиссер актердің вокалды композицияның мазмұнына назар аударып, форма мен музыканың, яғни әннің біртұтастығын ұмытпауын қадағалау керек. Бұл – міндетті.

4) Режиссер үшін өте қиыны – бейненің формасын немесе оған берілетін трактовканы ойлап табу да, орындау да қолынан келмейтін қиялы таяз орындаушы. Сондықтан мюзикл жанрындағы шығарманы сахналаудың алдында ол негізгі ойды жақсылап талқылау қажет (әрине орындаушы өз кейіпкерінің кеңістігін сезіне алса ғана). Актер өз айналасындағы кеңістікті қаншалықты жақсы сезінсе, соғұрлым әрекет пен ритмнің бояуы қанық бола түседі де әрекет палитрасында жарқын әрі нақты пішін қалыптастыру мүмкіндігі кеңейеді.

Өзіміз көріп жүргеніміздей, кейбір актерлер сахналық кеңістікті сезіну емес, сонымен қатар өзінің тәнін де басқара алмайды, сондықтан қарапайым, жаңалығы мен мазмұны жоқ қимыл-әрекеттерді ғана қолданады. Олар рольдің қалыптасқан жағдайына қарамастан қозғалмайтын мизансценаны таңдайды. Әдетте мұны «ең бастысы дауыс қана, әрекет маңызды емес» деген ойдағы орындаушылар жасайды. Жалпы алғанда пластикалық мәнерлі мизансценаны құрудың сауаттылығы, қисындылығы тек актердің сыртқы келбетіне емес, оның ішкі рухани дүниесіне, қиялы мен сезіміне байланысты. Бейсаналы түрде жасаған барлық қимыл-ишараттары (жесттер) оның тілегін білдіреді. Орындаушының ішкі қалауы қаншалықты мықты болса, соншалықты белсенді, нақты және мәнерлі ишараттар туындайды. Көзі қарақты режиссер сахнадағы актерде нақты әрі айқын импульсивті әрекеттердің туындағанын жазбай таниды. Кейде тек бір ғана импульсті ишарат бүкіл мизансценаны «қажетті тонға» түсіреді. Сахналық өнерде ишараттың (жест) орны маңызды. Ол актер ойынының аса қажетті компоненті болып табылады. Мәнерлі әрекеттерде ишараттың әртүрлі түсінігі қалыптасқан. Біріншісінде ишарат – тәннің жеке бөліктерінің қозғалысы (мысалы, қол немесе қас) болып табылады. Мұны адам саналы түрде ақпарат тасымалдау үшін қолданады. Жеке ишарат эмоционалды тұрғыдан мәнерлі емес, ал, қалып (поза) болса адам тәнінің барлық бөлігін қамтып, үлкен мағыналы және эмоционалды қысымды арқалайды. Қалыпты терең сезімдермен байланысты десек, ишарат сөз орнына жүретін немесе толықтыратын әлеуметтік байланыстың формасы ғана. Егер ишарат белгілі бір қалыппен сәйкес келмесе, яғни адам тек қана ернімен күлсе, иығы қозғалмастан қолымен ғана бұлғаса, тәннің қалған бөлігі өзге мағына сыйласа, біздер өмірде де, сахнада да сезімдердің шынайы емес екендігін сезіп қоямыз. Ал, мұндай сәйкессіздіктер тек қана комедиялық бейне жасағанда ғана көмектесуі мүмкін. Жоғарыда айтылған келеңсіздіктерді болдырмау үшін сахналық әрекетті қажетті эмоцияға бағыттау қажет. Бұл актерге ролін шынайы қалыптастыруға, жалған ишарат жасамауға көмектеседі.

Келесі ишаратта айқын пластикалық мәнер немесе қолдардың тәннен бөлек қозғалысы туралы жалпы түсінік болмайды. Егер әрекет бірден қолдан басталып, оған тәннің өзге бөліктері ықпал бермесе, бұл ишарат жалған, сенімсіз әрі механикалық қозғалыс болып табылады. Бұл дегеніміз, егер әрекет импульсі ішкі тәннен басталмаса, ол ұзаққа бармайды, тез ұмтылады. Поляк режиссері Ежи Гротовский импульс туындайтын тәннің нүктесін анықтап, бұл жаңалығын дайындық барысында пайдалануды аса құптамаған. Актер үшін адамның еркін қозғалуына мүмкіндік жасайтын бұл бөлік қызметінің маңызы зор. Өйткені жеңіл немесе күрделі физикалық қимыл-ә-

рекеттің негізгі түйіні осы жерде.

Сахнада қолданылған ишаралар драмалық шығарманың идеясын, ондағы сөздің астарын ашуға негізделеді. Көптеген режиссерлер ишаратты пайдалану әдісі мінсіздікке апармайды деп түсінеді. Ишарат дегеніміз – актердің жеке шығармашылық қабілеті, ол сезімдер мен ойлардың бейнесінен шынайы түрде туындауы тиіс немесе орындаушы мен кейіпкердің бейнесін толықтырады. Ишараттар сөзді көшірмей, керісінше жаңа дүниені қалыптастырып, көрерменге рольдің түпкі мәтініне мән бере отырып ұсынылуы тиіс. Т.Жаманқұлов бұл жөнінде жоғарыдағы еңбегінде: «...Ишарат-мәзірет орындалатын монологта атылатын ойды қайталағаннан гөрі, сол сөздің алдын алуы шарт деген ой өте орынды. Ишарат көрерменді идеяның «өмірге» келуіне дайындайды, сонымен қатар актердің өзін де көпшіліктің назарын аударатын әдеттегіден өзгеше, салмақты, кестелі, жүгі ауыр шешен сөз айтуға тиісті күрделі психофизикалық қалыпқа, көрермен залымен өзгеше байланысқа ие болмаққа дайындайтын бөлек сахналық кезеңге, ерекше сілкіністі эпизодқа әзірлейді» [Тұңғышбай Әл-Тарази, 2008, 272 б.], – деп жазған. Тәжірибелі актер әрі режиссердің осы тұжырымы сахнада сауатты орындалғанда ғана ишарат қызықты әрі пластикалық тұрғыдан мәнді болмақ.

Режиссердің көмегімен және актердің өзіндік ізденісі арқылы барлық қажетті, яғни драмалық шығарманың идеясын ашып көрсететін әрекеттер мен ишараттар табылып, ол қабылданғаннан кейін режиссердің осылардың (ишараттар мен мизансценалардың) дайындық барысындағы реттілігін қалыптастыруы шарт. «Хореографиялық» реттілік барысындағы актердің сахнада жалғыз әрекет етпегендіктен өзінің жеке қимыл-қозғалыстары арқылы өзгелердің реттілігін бұзып, режиссердің шешіміне зиян тигізуін, яғни мұны болдырмауды қадағалау аса маңызды. Пластикалық сипаттағы ойынның тәртібін сақтау орындаушының ролін жеңілдетеді. Мұның маңыздылығы сол – артисттің өзінің даусы мен музыканың әуезді үніне тереңнен мән беруге итермелейді. Мюзикл жанрындағы қойылымға қатысушы актер өз партиясын шынайы орындау үшін ішкі ритмін нықтап ұстауы қажет. Кейбір актерлердің қол әрекеттерін, басын немесе денесін мағынасыз бұру арқылы негізгі көркемдік нысанадан алыстап кететіндігі жасырын емес. Мұндай біртекті әрекеттер арқылы көрерменді жалықтырып алмас үшін нақты құрылған пластикалық мизансценалардың көмегіне жүгінген жөн. Ол үшін режиссер музыкалық шығарманы орындау барысында орындаушының артық әрекетсіз тек қана дауыс пен көзге назар аударуын қамтамасыз етіп, оны қадағалау керек. Кейбір сәттерде актерден жеткен көркем дүние көрермен үшін қажетті эмоцияны тудырып, ерекше әсерге бөлейді. Сондықтан бұл жерде ештеңені арнайы бейнелеу қажет емес, көрерменге кейіпкердің (актердің) не сезініп тұрғаны қалай болғанда да түсінікті.

Мюзикл жанрындағы спектакльдегі актердің ән орындауында сахнадағы барлық ишараттар міндетті түрде сол шығарманың музыкалық құрылымымен келісілген болуы тиіс. Бұл жағдайда әрбір көрініс мұқият жоспарлау, орындаушылар арасындағы қатынасты қалыптастыру, әрекеттерді келістіріп, сонымен бірге осы процестердің барлығын қадағалау режиссердің міндетті. Жалпы алғанда осындай кемшіліктерге жол бермес үшін дайындық кезеңде актерлердің нені жасау қажет екенін ғана емес, істемеуге тиісті де әрекеттерді білуі қажет. Тәжірибесі жоқ актерлер сахнаға шыққа болды аяқтары мен қолдарын қайда қоярын білмей қиналады. Ол қаншалықты аз ишарат жасаса, бірақ ол сауатты болса, драмалық шығарманың идеясымен үндессе, оның әрбір әрекеті маңызды әрі толыққанды бола түседі. Сахнадағы мұндай пластикалық жетістіктер актер тарапынан жасалған қатаң бақылаудан ғана туындайды. Расында актер үшін өз әрекетін үнемі бақылауда ұстау өте маңызды. Себебі, спектакльге қатысушы шығармашылық ансамбльдің әрбір аяқ алысы көрерменнің көз алдынан өтеді. Бұл арқылы пластикалық мизансценаларды құрушы режиссер көпшіліктің назарын маңызды әрекетке және сауатты ишаратқа бағыттап отырады. Сол сияқты актердің ойыны да режиссердің тұжырымына өз тарапынан үн қоса отырып, көрерменді рухани ләззатқа бөлеуге бағытталуы тиіс.

Музыкалық шығарманы сахналау барысында режиссер өте маңызды актер әрекетінің сахна алаңындағы ережесін, яғни психикалық және физикалық бірлігін естен шығармаған жөн. Жалпы нақты ережесіз қойылған және орындалған пластикалық шешімдер ешқандай мазмұнға ие бола алмайды. Демек, ішкі сезімдердің айқындығы, жүйелі пластикалық қимыл-қозғалыстар, эмоцияға толы ишараттар мен көркемдік бояулар сахналық әрекеттің әрбір сәтінде актер психикасымен бірікпесе, оның ешқашан да, ешқандай да мәні болмайды. Әрбір физикалық әрекет эмоционалдық сипаттарынан арылса, ол өзінің өміршеңдігінен де айырылады. Негізінен мюзикл жанрындағы қойылымға қатысушы артист әртүрлі жағдайда, түрлі сахналық алаңдарда әрекет ететіндіктен режиссер де оған бір-біріне ұқсамайтын түрлі тапсырмалар қоя білуі керек. Сондықтан әртүрлі тапсырмалар түрлі сахналық механизмдерді талап етіп, бір әрекетті әртүрлі шешуге көмектеседі. Осылайша жан-жақты ізденген, сахнадағы күтпеген жағдайларға қашан да дайын актер өзінің кейіпкер жасаудағы жұмысына сенімді болып, оның тәні кез келген «ойынның бұйрығын» орындауға дайын болады.

Қорытынды. Жалпы алғанда әртүрлі жанрдағы, әртүрлі көркемдік бағыттағы, сан қилы тағдыры бар драмалық шығармаларда ойын көр-

сететін актер өзінің психо-физикалық, суырып салмалық, ойлап тапқыштық қасиетімен қандай рольді болмасын жоғары көркемдік деңгейде алып шыға алады. Оған қоса ерекше дарыны, ән орындаудағы дауыс тембрінің анықтығы, үйлесімді кескін-келбеті мен фактурасы да оның шынайы өнер көрсетуіндегі қажетті әрі маңызды компонеттер болып табылады. Демек, мұндай дара өнерпаздар қай театрдың болмасын болмысын ашады, репертуардың ауыр жүгін көтере алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Нұрпейіс Б.К., Еркебай А.С., Жақсылықова М.Б. Қазақ театрының қалыптасуы мен даму белестері // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. № 3/2 (47), 2017.
2. Нұрпейіс Б. Қазақ театр режиссурасының қалыптасуы мен даму кезеңдері (1915-2005): Монография. – Алматы: «Каратау КБ» ЖШС, «Дәстүр», 2014. – 520 б.
3. Рахимов Ә.С. Режиссер шеберлігі. Пьесадан қойылымға дейін. – Алматы: Тарих тағылымы, 2010. – 248 б.
4. Шанин Ж. Арқалық батыр. Сахнада шындықты тану: Пьесалар мен мақалалар /Құраст. Р.Нұрғалиев. – Алматы: Өнер, 1988. – 400 б.
5. Мейерхольд В.Э. Статьи, письма, речи, беседы. Часть первая. – Москва: Искусство, 1968. – 351 с.
6. Захава Б.Е. Мастерство актера и режиссера: Учебное пособие / Под общ. ред. П.Е.Любимцева – 6-е изд., стер. – СПб.: Издательство «Лань»; «ПЛАНЕТА МУЗЫКИ», 2013. – 432 с.
7. Эфрос А.В. Репетиция – любовь моя. – Москва: Издательство «Панас», 1993. – 318 с.
8. Тұңғышбай Әл-Тарази Сөз. (Ғылыми-теориялық зерттеу). – Алматы: «Нұрлы әлем», 2008. Том 1. – 272 б.

ГЕОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ
ГЕОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА
GEOLOGICAL SCIENCE

УДК 622.276

Алматова Баян Газизовна
кандидат технических наук, заведующий научно-исследовательской лаборатории
инженерного профиля Баишев Университета
Актобе, Казахстан

Калжанова Асемгуль Бакытовна
старший преподаватель, магистр технических наук кафедры «Геологии, нефтегазового и горного дела» Баишев университета
Актобе, Казахстан

ПАРАМЕТРЫ УПЛОТНЕНИЙ КОЛЛЕКТОРОВ И ДЕФОРМАЦИЙ СЛОЯ ГОРНОГО МАССИВА НАД РАЗРАБАТЫВАЕМЫМИ МЕСТОРОЖДЕНИЯМИ УГЛЕВОДОРОДОВ
(на примере месторождений Жанажол)

Түйін. Мақалада кен жыныстарының физикалық-механикалық қасиеттерінің және кен шоғырларының геометриялық сипаттамаларының коллекторды тығыздау параметрлеріне және көмірсутек шоғырларын әзірлеу кезінде кен массив қабаттарының деформациясына әсер ету сипаты мен дәрежесі көрсетілген.

Түйінді сөздер: тау жынысы, физикалық-химиялық қасиеттер, деформация, кен орын, игеру, коллектор.

Резюме. В статье показаны характер и степень влияния физико-механических свойств горных пород и геометрических характеристик залежи на параметры уплотнения коллектора и деформации слоев горного массива при разработке залежи углеводородов.

Ключевые слова: горная порода, физико-химические свойства, деформация, месторождение, разработка, коллектор.

Summary. The article shows the nature and degree of influence of physical and mechanical properties of rocks and geometric characteristics of the Deposit on the parameters of reservoir compaction and deformation of rock layers during the development of a hydrocarbon Deposit.

Keywords: rock, physical and chemical properties, deformation, Deposit, development, reservoir.

Деформация – изменение формы или размеров тела под действием внешних сил. В твердых телах различают упругую деформацию и пластическую деформацию

Образованные в коллекторах пустоты в результате извлечения углеводородов без закачки в том же объеме, с большой вероятностью вызывает оседание земной поверхности с предварительным уплотнением коллектора. «Природа не любит пустоты» не только в атмосфере, но и в недрах земли. Уплотнение коллектора и деформация слоев земли над залежами происходит по причине снижения пластового давления.

Деформация массива горных пород над за-

лежами в отличии от уплотнения коллектора происходит позднее. Её разрушительные действия, более вероятно, лягут на плечи нашим потомкам [Ашихмин С.Г..2007].

Явление деформации горного массива и земной поверхности при разработке нефтяных и газовых месторождении хорошо известно в мировой практике. Наиболее известные характеристики примеры деформации (осадок) земной поверхности при разработке месторождений углеводородов можно найти в целом ряде публикации, в том числе [Мазницкий А.С., Середницкий Л.М., 1991].

Масштаб проявлении данных деформационных процессов имеет широкий диапазон – оседания земной поверхности наблюдаются от нескольких миллиметров до нескольких метров. Для большинства месторождений скорости просадок составляют умеренные величины -1...2см в год, а суммарные (накопленные) величины просадок за длительные периоды разработки не превышают десятков сантиметров. Интенсивные техногенные деформации горного массива – менее распространенное явление, но с весьма опасными последствиями. Основные и наиболее опасные формы этих последствий – сильные деформации наземных сооружений, разрыв коммуникаций, слом обсадных колонн добывающих скважин, оползневые явления. Также за счет разлива больших объемов углеводородных продуктов из нарушенных коммуникаций, слом обсадных колонн добывающих скважин, оползневые явления. Также за счет разлива больших объемов углеводородных продуктов из нарушенных коммуникаций загрязняются геологическая среда и подземные воды.

Из этих данных следует, что прогноз напряженно – деформированного состояния горных массивов месторождений углеводородов является важной и актуальной задачей.

Непосредственной причиной деформаций горных пород при разработке месторождений нефти и газа является снижение исходного пластового давления. Как отмечают практически все исследователи, при падении пластового давления происходят процессы объемного сжатия пор и переупаковки отдельных гранул и зерен, что вызывает уплотнение коллектора и деформирование окружающих пород. Поэтому для прогноза напряженного состояния горного массива главным моментом является определение величины уплотнения коллектора. Поскольку коллекторы нефти и газа представляют собой насыщенные флюидом пористые породы, то для решения этой задачи необходимо использовать уравнения закона Гука (Гука закон, устанавливает линейную зависимость между упругой деформацией твердого тела и приложенным механическим напряжением [Мазницкий А.С., Середницкий Л.М., 1991].) для упругих пористых сред, которые имеют следующий вид (Амелин И.Д., Сургучов М.Л., Давыдов А.В. «Прогноз разработки нефтяных залежей на поздней стадии» М. «Недра»-1994 г).

$$\sigma_x - \sigma_x^0 = \left(K - \frac{2G}{3}\right)\varepsilon_{kk} + 2G\varepsilon_x + \alpha(p - p_0);$$
$$\sigma_y - \sigma_y^0 = \left(K - \frac{2G}{3}\right)\varepsilon_{kk} + 2G\varepsilon_y + \alpha(p - p_0); \qquad (1)$$
$$\sigma_z - \sigma_z^0 = \left(K - \frac{2G}{3}\right)\varepsilon_{kk} + 2G\varepsilon_z + \alpha(p - p_0);$$
$$\sigma_{xy} = 2G\varepsilon_{xy};\ \sigma_{xz} = 2G\varepsilon_{xz};\ \sigma_{yz} = 2G\varepsilon_{yz},$$

где K, G – модуль (модуль- (мера) название какого либо особо важного коэффициента или величины [Ашихмин С.Г., 2007]) объемного сжатия и модуль сдвига пород коллектора; σ_{if} , p – исходный тензор напряжений и исходное пластовое давление; σ_y , p – тензор текущих напряжений и текущее пластовое давление; ε_{if} - тензор деформации; ε_{ik} - объемная деформация; ε_x - коэффициент Био.

Месторождение нефти и газа, как правило, в плане имеют весьма значительные размеры. Поэтому при рассмотрении процесса уплотнения часто полагают, что коллекторы деформируются в режиме одномерного уплотнения, т.е. при отсутствии или незначительном развитии деформации в горизонтальном направлении (= ε_y = 0). Условия одномерного уплотнения применимы к коллекторам с большим отношением R/H (R – радиус коллектора, H – глубина залегания), а также при слабых вмещающих породах. При одномерном уплотнении полные вертикальные напряжения остаются постоянными, т.е. ($\sigma_\delta - \sigma_\delta^0$) = 0, а объемная деформация $\varepsilon_{ik} = \varepsilon_z$. С учетом этого из уравнения Гука можно получить выражение для вертикальной деформации коллектора [Мазницкий А.С.. Середницкий Л.М., 1991].

где $c_м$ – коэффициент одномерного уплотнения; Δp – падение давления.

$$\varepsilon_x = \frac{1}{K + \frac{4G}{3}}\ \alpha\ (p - p_0) = c_м \cdot \alpha \cdot \Delta p, \qquad (2)$$

Для изотропной породы коэффициент одномерного уплотнения можно выразить через другие упругие константы: модуль упругости E и коэффициент Пуассона ν [Мазницкий А.С.,Середницкий Л.М.. 1991]:

$$c_м = (1+\nu)(1-2\nu)/ [E(1-\nu)]. \qquad (3)$$

Если начальная толщина коллектора равна h, то величина уплотнения составит:

$$\Delta h = h \cdot c_м \cdot \alpha \Delta p \qquad (4)$$

Очевидно, что указанная величина Δh представляет собой верхний предел возможного уплотнения при данном падении давления Δp.

В общем случае величина уплотнения будет зависеть от упругих свойств покрывающих и подстилающих пород, от соответствия размеров коллектора и глубины его залегания. В свою очередь величина оседаний земной поверхности η не соответствует напрямую Δh, а также зависит от вышеназванных параметров [Almatova B.G., Aldamzharov N.N.,2019]. Максимальное уплотнение и оседание земной поверхности в центре залежи можно определить следующим образом:

$$\Delta h = c_1 \cdot c_м \cdot h \cdot \alpha \Delta p \qquad (5)$$

$$\eta = c_2 \cdot \Delta c \cdot [2(1-\nu_c)] \cdot \left(1 - \frac{\beta}{\sqrt{1+\beta}}\right), \qquad (6)$$

где ν_c – коэффициент Пуассона покрывающих пород; β = H/R – отношение глубины коллектора к его радиусу; c_1, c_2 – коэффициенты, зависящие от упругих свойств покрывающих пород и коллектора, глубины коллектора и его размеров.

Данные соотношения представляют собой быстрый и удобный способ оценки величины уплотнения коллектора и оседаний земной поверхности в центральной части месторождения. В то же время очевидно, что на флангах залежей условия одномерного уплотнения не выполняются и напряженное состояние имеет более сложный вид.

Для подробного прогноза напряженно- деформированного состояния горного массива и коллектора целесообразнее всего использовать численные методы, так как при наличии готовой программы они позволят без труда получать решение практически для любой модели деформирования материала, при любых граничных условиях и неоднородностях среды.

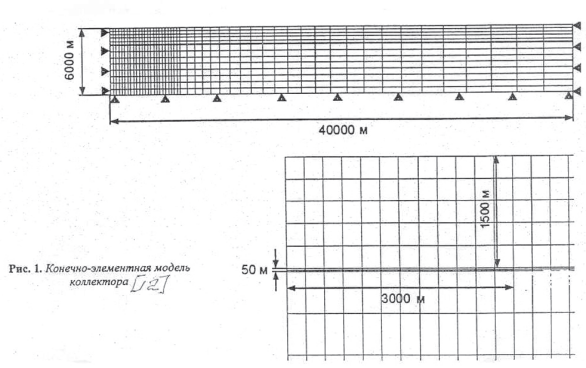

Рис. 1. *Конечно-элементная модель коллектора* [12]

На рисунке 1 представлена конечно-элементная модель, предназначенная для оценки влияния различных факторов на параметры уплотнения коллектора и деформации горного массива. Рассматривался коллектор круговой формы, залегающий на глубине 1500м. В ходе расчетов толщина коллектора варьировалась от 50 до 200м, радиус коллектора – от1000 до 7500м. расчеты выполнялись в программном комплексе «ANSYS». Рассматривались деформации, возникающие при равномерном падении давления в залежи при различных соотношении G/G_k, где G_k – модуль сдвига пород коллектора; G – модуль сдвига вмещающих пород. Некоторые результаты расчетов представлены на рис. 2-4, на них же показаны расчетные профили относительного уплотнения ($\Delta h / \Delta h_{max}$) для различных условий (максимальное уплотнение Δh_{max} определяется по (4); r – текущий радиус точки).

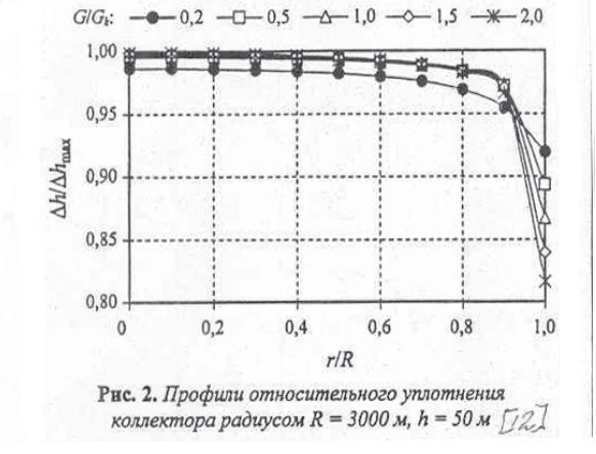

Рис. 2. *Профили относительного уплотнения коллектора радиусом R = 3000 м, h = 50 м* [12]

Как можно видеть на рис. 2, уплотнение коллектора в целом выше при более слабых вмещающих породах, особенно на флангах залежи. В то же время в центральной части уплотнение близко к максимальной и слабо зависит от жесткости вмещающих пород. Уплотнение также увеличивается с ростом радиуса коллектора (см. рис. 3), однако уже при R /H ≥ 2 влияние этого фактора становится несущественным. Наконец, относительное уплотнение коллектора зависит от его начальной толщины (см. рис. 4). При прочих равных условиях относительное уплотнение выше для более тонкого коллектора, что проявв-

ляется на флангах залежи; в центральной части влияние этого фактора практически отсутствует.

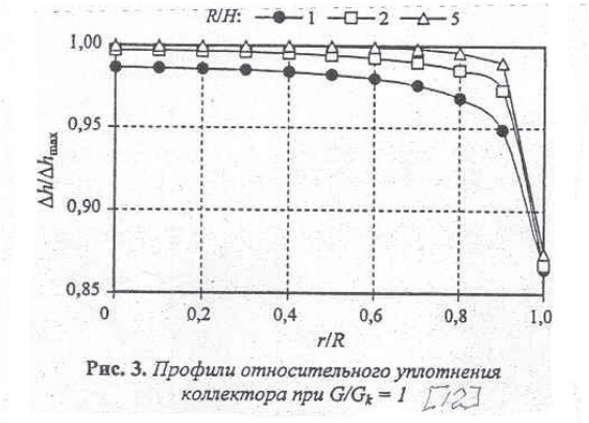

Рис. 3. *Профили относительного уплотнения коллектора при $G/G_k = 1$* [12]

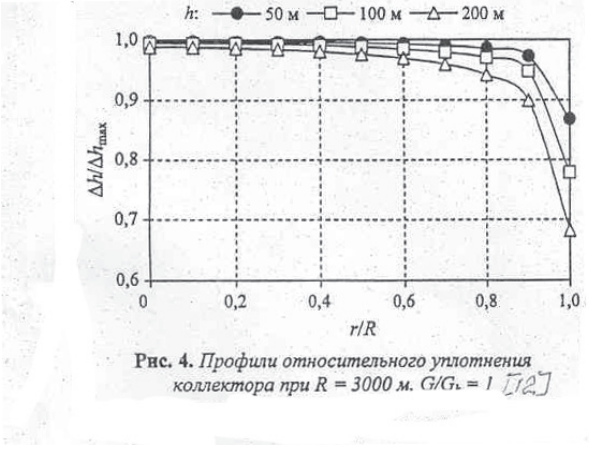

Рис. 4. *Профили относительного уплотнения коллектора при R = 3000 м. $G/G_k = 1$* [12]

Если рассматривать оседания земной поверхности, то они, кроме названных параметров, будут зависеть также от жесткости покрывающих и подстилающих пород, так как уплотнение коллектора реализуется в виде оседания кровли и поднятия почвы.

В таблице показаны рассмотренные расчетные варианты, отличающиеся набором упругих параметров коллектора, покрывающих и подстилающих пород.

Как показано на рис. 5, наибольшие оседания имеют место для варианта № 3, т.е. при жестких подстилающих породах. Оседания также увеличиваются при уменьшении модуля упругости покрывающих пород, что приводит к уменьшению арочного эффекта.

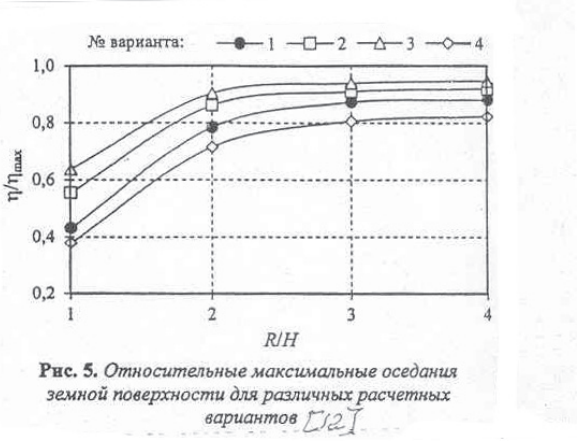

Рис. 5. *Относительные максимальные оседания земной поверхности для различных расчетных вариантов* [12]

Характеристика расчетных вариантов

Вариант	Коллектор		Покрывающие породы		Подстилающие породы	
	E, МПа	ν	E, МПа	ν	E, МПа	ν
1	5000	0,25	5000	0,25	5000	0,25
2	5000	0,25	2500	0,25	5000	0,25
3	5000	0,25	5000	0,25	10000	0,25
4	5000	0,25	5000	0,25	5000	0,25

Увеличение коэффициента Пуассона покрывающих пород напротив, уменьшает оседания, так как увеличивается боковое горное давление и усиливается арочный эффект. Оседания увеличиваются с ростом отношения *R/H* и стабилизируются при *R/H* = 3...4. При *R/H* = 1 относительные оседания $\eta / \eta_{max} (\eta_{max} = \Delta h_{max})$ по расчетным вариантам колеблются от 0,38 до 0,64, а при *R/H* = 4 — от 0,82 до 0,95. Это говорит о том, что степень влияния упругих свойств вмещающих пород на оседания земной поверхности уменьшается с ростом размеров коллектора. Таким образом, оседания определяются прежде всего величиной уплотнения продуктивного слоя, поэтому первостепенное значение имеет выбор упругих свойств, модели и параметров деформирования коллектора.

ВЫВОДЫ:

В целом результаты выполненных расчетов позволяют сделать следующие выводы:

— в центральной части нефтегазовых месторождений деформации коллекторов близки к условиям одномерного уплотнения;

— на флангах залежей условия одномерного уплотнения не выполняются, и напряженное состояние имеет более сложный вид;

— для прогноза напряженно-деформированного состояния горного массива целесообразно использовать численные методы механики сплошных сред, при этом основное значение имеет выбор упругих свойств, модели и параметров деформирования коллекторов;

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. «Исследование компрессионных свойств коллекторов Шершневского нефтяного месторождения». С.Г. Ашихмин; Г.Г. и Р. НиГ М, 10/2007
2. Влияние параметров упругости пород на уплотнение коллектора и оседание земной поверхности при разработке нефтяных месторождений. Мазницкий А.С., Середницкий Л.М. Н/х, 5/1991
3. Forecast in the areas of the oil and gas industry of Aktobe reqion. B.G.Almatova Aldamzharov N.N.; International Journal of Civil Engineering and Technology. 2019

Adeleke Olufemi William
Ph.D student,
al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan, e-mail: w.adeleke@iitu.kz

INSTITUTIONAL REFORMS IN THE FIRST DECADE OF KAZAKHSTAN STATEHOOD

Abstract. Like most colonized countries that emerged upon gaining independence, Kazakhstan confronted head-on a raft of threatening social, political, and economic problems requiring immediate and proper tackling. This is especially true for transitional economies such as the former Soviet States, as the Republic of Kazakhstan. The needs for broad-based economic, social and institutional reforms were dictated by a sudden disintegration of the systems that bonded the Soviet Republics together. This paper examines the monetary institutional reform carried out by Kazakhstan upon gaining independence. The author believes that the successful monetary institutional reforms performed by Kazakhstan in the earlier days of independence have continued to serve as the foundation for the Kazakhstan transition from lower-middle-income to upper-middle-income status in less than two decades. (World Bank 2017). The paper investigates the initial challenges that were surmounted and the results achieved. It closes with a proposal for a more robust monetary reform initiative capable of making Kazakhstan be more prosperous and be well-positioned to meet the vision of joining the elite club of the 30 industrialized countries of the world.
Keywords: Monetary, Institutional, Reform, National Bank.

Аделеке Олуфеми Вильям
PhD студенті,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: w.adeleke@iitu.kz

ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ РЕФОРМАЛАР ОРНАТУ ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІҢ ШЕШІМДЕРІ

Аңдатпа. Тәуелсіздік алғаннан кейін пайда болған көптеген отарланған елдер сияқты, Қазақстан жедел және дұрыс шешілуі қажет көптеген қауіпті әлеуметтік, саяси және экономикалық проблемаларға тап болды. Бұл, әсіресе, Қазақстан Республикасы сияқты бұрынғы кеңестік республикалардың өтпелі кезеңіндегі елдерге қатысты. Кең ауқымды экономикалық, әлеуметтік және институционалдық реформалардың қажеттілігі осылайша орынды болды және Кеңес Одағын ондаған жылдар бойы байланыстырған жүйелердің кенеттен бұзылуынан туындады. Автор тәуелсіздіктің алғашқы күндерінде Қазақстан жүргізген сәтті монетарлық және институционалдық реформалар Қазақстанның орташа кірістен төмен мәртебеден жиырма жылға жетпейтін орташа кірістен жоғары деңгейге өтуіне негіз болды деп санайды. (Дүниежүзілік банк 2017). Мақалада жеңілген алғашқы мәселелер мен қол жеткен нәтижелер туралы айтылады. Қорытындылай келе, монетарлық реформа саласындағы неғұрлым белсенді бастама ұсынылады, ол Қазақстанды гүлдендіре түседі және әлемнің 30 индустриалды дамыған елінің элиталық клубына кіру тұжырымдамасын жүзеге асыру үшін жақсы мүмкіндіктерге ие болады.
Түйінді сөздер: ақша, институционалдық реформалар, Ұлттық банк.

Аделеке Олуфеми Вильям
Ph.D студент,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
г. Алматы, Казахстан. e-mail: w.adeleke@iitu.kz

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ РЕФОРМЫ В ПЕРВОМ ДЕСЯТИЛЕТИИ КАЗАХСТАНСКОГО ГОСУДАРСТВА

Аннотация. Как и большинство колонизированных стран, появившихся после обретения независимости, Казахстан столкнулся с множеством угрожающих социальных, политических и экономических проблем, требующих немедленного и правильного решения. Это особенно верно для стран с переходной экономикой бывших советских республик, таких как Республика Казахстан. Необходимость в широких базовых экономических, социальных и институциональных реформах, таким образом, стали целесообразными и были продиктованы внезапным распадом систем, которые на протяжении десятилетий связывали советские республики вместе. В данной статье рассматривается денежно-институциональная реформа, проведенная Казахстаном после обретения независимости. Автор полагает, что успешные денежно-институциональные реформы, проведенные Казахстаном впервые дни независимости, продолжали служить основой для перехода Казахстана от статуса ниже среднего уровня дохода к уровню выше среднего уровня дохода менее чем за два десятилетия. (Всемирный банк 2017). В статье также рассматриваются первоначальные проблемы, которые были преодолены, и достигнутые результаты. В заключение предлагается предложение о более масштабном инициативе в области денежной реформы, способной сделать Казахстан более процветающим и дать хорошие возможности для реализации концепции вступления в элитный клуб 30 промышленно развитых стран мира.

Ключевые слова: денежные, социальные институты, Национальный банк.

INTRODUCTION

Following the collapse of the Soviet Union all former socialist countries, including Kazakhstan, entered a phase of major institutional reforms that should become antecedent of desirable social transformations. The need to respond to various social, economic and political challenges requires that public agencies be prepared to work in partnership with other public, civil societies and business organizations (Huque, 2005).

The newly independent Kazakhstan faced enormous challenges not only of economic reform but of state-building in a much broader sense. Chronic shortages of domestic capital, the destruction of pre-existing trade networks, and the difficulty of adapting Soviet enterprises and institutions to market conditions plunged Kazakhstan and its neighbours into a severe recession. This made deep and lasting economic reform more urgent but also more difficult; indeed transforming the economic system in such an environment was rather like rebuilding a ship in the midst of stormy weather. It was the period when Kazakhstan faced the daunting challenges of creating own market-based economy and integrating into networks of global exchange. The leaders of Kazakhstan recognized the fact that development is a co-evolutionary process, whereby states and markets interact and change together over time (Ang, 2016). Successful reform of one institution could influence growth in other sectors. In such circumstances reforming the monetary institutions became expedient. The nation's new leaders were also confronted with a phenomenon described as sharp 'transitional recessions'. These were the result of falling output, rising unemployment, hyperinflation, and vast resource re-allocation, together with processes of widespread social disruption.

The economy of Kazakhstan experienced a severe contraction in the early stages of the market transition. During 1992-1995, real GDP fell by an estimated 31%, inflation surged into triple and quadruple digits (annual consumer price inflation did not fall below 100% until 1996), and the labour market witnessed the destruction of 1.6 million jobs. A weak recovery began in 1996-97, but the impact of the Asian financial crisis of 1997 and the Russian crisis the following year helped to tip the economy back into recession. Growth resumed weakly in 1999 and then began to surge in 2000 as oil prices recovered. From 2000, growth accelerated sharply, reaching an average of 9.4% during 2000-08. Growth slowed sharply in 2009 before rebounding somewhat until the sharp drop in commodity prices in 2014-15, which led to a slowdown, with growth falling to 1% in 2016.

According to the Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD) reports, Kazakhstan emerged as an independent state and embarked on its post-communist transformation in extraordinarily difficult circumstances. The Soviet economy from which it emerged was already in free-fall – Soviet GDP fell by somewhere between 8 and 17% in real terms in 1991 – and the newly independent Kazakhstan faced enormous

challenges not only of economic reform but of state-building in a much broader sense. Moreover, the newly independent Kazakhstan emerged at a time when the global economy itself was undergoing profound changes. The period since 1991 has been one of rapidly intensifying globalization, involving financial and economic integration and unprecedented development of global value chains. The Internet and other technological changes altered the way businesses were done, while the creation of the World Trade Organization, the emergence of climate change as a global problem and the rapid rise of China and other emerging economies changed the way the world economy functioned.

Kazakhstan in these prevailing unfavorable circumstances had to make its way in a rapidly changing global context (OECD, 2015). The transition to the new market relations not only led to radical changes but also spawned and developed many negative phenomena in society: racketeering, raiding, shadow economy, corruption, etc. Corruption continues to exert a negative impact on the national economy. In order to create order out of the chaotic situations, series of other reform initiatives including a restructuring of public institutions, capacity building, and other measures that demonstrate quality improvements and value in the delivery of government services were also implemented in tandem with a monetary institution. Needless to say, many of these developments brought benefits to Kazakhstan. Global growth accelerated, particularly in emerging economies, opening the doors of new market opportunities, lifting hundreds of millions out of poverty, and contributing to big improvements in human health and life expectancy. For Kazakhstan, this acceleration implied a surge in demand for its primary export commodities from the end of the 1990s, underpinning more than a decade of strong growth. The rise of China, in particular, offered – and continues to offer – important opportunities to Kazakhstan. At the same time, the last 25 years have also witnessed several major financial crises, and the effects of the global crisis of 2008-09 are still being felt. This has served as a reminder that greater integration in the world economy is not without its risks.

The main objective of this volume is to present aspects of the Kazakh transition economy experience between 1993 and 1998. During that period, the newly independent state obtained full economic independence and created the basis for the development of a liberal market economy. It also underwent a severe recession, the consequences of which have only partially been compensated for by subsequent growth. The causes of such dramatic trends have been widely debated, alternatively stressing the negative weight of the Soviet heritage and the costs of the radical reforms approach known as "shock therapy" (Olofsgard, 2018). This article focuses on the outcome of the 'orthodox' monetary policies adopted during this period. It examines economic development and wealth redistribution, aiming to verify if and to what extent those policies worsened the transitional recession.

As Granville (2016) puts it, 'Kazakhstan began to adopt an independent monetary policy in November 1993 following the collapse of the 'rouble zone'. After the dismemberment of the Soviet Union, the Soviet rouble was automatically inherited by all its successor states. Monetary union, however, was not established according to any specific plan. It emerged as a consequence of a process of disintegration that lacked, among other things, any specific programmes aimed at the resettlement of monetary systems. Further still, the maintenance of a common currency was supported by most international economic institutions such as the IMF who viewed it as a factor easing commercial exchange among the Commonwealth of Independent States (CIS).

A growing monetary base and rapid price deregulation generated hyperinflation (Byung-Yeon, 2002). Hyperinflation in the rouble zone started in 1992. In Russia, after the deregulation in January 1992, there was 250% price inflation for the month of January. By December 1992 prices were 26 times the level of December 1991 (McKinnon, 1991; Orlowski, 1993; IMF, 1995, 1998. Aside from different degrees of dependence on imports of oil and manufactured products from Russia, dissimilar approaches to economic reforms and structural heterogeneities among former Soviet states increased divergent trends, opening the way to centrifugal forces that disintegrated the monetary union from within (Orlowski, 1993). The rouble zone reached its final stage in July 1993, when the CBRF required daily bilateral clearings between Russia and the other post-Soviet states, and made the roubles issued prior to 1993 no longer legal tender in Russia (Snoek, 1999; IMF, 1999; Kornai, 2001). At that point, remaining members of the rouble zone – among them Kazakhstan – had no choice but to leave it and introduce their own currency (Dabrowski, 1995a, pp. 20-31, 1995b; Chavin, 1995; Broome, 2010, pp. 77-111).

Notwithstanding such a troubled environment, Kazakh authorities, it seemed, were quite surprised by Russia's move, and their first reaction was to explore ways to create a new union. Tight historical links between the two countries, the deep integration of their economies, and the political attitude of the Kazakh leadership – worried by the possible social consequences of a sharp division from Russia in terms of interethnic relations – made it difficult to opt abruptly for separation. On 7 September 1993, Russia, Kazakhstan, Uzbekistan, Tajikistan, Belarus, and Armenia signed a treaty to coordinate monetary policies and stabilise

exchange rates. Bilateral-framework agreements intended to maintain a unified monetary system were ratified in the following weeks (Dabrowski, 1995, pp. 20-25; Khabarov, 1995, pp. 1298-3010; Gleason, 2001; Broome, 2010, pp. 77-111; Granville, 2016, pp. 19-26).

Meanwhile, old and new Russian notes kept circulating in parallel; the former, however, suffered rapid devaluation. If in July 1993, currency conversion was set at a parity level, by early autumn the respective value had soared to 5:1. The trend highlighted widespread flight from the common currency. The exchange rate of old roubles with the dollar also deteriorated consistently, passing from 2,700 in late October up to 7,000 to 10,000 in early November. As monetary reform was made by the NBK, introducing a Kazakh currency became ever more likely. People and enterprises abandoned roubles altogether, resorting to barter and the use of foreign currency. A trend of progressive "dollarization" – which was to last up to the early 2000s – emerged in parallel to hyperinflation (Dabrowski, 1995, pp. 20-31; Kazbekov, 2002, pp. 85158; Yilmaz, 2009, pp. 1-12).

On 15 November 1993, the Kazakh government finally introduced the *Tenge* (KZT), the new currency. The circulation of rouble notes was suspended by 18 November. Individuals and legal entities could exchange their roubles by following specific procedures, whereas authorities set up controls to avoid artificial price increases (IMF, 1995, p. 24). Individuals could exchange up to 100,000 roubles in cash per person at the rate of 500 roubles per KZT, exceeding sums having been deposited in special bank accounts that had been frozen for six months. Legal entities followed different rules in relation to their sector of activity and level of involvement in retail trade (IMF, 1995**,** p. 24). This orthodoxy was not surprising for attentive analysts. During the final months of the rouble zone, the central bank had already started implementing credit policies in order to lower inflation, implementing currency controls to limit the inflow of rouble notes, enhancing foreign reserves, accumulating domestically produced gold, and suspending foreign currency auctions (IMF, 2000, p. 23).

MONETARY INDEPENDENCE

The introduction of the new currency opened the way to independent monetary policy, the implementation of which was committed to the NBK. The Bank was the heir of the State Bank of the Socialist Kazakh Republic, transformed after independence into the National Bank of the Republic of Kazakhstan. Laws of 13 April 1993 and 30 March 1995 defined the Bank's tasks, rules, and objectives. Both acts granted the central bank consistent degrees of independence (Loungani, 1995), with monetary stability as the principal objective (Law No. 2155, 30.03.1995, 2,7).

In their theoretical architecture, these acts mirrored the neoliberal monetarist approaches that were being promoted at both scholarly and institutional levels at the time under the umbrella of the so-called "Washington Consensus" (Aslund, 2001). It is therefore not surprising that policies focused from the very beginning on rapid price stabilization through the control of monetary aggregates (IMF, 1995, 1998). As soon as the KZT was issued, the NBK increased commercial bank reserve requirements from 20% to 30%. Refinance rates passed from 170% in November to 240% in December 1993, reaching 270% on 10 January 1994 (IMF, 1995, p. 25). The currency freely floated on the international market, with minor intervention to smooth – and not control – such trends. The rate was initially set at 5 KZT/USD in November 1993 and had increased to 70 KZT/USD by the end of 1996. Credit from the NBK to commercial banks fell from 25% to less than 10%; broad money increases slowed down from 64% to 25% a year between 1993 and 1994. Inflation gradually diminished, and, by 1994, currency depreciation trends offered signs of stabilization. The trend was abruptly interrupted by the bursting of the so-called 'arrears crisis'.

The credit bubble threatened to jeopardize financial construction in the initial years of independence, while highlighting the side effects of monetary policies focused only on 'inflation targeting'. The credit crunch succeeded, in fact, in curbing inflation. It also substantially contributed to lowering companies' liquidity and gradually increasing their financial burden. In conditions of a chronic shortage of working capital, credit became the essential source for funding ordinary activity – including the import, mainly from Russia, of large sets of vital items. By November 1993, Kazakh enterprises were already suffering a net debtor position of around 260 billion roubles (IMF, 1994). Immediately after the introduction of the national currency, the situation worsened. Anticipating an oncoming crunch, most businesses delayed payments and subscribed new credits, trying to avoid, or simply postpone, bankruptcy. Arrears soared. By the first trimester of 1994, the number of entities in arrears reached such a level that a major financial crisis became ever more likely.

As expected, government reacted with a bailout plan for over 38 billion Tenge to cover the worst-distressed debts. Another share of assets, worth 18 billion Tenge and owed by still-viable net debtor enterprises, was covered by credit at an interest rate of 200% to be paid back by 1994. The operation substantially reduced the risk of major breakdowns. It also increased bank credit, broad money – the latter expanding by 72% in the second quarter of the year – and base money, which registered an increase in the same period of 60%. Inflation soared again, and exchange rates depreciated. Negative expectations of price controls and speculative

operations in the domestic and international financial markets contributed to a worsening of these trends (EBRD, 1994, pp. 26-27; IMF, 1995, p. 25, 1997, pp. 5-7, 29-37).

The NBK renewed restrictive monetary policy, sterilizing the expansionary effect of the 'assets crisis'. The refinance rate was increased to 300% in March 1994, not to be lowered to 270% until September, when inflation started a new decline. Credits to the bank sector were limited to a period of nine, then six, months; their renewal was prohibited; and their granting was limited to 'perspective enterprises'. This last step, justified as a means to eliminate – or at least reduce substantially – the forming of new 'arrears waves', acted as a selection mechanism, sustaining firms that could present credentials of future growth, most of them concentrated in the export-oriented sectors.

By 1996, inflation had finally come under control. Consumer price increases fell from an annual average of 1,892% in 1994 to 176% in 1995, 39.1% in 1996, and 17.4% in 1997 (EBRD, 1994, 2001; Kazbekov, 2002, p. 63). Results were substantial, especially because they had been reached within a framework of capital inflows determined by improvements of the trade balance and net foreign direct investments (EBRD, 2001). Capital outflows lessened as a reaction to a perceived successful stabilization and positive economic perspectives. Monetary policy, as predicted by most experts, had worked out: Inflation lowered, the trade balance improved, and the national currency stabilized its rating in the international market. These results, in turn, should have paved the way for a new era of economic development. Net capital inflow and renewed trust in the country's future were considered early signals of the beginning of a new era (Waikar, 2011). Going by these accounts, it is worth mentioning that monetary reform paved the way for the economic success that Kazakhstan has achieved in the last two decades. Financial independence allowed the country to independently make life-changing decisions, attract investments and embark on other social and political reforms as a truly sovereign state.

Monetary policy in the transition economy

Kazakh monetary policy presents a high degree of coherence throughout the period of this study. The central bank clearly stated that curbing inflation through monetary base targeting was its first priority, and this goal was actually achieved. Deflections from such a strategy, as in 1994, were short-term adjustments to external shocks and didn't significantly influence the overall consistency of the NBK's action. Results, according to most analysts, had met expectations (IMF, 1995b; Broome, 2010, pp. 152-184).

Shifting perspective from monetary to broad economic aggregates reveals, however, a more complex and contrasting picture. Following reforms, Kazakhstan experienced not only hyperinflation but also a significant decline in production in all economic sectors. This was accompanied by widespread unemployment, a drop of state receipts, a decrease in the standard of living among the vast majority of the population, and skyrocketing revenue inequalities. Poverty and unemployment nourished criminality, and institutional weakness opened the way to widespread corruption. Recession, instability, and a lack of prospects led to drug and alcohol abuse. Life expectancy significantly diminished and the whole social framework showed dangerous signals of implosion (Kazbekov, 2002, pp. 7-8). Yet, in 1999, as economic recovery was consolidated, Kazakh GDP was just 40% of its 1990 level. The country's ranking in the Human Development Index had fallen from 30th in 1990 to 107th in 1998. Kazakh economic structure had undergone radical transformations, losing a portion of its industrial and agricultural potential in order to concentrate on export-oriented production such as that of oil, gas, and precious metals (Kazbekov, 2002).

Kazakhstan's market-oriented reforms followed the so-called 'shock therapy' model experimented within Russia and were backed at the time by most experts, as well as by the IMF and the World Bank. The approach consisted of a set of standard neoliberal measures of institutional transformation, economic restructuring, and financial stabilization that, acting within a comprehensive framework, should have led to a transition from a planned to a market economy. An initial crisis should have been rapidly followed by recovery and development. As hyperinflation burst out in 1992-1993, the monetary institutional policy became, however, the primary instrument in the transition process, and the central bank became a pivotal actor. Curbing inflation emerged, in fact, as a prerequisite for any subsequent action.

Within this framework, the NBK fought price instability (Amato, 2002). The reasons that led the NBK to embrace extremely orthodox approaches, sticking to them even when they evidently contributed to a deepening recession (Kazbekov, 2002, pp. 85-99), are complex and not unequivocally identifiable. Objective stabilization needs, neoliberal theoretical approaches, and the inexperience of NBK directors with market mechanisms might all have played a role. Another major cause, however, may be spotted in the complexity of economic conditions in the early 1990s, coupled with the unexpected results produced by other measures of the reform package. Rapid privatization and liberalization of prices and trade in particular, should have led to the simultaneous formation of market mechanisms. This, in turn, should have paved the way for rapid growth, compensating for the deflationary, recessive, monetary policy. Such a perspective was, however, itself the result

of a theoretical oversimplification of the economic environment of the early 1990s.

The falling apart of the Soviet Union as a federal but unified state created new frontiers in which uncertainties arose, contributing to a deepening and already serious 'transition crisis'. Enterprises faced the breakdown of traditional markets in the context of structurally insufficient working capital. A lack of confidence choked expectations and investments. Crisis diminished tax revenues and weakened government capabilities, severely limiting institutional action. The lack of experience of most actors – public and private alike – led to mismanagement, whereas an absence of clear rules and controls opened the way to widespread illegal practices.

The 'package' supported by the IMF widely ignored such aspects. It was based, in fact, on a purely macroeconomic theoretical framework very distantly suited to the actual conditions of post-Soviet economies. The model forecasted that strict monetary policy necessary to reduce inflation would have been balanced by structural reforms – rapid privatization, price and trade liberalization, a downgrading of the state's presence, and budgetary equilibrium – thereby sustaining and stimulating growth. Of the two pillars of the reform package, however, only the monetary one worked out effectively; structural reforms widely disrupted the old system without creating effective market mechanisms. If up to 1993 the main cause of crisis was the disruption of inter-republic trade, from 1994 onward the strongest vehicle of the recession became 'orthodox monetary policy' undertaken in the absence of balancing factors in the real sector.

ECONOMIC GROWTH HAS BEEN IMPRESSIVE SINCE THE END OF THE 1990S

Price liberalization also proved problematic. It was anticipated that after an initial increase of consumer prices up to three-to-five times initial independence-era levels, stabilization would have followed. This then would rapidly lead to a new equilibrium between supply and demand within a coherent price system and effective market mechanisms. Production would have rapidly soared, pushed by new price levels, pulled by solvent demand, and sustained by the higher competitiveness of privatized firms. In reality, price liberalization led to rapid resource reallocation, shifting investment abruptly toward export-oriented and highly rentable economic branches, the first being raw materials, energy, and trade services. This followed a long-term downscaling of domestic firms operating in consumer-oriented sectors. Consequently, imports rapidly increased for a wide range of products, with negative effects on the balance of trade, the state budget, the value of the currency, and the position of the country in the world economy as a whole.

To counterbalance the increasingly evident import dependency of the Kazakh economy, there was a controlled devaluation of the *Tenge*. This measure should have helped newly privatized firms, giving them an additional competitive advantage in the international market. The Kazakh *Tenge* was introduced with an exchange rate to the USD of 4.64 per dollar. At the end of the first quarter after the introduction, it had fallen to 33.63, reaching 51.05 *Tenge* per dollar by December 1993. The trade deficit actually diminished, passing from 1,546.6 USD in 1993 to 1,398.3 USD the following year. The trend was, however, too small to positively impact the overall economic situation. Besides, it went hand in hand with the structural transformation of the Kazakh economy. In 1994, exports fell 19.1%, but imports fell only 8.3%, which mirrored the emergence of economic dependency paths. Therefore, price liberalization, far from compensating recessionary monetary policy, acted as another multiplier of inflationary trends within a stagnating economy.

Privatization was implemented in an environment lacking an efficient financial market, strong institutions, experienced actors, or a competent entrepreneurial class. Under such conditions, resources could hardly be effectively allocated. Far from enhancing efficiency and boosting supply within a transparent market, privatization swept away entire sectors, enlarging the crisis to include still-competitive firms. Supply diminished, which, in turn, alimented inflation within a stagnant economy. To make matters worse, the Kazakhstan population decreased by around two million due to high emigration during the first decade of independence (Pomfret 2005).

One research by Meldibekova and Altayev on the structure of the population in Kazakhstan from 1989-2016 reveals that the number of Ukrainians in Kazakhstan decreased from 896240 to 289724, showing a net emigration of 606515 people. The largest reduction in the number of Ukranians in Kazakhstan occurred between 1989 and 1999, resulting in the loss of 349,188 Ukrainians. It is worth mentioning that this unfortunate period witnessed the loss of other highly qualified ethnic specialists in different fields to emigration.

Table 1. Ethnic Ukrainian population in different parts of Kazakhstan from 1989-2016.

	Population of Kazakhstan		Total ethnic Ukrainians		% of ethnic Ukrainians	
	1989	2016	1989	2016	1989	2016
Kazakhstan	16 464,9	17 670,6	832,1	262,6	5,44	1,64

North	4429,6	2956,2	434,2	169,4	9,8	5,7
West	2111,1	2693,1	116,5	36,1	5,5	1,3
East	1765,7	1396,0	356,9	4,660	20,2	0,33
South	5195,3	5783,3	109,1	9,181	2,1	0,16
Centre	1841,2	1384,9	136,6	43,29	7,4	3,1

Source: Meldibekova et al, 2019.

In 1989 ethnic Ukrainians made up 20.2% of the total population of East Kazakhstan, by 2016 their number had fallen to 0.33%. The proportion of ethnic Ukrainians in the Southern region fell dramatically from 2,1% in 1989 to only 0.16% by 2016, (or from 109,1 thousand to just about 9000 people). By 2016 only about 169.4 thousand ethnic Ukrainians live in Northern Kazakhstan, where they make up 5.7%, of the population compared to 9.8% in 1989.

CENTRAL BANK SOVEREIGNTY PARADIGM

In helping to 'manage' the economy of any nation a central bank is effecting choices for that community as a whole. In that function as economic managers, the central banks act with discretionary authority. They set macroeconomic goals (employment/inflation)—which must necessarily affect the community as a whole—and take actions towards achieving those goals—which actions themselves affect the community as a whole (most directly, via interest rates). The goals of the central banks are broadly mandated by the government in establishing a central-bank monetary system, but the discretion of the central bank is sufficiently broad that in the context of the above discussion central banks can be said to be governmental in the *political* sense. As things stand, then, it is fair to say that, functionally, central banks do indeed constitute a "fourth arm" of government—one not specified as such in any nation's formal constitution. (Adeleke et al, 2019).

In the paradigm presented herein the role of the central bank regarding the supply of money is envisioned to be purely administrative. It would no longer have any discretionary authority to determine *any* macroeconomic outcomes—but neither would the legislative, executive, or judicial branches of government.

The institution that is most central to both the production and the distribution of goods and services in the modern economy is money. Money is the fuel of that economic system and, the necessary source of social power for participating in it: no member of any society has any choice but to act economically to procure goods and services; in a society with modern economy money is necessary for procuring even the minimum sufficiency of goods and services.

Ultimately, applying this paradigm would also provide the means to eliminate (regardless of the level of total output) unemployment and poverty (at no cost) as well as taxes and public debt (of all kinds and at all levels of government)—though society could choose to have any of those. It would also enhance environmental sustainability (Yearwood, 2004). Changes that would not be required to achieve those outcomes are noteworthy. It would not require any limit on income or property/wealth. There would not be a redistribution of any antecedent anything, nor would any particular form of economic behaviour (altruism, greed, or any other) be required, so no changes in extant economic behaviour would also be required. Additionally, this would never involve tearing down even one piece of the existing institutional structure.

SELF-REGULATING ECONOMY AN OVERVIEW

'Allotted income' is the key to the paradigm. The allotted income would not be paid to everyone, but would be available for an unlimited number of people; a minimum income would be available for every adult member of society and the money for that income would be created as needed by the central bank. It must be stressed that the total of that income would also form the supply of money for the economy. In this context, a supply of money in the form of currency, whether physical or digital is distinguished from the money supply, which includes as well demand deposits resulting from lending–and, in broader definitions of the money supply, various fungible assets.

As in the present system, the money being referred to here would not be 'backed' by anything, i.e. would not be convertible upon demand to any other asset. Unlike the present system, it would not be possible for any entity even to attempt to govern the size of the supply of money. The volume of the supply of money would be determined by our demographics–and only that. In order to prevent the devaluation of money, a portion of it would have to be returned to the point of origin, the CB. This amount of money to be returned to the CB would be determined by the functioning of the economy–and only that; no entity would have any say in what the total amount of money to be returned to its point of origin would be, either. The act of returning money to its point of origin would make the supply of money self-regulating and as a result, a self-regulating supply of money in the form of an income paid to individuals would result in a self-regulating economy.

THE SUPPLY OF MONEY

The basis for this paradigm is providing money for the economy in the form of income paid to certain individuals, an allotted income without any debts incurred. The central bank would supply that allotted income and it would be the same amount for everyone being paid it. The income would also become the national minimum salary. For that matter, it would be paid by the central bank, not employers. By converting to this system every position in the economy being paid by an employer an amount equal to the current minimum wage (in hourly wages or, prorated, as a salary) would now instead be paid by the central bank. The minimum pay would start at that amount and be increased gradually (to prevent inflation) until it equalled the allotted income for retirees and adults too incapacitated to work. As would be expected, employers could designate any position to be a minimum-pay position, to be paid the allotted income. In such cases, a person occupying such a position would have to decide whether or not to continue in it for that income otherwise, someone else might accept that position for that income–or not. Over time though, positions could, in terms of pay, rise out of and fall into that category in the sense that the same job might be minimum-pay in one labour market but not in another, or even with one employer but not another in the same labour market.

ENDING UNEMPLOYMENT

People unable to find a job in the local economy could be hired by the local government to perform a public service that would require no additional investment by the government while being paid the allotted income. Such jobs would cost the community nothing and to keep the cost of such employment at zero, it would not include any benefits. Such practice would serve an incentive for people employed in such work (if more was needed) to continue to look for a job that did pay benefits of some kind.

The functionality of this monetary system would mean an endlessly circulating stock of money thus, the system would have an endlessly renewed stream of money. Large businesses organizations, as well as individuals, would be able to retain a percentage of their annualized income/profits; any amount over that limit would be collected by the bank.

GOVERNMENT FUNDING

All levels of government would be funded by the central bank forever at the current *per capita* level of total government spending. All of the government spendings would thereby be determined by the population structures. Any money not spent by the government would be returned to the central bank. (Funding government this way implies a permanent freeze on pay for all positions in government; as at present, newly created positions would have to be fit into the existing pay structure.) If the amount of money collected by the central bank from individual banks were sufficient to fund the government, no additional money would be needed. Should there be a surplus of money collected, it would be retained by the central bank. If it collected less than was needed to fund the government, it would create the necessary amount of money. That would further stabilize total demand, even in the event of net outflows of money from the economy. (Yearwood, 2017).

Graphic 1. Macroeconomic flows of money in the proposed monetary paradigm

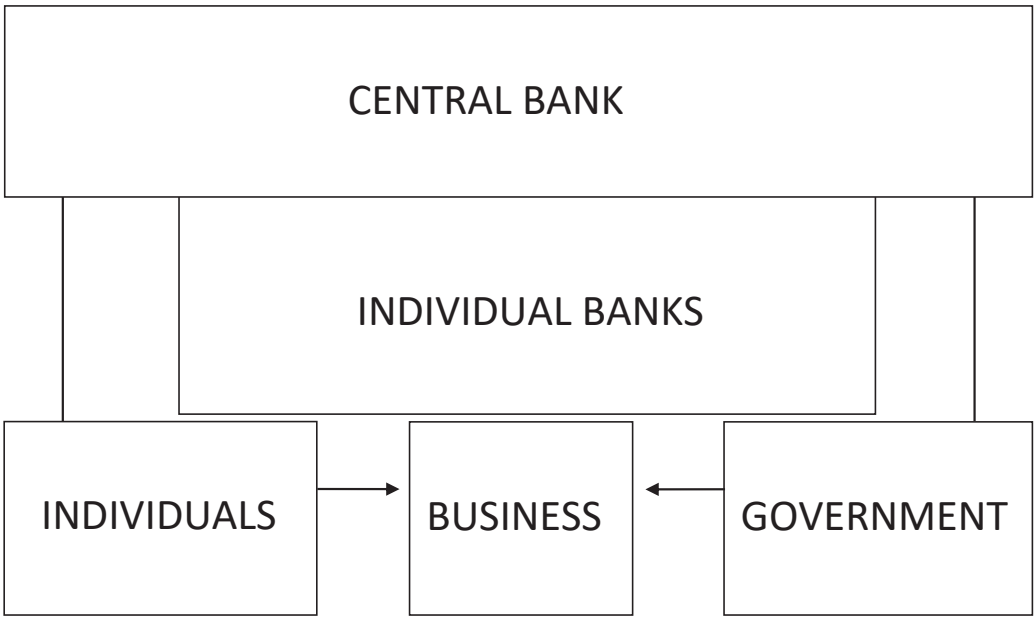

Source: Adeleke and Yearwood, 2019. A portion of the money going to the government goes to individuals employed in it.

ADDRESSING INFLATION

So far with this paradigm in place, the only *possible* macroeconomic problem would be price inflation. However, transitioning to this model by gradually increasing the allotted income, as the minimum wage, from its current level to the full amount of the allotted income would allow for total supply to increase as incomes among lower-paid positions were increasing, reducing pressure on prices. Indeed, as the only possible macroeconomic problem that might ensue, inflation would have our undivided attention. Precluding demand pulled inflation, whatever it took, would be in everyone's self-interest—or at least would not do anyone harm.

SUMMARY/DISCUSSION

The course of this research work reveals that Kazakhstan's experience in transitional economic reforms highlights the shortcomings of the traditional neoliberal model, which oversimplifies reality and fails to take historic, social, and economic specificities into account. It reveals the potential and the limits of orthodox monetary approaches in helping to achieve macroeconomic stabilization at the price of costly recessionary trends. Recession trends were, as a matter of fact, interrupted by exogenous factors more than by domestic reforms. The sharp rise in the price of many export goods in the early 2000s, such as oil and gold, interrupted the transformational recession by pouring substantial resources into the country. This allowed for investment, which increased the state's revenues, the standard of living, and consumption, opening a new era of economic growth for Kazakhstan. As a result, the country moved to the upper-middle-income group in 2006. Since 2002, GDP per capita has risen six-fold and poverty incidence has fallen sharply, significantly improving the country's performance on the World Bank's indicator of shared prosperity. It remained to be seen whether Kazakhstan would be twice fortunate. As the ex-president Nazarbayev puts it, «We need to look into the past in order to understand the present and foresee the future»

CONCLUSIONS
ENVIRONMENTAL SUSTAINABILITY

There can be no doubt that this new monetary system would make the market-based economy more environmentally sustainable. The economic total output, to include that induced by various government spending, would be governed by demographics and that alone would also reduce sustainability to one problem. In that propitiously, there is enough evidence pointing to the fact that material security encourages people to have fewer children and not more. However, more pointedly with the capitalist economy as it is presently structured, the focus is on maximizing output, the need to maximize employment, and therefore total income, therefore taxes. As notable by all across the board, that mathematically functional approach is grotesquely inefficient both socially and environmentally. Putting this proposed new monetary system in place would result in the dissolution of that functional relationship between output and those other outcomes. In effect every adult would be guaranteed access to a (sufficient) income; the total of that income (combined with demographic-based funding of government) would passively but effectively regulate total output. More pointedly, the greatest boon for Kazakhstan would be sustainability and ultimately, it would make the extant traditional model of development unnecessary for a country like Kazakhstan, given that the current model is a vicious assault on the already long-suffering environment. This would, therefore, help repositioning the nation from resource supplier to an industrial economy.

REFERENCES:

1. Adeleke, W., Yearwood, S. (2019). 'The paradigm of new social thinking' Thomson Reuters Scopus, 2019.
2. Adeleke, W. Yearwood, S. (2019) Sociological Knowledge and Novel Social Paradigm (unpublished)
3. Amato, J. D., and Gerlach, S. (2002). Inflation targeting in emerging market and transition economies: Lessons after a decade. European Economic Review, 4-5, pp. 781-790.
4. Ang Y.Y, (2017). 'How China Escaped the Poverty Trap,' Cornell University Press, 2017.
5. Aslund, A. (2001). Building capitalism: The transformation of the former Soviet Bloc. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
6. Boettke, P., C. Coyne, and P. Leeson (2008), 'Institutional Stickiness and the New Development Economics', American Journal of Economics and Sociology, 67(2): 331–334
7. Bofinger, P. (1996). The economics of orthodox money-based stabilization (OMBS): The recent experience of Kazakhstan, Russia, and Ukraine. European Economic Review, 40, pp. 663-671.
8. Broome, A. (2010). The currency of power. The IMF and monetary reform in Central Asia. Basingstoke,

UK: Palgrave MacMillan.
9. Byung-Yeon, K. (2002). Causes of repressed inflation in the Soviet consumer market, 1965-1989: Retail price subsidies, the siphing effect, and the budget deficit. Economic History Review, LV, pp. 105-127.
10. Celetti, D., Ospanbayev, Z., Elemesov, R., and Zyrzakhmetova, A. (2018). Structural analysis of the industrial system development in Kazakhstan. Journal of Applied Economic Sciences, XIII, 8, 62, pp. 2227-2235.
11. Chavin, J. (1995). The disintegration of the Soviet ruble zone, 1991-1995 (Doctoral dissertation). University of California, Berkley.
12. Dabrowski, M. (1995a). The reasons for the collapse of the ruble zone. CASE Research Foundation, Warsaw, Studies and Analysis, pp. 1-38.
13. Dabrowski, M., and Rostowski, J. (1995b). What went wrong? The reasons for the failure of the stabilization in Russia. CASE Research Foundation, Warsaw, Studies and Analysis, 44, p. 26.
14. Gleason, G. (2001). Inter-state cooperation in Central Asia from the CIS to the Shanghai Forum. Europe Asia Studies, 53, 7, pp. 1077-1085.
15. Granville, B. (2016). Lessons from the collapse of the ruble zone and the transferable ruble system. CESifo Forum, 4, pp. 19-26,
16. Huque, A. (2005), "Explaining the myth of public sector reform in South Asia: de-linking cause and effect", Policy and Society, Vol. 24, No.3, pp. 97-121. 4. OECD (2017), OECD Investment Policy Reviews: Kazakhstan 2017, OECD Publishing, http://dx.doi.org/10.1787/9789264269606-en.
17. Kazbekov, B. K. (2002). Integraziya Kazakhstana I Zentral 'oi Azii v mirovuyu economic., Almaty, Kazakhstan: Daik-Press.
18. Kolodko, G. W. (2001). Post-communist transition and post-Washington Consensus: The lessons for policy reforms. Pp. 45-84 in Mario I. Blejer and Marko Skreb (eds.), Transition: The first decade, Cambridge: MIT Press.
19. Kornai, J. (2001). Hardening the budget constraint: The experience of the post-Socialist countries. European Economic Review, 45, 9, pp. 1573-1599.
20. Khabarov, S. (1995). Commonwealth of Independent States: Treaty on Creation of Economic Union. International Legal Material, 34, 5, pp. 1298-1310.
21. Loungani, P., and Sheets, N. (1995). Central Bank independence, inflation and growth in transition economies. Board of Governors of the Federal Reserve System, International Finance Department Papers, 519, pp. 1-35.
22. McKinnon R. I. (1991). Financial control in the transition from classical Socialism to a market economy. Journal of Economic Perspectives, 5, 4, pp. 107-122.
23. Meldibekova, Z. A., and Altayev, A. Sh. (2019). History of ethnicities in Kazakhstan 1991-2016, pp. 92-98
24. Olofsgard, A., and Becker, C. M. (2018). The economics of transition literature. Economic of Transition, 26, 4, pp. 827-840.
25. Orlowski, L. T. (1993). The disintegration of the ruble zone: Driving forces and proposals for policy change. Kiel Working Paper no. 585, p. 33. Kiel Institute for the World Economy.
26. Pomfret R. The Central Asian Economies Since Independence, 2005:pp:256
27. Pierre Dardot & Christian Laval, "The New Way of the World: On Neoliberal Society," Trans. Gregory Elliot, Verso, 2014
28. Popov, V. (2017). Mortality and life expectancy in post-Communist Countries. [https://pages.nes.ru/vpopov/documents/Mortality%20and%20life%20expectancy%20in%20post.pdf]
29. Popov, V. (2006). Shock therapy versus gradualism reconsidered: Lessons from transition economies after 15 years of reforms. Transformation, Integration and Globalization Economic Research (TIGER) Working Paper Series 82, pp. 2-25, Warsaw, Poland.
30. Snoek, H., and van Rooden, R. (1999). "Monetary policy and progress with stabilization. Pp. 23-34 in E. Gürgen, H. Snoek, J. Craig, J. McHugh, I. Izvorski, and R. van Rooden (eds.), Economic Reforms in Kazakhstan, Kyrgyz Republic, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan, IMF Occasional Paper 183. Washington, DC.
31. Waikar, A. V., Jepbarova, L., Lee, L. Gardner, L., and J. Johnson. (2011). Impact of foreign direct investment on Kazakhstan's economy: A boom or a curse? International Journal of Business and Social Science, 2, pp. 92-98.
32. Watkins, K. (2002) 'Making Globalization Work for the Poor' Finance & Development. A quarterly magazine of the IMF March 2002, Volume 39, Number 1
33. Yilmaz, M., Oskenbayev, Y., and Abdulla, K. (2009). Currency substitution. The case of Kazakhstan, William Davidson Institute Working Paper N. 946, pp. 1-12.
34. (Yearwood, S. A Just Solution: 2004)
35. (UNDP). (1999). Human Development Report the United Nations Development Programme Oxford University Press New York. (UNDP, 1999:3.pdf (accessed May, 2019)

36. EBRD. (1994). Transition report. Economic transition in Eastern Europe and the former Soviet Union. London, UK.
37. EBRD. (2001). Transition report. Economic transition in Eastern Europe and the former Soviet Union. London, UK.
38. IMF. (1994). Staff Country Reports n. 95/7. Washington, DC.
39. IMF. (1995). Staff Country Reports n. 95/7. Washington, DC.
40. IMF. (1995b, June 5). Press Release, 95/34. Washington, DC.
41. IMF. (1998). Output decline in transition: The case of Kazakhstan. IMF Working Paper WP/98/45. Washington, DC.
42. IMF. (1999). Central Bank autonomy, and inflation and output performances in the Baltic States, Russia, and other countries of the former Soviet Union, 1995-97. Washington, DC.
43. IMF (2017), Republic of Kazakhstan: Selected Issues: IMF Country Report No. 17/109, International Monetary Fund, Washington, DC, http://www.imf.org.
44. World Bank (2017), World Development Indicators, http://databank.worldbank.org/data/home.aspx, http://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.SCIE.RD.P6?view=chart
45. OECD (2017), Building Inclusive Labour Markets in Kazakhstan - A Focus on Youth, OlderWorkers and People with Disabilities, OECD Publishing, http://dx.doi.org/10.1787/9789264273023-en

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ - СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS

Абишева Н.М. – п.ғ.к., доцент м.а., Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы қ., (Қазақстан Республикасы)

Агайдарова А.Ж. – Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Информатика мамандығының 2 –курс магистранты

Адам М.А. – Адвокат Алматинской городской коллегии адвокатов, магистр юридических наук, докторант 1 курса гуманитарно-юридического факультета Университета «Туран», кафедра «Юриспруденции и международного права», город Алматы, Республика Казахстан

Adeleke O.W. – Ph.D student, al-Farabi Kazakh National University

Адилбаева Ш.А. – Нұр-Мүбарак Египет Ислам мәдениеті университеті**,** PhD доктор, қауымдастырылған профессор, Қазақстан, Алматы, Аль-Фараби,73

Адильмуратова Р.А. – Қазақстан Американдық еркін университеті**,** докторант, заңтану факультеті, Шығыс Қазақстан облысы, Өскемен қаласы

Айдар А. – PhD, ст. преподаватель КазНАИ им Т.К. Жургенова факультет – искуствоведение, кафедра – История и теория кино

Аймұхамбет Ж.Ә. – ф.ғ.д., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, қазақ әдебиеті кафедрасы

Айтмуханова Д.У. – Азаматтық құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, заң магистрі**,** Экономика және құқық факультеті**,** Х.Досмухамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Акатаева А.Н. – Жаратылыстану жоғары мектебінің 6М011000-Физика мамандығының 2 курс магистрі, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қаласы

Ақажанова А.А. – Ш.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің докторанты Талдықорған қаласы, Қазақстан Республикасы

Akynova D.B. – Doctor of philosophy (PhD) Faculty of Philology, Department of theory and practice of foreign languages, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan

Алибаев А.К. – докторант 2 курса факультета послевузовского образования Карагандинской академии МВД Республики Казахстан имени Баримбека Бейсенова, капитан полиции

Алимжан Б.Н. – Жаратылыстану жоғары мектебінің 6М011000-Физика мамандығының 2 курс магистрі, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қаласы

Алматова Б.Г. – кандидат технических наук,заведующий научно-исследовательской лаборатории инженерного профиля Баишев Университета (Актобе, Казахстан)

Арыстанбек Ж.Е. – Казахский национальный университет имени аль – Фараби, Факультет филологии и мировых языков**,** Магистрант кафедры иностранной филологии и переводческого дела

Атем М.Н. – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Педагогика және психология» мамандығының 1 курс докторанты

Ахметова Ж.Б. – Магистр, старший преподаватель, кафедры «Авиационный английский язык», Академия гражданской авиации, Алматы, Казахстан

Ахтанова А.А. – Нұр-Мүбарак Египет Ислам мәдениеті университеті, «Исламтану» кафедрасының магистранты, Қазақстан, Алматы, Аль-Фараби,73

Әбдіғапбарова Ұ.М. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Әкімбек А. – Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы «Театр өнері» факультеті «Актер шеберлігі және режиссура» кафедрасының, 2-курс докторанты, Алматы қ

Әрінова Б.А. – п.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ педагогика және білім беру менеджменті кафедрасының доценті

Байбатшаева А.Е. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Кәсіптік оқыту және бейнелеу өнері кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,

Байдаулетова Т.Т. – Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің 6D010300 – «Педагогика және психология» мамандығының докторанты, Түркістан, Қазақстан

Баймуратов Н.Б. – 1-курс. Магистрант, Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, Алматы, Казахстан

Бакирова Э.А. – Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, ф.-м.ғ.к., профессор м.а.

Барсай Б.Т. – п.ғ.д., қауымдастырылған профессор, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Baskynbayeva Zh.I. – Kyzylorda State University named after Korkyt Ata, Humanitarian and Pedagogical Institute**,** Graduate

Бекишева С.Д. – главный научный сотрудник Центра исследования проблем в сфере защиты общественных интересов Межведомственного научно-исследовательского института Академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, старший советник юстиции, доктор юридических наук, доцент;

Beknazarova U.O. – Kyzylorda State University named after Korkyt Ata**,** Humanitarian and Pedagogical Institute**,** Doctorate student, senior teacher

Бекниязов Д.Д. – Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, теориялық және қолданбалы тіл білімі кафедрасының оқытушысы, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Ақтөбе, Қазақстан

Билялова Ж.Т. – п.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Божеева А.М. – научный руководитель, доктор философии (PhD) по специальности «Искусствоведение», доцент кафедры «Киноискусство», факультета «Академия кино и телевидения» университета «Туран», г. Алматы, Республика Казахстан

Ботирова А.И. – 6М010500 – «Дефектология» мамандығының, 2-курс магистранты

Бұғыбай Д.Б. – Ш.Есенов атындағы Каспий Мелекеттік Технологиялар және Инжиниринг университеті, Құқықтану кафедрасының доценті, заң ғылымдарының кандидаты

Галым Ф.Г. – Казахско-Русский международный университет, доцент кафедры «Право», кандидат юридических наук, г. Актобе

Данияров Т.Ә. – педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. «Гуманитарлық ғылымдар» факультеті, «Педагогикалық ғылымдар» кафедрасы.

Даркембаева А.Б. – Педагогика ғылымының магистрі, аға оқытушы , Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Даутова Б.Д. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология және әлем тілдері факультеті қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының 1 курс докторанты, Алматы қ., Қазақстан

Досманханова А.С. – Таразский инновационно-гуманитарный университет, преподаватель, магистр юридических наук

Елмұрат Д. – Қытай Орталық Ұлттар Университеті, музыка институтының докторанты, ҚХР, Бейжің

Ергеш С.А. – Абылай хан атындағы Халықаралық Қатынастар және Әлем Тілдері Университеті**,** 2-курс магистрант

Ердешева Ж.И. – Азаматтық құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы**,** Экономика және құқық факультеті**,** Х.Досмухамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Есенаманова К.М. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ педагогика және білім беру менеджменті кафедрасының 1 курс докторанты

Есіркепов Ж.М. – педагогика ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда, Қазақстан

Ешенкулова Д.Б. – SILKWAY халықаралық университетінің докторанты, Шымкент қ.

Жайлауова М.К. – Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің доценті, пед. ғыл. канд., Қызылорда қ.

Жакупов Н.Р. – Жаратылыстану жоғары мектебінің 2 курс магистранты, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университет, Павлодар қаласы

Жалмаханов Ш.Ш. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қарағанды медицина университеті

Жолжаксынов Ж.Б. – Старший научный сотрудник Научно-исследовательского института Карагандинской академии МВД Республики Казахстан имени Б. Бейсенова, Доктор философии (PhD).

Жумаева М.С. – Д.А. Қонаев атындағы Еуразиязақ академиясы «Құқықтану» мамандығының 2 курс, PhD докторанты

Жұмаш Г. – II курс магистранты, Жаратылыстану факультеті, Математика және информатика кафедрасы, І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті

Қазақстан республикасы, Талдықорған қаласы

Забих Қ.Ж. – кандидат юридических наук**,** старший преподаватель Казахстанского университета инновационных и телекоммуникационных систем (Республика Казахстан)

Забих Ш.А. – доктор юридических наук**,** кафедра гражданского права и гражданского процесса, трудового права юридического факультета Казахского национального университета имени аль-Фараби (Республика Казахстан)

Имантаева А.К. – магистрант**,** кафедра русского языка и литературы, Северо–Казахстанский государственный университет имени М. Козыбаева, г.Петропавловск, Республика Казахстан

Исабаева С.Н. – п.ғ.к., қауымд.профессор, Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы қ., (Қазақстан Республикасы)

Исаев М.С. – PhD (философия докторы). Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. «Әлеуметтік ғылымдар» факультеті, Қоғамдық ғылымдар кафедрасы

Исебаева А.Т. – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 2 курс магистранты

Искакова А.М. – Магистрант 2 курса КазНАИ им Т.К.Жургенова факультет Кино и ТВ , кафедра – Звукорежиссура и операторское искусство

Iskendrkyzy A. – Master student, Faculty of Philology, Department of theory and practice of foreign languages, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan

Исламбаева З.У. – Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, «Театр өнерінің тарихы мен тоериясы» кафедрасының доценті өнертану кандидаты, Алматы қ.

Кадирбаева Д.А. – п.ғ.к., доцент**,** Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті**,** Биология-география факультеті, география кафедрасы

Калжанова А.Б. – старший преподаватель, магистр технических наук кафедры «Геологии, нефтегазового и горного дела» Баишев университета (Актобе,Казахстан)

Калкаева Н.Б. – Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, Құқықтану кафедрасының қауымдастырылған профессоры, заң ғылымдарының кандидаты

Камчыбеков М.Б. – докторант Алматинской академии МВД Республики Казахстан имени М. Есбулатова, подполковник полиции

Касымакын Г.К. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология және әлем тілдері факультеті қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының магистранты**,** Алматы қ., Қазақстан

Качанова А.Ю. – магистрант второго курса специальности «Режиссура», кафедры «Киноискусство» факультета «Академия кино и телевидения» университета «Туран», г. Алматы, Республика Казахстан,

Кыдыров Ж.С. – Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, магистрант 2 курса

Қасым Д.А. – Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының магистранты Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Қазыбек Г.Қ. – Казахский национальный университет имени аль – Фараби, Факультет филологии и мировых языков, Кафедра иностранной филологии и переводческого дела, к.ф.н., ассоцированный профессор, город Алматы, Казахстан

Қазым Б. – І. Жансүгіров атындағы жетісу мемлекеттік университеті жаратылыстану факультетінің математика мамандығының II курс магистранты Қазақстан Республикасы, Талдықорған қаласы

Қасенова А.Ж. – Сүлейман Демирел атындағы Университет, факультеті құқық және әлеуметтік ғылымдар, заңтану кафедрасы, Ассистент-профессор

Құсайынов А.Қ. – педагогика ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, педагогика және білім беру менеджменті кафедрасының профессоры

Оразаева Г.С. – Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Рахимова А.М. – І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің аға оқытушысы, PhD, Талдықорған қаласы, Қазақстан Республикасы

Рысбекова А.К. – п.ғ.к., доцент м.а., Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің «Педагогикалық ғылымдар» кафедрасының меңгерушісі, Түркістан, Қазақстан

Саипов А. – М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Кәсіптік оқыту кафедрасының профессоры, педагогика ғылымдарының докторы, профессор

Саликбаева Т.Ш. – Жаратылыстану жоғары мектебінің профессоры, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университет, Павлодар қаласы

Сарина С.А. – кандидат юридических наук, ассоциированный профессор (доцент) Университета «Туран», город Алматы, Республика Казахстан

Сарымова Ш.Н. – Физика-математика ғылымдарының кандидаты, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қаласы.

Сарымсакова А.С. – кандидат искусствоведения, доцент, Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, Алматы, Казахстан

Сәдірова Ә.С. – Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, теориялық және қолданбалы тіл білімі кафедрасының оқытушысы, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Ақтөбе, Қазақстан

Табакова З.П. – д.ф.н., профессор, кафедра русского языка и литературы, Северо–Казахстанский

государственный университет имени М. Козыбаева, г.Петропавловск, Республика Казахстан

Толысбаева Ә.Т. – доцент, филология ғылымдарының кандидаты, Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Тюлепбердинова Г.А. – ф-м.ғ.к., қауымд. профессор м.а., Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы қ., (Қазақстан Республикасы)

Узахова А.С. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Кәсіптік оқыту және бейнелеу өнері кафедрасы, педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы

МАУЛЕНОВ Г.С.
доктор юридических наук, профессор

Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахстанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история

ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общефилософской проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законотворчества, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретного преступлений;

• роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологические знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и привносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «...И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

АГЫБАЕВ А.Н.

доктор юридических наук, профессор КазНУ им.аль-Фараби, заслуженный деятель Казахстана

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санк-Петербурге издателством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождаю щие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежат обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно ... поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информа-ции. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие вну-

тренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлении.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
Қайта тіркеу №17579-Ж 06.03.2019
2009 жылдан бастап басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал (Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Перерегистрация №17579-Ж 06.03.2019
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек. Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года №1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы.

Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве.

Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№6 2020 жыл

Бас редактор:
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

Басуға 02.06.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 84х108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 40,75 б.т. Таралымы 500 дана. Тапсырыс №915

Редакция мекенжайы: Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

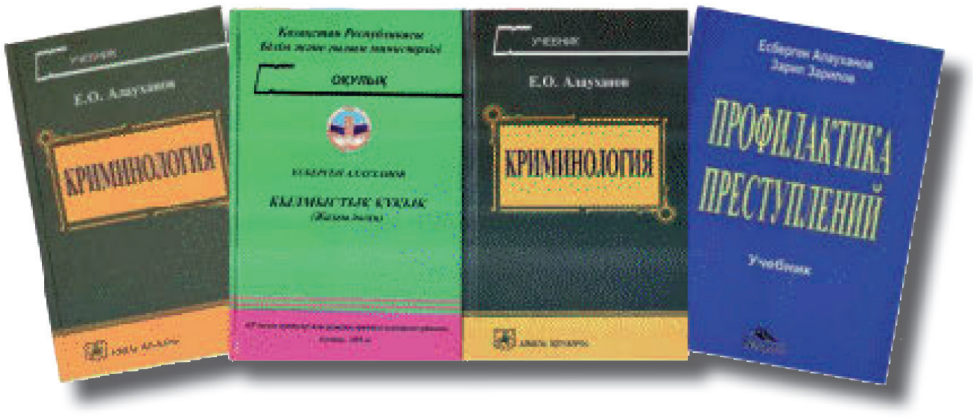

В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издании- учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятели Казахстана» д.ю.н,, профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИНМЮРФ; Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г, в МГУ имени М.В, Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович – завкафедрой Судебной власти и у г, процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, пт редактор международного журнала «Наука и жизнь Казахстана». Профессор О. Стар ков отмстил, что новый учебник «Криминология» отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком, И том числе в книге «Криминология», подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые гавы – «Бытовая преступность», «Медицинская преступность» и «Криминотеология», чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжения двух десятков лет, Своими грудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.
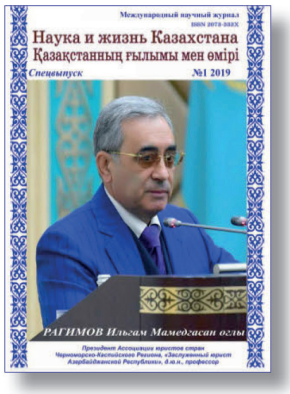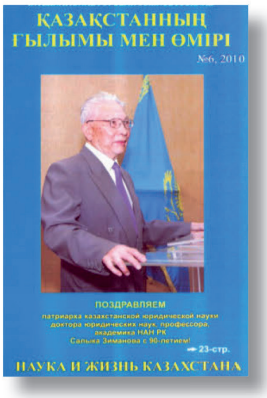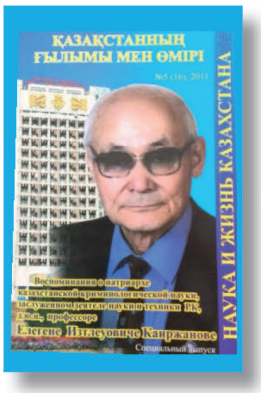
Журналға «Қазпочта» бөлімшелер арқылы жазылу индексі 74191